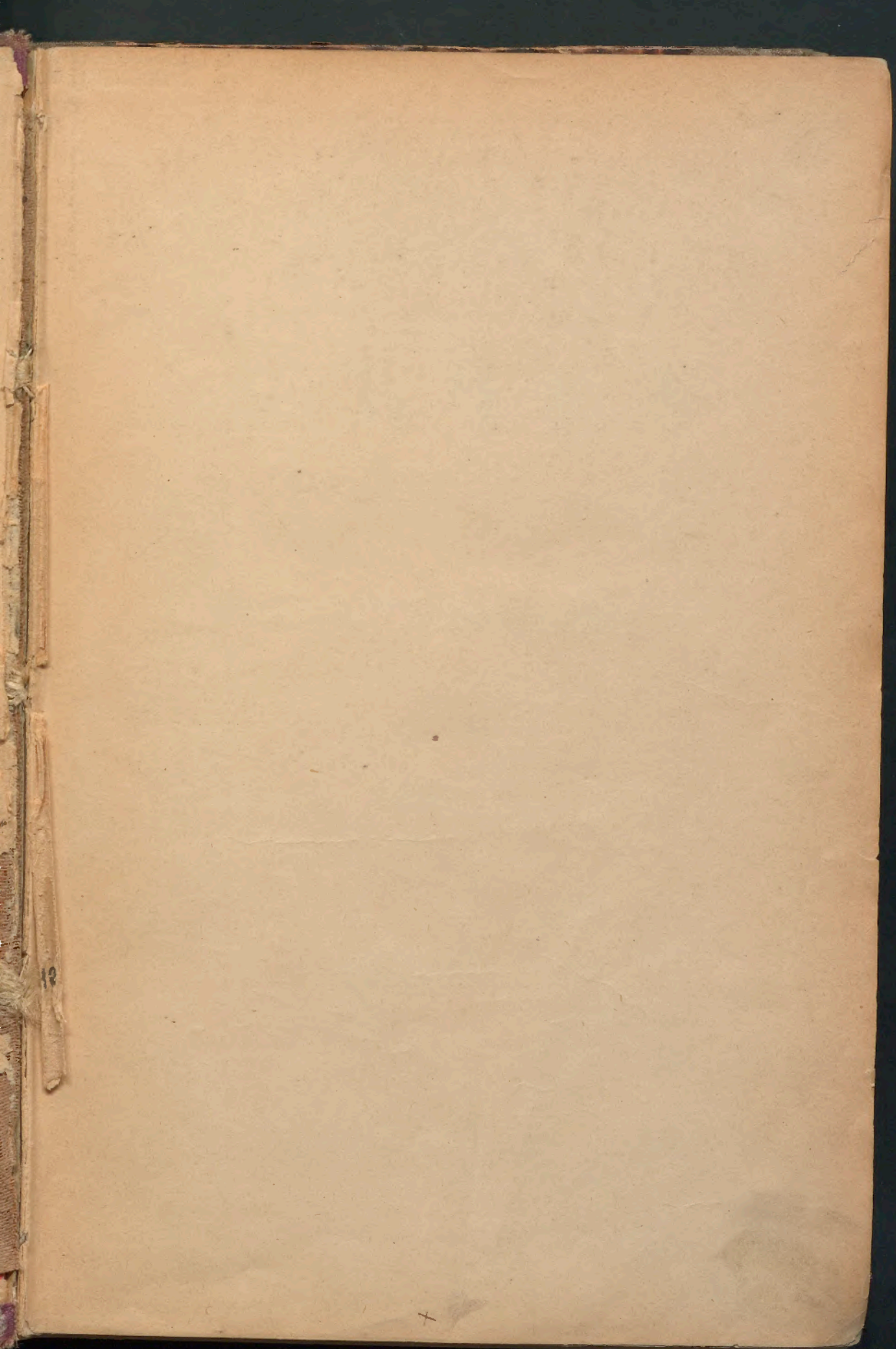

I-594

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

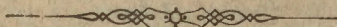
Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԿԻՍԱՄԵԱՅ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Ա. ԳԻՐԳ

1896

ՀՈՒՂԻ

ՏԳԱՐԱՆ ԱՒԱԴ Մ. ՄԱՀՏԵՍԻ-ՅԱՊՈՐԵԱՆՅԻ

1896

V

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՐՈՒԹԻՒՆ.

Երես.

Հրատարակչից	Ե. Լալայեան	5
Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան Ե. Լալայեան		7
Մաննիացոց տէրութիւնը. ըստ Վալդեմար Բեւքի. Լ. Բաբայեան.		27
Խոջալուի գերեզմանները. Լ. Բաբայեան		37
Խճկօնք. Կրպէ		41
Կովկասի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. Ռ. Վիլիսովի թարգ. Լ. Բաբայեան		50
Զաւախք. Ե. Լալայեան.		
ա) Պատմական Համառօտ տեսութիւն		116
բ) Զաւախքի տեղագրութիւնը		125
գ) Հնութիւններ		153
դ) Բնակիչներ		173
ե) Վիճակագրական տեղեկութիւններ		186
զ) Ազգաբնակչութեան շարժումն		193
է) Տնտեսական դրութիւն		200
ը) Ժողովրդի լուսաւորութիւնը		218
թ) Հայ գիւղացիների բնակարանները		224
ժ) Զգեստ և զարդ		227
ժա) Ընտանեկան բարք		
ա) Ամուսնութիւն		233
բ) Տղաբերք և կնունք		265
գ) Մանկանց դաստիարակութիւն		275
դ) Ընտանեկան կեանք		277
ե) Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական յարաբերութիւնը		289
զ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն		296
է) Ժողովրդական դեղեր		300
✓ ը) Մահ, թաղումն և մեռելոց		308

Պատկերացնում եմ. իմեզ. Հայրենիք
հայրենիքը մեր
հ. հայրենիք

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԿԻՍԵՄԵԱՅ ԳԱՏԿԵՐԱԶԱՐԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Ա. ԳԻՐԳ

ՇՈՒՇԻ

ՏԳԱՐԱՆ Ա. ԾԱՆՏԵՍԻ-ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

1895.

Дозволено цензурою, Тифлисъ 4-го Сентября 1895 года.

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱՑԱՐԱԿԶԻՑ

Իրական աղղեցութեան տակ չենք վճռել մի այսպիսի Հանգիսի հրատարակութեան ձեռնամուխ լինել, ոչ էլ պատահամբ ենք ընտրել այս մեզ ճանաչողները գիտեն թէ որքան ժամանակից ի վեր փայփայել ենք այս միտքը և որքան արդեւքների ենք յաղթել փոքր ի շատէ նախապատրաստուելու այս գործի համար: Այսօր մենք հանդէս ենք դալիս ոչ թէ միայն մեր ուժի վրայ վստահացած, այլ ազգի ինքնաճանաչութեան զգացման: Թերթերի մէջ սփռուած և առանձին լոյս տեսնող ազգագրական յօդուածներն արդէն ապացուցանում են, որ չայոց ազգն էլ վերջապէս զարթել է խոր քնից և ցանկանում է կատարել գիտութեան ամենիմաստ խօսքը «Մանիր դքեզ». նա կամենում է ճանաչել իրեն և իւր ազգային յատկութիւնների վրայ հիմնել ազգային զարգացումը: Մեր այս գործն այդ զգացման արդիւնքն է և մեր կոչումը՝ այդ գործին փիտական ուղղութիւն տալ և աշխատողների մէջ միութիւն հաստատել: Մենք չենք խոստանում հրաշքներ գործել, որովհետեւ այս ձեռնարկութիւնն անհատական գործ չէ և սոսկ մինի տաղանդից չէ կախուած. ազգի ուսումնասիրութիւնն ամբողջ առաջաւոր դասակարգի գործն է. երբ ժողովուրդը սիրով կը բանայ իւր սիրտն ազգագրի առաջ, երբ վերջինս կը լուսանկարէ նրան իւր բոլոր ճշտութեամբ, երբ կանխակալ և կուսակցական գաղափարները չեն պղտորիլ ոչ ժողովրդի և ոչ հետազոտողների միտքը, մեր հանդէսը կը դառնայ ժողովրդական կեանքի մի ճշմարիտ հայելի, մի շտեմարան, որտեղից վիպասանն իւր նիւթը կը վերցնէ ազգային վէպ ստեղծելու, լեզուաբանը՝ բառեր և ոճեր կը քաղէ՝ ազգային լեզուն հարստացնելու և օտարանալուց ազատելու, հրապարակախօսն և հոգեւորականն ազգի վէրքերը կը նկատեն, նրանց դարմանումը քարոզելու, լսելիչ կը նրա ցաւերը կը տեսնէ՝ սպեղանիներ հասցնելու, ուսուցիչը մանկան ընտանեկան կեանքը կ'ըմբռնէ՝ այն բարեփոխելու, իսկ գիտնականը՝ իւր նիւթը կը վերցնէ գծելու:

էվլիսիսիօնի օրէնքները: Այսպէս՝ այս ձևաւարկութիւնը ծառայում է ինչպէս ազգութեան, այնպէս՝ եւ՝ գիտութեան. առանց հասարակական դեր կատարելու՝ այս գործը հասարակական ինքնուրոյն կեանքի հիմունքն է ձգում և ընդհանուր գիտութեան նպաստում:

Վէ՛հ ուրեմն, հայ ժողովուրդ, բաց սիրով մեր առաջ քո սիրտըն ու հոգին, թող որ մենք թափանցենք քո ներքին կեանքի մէջ և պատկերացնենք քեզ ինչպէս երես, քո ակտերիդ նկարն անգամ կարող է բարիք բերել քեզ: Դեռ քանի քաղաքակրթութեան հղբը լծիւմ է անցեալի բոլոր յիշածակներն և մենք պետք է շտապենք ազատելու ինչ որ դեռ մնացել է, և դեռ քանի մենք մարկագէտ ազգագրագէտներ չունինք, հրաւեր ենք կարգում չափոքրականութեան Սլակներիդ և Չեզ, չայ Ռուսացուհիներ և Ռուսացուհիներ, որ սիրով յանձն էք առել չայ ժողովրդի կրթութեան գործը, Չեր իսկ գործի յաջողութեան և ազգային ինքնուրոյնութիւնն պահպանելու փափաղով՝ իւրաքանչիւրդ ձեր միջավայրը ներկայացնելու նկատութիւնն յանձն առէք: Մենք կ'առաջնորդենք Չեզ նաև ծրագիրներ տալով և երկրորդ՝ մեր հանդիսի երկրորդ մասով, մարդաբանական յօդուածներ տպելով՝ կը ծանօթացնենք Չեզ, թէ ինչի՞ վերայ աւելի ուշք պիտի դարձնէք և ինչպէս պիտի հաւաքէք: Մեր կոչումն այժմ միայն նկատել հաւաքելն է, որովհետև դրանց պակասութեան պատճառով՝ գիտական ուսումնասիրութիւններն անհնարին են, և մէկ էլ դրանց համար ժամանակ չի պակասիլ: Մենք կը կրենք քարերը և երան՝ նրան, ով կը գայ այդ քարերով ազգային ինքնուրոյնութեան շէնքը կառուցանելու և համամարդկային էվլիսիօնի օրէնքները գծելու:

Ե. Լալայեան

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Ձեռնարկելով ներկայ հրատարակութեան, հարկաւոր ենք համարում մի համառօտ հայեացք ձգել Հայ ազգագրութեան այն սակաւաթիւ գոհարների վրայ, որ ազատուել են ժամանակի ծախող ժանիքներից: Այս տեսութիւնից պիտի երևայ, որ ազգային ինքնուրոյնութեան այդ արտայայտիչները չափից դուրս սակաւաթիւ են, որի պատճառն անշուշտ հաւաքող և դրանց յարգը ճանաչող չգտնուելն է: Դեռ մինչև այսօր էլ սակաւաթիւ են այն անձերը, որ կարող են հասկանալ և գնահատել ժողովրդի հոգեկան և մտաւոր կեանքն իրենց մէջ ցոլացնող այդ փշրանքները: Հետևապէս ինչ ենք պահանջում մեր նախնիներից, որ տգիտութեան հետ, հակակրօնական զգացմունքով էլ վառուած, ոչ թէ պահպանելու՝ այլ անհետացնելու և նոյն իսկ արմատախիլ անելու են աշխատել:

Սկսենք, ուրեմն, մեր տեսութիւնը, սկիզբն առնելով Գողթան երգերից ու զրոյցներից, որ Հայոց հոգեկան և մտաւոր կեանքի փառաւոր արշալուսի պայծառ հայելին են:

Բ.

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ. *)

Ամենից առաջ Հայ ժողովրդական զրոյցներն ու երգերը

*) Ներկայ հետազոտութիւնը կարդացուած է Փարիզի Մարգարանական Ընկերութեան, որի Թղթակից անդամը լինելու պատիւն ունիմ, 1895 թ. Մայիս 18/5-ի նիստին:

Հաւաքել և նրանցից կազմել է Հայկազանց Հարստութեան պատմութիւնն ասորի Մար-Աբաս Մըծուրնացին, որի Հնդ-Հանուր ժամանակագրութիւնից, ըստ Ֆեթթէրի ¹⁾, Մովսէս Խորենացին քաղել է Մար-Աբաս Կատինայի Հայկազանց Հարստութեան պատմութիւնն, ինքն էլ իւր ահանջով լսածներն աւելացնելով: Հայ պատմագրութեան Հայրը, ինչպէս հրեւոմ է իւր Պատմութիւնից, լաւ ըմբռնել է ժողովրդական զրոյցների նշանակութիւնը և բաւական օգտուել է նրանցից՝ կազմելու Հայոց պատմութիւնը ²⁾:

Միւս մատենագրներից նշանաւոր են՝ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան խմբագրողը ³⁾, Փաւստոս Բիւզանդացին ⁴⁾, Եղնիկ Կողբացին ⁵⁾ և Գրիգոր Մագիստրոս:

Այս մատենագրների աւանդածների վրայ Հիմնուելով մի շարք հետազոտութիւններ է եղել, որից նշանաւորներն են.

ա. Հայր Գաթրճեանի Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց. 1850 Վիեննա.

բ. Էմինի Վէպը Հնոյն Հայաստանի. 1850. Մոսկուա:

Այս երկու ուսումնասիրութիւնը միաժամանակ են կատարուած և որ նշանաւորն է, երկուսն էլ միևնոյն եզրակացութիւնների են յանգած:

Միւս ուսումնասիրութիւններն են.

գ. Հ. Ալիշանի յօդուածը նախ Բազմալէպի (1850 սեպտ. 1851 յուն.) և ապա «Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց»-ի Բ. Հատորի մէջ տպուած:

դ. Բանասէր. 1851 Մայիս 239—244.

ե. Դիւլորիէ, Etude sur les chants historiques et traditions populaires de l'ancienne Arménie de M-r Emine. Journal asiatique 1852 Ժ. № 1.

զ. Պալասանեան՝ Հայոց բանաւոր գրականութիւնը. Թիֆլիս 1865.

¹⁾ Հանդէս Ամսթերդամ 1894 Ժ. № 1:

²⁾ Էմին. Մովսէս Խորենացի և Հայկական յիշ.

³⁾ Տաշեան. Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի կալսկոյցան:

⁴⁾ Փ. Բիւզանդ. Դպր. Ե. գլ. Դ.

⁵⁾ Եղնիկ. Եր. 105. Վենետիկ 1826.

է. Զարբ. Պատմութիւն Հայերէն գպրութեան. ա. Հ. 1865.

ը. Էմին՝ Մովսէս Խորենացի և Հայոց Հին Վէպերը. 1881 ռուսերէն և նրա երկու թարգմանութիւնը. մին պ. Գ. Խալաթեանի 1886 և միւսը պ. Յովհաննիսեանի 1887.

Թ. Ճաշակ ոսկեղէն գպրութեան, 1887 թ. պ. Գարազաշեանի յօդուածը եր. 23—36:

ժ. Արձագանք 1889 թ. № 17. պ. Ս. Մալխասեանի մի քանի տողը:

ժա. Ֆեթթէր. Die nationalen Gesänge der alten Armenier, Թիւպինկէնի եռամսեայ Հանդիսի մէջ, 1894 թ. որ թարգմանել է Հ. Տաշեան «Հայկական աշխատսիրութիւնք» գրքում և որ քննադատել է Հ. Ն. Ա. «Հանգէս Ամսօրեայ»-ի մէջ 1894 թ. №№ 5, 6, 7 և 8:

Բացի վերոյիշեալներից, ես ի նկատի եմ ունեցել և՛ բազմաթիւն բանասէր Հայր Տաշեանի «Հայոց մատենագրութեան պատմութիւն» դեռ. չաւարտած աշխատութեան այդ նիւթի մասին գրուած ձեռագիրը, որի համար և՛ խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

Գ.

ՏԵՂԸ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ժողովրդական երգերն ու գրոյցներն իսկապէս որոշ տեղ և հեղինակ չունին: Ամէն մի գաւառ, ամեն մի հետաքրքրուող մի բան աւելացնում է արդէն բոլորին ծանօթ անցքի վերաբերմամբ և այսպէս կազմւում է մի ժողովրդական երգ, մի ժողովրդական գրոյց: Այսպէս և՛ Հայոց նախկին ժողովրդական երգերն ու գրոյցներն որոշ տեղ և հեղինակ չունին. գրեթէ ամէն գաւառ մասն ունի այդ ամբողջութեան մէջ և նրա ստեղծողն ոչ թէ մի քանի անհատ, այլ ամբողջ Հայ ազգն է եղած: Սակայն Հայաստանի Գողթն գինեւէտ գաւառն ամենից աւելի յառաջադիմած է այս բանում և, որ գլխաւորն է, քրիստոնէութիւնից յետոյ էլ երկար ժամանակ պահպանել է

կռապաշտական կնիք կրող այդ բոլոր երգերն ու զրույցները ¹⁾։
Եւ ահա այս բանի դէմ է զինուած եղել Ս. Մեսրոպը, որ
գալով այս երկիրը՝ «... վաղվադակի զաւետարանական ա-
րուեստն 'ի մէջ առեալ՝ ձեռն արկանէր զգաւառովն Հան-
դերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին, գերեալ զամենե-
սեան 'ի Հայրենեաց աւանդելոց, և ի սատանայական
դիւապաշտ սպասաւորութենէն 'ի Հնազանդութիւն Բրիտտոսի
մատուցանէր ²⁾։

Դ.

ԺԱՄԱՆԱԿԸ.

Ոչ մի զրույցի կամ երգի կազմուելու ժամանակն որոշ
յայտնի է։ Մեզ աւանդուած է Հայկից մինչև Արտաւսիզդ Ա.
Թագաւորի միջև իշխողների մասին զրույցներ և երգեր, սա-
կայն չենք կարծում, որ այնուհետև Հայ ժողովուրդը բոլո-
րովին լուած լինի իւր դիւցազներն երգելուց։ Եւ ապացոյց՝
Սմբատի, Գալլ Վահանի և ուրիշների ամբողջ պատմութիւնը
ժողովրդական զրույցներից է հիւսուած ³⁾։ Սակայն դրանք
երկար ապրել են ժողովրդի բերանում և հասել մինչև Մա-
գիստրոս (ԺԱ. դ.), որ գուցէ երգի գեղեցկութիւնից յաղթուած,
աւանդել է մեզ մի գեղջուկից լսած հետեւեալ գողտրիկ
հատածը.

«Մտայր ինձ զծուխ ծխանի և զառաօտն նաւասարդի,
Օվազելն եղանց և զվագելն եղջերուաց»։

¹⁾ «Յայտնեն զայս ճշմարտասէս և Թուրքեայն երգք զոր պահեցին ա-
խորժելով մարդիկ զինուած գաւառին Գողթան» Խոր. Գր. Ա. դ. 1.

²⁾ Կորին և Խոր. Գր. Գ. դ. 101 և Կ.

³⁾ Պ. Գ. Խալաթեանի կարծիքը՝ Թէ Վահան Մամիկոնեանի նկարագրու-
թիւնը ժողովրդական երգերից է առած, մեզ ևս հուանելի է. «Թէպէտև ար-
համարհեաւք էին (Վահան և Եղբարք նորա) առ 'իսխանձու, սակայն լաւագոյնք
էին և երևէին յամենայնի, և ախանաւորք 'ի խորհրդի, մտաւորք և իմաստնա-
գիւտք, 'ի նետաձգութեանն գեղեցկաձիգք և գիպեցուցողք, յորս՝ Թեթեա-
շարժք և նախասպանք, յերկույ ձեռաց տըղակք և յամենայն կողմանս ուղղա-
ձիք և շնորհալիցք... նորք շքեղանայն ընթրիք ամենայն ասնուտեքանց Հայոց,
'նորք զարդարէին յամենայն տունս օտարք և ընտանիք...» Պատմ. Ղաղարու էջ
337—328. Գ. Խալաթեան. Ղաղար Փար. և զարծք նորին. Իր. 100.

«Ս'եք փող հարուար և թմբկի հարկանէաք»:

Այսպէս՝ թէև մեր հայրերը չեն կամեցել լիովին աւանդել մեզ հեթանոսութեան դրոշմ կրող այդ երգերը, սակայն դրանք սաստիկ տարածուած են եղել, ինչպէս երևում է Բիւզանդի ¹⁾ հետևեալ խօսքերից. «Միտք իւրեանց ընդ անպիտանս ընդ անօգուտս և եթ զքօսեալ էին . . . նոյնպէս և դեգերեալ մաշէին յանուղղայ կրթութիւն ընդ չքոտի մտացն 'ի հնութիւն հեթանոսութեանց սովորութեանց, բարբարոս, խուժադուժ միտս ունելով: Եւ զիւրեանց երգս առասպելոց զվիպասանութեանն սիրեցեալք 'ի փոյթ կրթութեանց, և նմին հաւատացեալք և 'ի նոյն հանապազորդեալք», կամ ինչպէս Խորենացին ²⁾ է ասում. «Յայտնի են քեզ լերգս վիպասանաց», «յայտնի են քեզ (Սահակայ) 'ի վիպասանաց, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Գողթան»:

Եւ նոյն իսկ իրենք հոգևորականներն ենթարկուել են այդ երգերի ազդեցութեան. այսպէս՝ Եսայեայ թարգմանիչը (Ես. Խա. 7) գտնելով բնագրի մէջ «քաջալերեսցէ այր հիւսն և դարբին հարկանէ զուռն», թարգմանել է. «Քաջալերեսցէ հիւսն զդարբին կռել կոփել, ուռն հարկանել», ուր կռել կոփել յաւելուածը Գողթան երգերի կռել կոփել զզուռն Երուանդայ արքայի հատուածիցն է ³⁾: Եւ Հայր Տաշեանի կարծիքով՝ Ս. Գրքի շատ տեղերում, մանաւանդ Սաղմոսաց, մարգարէութիւնների և միքանի գրքերի մէջ տեղ տեղ այնպիսի թարգմանութիւններ ենք գտնում, որ մեզ մեր նախնիների երգերն ու նրանց ներդաշնակաւոր ելեւէջն են յիշեցնում ⁴⁾:

¹⁾ Բիւզանդ. Գ. Ժգ.

²⁾ Խոր. Բ. Խթ. և այլուր.

³⁾ Գաթըրճեան. Պատմ. Հայ մատ. Լր. 39.

⁴⁾ Դատ. Ե. 30.

Յոյն. «Աւար դունդ Սիսարայ, աւար դունդ զոյնագոյն, զոյնք նկարակերտաց այն պարանոցի նորա աւար»:

Հայ. Կապուտ Երանգոյն Սիսարայ, Կապուտ Երանգոյն զոյնագոյն նկարուց, նարոտ պէսպէս նկարուց, ա'յն էր պարանոցի նորա կապուտ:

Բնագրին հաւատարիմ մնալով էլ յայտնի ներդաշնակութիւն է տեսնուում:

Խորենացին առասպել բառը գործածում է հետևեալ տեղերում. գրք. Ա. գ. գ. Ժբ. Ժբ. լա. յաւելուած Ա. գրքի. Բ. գր. է. Ը. իդ. լգ. խբ. ծ. ծա. ծբ. ծդ. կա. կե. հ. հգ. Ֆեթթէր այս բոլոր տեղերն համեմատելով ասում է. «Ակնյայտնի կը տեսնուի, որ Մ. Խորենացու ըով առասպել բառին իմաստն երեք կէտ կը բովանդակէ՝ իրի մը անճշմարտութիւնը, երկրորդ՝ անոր նիւթոյն հեթանոսական—կրօնական գաղափարաց հետ կապ մ'ունենալը և երրորդ՝ բանաստեղծական ձև: Այս գաղափարին առաջին մասին ապացոյց են այլ և այլ տեղեր՝ ինչպէս Բ. խբ. ուր կը պատմուի թէ Երուանդայ համար կ'ըսուէր թէ շատ դժնեայ հայեացք ունէր և իւր աչաց դաժանութեամբ առաւօտները նաև քարեր կը ձեղքուէին: «Բայց այս, կը յաւելու Խոր. կամ եղիցի սուտ և առասպել»: Մ. Խոր. առասպել բառը ստուծեալն հաւասար կը դնէ երբ (Բ. Ը) Անգեղեայ Տորբայ անհեթեթ զօրութեան նկատմամբ պատմութիւններ դնելէն ետքը՝ կը գոչէ՝ Ո՛հ, կարի է առասպելս և առասպելաց առասպել: Երկրորդ կէտը՝ այն է հեթանոս դիցաբանութեան հետ կապ ունենալը, կը պարզուի գլխաւորապէս Ա. գրոց Յաւելուածովը: Այս յաւելուածին՝ որուն մէջ Խորենացի Ա. Ժ գա-հակայ (Զոհակայ առ Ֆիրգուսիի) զրոյցը կը մեկնէ, սա վերնագիրը տուած է՝ «ի պարսից առասպելաց»: Եւ բնագրին մէջ ալ կը համեմատէ յունական առասպելքը պարսկականաց հետ: Յունականք, կըսէ, և պերճ և ողորկ... հանդերձ պատճառաւ, որ զճշմարտութիւն իրացն այլաբանաբար յինքեանս ունի թաքուցեալ, իսկ պարսկականք «անմիտ և անհանճար բանից յարմարանք»: Մ. Խոր. այս խօսքերէն յայտնի կը տեսնուի, որ առասպել բառով հեթանոսական—կրօնական դիւցապէսներ նշանակել կ'ուզէր, և այն՝ դիւցապէսներն առասպելք կը կոչէ այն ատեն միայն՝ երբ չափական էր: Այն թէ առասպելքն 'ի հարկէ չափական էր, կը ցուցուի արդէն՝ բոլոր առասպելաց ունեցած ձևէն, զորոնք Խոր. յառաջ բերած է. վասնզի ամէնքն ալ ոտանաւոր են: Բայց նաև կը տեսնուի իւր սա դիտողութենէն, թէ վիպասանք գրումես

երգած են յառասպելս (Բ. ծղ. նման՝ Բ. կա.):

Վէպ, (Խոր. Ա.-գ. գ. գ.) ըստ Դիւլորիէի պատմութիւն է նշանակում, որովհետեւ ինքը Խորենացին Յունարէն Polyhistor բառն էլ բաղմավէպ է թարգմանում ¹⁾ և վիպագիր (գլ. գ) կոչում է նրանց, որոնք պատմել են աշխարհի ստեղծումը, մարդկանց առաջին ընկերութեան ծագումը, Եգիպտացիների աստուածային զարմի առաջին իշխողների պատմութիւնը, նահապետների, ջրհեղի և այլ այնպիսի պատմութիւններ, որոնք, երբէք, մի վիպական քերթուածի (poème épique) տեղի չէին տուել:

Հետեապէս՝ վիպասան նշանակում է պատմագիր. իսկ Ֆեթթէրի կարծիքը, թէ վիպասան կարող է նշանակել և «պատմական», սխալ է, որովհետեւ նա յենում է միայն Խորենացու «Արտաշիսի վերջնոյ գործք» բազում ինչ լայտնի են քեզ 'ի վիպասանացն որ պատմին 'ի Գողթան» Հատուածի վրայ, ուր «վիպասանացն» պիտի թարգմանել պատմութիւնից, սակայն այս խօսքը ուղղակի գրչի սխալ է, և ինչպէս երեւում է Մով. Խորեն. Վենետիկեան 1843 թ. հրատարակութեան 126 եր. ծանօթութիւնից, երկու ձեռագրների մէջ «ի վիպացն» է ասուած:

Հայերս ունեցել ենք և քնարերգական բանաստեղծութիւն, որն ուսումնասիրելու համար բաժանենք երկուսի, ա. ուրախութեան և բ. տրտմութեան երգեր: Առաջինին՝ վերաբերում են նուագ, ցուցք, երգ պարուց, իսկ երկրորդին՝ զեղօնք, մրմունջք, ողբ, եղերգ:

Հարսանիքի, խնձույքի, կոչունքի և ուրիշ ուրախութեան ժամանակ թագաւորներն ու մեծամեծներն երգիչների խմբեր էին ունենում, որոնք գլխաւորապէս կանանցից էին բաղկանում, ինչպէս երեւում է հետեւեալ վկայութիւններից «... իսկ Արշակ... հանապաղ ի գինարբուհս և յերգս վարձկանաց» (Խոր. Գ. գլ. ԺԺ)... Յուրախանալն գինուով տեսեալ Տրդատայ

¹⁾ Մով. Խոր. Ա. 4Ը Դ:

զկին, զի... երգէր ձեռամբ... ասէ ցֆակուր. Տուր ինձ զվարձակս զայս (Խոր. բ. գլ. կգ)... Թմբկահարք և սրնգահարք, քնարահարք և փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան... Եւ նայէր (Պապ) ընդ պէսպէս ամբոխ գուսանացն» և այլն (Բուզ. Դպ. Ե. գլ. լբ.)

Ուրախութեան այս երգերից նուագի մասին որոշ ուշինչ գիտենք, միայն Եղիշէի՝ (Վենետիկ 1859. էջ 48) յերկարէր (Վասակ) զնուագսն ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն գիշերայն յերգս արբեցութեան՝ խօսքերից երեւում է, որ ուրախութեան երգ պիտի լինէր:

Յուցք կոչուում էին այնպիսիք, որոնք երգւում էին ցոյցերով կամ միմոսով, մնջախաղով ¹⁾, և պարելով, որ երևում է Ագաթ.՝ «Կայծիւք վազելով՝ ցուց բարձեալ» խօսքերից ²⁾:

Իսկ երգ պարուց նշանակում է այնպիսի երգ որ շրջան, պար բռնած պարելով էր երգւում և դեռ այսօր էլ Հայ գեղջկուհիները պար են բռնում և երգելով պարում:

Ինչպէս ուրախութեան և հարսանիքի, այնպէս և տրամութեան և յուզարկաւորութեան ժամանակ երգն ու պարն անպակաս էին: Հեթանոս, և դեռ երկար ժամանակ քրիստոնեայ Հայերն ողբում էին իրենց սիրելիների մահը՝ մրմուռնանք, եղերգներ, ողբեր երգելով: Կային ողբասաց սևազգեստ կանանց խմբեր, որոնք դատերք սգոյ, ձայնարկուք և եղերամարք և սրանց առաջնորդներն «մայր ողբոց» էին կոչուում: Սրանք «ի ձայն ողբոց» կեղծուած ցաւով պարելով և ծափահարելով և զանազան նուագարաններով ածում և կոծում էին մեռելը, նրա առաքինութիւնները, կեանքը պատմում, դէպի նա խօսքն ուղղելով, զանազան հարցեր տալիս և կամ նրա կողմից բոլորին մնաս բարով ասում և կամ թողութիւն խնդրում և այս բոլորը մի տեսակ վիպասանութիւն էր կազմում: Դեռ մինչև այսօր էլ Հայաստանի զանազան խորշերում կան «լալկան» կանայք, չնայելով որ քրիստոնէութիւնն

¹⁾ Ստեփ. Խոր. Թարգմ. 28. Ժան. Խոր. Ա. գլ. 2:

²⁾ Ագաթ. Ի. (Հմտ. Տաշեան և Գաթրճ.)

երկար կռուել է Հեթանոսական այս սովորութեան դէմ: Յառաջ բերենք Փաւստոսից Փառանձեմի կոծի գեղեցիկ նկարագիրը. «Հրաման եղև յարքայէն. Ամենայն մարդիկն... երթիցեն դիցեն աշխար կոծոց և լացցեն զԳնել...: Իսկ ինքն թագաւորն գնացեալ 'ի լալիսն, նստեալ լալը զեղբօրորդին իւր ... Երթեալ նստէր մօտ առ դին, լալը ինքն, և տայր Հրաման' կոծ մեծ և աշխար դնել շուրջ զսպանելով դիակամբն: Իսկ... Փառանձեմն զՀանդերձսն պատառեալ, զգէսս արձակեալ, մերկատիտ 'ի մէջ աշխարանին կոծէր. ձայն արկանելով ճչէր, յողբս արտասուաց յաղիողորմ գուժի առհասարակ զամենեանեան լացուցանէր: ... Եւ իբրև մեծ իրքն Համարձակ յայտնեցան 'ի լսելիս ամենեցուն և 'ի ձայնարկուքն ամենայն, եղև նա մայր ողբոցն և ձայնարկուքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել զիրսն տրփանացն Տիրիթայ, զակն դնելն, զքսութիւն, զՀնարս մահու նիւթել, զսպանումն, ձայնիւքն մրմնջոցն 'ի վերայ սպանելոյն 'ի մէջ կոծոյն բարբառէին գեղգեղեալ խանդաղատութեամբ»: (Դ. գլ. Ժե.): Ե. դս. լա. գլ. ասում է. «Զմեռեալսն լալին, փողովք և փանդուօք և վնօք զկոծսն պարուցն կաքաւելով, զտիգսն Հատեալս, զերեսս պատառեալս, արք և կանայք պղծութեամբ ճիւղաղութեամբ պարուք դէմ ընդ դէմ Հարկանելով և կամ ծափս Հարկանելով, զմեռեալս ուղարկէին»:

Մի քանի խօսք էլ Հայոց բանագործութեան մասին: Սա, որ բանաստեղծութիւնից նուազ վերացական լինելով, եթէ ոչ նրանից առաջ, գոնէ նրա հետ միաժամանակ յառաջացած պիտի լինի, ¹⁾ Հայոց մէջ ևս ծնունդ է առել և մենք էլ ունեցել ենք գուսաններ, որ երգելով ներկայացրել են մեր դիւցազների գործերը, ինչպէս և՛ Խորենացին վկայում է ասելով. «Յաճախագոյն Հինքն Արամազնեաց 'ի նուագս բամբուռն և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք» ²⁾: Իմին ևս Համամիտ է այս կէտին, ասելով. «Որք առաջի ժողովրդ-

¹⁾ Letourneau: Evolution litteraire. Կր. 28.

²⁾ Խոր. Գրք. Ա. գլ. Զ.

դեան 'ի հրապարակս ձևացուցանէին զպարունակեալն յերգս վիպասանաց» ¹⁾:

Մինչև անգամ ինձ թւում է, թէ Խորենացու ²⁾ հետեալ խօսքերը գուսանական երգի մի կտոր է.

«Բեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
եկ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց տալ զպատանիդ,
զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց
զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
կամ ծառայեցուցանելով և ի ստրկաց կարգի պահել
և թշնամութիւն յաւիտենական ի մէջ
երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»:

«Կաւ այս»

«Իշուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս
հազարս 'ի հազարաց և բիւրս 'ի բիւրոց
ընդ քաջազգոյ օրիորդիս Ալանաց»:

Իսկ Տիգրան Բ. ժամանակ, արտաքին պատմագիրներին ասելով, Տիգրանակերտում թատրոն կար, ուր ներկայացնում էին յոյն դերասաններ յունական թատրերգութիւններ (պիէսներ): Նոյն իսկ Արտաւազդ Ա. յունարէն բանագործութիւններ է գրել: Արգար Օգոստոս կայսրից օգնութիւն է խնդրել Մծբինում թատրոն և ցիրկ հաստատելու ³⁾: Մեր պատմագիրներից Յովհան Մանդակունին սաստիկ յարձակում է թատրոնների վրայ, սակայն այս չենք կարող իբրև ապացոյց ընդունել Հայոց մէջ թատրոններ լինելուն, որովհետև նախ Մանդակունին կարող էր Յոյն հայրերին հետեւելով՝ յարձակուել թատրոնների վրայ ⁴⁾ և երկրորդ՝ դեռ ստուգուած չէ թէ այս ճառը Մանդակունու աշխատութիւնն է, թէ մի յոյն կամ ասորի հեղինակից թարգմանութիւն ⁵⁾, ինչպէս Ոսկերեքանի թատրոնների դէմ գրուած ճառերն էլ ունինք թարգմանուած: Այսպէս թէ այնպէս՝ կարող ենք եզրակացնել, որ թատրոնը ծնունդ է առել Հայոց մէջ և այս կարող ենք նկա-

¹⁾ Էջմի. Վէպ. Եր. 96. ²⁾ Խոր. Գրք. Բ. դւ. Ծ.

³⁾ Վասիլիվսկի «Նոր-Դար» 1892. № 134.

⁴⁾ Քնար Հայկ. էջ. 45. Ծն. 1. ⁵⁾ Հ. Տաշեան.

տեղ այսօր իսկ բարեկենդանի և այլ խաղերի մէջ. սակայն չէ կարողացել զարգանալ: Իսկ յոյն թատրոնն արքունիքներում և գուցէ Յունաց իշխանութեան ներքոյ գտնուած Հայաստանում մի առ ժամանակ միայն գոյութիւն է ունեցել:

2.

ԵՐԳԻՉՆԵՐ.

Նախնի Հայերն ունեցել են երգիչներ և գուսաններ: Կարծում ենք, որ երգիչ կոչուում էին նրանք, որ միայն երգում և մի որևէ գործիի վրայ ածում էին, իսկ գուսան նրանք, որ միևնոյն ժամանակ ներկայացնում էին երգածի բովանդակութիւնը, զանազան ձևեր և ցոյցեր անելով: Կային և՛ երգչուհիների խմբեր, որ երգում և պարում էին: Այս երգիչներին կարելի է նմանեցնել Գալլիացւոց բարդերին, որ անցնելով քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ նուագում և երգում էին Հայ դիւցազների քաջագործութիւնները: Սրանք ամէն տեղ ազատ մուտք են ունեցել և արքունիքումն էլ մեծ համակրանք են վայելել, որովհետև նրանց յայտնի է եղել արքունիքի ներքին կեանքն և բոլոր գաղտնիքները, ինչպէս, օրինակ, Սաթենիկի դէպի Արգամն զգացած սէրը, Արտաւազդի նախանձը և այլն:

Այս երգիչներից ամենից աւելի հռչակուած էին Գողթն գինեւտ գաւառի երգիչները, որ քրիստոնէութիւնից յետոյ էլ երկար ժամանակ պահել են նախնի կուսակցական երգերն ու զրոյցները: Եւ նոյն իսկ կարելի է ենթադրել, թէ Գողթնում եղել է դիցաբանական կամ քրմական դպրոց, որ ակնարկում է Մ. Խորենացու հետևեալ խօսքը, թէ «Երթեալ (Մեսրոպայ) ՚ի գաւառն Գողթան՝ որ ՚ի նմա զօղեալ աղանդըն հեթանոսական յաւուրցն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, զայն եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շաբիթ» ¹⁾:

Ուրեմն հին հեթանոսական քրմութիւնն, որ մնացել էր

¹⁾ Մ. Խոր. դրք. Գ. դ. Խէ. նաև՝ դրք Գ. դ. Կ.

Գողթնում, իւր հնագոյն առանձին շնորհ հայ վիպասանութեան հետ միասին վերջնական հարուած ստացաւ Մեսրոպից, աշխարհական բազկի սատարութեամբ: Այսպիսով վերացաւ հայ վիպասանութիւնը, բայց ոչ վէպերը ժողովրդի բերնից ¹⁾:

Է.

ՊԱՐԵՐ.

Երգերից անբաժան էին պարերն, որ գրեթէ բոլոր նախնական ազգերի մէջ սաստիկ կապուած էին աստուածների պաշտաման և զոհաբերութեան հետ և կոչուում էին սրբազան պարեր ²⁾: Ուստի և՛ երգերի տեսակների մասին խօսելով՝ միքանի խօսք էլ ասենք պարերի տեսակների մասին: Այս պարերն ոչ միայն ուրախութեան, այլ և տխրութեան ժամանակ էին տեղի ունենում: Հէնց այսօր էլ Հայ գեղջկուհիները պարելով ոչ միայն մի հերոսի քաջութիւնն ու երջանկութիւնն են երգում, այլ և մինի թշուառութիւնն ու աղէտալի մահը, շատ տխուր եղանակով:

Մեր մատենագիրները լիշում են. կաքաւք, կալթք, վազք, ցուցք, պար և պարանցիկք:

Կաքաւք, ըստ Պալասանեանի, թռչկոտելով պարելն է:

Կալթքը՝ ոտներն ու ձեռները խփելով պար գալը ³⁾:

Վազք, ըստ Հ. Տաշեանի, կալթքն է, որովհետեւ Ագաթանգեղոս ⁴⁾ «կալթիւք վազելով» է ասում:

Յուցքը, ինչպէս տեսանք, երգելով և պարելով մի անցք ներկայացնելն է:

Իսկ պար կամ պարանցիկք շրջան բռնած խմբովին պարելն է:

¹⁾ Գարագաշ. Ճաշակ ոսկ. դպրութեան. Եր. 29—30:

²⁾ Menard. La vie privée des anciens Հ. IV. Եր. 48.

³⁾ Քնար Հայկ. Եր. 47.

⁴⁾ Աղաթանգեղոս, Վննեօիկ 1862 թ. էջ 143 (Ժէ) և այլուր:

Ը.

ԳՈՐԾԻՆԵՐ.

Շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք գործիների մասին. այս միայն յայտնի է, որ երեք տեսակի պիտի լինէին. փչողական, լարական և թնդական:

Փչողական գործիներից յիշում են սրինգ հովուական, փող եղեգնեայ, — որի զանազան տեսակները միմեանց մօտ դնելով՝ մի տեսակ ներդաշնակութիւն էր կազմում, որ Մամբրէն «երգիոն» է կոչում ¹⁾, — և փող պղնձեայ ²⁾: Եղեգնեայ փողը բուն հրէական է (կերէն), որ փիւնիկեցիների միջոցով անցել է Յունաստան ³⁾, հաւանականօրէն և՛ Հայաստան:

Աղեաց կամ լարական նուագարաններն էին. քնար, ջնար, վին. տաւիղ, փանդիւռն և բամբուլ: Որոշ յայտնի չէ քնարի, ջնարի և վինի տարբերութիւնները. այս երեքն էլ իբրեւ քնար են նկատւում:

Փանդիւռը բուն Փոքր Ասիայի գործի է ⁴⁾ և անունն էլ յունարէն է, (pandura), որ երեքադեան կիթառ է նշանակում ⁵⁾:

Բամբուլն, որ Գողթան երգիչների սիրած գործին է, ըստ Հ. Գաթրճեանի ⁶⁾ բարձրկեկ (բամբ = պարսկ. պամ) ձայն ունեցող աղեբախ նուագարան է: Իմին ⁷⁾ յառաջ բերելով Յովհաննէս Կաթողիկոսի ⁸⁾ նոյն գործիի մասին «Կտրն-տոցահար աղեբախ» խօսքերը, բոլորովին հերքում է այն կարծիքը, թէ սա կարող է ծնծղայ լինել:

Թնդական գործիներից յայտնի են ծնծղան և թմբուկը:

¹⁾ «Որպէս և յերգիոնն արուեստագիտն ընդ մի բերանէ փչէ, և բազմութիւն փողոցն աւ հասարակ գոչեն ոմն սոսկ, ոմն թաւ և ոմն ևս թանձրագոյն, և այլն. Մամբրէ վերծանող. Ճառ. Դ Յարութիւն Ղաղարու. էջ. 47.

²⁾ Խոր. գրք. Բ. գլ. 4.

³⁾ Fétis, Hist. de la musique. Հ. III, Եր. 303.

⁴⁾ Անդ. III. 257.

⁵⁾ Հայկաղեան բառարան:

⁶⁾ Պատմ. Հայ մատենագրութեան.

⁷⁾ Վէպ. Եր. 97—98.

⁸⁾ Յովհ. Կաթ. Պատմ. Հայոց. 1843 թ. Եր. 14.

Ծնծղան ևս Փոքր Ասիայումն է հնարուած, յատկապէս Սիբէլ (Cybele) աստուածուհու պաշտաման համար ¹⁾: Յունաստանում այս գործին առանձնապէս գործ էին դնում Բաքոսի պաշտաման և զոհաբերութիւնների ժամանակ ²⁾, որ թմբուկի հետ խփուելով՝ չափ էր տալիս երգին և պարին: Կարծում ենք, որ մեր մեհակներում ևս ընդունուած պիտի լինէր այս գործին և այնքան ընդհանրացած, որ Հայոց եկեղեցին ևս ստիպուած եղաւ այն պահպանելու:

Թ.

ԼԵԶՈՒՆ.

Երգերի լեզուն ընդհանրապէս, ինչպէս առաջին անգամ ցոյց տուին Վիեննայի Միթթարեան Հայրերը, Ե. դարի առաջին կիսի «ոսկեղենիկ» լեզուն է, բայց որպէս ժողովրդի և ժողովրդական երգիչների ստեղծագործութիւն, սրանք կրում են իրենց վրայ գաւառաբարբառի հետքեր: Այսպէս, օրինակ, հետևեալ բառերը զրաբառի մէջ իրենց հոմանիշն ունին և միայն աշխարհաբառին են յատուկ.

Թէ ³⁾ (եթէ), շատ ⁴⁾ (յոյժ, բազում), ամբարք (շտեմարան), չեն (ոչ են):

Նաև աշխարհաբառին յատուկ քերականական անկանոնութիւններ ու դարձուածներ կան, ինչպէս՝ Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց և շատ ցաւեցոյց զմէջք օրիորդին, մեք փող հարուաք (հարաք) և թմբկի հարկանէաք. աչկունք: Ընտանեկան լեզուով է «Մինչ դու գնացեր և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս ո՞րպէս թագաւոր եմ», որ իսկապէս այն դրոշմն է կրում, որը տեսնում ենք Իւլզանդի յիշած առտնի խօսակցութեան լեզուի

¹⁾ Fétis: Hist. de la musique III. եր. 305. ²⁾ Անդ.—եր. 306.

³⁾ Հ. Այտեան. Քննական քերականութիւն արդի Հայերէն լեզուի. եր. 68. ⁴⁾ Անդ. եր. 64.

Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
Նա հուր հեր ունէր,
Թէ բոց ունէր մօրուս՝
Եւ աչկունքն էին արեգակունք» ¹⁾

Տէր յեւանել քո՝ ի Սէիրայ,
Եւ ՚ի չուել քում յանդաստա-
նացն Եդովմայ,
Երկիր շարժեցաւ,
Եւ երկինք խռովեցան,
Լեռինք շարժեցան յերեսաց
Տեառն Եհովայ Սինայի,
Յերեսաց Տեառն Լստուծոյ Իս-
րայէլի...
Հեղեղատն Կիսոնի մերժեաց
գնոսա,
Հեղեղատն Կատիսիմայ, հեղե-
ղատն Կիսոնի ²⁾:

Սակայն այս յատկութիւնն ոչ միայն հրէական, այլ բո-
լոր ժողովրդական երգերին է յատուկ: Առաջարկելով ցանկա-
ցողներին դրա ապացոյցը տեսնել Աւստրալիայի և ուրիշ տե-
ղերի վայրենիների երգերի մէջ, Լետուրնուի «Գրականութեան
զարգացումն» ³⁾ գրքում, լառաջ բերենք մեր յետին ժամա-
նակի ժողովրդական երգերից մի քանի օրինակներ.

Լրագիւ, բարով եկիր,

Ղուռն, արագիւ, բարով եկիր...

Լրագիւ, մեղի իջիր...

Ղուռն, արագիւ, մեր տուն իջիր,

Լրագիւ, երբ գնացիր,

Ղուռն մեր ծառէն երբ գնացիր ⁴⁾... և այլն:

Այս կրկնութիւններն ու համեմատութիւններն երկու կերպ
են լինում. կամ բաղադրական եղանակով, այսինքն երկրորդ
նախադասութիւնն առաջինին հաւասարագօր և շարունակու-
թիւնն է լինում, ինչպէս օր.

Տեղ ոսկի տեղայր...

Տեղայր մարգարիտ...

կամ հակադրական, այսինքն երկրորդ նախադասութիւնն ա-
ռաջինի հակառակն է, բայց նրա հետ մի իմաստ է տալիս,

¹⁾ Խոր. Գրք. ա. գլ. Լա.

²⁾ Դատ. ե. հմտ. Գաթրճ. և Տաշեան:

³⁾ Letourneau: Evolution litteraire. եր. 33 և այլուր.

⁴⁾ Բնար Հայկական եր. 150.

որ առաւելապէս առակաների մէջ է պատահում, ինչպէս օրինակ.

Թէ քո Շարայի որկորն է՝

Ո՛ր Շիրակայ ամբարքն չեն:

Իսկ ֆեթթէր ասում է.

«Զարմանալի կերպով կը տեսնենք, որ Հայկական բանաստեղծութիւնը ճիշտ այն չափական օրէնքներն ունէր, որոնք Աւեստայի քերթուածներուն մէջ կը տիրեն: Աւեստայի տաղաչափութիւնն ամենապարզ է. վանկերու թիւը հատածով (césure) որ բացարձակապէս հարկաւոր չէ՝ կը կազմէ տողն, և տողերը կը կազմեն տունը: Այս նոյն օրէնքն է տիրող նաև Հայկական բանաստեղծութեան մէջ, ուր կրնանք քանի մը հատակոտորներուն ութոտնեան տողեր ալ ցուցնել, որոնք Աւեստայի շատ սովորական են: Բայց հատակոտորներուն մեծ մասը Պաթայի ոտանաւորներուն նման է, այսինքն տուններն անհաւաքաւանկ տողերով են. միայն թէ Հայկական երգերը խստիւ կապուած չեն երևար իւրաքանչիւր տողի վանկերու թուին նկատմամբ Աւեստայի մէջ տիրող օրէնքին. թէպէտև այս ալ 'ի նկատ առնելու ենք, որ կարելի է թէ Մովսէս կամայական յաւելուածներով և կրճատումներով ալլալլած ըլլալ տողերը, զորոնք ըստ երևութի բառ առ բառ մեզի աւանդած է»:

Յետոյ բոլոր երգերը վանկերի վերածելով, դասաւորութիւններ է անում, որ մեզ շատ հաւանական չթուելու պատճառով, զանց ենք առնում: Ապա շարունակում է. «Հայկական չափականութիւնն առողանական (prosodique) սկիզբն ընդունած է, որ Աւեստայի քերթուածոց ամենեւին սովորական չէ: Հին Հայերէսի գրեթէ բոլոր բառերը վերջին վանկի վրայ շեշտուած ըլլալով, լեզուն ինքն իրմէ մեծավերջ (iambique), արագ, սահուն ընթացք մը կ'առնու: Եւ Հայ հին երգիչներն շեշտի այս օրէնքը գիտակցաբար գործածած են: Ասի ամէն հատակոտորներուն մէջէն աւելի պայծառ կերևցընէ Բ. գրքին ԿԵ. գլ. մէջ յառաջ բերուած տունը.

Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկ

՚ի Տուհայց գաւառէն, զԲասաղ գետով,

Եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով,

Չարտիմէդ քաղաքալ, զԲասաղ գետով,

Կռել կոփե՛լ զդուռն Երուանդայ արքայի՛:

Մեզ թուում է, թէ նախնական բանաստեղծութեան մէջ, որոնք միշտ երգելով էին ասում, կարիք չկայ վանկերի հաւասարութիւն որոնել, որովհետեւ երգելիս իւրաքանչիւր տող միքանի անգամ կրկնուելով ¹⁾, մի տուն, մի ամբողջութիւն է կազմել: Նոյն իսկ եղանակը կարող էր մի տողից յետոյ բոլորովին փոխուիլ:

«Այս միքանի բեկորներն արեւելեան բանաստեղծութեան հոգին ունին, որ իրենց գոյներու փայլունութեան, վեհութեան ու շքեղութեան կողմանէ Հոմերական քերթուածներուն կը հաւասարին, կամ կը գերազանցեն ալ» ²⁾: Եւ Խմին շատ իրաւացի ասել է. «Կարծես թէ զՆդիականին տեսանմբ առաջի զնկարագիր հելլենացի դիւցազանց» ³⁾: Իսկ Պալասանեան Տորքի մասին երգածները սաստիկ նման է գտնում Հոմերի Ոդիսիականի մէջ Կիկլոպեան Պոլիփեմի վրայ երգածի հետ ⁴⁾: Սրանց մէջ մեծ ճաշակով նմանութիւններ (epitèdes) է բերած, ինչպէս օր. ծիրանի ծով, հուր հեր, բոց մօրուս, աչկունքն էին արեգակունք, սեաւն (սև ձի) և անցեալ որսպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն: Կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի:

Բայց աւելի նշանաւոր են արեւելեան բանաստեղծութեան շունչն ու հոգին կազմող փոխաբերութիւններն ու ալլաբանութիւնները, որ կատարելապէս յաջողուած են այս միքանի նշխարների մէջ. օր.

Տեղ ոսկի տեղայր ՚ի փեսայութեանն Լրտաշխի,

Տեղայր մարգարիտ ՚ի հարսնութեան Սաթինկան,

Ուր ոսկի և մարգարիտ ցրուելը իբրև անձրևի տեղալ է նկատում և կամ «Վիշապազունք զՍրտաւազդ առին և դև

¹⁾ Letourneau: Evol. littéraire.

²⁾ Շիկիւլ. Գաթ. եր. 42.

³⁾ Խմին. եր. 24.

⁴⁾ Քնար Հայկ. եր. 15.

փոխանակ եղին», ուր «դեւը» մոլիի փոխարէն է դրուած:

Այլաբանական մի հրաշալի հատուած է՝ «Երկնէր երկին և երկին», ուր այլաբանօրէն Վահագնի, բայց իսկապէս արեգակի ծիրանի ծովից ծագելն է նկարագրուում:

Իսկ՝

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ.

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,

Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,

Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,

Ընկէց ի մէջ օրիորդին Ալանաց,

Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,

Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր» ¹⁾

այլաբանօրէն նկարագրում է Արտաշիսի Սաթինիկին առնելը, որի, ոսկէօղ շիկափոկ պարանը, նոյն իսկ Խորենացու բացատրութեամբն, նշանակում է կարմիր կաշու ու ոսկու հրապոյրը:

«Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի՝ ի բարձիցն Արգաւանայ»

Նշանակում է Սաթինիկի անհաւատարմութիւնը և դէպի Արգաւան տաճած սէրը ²⁾:

Ե. ԼՍԼԱՅԵԱՆ.

¹⁾ Խոր. Գր. Բ. Գլ. Ծ.

²⁾ Տես նաև Հանդիսիս առաջիկայ համարը:

ՄԸՆՆԻՃՈՑ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ¹⁾

Ասորեստանի թագաւորներն իրանց արշաւանքների և տիրապետութիւնների մասին մեզ բաւականին տեղեկութիւններ են տալիս: Դրանց տուած տեղեկութիւններում ի միջի այլոց յիշատակուած են մի շարք զանազան տէրութիւնների անուններ: Վերոյիշեալ տէրութիւններն այդ տեղեկութիւնների համեմատ վասալական իշխանութիւններ են եղել: Ասորեստանի թագաւորները դժբաղդաբար իրանց վասալական իշխանութիւնների մասին մանրամասն չեն խօսում, այլ բաւականանում են միայն մի քանի թագաւորների և տեղերի անուններ յիշելով. բայց ուրախալիւն այն է, որ այդ տէրութիւնների մասին ուրիշ աղբիւրներ էլ ունինք: Վերջին տեսակ աղբիւրների թուին են պատկանում և հին կտակարանի մանաւանդ մարգարէների գրքերի տուած տեղեկութիւնները: Օր. ըստ ասութեան հին կտակարանի՝ Ասորեստանի հիւսիսային և հիւսիսարեւմտեան կողմերում Արարատի ջորեղ տէրութիւնն է գոյութիւն ունեցել: Այդ Արարատի կամ Ուրարդուի (ասորեստանցիների կոչելով) տէրութեան արձանագրութիւններից մենք իմանում ենք, որ Ասսուրի թագաւորութիւնն ի դէմս այդ տէրութեան մի ջորեղ հակառակորդ է

¹⁾ Սրանից երկու ամիս առաջ Բերլինում Բաստեան, Վիրխով և Փոս նշանաւոր գիտնականների խմբագրական մասնաժողովի առաջնորդութեամբ հրատարակւող «Zeitschrift für Ethnologie» այսինքն «Ճեղագրութեան հանդիսում» լոյս տեսաւ հայերէն քաջ ծանօթ նշանաւոր քիմիկոս-տեխնոլոգ-հնագէտ զոկտոր Վալդեմար Բելքի պատմական այս նշանաւոր ուսումնասիրութիւնը, որի վերնագիրն է «Das Reich der Mannäer» այսինքն «Մաննիացոց տէրութիւնը»: Այդ հանգէսը, որտեղ վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնն է լոյս տեսել, Դերմանիայի մարզաբանական, ցեղագրական և հնագիտական ամենանշանաւոր ամսագիրն է: Մեր շարագրութեան նպատակն է այդ ուսումնասիրութեան էական կէտերի հետ հայ ընթերցողներին անմիջի կերպով ծանօթացնել:

ունեցել, որին Ասորեստանն իսպառ չկարողացաւ կործանել, թէկուզ Թիգլաթ-Պիլիսար Գ. և Սարգոնը զբան մի քանի անգամ ծանր հարուածներ տուին: Այդ զօրեղ Ուրարդի տէրութիւնն ըստ իւր սեպհական արձանագրութիւնների կոչւում է Բիանիա կամ Խալդիա: Մենք գիտենք որ Ուրարդու տէրութիւնը մօտ երկու դար իւր զօրութիւնն անփոփոխ կերպով պահպանեց. բայց հաւանական է, որ այդ զօրութիւնն Հնդկա-Գերմանական Հայերի արշաւանքի շնորհիւ խորտակուեց: Ուրարդու տէրութեան 12 թագաւորների անուններից ցուցակը մեզ յայտնի է: Գրանք են. Լուտիպրիս, Սարգուր Ա, Իսպուինիս, Մենուաս, Արգիստիս Ա, Սարգուր Բ, Ռուզաս Ա, (+ 714 թ. Ք. ա.) Արգիստիս Բ, Ռուզաս Բ, Էրմենաս, Ռուզաս Գ և Սարգուր Գ: Շատ հաւանական է, որ նոր ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ Ուրարդու-Խալդիա տէրութեան պատմութիւնն աւելի ևս պարզուի: Հին կտակարանը մեզ մի ուրիշ տէրութեան հետ էլ է ծանօթացնում. այդ զօրեղ տէրութիւնը Միննի (Երեմ. ԾԱ. 27) երկրումն էր գտնուում, որը Նիկոլայուս Դամասցենուսը Մինիաս է կոչում: Ասորեստանի արձանագրութիւններն այս տէրութիւնը Մաննիացոց (Մաննայա) տէրութիւն են անուանում: Քալդիայի արձանագրութիւններն էլ են լիջում այս տէրութիւնը: Ցաւալին միայն այն է, որ Մաննիացոց ազգի յատուկ արձանագրութիւնները մեզ չեն հասել: Բայց այնուամենայնիւ Ասորեստանի և Խալդիայի արձանագրութիւնները Մաննիացոց տէրութեան պատմութիւնը բաւականին լուսաբանում են:

Ո՛րտեղ էին ապրում Մաննիացիք: Հին կտակարանն այս հարցին չէ պատասխանում, իսկ Ասորեստանի արձանագրութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ դրանք Ասորեստանի հիւսիսային կողմում և Ուրարդուի ու Մարաստանի մօտ էին բնակում: Քանի որ Սայսը (Sayce) Խալդիայի արձանագրութիւնները դեռ չէր ուսումնասիրել, այն ժամանակ մի քանի գիտնականներ կարծում էին, որ այդ տէրութիւնը Վանալ ծովի մօտ պէտք է գտնուի, որովհետեւ նրանք Ման և Վան բա-

ռերի մէջ նոյնութիւն էին փնտռում: Բայց երբ Սայսը Վանի խալդեական արձանագրութիւնները գտաւ, այն ժամանակ նա ապացուցեց, որ Մաննիացիք Վանայ ծովի մօտ ապրող Խալդեերից բոլորովին տարբեր մի ազգ են կազմում և դրանք պէտք է Մարաստանի և Հայաստանի սահմանի լեռների մօտ ապրած լինին: Սայսն աշխատում էր նոյնպէս ապացուցանել, որ դրանք Ուրմիա լճի հարաւարեմտեան ափում էին բնակում և մօտ էին Պարսուէների (Parsuäer) երկրին: Նա Վանի արձանագրութիւնների համեմատ նկատում է, որ Մաննիացոց տէրութիւնը հիւսիսային կողմից տարածւում էր մինչև Խոյ գաւառն և Բաբելոն տէրութիւնն այդտեղ սահմանափակում է, արեւմտեան կողմից մինչև Խոթուր-Դաղ, որ Ուրարդուի տէրութիւնից բաժանում է, իսկ հարաւային կողմից տարածւում էր մինչև Պարսուա տէրութիւնը: Բայց Սայսի այս երկու որոշումներն իրար չեն համապատասխանում: Իսկ շատ ասորագէտների կարծիքով Մաննիացոց տէրութիւնն աւելի հիւսիս էր գտնւում: Ուրեմն գիտնականների Մաննիացոց հայրենիքի մասին յայտնած կարծիքները միմեանցից շատ տարբերւում են: Բայց գերմանացի գիտնական, քիմիկոս-տեխնոլոգ-հնագէտ Բելքը, մի արձանագրութիւն է գտել, որ այդ հարցի պարզութիւնն շատ է նպաստում: Նա Գերմանիայի Հալլէ քաղաքի արեւելագէտների ընկերութեան գրադարանում մի արձանագրութիւն¹⁾ է գտել, որի բովանդակութիւնը հետեւեալն է. Խալդերի թագաւոր Մենուասը Մաննիացոց գէմ կատարած իւր մի արշաւանքի մասին է տեղեկութիւն տալիս

¹⁾ Այս արձանագրութիւնը բաղկացած է 24 տողից և գլխաւոր կտորը հետեւեալն է.

[Գ. 1] (Իլու) հալդինինի ալսուշինի [Գ. 2] Մենուաշ (է) իշպուինիհինիշ (է) [Գ. 3] ինի Է. Գալ. ցաղունի (?) [Գ. 4] (Սլու) Մէշտահա.... [Գ. 5] հաունի էդինի (Մատու) Մա(նանի).... և այլն: Այս բառերի թարգմանութիւնն այսպէս է.

[1.] Զօրեղ Խալդերի համար [2] Մենուասը, Իսպուինիսի որդին [3.] այս պալատը շինել է (?) [4] մէջ (մօտ?) քաղաքի Մէշտահա.... (5) նա ամբողջ (?) երկիրը Մաննիացոց նուաճել է և այլն: Արձանագրութեան շարունակութիւնն այս պէս է. (Գ. 9) Մենուաշ (է) ալի է (Գ. 10) հաուրի (Մատու) Մանա (նի) և այլն: Թարգմանութիւնը—Մենուասը խօսում է, եւ Մաննիացոց երկիրը նուաճել եմ և այլն: Հետաքրքիր է, որ այս արձանագրութեան մէջ բոցի մաննիական մի քանի քաղաքներից ուրիշ երկիրներ չեն յիշւում:

և աւելացնում է, որ ինքն այդ նուաճած երկրում՝ Թաշթէ-
պէ ժայռերի վրայ մի պալատ է շինել տուել: Ինչպէս երե-
ւում է այդ վերոյիշեալ արձանագրութիւնը Մաննիացոց երկը-
րում գտնուած Թաշթէպէի արձանագրութիւնն է, որ այդ
երկրի աշխարհագրական մութ հարցը բաւականին լուսաբա-
նում է: Մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ընդունել, որ
տիրապետող Թագաւոր Մենուասն իր պալատը ոչ թէ Ման-
նիացոց տէրութեան սահմանում պէտք է շինել տուած լինի,
այլ այդ տէրութեան կենդրոնին բաւականին մօտ մի տեղում:

Ընթերցողին պէտք է յայտնի լինի, որ Մաննիացոց եր-
կիրն Ուրմիա ծոցի հարաւային, հարաւարեւելեան և հարաւ-
արեւմտեան կողմերումն էր գտնուում, որի կեդրոնը մօտա-
ւորապէս Թաշթէպէն էր: Նորից մի հարց է ծագում, թէ
արդեօք Մաննիացիք միշտ միևնոյն տեղն են ապրել և եթէ
ոչ, երբ և ո՞րտեղից են նրանք նուաճելով այդտեղ մտել:
Ասորեստանի և Խալդիայի արձանագրութիւնների ուսում-
նասիրութիւնն այդ հարցին հեշտութեամբ պատասխանում
է: Ասուրնասիրաբալի և Սալմանասար Բ-ի պատերազմական
տեղեկութիւնները բաւականին լուսաբանում են Ուրմիա
ծոցի ափերում գտնուող երկրների (Ք. ծ. ա.) Գ-րդ դարու քա-
ղաքական դրութիւնը: Այդ ծոցի հիւսիսային կողմում մենք
գտնում ենք Գիլցանի տէրութիւնը: Դրանց տուած տեղե-
կութիւններն Ուրմիա ծոցի արեւելեան ափում ապրող ագ-
գութիւնների մասին լուում են, բայց բարեբաղդաբար այդ
Թագաւորների մեզ հաղորդած յետագայ տեղեկութիւններում
յիշուում են զանազան ագգութիւններ. օր. Պարսուալի բնա-
կիչները, Պուստուա ևայլն, որոնց երկրների աշխարհագրա-
կան տեղը որոշելը մեզ համար քիչ զժուար է: Նոյնպէս
զժուար է որոշել, թէ արդեօք զրանք Ասուրնասիրաբալի և
Սալմանասար Բ-ի ժամանակ այնտեղ նստակէաց էին, թէ ոչ:
Ասուրնասիրաբալն Ուրմիա ծոցի արեւելեան կամ արեւմտեան
ափերի երկարութեամբ ոչ մի անգամ չէ զնացել, իսկ Սալ-
մանասար Բ 857 թ. Վանայ ծովից գնաց դէպի Գիլցան,
իսկ այնտեղից էլ դէպի հարաւ Հուպուսկիա. բայց նա չէ

լիշում Քիրրուրին և Յամուան: Այս երկրներով նա անպատ-
ճառ անցած կըլինէր, եթէ նա արևելեան կողմից գէպի Հու-
պուսկիա գնացած լինէր: Այս տեղեկութիւնից հետևում է, որ
Գիլգանի հարաւային և Հուպուսկիայի հիւսիսային սահման-
ներն այն ժամանակ կամ միմեանց մասամբ ծածկում էին,
կամ թէ չէ դրանք միմեանցից այնքան հեռու չէին գտնուում:
Գիլգանի մօտ էին Քիրրուրի և Յամուա երկրները, որոնցից
առաջինը հարաւային կողմն էր ընկած և հարևան էր Հու-
պուսկիային, իսկ Յամուան ընկած էր ոչ միայն անմիջապէս
Քիրրուրիի մօտ, այլ և մօտ էր Գիլգանին ու Հուպուսկիա-
յին և Ասուրբանիբալն այդ երկրների հարկերը Յամուայումն
էր ստանում: Այս բանը հաստատում է Սալմանասար Բ-ի մի
տեղեկութիւնը: Ինչպէս երևում է՝ Յամուան ընկած էր Ուր-
միա լճի հարաւային և հարաւարեւմտեան կողմերում և տա-
րածւում էր մինչև Նամրի: Այդ մի լեռնային և մասամբ էլ
այնպիսի կլիմա ունեցող երկիր էր, որտեղ խաղող էր հաս-
նում, որովհետև այդ երկրի իշխաններն Ասորեստանի թա-
գաւորներին հարկի փոխանակ երբեմն էլ գինի էին տալիս:
Այդպիսի մի երկիր էր և Գիլգանը: Քիրրուրին էլ Ուրմիա
լճի հարաւային կողմում պէտք է ընկած լինի, որովհետև
այդտեղի իշխանները նրանց նույնպէս գինի էին վճարում:
Ասորեստանի թագաւորներն իրանց արշաւանքներից յետոյ
միշտ ստիպուած էին գէպի Քիրրուրի ցած իջնել: Դրանք
Քիրրուրիից Ուշնէի կրճով հասնում էին իրանց երկիրը:
Հուպուսկիան մի լեռնային երկիր էր, որի գէմ Ասո-
րեստանցիները շատ անգամ իզուր տեղը կռուեցին առանց
մի վերջնական հետևանքի հասնելու: Այն երկիրը, որտեղ
մենք յետոյ Մաննիացոց ենք պատահում, Ասուրնասիրաբալի
և Սալմանասար Բ-ի ժամանակ ուրիշ անուն էր կրում և
Ուրմիա լճի հարաւային և հարաւարեւմտեան ափերը միշտ
կոչւում էին Քիրրուրի և Յամուա: Այս երկրներից յետոյ
Մաննիացիք իբրև մի պատերազմասէր և կռուող ժողովուրդ
են երևան գալիս: Ասորեստանի թագաւորները սրանց և
Խալդիայի բնակիչներին չեն կարողանում վերջնականապէս

յաղթել: Ուրեմն պարզ է, որ Մաննիացիք այս վերջին երկու երկրների բնիկ ժողովուրդը չէին կազմում, այլ յետոյ գաղթել էին այստեղ: Դժուար չէ որոշել, թե սրանք երբ և որտեղից գաղթեցին:

Սալմանասար Բ-ը Մաննիացոց լիշում է 830 թ. Ք. Տ. ա: Նա Դայան—Ասսուրուն հիւսիսարևելեան տէրութիւնների վրայ է ուղարկում, որ Յաբ Հուպուսկիայով անցնում և դէպի Մանի Ութաքի թագաւորի Իցիրդու մայրաքաղաքի վրայ է գնում: Դայան—Ասսուրը նուաճում է Պարսուան, որ Ուրմիա լճի հարաւարևելեան կողմում պէտք է փնտռել, իսկ Մանի Ութաքի թագաւորի տէրութիւնը Հուպուսկիայի և Պարսուայի մէջ: Բայց սրանք այն երկրներն էին, ուր նոյնպէս Քերրուրին և Յամուան էլ էին գտնուում: Ասորեստանցիք դէպի հիւսիս արևելք իրանց ուղղած արշաւանքների ժամանակ սրանց յաղթուած և հարկատու ազգերի շարքումն են թւում: Բայց ինչո՞ւ Սալմանասար Բ-ը այս տէրութիւններն և իշխանները չէ լիշում: Այդ տէրութիւնները, որոնք Ասորեստանցիների տեղեկութիւնների համեմատ մի դաշնակցութիւն էին կազմում, այդ ժամանակ այլ ևս այնտեղ գոյութիւն չունէին և դրանց տեղը բռնել էր Մաննիացոց մեծ տէրութիւնը: Այժմ հասկանալի է, որ Ասորեստանի թագաւորներն իրանց վերջին տեղեկութիւններում Քիրրուրին և Յամուան չեն լիշում: Այդ թագաւորների տուած տեղեկութիւններում Յամուան վերջին անգամ 856 թ. Ք. Տ. ա. է լիշատակում, իսկ Քերրուրին վերջին անգամ 857 թ. Ք. Տ. ա. Մաննիացիք դրանց երկիրը պէտք է մտած լինին 856—830 թուականներում: Խալդիական արձանագրութիւնները համապատասխան են Ասորեստանի թագաւորների արձանագրութիւններից հանած մեր եզրակացութիւններին:

Թաշ-Թէպէի արձանագրութիւնից երևում է, որ Մաննիացիք ապրում էին Ուրմիա լճի հարաւային լեռնային երկրներում, բայց այդ արձանագրութիւնը Յամուայի և Քերրուրիի մասին ոչինչ չէ լիշում: Մենուասի որդի Արգիստիս Ա-ը նոյնպէս դրանց չէ լիշում. այս իշխանը դէպի հարաւ

գնաց և զանազան տեղեր նուաճելով Ասորեստանի սահմանը մտաւ:

Որտեղից եկան Մաննիացիք: Եթէ նրանք հիւսիսից եկած լինէին, այն ժամանակ Գիլգանի տէրութիւնը նուաճած կը լինէին. նրանք չեն կարող նոյնպէս հարաւից եկած լինել, որովհետեւ դրանք Նամրի տէրութիւնը կը նուաճէին, որին Սարգոնն իբրեւ մի կռուասէր տէրութիւն է ներկայացնում: Հաւանական է, որ արեւմուտքից էլ չեկան, որովհետեւ Քիր-հի, Հուպուսկիա և Ուրարդու տէրութիւններն երկար ժամանակ իրանց անկախութիւնը պահպանեցին: Շատ հաւանական է, որ Մաննիացիները արեւելքից (հարաւ կամ հիւսիսարեւելեան կողմից) եկան. այդտեղի նստակեաց ազգերը ստիպուած էին դէպի արեւմուտք գաղթել: Այդ ժամանակ Յամուան և Քիրրուրին փոքրիկ, միմեանց հետ անհաշտ իշխանութիւնների էին բաժանուած և չէին կարող Մաննիացիներին ընդհանուր ոյժով իրանց երկրից դուրս քշել: Հաւանական է, որ Մաննիացիները թալանել են Յամուա և Քիրրուրի երկրների օգտաւէտ իրերը: Նրանք այդ երկրները տիրապետելով Ասորեստանի սահմանում մի զօրեղ տէրութիւն կազմեցին: Դրանց հարեանութիւնն Ասորեստանի համար գրեթէ վտանգաւոր էր: Ինչպէս երևում է՝ այդ ժամանակ Հուպուսկիան, Յամուան և Քիրրուրին Ասորեստանի թագաւորներին հարկ էին վճարում. միայն Մաննիացիների զօրութիւնն Ասորեստանի համար վտանգաւոր էր: Դրանց և Ասորեստանցիների մէջ անխուսափելի առաջին կռիւը պատահեց 830 թ. այս կռուի մասին Սալմանասար Բ-ի տուած տեղեկութիւններն անաչառ չեն. նրա ասելով Մաննիացիներն այս կռոււմ բոլորովին յաղթուեցան. բայց մենք տեսնում ենք, որ նրանք յառաջ գնալով բաւականին տեղեր տիրապետեցին և մինչև անգամ Գիլգանն իրանց տէրութեան հետ միացրին: Սալմանասար Բ-ը վերջին անգամ, այսինքն 829 թ. Գիլգանի անունը նորից յիշում է:

Մաննիացիները տիրապետեցին նոյնպէս Անդիա տէրութիւնը: Դրանց հարկատու օտար երկրների ընկերների մեծ

մասն իրանց հայրենիքում նստակեաց մնացին և օտար կառավարութեան լծի դառնութիւնները քաշեցին, այն ինչ դրանց փոքր մասը չկարողանալով այդ լծի դառնութեանը դիմանալ՝ դէպի արեւմուտք գաղթեց: Այս բանը մենք հանում ենք Յամուայի իշխանների տուած մի քանի տեղեկութիւններից: Սալմանասար Բ-ը իւր իշխանութեան չորրորդ տարում կատարած արշաւանքի մասին տուած տեղեկութեան մէջ լիջում է, որ նա Բուենագիշլու կիրճով մտաւ Մացամուա կամ Յամուա և մօտեցաւ Նիկդիմայի և Նիկդիարայի (վերջինիս Շամշի-Ռամանը Միկդիարա է կոչում.) քաղաքներին: Այդ քաղաքների երկու իշխանները փախտեալ նաւերով դէպի ծովն (Ուրմիա ծով) են փախչում: Սալմանասար Բ-ը քելլեկներով (ոչխարի կաշուց պատրաստուած նաւեր) նրանց հետևում և դրանց մէջ ծովալին մի պատերազմ է տեղի ունենում: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ այդ երկու իշխանութիւններն այդ ժամանակ Ուրմիա լճի հարաւային ափից հեռու չեն եղել: Այս պատերազմը պատահեց 856 թ. դրանից 33 տարի յետոյ՝ Նիկդիարայի որդի Հիրսինան աւելի արեւմուտք էր ապրում և Շամշի-Ռամանի իւր երկրորդ արշաւանքի մասին տուած տեղեկութիւնից երևում է, որ Հիրսինա երկիրը Վանայ ծոցից կամ Վանայ Իսպուլինիսի տէրութիւնից այնքան հեռու չէր գտնուում:

Հետաքրքիր է այստեղ նկատել, որ Ասորեստանի արձանագրութիւններում Ուրարդացիներին կամ Խալդիացիներին և Մաննիացիներին միաժամանակ ենք պատահում: Սալմանասար Բ-ի ժամանակ այդ երկու ազգերը պատմութեան տապարէզն են դուրս գալիս: Խալդիայում գտնուած արձանագրութիւններից երևում է, որ այս Խալդի ազգը 30—50 տարի Մաննիացիներից առաջ Վանայ լճի արեւելեան ափում արդէն նստակեաց էր: Եթէ մեզ Խալդիայի մի քանի արձանագրութիւնները յայտնի չլինէին, այն ժամանակ մենք Սալմանասար Բ-ի տուած տեղեկութիւններից կարող էինք հաստատ եզրակացնել, որ Ուրարդի—Խալդիայի պատմական առաջին իշխանն Արրամէն, իսկ սրա յաջորդն և որդին Սար-

դուրն (չստ Սալմանասարի Սեդուր) են եղել: Բայց Սարգուրըն Իսպուհինիսի կամ Ուշպինայի հայրն է եղել: Իսկ երբ մենք Խալդիայի կամ Ուրարդուի ամենահին արձանագրութիւններում Սարգուրի որդի մի ոմն Լուտիպրիսին ենք պատահում, այն ժամանակ այս երկու իշխաններն Արրամէի որդի Սարգուրից առաջ պէտք է իշխած լինին: Արրամէի և սրա որդի Սարգուրի մասին մենք դեռ ևս արձանագրութիւններ չենք գտել և այս բանը զարմանալի չէ: Հաւանական է, որ դրանց մասին արձանագրութիւններ չկան, բայց մեզ դեռ ևս յայտնի չեն: Բաւական է միայն այստեղ յիշել, որ Խալդիայի կամ Ուրարդու մի քանի իշխանները մեզ Ասորեստանի արձանագրութիւններից են յայտնի:

Ասորեստանի և Խալդիայի կամ Ուրարդու արձանագրութիւնները միմեանց հետ համեմատելով՝ կարող ենք Խալդիայի թագաւորների ժամանակագրական կարգով ցանկը կազմել: Այդ ցանկը հետևեալն է. Լուտիպրիս,—Սարգուր Ա, սրա որդի, Արրամէ,—Սարգուր Բ,—սրա որդի—Իսպուհինիս, սրա որդի—Մենուաս, սրա որդի և այլն: Ուրեմն եթէ մենք Սարգուր Ա-ին և Լուտիպրիսին իբրև Արրամէի անմիջական նախորդները համարենք, այն ժամանակ կ'ստանանք Խալդիայի—Ուրարդու պատմութիւնը մինչև իններորդ դարու սկիզբը (Ք. ծ. ա.):

Մենք շատ ապացոյցներ ունինք կարծելու, որ Մաննիացիներն և Ուրարդիները կամ Խալդերը միմեանցից բոլորովին տարբեր ազգեր էին: Ուրարդիների նախնական հայրենիքը Խոթուր-Ռադի և Վանայ ծովի միջև պէտք է փնտռել: Լուտիպրիսի որդի Սարգուր Ա-ը իրեն «Նամրիի թագաւոր» (ասորերէն Նայիրի.) է կոչում և սրա յաջորդները, իրենց Սուրաս իշխանութիւնն են յիշում, որը նման է Թիգլաթ—Պելիսարի Նայիրիի Սուրուրիային:

Մաննիացիներն ինչպէս ասորեստանցիներին, այնպէս էլ Խալդերին յաջողութեամբ դիմագրում էին: Խալդերի Մենուաս, Արգիստիս Ա. և Սարգուր Գ. իշխանները Մաննիացիների դէմ շատ անգամ կռուեցին, բայց չկարողացան դը-

րանց վերջնականապէս նուաճել: Շատ շատ Մաննիայի իշխանները թէ Խալդիայի իշխաններից և թէ Ասորեստանի թագաւորներից միմիայն կախումն ունէին: Ասորեստանի յետագայ տեղեկութիւններից մենք իմանում ենք, որ Մաննիացիներն ասորեստանցիներից շարունակ քաղաքներ և աւաններ էին խլում, օր. Ասուրբանաբալը լիշում է, որ Մաննիացիներն իւր հայրերի կառավարութեան ժամանակ իրենցից չորս քաղաքներ և նոյնպէս Պաղիբի գաւառն են խլել:

Մենք ի դէմս Մաննիացիների մի այնպիսի ազգի հետ գործ ունինք, որ Ուրարդիների կամ Խալդերի նման բազմաթիւ մանր իշխանութիւնների չէր բաժանուում, այլ հնազանդուում էր միայն մի թագաւորի: Ասորեստանի արձանագրութիւնները մեզ Մաննիացիների այդպիսի շատ թագաւորների անուններն են լիշում, օր. Ութաքի, Իրանցու, Ացա, Ուլուսուոու, Ախշերի և Ուալլի: Խալդիայի արձանագրութիւնները լիշում են միայն Մաննիացիների Հացա թագաւորի անունը, որ ժամանակագրական կարգով Ութաքիի և Իրանցուի մէջն է մտնում: Ինչպէս երևում է՝ այդ տէրութեան գլխաւոր նահանգներն առանձին կառավարիչների ձեռքովն էին կառավարւում: Սարգոնը դրանցից երեքը լիշում է. Ումիլդիսի Բագդաթթին, Յիկիրդայի Միդաթթին և Միսիանդիի Դայուկիուն: Ասորեստանի տեղեկութիւններում Մաննիացիների տէրութեան մայրաքաղաքն Իցիրդու կամ Յիրդու է կոչւում, իսկ Խալդերն այդ մայրաքաղաքն ամենեւին չեն լիշում, որից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ դրանք այդ մայրաքաղաքը ոչ մի անգամ չեն նուաճել: Մաննիացիների տէրութեան վախճանի մասին մենք ոչինչ չգիտենք, բայց հաւանական է, որ դա էլ Խալդերի տէրութեան նման է. դարու վերջին հնդկա-գերմանականների ներս խուժուելուն կուլ գնաց:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՐԱՅԵԱՆ

ԽՈՋԱԼԼՈՒԻ *) ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ.

Ս. Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական ընկերութեան անդամ պ. Է. Բէօսլէրն այս տարի Ղարաբաղի գաւառի զանազան տեղերում մի շարք մարդաբանական և հնագիտական պեղումներ է արել, որ այդ երկու գիտութիւններին բաւականին հում նիւթեր են մատակարարում: Պ. Է. Բէօսլերը գերմանացի է և Ճուշու քէալական դպրոցի գիւմաներէնի ուսուցիչ. նա Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական ընկերութեան, հոշակաւոր Վիրխով և ուրիշ գիտնականների յանձնարարութեամբ ահա չորս-հինգ տարի է, որ Ղարաբաղում պեղումներ է կատարում և այդ ժամանակուայ ընթացքում բաւականին հրնութիւններ է գտել, սրտնք ընդհանրապէս Կովկասի և մասնաւորապէս Ղարաբաղի նախնական և կուլտուրական պատմութեան ստումնասիրութեան վրայ ահագին լոյս կարող են սփռել: Պ. Բէօսլերի պեղումների և զբա յաջող հետեանքների մասին թէ ուստական և թէ գերմանական մարդաբանական, նախապատմական և հնագիտական հանգէւնները բաւականին մեծ գովասանքով են խօսել և պարտնր աւելի խրախուսուած շարունակում է պեղումներ կատարել: Նրա կատարած աւաջին պեղումների մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կան Բերլինի Վիրխով, Բաստիան և Փոս գիտնականների մասնաժողովի խմբագրութեամբ հրատարակուող «Zeitschrift für Ethnologie»-ում: Մենք այդ անցեալ պեղումների հետեանքների մասին տեղի սղութեան պատճառով զանց ենք առնում խօսել, և անցնում ենք այն նորագոյն պեղումներին, որ կատարել է 1894/95 թուականներին: Պ. Է. Բէօսլէրն այդ նորագոյն պեղումների մասին մեզ մի համառօտ և ամփոփ տեղեկութիւն տուեց, որ այժմ ուղում ենք մեր ընթերցողներին հաղորդել: Վերջին անգամ նա պեղումներ է կատարել Ղարաբաղի Խոջալու պօստի կայարանի և Խաչենի Առաջաձոր գիւղի մօտ: Այս անգամ նա իւր նորագոյն պեղումների ժամանակ մեծ յաջողութիւն է ունեցել:

*) Ճուշու գաւառում:

Ամենից առաջ նա խոջալու և Կարկաչայ գետերի մօտ բաւականին հնազոյն գերեզմաններ է բաց արել: Այդ գերեզմանները գտնուում են խոջալու պօստի կայարանի մօտ և դրանց կարելի է իրանց կազմութեան համեմատ չորս միմեանցից տարբեր տեսակների բաժանել, որ են.

ա) Բլուրների վերայ գետերից վերցրուած ողորկ քարերից (Rollsteine) շինուած միջակ մեծութեան աշտարակաձև կուրգաններ, որոնց մէջ գտնուում են մի մի քարէ արկղ (սարկոֆաժ):

բ) Մօտ 25 մետր բարձրութեամբ քարէ մեծ կուրգաններ, արտաքուստ աւազով ծածկուած:

գ) Քարեխառն աւազէ կուրգաններ, որոնց ներսում գտնուում են փայտակոյտեր և վերջապէս

դ) Մեծ մասամբ աճիւններ պարունակող կուրգաններ կամ գերեզմաններ:

Բայց այս վերջին տեսակի գերեզմաններում կմախքներ չեն գրտնուել: Յիշենք այստեղ, որ խոջալուի գերեզմաններում կամ կուրգաններում պ. Է. Բէօսլէրը ղէնքեր քոլորովին չէ գտել: Դրանից պարոնն եզրակացնում է, որ այդտեղի հին բնակիչները խաղաղ կեանք են վարել և այդպիսով իրանց կուլտուրային մեծ զարկ տուել: Իսկ ընդհակառակն յարգելի հնախոյզն Առաջաձոր գիւղի գերեզմաններում շատ գեղեցիկ և կատարելագործուած ղէնքեր է գտել, որ այդ գիւղում և դրա շրջականներում ապրած նախնական բնակիչների կուլտուրայի բարձր զարգացման անխօս վկաններ են: Խոջալուի կուրգաններում կամ գերեզմաններում գտնուած գրեթէ բոլոր իրերը բրոնզից են: Այդտեղ գտնուել են նոյնպէս ոսկուց, երկաթից և ուրիշ նիւթերից պատրաստուած մի քանի իրեր:

Գտնուած բրոնզէ իրերը հետեւեալներն են.

Մի թուչուն, որի մէջքին մի կեռ բան է շինուած կախելու համար.

Մի փոքրիկ մուրճ:

Մի տափակ մատանի, որի վրայ թուչնի մի պուլս է շինուած:

Մի դանակ և ասեղներ:

Մի մեծ գնդակ:

Ըստ փոքրիկ, ակնոցի ձևով պատրաստուած թիթեղների, որ պ. Բէօսլէրի կարծիքով հագուստների կամ ամանների զարդարանք են եղել, որովհետեւ ամրացնելու տեղեր էլ ունին:

Ըստ նետերի ծայրեր, որոնք գլխաւորապէս կաղմում են խոջալուի գերեզմաններում գտնուած ղէնքերը:

Գօտու թիթեղների երկու մնացորդ, նուրբ փորագրութիւններով:

Մի piezette և պտուտակահան գործիք:

Ոսկուց պատրաստուած իրերն են.

Ոսկեայ մասանիներ և ուրիշ զարդարուն ընկեայ կտորների մը-
նացորդներ:

Մի olchat—մարգարիտ, որի վրայ եղած նշանները հաւանա-
կանօրէն մի արձանագրութիւն է կազմում: Ըստ պ. Բէօսլէրի այդ
արձանագրութիւնը մովաբերէն կամ նարաթերէն պիտի լինի: Բայց պ.
հնախոյզի կարծիքը միայն մի ենթադրութիւն է, որ եւրոպացի մաս-
նագէտ գիտնականները կարող են և չընդունել:

Արսիդիանից և եղջիւրաքարից պատրաստուած նետի ծայրեր:

Մի երկաթեայ կարթի ճանկ (Angelhaken):

Գարնէօլից և ուրիշ քարերից պատրաստուած շատ մարգարիտ-
ներ (ուլունքներ):

Wisent—կենդանու շատ ոսկորներ. յետոյ մի կմախք, որի գլխին
իրրե զարդարանք մի բրոնզեայ թիթեղ է դրուած:

Պ. Բէօսլէրը կարծում է, որ այս կենդանիներին այդտեղի բնա-
կիչները պաշտել են, ինչպէս Նգիպտացիները պաշտում էին իրանց
Ապիսին: Գոնէ հաւանական է այդպէս կարծել, այդ կենդանու գլխին
դրած զարդարանքն ի նկատի առնելով:

Մանաւանդ շատ գեղեցիկ սափորներ են գտնուել, որոնք սե-
փայլուն կաւից են պատրաստուած: Այդպիսի գեղեցիկ սափորներ են
գտնուել նոյնպէս Ջիւանշիրի գաւառում: Այս կաւեայ անօթները մեծ
մասամբ գեղեցիկ զարդարանքներով են ծածկուած, որ ցոյց են
տալիս այդտեղի բնակիչների գեղարուեստական զարգացած ճաշակը:

Պ. Է. Բէօսլէրը մինչև այժմ իւր արած հնագիտական պեղում-
ների հիման վրայ եզրակացնում է, որ Կուր և Արաքս գետերի գետա-
ներում հին ժամանակ մի կուլտուրական մեծ տէրութիւն է եղել: Այդ
հաւանական, բայց միեւնոյն ժամանակ դեռ անորոշ պատմական եզ-
րակացութեան համար իրրե ապացոյցներ կարող են ծառայել այն
միեւնոյն տեսակ հնութիւններն, որոնք Խաչենագէտի և Կուր ու Արաքս
գետերի մէջ եղած տարածութեան վրայ են գտնուել: Այդտեղ գրա-
նուած շինութիւնների մնացորդները, ամանները, անօթները, դրամ-
ները, զէնքերը, զարդարանքները և այլն մի խօսքով բոլոր գիւտերն
իրրե նախապատմական անխօս, բայց միեւնոյն ժամանակ զօրեղ վկա-
ներ, ցոյց են տալիս, որ այդ կուլտուրան Ասորեստանի (°) կամ Ման-
նիացիների (°) կուլտուրայի որոշ առանձնայատկութիւններն կամ դը-
րոշմներն է կրում իւր վրայ: Հաւանական է ընդունել, որ Ասորես-
տանի (°) կամ Մաննիացիների (°) կուլտուրան վերոյիշեալ տեղի
բնակիչների կուլտուրայի վրայ իր զօրեղ ազդեցութիւնը թողած լինի:
Յոյս ունինք, որ ապագայում նոր ուսումնասիրութիւնները մասնա-
ւորապէս մեր երկրի և ընդհանրապէս Կովկասի պատմութիւնը կը լու-
սաբանեն:

Խոջալլուում գտնուած իրերը ցոյց են տալիս, որ այդտեղ բր-
րոնդի կուլտուրայի սկզբնաւորութիւնն է եղել, որովհետեւ այդտեղ կա-
տարեւազործուած գէնքեր չեն գտնուել. իսկ ընդհակառակն Առաջա-
ձոր գիւղի և սրա շրջակայ կուրգաններում գեղեցիկ և կատարելա-
գործուած բազմաթիւ գէնքեր են գտնուել, որոնք մեզ ստիպում են
ընդունելու, որ այդ ժամանակ այդտեղի կուլտուրան զարգացման
բարձր աստիճանի վրայ է կանգնած եղել: Խոջալլուի կուրգանները
կամ գերեզմանները զանազան կուլտուրական դարաշրջանների են
պատկանում, որովհետեւ ինչպէս վերևում յիշեցինք, դրանց կարելի է
մի քանի զլխաւոր տեսակների բաժանել: Դրանց մէջ գտնուած հնու-
թիւնները նոյնպէս կարելի է կուլտուրական զարգացման զանազան
աստիճաններին վերագրել: Վերջացնում ենք սրանով մեր յօդուածը
և այդ նախապատմական յիշատակարաններից եզրակացնում, որ հա-
ւանականօրէն այդտեղ կուլտուրական զարգացած մի կենդրոն է եղել:
Ի վերջոյ մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում յարգելի պ. Է.
Բէտիլէրին և ցանկանում ենք կատարեալ յաջողութիւն, նորանոր օգ-
տակար պեղումներ կատարելու:

Լ. ԲԱՐՍԵՆՆ.

ԽՆԿՈՒՔ.

Կարսից դէպի արեւելա-հարաւ, 35—40 վերստ հեռաւորութեամբ գտնոււմ են այժմեան «Քէշըլիսի», իսկ հնումը՝ Խցկունք կամ Խծկոնից մենաստանները, ուր յաճախում են, բացի ուխտաւորներից, տեղական ծծումբի և երկաթի հանքային ջրերով օգտուել ցանկացող անձեր գլխաւորապէս Ալէքսանդրապօլ և Կարս քաղաքներից. դա գեղեցիկ և յարմարաւոր ամառանոց է:

Վանքերը զրուած են անդնդախոր ձորի մէջ, սեպացած ժայռերի բարձրունքների հետ, որոնց (ժայռերի) ստորոտը լցելով ու քորելով անցնում է Տիկօու առուակը, որ թափւում է Եաղլուճա լեռան ձիւնապատ բարձրունքներից և բաւական սառն է, համեղ ու տոռղջարար: Այս տեղ բնութիւնը շատ գեղեցիկ է:

Հինգ վանքերը, որ իրենց հրաշակերտ, կոկ ու մաքուր շինութիւններով զարմանալի նոր կամ թարմ են մնացել, կարծես իսպառ զերծ ժամանակի և աւերող ձեռքերի կործանմունքից, բաղմած են երեք տարբեր ժայռեղէն թերակղզիների հարթ մակերեսայնութիւնին. դրանք լեզուաձև ժայռեր են, որ նեղ և սեղմուած ձորի ձախակողմեան լանջի հետ ձգուած են դէպի ստոր, գետակի եզրը, իրենց բնական ամրութեան վերայ հայոց աշխարհի հրաշակերտ մենաստանները պահելու:

Վանքերը շինուած են ժ—ժԳ դարերում:

Մուսլին մենաստանը՝ որին ժողովուրդն աւանդութեամբ Ս. Կարապետ է կոչում, իւր ոճով ու ճարտարապետութեամբ բաւական տարբերւում է մնացեալներից: Թէև յայտնի չէ հիմնարկութեան ժամանակը, բայց հաւանական է բոլորից հնագոյնը համարել, թերևս Տիկօու Ս. երրորդութեան վանքի և Մըլնու Կաթուղիկէին ժամանակակից՝ Ը. և Թ. դարերի գործ. թէև տեղ տեղ երևացող կիսաեղծ և դժուար վերծանելի արձանները ցոյց են տալիս միմիայն 1005—6 թուականները՝ Անանիայի Արշարունեաց և Հիրակայ եպիսկոպոսութեան և հայոց Գապիկի թագաւորութեան ժամանակ:

Ջինուիթեան ոճը բաւական պարզ է, 20 անկիւնների բաժանումով, որոնք եկեղեցուն խաչաձև կերպարանք են տալիս՝ թէ ներքուստ և թէ արտաքուստ: Գմբէթը՝ Ս. Սարգսի նման խոռոչաւոր է, սակայն զուրկ գեղարուեստից. գալարուն սիւնների վերին խոյանիները միայն նախշուած են՝ մի տեղ առիւծի, մի այլ տեղ՝ ծաղկաձև քանդակներով. կաթուղիկէի (վեղարի) ներքին, բոլորշի մասը, բաժանուած է ութ անկիւնների, որոնց կամարների տակ շարուած են նեղկակ պատուհանները:

Եկեղեցու երեք կողմերի որմերն ևս տեղ-տեղ պարունակում են մաշուած և եղծուած համառօտակի յիշատակարաններ, որոնք թերևս կարևոր նշանակութիւն ունենան պատմական դէպքերի ու անցքերի նկատմամբ. ի դէպ՝ պէտք է յիշել, որ մեր վանքերի ու շէնքերի արձաններից շատ քչերն են մեզ ասում այն՝ ինչ որ պարում են հնախոյոյն ու բանասէրը...

Երեք մուտքերից մէկի՝ արեւմտեան դռան ճակատին դրոշմուած է Սաղմոսի հետեւալ տողերը՝ «Այս գուռն Տեառն է և արդարք մասնին ընդ սա»:

Հարաւային պատի արձանը, 1006 թ. գրուած՝ ես արդէն ընդօրինակել էի, որ և հրատարակուած է իմ «Ճանապօրհորդական նկարագ.» գրքոյկի մէջ (Վեներիկ 1885 թ.) և Հ. Ալիշանի «Արարատ»-ում. իսկ այժմ՝ նոյն որմի աջ կամ արեւելեան կողմում, փոքրիկ նկուղի կամարի քարեղէն շարուածքի հետ, նկատելով մի քանի տառեր, հնարաւոր մասը բաց արի և գտայ 4 տող պարզ ու մաքուր քանդակուն արձան, որը սակայն վերելում յիշածս արձանագրութեան շարունակութիւնը լինելով՝ ամբողջացնել անհնարին է, որովհետեւ այժմ չորս տողանի արձանն անցնելով եկեղեցու հարաւային որմի՝ ամբողջութեամբ՝ ծածկւում կամ ընդմիջւում է Ս. Աստուածածին եկեղեցու և սրան կից՝ նկուղի կամարով: Դա կարդացւում է այսպէս՝ «Աշոտ և Տեկորոյ տանուտեալք իւրեանց ոգւով կտրեալ են

«Աուրս առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աստուածապա

«Գազկա Չահանշահի և որդւոյ իւրոյ տեառն Աշոտի և ևս Գազիկ որդի»

«Հաւատս լիցի այո եղիցի»:

Աւելորդ կամ անտեղի համարելով առաջ բերել այստեղ այն արձանագրութիւնները, որոնք արդէն լոյս ընծայուած են կամ իմ կամ այլոց աշխատութեամբ, շատանում եմ առաջ բերելով այն յիշատակագրութիւնները՝ որոնք տակաւին չեն ընդօրինակուած և կարդացուած: Սուրբ Կարապետի ձախ անկեան վերին մասում, քանդակուն գուռիկի ներքեւ փորագրուած է 11 տող, որ իսպառ փշրուած և տեղ տեղ գրէթէ միանգամայն անվերծանելի է.

† Յանուն Այ... նեզե յն այգին
 նր Մարտի(րոսի) այգի այլ ուր ուր
 հաջի... և կոռու սուրբ եկեղեց(ւոյս).....ի ձեռն Ածա
 պատիւ Տն. Անանիայի առաջնորդ
 հրամանաւ բարեպաշտ և Ածա(սէր) թագունոյ Կատրանիզէ
 սուրբ ուխտս 'ի թագաւորութեանն Գագկա Չահայնշահի
 ի: ՆծԳ: թուականիս 'ի յիշատակ հոգոյ իմոյ զբարեկենդանին
 զուրբաթն և յամենայն եկեղեցիս տայ իմ անունն կատարել
 Արդ՝ եթէ որ աւտարաց հակառակ կա և դայն այգին յայտ եկե-
 ղեցոյս աւտարա
 ցուցանէ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց նդովեալ լիցի յԱյ և յամե-
 նայն սրբոց և Յ
 ուգայի անիծ (իցն) պարտական եղեցի հաստատուն է կա-
 մաւրն Այ»:

ըստ երևութին՝ այս եկեղեցին եթէ ոչ հիմնարկել, գէթ աւարտել կամ
 վերանորոգել է Կատրանիզէ Հայոց բարեպաշտ թագունին Անույ Տիրա-
 մօր կամ Կաթողիկէ եկեղեցու հետ, որի հիմնարկութիւնն սկսեց
 Սմբաթ Տիեզերակալը և աւարտեց իւր հարսը՝ Կատրանիզէն:

Որպէս եկեղեցի՝ Ս. Կարապետը այժմ միայն զարդարուեց և
 Աստուածային տաճարի վերափոխուեց—վանական արդիւնքով գեղե-
 ցիկ խաչկալ զրուեցաւ և մաքրուելով՝ դարաւոր լուսթիւնից յետոյ,
 լուում է աստուածաշատութեան ձայնը:

Ունայն իղձերով տոգորուած՝ հարադատ, Բագրասունի՝ թագա-
 կիրների վերջին կայծն ևս շիջուցանելու պատճառ ու գրեթէ հեղի-
 նալ դարձող՝ Վեստն-Սարգիսը, նախ քան անարգ մահով մեռնիլը,
 ինչպէս վկայում է Սամուէլ Անեցին՝ կանգնել է տալիս այստեղ Ս.
 Սարգիս գեղեցկայարմար տաճարը՝ «Մեծապատիւ Վեստն Սարգիս»
 գրում է նա—ղկնի բազում շինուածոց, բերդից և եկեղեցեաց, զհրա-
 շալի զվանս զԽժկաւնս շինեաց, պայծառ պսակաւ զարդարեալ զբաւա-
 րանն, որ է Ս. Սարգիս»:

Կառուցանելով Ս. Աստուածածնից աւելի ճոխ և զարդարուն եկե-
 ղեցի, գուցէ Վեստն Սարգիս կամեցել է նսեմացնել նա և Գագկայ ու
 նրա տաճարաշէն թագունու աստուածաշատական զգացմանց վսեմու-
 թիւնը. չօշափելի կացուցանել իւր ոյժն ու կարող զօրութիւնը ըստ
 նիւթականին...

Թէև եկեղեցու արձանները այս մասին լուում են և յայտնապէս
 չեն վկայում հիմնարկող ամբարիշտ նախարարին և շինութեան ժա-
 մանակը, բայց նա երևում է մի տեղ, 'ի միջի այլոց, որպէս Հոռոմ
 թագաւորներից սիրուած ու Անթիպատ Պատրիկութեան պատիւ ըս-
 տացած՝ Վեստ և Դուկ արևելից, որի հրամանով էղդու Ապլ Հաստն և

Խառնապան տալիս են իրենց Երասխի ձորը «արկեալ իզին» (այգին) նուէր Ս. Սարգսին. այնուհետեւ այդ թագաւորութեան ըզձացող հրէջն աներևութանում և կարծես ամօթահար ծածկում է իւր փառաշէն տաճարի յիշատակարանների մէջ անգամ:—Պէտք է նկատել որ ըստ ժամանակակից սովորութեան՝ չինել տալով Ս. Սարգսի խորանը, Վեստն Սարգիս առանձին ոչ ինչ ճիգ, դրամ կամ աշխատութիւն էլ չէր վատնել, բաւական էր միայն իւր ցանկութիւնն ու հրամանն և ահա ստրուկների քրտինքը կը կազմէր այն բերդերն ու սրբավայրերը, որոնց «չինող» հանդիսանալու փառքը պիտի ժառանգէր նա:

Ս. Սարգիսը դրուած է Ս. Կարապետի հանդէպ, արեւելեան ձորակի կողմից մի կիսաւեր որմ միացնում է նրանց, ուր տակաւին լանգուն կայ 1208 թուով այն քանդակուն քարը՝ որ հովանաւորում է Կեչոբ քաղաքում զանազան տանջանքներով նահատակուած՝ Տէր Առաքելի աճիւնները:

Ս. Սարգիսը չինուած է նոյնպէս դեղնագոյն հրաբխային, փափուկ քարից. նուրբ և ընտիր քանդակներով ու հազուադիւս ոճով կամ ճարտարապետութեամբ, բոլորչի ցոկովի հետ, որ նոյնպէս կիսաբոլոր շէրջանակով ու ելէջներով ճոխացուած է բարձրանում են դէպի վեր, եկեղեցին քսան անկիւնների բաժանող՝ երկշերտեան ձողերը, ներքին ու վերին մասերի քանդակուն խոյակներով. խարխսներին յենուած են բազմածալ կամարները, եկեղեցու բոլորչի տանիքն ու համանման անկիւնաւոր կաթողիկէն, որ ճոխացուած է եռանկիւնաձև խոռոչներով ու մնում է տակաւին բաւական անաղարդ դրութեամբ:

Դրսից՝ հարուստ է ընտիր—քանդակուած արձաններով, որոնցից մէկը մենք տեսանք արդէն. երկրորդը փորագրուած է նըրան կից, երկրորդ կամարի ներքե ՈՅ. (1221) թուականով, որ յիշում է Խաչոս ձիւտանցի նուիրաբերութիւնը եկեղեցուն. սրա ներքե ՈՒ. (1153) թուականով, որ պատմում է վերստին նորոգման մասին մի ինչ որ Պօղոսի ձեռօք և պատուիրում է վախճանող միաբանների համար անխափան ժամ և պատարագ անել: Այս կամարին կից՝ միւս կամարի տակ, ՈՎ. (1211) թուին Մեծն Զաքարիայի արձանն է որ պատմում է թէ զինու զօրութեամբ ազատել է սուրբ ուխտը և ընծայել է նրան այգիներ և գիւղ իրեն յիշատակ:

Սրա ներքե ՈՅ. (1221) թուականով Քափիկի որդի՝ ձուճայից զրուած, որ նուիրում է մի այգի:

Անցնելով հիւսիսային կողմից՝ հաբաւ, դռան ճակատին, կամարի ներքե կարդացում է Անեցի Սամուէլ Երեցի (յայտնի պատմագիր) թոռ Աբրահամ Երեցու արձանը, որով նուիրում է Վանքին տներ և կրպակներ. դա զրուած է ՈՁԲ. (1233) թուականին:

Սրան կից՝ կամարի ներքե, դէպի արեւելք թեքող քանդակուած

է ՈՁԹ. (1240) Թուականով Բռնաւորի և իւր Տղա տիկնոջ յիշատակաբանը, որով նուիրել են նրանք Թանգագին այգիներ Մրենում: Արեւելեան կողմում Ս. Սարգիս ոչինչ յիշատակարան չունի, զոյգ քան դակներ կան միայն հիւսիսային խաչի, որ դրուած է գրեթէ վանքին կից, այժմեան կոթողների կամ յիշատակարանների նման, հարաւային և ս. Սարգսի հիւսիսային կողմի կամարի տակ, որոնք սակայն մի ժամանակ ծածկուած էին առանձին որմով: Ս. Սարգսի արձանը, որ դրուած է՝ ՈԿԳ. (1214) Թուին, իմ ընդօրինակութեամբ զետեղուած է Հայր Ալիշանի «Այրարատի» մէջ. իսկ նրա հանդէպ, խաչարձանի ճակատինը հետեւեալն է, որ ցարդ չէ օրինակուած՝ «Յ: Անուամբ Փրկչին մերոյ Քի եղև վերստին նորոգումն վանացս 'ի ձեռն Ածասեր բարեպաշտ Թագաւորին Զահենշահի որդո Ջաքարիայի: 'Ի Թուականութեանս հաոց: Ի ՈԿԵ: (1216) 'ի հայրութիւնս Յովհաննիսի: կամ եղև ամենայն եղբարցս և շինեցաք որ անխափան լինի, այգի մի 'ի ծմակին Զիկանին: Բ: աւր ժամ Մարգարեին: Բ: աւր Մխիթարայ այգի մի 'ի Մարմնաի 'ի փաղանկ տեղն արեխի: Գ: աւր պատարագ 'ի մարմնաի վարդիրիցոյ հեղինավարն: Բ: աւր պատարագ 'ի Կողբ Խաչին այգին որ Յովհաննես տվեալ ե յիշատակ իւր դստերն Մամին: Գ: աւր պատարագ Մամին: ա: աւր Մամբանին այգի մի Թսեկանն 'ի ծովին: Բ: աւր պատարագ Թամին...աւ: Բ: աւր պատարագ Սարգսի Փարչեանց որ երեստ 'ի Թաւրխինակնէն: Ժ: բեռ ինսեղց ամենայն սեղանէ անաշխատացն վանացս հասոյթք է ես կիրակոս որ էտու զկալուեանց լեռն 'ի Սր ուխտանին Խծկաւնից ով տկն բանայ: Դ: դանկն աղատ վանացս»:

Նոյն խաչարձանի արեւմտեան ճակատին՝ խաչի բարձրում, վեց տող՝
 Դ Բանդի է սա սեռ և նշան անապակ Աստուծոյ սիրոյն կամ եղև իմ հաւրս եղաւ (՝) կանգնել զխաչս 'ի բարեխաւսութիւն ինձ եկեղեցպանիս և Յիսէի որ կանք 'ի Թաղման առաջի Սր Խաչիս 'ի ՆՁ Թվա»:

Սուրբ Սարգիսը ներքուստ խաչաձև է, առանց սեան. ունի 4 հաս պատարագի խորաններ, նոյնքան պաղտնի պահարաններ, վերին յարկում, և մի սեղան, որ այժմ զարդարուած է բաւականի ընտիր խաչկալով ու անօթներով:

Երրորդ եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածինն է, այդ անունը կարդացում է Ջաքարիա սպասալարի պաշտօնեայ՝ Տիգրանի ՈԿԲ. (1213) Թուականով արձանագրութեան մէջ, որը (Տիգրանը) և նուիրել է սուրբ ուխտին ձիթահանք և այգի Անոյ և Մարմնաի մէջ. այդ ժամանակ Խծկունքը եղել է «պանդուխտ և Թափուր յամենայն ընչից»։ Դա կից է Ս. Կարապետին և դրուած է նրա հարաւային կողմում. այդ երկու մենաստանները միանում են միմեանց հետ մի զոյգ փոքրիկ նկուղներով աջ և ահեակ կողմերից:

Ս. Աստուածածինն անհամեմատ փոքր է ս. Սարգսից և ս. Կարապետից, բայց ըստ բարձրութեան՝ վերջինիս հաւասար, տարբեր ոճով և պարզ՝ քառակուսի դիրքով: Չինութիւնը՝ ըստ երևութին՝ աւելի նոր է քան ս. Կարապետը, թերեւ և մնացեալ մենաստանները: Մի տեղ՝ արեւելեան որմի վերայ՝ դրոշմուած է 7 կարգ տառեր, որ անշուշտ ուրիշ արձանագրութեան շարունակութիւն է, որն ինչպէս ցոյց տալիս են սպիտակ՝ կրի՝ հետքերը, դրոշմուած են եղել մի այլ՝ եկեղեցուն կից՝ շինութեան, որ ներկայումս իսպառ զոյութիւն չունի: Ահա դա՝ «..... Ուշի կտ

(Մագ)իսարոսի և զո

..... եա ելի յաշխարհ

... իմոց և եկի ի

... զսուրբ քահանայ

(բարեխաւ)ս առ Քս.

(եղի)ցի»:

Սուրբ Աստուածածինը պատարագի մի սեղան ունի առանց պահարանի և խորանների: Սրա հարաւային կողմից սկսում է լեզուաձև ժայռերի ափունքը, որոնց վերայ և հաստատուած են վանականների կամ միաբանութեան հին և նոր բնակարանները:

Ս. Ստեփաննոսն ընկնում է երեք վանքերի արեւելեան կողմում, լեզուաձև, ժայռեղէն թերակղզու վերայ, շրջապատուած մեծ մասամբ 1208—1209 թուականներին Կեչրոր քաղաքում «անօրէնները» դէմ մղած ազգային պատերազմի նահատակների անշուք յիշատակներով: Ս. Ստեփաննոսը բաւական նման է ս. Աստուածածինին. նոյնպէս կարմիր, հրաքիային քարից, առանց որ և է արձանագրութեան:

Գանք հինգերորդ վանքին, որ է ս. Լուսաւորիչ. սա դրուած է նոյնպէս քարաժայռերի վերայ, որոնք իջնում են մինչև Տիկօռու կամ Խծկօնից առուակը և զանազան ելեէջներով միանում են մնացեալ մենաստաններին ժայռոտ տարածութեան հետ, նրանցից բաւական հեռու:

Այս վանքն արտաքուստ քառակուսի է. մի դռնով և 5 պատուհաններով. դեղնագոյն և կարմիր սրբատաշ քարով. զուրկ ուշադրութեան արժանի քանդակագործութիւնից: Երկու՝ արեւելեան և հիւսիսային պատերը մտնում են բաւական ընդարձակ պարսպի շրջանակում, ուր և հաստատուած կայ 3 սաժէն բարձրութեամբ, 5 աստիճանների վերայ դրուած, հազուադիւտ խաչարձանը: Խաչը քանդակուած է մի քարի վերայ, որի բարձրութիւնն է 3 արշին և ինն վերշով. իսկ լայնութիւնը՝ 1 արշին 13 վերշով. գողարիկ, մանրանկար քանդակով: 2որրորդ աստիճանի վերայ, միջակ առուերով, ոչ

այնքան կանոնաւոր փորագրուած է՝ «Որք երկրպագեք ասացեք վասն Քսի.

Տէր Ած. ողորմեա Խաչատրոս»:

Ներսից եկեղեցին ունի մի պատարագի սեղան, առանց խորանների և սեան, զոյգ որմնասիւններով, որոնք միանալով սեղանի բազմաշերտ անկիւնների հետ, պահում են իրենց վերայ վերին կամարները և զմէթի գրեթէ ձուածն օղակն ու ձեղունն ամրոջապէս:

Պարսպի արեւելեան ճակատի խաչերին կից, կայ մի շարք հին, բայց անկանոն քանդակ.

«ՉՍիմոն և Սոսթանէս որ զխաչերս կանգնեցաք յիշեսցիք»:

Այս արձանի ներքե շարուած կան 8 առանձին խաչարձաններ տարբեր ձեակերպութեամբ, որոնք, ինչպէս վիայում է յիշատակարանը՝ Սիմոնն ու Սոսթանէսն են կանգնել իրենց յիշատակ:

Նոյն որմի և քարերի շարքում, դէպի հարաւ, քանդակուած են նոյնպիսի 7 հատ խաչեր միաշափ և միանման: Այս խաչերի ներքե կարդացուած է, կանոնաւոր տառերով.

«Տէր Ած. ողորմեա Յովհաննիս»: Մի այլ տեղ՝ «Յովանէսէ»

Պարսպի հիւսիսային կիսաքանդ որմի ճակատին զորմուած է նոյնպէս անկանոն, բայց հին ժամանակի գործ. «Յս Թամարս որ կամս առաջի սր. զենարանիս Այ. և սպասեմ դալտտեան Տն»:

Պարսպի արեւելեան որմի վերայ, ներսից, զբան ձախ կամ հարաւային կողմում անկանոն՝

«Տէր Ած. ողորմէ Դրիգորոս».

Իրան բարձրում քանդակուած են 7 հատ խաչեր տարբեր ձեւերով և նկարներով, ներսի խաչերի մի և կէս մեծութեամբ իւրաքանչիւրը: Նոյն զրան հիւսիսային կամ ձախ կողմի վերայ՝ կարդացուած է խոշոր տառերով՝

Զ Ա Տ

Ա. Կարապետի և ս. Սարգսի միջև, Կեչըր քաղաքում նահատակուածների աճիւնների հանդէպ, բնական ժայռի մէջ դանուած է, անհնարին դժուարութեամբ փորուած, հացահատիկի մեծ հորը, ուր 1879 թ. մարքելիս, յայանուել են մարդկանց դանդեր և ոսկորներ, որոնք ծածկուած են եղել քարերով անկանոն ու անկարգ դասաւորութեամբ, որ յայտնի ապացոյց է թէ՝ սրանից դարեր առաջ Խրժկոնից ուխտի՝ գուցէ հէնց վերջին սուրման ժամանակ՝ միաբանութիւնը թշնամիներից զլիստուած և այդ հորում ցար ու ցրիւ լցուած է եղել:

1860-ական թուականներին Կարսի վիճակի առաջնորդ՝ Տիմոթէոս Եպիսկոպոս Սափրիչեանը Օսմանեան սուլթանի յատուկ ֆէրմանով ժամանում է այստեղ և իւր իսկ ձեռքերով ծածկում է ս. Սար-

գիս վանքի հիւսիսային անցքը, որ տեղական քիւրդերը բացած են եղել, իսկական գուռը քարի ու հողի լիցքով ծածկուած և անեղութացած լինելու պատճառով: Այնուհետև վանքի պահպանութեան հոգատարութիւնը յանձնուած է Տիկօռու ծխատէր՝ Յովհաննէս քահանայ Երիցեանցին, որի գառն չարչարանքով նորոգածներն ու շինածներն անընդհատ քայքայելիս են եղել նոյն կիսավայրենի քիւրդերը:

* * *

Ս. Լուսաւորիչ վանքի շրջապատում, ընդարձակ տապանաքարի վերայ, որ դրուած է մեծ խաչարձանի առջև, և որի նմանը մենք տեսնում ենք Հոռոմոսի վանքում (ձորակի մէջ) «Աշոտ թագաւոր» անկանոն փորագրութեամբ, կրում է իւր վերայ հետեւեալ, տեղ-տեղ փշրուած (մի տողն իսպառ եղծուած) բայց գեղեցիկ տապանագիրը՝

«Որ քաջ և պատեբազմող (ի) բարի ժամանակի
Փոխեցաւ 'ի Քս. որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

Միաբանութեան և ուխտաւորների համար նոր շինութիւնը ձգուած է 3 վանքերի արեւմտեան կողմում 7 առանձին սենեակներից բաղկացած, ընդարձակ պատշգամբով: Այդ շինութիւնը սկսուեց 1892 թ. և աւարտուեց 1893 թ. ամառը: 'ի գէպ՝ ջանասէր Յարութիւն և Յակովբ վարդապետների ճիգն ու անդադրում աշխատութիւնը լցրել են ամբողջ ձորակը յարմարաւոր շինութիւններով, պարտէզներով ու ծառաստաններով: Յարութիւն և Յակովբ վարդապետներն ոչնչից՝ կեանք և գոյութիւն ներշնչեցին Խծկօնից մենաստաններին:

Հանքային ջրերը՝ որ վանքի արդեանց գլխաւոր աղբիւր կարելի է համարել, երկու տեսակի են բաժանուած, մէկը՝ որ 1½ վերստաչափ հեռու է վանքից, գէպի արեւմուտք, փոքր ինչ տաք է, ծծմբա-երկաթային և կաշու հիւանդութեան օգտակար, միւսն՝ երկաթի, սառն. հազիւ մի քարրնկէց հեռու վանքից, նոյնպէս գէպի արեւմուտք: Դրանք ծածկուած են փայտեղէն նեղ շրջապատով, վերջինի աւազանը հովաւաւորուած է նաև դարաւոր՝ հաստաբուն ուռենիներով: Այս երկու ջրերի տարածութեան մէջ տեղում կայ բաւական զօրեղ սելթերի ջուր, օգտակար խմելու կամ մարսողութեան համար:

Խծկօնը կամ Խցկունք անունը Հ. Ալիշան ընդունում է՝ «վասն միակեցածն ընակարանաց». իսկ ըստ տաճկաց կամ տեղական ռամկաց վանքը կոչուած է՝ «Բէշքիլիսա» (Հնդկական):

Վանահայրեր երեւում են՝

Պօղոս՝ 1153 թ.

Յովհաննէս՝ 1211—23.

Պօղոս վարդապետ՝ 12..—1233.

Աբաս Եպիսկոպոս՝ 1233—40.

Այնուհետև վանքերի արձանները և պատմութիւնը լուծւում են խժկօնից ուխտի գոյութեան կամ կենդանութեան մասին և վանահայրեր չեն երևում. կենդանի աւանդութիւնը յիշում է 1—2 դար առաջ մի ինչ որ Յովհաննէս վարդապետ, «Քեալլաճի» մականունով, որի քաջագործութիւնն եւ նկարագրել եմ «Արձագանք»-ում (տես № 25, 1894 թիւ):

Վերջին նորոգութիւնը սկսւում է 1877 թ. գեներալ Լազարեանի յորդորմամբ, Յարութիւն վարդապետ Մանուկեանի ձեռքով:

ԿՐԴԷ.

ԿՈՎԿԱՍԻ ՏԵՂԸ

ՀԵՂԸՔԵՐԹՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋ

Անգրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած բրոնզեայ զար-
գարուն գօտիներն առաւելադէս 'ի նկատի առած:

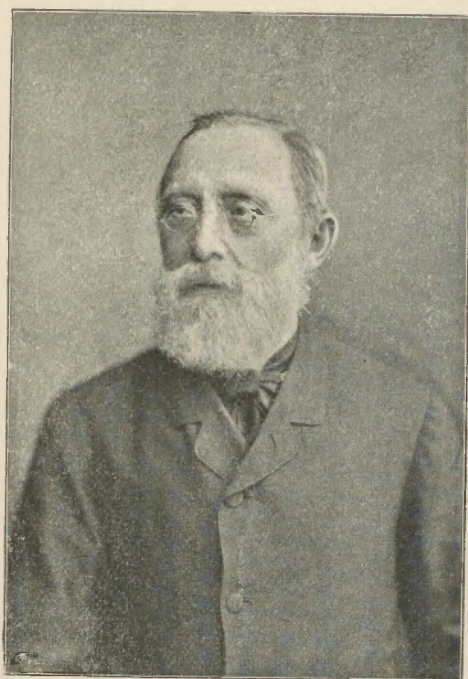
Ռ. ՎԻՐԻՆՈՎ.

(ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՍԵՐԻՆԵՆ)

ԿՆՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳՅՈՐ

«Ազգագրական Հանդիսի» ներկայ համարում գետն-
դերով Վերիովի վերոյիշեալ տառամատիրութեան ազատ
թարգմանութիւնը, տեղորդ չենք համարում այդ հռչակա-
տը գիտնականի մասին մի քանի կենսագրական տեղեկու-
թիւններ եւ հաղորդել:

Գարու երկուրդ կիսի ամենահռչակատը գիտնական-
ներից մէկը գեղմանոցի Ռուդոլֆ Վիրխովը ծնունդ է
1821 թ. հոկտեմբերի 13-ին Պոմերանիայի Շիֆելդայն
փոքրիկ քաղաքում: Բերլինի Փրիդորիս-Վիլհելմեան ըժշկա-
կան ինստիտուտում 1843 թ. դասնթացն աւարտելուց յե-
տոյ, Վիրխովը նոյն քաղաքի Charité հիանդանոցի սկզբում
ստախտնում եւ յետոյ կառավարիչ է նշանակուում: 1847
թ. նա իրաւունք է ստանում Բերլինի համալսարանում
դասախոսելու եւ Բալթիկայի գիտնականի ընկերակցութեամբ:

դիւնն

Սթիթտիկոս տնայն

ՊՐՕՓ. Ռ. ՎԻՐՇՈՎ

PROF. R. VIRCHOW

„Ազգագրական Հանդէս“ Ա. Տարի, Ա. Գիրք:

հրատարակում է «Archiv für Páthol. Anatomie u. Physiologie u. für klin. Medicin» հանդեսը, որ գիտնական աշխարհում մինչև վերջին տարիներս համաշխարհային հռչակ է վայելում: Այդ հանդեսում հռչակաւոր գիտնական Վիրխովը մօտ 200 յօդուած ունի, որոնք վերաբերում են գլխաւորապէս դարուս երկրորդ կեսի քժշկական նորագոյն գիտերին: 1848 թ. նրան ուղարկել են Վերին Շլեզիայում տարածուած տիֆ հիւանդութեան պատճառներն ուսումնասիրելու: Նրա այդ հիւանդութեան գիտնական ուսումնասիրութիւնը լոյս է տեսել իւր խմբագրութեամբ հրատարակուող «Վիրխովեան արխիւում»: Այդ ուսումնասիրութեան հետ նա նոյնպէս 1848 թ. հոգով քաղաքական գաղափարներ է խառնել: Պրուսիայի կառավարութիւնը դէպի Վիրխովը լաւ չէր տրամադրուած, որովհետև նա իւր ժամանակի բեֆորմատորական շարժումներին մասնակցում էր: Նա ստիպուած էր Վիրցբուրգի համալսարանում ախտաբանական կազմախօսութեան (Pathologische Anatomie) կաֆեդրա ձեռք բերել: Այնտեղ նա մեծ հռչակ ստացաւ. 1856 թ. հրաւիրուեց Բերլին կազմախօսութեան (Anatomie), ախտաբանութեան եւ հիւանդատաժութեան (Therapie) ուսուցչապետ: Բերլինի համալսարանում այն ժամանակից սկսած մինչև այժմս էլ դասախօսում է: 1891 թ. գիտնական աշխարհը փառաւոր կերպով տօնեց տիեզերահռչակ այդ մեծ մարդու 70-ամեայ յորելեանը: Վիրխովն ախտաբանութեան ահագին գիտնական ծառայութիւններ է մատուցել: Նա իբրև ախտաբան, կազմախօս եւ մանաւանդ հիւտաճաքան շատ հիւանդութիւնների հիւտաճաքանական քնախօսական պատճառներն է գտել: Իբրև մարդաբան Վիրխովը զանազան ցեղերի կազմախօսական առանձնայատկութիւններն է որոշել: Նրա ամենանշանաւոր աշխատութիւններն հետևեալներն են. «Gesammelte Abhandlungen zur wissenschaftlichen Medicin» (1856), «Untersuchungen über die Entwicklung des schädelgrundes» (1857). «Die Cellularpathologie in ihrer Begründung auf. physiol. und pathol. Gewebslehre» (1858).

«Die krankhaften Geschwülste» (1863—67). «Vier Reden über Leben. und Kranksein» (1862), «Lehre von den Trichinen» (1865), «Über einige Merkmale niederer Menschenrassen» (1875), «Gräberfelder von Koban im Lande der Osseten» (1883). «Gesammte. Abhandlungen aus dem Gebiete der öffentlichen Medicin und der Seuchenlehre» (1879): *Իբրեւ նշանատր մարդաբան Վիրխովը մարդաբանութեան քառականին գիտնական ծառայութիւններ է մատուցել. նա միայնակ կամ ուրիշ գիտնականների ընկերակցութեամբ զանազան երկրների ընակիչների մարդաբանութիւնն է ուսումնասիրել եւ դրանց հետեանքն իւր մի շարք մարդաբանական գրութիւններով հրատարակել: 1879 թ. Վիրխովը Շլիման գիտնականի նշանատր պեղումներին է մասնակցել եւ այդ առթիւ գրել է «Zur Landeskunde der Troas» եւ «Altrojanische Gräber und Schädel»: 1888 թ. Վիրխովը Շլիմանի հետ գրնաց Եգիպտոս, Հապեշտան եւ Պելլոպոննէս եւ այդ երկրները մարդաբանական եւ հնագիտական տեսակէտից ուսումնասիրեց: Կովկասը մարդաբանական, հնագիտական եւ ուրիշ կողմերից ուսումնասիրելու համար նա նոյնպէս շատ է աշխատել: Բերլինի համալսարանի գիտնականներ Լեման եւ Վալդեմար Բելք նոյնպէս Վիրխովի յանձնարարութեամբ են Կովկասն ուսումնասիրում, որոնց մի շարք ուսումնասիրութիւնները հրատարակում են Վիրխով, Բաստիան եւ Փոս գիտնականների մասնագիտորդի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Zeitschrift für Ethnologie, Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte» հանդիսում:*

Իբրեւ քաղաքական գործիչ՝ նա տոգորուած է մարդասիրական զգացմունքներով: Վիրխովը հասկացաւ գիտութիւնն եւ քաղաքականութիւնն իրար հետ միացնել: Նա առողջապահութեան համար նոյնպէս շատ աշխատել է եւ մի շարք գրութիւններ է նուիրել այդ գործի օգտակար գիտութեան: Պարլամենտի անդամ եղած ժամանակն առողջապահական հարցերը նրա գլխատը հոգսերն էին կազմում:

1856 թ. երբ Վիրխովը Վիրցբուրգից Բերլին վերադարձաւ, սլարլամենտի անդամ ընտրուեց եւ միշտ յառաջադէմ կուսակցութեան շահերն էր սլաշտականում: Պրուսական կառավարութեան (1862—66) սէյմի հետ ունեցած խոտովութեան ժամանակ Վիրխովն օսլադգիցիայի գլխատըր առաջնորդներից մէկն էր: Երա ամենավերջին՝ մօտ մի ամիս առաջ լոյս տեսած գիտնական աշխատութիւնը ներկայ ուսումնասիրութիւնն է, որի ազատ թարգմանութիւնն առաջարկում ենք մեր ընթերցողներին:

Լ. Բ.

Շատ հին ժամանակից սկսած Կովկասի և դրա հարա-
լային գաւառների, մանաւանդ հայկական բարձրաւանդակի
հետ կապուած են մի շարք առասպելական լիշողութիւններ
և պատմութիւններ, որոնք երբեմն դիցաբանական և եր-
բեմն էլ կիսա-պատմական դրոշմ են կրում: Հին գրողների
աւանդութիւնները մինչև այժմ էլ մեզ վրայ ազդում են և
մենք կարծում ենք, որ Կովկասի լեռների նախապատմական
ցեղերն այնտեղ ժամանակի ընթացքում մի սեպհական կուլ-
տուրա են ստեղծել ու զարգացրել և այդ կուլտուրան յե-
տոյ յանձնել են գէպի արեւմուտք և հիւսիս գտնւող իրանց
հարեան և հեռւոր ազգերին: Այդ երկրների հեռւորու-
թիւնն է գլխաւոր պատճառը, որ մարդիկ մինչև այժմ էլ
այդ երկրի մասին իրանց կարծիքները հաստատում և երկար
ժամանակ պահպանում են: Միայն անցեալ դարու վերջերից
սկսած գիտնական ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ, մենք
կարողացանք այդ երկրի իսկական և ճշմարիտ պատմութեան
հետ ծանօթանալ: Բայց շատ անգամ անաչառ քննութեան
և ուսումնասիրութեան անհրաժեշտ կարեւոր նիւթերն պա-
կասելով՝ զգուշ հնախոյզներն անգամ ճանապարհից շեղուել
և այս երկրի մասին սխալ գաղափարներ են կազմել:

Գիտնականները վերջին ժամանակ Կովկասը գլխաւորա-
պէս երկու միմեանցից տարբեր ուղղութեամբ են ուսումնա-
սիրել: Մի կողմից գիտնականներն աշխատել են Կովկասի
ազգերի առանձնալատկութիւնն ուսումնասիրել և դրանց ու
միւս, մանաւանդ եւրոպական ազգերի մէջ եղած ազգակ-
ցութիւնն ապացուցանել: Այդ ուսումնասիրութիւնները մար-
դաբանական ճանապարհով են կատարուել: Միւս կողմից

գիտնականներն աշխատել են Կովկասի բնակիչների գեղարուեստական գործունեութիւնն և ամենից առաջ դրանց վաղ ժամանակուանից ծաղկած մետաղալին արուեստագիտութիւնն ուսումնասիրել, որոնցից այդ երկրի ներկայ քաղաքակրթութիւնն է յառաջացել: Այս վերջին ուսումնասիրութիւնները կուլտուրական-պատմական և մեծ մասամբ հնագիտական ճանապարհով են կատարել: Նրանք այդ երկու ճանապարհներով արած ուսումնասիրութիւններով կարող էին իրանց նպատակին հասնել, որովհետեւ այդ երկու ուղղութիւններումն էլ կարելի էր բնագիտական մեթոդը գործադրել, որն երաշխաւորում է գաղափարների պարզութիւնն և գիտակցութեան հաստատութիւնը:

Բայց նորագոյն հետազոտողներն նոյնպէս այդ երկու ուղղութիւններով իրանց կատարած ուսումնասիրութիւնների ժամանակ յաջողութիւն չեն ունեցել: Բլումենբախն իւր մարդաբանական հաւատի դաւանանքը կովկասեան ցեղերի սիստեմի առաջարկով ցոյց տուեց: Բայց նրա առաջարկած սիստեմը ղեռ վերջնականապէս չվճռուած հնդկա-գերմանական ցեղի վարդապետութեամբ շուտով քանդուեց: Ժամանակակիցների կարծիքով կովկասցիներն արիացիներին քշել են և այդպիսով ազգերի պատմական և նախապատմական շարժումների համար բոլորովին ուրիշ, անհամեմատ մեծ մի տեսարան ստեղծել: Գործնական մարդաբանութիւնը չէ կարողացել կովկասցիներին Բլումենբախի մտքով ազատել: 1881 թ. երբ ես Օսեթների երկրում ճանապարհորդեցի, այն ցեղի երկրում, որին մի քանի գիտնականներ գերմանացիներին շատ նման մի ցեղ են համարում, ես մի բոլորովին կարճ (brachycephal) գանգ¹⁾ գտայ, որ արեւմտեան և հիւսիսային յայտնի երկար (dolichocephal) գանգերի հետ չէ կարելի համեմատել: Պարոն Է. Շանդրն և գեներալ Փոն Էրքերգն²⁾ նոյնպէս այս կարճագլխութիւնը հաստատել են: Բայց ես կարող եմ աւելացնել,

¹⁾ R. Virchow, Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten. Berlin 1883, S. 4, 17.

²⁾ E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase. Paris et Lyon 1887. T. IV. Populations actuelles. p. 272.

որ ոչ թէ միայն Օսեթներն են կարճագլուխ, այլ ինչպէս ես առաջ էլ ասել եմ, «ինձ չէ յաջողուել Կովկասում գոնէ երկարագլուխ մի ցեղ անգամ գտնել»: Բոլոր ցեղերը կամ ուղղակի կարճագլուխներ են կամ երբեմն միջագլուխների խառնուրդ են երևում: 1882 թ. ես ճիշտ ապացոյցներով թագաւորական ճեմարանում այդ բանի մասին խօսել եմ: Հայերը նոյնպէս կարճագլուխներ են. բայց նկատողութեան արժանի է այն երևոյթը, որ Կովկասի գանազան տեղերի, նոյնպէս և Օսեթիայի նախապատմական գերեզմաններում ուրիշ տեսակ, լինին դրանք երկար կամ միջին, գանգեր էլ են պատահում, որոնք աւելի արիական տիպին են համապատասխան և դրանք այն կարծիքն են հաստատում, որ ամենահին նախնական ժամանակ այնտեղ ուրիշ ցեղեր էլ էին ապրում: Իսկ մի քանի գրողների «Կովկասեան տիպը» նոր կովկասցիներին է վերաբերում, որ դրանց նոյնպէս չէ համապատասխանում:

Մեզ հեռուն կը տանէր, եթէ ես այտեղ կարճագլուխների տիպի հարցը ցանկանալի աւելի մանրամասն շօշափել. այդ տիպն Եւրոպայի լեռնոտ երկրներում տարածուած է: Մեր դատողութեան համար իբրեւ մի ուղղակի հետևանք չէր լինիլ, եթէ մենք իմանալինք, որ այսօրուայ Ալբանացիները, Թիւրքիներն և Շվեյցարացիներն առաւելապէս այդ տիպին են պատկանում:

Մարդաչափութիւնը ցոյց է տուել, որ «Կովկասեան ցեղ» և «արիական ցեղ» գաղափարներն իրար չեն ծածկում: Այն ժամանակ մեզ հասկանալի է, թէ ժամանակակից մարդաբաններն ինչո՞ւ մի առանձին Կովկասեան տիպ հաստատ չեն ընդունում. այժմ գիտնականներին միայն մի հարց է հետաքրքրում, թէ արդեօք նախապատմական ժամանակում Կովկասեան և արևմտեան Եւրոպայի ազգերի մէջ մի որևէ ազգակցութիւն է գոյութիւն ունեցել: Այս հարցն էական նշանակութիւն կ'ստանար միայն այն ժամանակ, երբ հնագիտական գիւտերը մեզ ապացոյցներ տալին, որ մետաղաին կուլտուրան առաջին անգամ Կովկասեան երկրներումն է ստեղ-

ծուել և այդ երկրներից ուրիշ տեղեր տարածուել: Ներկայումս այդ կարծիքի պաշտպանութեան համար ասպարէզ են դուրս եկել Ֆրանսիական գիտնականներից գլխաւորապէս Ֆլորանսուա Լընորմանն և Ս. Ղէքսանդր Բերթրանը: Ես իմ Կոբանի մասին զրած աշխատութեան մէջ այդ կարծիքի հակառակ հիմքերն եմ պաշտպանել և այսօր էլ աւելի զօրեղ կերպով եմ պաշտպանում:

Իմ նրանց հակառակ հիմքերից մէկը ճշմարիտ բնագիտական է: Մեզ յայտնի ամենահին մետաղն, որ Կովկասում ամենահին մետաղային շրջանում գլխաւորապէս մշակում էին, բրոնզն էր: Անալիզներն առանց բացառութեան ցոյց են տուել, որ այդ բրոնզն անագեայ բրոնզ էր, այսինքն ալնալիսի բրոնզ, որի բաղադրութիւնն այսպէս կոչուած կլասիքական խառնուրդին է համապատասխանում: Բայց իսկական Կովկասում, Փոքր Անդրկովկաս կոչուած երկար լեռնաշղթայում և հայկական բարձրաւանդակից մինչև Սև ծովի եզերքը գտնուող երկրներում նոյնպէս մեծ քանակութեամբ պղնձեայ հանքեր են գտնուում: Պ. Ա. Արծրունին իմ յանձնարարութեամբ այդ տեղերում բաւական ժամանակ բարեխիղճ ուսումնասիրութիւններ է կատարել, բայց այդ ուսումնասիրութիւնները բացասական հետեանք են ունեցել: Դրա համար Կովկասեան մետաղագործների անագը պէտք է դրսից բերած համարել: Պարսկաստանը, մանաւանդ Խորասանը, ներկայացնում է իբրև առաջին ծագման տեղը:

Թէ անագը կամ սրանից պատրաստուած բրոնզը լետոյ է մտել, չէ կարելի կատարեալ կերպով որոշել: Ինչպէս ես գիտեմ, մինչև այժմ գերեզմաններում միայն մի կտոր բան են գտել, որ վերլուծութեան ենթարկելով անագ է դուրս եկել: Ես դիտոր Վալդեմար Բելքին յանձնարարեցի Անդր-Կովկասում պեղումներ անել և նա Գանձակ նահանգի Կալաքենդ գիւղաքաղաքի մօտ մի ոտի կոտրած մատանի (Fussring) գտաւ, որ մաքուր անագից էր պատրաստուած: Կովկասի նախապատմական ժամանակին պատկանող գտնուած իրերն իրանից կոպիտ յատկութիւնների շնորհիւ անագից պատրաս-

տուած են համարում, բայց ճշմարիտ քննութիւնն այդ բանը չէ ապացուցանում: Երբ ես մեծ քանակութեամբ իրեր գտայ և ցոյց տուի, որ դրանք մաքուր ծարրաքարից (Antimon) են պատրաստուած, այն ժամանակուանից սկսած այլ ևս Կովկասեան անագային արտեֆակտների մասին չեն յիշում:

Եթէ մինչև անգամ ապագայ ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ հաւանական մեր կարծիքի հին գերեզմաններում անագից պատրաստուած իրեր գտնուեն, այն ժամանակ մենք դրանից կարող ենք եզրակացնել, որ այդ անագն ուրիշ տեղերից է Կովկաս մտել: Կովկասում չեն կարող անագ պատրաստած լինել: Մի առժամանակ ենթադրենք, որ անագը Պարսկաստանից են Կովկաս մտցրել, բայց այդ անագը գերեզմաններում այնպէս պէտք է դրուած լինէր, ինչպէս բերոնգեայ արտեֆակտները, որոնք ինչպէս ես վաղուց ցոյց եմ տուել, առանց բացառութեան արուեստագիտական բարձր աստիճանի վրայ են կանգնած և այն նախնական ձևերն, որոնք տեղական հնարագիտութեանն են վերաբերում, բոլորովին պակասում են: Մետաղային արուեստագիտութիւնն այստեղ մեզ ոչ միայն կատարելագործուած է երևում, այլ և արուեստի համեմատ որոշ և հաստատ կաղապարներով շինուած: Ի հարկէ, այդ հանգամանքը չէ բացասում, որ շատ տեղեր բերոնգ են պատրաստուած: Տարբեր ձևերով ձուլած իրեր էլ են գտել: Օրինակ Կոբանում կաւից նպատրաստած մի երկսայրի դաշոյն են գտել: Բացի դրանից Նովո-Րոսսիյսկի նախապատմական մի կայարանի մօտ, որ հիւսիսային Կովկասի արևմտեան կողմն է ընկնում, աւագաքարից պատրաստած խռոշ փորելու կացիներ, մանգաղներ, դանակներ և դաշոյներ էլ են գտել: Բայց այս վերջին տեղը թէ իր դիրքի և թէ իր ձուլուած իրերի յատկութեան շնորհիւ, մեր ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակից դուրս է: Խոռոչներ փորելու այդ կացիները, որոնք այստեղ նորոգուած են, ոչ Կովկասում և ոչ էլ Անդր-Կովկասում են երեւացել: Բայց այնուամենայնիւ վերոյիշեալ տեղերում հարիւրաւոր բերոնգեայ ֆիբելներ են գտել:

Չնայած որ Կովկասի մեծնահին ժամանակից մեզ հասած ձուլած ձևերը սակաւաթիւ են, այնուամենայնիւ այնտեղի գերեզմանադաշտերը մեզ հիմքեր են տալիս կարծելու և ընդունելու, որ այնտեղ տեղական գեղարուեստը զարգացել է, մանաւանդ մետաղային տեխնիկան: Այդ զարգացած և ծաղկած վիճակը մենք տեսնում ենք կենդանիների պատկերների վրայ: Դրանցից մեզ շատ են հասել, մասամբ իբրև անկախ գեղարուեստական գործեր ու կախելու զարդարանքներ և մասամբ էլ շատ ամանների, գործիքների, զենքերի, ձեռքերի և ֆիբելների զարդարանքներ: Ձուլած բրոնզից պատրաստած այդ կենդանիներից շատերը գտնուել են Ալտայի հիւսիսային և արևմտեան կողմերում: Բացի դրանից սիբիրական ձևերը մի քանի բնորոշ յատկութիւններ են ցոյց տալիս, մանաւանդ պատկերացրած կենդանիների տեսակների վերաբերմամբ, որոնք երկրի ֆաունայից են վերցրուած: Եթէ մենք ուշադրութեամբ նայենք սիբիրական բրոնզեայ մի տախտակի և Կովկասեան բրոնզից մի ուրիշ տախտակի վրայ, այն ժամանակ մենք պարզ կը հասկանանք այդ երկու տախտակների տարբերութիւնը: Այդ բանը վկայում է մետաղային մի յատուկ տեխնիկա, որի սկիզբը գուցէ Քերամիկում պէտք է փնտռել: Նման կենդանիներ գտնուել են նոյնպէս Կովկասում: Բրոնզների վրայ գեղարուեստը շատ կատարելագործուած է: Մենք բրոնզների վրայ տեսնում ենք նուրբ և հազիւ նկատելի փորագրութիւններ և վերջապէս կոպիտ քանդակած խորութիւններ և փոսեր: Այս փոսերը շատ անգամ գեղարուեստական կերպով գոյներով են ներկած: Այստեղ առաջին անգամ արձնապակին en champ levé է երևում: Առարկաների ընտրութեան մէջ նոյնպէս կարելի է գեղարուեստի աստիճանաբար զարգացումը նկատել: Այստեղ մենք մարդկանց պատկերների նմանեցնումն ենք տեսնում. բացի դրանից ոչ միայն ձուլած պատկերներ, կախելու իրեր, ալ և փորագրութիւններ: Մարդկանց պատկերներն երեսայական ձևով են դուրս բերուած և այս բանը գեղարուեստագէտի ոչ վարժ լինելն է ցոյց տալիս: Այդ բանի մասին մենք յետոյ կը խօսենք:

Առ այժմ այստեղ լիջենք, որ բոյսերի նկարներ բոլորովին չկան: Ձանազան զարդարանքների վրայ գտնուած բոյսերի մասերը յետադիմական բաներ են: Միայն կան հասարակ գծեր, երկրաչափական ֆիգուրներ և կենդանիները լրիւ դուրս բերուած մարմիններ:

Բացի դրանցից կան և շատ՝ փորագրած սլատներներով զարդարուած բրոնզեայ արտեֆակտներ: Բայց հիւսիսային և հարաւային գերեզմանադաշտերի մէջ մի զարմանալի տարբերութիւն կայ: Այդ երկու կողմերումն էլ բրոնզէ նուրբ թիթեղից պատրաստուած գօտիներ են գտել, որոնց երկու ծայրերի վրայ ամրացնելու համար ծակեր են շինուած: Հիւսիսային կողմում գտնուած գօտիների ամենագեղեցիկ մասն՝ ամրացնելու տեղն էր, այսինքն ճարմանդը, մնացած մասը հասարակ կերպով է զարդարուած, իսկ հարաւային կողմում գտնուածներն առաջինների ճիշտ հակապատկերներն են ներկայացնում. այսինքն այդ գօտիների թիթեղներն երկրաչափական ֆիգուրներով զարդարուած են և ճարմանդ չունին, այլ մի քանի՝ ամրացնելու համար շինած ծակեր: Այս երկու կուլտուրայի մօտ յարաբերութիւնը չէ կարելի գտնել: Ինչպէս երևում է, այս երկու կողմերում ճաշակն ու տեսնիկան միմեանցից անկախ և տարբեր կերպով են զարգացել: Այստեղ հարց է ծագում, թէ այդ տարբերութիւնն որտեղից է յառաջացել, արդեօք օտար ազգերի հետ ունեցած յարաբերութիւնից, թէ այդ նրանց իսկական գիւտն է:

Կորեանի մասին գրած աշխատութեանս մէջ ես այն ժամանակուայ մեր ծանօթութիւնների համեմատ այդ հարցն իսկական Կովկասի, մանաւանդ զբա հիւսիսային մասի համար մանրամասն շօշափել եմ: Այն ժամանակ ես մի նկատողութիւն եմ արել, որ չեմ ուզում այստեղ կրկնել: Բայց այդ նկատողութիւնից կարելի է միայն այն մասը լիջել, որ Կովկասի հին գերեզմաններում երևացող գիւտերն երկաթեայ շրջանի սկզբին են պատկանում, բայց միևնույն ժամանակ և բրոնզի հարստութիւնը ի նկատի առնելով, պէտք է եզրակացնենք, որ այդ երկաթեայ շրջանի սկզբի ժամանակին է

պատկանում, կամ այդ երկու մետաղների անցողական շրջանին: Նիոլիթական շրջանին պատկանող գերեզմաններ գեռուս չեն գտնուել: Ուրեմն չէ կարելի պնդել, որ բրոնզը Կովկասում են հնարել. իսկ երբ այնտեղ գտնուած իրերն այդպիսի դրոշմուած ձևեր են ցոյց տալիս և արխայական յատկութիւններ (բառիս բուն նշանակութեամբ) չունին, այն ժամանակ մենք ստիպուած ենք սովորութեամբ և գործածութեամբ հաստատած մի կուլտուրա ենթադրել. սրանից հետևում է, որ այս կուլտուրայի ծագումը Կովկասից դուրս պէտք է փնտռել. այդ կուլտուրան շատ անգամ Կորանի կուլտուրայի ազդեցութեան դրոշմն է կրում իւր վրայ, բայց այս հանգամանքը տեղական ազդեցութիւններին պէտք է վերագրել: Երբ մենք սկսում ենք այդ գիւտերը մասնաւորապէս քննել, այն ժամանակ մեզ դրանց վրայ եղած կենդանիների ընդօրինակումն և պատկերները շփոթեցնում են:

Այդպիսով մենք այդ հին կուլտուրայի բնագիտական, մանաւանդ կենդանաբանական կողմի հետազօտութեանն ենք հասնում: Այդ գիւտերի վրայ ինչ տեսակ կենդանիներ են ներկայացրուած և դրանցից որոնք պէտք է օտար, այսինքն դրսից ներմուծած կենդանիներ համարել: Պէտք է անկասկած ասել, որ Կորանի գիւտերի վրայ օտար կենդանիներ չկան ներկայացրած: Իսկապէս շատ զարմանալի է, որ առիւծը, որն ասորո-բաբելական գեղարուեստի մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում և այնտեղի պլաստիկին է պատկանում, հին Կովկասում ամենեւին, մինչև անգամ մօտաւոր ներկայացմամբ չէ երևում: Բացի դրանցից Կովկասում ցուլերի պատկերներն այնքան արտասովոր են, որ դրանք իբրև բացառութիւն պէտք է համարուին, թէև այսօր Կովկասի վայրի կենդանիների հետ եզներ (Bovid) էլ են պատահում: Ով Նինուէի կամ Միջագետքի և միւս տեղերի մասին կազմած պատկերազարդ աշխատութիւնները թերթել է, նա ամեն բոլոր տեղերի և ցուլերի միմեանց հետ ունեցած կռուի տեսարանը նկատած կը լինի: Կովկասում այդ կենդանիների հետքն անգամ չէ գտնուել, մինչդեռ Ասորեստանի ազդեցութիւնը Կովկասի վրայ շատ զօրեղ է եղել:

Ներկայումս արևելեան Անդրկովկասում բրոնզեայ մի իր են գտել, որի վրայ կարծես առիւծի մի գլուխ է շինուած: Պարոն Էմիլ Րէօսլերը Գանձակի Զիւանշիր գաւառի Առջաձոր կամ Դաւաշանլի գիւղի մի մեծ կուրգանում բրոնզեայ զարմանալի մի անօթ է գտել, որն ինչպէս երևում է, զարդարանքի տեղ է ծառայել: Ինչպէս պ. Է. Րէօսլէրն ասում էր, այդ անօթի չորս անկիւններում «արծուի գլուխներ» կալին: Բայց երբ ես այդ անօթն ուշադրութեամբ քննեցի, նկատեցի որ այդ առիւծները բաշ չունին և սրանից եզրակացրի, որ դրանք էդ առիւծներ են: Բայց այդ էդ առիւծների զրլուխները չեն կարող այդքան փոքր լինել. դրանից լետոյ ինձ հաւանական թուեց, որ այդ գլուխները Կովկասում յաճախ պատահող յովազներին են պատկանում: Նորերս պ. Է. Րէօսլէրն ինձ յայտնեց, որ ինքն նոյնպէս ինձ նման է կարծում: Նա Առջաձորից 10 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Բալլուջա գիւղի մօտ նոյնպէս մի բրոնզեայ պատառաքաղ գտաւ, որի վրայ շինուած գլուխները յովազի գլխին են նման:

Սրգ՝ Կովկասեան բրոնզների վրայ ներկայացրած կենդանիներն ո՞ր երկրին են պատկանում:

Կորանի կենդանիների պատկերները պարզելու ժամանակ մենք անյաղթելի մի դժուարութեան հանդիպեցինք և դրանցից մի քանիսը հաստատ կերպով չէինք կարողանում որոշել: Այդ երկրի հնագիտական գեղարուեստական աշխատութիւնների վրայ ներկայացրած կենդանիների բնագիտական յատկանիշից (Diagnose) պէտք է խոյս տայինք. ոչ թէ նրա համար, որ աշխատաւորի կրթութիւնը կամ գեղարուեստը մի այդպիսի խնդրի համար չէր կարող հասած լինել, այլ որովհետեւ այն ժամանակուայ գեղարուեստագէտների նըպատակն էր ոչ թէ սովորական կենդանիներ ներկայացնել, այլ իրանց յատուկ հնարագիտութեան կամ շկոյլի՝ երեւակայական կենդանիները: Կորանում յաճախ պատահող կենդանիներից մէկը մի չորքոտանի է, որն իւր մի քանի նշաններով ձիուն և շատ անգամ մի գազանի է նման: Այս տի-

այլը, որին էս ուրիշ անգամ չեմ պատահել, յովազ---ձի եմ անուանել: Բացի սրանից մի ուրիշ պատկեր էլ եմ տեսել, որը կենդանու նման չէ, այլ թռչունի և կաթնատու մի կենդանու խառնուածք է կազմում. դա սֆինկս չէ: Մի անգամ այս պատկերը կաթնատու կենդանու գլխով մի թռչուն է ներկայացնում, որի աչքի խնձորներն ականջներ են դառնում, իսկ վերջիններից դուրս են ցլում եղջիւրներ, իսկ մի ուրիշ անգամ այդ թռչունը թւեր չունի: Եւ որովհետեւ մենք չենք կարող այդ երեւակայական կենդանիների օրիգինալ տիպերն որոշել, դրա համար մեր ուսումնասիրութեան մէջ դրանց մասին երկար կանգ չենք առնիլ: Այդ երեւակայական կենդանիներից իւրաքանչիւրը յովազի և ձիու խառնուրդն է կազմում. մենք չենք կարող ընդունել, որ այդպիսի մի կենդանի ներկայացնող և հնարող գեղարուեստագետը վերոյիշեալ երկու կենդանիների հետ էլ ծանօթ եղած լինի: Բայց իսկապէս կարելի է ցոյց տալ, որ Կովկասին յովազն և ձին յատուկ են եղել: Վերոյիշեալ հանգամանքից չպէտք է անպատճառ եզրակացնել, որ այդ կենդանու հնարողը մի կովկասցի է եղել, որովհետեւ կենդրոնական Ասիայի մի մեծ տարածութիւն էլ այդպիսի մի ֆաունա ունի: Բայց կարելի է ասել, որ այդ կենդանիների ֆիզուրներն և երեւակայական կենդանիները մի հեռու աշխարհի կուլտուրային չեն պատկանում:

Կորանի բրոնզից պատրաստած իրերից ամենից առաջ կռուելու տապարները պէտք է յիշել: Պ. Շանդրը դրանցից 7 հատ գտել է, որոնց առջևի մասը կենդանիների ֆիզուրներով է զարդարուած: Այդ ֆիզուրների մեծամասնութիւնը յովազ—ձիու նկարագրած յատկութիւններն ունի (Պ. I. II. ֆիզ. 1—3): Միայն մէկը (Պ. I. II. ֆիզ. 4) ներկայացնում է մի մեծ եղջերու: Գօտիների կողպէքն ի նկատի առած՝ կարելի է դրանց զարգացումն և յառաջագիմութիւնը տեսնել: Այդ գօտիներն երբեմն շատ մեծ և երբեմն էլ ծանր բրոնզից պատրաստուած իրեր են, որոնց վրայ իրական բազմաթիւ կենդանիներ են ներկայացրած: Կենդանիների այդ պատկերները շատ քիչ անգամ են միմեանց յետևից և մի

շարքում ներկայացրած լինում, որպէս զի շարժողութիւն ցոյց տան. իսկապէս դրանք միատեսակ բազմաթիւ կենդանիներ են, որոնք զանազան տեղերում միմեանց վրայ են թափուած: Թէև պատահում է, որ զանազան տեսակ կենդանիներ միևնոյն տարածութեան վրայ միասին են ներկայացրուած, բայց այնուամենայնիւ իւրաքանչիւր կենդանի մի առանձնութիւն է ներկայացնում: Միայն մի հատ մեծ իր, որ Կոբանում գտնուած հնութիւններից գերազասում է, այդ կռուելու համար շինած այն տապարն է, որն ես ինձ հետ Գերմանիա եմ բերել: Այդ տապարը բեմի վրայ մի գործողութիւն է ներկայացնում: Բոլորովին մերկ, Հերակլէսի նման մի մարդ կանգնած է բազմաթիւ օձերի մէջ: Այդ մարդն ուզում է մի սողունի վրայ նետ արձակել. նրա աղեղը լարուած է և նետն էլ դրած: Իսկ ինչ մարդուն է վերաբերում, նրա առանձին մասերի վրայ չենք կարող մասնամասն ուշադրութիւն դարձնել, որովհետև այդ պատկերը փոքր զիրքով է ներկայացրած: Բայց գեղարուեստագէտն այդ մարդու երեսը, մարմինը, անդամները—ձեռքերն և ոտներն—առանձին առանձին վերցրած լաւ չէ նկարել, որովհետև ուրիշ միջոցներ չէ ունեցել և դրա համար այդ պատկերի մէջ համեմատականութիւն գաղափարը բացակայում է. բայց այդ պատկերն ընդհանրապէս ասած, բաւականին յոյժողուած է: Ինչպէս երևում է՝ այդ մարդը բնական և երկար մազեր ունի. նրա մազերը դէպի յետ են սանրուած: Այդ մարդու ամբողջ մարմինը փոքրիկ և բազմաթիւ փորագրութիւններով և կարճ գծերով է ծածկուած. դրանք մեզ վրայ այնպիսի տպաւորութիւն են թողնում, իբր թէ այդ մարդու ամբողջ մարմինը մազմզոտ է: Ես այդպէս եմ կարծում, որովհետև կաթնատու բոլոր կենդանիների մարմինն այդպիսի գծերով ծածկուած է. բայց միևնոյն ժամանակ ընդունում եմ, որ այսպիսի գծերով փորագրութիւնն ծագողաբար զարդարանքին (Sparrenornament) է աւելի մօտենում, որ նոտուրալիստական նշանակութիւն չունի: Յամենայն դէպս այս տեսարանն ամենաբարձր բանն է, որին Կոբանի

գեղարուեստն զարդարանքի զարգացողութեան մէջ հասել է: Այս տեսարանի ներկայացումն և սրա տարածութեան խնայողաբար և յաջող գործադրութիւնը ցոյց են տալիս, որ այս պատկերի հնարողը մի փորձուած աշխատաւոր է եղել, որ այս որսորդական և կռուի տեսարանը ներկայացրել է: Սլոմարդու մերկութիւնը մեզ վրայ օտարոտի տպաւորութիւն չպէտք է թողնի. այդպիսի մերկ որսորդներ կարելի է և յառջաւոր Կովկասի, մանաւանդ Պետրոգորսկի մօտ գտնուող անապատի քարեայ կոթողների վրայ տեսնել:

Անդր-Կովկասում, մանաւանդ հայկական բարձրաւանդակում այդ բանի էութիւնը բոլորովին ուրիշ բան է ներկայացնում: Այստեղ բրոնզների վրայ փորագրութիւնը շատ տարածուած էր և սրանց վրայ ներկայացրած գործողութիւններն իրանց վրայ իրական բնաւորութիւն էին կրում: Առաջին մարդը, որ հայկական հին գերեզմաններից այդպիսի պատկերներով փորագրուած բրոնզներ է հաւաքել, Քալիբէի ժամանակակից թանգարանի կառավարիչ պ. Ժ. դը Մորգանն է եղել, որ Ֆրանսիական նախարարութեան յանձնարարութեամբ Ռուսա-Հայաստանի (Թիֆլիսից հարաւ գտնուող) Շէյթան-Գաղի, Ախթալայի և Մուսիերիի նեկրոպոլիսները քանդել տուեց: Նրա գտած հնութիւնների մէջ կան մի քանի, իրական գործողութիւններ ներկայացնող իրեր: Հէնց այդ միւսնոյն ժամանակն էս պ. Վալդեմար Բէլքին Ռուզուֆ-Վիրխովեան հիմնարկութիւնից միջոցներ տուի և նա սկսեց Դետաբէգի, Դիոկչայի և Քարամուրագի նեկրոպոլիսներում բազմութիւ պեղումներ կատարել: Այս գործունէութեան ժամանակ, որ 1888 թ. ամառուանից մինչև 1890 թ. վերջն տուեց, անսպասելի կերպով զարգարանքներով ծածկուած բրոնզների մի ահագին քանակութիւն լոյս աշխարհ եկաւ: Այդ բրոնզների հետ կալին և այնպիսիները, որոնք իրանց գեղեցկութեամբ առաջուայ բրոնզներից գերազանցում էին: Վերջապէս ուսուցիչ պ. Է. Բէօսլէրն անցեալ ամառ Գանձակ նահանգի Շուշի քաղաքի մօտ գտնուող Խոջալլու պոստի կայարանի մօտ մի կուրգանում քարեայ մի քրկղ (Steinkiste)

բաց արեց, որի մէջ մարդու մի կմախք կար. այդ մարդու մէջքով բրոնզէ մի գօտի էր կապուած, մարդկային և կենդանական օրնամենտով: Այն տարածութիւնը, որի վրայ ընկած են այս գերեզմանները, դեռ չէ ուսումնասիրուած: Այդ տարածութիւնն իւր մէջ բովանդակում է այն լեռնային երկիրը, որ Կուրի հովտի հարաւային կողմից հասնում է մինչև Գիոկչայի ծոցը: Դրա արեւմտեան սահմանը, ինչպէս մինչև այժմ մեզ յայտնի է, լեռնային երկիր Լեւվարի կամ Լիււվարի շրջակայքումն է ընկած, մօտաւորապէս $44^{\circ}30'$ արեւելեան երկարութեամբ և արեւելքում դրա ամենահեռու կէտը (Շուշու մօտ) կարելի է $46^{\circ}10'$ նշանակել: Այդ նեկրոպոլիսների շտաբերի մէջ 100 և էլ ավելի գերեզմաններ բացուեցան: Պ. Բելքի ցանկը 275-ի հասաւ: Թէև այդ գերեզմաններն առանձին առանձին վերցրուած միմեանցից մասամբ տարբերուած են, բայց զրանց բնաւորութիւնն ընդհանրապէս միևնույն է: Դրանք քարէ մեծ սենեակներ էին, որոնք ժայռի մեծ և տափակ քարերից էին շինուած և իրանց մէջ ամփոփում էին բազմաթիւ մարդկանց, ձիերի և ուրիշ կենդանիների կմախքներ. այդ գերեզմաններում կային նոյնպէս մետաղային և ուրիշ տեսակ անօթներ: Բրոնզն ամէն տեղ գերիշխող դեր է կատարում. բայց երկաթն էլ յաճախ է պատահում: Պ. Բելքը մեծ քանակութեամբ գերեզմաններ է բաց արել, որտեղ միայն բրոնզ է գտել: Սըրանց մէջ օպսիդեանի կտորներ էլ կային: Այս գերեզմանները բրոնզեայ շրջանին են վերագրում, բայց պէտք է ասել, որ դրանք բրոնզէ և երկաթի անցողական շրջանին են պատկանում: Մենք մինչև այժմ ոչ մի հիմք չունինք, որպէս զի այս թաղուած մարդկանց շրջանի ազգաբնակչութեան փոփոխութիւնն եզրակացնենք: Առ այժմ հաստատ գիտենք, որ այս գերեզմաններում գտնուած մարդիկ միևնույն ցեղին են պատկանում և միևնույն ժամանակ այնպիսի մարդիկ, որոնք իրանց գանգերի տիպի համաձայն Կովկասի այսօրուայ, ժամանակակից ազգաբնակչութիւնից տարբերուած են:

Հալկական բարձրաւանդակի կմախքները գօտի են կա-

պում գեռ in situ ներքևի փորի վրայով: Պ. ժ. դը Մոր-
գանը դրանից մեղ մի քանի պատկերներ է տուել: Նա
նույնպես ապացուցել է, որ դօտիները միայն մարդկանց գե-
րեզմաններումն են գտնուում:

Այս 'ընդհանուր ընտրողումից լետույ, ես դառնում եմ
մետաղային գօտիների մի քիչ մանրամասն նկարագրութեան,
որովհետև մեր ներկայ ուսումնասիրութեան համար մեռել-
ների թաղման ամենագլխաւոր մասն է կազմում: Այդ գօ-
տիները՝ տարբեր լայնութեան բրոնզէ թիթեղներից են շի-
նուած, որոնք շատ հարթ են: Ես չեմ կարող դրանց վրայ
մուրճերի զարկերն ընդունել: Դրանց ամենամեծ համարներն
72—30 ս. երկարութիւն և 8—15 լայնութիւն ունին: Դը-
րանց ծայրերը կլոր են և ծակեր ունին միմեանց հետ ամ-
րացնելու համար: Այդ գօտիների բոլոր կտորները պարզ,
մոխրականաչ, թուխ և կապուտ կանաչ գոյներով ժանգ ու-
նեն: Յայտնի է, որ այս տարբերութիւնը մետաղային տար-
բեր խառնուրդիցը չէ յառաջանում, այլ հողի, ժանգոտած
քարերի և այդ գերեզմանները ներս մտնող վատառողջ ջրե-
րի ազդեցութիւնից: Դժբաղդաբար բրոնզների մեծամասնու-
թեան քիմիական գործառնութիւնն այնքան յառաջագիմել
է, որ մետաղը շատ անգամ բաժան բաժան է եղել, այնպէս
որ շատ գերեզմաններում միայն մնացորդներ են գտել: Դը-
րանցից շատերն այնքան փոքր են, որ մարդ հետզհետէ
է սկսում դրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնել: Շատ կարե-
ւի է, որ այդպիսի մնացորդները գիտնականներին առաջուց
են յայտնի եղել, բայց նրանք դրանց վրայ ուշադրութիւն
չեն դարձրել: Պ. Բելքը ցանկութիւնս կատարել և հոգացո-
ղութեամբ այդ փոքրիկ կտորներն էլ է հաւաքել: Նա շատ
է աշխատել այդ գիւտերի փոքրիկ կտորների ամբողջութիւնը
կազմելու: Իմ նկարիչ պ. Էմիլ Օլրիխն այնպիսի մի սուր դի-
տողութիւն ունի, որ երկար ժամանակ պահանջող աշխա-
տութիւնից լետույ կարողացել է այդ գլխաւոր կտորները մի-
մեանց հետ այնպէս դասաւորել, որ մի ամբողջ պատկեր է
դուրս եկել:

Իրանց կազմութեան համեմատ բրոնզեայ գօտիներն եւրեք խմբերի կարելի է բաժանել:

1) Առանց զարդարանքի բոլորովին հարթ թիթեղներ, որոնք շատ հազուադիւտ են:

2) Քանդակած և փորագրած զարդարանքներով թիթեղներ, որոնք աւելի երկրաչափական բնաւորութիւն ունին:

3) Պատկերներով և փորագրութիւններով թիթեղներ, որոնց վրայ մարդկանց և կենդանիների պատկերներ կան:

Առաջին խմբին պատկանող ես մի գօտի ունիմ: դա ի հարկէ կոտորուած, բայց շատ լաւ պահպանուած է. այդ գօտին Կալաքենդի մի գերեզմանումն է գտնուել, որ մօտ 78 սանտ. երկարութիւն և 9 սանտ. բարձրութիւն (լայնութիւն) ունի:

Այժմ պէտք է զբաղուենք միւս երկու խմբերով: Թէև երրորդ խումբը մեզ աւելի է հետաքրքրում, բայց երկրորդ խումբն էլ մի առանձին արժէք ունի, որովհետև դրա փորագրութիւնը, նկարի նրբութիւնն և պարզութիւնը ցոյց է տալիս, որ գեղարուեստագէտն լաւ կրթութեան տէր մարդ է եղել: Կովկասի գեղարուեստի նախնական պատմութիւնը գրելու համար այս գիւտերից կարելի է օգտուել և դրանց զարդարանքներն աչքի առաջ ունենալ: III տախտակի վրայ բացի մի քանի մեծ և առանձնացած մնացորդներից, կան և այնպիսի շատ լայն գօտեայ թիթեղներ, որոնք էլի մեզ լաւ հասած մնացորդներ են կազմում: Այդ գօտիների մեզ հասած ծայրերը կլոր են և զարդարուած (Համար VI, IX և XII): Միայն մի դէպքում (Համ. VIII) ծայրերը ուղիղ կտրուած են: Այդ գօտիի երկու ծայրերի վրայ ամրացնելու համար ծակեր կան: Դրա լայնութեամբ գծեր կան. լայն գօտու (Համ. VII) 5 գծեր, իսկ Համ. XI-ի վրայ միայն 3 հատ: Այդ գծերը միմեանց համեմատութեամբ զուգահեռական են: Համար IX-ը իւր եզերքների մօտ գծեր ունի. այդ գծերն երբեմն գօտու երկու ծայրերի վրայ միմեանց վրայ ընկած սուր անկիւններ են կազմում:

Համարեա ամեն դէպքում գծերի մեծ մասը հիւսուած

զարդարանք (Flechtornament) է կազմում: Այդ զարդարանքներն երբեմն լայն և երբեմն էլ նեղ են լինում և ծածկուած են կէտերով: Համար XI-ի մեզ հասած մնացորդների վրայ այդ կէտերի կարգաւորութիւնը բաւականին վայելուչ է: Դրանց վրայ նոյնպէս օղեր են ներկայացրած, որոնք երկար, միտտեսակ և կլոր են: Աւելի նեղ գծերը ոլորաձև զարդարանքի (Spiralornament) նման են և սրա, հիւսուած զարդարանքից ծագումը պարզ երևում է: Այս գօտու առջևի ոլորուն զարդարանքը կրկնակի, իսկ յետևինը հասարակ շրջապատներ ունի: Ընդհանրապէս վերոյիշեալ գօտիների եզերային լայն գծերը 4 գծերից բաղկացած ոլորումներ են ցոյց տալիս կամ երկու կրկնակի շրջապատներ: Համար XI-ում մի շարք փոքրիկ կիսաշրջաններ կան, որոնց բաց կողմը դէպի դուրսն է նայում: Շատ անգամ երկու ուղիղ գծերի մէջ եղած տարածութիւնը ծածկուած է ծուռ և միմեանց հետ խաչուող գծերով (Համար VII), կամ հասարակ, ծուռ և կոր գծերով (Համ. VIII): Համար VII-ում երբեմն այդ տարածութիւնը մի տեսակ անկիւններով է ծածկուած կամ մի շարք միմեանց յետևից դրուած զուգահեռական ծուռ գծերով: Համար VIII-ը մի երկար և ուղղանկիւնների միջին տարածութիւն ունի, որ չորս մասերի է բաժանուած: Իւրաքանչիւր մասում գրծերով երկու կիսագնդեր կան, որոնք կէտերով ծածկուած են: Այդ կիսագնդերը կարող են և բարձրութիւններ լինել: VI. համարը մի նման, բայց աւելի բարդ նկար է ներկայացնում: Զանազանութիւնը կայանում է միայն նրանում, որ VI. համարի իւրաքանչիւր փոքրիկ մասի երկու կողքերումն էլ են կիսաշրջաններ նշանակած: Դրա կիսաշրջանները նոյնպէս կէտերով ծածկուած են: Այդ կիսաշրջանների մէջ եղած տարածութիւնը կարճ և կիսալուսնի ձևի գծերով լցուած է: Համ. VIII-ի նկարի վրայ ներկայացրուած են մի շարք փոքրիկ սուրանկիւն եռանկիւններ: Սրանց բոլորի հիմքը դէպի ներսն է ուղղուած: Բոլոր սուրանկիւն եռանկիւնները կէտերով են ծածկուած: Դրանց գագաթները հասնում են մինչև շրջապատող գիծը: Այդ սուրանկիւն եռան-

կիւնիններն երկու շրջապատող գծեր ունին: Երկու սուրան-
կիւն եռանկիւնիների մէջ եղած իւրաքանչիւր տարածութիւնն
էլ մի սուրանկիւն եռանկիւնի է կազմում: Այդ եռանկիւ-
նին նոյնպէս երկու շրջապատող գծերի մէջ է ընկած: VII
Համարում եռանկիւնիների փոխանակ կոսիտ և ծուռ ճան-
կեր կան, որոնց ներսը կէտերով է լցուած: Այդ ճանկերի
հիմքը շրջապատող գծի վրայ է ընկած, իսկ միւս շրջապա-
տող գծին մօտենում են այդ ճանկերի միշտ դէպի ձախ կոր
ծայրերը: Այդ բանն ոլորուն զարդարանքի սկիզբն է ցոյց
տալիս: VIII և IX Համարների սուրանկիւն եռանկիւնիներ
ը խաչաձև, զուգահեռական և թեք գծերով են ծածկուած:

XII Համարի մնացորդների զարդարանքը շատ գեղա-
րուեստական է: Ինչպէս պարզ երևում է, այդ մնացորդնե-
րը միմեանց են պատկանում: Այդ նկարի եզրի մօտ դտնւող
կէտերի երկու շարքում երկար օղակներով մի հիւսուած
զարդարանք է ներկայացրուած: Այստեղ կան երկու կրկնակի
շրջապատող մատանիներ, որոնցից իւրաքանչիւրը շրջապա-
տուած է կէտերով: Այդ մատանիները շրջապատող երկու
գծերի մէջ թեք գծեր կան, որոնք ներսում նուրբ եռան-
կիւնիներ են կազմում: Յետոյ դէպի դուրս է ընկած մի հիւ-
սուած զարդարանք, որ մի մեծ մատանու ձև ունի: Այդ
մնացորդը C տառին է նման և ինչպէս երևում է՝ այդ մա-
սը գօտին ամրացնելու տեղն է: Այդ զարդարանքների մնա-
ցած մասերը երկրորդ մնացորդի վրայ կարելի է նկատել:

X Համարի մնացորդների զարդարանքը չէ կարելի
Հաստատ որոշել, որովհետև այդ մնացորդներից ոչ մէկը մեզ
ամբողջովին չէ հասել: Դրանցից երկուսի վրայ նայողը աւա-
զի ժամացույցի նման մի պատկեր է նկատում: Երկու, իրանց
ծայրերով միմեանց վրայ դրուած կոներ, որոնք դրսից շատ
ուղիղ գծերով են շրջապատուած, իսկ ներսից կոր գծերով
սահմանուած: Այս պատկերների անկիւններից երբեմն գե-
րաններ են դուրս գալիս, որոնց մէջ կրկին թեք գծեր կան:

Ինչպէս երևում է, այս բոլոր նկարներն ազատ ձեռքի
արդիւնք են և փորագրութիւններով զարդարուած: Դրանք

այնքան քնքոյշ են, որ միայն ծուռ լուսաւորութեան ժամանակ կարող են պարզ նկատուել: Առհասարակ զրանք մեզ վրայ լաւ և կանոնաւոր տպաւորութիւն են թողնում:

Կովկասեան միւս գերեզմանադաշտերի բրոնզների վրայ երբեմն կաղապարներ են գտնուում: Մուսիերիում բրոնզեայ թիթեղ ունեցող երկաթէ մի դաշոյն են գտել, որ 11 տարբեր մասի է բաժանուած, զրանցից եօթը սուրանկիւն և մէջը կէտեր պարունակող եռանկիւնիներ ունին, իսկ մնացած չորսը ծուռ և ներսում նոյնպէս կէտեր բովանդակող ճանկեր (Voluten): Սաղակլոյում գտնուած բրոնզեայ մի նեղ խողովակի շրջապատում են 6 շարք սուրանկիւն եռանկիւնիներ. այդ խողովակի ծայրերը միմեանց հետ խաչւող գծերով ծածկուած են: Շէյթան-Գաղի ոսկրեայ մի սանր ամբողջովին ծածկուած է խաչւող գծերով:

Կոբանի տապարների վրայ մենք զարդարուած եռանկիւնիներ ենք տեսնում. այդ եռանկիւնիները բացի զրանից խաչւող գծերով և ծպեղեայ զարդարանքով ծածկուած են: Գօտիների կողպէքների եզերային և կենդրոնական գծերի վրայով խաչւող և կոր գծեր են անցնում: Մեծ կամարաւոր ֆիբելների յաճախ երկար կապեր կան, որոնք կոր գծերով և ծպեղեայ զարդարանքով ծածկուած են: Դրանք նոյնպէս բաժանուած են մասերի, որոնց վրայով խաչւող գծեր են ներկայացրած: Ծանր բրոնզների վրայ կէտերի շարքեր հազիւ են պատահում: Բայց Վրաստանի Գորի քաղաքի բրոնզների վրայ այդ կէտերի շարքերին կարելի է պատահել:

Հիւստում զարդարանքի բանը բոլորովին ուրիշ է: Այդ զարդարանքը ոչ միայն վերոյիշեալ, այլ և Կալաքենդի բրոնզների վրայ կարելի է նկատել: Կալաքենդի բրոնզների մասին մենք յետոյ կը խօսենք: Մուսիերիի գօտիներն աղեղնաձև եռանկիւնիների փոխանակ իրանց վրայ կոճակների նման պատկերներ և նուրբ կէտեր են կրում, զրանք նոյնպէս կապեր ունին, որոնք ոլորուն գծերից են բարդուած:

Կաւէ անօթների վրայ համարեա բացակայում է հիւստում զարդարանքը: Բայց զրանց վրայ պատկերացրած ե-

ռանկիւնները շատ գեղեցիկ և կանոնաւոր են և դրաւում են մեր ուշադրութիւնը: Կովկասի նախնական պատմութեան հիմնադիր Փրիգորիս Բայերնը ասում է, որ Ռեզկին Լագերի կաւէ անօթների վրայ շատ անգամ եռանկիւններ և սլիւրամիդներ կան պատկերացրած: Կաւէ այդ անօթներն առաջին անգամ Անդր-Կովկասի սափորակիր գերեզմաններումն են գտել: Բայերնի կարծիքով սեպաձև գերն այդպիսի եռանկիւնուց է ծագել, իսկ այդ եռանկիւնները նետի ծայրերի ձևի նման են: Այդ գիտնականը դէպի հիւսիս մինչև Սևանայ լիճն այդ սեպաձև գրերին հետևել է: Այդպիսի օրինակի տեղ են ծառայում Սամթհաւրոյի ներքևի մասի կաւէ ամանները: Հայկական բարձրաւանդակի համար պարոն դը Մորգանը դրանց նման բազմաթիւ ամանների պատկերներ է նկարել: Նա այդ ամանները գտել է Սադակոյի, Շէյթան-Դաղի և Մուսիերիի գերեզմանադաշտերում: Թէ այդ եռանկիւնների և թէ ուրիշ ամանների զարդարանքների միջին տարածութեան մէջ գեղարուեստական ճաշակով կոր գծեր (lignes disposées quatrillé) կան: Պատահամբ գտնւում են նոյնպէս և այնպիսի կժեր, որոնք հորիզոնական գծերով մասերի են բաժանուած: Խաչադիր գծերն ամենից առաջ կարող են աւելի կակուղ կաւէ ամանների վրայ գործադրուել: Այդպիսի գծեր նոյնպէս գտնւում են և կենդանիների պատկերների վրայ, որոնց մասին շուտով պետք է խօսենք:

Այստեղ այժմ պետք է խօսենք դրախտային ամրութեան (Paradiesfestung) մօտ գտնուած մի գերեզմանի գօտու թիթեղի (№ 48) մասին, որ բոլորովին առանձնայատուկ զարդարանք ունի և մեծ մասամբ մեզ է հասել (Համ. XIV): Այդ թիթեղը համեմատաբար աւելի նեղ է (58mm), սրա երկու ծայրերը կլոր են և իւրաքանչիւրի վրայ մի ծակ կայ: Գօտու թիթեղի արտաքին կողմը նուրբ կերպով յղկուած է: Այդ թիթեղն իւր երկայնութեան տարածութեամբ եզերային մի գիծ ունի, որ կրկնակի շարքով մեծ, հարթ և դրոշմուած իսպախներով է ծածկուած: Շատ անգամ այդ տարածութեան միջին մասում փոքրիկ և կլոր ծակեր են գտնւ-

ւում, որոնք զոյգ զոյգ են դասաւորուած. բացի դրանցից այդտեղ կան նոյնպէս ուրիշ ձևի ծակեր: Ըստ երևութին այդ ծակերը ծառայում են գօտիները կաշուէ կամ բրդէ մի բանի հետ ամրացնելու համար: Եզրային տարածութեան միւս իւրաքանչիւր կողմում (վերև և ներքև) մի շարք խիտ կերպով պատկերացրած սուրանկիւն եռանկիւններ կան, որոնց հիմքերը միմեանց դպչում են: Իւրաքանչիւր եռանկիւնի այնպէս է ներկայացրած, որ հիմքի գծի վրայ մի ուրիշ փոքրիկ եռանկիւնի էլ է դրուած:

Դրախտի ամրութեան մօտ մի գերեզմանում (№ 39) ես բրոնզեայ մի ծանր մատանի գտայ, որ 2 սանտիմետր լայնութիւն ունի. այդ մատանին (Պատ. I) կլոր մի բացուածք ունի, որի կողքին մի կենդանու գլուխ է նստած. այդ կենդանու գլուխը շան գլխի նման է, դրա ականջները կախ են ընկած. այդ կենդանու միւս մանրամասնութիւնները չենք կարողանում որոշել: Սկզբում ես կարծեցի, թէ այդ մատանին գուցէ մի գօտու փականք է, բայց յետոյ կասկածեցի, որովհետև մի գօտի մի այդպիսի մեծ ծակ չէ կարող ունենալ, որով կարողանար այդ կենդանու գլուխն անցնել: Այս գերեզմանում գտնուած գօտու թիթեղի իւրաքանչիւր ծայրի վրայ փոքրիկ ծաւալով մի ծակ ենք նկատում, որ կենդանու գլխին չէ համապատասխանում: Այս թիթեղը 65° 5 երկարութիւն և 5° լայնութիւն ունի: Դէպի ծայրերն այդ թիթեղը հետզհետէ նեղանում է: Այդ թիթեղի վրայ 4 հիւսուած գծեր կան. դրանցից երկու ներքին գծերի մէջ մի հինգերորդ գծի թույլ և ճնշուած հետքեր են երևում: Այդ գիծը մեզ վրայ այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, իբր թէ այդ պատկերը մամուլի ճնշումից յառաջացած լինի: Դրախտի ամրութեան մօտ մի ուրիշ բրոնզէ մատանի էլ են գտել, որ առաջնի նման կախելու համար շինուած կեռ բան չունի: Այդ մատանու մի մասն ուրիշ տեսակ է կազմուած: Դրա գլուխն ուրիշ տեսակ է շինուած և իւրաքանչիւր կողմում մի փոքրիկ կլոր բացուածք ունի. այդ բանն ականջի է նմանում: Գլուխն ուղղանկիւնի է և դրուած է

վզի վրայ. գլխի սնորին մասը տափակ կերպով կտրուած է: Վերոյիշեալ կասկածներն այս մատանուն էլ են վերաբերում: Ինչ ծանօթ իրերից այս երկու հնութիւնները մեծ մասամբ աղեղալարերին են նման:

Այժմ մեզ մնում է խօսելու գօտէ այն թիթեղների մասին, որոնց վրայ մարդկանց և կենդանիների պատկերներ կան փորագրուած: Որովհետեւ դրանք դասախօսութեանս գլխաւոր խնդիրն են կազմում և դրանցից միայն 4 հատ ունիմ, դրա համար ես աւելի լաւ եմ համարում դրանք առ այժմ առանձին առանձին նկարագրել, իսկ յետոյ միւս ոչ շատ յայտնի գիւտերը դրանց հետ միացնել և ընդհանուր նկատողութիւններ անել:

ՀԱՄԱՐ I. (I ՏԱՍՏԱԿԻ ՎՐԱՅ ԿԵՍ ՄԵԾՈՒԹԵԱՄԲ ԿԿԱՐՈՒՄԵ):

Այս կտորը պարունակէ քսեղ և ինչ հասցրել, դա զանազան աւելի մանր կտորների է բաժանուել և վատ եղանակից վնասուել: Այդ կտորները աւելի մանր մնացորդներ են դարձել. բայց իմ նկարիչ պարուն է. Օյրիխն այդ մանր կտորները միմեանց հետ այնպէս լաւ դասաւորել, միացրել և բարդել է, որ այդ թիթեղը մեզ վրայ ամբողջի և առաջուայ տպաւորութիւնն է թողնում: Գօտէ այս թիթեղը վազող եղջերուների մի շարքի տեսարանն է ներկայացնում:

Այդ կենդանիներից ոմանք երբեմն ծանրակշիռ տարբերութիւններ են ցոյց տալիս. այս հանգամանքը գեղարուեստագէտի անհատականացման առանձին ընդունակութիւնն է ցոյց տալիս. բայց այդ բոլոր կենդանիների գլխաւոր յատկանիշները դրեթէ միևնոյն են: Այս հանգամանքներն ի նկատի առնելով, պէտք է ենթադրենք, որ գեղարուեստագէտն ուսումնարանական կրթութիւն է ստացել: Այդ եղջերուների մարմիններն երկար են և դրանց ամենազարգացած մասերը կրծքի և վզի կողմերն են կազմում, այն ինչ մարմինների չէտերի մասն հետզհետէ աւելի բարականում է: Որովհետեւ այդ կենդանիներն արագ վազում և ցատկում են, դրա համար նրանց մարմնի չէտերի մասն աւելի բարձր է, իսկ առ-

ջևինն աւելի ցածր. դրանց յետևի ոտները հողին կամ բոլորովին կամ միայն մասամբ են դիպչում, այն ինչ կրճքերն աւելի ցածր են ընկած և առջևի ոտները հողին շատ թէ քիչ մօտեցրած են: Դրանց վզերը բարձր, քիչ յետ ընկած, շատ լայն և զօրեղ են, գլուխները փոքր, աչքերը մեծ և կլոր, դնչերը բարակ և երկար, իսկ եղջիւրները զօրեղ: Դրանց աչքերը մի մեծ արտաքին օղակի մէջ են, որ աչքի խնձորին է համապատասխան. աչքի խնձորի մէջ մի ներքին փոքրիկ օղակ էլ կայ, որ, ինչպէս երևում է, Իրիսն է ցոյց տալիս: Դնչերը բնականից դուրս իրանց հիմնական մասում աւելի նեղ են և քանի երկարանում, այնքան էլ լայնանում են: Մի խօսքով դրանք ձուի կերպարանք ունին:

Մի քանի կենդանիների դնչի հիմնական տեղում մի դուրս ցցուած մաս էլ կայ, որ կրկնաճանկի կերպարանք ունի: Այդ դուրս ցցուած մասն իւր դիրքով ներքնակզակին է համապատասխանում. բայց այս համեմատութիւնն այն ժամանակ միայն տեղին կը լինէր, եթէ ընդունէինք, որ այս կենդանիները բերանները բաց էին պահում, որ վաղելու սաստկութեան ժամանակ շատ հաւանական է: Մի այդպիսի դուրս ցցուած մաս էլ շատ անգամ առջևի ոտների յետևի մասումն է պատահում, որտեղ սովորաբար վեգի լօղն է ընկնում: Այդ դուրս ցցուած մասը բուլթ է և այդ միւսնոյն բանը յետին ոտների վրայ էլ է նշանակուած: Դրանց ոտներն առհասարակ երկար են. ոտների հեռաւոր մասերն աւելի բարակ են, իսկ մօտաւոր մասերն աւելի զօրեղ: Սմբակները շատ զօրեղ են և ուղիղ կամ կոր հիմք ունին. դրանց վրայ բաժանմունքներ չենք նկատում, այնպէս որ դրանք ձիու սմբակներին են աւելի նման: Բարձերն ու նստատեղին բոլորովին կլոր են: Կարճ և կոր ուղղութիւն ունեցող ազին այդ կենդանիների արտաքին տեսքն է լրացնում:

Դրանց մարմնի ամբողջ մակերևութը կարճ գծերով և կէտերով ծածկուած է, որոնք մազերն են ցոյց տալիս: Այդ կենդանիների ճնշին տարածութիւն բռնող մասերն, օր. ազին, մարմնի ծալի անդամները, դունչն և եղջիւրը կէտերով կամ

բոլորովին կարճ, գրեթէ կէտանման գծերով են ծածկուած. բայց իրանն և բարձերն աւելի երկար գծեր ունին, որոնք կենդանու մարմնի աւելի շատ մազմազոտ մասերն են ցոյց տալիս: Այդ գծերի ուղղութիւնը տարբեր է, այնպէս որ 4—5 և շատ անգամ մարմնի աւելի շատ մասերը (վիզ, առջևի սրունքներ, կուրծք, փոր և երիկամունք) միմեանցից բաժանուած են երևում: Մագերի բնական ուղղութիւնն այստեղ ընտրած ուղղութեանն չէ համապատասխանում: Բայց այնուամենայնիւ այդ թիթեղի վրայ ներկայացրած կենդանիներն ազդեցիկ և բնական կերպարանք ունին:

Եղջիւրների ներկայացումը շատ զարմանալի է: Առաջին հայեացքից մենք նկատում ենք այդ եղջերուների երկու տարբեր տեսակները, որոնց մասին ամենեւին չպէտք է կասկածել: Թիթեղի վրայ ներկայացրած կենդանիների ամբողջ շարքը խմբերի է բաժանուած, որոնցից իւրաքանչիւրն 3 կենդանուց է բաղկացած: Այս կենդանիներից յետևի երկուսն ազնիւ եղջերուի (*Servus elaphus*) սովորական եղջիւրներն ունին, իսկ երրորդ կամ առջևի կենդանին դէպի յետ ընկած եղջիւր ունի: Այս ձևով բոլոր կենդանիները կարելի է 5 խմբի բաժանել, որոնցից իւրաքանչիւրն 3 կենդանի ունի: Այդ կենդանիները միմեանց յետևից արագ և ցատկելով վազում են: Շատ կարելի է, որ այդ թիթեղի վրայ առաջ շատ կենդանիներ են եղել ներկայացրած: Այդ թիթեղի ազնիւ եղջերուներն երկար և բարակ եղջիւրներ ունին, որոնք 4—7 ճիւղերից են բաղկացած: Եթէ փորագրելու տարածութիւնն աւելի մեծ է եղել, այն ժամանակ եղջիւրի բունն աւելի երկարացրել են: Մանաւանդ գոտու թիթեղի միջին մասում ներկայացրած եղջերուի 7 ճիւղ ունեցող եղջիւրներն աւելի յետև են ընկած: Եղջիւրների բները հասարակ չեն, այլ դրանց հիւղերի հիմքի մօտ մի տեսակ բաժանումն է նկատուում, ինչպէս մի բոյսի բաժանուած բները: Իւրաքանչիւր եղջերուի ճիւղը մի կլոր մաս ունի: Բայց թէ բներն և թէ ճիւղերն այնքան բարակ են, որ գծերի միայն մի շարք կարող են իւրանց մէջ պարունակել: Բոլոր ճիւղերը դէպի

դուրսն են ուղղուած, դրանցից շատերի ծայրը ճանկանման թեքութիւն ունի:

Երկրորդ տեսակ եղջիւրների բանը բոլորովին ուրիշ է. դրանք նոյնպէս երկար են, բայց մասամբ աւելի զօրեղ, քան ազնիւ եղջերուների եղջիւրները: Դրանց բոլորի բնէրը հասարակ, ուղիղ և հաստ են, այնպէս որ դրանք կէտերի փոխանակ, կոր գծերով կարող էին ծածկուիլ: Այս բների վրայ ընկած են լայն, բայց համեմատաբար աւելի կարճ ճիւղեր, որոնք գօտիների կապերի և ամանների եռանկիւնիների նման եռանկիւնիներ են կազմում: Վերջիններս լայն հիմքերը դէպի ներսն են ընկած, իսկ սուր ծայրերը մեծ մասամբ դէպի դուրս: Այդ եռանկիւնիների սուր ծայրերն երբեմն էլ դէպի ներս են ուղղուած: Բայց պէտք է անել, որ «դուրս» և «ներս» որոշումները միայն միևնույն բների համար են հաստատ, որոնք երկու կողմիցն էլ ճիւղեր ունին. միւսների ուղղութիւնը չէ կարելի որոշել, որովհետև գեղարուեստագէտն երկու բների հետ էլ միևնույն մտքով է վարուել, այնպէս որ ճիւղերը բոլորովին դէպի միևնույն կողմըն են ուղղուած: Մի բնի ճիւղերի թիւը 11-ի է հասնում: Ճիւղերի մակերևոյթը կէտերով խիտ կերպով ծածկուած է: Մի քանիսների վրայ 25—40 շարք կէտեր կան:

Մի եղջերու, որի առջևի մասը կորել է, երկար և հաստ ագի ունի. այդ հանգամանքը բոլորովին մի առանձնատուակ բան է: Այդ ագին 25mm երկար է. դրա հիմքի հաստութիւնը 5mm է. բայց սովորական ագիները հազիւ 5mm երկար են, որոնց հիմքի հաստութիւնն 3mm է և իրանց ծայրերով դէպի յետ են ծռուած: Գօտու միջին մասը բացի մի քանի կենդանիների պատկերներից, մի քանի զարդաբանքներ էլ է պարունակում: Այդտեղ կան լայն հիմքով եռանկիւնիներ և ճանկանման ծռուած ծայրեր: Այդպիսի երեք ճանկեր գօտու թիթեղի ձախ ծայրի վրայ են գտնուում, որտեղ վազող կենդանիների շարքը դադարում է: Դրանցից ամենամեծը վերևի եզրից կախուած է, հէնց այնտեղ, որտեղ լայն ճիւղեր ունեցող եղջերուի երկար ագին վերջանում

է: Իսկ միւս վեցը թիթեղի ներքեւի եզրի մօտ են: Թուերին նշանակութիւն չպէտք է տալ, որովհետեւ ներքեւի եզրը բոլորովին վերաւորուած է: Բոլորը խիտ կերպով կարճ և յաճախ գլխի կէտանման գծերով ծածկուած են:

Բոլորովին զարմանալի է մի նկար, որ լայն ճիւղեր ունեցող եղջերուի եղջիւրի վերջումն է ներկայացրած. այդ նկարն ես արեգակի պատկերի տեղն եմ ընդունում:

Մի օղակի 8 շառաւիղները դէպի օղակի շրջագիծն են վազում, ինչպէս մի անիւի 7 շառաւիղները: Այս Ֆիզուրի բոլոր գծերը կէտերի շարքերից են բաղկացած:

Այժմ մենք անցնենք եզրների բովանդակութեան, որ շատ լայն, բարդ և գեղեցիկ է ներկայացրած: Եղջերուների շարքի շուրջը գտնուում է մի զօրեղ և կրկնակի շրջապատ և թեք գծեր բովանդակող եզր: Յետոյ գալիս է բոլորովին լայն մի տարածութիւն, որի մէջ երեք շարք ուղորուն զարդարանքներ միմեանց հետ այնպէս են միացած, որ դրանցից միջինը դէպի աջ, իսկ միւս երկուսը դէպի ձախ են ուղղուած (վազող շուն): Դրա վրայ առաջնի նման նոր գծերով ծածկուած մի եզր է գտնուում, իսկ վերջինիս վրայ էլ մի շարք մեծ և ներսը կէտերով լցուած ճանկաեռանկիւնիներ (voluten), որոնց բոլոր ճանկերը դէպի ձախ կողմն են ուղղուած: Այս ճանկերի շարքում, գոտու թիթեղի իւրաքանչիւր ծայրում 3 մեծ և կլոր ծակեր են շինուած, որոնք գոտու ճարմանդների տեղ են ծառայում: Այստեղ վերջացնում ենք մեր գտած զարմանալի կտորի նկարագրութիւնը: Այդ կտորի վրայ բացի կենդանական, երկրաչափական զարդարանքներից և տեղային կարգաւորութիւնից, ոչ մի բուսական ներկայացման հետք չէ գտնուում: Եզրների տարածութիւնների ճանկերի եռանկիւնիների մօտ ուղորուն զարդարանքներ էլ կան ներկայացրած, որ նոյնպէս ուրիշ գերեզմանադաշտերի գօտէ թիթեղների վրայ էլ է գտնուում. օրինակի համար III համարի գօտու և կրճի մեծ թիթեղների և բրոնզների վրայ, բայց այդ շարժարանքները միայն երկրաչափական կերպով զարդարուած գօտիների վրայ խառն զրութեան մէջ են գտնուում:

Թեթեղի միջին տարածութեան վրայ ներկայացրած են ցր-
րուած ճանկեր և բացի դրանցից արեգակնային անիւ. այդ
բաները գեղարուեստագէտներն ուսումնարանական կրթու-
թեան շնորհիւ են ձեռք բերել և այս հանգամանքը գեղա-
րուեստի զարգացման բարձր աստիճանն է ցոյց տալիս:

Բայց եղջերուների երկու միմեանցից տարբեր տեսակի
ներկայացման մէջ մի ճշմարիտ գաղտնիք կայ: Որ այս տե-
սակների տարբերութեան համար գեղարուեստագէտը մի դի-
տաւորութիւն է ունեցել, այդ ես առաջ էլ փորձել եմ նկա-
րագրել:

Եթէ մի կենդանու ագին դէպի լետ է ընկած կամ մի
քանի եղջիւրների բներն երկար են, այն ժամանակ պէտք է
ենթադրենք, որ գեղարուեստագէտը տարածութեան համե-
մատ է այդպէս արել. բայց վազող կենդանիների շարքի կա-
նոնաւոր փոփոխութեան հակառակ է այս հասկացողութիւնը:
Գեղարուեստագէտն այդ պատկերը նկարելուց առաջ այդ
հանգամանքն 'ի նկատի պէտք է առնէր: Կարելի է նոյնպէս
ընդունել, որ գեղարուեստագէտը դրանով կամեցել է իւր
Cervus elaphus կենդանիների շարքում փոփոխութիւն մտցը-
նել: Բայց մի այդպիսի եզրակացութիւն չէ կարող ուղիղ լի-
նել: Եղջերուների մի այնպիսի տեսակ կամ ցեղ չկայ, որ այդ
կազմութեան համապատասխանէր:

Յայտնի է, որ մեր ազնիւ եղջերուների եղջիւրների կազ-
մութիւնը փոփոխական է. այդ եղջիւրը կենդանու հասակից
և զանազան դէպքերից ազդոււմ է: Մի այնպիսի յայտնի
գիտնական, ինչպէս Ֆոն դեր Բորն է, կարծում էր, որ իւր
հայրենիքի, միջին Օդերի մօտ, ազնիւ եղջերուներն իրանց
եղջիւրների ձևի համեմատ կարելի է երկու ցեղերի (*Rasse*)
բաժանել: Առաջին ցեղի բները միմեանցից շատ հեռու են,
երկար ծայրեր ունին և նոյնպէս մի գեղեցիկ պսակ, որ յա-
ճախ թիականման է: Միւս ցեղն ունի երկար, բազմաթիւ
ժանիքներով բներ, որոնք միմեանց մօտ են գտնոււմ և բո-
լորովին պսակ չունին: Մենք չենք կարող մեր գօտու թիթե-
ղի վրայ ներկայացրած եղջերուներն երկու այդպիսի տեսակ-

ների բաժանել, որովհետև այդտեղ ներկայացրած պատկերները մեզ չեն կարող պաշտպանել:

Այդ անկանոն կազմութիւնն ոչ միայն բների փոքրիկ քանակութեանն է վերաբերում, այլ և ճիւղերի ձևին, որոնք բոլորովին տարբեր են: Որովհետև փոխանակ ազնիւ եղջերուների բարակ, ծուռ և կոոր դուրս ցցուած մասերի, լայն, սլաքի, հարթ և սուր թերթեր են նշանակուած: Այս թերթերի փերպարանքը լիջեցնում է եղջերուների այն խումբը, որոնց ձգջիւղներն աւելի թիականման մասեր կազմելու հակաման են: Այսինքն էջ—այծեամ, Արամազդի եղն, արագընթաց և հսկայական եղջերուներ: Այս բոլոր տեսակների ճիւղերի և ժանիքների թիակի կազմութիւնը մեծ մասամբ ամբողջ ձգջիւղի վերջումն է կենդրոնանում, որտեղ մենք մեր պաթկերներում միայն հասարակ սրածայրեր ենք տեսնում: Ազնիւ եղջերուներն աւելի Cervid կենդանիներին են նմանութիւն ցոյց տալիս: Ինչ անկարելի է թուում մեր պատկերների վրայ ներկայացրած լայն ճիւղեր ունեցող կենդանիներն այս տեսակներից մէկին յատկացնել, չնայելով, որ հայկական ֆաունայում այդ կենդանիներից շատերը չկան: Պարոն ֆոն Մարտենսն իւր ժամանակի իմ Կոբանի մասին գրած աշխատութիւնից Կովկասի մեծ և յայտնի կաթնատու կենդանիների ժողովածուն է կազմել: Նրա հաւաքածուի համեմատ հարաւային Կովկասում բացի ազնիւ եղջերուից էջ—այծեամ էլ է պատահում: Ելավալդն Արամազդի եղն իսկական Կովկասի համար է ներկայացնում: Հարկաւոր է այստեղ նկատել, որ ես եւրոպական բոլոր ժողովածուները շատ եմ քրքրել և Megaceros կենդանու ոչ մի հետքն այն տեղերում, այնպէս և Պարսկաստանում չեմ գտել, այսինքն այդ կենդանին ոչ առաջ է այնտեղ եղել և ոչ էլ այժմ կայ: Գոնէ այդպէս է հաւանական:

Արևելքի մետաղի գեղարուեստագէտներն այն եղջերուներին, որոնց թիակի կազմութիւնը բնորոշ է, բոլորովին ուրիշ փեսակ են պատկերացրել: Յիշենք այստեղ ընկած Արամազդի մի եղնի այն մեծ պատկերը, որ նկարուած է մի մեծ

ոսկեալ թերթի վրայ և որ Պալտաւա նահանգի Ռոմինի մօտ գտնուող մի մեծ կուրգանումն են գտել: Դրա պատկերը գրաֆ Ալէքսիս Բոբրինսկին իւր գեղեցիկ հնագիտական աշխատութեան մէջ գետեղել է:

Այդ կենդանու եղջիւրի երկար բունը Կալաքենգի եղջերուների եղջիւրների բներին նման է: Դրա բունը միւսնոյն ժամանակ բաժան բաժան է, որովհետեւ իւրաքանչիւր մասը կեռ ճիւղի է փոխուում: Բնի վերջում քիչ լայն թիակն է տարածուում, որից 5 ծուռ, երկար և սուր ճիւղեր են դուրս գալիս: Այսպիսի մի ներկայացումն ամենաթեթեւ նմանութիւն անգամ չունի մեր լայն ճիւղերով եղջիւրներին, բայց այդ բանը բոլորովին լիջեցնում է յաճախ à jour Սիբիրի բրոնզների վրայ ներկայացրած Արամազդի եղան ֆիգուրներին: Ես ուզում էի միշտ գօտիների պատկերների համար մի կաղապար գտնել, այդ հարցը պարզելու համար ես շատ անգամ գերմանական մարդաբանական ընկերութեան գլխաւոր ժողովներին եմ առաջարկել: Առաջին անգամ 1889 թ. Վիեննայի ժողովին: Այն ժամանակ ես նկատեցի, որ անկանոն եղջերուի եղջիւրն առաջին հայեացքից Արամազդի եղն է լիջեցնում. բայց յետոյ վճռեցի, որ այդ լայն և եռանկիւնի ժանիքները, որոնք միմեանց յետեւից երկար եղջիւրների բների վրայ են նստած, Արամազդի եղն չունի: Ուրեմն շրանք երեւակայական եղջերուներ պէտք է լինին: Վիեննացի, այդ գործին մօտ ծանօթ գիտնականներն ընդունում էին, որ այդ բանը նոյնպէս հսկայ եղջերուի մօտ էլ է պատահում: Բայց նրանցից ոչ ոք չգիտէր Սե ծովի հարաւային կողմում այդ կենդանու գոյութեան մասին:

Հետեւեալ տարին ես Միւնստերում խօսեցի այս հարցի մասին. Կովկասի ֆաունան կենդրոնական Ասիայի ֆաունայի հետ ոչ մի յարաբերութիւն չէ ունեցել: Մոնղոլստանում, Սիբիրում և մինչև անգամ Չինաստանում այնպիսի առանձնայատկութիւն ներկայացնող եղջերուներ կան, որոնց եղջիւրները բոլորովին ուրիշ տեսակ կազմութիւն ունին: Յաւանքս միայն այն է, որ արեւմտեան Եւրոպայի թանգարան-

ներում համեմատութեան համար քիչ գործադրելի նիւթեր կան: Բայց ես պարոն Նօաքի համառօտ նկարագրութիւնից իմացայ, որ վերին Ուսսուրիայի Դուբովսկիի Cervus-ը անսովոր և զօրեղ մի եղջիւր ունի, որ լայն եռանկիւնանի հիմքերով ճիւղեր ունի: Հետեւեալ 3 ֆիգուրներն այդ աշխատութեան համեմատ է ներկայացրուած: Երբ ես 1890 թ. Փարիզումն էի, այն ժամանակ այնտեղի բուսաբանական այգու ժողովածուի մէջ Cervus mandshuricus-ից մի հատ գտայ, որ առաջին շատ նման է կազմուած, բայց նրա նման ոչ շատ զօրեղ: Այս կենդանու մի սպիտակ գծով նշանակուած ազին աւելի շատ երկար է, քան մեր եղջերուներին: Միայն մի կէտում այս երկու տեսակների եղջիւրը Կալաքենգի նկարից տարբերում էր, բնէրն ուղիղ չէին, այլ կոր: Բայց ես չեմ կարող ասել, որ մեր գօտու թիթեղի կաղապարը գտնուած է: Այդ հարցը դեռ շատ պէտք է ուսումնասիրել:

Վիեննայում Կալաքենգի եղջերուների պատկերների մի ուրիշ առանձնատեսակութեան վրայ էլ ուշադրութիւն դարձրի, այն է բերանների զարմանալի կերպարանքի վրայ: Կրնճիթն անկիւնանի է, վերին շրթունքը յետ ընկած և կոր կտրուած է: Կրնճիթից առաջ մի երկար, շշի և քսակի ձևով առաջ քաշուած փամփուշտի նման մի յաւելուած մաս էլ կայ: Իմ կարծիքով այս փամփուշտը վազող կենդանիների դուրս եկող շունչն է ներկայացնում: Եւրոպայի բրոնզների վրայ ներկայացրած կենդանիների պատկերների վրայ էլ են այդպիսի փամփուշտներ պատահում: Ես մատնացոյց եմ անում արքունական թանգարանի մեզ համար կայացրած մասնագիտական ցուցահանդէսների Հալշտետի զանազան Situlae-ի և ուրիշ բրոնզների վրայ, որոնք Գրոնլանդիայումն են գտնուում: Իբրեւ մի գերազանց օրինակ է ծառայում Մորիտցինկի (Մերան) բրոնզեայ ամանների վրայ ներկայացրածը: Այստեղ, ինչպէս և արեւմտեան Եւրոպայի բրոնզների մեծամասնութեան վրայ, ձիեր կան ներկայացրած, որոնք «կախուած» փամփուշտ ունին իրանց բերանում: Պարոն ֆոն Վիգերն էլ ինձ հետ համաձայն է: Պարոն Մորից Հէօրնէսը հալշտա-

տեան զերեզմաններում տանձաձև մի բոժոժ է գտել, որ մատանու և շղթայի վրայ է գտնուում: Եթէ այդ բոժոժը *in situ* նկարենք, այն ժամանակ մի «փամփուշտի» պատկեր դուրս կը գայ: Բացի դրանից ձիու վրայ էլ է փամփուշտ պատահում, եթէ այդ ձին հանգիստ դրութեան մէջ է գտնուում: Ես ուզում եմ նկատել, որ տրենզէի (Trense) հետ ճիշտ կապակցուած մի տանձաձև բոժոժ ոչ միանգամ չենք գտել, բացի դրանից շնչի տեսանելի շոգին ոչ թէ կենդանու աշխատութեան մասին է վկայում, այլ արտաքին օդի յարաբերական ցրտութիւնն է ցոյց տալիս: Ուրիշ կերպ տրենզէն եղջերուի վրայ չէր պատահել: Պէտք է նոյնպէս նկատել, որ այդ «փամփուշտի» վրայ էլ կէտեր կան, ինչպէս և կենդանիների մարմնի որոշ մասերի վրայ: Այն ժամանակ բնական դրութեան անհետեւ չափազանցութիւնն կը լինէր: Որքան քիչ էլ ես ուրանամ, որ այդպիսի մի ենթադրութիւն կարելի է, բայց և այնպէս ես շեշտում եմ, որ զրա համար մեզ նմանութիւնները պակասում են: Մորիտցինկի արկղի գօտէ թիթեղի վրայ ներկայացրած եղջերուները նոյնպէս չէ կարելի դրանով ճանաչել, թէ և նրանց եղջիւրները Կալաքենդի ազնիւ եղջերուների եղջիւրների հետ ամեն մի կէտում համաձայնում են: Այս եղջերուների բերաններից ան առաւելը թելի նման մի բան է կախուած, որին պարոն Հէօրնէսը մի որ և է ճշմարիտ բոյսի տեղ է ընդունում: Սրանց համար ես լետոյ Անդր-Կովկասի միւս գօտիների թիթեղներից զուգահեռ օրինակներ պէտք է բերեմ:

ՀԱՄԱՐ II (ԿԷՍ ՄԵՌՈՒԹԵԱՄԻ ՏԱՆՏԵԿԻ ՎՐԱՅ ՆԿԱՐՈՒՄ):

Այս նշանաւոր, բայց դժբաղդաբար փշրուած կտորը 1890 թ. յունիսին զրախտային ամրոցում գտնուող 59 համար գերեզմանում պարոն Բելքն է գտել: Այդ գերեզմանում բացի մի կմախքից 3 կաւեայ ամաններ, տարբեր կազմութեամբ և գոյնի մարգարիտներ և երկաթեայ նիզակի ծայրերի մնացորդներ էլ են գտնուել: Այդ գօտու թիթեղի առանձին մասերը մենք կրկին պարոն Օլրիխի որոշման հա-

մենամյա մենք միացրել: Դրա վերևի եզրի երկու կողմերը գրեթե կատարեալ կերպով մեր ձեռքն են ընկել: Այդ գծով ծայրերի մնացորդներն էլ ունինք, որոնք գօտին կայելու համար գաղափար են տալիս: Այստեղ ամրացնելու համար կան նոյնպէս ծակեր, հաւանական է, որ դրանցից իւրաքանչիւր կողմում երեք հատ են եղել:

Որովհետեւ այդ թիթեղը 15 սանտիմետր լայնութիւն ունեցած պէտք է լինի, դրա համար այդ թիթեղի վրայ պատկերաւոր գեղարուեստի համար շատ տեղ պէտք է եղած լինի: Գեղարուեստագէտն օգտուել է դրանցից և այդ թիթեղի վրայ որսորդական մի տեսարան և միևնոյն ժամանակ դաշտավայրի վայրենի կենդանիների մի պատկեր է ներկայացրել: Այդ թիթեղի վրայ բուսականութեան, սարերի և ջրի հետքեր չկան. դրա համար մենք վերացականութեամբ այդ տարածութիւնը մի անապատի կամ անտառի տեղ պէտք է ընդունենք:

Որպէս զի մենք այդ տեսարանի մի մօտաւոր գաղափարը կազմենք, դրա համար իմ նկարիչն այդ կենդանի էակների և տեղ բռնող զարդարանքներն 'ի միասին է հաւաքել (Փրկ. 4 եր. 34) և դրանցից մի ամբողջ պատկեր կազմել (Տախ. I. համ. II): Մարդ իսկոյն նկատում է, որ այդ կենդանի էակներից շատերը չորքոտանիներ են. բացի դրանցից կան նոյնպէս երկու թռչուն և օձեր և դրանք մեծ մասամբ այդ թիթեղի տարածութիւնը լցնելու համար են այդտեղ ներկայացրուած: Այդ բոլոր պատկերները մի սուր գործիքով են փորագրուած:

Սկսենք չորքոտանիներից: Այս բոլոր կենդանիների ամբողջ մարմինը խիտ կերպով գծերով ծածկուած է: Այդ թիթեղը շրջապատուած է մի եզրով, որի մէջ կրկնակի հիւսուած զարդարանքներ կան: Եզրի ներսը կոր գծերով լցուած է: Բայց կենդանիների մագերը (վարսեր) չեն երևում, այլ միայն կապերը: Այս կապերը շատ անգամ կենդանիների մարմնի առանձին մասերը միմեանցից բաժանուելու համար են նշանակուած: Այդ կապերը թիթեղի տարածութիւնն էլ

են տարբեր մասերի բաժանում: Կենդանիների մարմնի ճաշ-
րի անդամներն (օր. ոտները, կտուցները, գլխի առջևի մա-
սերը) գծերով չեն ծածկուած, այլ բոլորովին դատարկ են
թողնուած: Այն ինչ միւս բոլոր մասերը միշտ այգպիւի գծե-
րով են ծածկուած: Այս կենդանիներից շատ քչերը բոլորովին
իգէալական են ներկայացրուած, մանաւանդ շների խում-
բը (13, 14): Դրանցից երկուսն իրանց բարձր, երկար, զօրեղ
և ծուռ ագիով աչքի են ընկնում. դրանք ունին մեծ ա-
կանջներ և բաց բերաններ: Այդ շները բոլորը ցատկում են:
Թիթեղի միջին տարածութեան մէջ մի քանի կենդանիների
մասեր էլ են երևում, որոնք, հաւանական է, շների մարմին-
ների մասեր պէտք է լինին:

Յետոյ գալիս են եղջերուները: Դժբաղդաբար դրանցից
միայն երկուսի ամբողջ եղջիւրներն են նկատելի, մի մնացոր-
դի վրայ նկատելի են և մի երրորդի ճիւղերի վերջերը:
Միայն մի կենդանի (7) է ամբողջապէս մեզ հասել: Դրա
զօրեղ եղջիւրը լաւ է ներկայացրած և երկար ժանիքներ ու-
նի, որոնցից վերջինը սլատառաքաղի ձևով է բաժանուած:

Դրանցից յետոյ այնպիսի կենդանիներ են գալիս, որոնք
բուն վեթիւների (Gazelle) նման են, թէև լոնհաւանական չէ
կարծել, որ գեղարուեստագէտը կամեցել է այժեղջիւրներ
նկարել: 8-րդ համարն իւր դէպի բարձր ուղղած երկար և
միայն վերջում ճանկաման իւր եղջիւրներով նման է մի
այժեղջիւրի. այդ կենդանին արագ վազում է. դրա ագին
բարձր է և ոտները դէպի առաջ ձգուած: 9-րդ համարում
եղջիւրներն սկզբում ծուռուած, իսկ վերջում աւելի ուղիղ են.
այդ կենդանու եղջիւրները դէպի մէջքն են ընկած, թէև
դրա գլուխն շատ ուղիղ է: Այս բացասական մանրամասնու-
թիւններին չպէտք է նշանակութիւն տալ, որովհետև այդ
կենդանին մեզ վրայ գեղեցիկ տպաւորութիւն է թողնում:

Դրանցով գրեթէ վերջանում է բէալիստական ֆիգուրնե-
րի շարքը: Միւս պատկերներից երեքը (10—12) ձիերի նման են,
թէև դրանց մարմնի միայն առջևի մասերն են մեզ հասել:
Այդ կենդանիների գլուխները շատ բնորոշ են: Մազերի ծուռ

բաշը, որ դէպի ճակատն է ցած ընկած, չպէտք է լիշել: Դրանց ականջները չեն ներկայացրած, բայց աչքերն իրանց ձևի համեմատ ձիու աչքերին են նման.

Յետոյ սկսւում է երևակայական կենդանիների շարքը: Յիշենք ամենից առաջ մի գոմէշ-ձի, որն երկար ազի և կոր եղջիւրներ ունի: Գօտու աջ և ձախ կողմերում երեք երեք այդպիսի խառն կերպարանքներ կան, որոնք մի շարքում են գրուած և աշխատում են իրանց պաշտպանել: Դրանց մարմնի առջևի և յետևի մասերից շատերը պակասում են: Այս թիթեղի տարածութիւնը պատկերներով լցնելու համար մի գոմէշի գլուխ էլ է պատկերացրած: Այդ գլուխը նկատողութեան արժանի է, որովհետև դա եղջերուների գլուխների նման en face է նկարուած, թէև բոլոր չորքոտանիներն in profil են պատկերացրած: Բացի դրանից դրա վրայ մի խառն կերպարանք էլ կայ, որին ես բռնող ձի եմ համարում (2—6): Այդ կերպարանքը պատկերի վրայ 10 անգամ պատահում է: Այդ կենդանին կարճ, հաստ և ուղիղ գլուխ, մեծ աչքեր, բուռի նման ականջ և գազանի դունչ ունի:

Դունչը սուր ծայրեր ունի: Չնայելով որ գոմէշ-ձին գօրեղ սմբակներ ունի, բայց բռնող ձիու ոտները թռչունի ձևով բարականում են. վերին անդամները (մասերը) խոնարհուած են, բայց մեծ մասամբ դեռ չնշանակուած: Այդ կենդանիներից շատերն (4, 5) իրանց յետևի ոտների վրայ երկսմբական կազմութիւնն են ցոյց տալիս: Այստեղ ճիւղանական կազմութիւն չեմ կարող գտնել. բայց ազիի կազմութեան մէջ մեծ բազմազանութիւն է տիրում: Այդ ազին երկար, զօրեղ և S տառի ձևով կորացած է. միայն մի անգամ պատկերի մի նեղ տեղում այդ ազին կարճ և ուղիղ է. մի ուրիշ պատկերում (5) ազին ուղիղ մազերով է վերջանում. մի ուրիշ անգամ ազին միևնույն վերջաւորութիւնն ունի և S տառի ձևով թոյլ կերպով կորացրած է (6): Միևս կենդանիների ազին վերջաւորութիւնը լայն նիզակի ձևով մարմին է կազմում (2): Շատ անգամ ազին նետի նման կրկնակի ճանկերով (4) է վերջանում: Այդ ազին երբեմն առիւծի ազին է լիշեցնում:

Իսկ ինչ երկու թռչուններին (Համ. 16, 17) է վերաբերում, դրանք մեծ մասամբ մեզ ճայեր են յիշեցնում: Այդ թռչուններն ունին փոքրիկ գլուխ, երկար, դէպի առաջ ընկած կտուց, երկար և բարակ վիզ, իլաձև իրան, երկար ագի և բոլորովին բարակ և երկար ոտներ: Օձն (18) ունի մի հաստ, Տ տառի ձևով թեքուած և բուլթ մարմին, մի մեծ և երկար գլուխ և լայն բերան:

Գոտու աջ ծայրում մի մարդ (15) է ներկայացրած, որ ինչպէս երևում է, կանգնած կամ քայլում է. նրա ձեռքերը բարձրացրած են. նա իւր աջ ձեռքում մի իր ունի բարձր պահած, որ կենդանու կաշուց պատրաստած մի վահանի նման է երևում: Ձախ ձեռքը վատ եղանակից ոչնչացել է:

Որովհետեւ այդ մարդու պատկերը յետևից է նկարուած, դրա համար գլուխը լրացրած չէ. այդ գլուխն ուղղաձիգ կերպով երկար և զօրեղ վզի վրայ է ընկած. դրա իրանն երկար է. մարմնի միջին մասը նեղ, իսկ կրծքի և կոնքի մասերը լայն. ամբողջ մարմինը ծուռ գուգահեռական գծերով է ծածկուած: Այդ մարդու մարմնի միւս մասերը կոր գուգահեռական գծերով են ծածկուած, որոնք այնպիսի տպաւորութիւն են թողնում, իբր թէ այդ մարդը զրահաւորուած է: Բայց դրանք բոլորը նկարչական զարդարանքներ են: Այդ մարդու կտցանման ոտները կարող են նատուրալիստական լինել:

Այս գեղարուեստագէտի նկարած պատկերի բովանդակութիւնը մի միութիւն է կազմում: Որսորդը, որ ձախ կողմում իր շների հետ կանգնած է, դեռ իւր գործը ճշմարիտ կերպով չէ սկսել: Նա իւր վահանով մի բռնող ձիուց պաշտը պանուում է. շները հետևեալ եղջերուների խմբի վրայ հաշում են, եղջերուներից մէկն ուղղակի դէպի շներն է դառնում, որոնցից մէկը (14) գուցէ եղջիւրից վերաւորուել է, միւսը, որ մինչև այս ժամանակ գոմէշ-ձիերի հետևեալ խմբի հետ կուռում էր, գլուխը դէպի որսորդներն է դարձրել: Գոմէշ-ձիերի շարքում հակառակ ուղղութեան մէջ մենք մի շարք կատաղի բռնող ձիեր ենք նկատում, որոնց

վրայով մի ճայ է թռչում. րէալիստական կենդանիները—այծեղջիւրներն և ձիերը փախչում են: Մի շուն վիրաւորուած է երևում: Բոլորը յառաջ են գնում, բայց նորից մի շարք բռնող ձիերի են հանդիպում, որոնք յառաջ են գալիս: Յետոյ գալիս է եղջերուների և այծեղջիւրների մի նոր շարքի տեսարանը, որոնք դէպի առաջ են ցատկում, այսինքն դէպի գոմէշ-ձիերի մի նոր շարքը: Թիթեղի ձախ կողմը բոլորովին վնասուած է, այնպէս որ այդ գործողութեան ելքը չենք կարող իմանալ:

Կենդանիների մէջ տարածութեան վրայ զարդարուած ուրիշ կենդանիներ և նկարներ էլ են պատկերացրած, այդ կենդանիները միայն տարածութիւնը ծածկելու համար են մտցրուած:

Թիթեղը բոլորովին ծածկուած է կենդրոնական գծերով: Այդ գծերն երբեմն կիսալուսնի ձևով են:

ՀԱՄԱՐ III. (II ՏԱՆՏԱԿԻ ՎՐԱՅ ԿԷՍ ՄԵԾՈՒԹԵԱՄԲ ՆԿԱՐՈՒՄԵ)

1889 թ. Հոկտեմբերի վերջում պարոն Բելքը զրախտալին ամրութեան մօտ գտնուող մի մարգագետնի վրայ 3 գերեզմաններ բաց արեց, որոնք երկրի մակերևոյթից 0m. 5—0m. 6 խորութիւն ունէին: Դրանցից մէկում (№ 47) երկու մարդկանց և մի ձիու ոտներ, 6 ամաններ և կաւէ երկու պնակներ կային: Բացի դրանից այդտեղ գտնուեցան բրոնզից պատրաստուած ձիաների սարքեր, ձեռքի 4 օղեր, 2 նետի ծայրեր և այս համարով գօտէ թիթեղը: Այդ գերեզմաններումն են գտել և մի երկաթեայ սուր, 2 նիզակների ծայրեր և մի մեծ, հարթ և շրջանակաւոր կոճակ:

Գտնուած գօտէ թիթեղը գեղեցիկ է և 12cm. 5 լայնութիւն ունի: Դրա երկու ծայրերը կորել են: Թիթեղի միջին տարածութեան վրայ մի խաչ է նշանակուած. զրանից կարելի է եզրակացնել, որ այդ գօտէ թիթեղը բաւականին երկար է եղել: Դրայ վրայ գտնուած սուր և խոր փորագրութիւնը 11-րդ փորագրութիւնն է յիշեցնում. այդ երկու թիթեղների նկարը նույնպէս միևնոյն է:

Գօտու միջին տարածութեան վրայ նշանակուած են բազմաթիւ միմեանց հետ կռուող չորքոտանիներ, որոնք ընդորդ բացառապէս երևակայական են: Այդ կենդանիների մէջ միայն մի քանի ըէալիստական թռչուններ և մի ոձ կան: Բացի դրանցից թիթեղի տարածութիւնը լցնելու համար մի քանի միմեանցից տարբեր զարդարանքներ էլ են պատկերացըրած: Այդ թիթեղի վրայ փորագրած և կռուող կենդանիները համար II-ի կենդանիների նման խմբերի չեն բաժանուած, այլ դրանք միայն առանձին առանձին են կռում: Դրանց կարելի է զանազան տեսակների բաժանել:

Այս թիթեղի առանձնայատկութիւնն այն է, որ սրա վրայ հրեշային կրկնակի կենդանիներ են փորագրուած, որոնք ազիւ փոխանակ երբեմն երկար վիզ ունին: Դրանց վզի վրայ գտնուած գլուխը նոյնպէս նկատելի է: Երբեմն աւելի փոքրիկ մի կենդանու վիզն ու գլուխը գլխաւոր կենդանու վզից ու գլխից աւելի մեծ է: Դրանց գլուխները միեւնոյն կազմութիւնն ունին և անկասկած ախտաբանական դուբլիցիտետի մի տեսակն են ներկայացնում:

Դրանց կարճ իրանը, զօրեղ վիզը, երկար ու լայն ականջներն և զարդարուած և մի քիչ ձգուած սմբակները կարելի է շուտով վայրենի իշին քան վայրենի ձիուն վերագրել: Շատ հասարակ կերպարանքներ իրանց երկար ոտներով այդ միեւնոյն կաթեգորիային կարող են պատկանել: Դրանցից շատերը կիսաերկար՝ դէպի ներքեւ կամ վերեւ ընկած ազիւներ ունին: Ականջների շարժողութիւնը պարզ կերպով արտայայտուած է: «Գոմէշ-ձիաներն» իրանց գլխաւոր կէտերով համար II-ի կենդանիների նման են ներկայացրած: Միայն դրանց ծուռ պոզերն աւելի զօրեղ են, այնպէս որ դրանք մեզ վրայ աւելի առաջնակարգ տեսակի տպաւորութիւն են թողնում: Գլուխներն անհամեմատ բարակ և փոքր են, իսկ բաց և սուր ծնօտները թռչունի կազմութիւնն են չիշեցնում: Այդպիսի բան կրկնակի էշերի գլուխների վրայ նոյնպէս կարելի է նկատել:

«Բռնող ձիաները» նոյնպէս իրանց էական կէտերով

Համար II-ի կաղապարովն են: Բայց այդտեղ մի քանի առանձնայատկութիւններ էլ կան: Համար II-ի աչքը դէպի ձախ է ընկած. դրա վրայ կայ նոյնպէս մի յաւելուած մաս: Այդ կենդանին մի Հաստ ագի ունի, որի վերջում երեք ժանիքներ ևն գտնուում. մինչդեռ միւս երեք կենդանիները ծուռ, կարճ, Հաստ, բոլորովին բութ և կտրուած ագիներ ունին:

Թիթեղի տարածութեան միջին մասում շատ կենդանիներ կան, որոնք այժեղջիւրների նման պոզեր ունին. այդ պոզերի վրայ խորթ ու բորթ մասեր էլ են նկատուում: Այդ կենդանիներից մէկը մի կարճ, շատ Հաստ և բութ ագի ունի: Դրա վզի վրայ մի կլոր և ձուաձև մաս էլ կայ, որ ինչպէս երևում է ականջն է ցոյց տալիս: Այս բանն ընդունելու համար իջրեւ ճշմարիտ ապացոյց ծառայում է և այն փաստը, որ միւս երկու կենդանիների միւսնոյն տեղում էլի մի այդպիսի մաս կայ, որ հաւանականօրէն ականջն է ցոյց տալիս: Այժեղջիւրի մի գլուխ Aegoceros կենդանու նման հարթ և քիչ ծուռ պոզեր ունի: Բացի դրանից այդ թիթեղի տարածութիւնն ամբողջովին զարդարելու համար երկար և զօրեղ պոզեր են նշանակուած, որոնք դէպի առաջ և դէպի յետ են ծուռուած: Այդ պոզերը վիթերի պոզերն են յիշեցնում: Այժեղջիւրների աչքերը մեծ են և դէպի առաջ ընկած:

Այստեղի երեք թռչունները համ. II-ի թռչուններից բոլորովին տարբեր են: Դրանք բոլորը հոծ կերպարանք, սաստիկ կլոր մարմին, լայն և ուղիղ կտրուած ագի ունին: Կարճ և հաստ վզի վրայ փոքրիկ աչքերով կլոր գլուխն է նստած: Այդ բոլոր թռչունների կտուցը մի քիչ ծուռ և համեմատաբար աւելի երկար է. աջ կողմում գտնուող թռչունի կտուցը բոլորովին բարակ է, իսկ միւս երկուսինը համեմատաբար աւելի հաստ: Բոլորի կտուցները սուր են, իսկ ոտները շատ հասարակ: Ուղիղ կամ բութ անկիւն ներկայացնող գծեր են նշանակուած դրանց ոտների տեղ: Եթէ դրանք ագռաւներ չեն, այն ժամանակ հակառակ դէպքում դրանց լորաքաղէներ պետք է ընդունել: Որովհետև այդ թռչունները հանգիստ և կրաւորական դրութեան մէջ են,

դրա համար պէտք է ընդունենք, որ դրանք թիթեղի զարդարանքը լրացնելու համար են այդտեղ ներկայացրած:

Ձախ կողմի միակ օձը կարճ և հաստ է և մի շատ լայն գլուխ ունի: Այդ օձն այնպէս է ներկայացրած, իբր թէ դա մի բռնող ձիու կուրծքն է կծում, իսկ ձիու լայն բացուած բերանից կարելի է եզրակացնել, որ դա օձի ագիւն ուզում է բռնել:

Թիթեղի վրայ տարածութիւն բռնող զարդարանքներից իւր մեծութեամբ և նշանակութեամբ առաջին տեղն է բռնում դրա աջ կողմում գտնուող խաչը, որ լայն և միմեանցից հեռու ճիւղեր ունի: Մի հիասքանչող մեկնիչ գուցէ կարողանար և այն բանը մեկնել, որ դա գոմէշ-ձիու երկու պոզերի մէջ է դրուած: Բայց մեզ համար մի մեծ անհաճութիւն է բացուում, որովհետեւ այդ խաչի աջ կողմում գտնուող երկար պատկերի վերեւը չկայ, դրա համար մենք չենք կարող վերոյիշեալ հանգամանքը մեկնել: Մենք չենք կարող նոյնպէս որոշել, թէ ձախ կողմում գտնուող պարզ աստղն երկնային աստղերիցն է, թէ մի որևէ ուրիշ բան:

Տարածութիւն բռնող զարդարանքներից յիշենք անկիւնների երկու կէտերով շեղանկիւնները, մի անգամ համ. X-ում յիշուած աւագաժամացոյցի նման պատկերը, մի ուրիշ անգամ էլ համ. II-ում (Ֆիգ. 4 համ. 27 համեմատել ծուռ թելերի փունջը: Բացի դրանցից յիշենք և աջ կողմի պարզ և դէպի իւրաքանչիւր կողմն երկսայրի Ֆիգուրը:

Բացի վերոյիշեալ սակաւաթիւ պարզ նկարներից, մնացածները կէտերով, խաչաձև գծերով և զանազան տեսակ օրնամենտներով են զարդարուած և իրանց էական կէտերով այն զարդարանքին են համապատասխան, որի մասին համար II-ում մանրամասն խօսեցինք:

Մեր առանձին ուշադրութեանն արժանի է փառաւոր և լայն եզրների այն զարդարանքը, որ թիթեղի միջին տարածութիւնը շրջափակում է: Այդ զարդարանքը սկսւում է դատարկ եղրից մի քիչ հեռու գտնուող ժապաւէնից, որ խիտ

կերպով կարճ, ծուռ և զուգահեռական գծերով լցուած է: Դրան հետևում է մի գեղեցիկ, շատ լայն և շարունակող ու լորուն զարդարանք, որ հասարակ և զուգահեռական գծերով ծածկուած է: Յետոյ այդ տարածութիւնը լցնելու համար եռանկիւններ են նշանակուած, որոնց ներսում կէտեր, իսկ անկիւններում շրջաններ կան: Դրանց հետևում են մի շարք, դէպի ներս բացուած կիսաշրջաններ և վերջապէս դէպի միջին տարածութիւնը բազմաթիւ հասարակ գծեր:

ՀԱՄ. IV (Կէս Մեծոթեամբ II ՏԱՍՏԱՅԻ ՎՐԱՅ ԴՈՒՐՍ ԲԵՐՈՒՄԾ):

1890 թ. յունիսի 25-ին պարոն Բելքը Կալաքենդի դրախտային ամրութեան մօտ գտնուող 98-րդ գերեզմանը բաց անել տուեց: Այդտեղ գտնուեցան 3 կմախքներ, կաւէ 6 ամաններ, իսկ բրոնզից պատրաստած հետևեալ բաները. կրճուելու համար մի հարթ տապար, 3 նետի ծալրեր, ծալրերը սրած մի քերիչ, գլխի ուղրած մի օղ, ձեռքի 2 օղեր, կախելու 2 հարթ իրեր, 2 կոճակներ, լայն գլուխներով 2 լեւեռներ, աստիճան և դարնէօլից պատրաստած 59 մարգարիտներ և գօտու թիթեղի մնացորդներ, որոնց մասին շուտով պէտք է խօսենք: Բացի դրանցից այդ գերեզմանում գտնուեցան նոյնպէս երկաթից պատրաստած նիզակի ծալրեր:

Գօտէ այդ թիթեղը շատ ողորմելի դրութեամբ է մեզ հասել:

Այդ թիթեղի 5 բոլորովին փոքրիկ մնացորդները մեր ձեռքն են հասել, որոնցից միայն չորսն է մեր պատկերի վրայ ներկայացրած և դրանք բոլորովին մի նոր կոմբինացիա են ցոյց տալիս: Այդ կոմբինացիան կենդանիների ֆիզուլոներով մի հարուստ զարդարանք է ներկայացնում, որի նմանը մեզ մինչև այժմ ոչ մի տեղ չէ պատահել: Բայց որովհետև այդ թիթեղի եզրի միայն մի մասն է մեզ հասել, իսկ միւս մասերը կորել են, դրա համար մենք չենք կարող այդ թիթեղի մասին մի ամբողջ գաղափար կազմել: Միայն կարելի է նկատել, որ այդ թիթեղի երկարութեամբ մեծ սուրանկիւն եռանկիւններ են նշանակուած. դրանք համ. XI-ի սուրան-

կիւն եռանկիւնիների նման են: Բայց առաջին սուրանկիւն եռանկիւնիներն աւելի հարուստ կերպով են կազմուած և բացառութեամբ դրանց կողքերին կենդանիների ֆիզուլներ են նշանակուած:

Սկսենք այդ կենդանիներից, որոնց փոքր կամ մեծ մասերն մեր երեք մնացորդների վրայ ներկայացրած են: Վերջին աջ մնացորդի վրայ մի կենդանու միայն ագին և յետևի ոտի կոնտուրի մի մասն են մեզ հասել: Երկրորդ մնացորդի վրայ տեսնուած են ագին և մարմնի յետևի մասը, իսկ երրորդի վրայ (ձախ կողմի) կենդանու նկարի երկու Ֆրագմենտները: Այդ Ֆրագմենտներից ներքևինը ներկայացնում է գլուխը, վիզն և իրանի մի կտորն առջևի աջ ոտի մի մասի հետ, իսկ երկրորդը կենդանու մարմնի յետևի մասը, բայց առանց ագիի:

Այդ պատկերի մնացորդներից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ այդ կենդանին երկար ճիւղաններով մի գազան է ներկայացնում, որ իւր գլխաւոր մասերով վագրին է համապատասխանում: Այդ գազանի զօրեղ իրանն իւր ամբողջ տարածութեամբ կապերով է ծածկուած, իսկ վերջիններս էլ ծուռ գծերով են զարդարուած:

Առանձին կապերը բոլորովին առանձնայատուկ ձևով մի քիչ կոր գծերով են լցուած, որոնք միմեանց վրայով են անցնում, այսինքն օձաձև գծեր են կազմում: Մի զոյգ աւելի փոքրիկ կապեր ոտների վերին մասերի վրայ են գտնուած և երբեմն գծերով փոքրիկ շրջաններ են կազմում: Գծերի ուղղութիւնն ի նկատի առնելով, այդ կենդանին մեզ աւելի շուտ վագրաձին (հին մարդկանց *Equus Burchelli.*) է յիշեցնում, քան իսկական վագրը, բայց այդ կենդանու երկար, զօրեղ և կոր ագին, կարճ ու լայն բացուած բերանը, գազանի գծագրութիւնն և կարճ ու սուր ականջները մեզ վրայ ձիու տպաւորութիւն չեն թողնում: Կենդանիների աշխարհագրութիւնն էլ մեր կարծիքին հակառակ կը լինէր: Կարելի է նոյնպէս աւելացնել, որ դրա յետևի ոտների վրայ կետերից բաղկացած զարդը, ոտների վրայ ուղիղ գծերը, ականջների ճի-

րանները վագրի գունաւոր բծերն են ներկայացնում: Բայց այնուամենայնիւ մեզ համար դեռ ևս կասկածելի են մնում, թէ ագիի երկու կողմերից կախուած բաներն ինչ են ներկայացնում: Ագիի վերջին եռանկիւնանի Փիգուրը նոյնպէս ուղիղ չէ երևում: Մի խօսքով այս վագրն այնքան ըէալիստական նշաններ ունի, որ միւս թիթեղների ամենալաւ պատկերների կողքին կարելի է դնել:

Այդ կտորների մնացած զարդարանքը կրկնում է մի շարք այնպիսի կաղապարներ, որոնց մասին աւելի հասարակ գօտէ թիթեղների մասին խօսելու ժամանակն ենք նկարագրել: Եզրի երկարութեամբ ընկած է մի լայն զարդարանք, որ 4 տարբեր տարրերից է բարդուած: Շատ հասարակ կէտերի մի շարք, յետոյ ոլորուն զարդարանքով մի նեղ կապ, դրա վրայ մի շարք ծուռ եռանկիւնիներ, որոնք կէտերով են լցուած: Այդ եռանկիւնիների մէջ երբեմն նեղ մի կապ է գտնուում, որ ծածկուած է խաչուող թեք գծերով (Gitterornament): Մեծ եռանկիւնիների զագաթների վրայ կենդրոնական կէտերի շարքից կազմուած զարդեր կան: Վերջապէս ձախ Փրագմենտի վրայ նկատելի են միջին տարածութեան 3 լայն և զուգահեռական կապերի վերջին կտորները, որոնք հիւսուած և կէտային զարդարանքներով են ծածկուած:

ՀԱՄ. V (II ՏԵՐՏԵՍԻ ՎՐԱՅ ԿԷՍ ՄԵԾՈՒԹԵԱՄԲ ԿՅՐՈՒԱԾ)

Մեզ հասած թիթեղներից վերջինս ամենալաւն է: Այս թիթեղն 72 սանտ. երկարութիւն և 8 սանտ. լայնութիւն ունի: Սրա երկու ծայրերը կլոր են և հաւանական է, որ իւրաքանչիւր ծայրի վրայ ամրացնելու համար 3 ծակեր են եղել: Այդ ծակերից մեզ միայն 2 հատ է հասել, իսկ բոլոր մնացածները փչացել են: Մեզ հասած այդ երկու ծակերը բոլորովին սուր կերպով կլորեցրած և 5mm են: Վերոյիշեալ թիթեղի եզրի մօտ մի ժապաւէն է նկատելի, որի ներսը կէտերի հասարակ մի շարքով է ծածկուած:

Դէպի աջ կողմը վերեւի հիւսուած շարքում շատ երկար օղեր են գտնուում, որոնց մէջ փոքրիկ շատ շրջաններ կան:

Մնացած տարածութեան վրայ գեղարուեստագէտը հարթ կիսաշրջաններ է կազմել, որոնց վերջերը միմեանց մէջ են մտնում և այդպիսով օղակների տարածութիւնը բռնում են: Այս վերաբերում է զլխաւորապէս հիւսուած երկու արտաքին շարքերին, մինչդեռ երրորդի կիսաշրջանները միջին շարքի վրայ են նստած:

Բայց այստեղ մի շատ առանձնայատուկ դրութիւն է նկատելի: Վերևի եզրի վրայ, դէպի ձախ կողմն մի կոր թիթեղեայ երէզ է գտնուում: Այդտեղ կան նոյնպէս փակագծեր, որոնք յետոյ չեն աւելացրել, այլ դրանք այդտեղ պէտք է եղած լինին, երբ եզրը փորագրել էին: Որովհետև այստեղից սկսած դէպի ծայրը 6 սանտ. երկարութեամբ հիւսուած զարդարանքը միայն երկու շարքեր ունի և վերևի կէտերի շարքը պակասում է, մինչդեռ դէպի աջ թէ կէտերի շարքն և թէ երեք տեսակ հիւսուած զարդարանքներն էլ կան: Բացի դրանցից մի կարճ տարածութեան վրայ էլ մի յաւելուած զարդարանք է ներկայացրած: Վերջինս բաղկացած է 10 սանտ. երկարութիւն ունեցող կիսաշրջանների արտաքին մի շարքից: Յետոյ գալիս է մի հասարակ գիծ, որի ծուռ ուղղութիւնը հետևեալ կենդանիների ֆիզուլների դրութեան հետ է յարմարեցրած: Այդ գծի վրայ հարթ կիսաշրջանների մի նոր, բայց աւելի կարճ շարք է պատկերացրած: Այդ կիսաշրջանների շարքի երկարութիւնը 7^ս 5 է, դրանք բոլորը դէպի ներսն են բացուած: Բայց որովհետև փակագծի վերջը մի կենդանու պողին է դաչում, իսկ յաւելուած զարդարանքն երկու ուրիշ կենդանիների պողերի ծայրերն է կտրում, այն ժամանակ պէտք է ընդունել, որ միջին տարածութիւնն արդէն վերջացրած էր, երբ փակագիծը նշանակուեց, բայց ժապաւէնը դեռ նոր էին շինում: Գեղարուեստագէտի նպատակն է եղել այդ յաւելուած զարդարանքով մի գեղեցկութիւն ստեղծել և այդ ժապաւէնի կորած կտորի տեղը դրնել, բայց այդ բանը նրան չէ յաջողուել:

Ծայրերի այդ երկու կտորները նոյնպէս զանազան տեսակ են բաժանուած:

Դրա եզրի ժապաւէնները նոյնաչափութեան օրէնքներին են ենթարկուած: Այդ եզրի մօտ կապեր էլ են նշանակուած, որոնցից ամենալաւը կոր գծերով մի զարգարանք ունի, իսկ ներքեւինը ամենեւին զարգարանք չունի: Երրորդ կապը մի սուրանկիւնանի զարգարանք ունի, իսկ վերջինն օձաձև մի զարգարանք: Ինչպէս երևում է՝ գեղարուեստագէտը կամեցել է թիթեղի աջ ծայրի վրայ մի գեղեցիկ դեկորացիա ստեղծել, բայց այդ միտքը յետոյ թողել է, որովհետև այստեղ եզրի զարգարանքը պակասում է: Հիւսիսային եզրի անկանոն վերջաւորութեան վրայ 4 աւելի մեծ շրջաններ են նշանակուած: Դրանք քառակուսու ձևով են ներկայացրած: Ներքեւի ժապաւէնն առանց յաւելուածի փակուած է: Դրա համար կենդանիների շարքը հասնում է մինչև կլոր եզրը:

Այժմ առնենք միջին տարածութիւնը: Այս տարածութիւնը ծածկուած է մի քանի տեսակ զանազան կենդանիների շարքերով, որոնք մեծ մասամբ թիթեղի դատարկութիւնը լցնելու համար են ներկայացրած: Այդ կենդանիներն աւելի հանգիստ դրութեան մէջ են գտնուում, քան մինչև այժմ նկարագրած թիթեղների վրայ պատկերացրած կենդանիները: Այդ կենդանիներին շատ հանգիստ կերպով կանգնած դրութեամբ պետք է երևակայել:

Բայց հեշտ չէ որոշել, թէ դրանք ո՞ր տեսակ արածող կենդանիների շարքին են պատկանում: Այդ հօտի բոլոր կենդանիներից իւրաքանչիւրն երկու պոզեր ունի. դրանցից միայն մի կենդանի է բացառութիւն կազմում: Դրանց պոզերն ոչ կովերի պոզերին և ոչ էլ եղջերուների եղջիւրներին են նման: Ի նկատի առնելով այդ կենդանիների սեղմուած կազմուածքը, կարճ ոտներն և երկար ու բարակ ազին, չենք կարող եզրակացնել, որ դրանք ընդհանրապէս եղջերուների ցեղին կամ մասնաւորապէս այժեամբներին են պատկանում: Շատ շատ դրանք աւելի նման են մեծ կենդանիներին՝ յամոյրներին կամ ոչխարներին: Առաջին կենդանիների համար իբրև ասլացոյց ծառայում են դրանց ուղիղ պոզերը, իսկ վերջինների համար դրանց ամբողջ ունակութիւնն և բերդոթ մորթին: Բայց այդ նշանները համոզեցուցիչ չեն:

«Գեղարուեստագետի» անհաստատութիւնն և անյաջողութիւնն ի նկատի չալէտք է առնել: Այդ կենդանիները մի աշակերտի նկարած պատկերների տպաւորութիւնն են թողնում: Այդպիսի բարակ, բոլորովին գծանման և բացի դրանից օձաձև մի ագի անբնական է: Այդ բոլոր կենդանիների ոտներն ամբողջովին չեն պատկերացրած, այլ դրանք միշտ կէս բարձրութիւնից յետոյ կտրուած են: Մինչև անգամ դրանց գլուխների տեղը նշանակուած, բայց բոլորովին չէ նկարուած: Այդ թիթեղի մի քանի մասերը փչացել են: Դրա ձախ կիսի մի մեծ մասը բոլորովին մաշուած է: Բայց մի քանի կենդանիներ կան, որոնց գլուխները կարող էին նկարել: Այդ բոլոր պակասութիւններն ի նկատի առնելով, դրանց որոշ դիակնոզան չալէտք է անել: Բայց մինչև անգամ երեխաներն իրանց բուժ պատկերները նկարելու ժամանակ մի որոշ դիտաւորութիւն ունին: Մեր թիթեղի վրայ ներկայացրած կենդանիները մի որևէ ցեղին պէտք է պատկանին և մենք պէտք է աշխատենք մասամբ այն հարցը լուծել, թէ մեր «գեղարուեստագետն» ի՞նչ դիտաւորութիւն է ունեցել:

Առաջին ըուպէին կարծեցի թէ կարող էի *Jak* կենդանու (*Bos grunniens*) բնական կաղապարն ընդունել: Մեր կենդանու սաստիկ մազմզոտութիւնը, նիհար կազմուածքը, կարճ երեւացող ոտներն և դրա գլխի միմեանցից հեռու գտնւող կարճ պոզերն վերոյիշեալ կենդանուն բռնում էին: *JAK* կենդանին մի մեծ վայրենի կենդանի է և դրա հայրենիքը Կովկասից հեռու կենդրոնական Ասիայի լեռնոտ տեղերումն պէտք է փնտռել: Յետոյ ուրիշ համեմատութիւններ անելով, բնականաբար մի աւելի փոքր կենդանի ընտրեցի, որի հայրենիքն այդտեղ է:

Յամուրներից յետոյ միայն *Saiga* կենդանին կարելի էր ի նկատի ունենալ: Այդ կենդանին յաճախ պատահում է արևելեան Եւրոպայի անապատներում, Կովկասեան լեռներում և Կասպից ծովի մօտերքում մինչև Ալտայը: «Այդ կենդանին առհասարակ ընկերներով է ապրում. աշնան սկզբին նա հազարաւոր կենդանիների հետ թափառում և տարուայ սկզբում

դրանք դէպի իրանց նախնական բնակավայրերն են վերադառնում: Պալլասը նկատել է, որ այդ կենդանիները բոլորը միասին և միաժամանակ չեն հանգստանում, այլ միշտ դրանցից մի քանիսն արածում և միւսների վրայ հսկում են և ալլն»: Նոյնպէս առանձին կենդանիների արտաքին տեսքը մեր պատկերի համաձայն կարելի է մի որոշ տեսակի ենթարկել: Այդ տեսքը մեզ իւր կազմուածքով և էութեամբ ոչ խարն է չիշեցնում.... Դրանց կազմուածքը կոշտ է, մարմինը հաստ, սեղմուած և համեմատաբար աւելի ցածր. դրանք արագ են վազում: Այդ կենդանիների կաշին երկար և խիտ մազեր ունի, այնպէս որ այդ կաշին հարթ բրդեայ ծածկոց է կազմում.... Դրանց պոզերն աչքի խոռոչի վրայ միմեանցից մի քիչ հեռու են գտնւում և աւելի քնարին են նման: Այդ պոզերի ծայրերը բարակ և հարթ են, իսկ դրանց ստորին մասը գծերով ծածկուած.... Ազին կարճ է և արմատի մօտ մի քիչ լայն.... Մեր պատկերների շատ մասերը պակասում են և մենք չենք կարող այդ կենդանիների առանձնայատկութիւնների հետ ծանօթանալ, բայց պէտք է խոստովանենք, որ դրանց անսամբլի մէջ մի որոշ համաձայնութիւն կայ: Ես ուզում եմ նոյնպէս ուշադրութիւն դարձնել և այն բանի վրայ, որ այդ կենդանիների պոզերի ծայրերը գալարուած դրութիւնից ազատւում են և այդ հանգամանքը մեզ չիշեցնում է ծեր յամուրների դրութիւնը, երբ դրանց պոզերի ծայրերն յաճախ կտրուած են լինում և մի քանի թելերով վերջանում:

Մեր կենդանիները կարելի է և իսկական ոչխարների հետ համեմատել: Ըստ Պալլասի Կովկասի հովուական ազգերն են գլխաւորապէս երկարագի ոչխարները սնուցել, բայց ազին «բրդով բոլորովին ծածկուած է, որի ծայրում առիւծի ազիի նման մի փունջ կայ»: Այդ բանը մեր պատկերի վրայ չէ երեւում: Նոյնպէս պոզերի ուղիղ և հաստ ձևն էլ չէ համապատասխանում:

Միայն գօտու թիթեղի մի մասում խոյի պոզերի և գլուխների տպաւորութիւն են թողնում երկու միմեանց հա-

կառակ և հորիզոնական գիրքով գլուխներ, որոնք իբրև տարածութիւն բռնող իրեր են այդտեղ մտցրուած: Այդ թիթեղի պատկերներից միայն ամենամեծը, որ դրա ձախ ծայրումն է գտնուում, հասարակ կերպով կորացած և գէպի յետ ընկած եղջիւրներ ունի, ինչպէս Saiga կենդանին: Այդ տարածութեան պակասութիւնից կարող է այնպէս նկարուած լինել: Այդ կենդանին in profil է նկարուած: Բայց դրա եղջիւրները հասարակ գծերով են նշանակուած: Այդ կենդանու մօտ գտնուող երեք, միմեանց կողքին պատկերացրած գառներն ուղիղ և հաստ եղջիւրներ ունին:

Մի առանձնայատկութեան մասին էլ լիշենք: Գօտու թիթեղի աջ կիսի վերևի շարքի բոլոր կենդանիները մի հաստ, համեմատաբար աւելի զօրեղ, երբեմն գնդաձև և երբեմն էլ կոնաձև յաւելուած մաս էլ ունին, որ դրանց ուսերի վրայ է գտնուում և որի ծայրը մի քիչ կոր և յետ ընկած է: Այն բոլոր կենդանիներից, որոնք քիչ թէ շատ մեր պատկերի կենդանիներին նման են, կարելի է միայն հնդկական ցուլին լիշել: Հնդկացուլի կարճ, բայց շատ ձգուած եղջիւրները մեր գօտու թիթեղի կենդանիների հետ կարելի է համեմատել: Գուցէ գեղարուեստագէտը կամեցել է իւր երևակայութեամբ խառն ձևով մի կենդանի դուրս բերել, որ բնութեան մէջ չկայ: Այդ կենդանիների մարմնի վրայ մի դատարկ մաս էլ կայ, որ ուղիղ գծերի կապերով սահմանափակուած է: Մի քանի կենդանիների մօտ այդ դատարկ տեղը թամբի ծածկոցի ձևն և գիրքն ունի: Այդ տարածութիւնը կամ տեղը շատ անգամ կէտային գծերով է ծածկուած: Գուցէ դրանք հեծնելու կենդանիներ են ներկայացնում: Ինչ բոլորովին յայտնի չէ, որ Կովկասում գոնէ մի անգամ հեծնելու եզներինց օգտուած լինին: Կալաքենդի գերեզմաններում ձիաների ոտները յաճախ են երևացել, բայց դրանց մասին չէ կարելի մտածել: Բացի դրանից յայտնի գիտնական պ. Մէօրիուսն այդ կենդանին մի հեծնելու կենդանի է կարծում և ուզում է ասացուցանել, որ այդ կենդանու մէջքի վերայ գտնուած դուրս ցցուած մասը թամբի մի կոճակ է ցոյց

տալիս և դրանց պոզերն զարդարանքի պատկերներ պէտք է ընդունել:

Բայց բոլորովին ուրիշ տպաւորութիւն է թողնում երկու խոյերի մօտ գտնուող գառանման մի շատ «նիհար կենդանի», որ երկար ու բարակ վիզ և փոքրիկ գլուխ ունի. դա ագի չունի: Այդ կենդանու բերանից օձաձև և երկար գծի նման մի բան է կախուած: Դրա ագին միւս կենդանիների ագիին է նման: Դա պոզերի հետք անգամ չունի: Բայց դրա վիզն ու մէջքն եռանկիւնանի մասերով են ծածկուած, որոնց հիմքը միջին գծի վրայ է ընկած: Բոլոր ներկայացրած կենդանիներից մեր կենդանին մեծ մասամբ նիհար ձիուն (Mähre) է նման:

ՀԱՄԱՐ XIV և XV (IV ՏԱՍՏԱԿԻ ՎՐԱՅ 2/5 ԲՆԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՄԲ):

Երկու լաւ մնացորդներ կան, որոնք առանձին ուշադրութեան արժանի են: Հաւանական է, որ դրանք միևնոյն գերեզմանիցն են:

Առաջինն (XIV) անկասկած պատկանում է մի գօտու թիթեղի: Շատ լայն և բաւականին վայելուչ կերպով կազմուած եզրի զարդարանքից այնքան է մեզ հասել, որ արտաքին բեկուած մասի վրայ հիւսուած զարդարանքը մնացորդների տեղ կարելի է ընդունել: Այդտեղից դէպի ներս հետեւում են մի շարք շեղջեր, որոնց ներսում մարգարտի նման շարած կէտաւոր գծեր կան, իսկ այդ շեղջերի անկիւններումն էլ փոքրիկ շրջանակներ:

Միջին տարածութիւնը, որից միայն մի փոքրիկ մասն է մեզ հասել, ծածկուած է սաստիկ շարժւող կենդանիների ֆիգուրներով, որոնցից միայն մի երկար օձ, երկու թռչուն և 3 չորքոտանիներ կարելի է նկատել: Որովհետև վերջիններից միայն երկուսի մարմնի յետևի մասերն են մեզ հասել, դրա համար կարելի է դրա համաձայնութիւնը №№ II և III համարների երեւակայական կենդանիների հետ ստուգել: Հաւանական է, որ դրանք բռնող ձիաներ են եղել:

Թռչուններն իրանց կերպարանքով համար III-ի (տախ-

տակ II)-ի թռչուններն են յիշեցնում: Դրանցից մեկն աւելի մեծ և աւելի շարժուն դրութեամբ է ներկայացրած: Այդ թռչունը մեզ մինչև այժմ յայտնի թռչուններից միակն է, որ թւերը տարածել է: Վերջինս մեծ և լիքն կերպով է պատկերացրած և ծպեղեայ զարդարանքով ծածկուած է: Որովհետև դրանց երկար ու ուղիղ կտուցն և շատ երկար ու բարակ ոտները մեզ ջրային կամ աւելի լաւ է ասել ճահճային թռչուններն են յիշեցնում, դրա համար դրանք կռուներ են կամ ճայեր պէտք է լինին:

Տարածութիւնը լցնելու համար կոր թերերից բաղկացած փնջեր էլ են ներկայացրած:

Թէև հազիւ միւսնոյն գօտու թիթեղին պատկանող, բայց միւսնոյն տեղից ծագող մի թիթեղի կտոր էլ կարելի է յիշել, որ մի չորքոտանու, ըստ երևոյթին մի շան պատկեր է ներկայացնում: Այդ կենդանու պատկերը բաւական կոպիտ և առանց մանրամասնութիւնների է: Դրա վրայ նկատւում է շատ վտիտ և երկար ագիով մի շան կազմուածքը: Այդ շան կոնտուրը կէտերով զօրեղացրած է: Դրա գլուխն երկար և սուր ծայր ունի, ականջները կարճ, վիզն երկար ու բարակ, բայց քիչ դէպի յետ բարձրացրած է: Առջևի ոտները միմեանցից բաժանուած և բարակ են, իսկ յետևինը միմեանց հետ միանալով մի հաստ բան են կազմում: Այդ պատկերը մեծ մասամբ որսորդական մի շան է նման:

ՀԱՄԱՐ XVI. (ՏԽՍՏԿ IV, ²/₅ ԲՆԱԿԱՆ ՄԵՆՈՒԹԵԱՄԲ):

Այդ փառաւոր կտորից միայն երեք մնացորդներն են ազատուել, որոնք բարեբաղդաբար միմեանց հետ բռնում են: Իմ նկարիչն այդ կտորները միացնելով, միասին է նկարել:

Այդ թիթեղն անսովոր կերպով զօրեղ է և տեղ տեղ կանաչ գեղեցիկ գոյնով ներկուած. դրա մի քանի մասերն աւելի կարմրաթուխ պղնձի գոյնով են և փալլուն: Այդ թիթեղը շատ լայն պէտք է եղած լինի. դրա լայնութիւնը կա-

րելի է 13ս. 5 համարել: Վերևի և ներքևի եզրի զարդարանքից մի քանի կարճ և լայն մասեր են մեզ հասել:

Դրա վրայ նկատելի են մի ոլորուն և մի հասարակ զարդարանք. դրանք փոքրիկ շրջաններ ունին: Յետոյ գալիս է կարճ, կոր և զօրեղ գծերով մի կապ: Բացի դրանից երեւում է անկիւնանի մի զարդարանք (համ. XIV) և վերջապէս ներսում էլի մի հասարակ հիւսուած զարդարանք:

Միջին կտորը հիանալի, երեք մեծ և բաւականին վալելուէ թռչուններով մի տարածութիւն է կազմում. դրանք միմեանց վրայ և միեւնոյն շարքումն են ներկայացրած: Դրանց տիպը նոյնպէս միեւնոյնն է: Կարճ և հաստ իրանին հետևում է դէպի վերև հետզհետէ բարականող վիզը, որի վերայ փոքրիկ, երկար և դէպի լետ կորացած գլուխն է գտնւում: Աչքը փոքր, կլոր և ձուաձև է, իսկ կտուցն երկար, զօրեղ և սուր: Երկու կենդանիների կտուցներից երկար, հասարակ և ուռնաման կամ որդանման թելեր են կախուած:

Երրորդ թռչունն իւր գլուխը կախել է. հաւանական է նա սնունդ է փնտռում: Դրա կտուցից թել չկայ կախուած: Բոլորի ոտները զօրեղ, ուղիղ և սաստիկ կոր ճիւղանների նման են: Մէջքի վրայ կիսալուսնի ձևով խիտ փետուրներից բաղկացած թևեր կան: Թևերի ներքևը ծպեղեալ խիտ զարդարանքով է ծածկուած: Միւս երկու կենդանիները դրսից կարճ գծերով են ծածկուած: Դրանց մէջքից սկսւում են երկու ուելի երկար և լայն փետուրների կամարներ, որոնք կէտերով են ծածկուած: Դրանց ծայրերն ուղիղ կերպով կտրուած են և կարճ գծերից բաղկացած փնջեր ունին:

Ո՞րպիսի թռչուններ են դրանք: Ակնյայտնի է, որ դրանք գիշատիչ թռչուններ չեն, դրանց աւելի շուտ կարելի է զարդարանքի համար ծառայող թռչուններ ընդունել: Այդ թռչունների մի քանի մասերը մեզ սիրամարգին են յիշեցնում, բայց ուղիղ ագին և թևերը դրան չեն բռնում: Հրնդկահաւերն (Indian cock) այս կենդանիներին նման չեն: Մնում է ֆասիանը, որի զանազան տեսակները հեռու Ասիայում տարածուած են և որոնք իրանց փառաւոր գեղեցկութեամբ

հին ժամանակներումն էլ մարդկանց ուշադրութիւնը գրաւած պէտք է լինին:

Այս թիթեղի վրայ ներկայացրած երեւակայական կենդանիներից երկուսն այժեղջիւրների խմբին, իսկ մի երրորդն եզ--ձիւների խմբին են պատկանում: Շատ կենդանիների մարմնի վերեւի մասերը կորել են և դրա համար մենք չենք կարող դրանց մասին մի հաստատ վճիռ կայացնել: Բարդ շեղանկիւններն երկու անգամն էլ իբրեւ տարածութիւն լրջնող իրեր են մտցրուած: Յետոյ գալիս է աւազաժամացոյցի նման մի պատկեր ևս:

ՀԱՄԱՐ XVII և XVIII (ՏԵՒՏ. IV 3/6 ԲՆԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՄԲ):

Ինչպէս վերև յիշեցինք, այս գեղեցիկ և մեծ միացորդները պարոն Է. Ռէօսլէրն է 1894 թ. յուլիսին Խիջալլուի պոստի կայարանի մօտ գտնուող մի կուրգանում գտել: Խիջալլուն Անդրկովկասի Գանձակ նահանգի Շուշի քաղաքից 22 վերստ հեռավորութեան վրայ է գտնուում: Մեր պատկերները նրա ինձ ուղարկած նկարների հիման վրայ են նկարուած: Մեր երկրում այդ առաջին դէպքն է, որ մի այրուած գերեզմանում այդպիսի մի գիւտ է պատահում:

Այդ թիթեղն ըստ նկարի ճշտութեան շատ լայն է, այսինքն 13^{cm}5: Դա միևնույն կարգով և շատ անգամ միևնույն պատկերներով է ներկայացրած, որպէս առաջինը: Իւրաքանչիւր կողմի եզրից մի քիչ հեռու մի լայն զարդարանքի կապ կայ, որ մի կենդրոնական հիւստուած գծից է բաղկացած: Եզրի զարդարանքի վրայ մի շարք դէպի ներս բացուած կիսաշրջաններ կան:

Միջին տարածութեան վրայ կուռ ու մի մարդ է պատկերացրած, որի հագուստը լաւ չէ կարելի որոշել: Ըստ երեւոյթին այդ մարդը կատարեալ կերպով սպառազինուած է:

Այդ կուռը նոյնպէս կասկածելի է: Այդ պատկերը մեզ վրայ այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, իբր թէ կենդանին այդ մարդուն գետնի վրայ է ձգել և մարդը գետնի վրայ ընկած իրեն պաշտպանում է: «Բռնող ձին» իւր առ-

ջևի ոտի զօրեղ ճիրանն այդ մարդու ճակատի վրայ է դրել: Կռուղ մարդն այդ կենդանու ոտին իւր ձախ ձեռքով դիմադրում է, իսկ աջ ձեռքում զարնելու համար մի դանակ ունի, որ կենդանու դէպի զօրեղ ճիրանն է ուղղած:

Չենք կարող նույնպէս որոշել, թէ այդ մարդն սաղաւարդ կամ պաշտպանող գլխարկ ունի: Կարծել է կարծել, որ դա մի սաղաւարդ ունի: Մի բացուած բերանի շրթունքներն երկար և սուր կը լինէին: Բայց պէտք է կարծել, որ այդ երկու շրջանները, որոնք աչքերի կէտերի տպաւորութիւն են թողնում, աջ կողմից միմեանց վրայ են դրուած: Փոքրիկ շրջաններով լցուած մի ծալք, որ գլխի վրայ է ընկած և մի սաղաւարդի սանրի նման է, մարմնի վրայ չէ գտնուում: Դրա գլխի մի կողմը կոր գծերով բռնուած է, որոնք սաղաւարդի առջևի սահմանն կարող են որոշել:

Վիզը մի լայն և 3 հորիզոնական գծերից բաղկացած խաւով է շրջապատուած: Կրծքի վրայ կոր գծերով կապեր կան: Ստորին սրունքներն և ոտները բոլորովին փոքր շրջաններով են ծածկուած: Միայն ջիւերի և ոտի միջին մասի վրայ կապեր են նշանակուած: Ոտերի ծայրերը կէտանման բաներ են ցոյց տալիս: Դրա բռնող մատերը ներկայացրած են, ձեռքերն երկար գծերով ծածկուած, իսկ աջ ձեռքի և ուսի վրայ կապեր են նշանակուած: Ձախ ձեռքը մեծ մասամբ մարմնից բաժանուած է. այդ բաժանման գիծը պէտք է ձեռքի գօտու տեղ ընդունել:

Որքան էլ այդ բոլոր բաները նկարչի աւելորդաբանութիւններին վերագրենք, բայց այնուամենայնիւ այդ պատկերը կեանքի և մահի համար մի կռիւ է ներկայացնում: Այդպէս էլ բռնող ձին է, որ կատաղի կերպով այդ մարդու վրայ է յարձակում: Նրա ագին մէջքի վրայ կորացել և ամբողջ մարմինը զօրեղ շարժողութեան մէջ է գտնուում:

Իսկ ինչ կենդանու մարմնի նկարի մանրամասնութիւններին է վերաբերում, դրա վրայ եզրի երէզ է գտնուում, որ մինչև ագին և ոտերի հիմքերն է գնում: Փորի վրայ մի շարք կոր կապեր են նշանակուած: Դրա իրանի ամբողջ տա-

րածութիւնը մի շարք դաշտերի է բաժանուած: Այդ կենդանիներն սպառազինուածի տպաւորութիւն է թողնում: Մարդ այս դաշտերը նկատելով մեծ մասամբ *Rhinoceres* կենդանու գլխաւոր սպառազինութիւնն է յիշում: Բայց հենց այս նրամանութիւնը մեզ համար զգուշութեան տեղ պէտք է ծառայի. այս նմանութիւնը «բառացի» չպէտք է վերցնել: Ինչպէս տեսնում ենք, նկարիչը շատ անգամ առանց որոշ դիտաւորութեան այնպիսի նկարներ է նկարում, որոնք ընդհատական դէպքերին համապատասխանում են:

Երկրորդ մնացորդը (Համ. XVIII) մեզ արդէն յայտնի մի եզ-ձիւ գեղարուեստական պատկերներն է ներկայացնում: Այս կենդանիներից մէկը մեզ կատարեալ կերպով հասել է: Երկու կենդանիներն էլ կռուելու դիրք են բռնել, գլուխներն ցած են ձգել և զօրեղ պոզերը դէպի առաջ ուղղել: Այդ կենդանիների մի քանի մասերը լրիւ, իսկ մի քանին էլ մասամբ փոխուած են մեզ հասել: Նրանց սուր աչքերը մեծ գնդերի նման են երևում: Կրկնակի շրջաններից բաղկացած աչքերը մարդու նման միւկնոյն կողմում և միմեանց վրայ են գտնւում: Դրանց հաստ դունչը կէտերով և թարս եռանկիւնով են ծածկուած, որ իւր դրութեամբ մի գեղարուեստական ատամնաշար է անցկացրած: Սմբակների ներբանն ուղիղ է: Երկար, զօրեղ և շրջաններով ծածկուած ագին դէպի ցած է ընկած և դրա ներքեւի մասն ուղիղ կտրուած է: Դրանց մարմնի իրանը բացի եզրի երէզից այնպիսի տարածութիւններ ունի, որոնք երբեմն կոր գծերով և երբեմն էլ բաց կիսաշրջաններով են լցուած: Այդ ցատկող կենդանիների ամբողջ տեսքը շատ բնական է:

Բացի դրանից այդ թիթեղի կտորի վրայ մենք տեսնում ենք մի շարք տարածութիւն լցնող զարդարանքներ, որոնցից ոմանք բոլորովին նոր ձևով են: Մի տեղ եզրի զարդարանքի տակ մի բարձր, եռանկիւնաձևի և սուր դուրս ցցուած մաս էլ է երևում, որ արտաքին կողմից կոր գծերից բաղկացած երիզակով է ծածկուած, իսկ ներքուստ 4 զուգահեռական տարածութիւններով, որոնց վրայ բաց կիսաշրջաններ և ներկա-

յացրած: Մի ուրիշ տեղ էլ կիսագնդաձև մի դուրս ցցուած մաս կայ, որ կենդրոնական գծերով է ծածկուած: Աջ ձիւղ առաջ, եղջիւրներից ներքև 7 եռանկիւնիներով և կէտաւոր դուրս ցցուած մասերով մի աստղ (Համ. III) կայ, որ նոյնպէս կենդրոնական ուրրուն գծով լցուած է: Այդ միւննոյն տեղում ձախ ձիւղ առաջ մի սլատկեր է գտնուում, որ ընդհանրապէս բարձր ոտ և երկար վիզ ունեցող մի թռչունի նման է:

Ամէն կողմից այն գիւտը շատ նշանաւոր է, որ պ. Բէօսլէրը Խոջալլուումն է արել: Ներկայ ուսումնասիրութեանս համար այդ գիւտը մեծ արժէք ունի: Իրա համար ես այդ եռանդուն հնախոյզին խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

Այս տարի ապրիլի 27-ին ինձ արժէք ունեցող մի նշանաւոր գիւտի մասին էլ է տեղեկութիւն տուել: Այս գիւտը զարդարուն ոսկէ թիթեղից շինուած Արջաձորի փոռոնն է: Այս բանն առաջ յիշուած Շուշու Արջաձոր գիւղի մի կուրգանումն գտնուեցաւ, որ քարէ արկղ չունէր: Որքան ես հասկանում եմ այդ ոսկէ թիթեղից շինուած մի ծակուած իր է, որի վրայ մի շարք կենդանիների պատկերներ են ներկայացրած: Պարոն Բէօսլէրն դրանց յամոյրների, շների և ձիանման կենդանիների է նմանեցնում:

Այս փոռոնն իւր զարդարանքի համեմատ ասորական գրւանի ձևով է շինուած երևում: Բայց դրա վրայ գտնուող ներկայացումներն այդ բանի հետ չեն համապատասխանում:

Հայկական բարձրաւանդակի արեւելեան մասի գերեզմանադաշտերի զարդարուն գօտէ թիթեղների վերոյիշեալ նկարագրութիւնից յետոյ մի հայեացք էլ արեւմտեան խմբին պատկանող գիւտերի տեղերի վրայ ձգենք, որոնք ի դէմս պարոն դը Մորգանի մի գերազանց ուսումնասիրող են գտել:

Իւր տեղեկութեան համեմատ դը Մորգանն այդպիսի գօտէ թիթեղներ գտաւ Ախթալայում, Սաղակլուում և Մու-

սիեբիում: Իրանց հնութեան համեմատ նա այդ թիթեղներն երեք խմբերի է բաժանում: Դրանցից ամենանորերն աւելի գեղեցիկ և շատ են զարդարուած և միւսնոյն ժամանակ շատ լայն (մինչև 10 սանտ. բարձրութեամբ): Այդ տեսակից նա Ախթալայում և Մուսիբերիում 4 հատ գտաւ: Ամենահին գոտիներն աւելի քիչ են լայն, հաստ և զարդարուած: Այդ տեսակին են պատկանում Ախթալայի վերոյիշեալ գոտիները: Մուսիբերիի մի հին գերեզմանում նա մի հասարակ և զարդարուած գոտի գտաւ: Նա մի քանի անգամ այնպիսի գոտիների պատահեց, որոնք մարդկային պատկերներով էին զարդարուած:

Ա. Ախթալայում կենդանու գլխով մի մարդ, որ մի կառքի վրայ կանգնած է. այդ կառքի վրայ երկու ձիեր կան լծած: Այդ նկարը շատ կոպիտ է: Դրա բոլոր առանձին մասերի մէջ միութիւն չկայ: Այդ կառքի երկու կողքերում չորս շառաւիղից բաղկացած փոքրիկ անիւներ են գտնուում: Լաւ չէ երևում, թէ այդ մարդն ո՞ւր է կանգնած: Զիւնների դրութիւնը լաւ չէ ներկայացրուած: Դրանք սմբակներ չունին և դրանց երկար ձգուած գլուխը խոզի գլուխն է լիջեցնում: Վերոյիշեալ եզրակացութեան համար իբրև ապացոյց ծառայում է կարճ և սուր ագին: Մարմինը ծպեղեալ կոպիտ զարդարանքով ծածկուած է. նրանց գլուխն, ականջները, ոտներն և ագին հասարակ կէտերով են ծածկուած: Աւելի երեխայական է մարդու ներկայացումը: Կենդանիների բերանը լայն բացուած, իսկ ականջները սուր են: Այդ մարդու հագուստը քսակի նման է, որ դրա սմբողջ մարմինը՝ գլխից մինչև ոտները ծածկում է. այդ հագուստը կովկասեան աւսորուայ տառատօքն է լիջեցնում: Այդ հագուստը նոյնպէս ծպեղեալ զարդարանքով ծածկուած է: Կլոր գլխից լետոյ սկըսում է դրա երկար և դէպի վերև ծռուած դունչը, որ կէտերով ծածկուած է: Նա բարակ աջ ձեռքը տարածել և սկուտեղի ձևով մի կլոր բան է բռնել, որի մակերևոյթը կէտաւոր ոլորուն գծով է զարդարուած: Մի բան, որ շատ պարզ կտրելի է նկատել, այդ կառքն է. դա երկու գլխաւոր մա-

սերը նկատելի են: Այդ կողքը մասամբ իբրև գեղեցիկ, երկար և զօրեղ բան է ներկայացրած: Պարան դէ Մորգանն այս և ասորական կառքերի մէջ նմանութիւն է փնտռում: Բօցենի մօտ գտնւող լեռնային երկրներում մինչև այսօր էլ այնպիսի կառքեր կան, որոնք այդ կառքին նման են:

Յետոյ, որքան ես հասկանում եմ, այդ միւսնոյն գօտէ թիթեղի վրայ ներկայացրած է նոյնպէս մի աղեղնաւոր, որ քարայծներին մի խումբ է հալածում:

Բ. Այդ մարդն աղեղ և նետ ունի. այդ թիթեղը Լելվարի Մուսիերի տեղումն են գտել: Այդ աղեղը մարդկային պատկերի մեծութիւն ունի: Դրա միջին մասում օղակաձև մի բռն կայ, որ ձեռքի և նետի տեղն է ցայ տալիս: Լարը մի ուղիղ և ձգուած գծով է նշանակուած: Յետոյ 3 երկար նետեր են դրուած, որոնց երկար և կրկնաճանկ ունեցող ծայրերը դէպի գետինն են ուղղուած: Այդ մարդը ծովային շան մի գլուխ ունի. դրա տէքերը միմեանց տակ և միւսնոյն կողմումն են գտնւում. նա բաց բերան և ուղիղ կտրուած ու հաստ չրթունքներ ունի: Այդ մարդը քիթ չունի: Նրա գլուխը հաստ և կարճ վզի վրայ է գտնւում: Կէտաւոր գծերի շարքերով և ծպեղեայ զարդարանքով այդ մարդու մարմինը ծածկուած է: Նրա ձեռքերն երկար և դէպի գետինն են ձգուած: Նրա շատ հաստ վերին սրունքները բարդ են ներկայացրած և արտաքին ու ներքին կողմերում կէտաւոր գծեր են նշանակուած, որոնք մի կէտաւոր և օձաձև գծով են բաժանուած: Ստորին սրունքները բարակ և ոտների մօտ կէտերով են ծածկուած: Ոտները կոպիտ, մատները լայն, իսկ կրունկները սուր են ներկայացրած:

Գ. Ախթալայի որսորդական մի տեսարան: Այստեղ մենք տեսնում ենք երկու, միմեանց բոլորովին նման մարդիկ, որոնք մի տեսակ շան գլուխներ ունին: Դրանց սուր և փակ բերանն որսորդական շուն է լիշեցնում: Դրանք միայն իրանց ոտների ճիրանանման կազմութեամբ են տարբերում: Մի մարդ այնպիսի աղեղ ունի, որպիսին մենք վերևումն ենք նկարագրել: Որովհետև այդ դօտին կոտրած է, դրա համար մենք

չենք կարող դրա վրայ ներկայացրած ամբողջ տեսարանը հասկանալ: Առաջին մարդու յետևում երկու կենդանիների մարմնի առաջին մասերն են երևում, որոնց մեծ, զօրեղ պոզերն և երկարաձիգ գլուխներն Կալաքենդի թիթեղների եզձիւներին են նմանում: Այդ մարդու առաջ մի եղջերու թույլ կերպով շարժւում է: Դրա եղջիւրի լայն ճիւղերը մասամբ Կալաքենդի եղջերուների եղջիւրների ճիւղերին են մօտենում. միայն այստեղ ճիւղերը կոր և վերջում աւելի բուլթ են: Այդ եղջերուի մօտ մի աւելի փոքր կենդանի է գտնւում, որ կոր և կարճ պող ունի. պ. դը Մորգանն այդ կենդանուն մի վայրի նշձ է համարում. բայց գուցէ աւելի ուղիղ լինի դրան վատ նկարած այծեղջիւրի տեղ ընդունել:

Որքան էլ այդ գտնուած իրերը հետաքրքիր լինին, բայց այնուամենայնիւ դրանք գեղարուեստական տեսակէտից Կալաքենդի մանաւանդ Խոջալլուի իրերից յետ են մնում: Դրանք զանազան տեղերի գեղարուեստի մեծ տարբերութիւնները շատ պարզ կերպով ցոյց են տալիս, թէ և այդ պատկերների ամբողջութիւնը կարող է միևնոյն կաղապարների համեմատ ներկայացրուած լինել: Այդ բանն պ. դը Մորգանի զանազան կենդանիների պատկերների հաւաքածուից է երևում: Թիթեղի վրայ երեք գլխաւոր շարքերով են դասաւորուած: Յուլերը ստատիկ կոր և դէպի առաջ ուղղած պոզեր ունին: Ոչ այս զարդարանքն և ոչ էլ կենդանիների այդպիսի պատկերներ ես Անդր-Կովկասում չեմ գտել: Մի ուրիշ վահանի մեզ հասած մնացորդի վրայ կենդանիներն աւելի մեծ դիրքով են ներկայացրած և գուցէ դրանք էլի ծուռ պողբերով վայրենի եզներ կամ առիւծներ լինեն: Բայց մենք այստեղ հիւսուած զարդարանքին ենք պատահում: Բացի դրանից այդտեղ մի թեւաւոր նոյզ էլ է գտնւում (V. A. 775), որ մի աթոռի յենարանի վրայ ամրացրած է եղել: Այդ պատկերը մեծ կիսաշրջաններով ծածկուած է:—Բրոնզից պատրաստուած մի ներքինու արձան գօտի չունի, այլ մի երկար և քսակի ձևով հագուստ, որ գծերով ծածկուած է:

Թոփրակ-Քալէն սահմանի մէջն է գտնւում, մինչև որ-

տեղ հարաւից սեպաձև գիրը հասնում էր: Մենք գիտենք, որ Ռուզաս թագաւորը Ք. ծ. ա. 714 թ. է մեռել: Վանայ երկրում այն ժամանակ գեղարուեստն ասորական էր: Դրանից ուզում եմ եզրակացնել, որ հայկական գեղարուեստն (այսինքն այն երկրի գեղարուեստը, որ բարձր Հալքին է պատկանում) աւելի հին է, քան Վանայ երկրինը: Եթէ մի անգամ հայկական գեղարուեստի մէջ սեպաձև գիրն և ասորական ոճի տիպական պատկերները մտած լինէին, այն ժամանակ դրանք դժուարութեամբ կրկին անհետացած կը լինէին: Այն ժամանակը, երբ Միջագետքի գեղարուեստը բարձր հայկական գեղարուեստից բաժանուած էր, շատ հին է:

Եթէ մէկն ամենահին գլանների (Cylinder) հարուստ ժողովածուն տեսնում է, այն ժամանակ մարդ նշանաւոր անալոգների հետ է ծանօթանում: Այդ ժողովածուի պատկերները պարոն Մընանն ¹⁾ (Menant) է նկարել: Այդտեղ նույնպէս կրկնակի բնաւորութեամբ երևակայական էտկներ կան: Դրանցից թէ իւր հնութեամբ և թէ զարհուրելի կերպարանքով մի ցլոմարդ (Jsdubar) է նշանաւոր: Այդտեղ կան նույնպէս այնպիսի ցուլեր, որոնք Primigenius—կենդանու նման զօրեղ պոզեր ունին, ինչպէս մեր եգ-ձիւները: Այնտեղ գըտնում ենք լուսին և մի մեծ աստղ, որ մեզ III և XVIII համարներում պատահեց: Չնայելով, որ եզրի զարգարանքներն այնտեղ բացակայում են, բայց դրա փոխարէն մենք մի քանի անգամ հիւսուած զարդարանքի մնացորդների ենք հանդիպում: Բայց դրանք *disjecta membra* են, որոնք մի ընդհանուր արմատի վրայ են մատնացոյց տնում և հիւսիսային գեղարուեստական գործերի հետ ունեցած մօտ յարաբերութիւնը չեն մատնում: Այն նատուրալիստական ներկայացումն, որ մենք հին հայկական կենդանիների խմբերում և կռիւներում տեսնում ենք, այստեղ բոլորովին բացակայում է: Բաւական է համեմատել Հանքասի արձանի վրայ գտնուած պատկերը կամ Բաղդատի տարածութիւնների բաժանուած

¹⁾ Joachim Mènant, Recherches sur la glyptique orientale. Pl. I. Cylindres de la Chaldée. Paris 1883.

կոթողը: Այնտեղ կան զանազան չորքոտանիներ, օձեր և այլն. մենք կարող ենք այդ կենդանիների դիակնոզան անել: Դրանց կերպարանքն անբնական է: Դրանք մի ընդհանուր գործողութիւն չեն կատարում, որպէս զի զրանց պատկերը մեզ վրայ մի տեսարանի տպաւորութիւն թողնի:

Դրանցից մանաւանդ նշանաւոր են գիշատիչ թռչունները (բազէներ և շահէններ), որոնցից Կալաքենդի պատկերները ներկայացուցիչներ չունին: Միւս կողմից չպէտք է կասկածել, որ այս բոլոր չորքոտանիները՝ թռչուններն և օձերը տեղական կենդանիներ են: Կալաքենդի կենդանիների պատկերներն աւելի պարզ ճաշակ և մի անհաւասար մեծ տրուեստագիտական հաստատութիւն են ցոյց տալիս, չնայած, որ երևակայական կենդանիների հնարումն գեղարուեստագիտական կատարելագործութեան մի կողմն է ցոյց տալիս, որ ինչպէս երևում է, արեւմտեան գերեզմանադաշտերում բացակայում է: Կարելի է ընդունել, որ Կալաքենդի և Շուշու մօտերքում մետաղալին արուեստի կենդրոններն են գոյութիւն ունեցել, որ մինչև այժմ ոչ մի տեղ չէ երևացել:

Արևելքի մօտ և հեռու երկրների ուրիշ գիւտերի հետ համեմատութիւնը, Անդր-Կովկասի կուլտուրայի հետ ունեցած ուղղակի յարաբերութիւնը ցոյց չեն տալիս: Պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ վերոյիշեալ գիւտերը մեծ մասամբ մարդկային զարգարանքին են պատկանում. զրանք մեծ մասամբ գօտիներ են: Բայց ուրիշ աւելի փոքրիկ իրեր գուցէ վերոյիշեալ կուլտուրայի հետ ունեցած յարաբերութիւնն ապագայում ապացուցանեն: Արևելքում հին ժամանակ մետաղալին գօտիներ շատ են գործածել, բայց իմ կարծիքով այդպիսի կենդանիներ և մարդիկ, որոնք վերոյիշեալ թիթեղների վրայ են ներկայացրած, ոչ մի տեղ չէ երևացել: Ասորական ըլլէֆնների վրայ մի քանի տեսակ գօտէ՝ զարգարանքներ են նկատուում, բայց զրանց երկրաչափական և հա-

սարակ օրնամենտները մերոնց հետ ամենևին չեն համապատասխանում: Միևնույն տեսակ մի հակասութիւն, որ ես հիւսիսային և հարաւային Կովկասի համար տպացուցեցի, աւելի դէպի հարաւ ընկած հեռու երկրների համար էլ կարելի է ասել:

Հէնց Թուրակ-Քալէի հետևեալ յայտնի գիւտը կտրուկ հակասութիւնն է ցոյց տալիս: 1879 թ. անգղիական հիւպատոս Կլէյտոնը (Clayton) Վանի մօտ գտնուող տեղերում պեղումներ կատարեց, որոնց արդիւնքները շփալդաբար աշխարհիս ամեն կողմերումն են ցրուել: Դրանցից մի փոքր մասն էլ մեր թագաւորական թանգարանն է ստացել: Դրանց մէջ բրոնզից պատրաստուած մի լաւ, երկար և լայն դօտէ թիթեղ կայ, որոնց ծալքերն ուղղանկիւնանի կերպով կտրուած են: Դրա եզրի երկարութեամբ մի շարք ծակեր են գտնուում, որոնք այդ թիթեղը կաշուի կամ մի որ և է հիւսուած բանի հետ կպցնելու համար էին որոշուած: Այդ թիթեղի մակերևոյթը զանազան տեսակ զարդարանքներով ծածկուած է: Դրա յօրինուածութիւնը Կալաքենդի թիթեղներին նմանում է, բայց դրանց վրայ ներկայացրած երէզները միմեանցից բոլորովին տարբերում են:

Նոյնպէս մեզ մեծ հետաքրքրութիւն են պատճառում և այն գիւտերը, որոնք թագաւորական թանգարանն այնտեղից է ստացել: Այդ գիւտերը ցոյց են տալիս, որ այդ գեղարուեստն Սսորեստանի գեղարուեստի հետ յարաբերութիւն է ունեցել, իսկ հիւսիսային Հայաստանի հետ բոլորովին ոչ: Դրանց մէջ մի վահանի մեծ մնացորդն է մեզ հասել, որ Ռուզաս թագաւորը Խալդիս աստուծուն է նուիրել. այդ վահանը ցուլերի և առիւծների պատկերներով զարդարուած է: 1890 թուի դեկտեմբերին պ. Միլիհէոֆերն ուշադրութիւնս դարձրեց պ. Սողոմոն Բէյնախի մի յօդուածի վրայ, որի մէջ նկարագրած էր կիպրոսեան այն անօթը, որ պ. Օնեֆալը—Բիխտէրը Թամասսոսումն է պեղել: Այդ անօթի վրայ որսորդական մի տեսարան է ներկայացրած և բացի դրանից մի աղեղնաւոր, որ Կոբանի աղեղնաւորներին շատ

նման է: Այդ անօթի բողբոջալոր գտնողը դրա պատկերն է նկարել ¹⁾: Դրանից երևում է, որ անօթի ունիկները Primigenius զօրեղ կենդանու պոգերն են ներկայացնում: Այդ անօթի վրայ մի եղջերու էլ է պատկերացրած, որ թփանման եղջիւրներ և մի վշտալի կերպարանք ունի:

Մեր ուշադրութիւնը նույնպէս դարձնում ենք Ուլիմպոսի Ալթիսի արխայական մետաղից պատրաստած մի ըըլիէֆի ²⁾ վրայ, որի մասին պ. Կուրցիուսն ասում է. «Այդ պարզ ցոյց է տալիս, որ Հեղենների ինչպէս կաւանկարչութիւնը (Thonmalerei), այնպէս էլ ըըլիէֆ-գեղարուեստը մի ժամանակ բաբելոն-ասորական զարդագիտութիւնից (Ornamentik) ազդուել է»: Նա նույնպէս յայտնում է, «որ կենդանիները կատարեալ որոշմամբ և մեծ վարպետութեամբ են ներկայացրած, . . . իսկ ընդհակառակն մարդկային կերպարանքները բութ և ոչ ճարպիկ կերպով. այստեղ նկարագրական գեղարուեստը դեռ իր սկզբնական շրջանումն է գտնւում»: Այդ վերաբերում է բոլորովին մեր գօտէ թիթեղներին, որոնք իրանց մնացած կէտերում ուլիմպիական մետաղային ըըլիէֆի հետ ուղղակի յարաբերութիւն չեն ցոյց տալիս: Այդ միևնույն աշխատութեան մէջ Աթէնքի Դիփիլոնի հին գերեզմաններում գրտնուած ոսկէ երէզների պատկերներն էլ կան, որոնց վրայ կենդանիների այնպիսի շարքեր կան ներկայացրած, «որոնք մեզ արևելեան կաղապարներն են լիշեցնում»: Այդ կենդանիների մէջ այնպիսի եղջերուներ էլ կան, որոնց եղջիւրներն երկու ճիւղի են բաժանուած: Դրանց մէջ որսորդական շներ էլ են նկատուած: Բայց այդ կենդանիների մանրամասնութիւնները չենք կարող պարզ հասկտնալ: Ուլիմպիայի կենդանիների պատկերներով միւս բրոնզէ ըըլիէֆներն երեսայական աշխատութիւններ են. միայն դրանց եզրի զարդարանքը, մանաւանդ հիւսուած աշխատութիւնը հին հայկական գիւտերի նրբութեանը մօտենում է: Բայց հեղենական ըըլիէֆներից մի քանիսի վրայ ներկայացրած մարդկային ֆիգուր-

¹⁾ Max Ohnefalsch—Richter, Kypros. Berlin 1893.

²⁾ E. Curtius, Das archaische Bronzerelief aus Olympia. Berlin 1880.

ները գովելի ճշտութեամբ են: Այս օրինակները բաւական են մեզ համոզելու, որ ամենահին ժամանակի պլաստիկական դեկորացիայի մի քանի ուղղութիւններն և կաղապարներն արեւելեան կաղապարների վրայ են մատնացոյց անում: Որքան ինձ յայտնի է, սրանցից ոչ մէկը հին հայկական գիւտերի հետ նմանութիւն չունի:

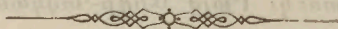
Կովկասի մասին բոլոր աւանդութիւններն մեզ հիմք են տալիս կարծելու, որ այն տեղերում, որոնց մասին մենք աշխատութեանս սկզբներում խօսեցինք, մետաղային հին և հարուստ ինդուստրիան զարգացած է եղել: Գուցէ այդ բանի համար իբրև շօշափելի ապացույցներ ծառայում են բրոնզէ այն գօտիները, որոնք այդ տեղերումն են գտնուել: Մի անգամ մի յարմար առթով ես Եւրոպայի մետաղային գօտիների մասին խօսել եմ: Այն ժամանակ ես Կովկասից միայն Կորանի գօտիների հետ էի ծանօթ, որոնց միայն փականքներն էին պատկերներով զարդարուած, իսկ այդ թիթեղների միւս մասերն կէտերով էին ծածկուած: Ես վճռեցի, որ «սքսալ է մի քանի գիտնականների այն կարծիքն, իբր թէ Գերմանիան և արեւմուտքն իրանց կաղապարները Կովկասից են ստացել և բացի դրանից իբր թէ այն ժամանակ Իտալիայի և Կողքիսի մէջ յարաբերութիւն է գոյութիւն ունեցել»: Այժմ այդ տարբերութիւնն այնքան էլ մեծ չէ: Երբ Անդր-Կովկասում փառաւոր զարդարուած և մարդկանց ու կենդանիների պատկերներով մի շարք գօտէ թիթեղներ գտնուեցան, այն ժամանակ ձեռնարկ հակասութիւնն կամ տարբերութիւնն անյայտացաւ: Այժմ այդ տարբերութիւնը միայն գոյութիւն ունի պատկերների կազմութեան մէջ: Այդ տարբերութիւնն Եւրոպայի համար այնքան մեծ է, որքան Բաբելոնի և Ասորեստանի մէջ եղած տարբերութիւնը: Բայց այս տարբերութիւնը միայն տեղական զարգացողութեան անկախութիւնն է ցոյց տալիս: Դա զանազան կուլտուրաների մի ընդհանուր հոսանքից բխած լինելն է ապացուցանում և մեզ ստիպում է ընդունելու, որ այդ բոլոր մասնաւոր աղբիւրները մի ընդհանուր նախնական աղբիւրից են ծագում:

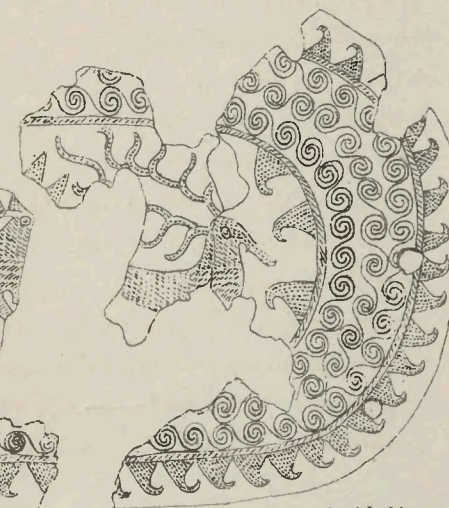
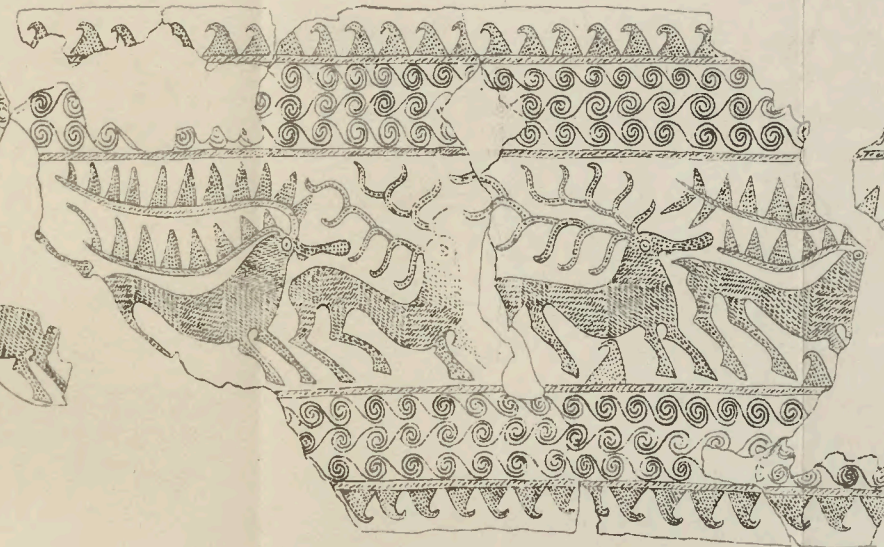
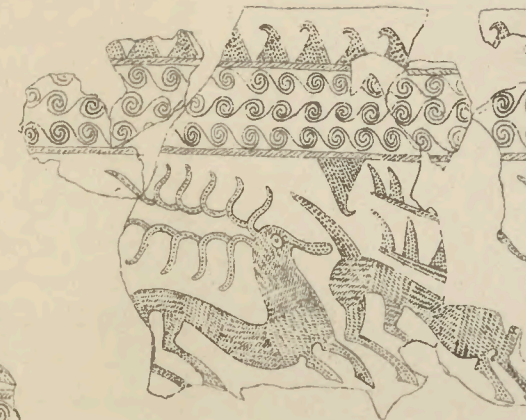
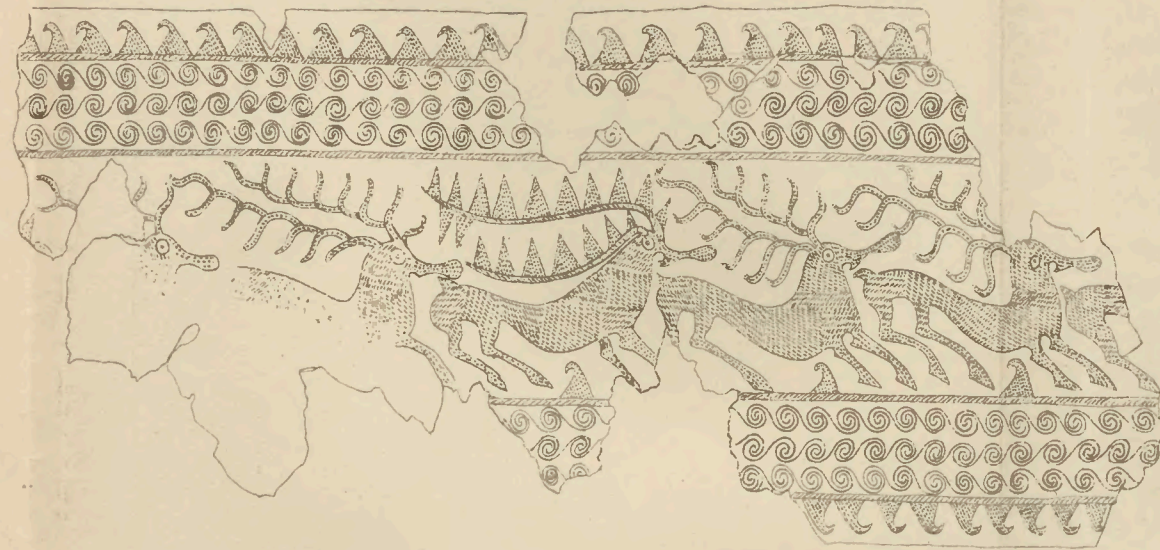
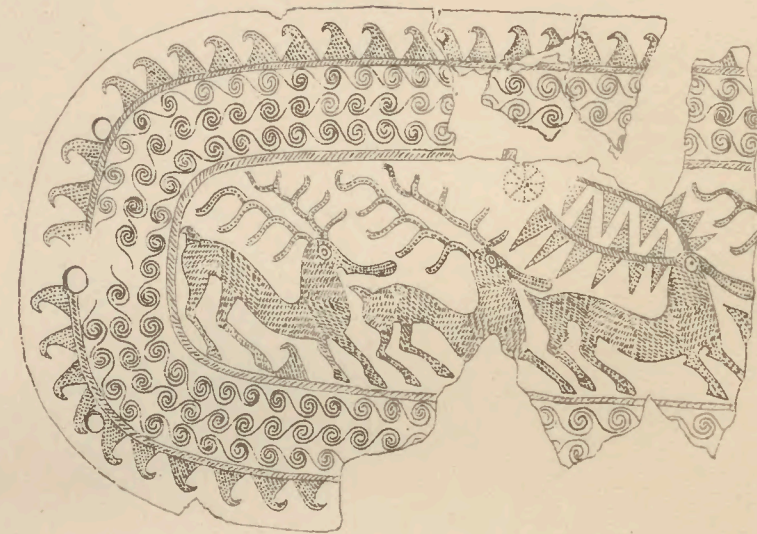
Մարդիկ Կովկասում զանազան նպատակներով շատ անօթներ են գործածել, որոնք կամ մետաղից կամ կաւից են պատրաստուած եղել: Ամենից առաջ լիշենք վահանները, պատեանները, իսկ յետոյ ամաններն և կփերը, որոնք արխայական ժամանակից մինչև երկաթէ շրջանը գործածական էին: Իրանք Միջագետքից մինչև Սիրիա, Կիպրոս, Յունաստան և Իտալիա տարածուած էին: Իրանց արեւմտեան ամենաբարձր զարգացումը Հալլատեան ժամանակումն է եղել և դրանք մեր հիւսիսումն էլ են երևում: Այդ անօթները գեղարուեստով տոգորուած արհեստաւորների հասարակ գիւտերը չեն: Միջագետքի տիպերը գոյութիւն ունէին և հեռաւոր երկրներում: Իրանց վրայ թեւաւոր նփոյզներ, առիւծներ և բացի դրանցից նոյնպէս ծառեր ու ընտանեկան և հասարակական կեանքի տեսարաններ կան ներկայացրած: Մեր բրոնզների վրայ կենդանիները ծառազուրկ տեղերում և կենդանի կերպով են պատկերացրած: Գեղարուեստագէտների երեւակայութիւնը նոյնպէս ուրիշ տեսակ է: Մեր բրոնզների վրայ աստուածներ, հրեշաւոր դէեր և քերովքէներ չկան ներկայացրած: Այստեղ նփոյզը թւեր չունի, իսկ առիւծն ոչ իւր բնական կերպարանքովն է և ոչ էլ իբրև թեւաւոր կենդանի: Այստեղի բնիկ որսորդն իւր բնական գրութեան մէջ է, այսինքն մի շարք վայրենիներով շրջապատուած որ մինչև այժմս էլ արեւելեան Աֆրիկայի անապատների որսորդներին է յատուկ: Բայց Անգր-Կովկասի կենդանիների այս տիպերն ասորական և բաբելոնական անօթների վրայ չեն երևում, իսկ դրանց արեւմտեան Ասիայի անօթների վրայ չէ կարելի ճանաչել: Կոլտուրական այն մեծ հոսանքի աղբիւրը չէ կարող հարաւային Կովկասում կամ հայկական բարձրաւանդակում եղած լինել: Բայց կարելի է ընդունել, որ այդ հոսանքն այս երկրից նոր վտակներ է ընդունել իւր մէջ:

Թէ հին հայկական կամ աւելի լաւ է ասել, հիւսիսային Խաղթական ինդուստրիան ինչ տեղ է բռնում, մինչև անգամ այսօր էլ դեռ չէ կարելի որոշել: Որովհետև մեզ պատմական կամ լեզուագիտական միջոցները պակասում են,

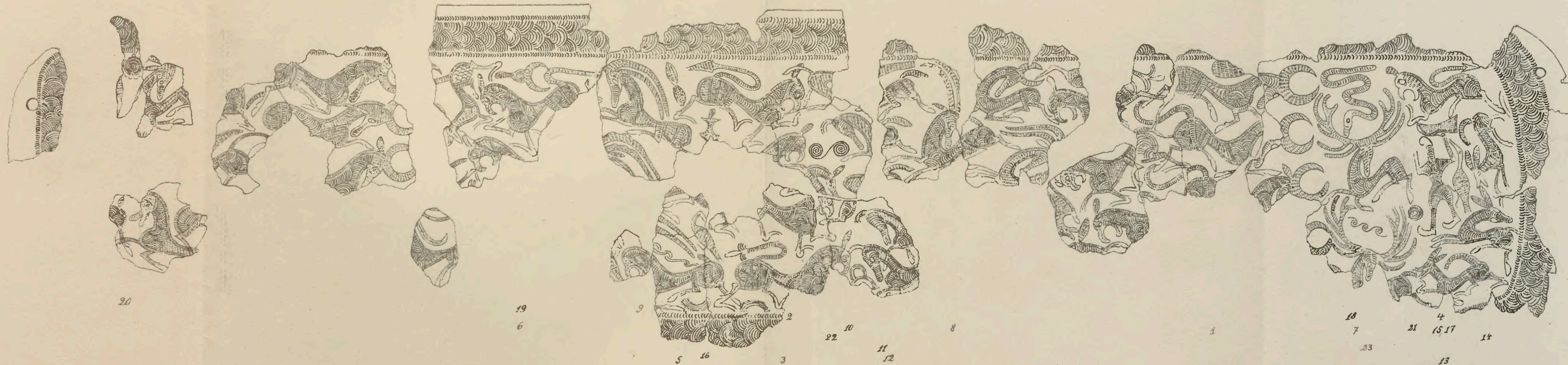
դրա համար մեր յոյսը հնազիտական գերեզմանագիւտերի վրայ է դրուած: Բայց սրանց մասին մենք կարող ենք ճիշտ գողափար կազմել միայն այն ժամանակ, երբ Պարսկաստանի և սրանից աւելի արեւելք գտնուող կուլտուրական երկրների նախնական պատմութեան հետ ծանօթանանք: Մինչև այժմ մեզ համար դեռ նիւթեր են պակասում: Բայց մինչև այժմ մեզ յայտնի այդ կենդանիների կենդանաբանական ուսումնասիրութիւնը կարող է մի այնպիսի ուղղութիւն յառաջ բերել, որ կը նպաստի այդ երկրի կուլտուրական պատմութեան մասին ճիշտ գաղափար կազմելու: Այդ երկրում, որի հետ մի շարք աւանդութիւններ են կապուած, հին ժամանակ մի զարգացած և անկախ կերպով կատարեւազործուած մետաղաին ինդուստրիա է գոյութիւն ունեցել:

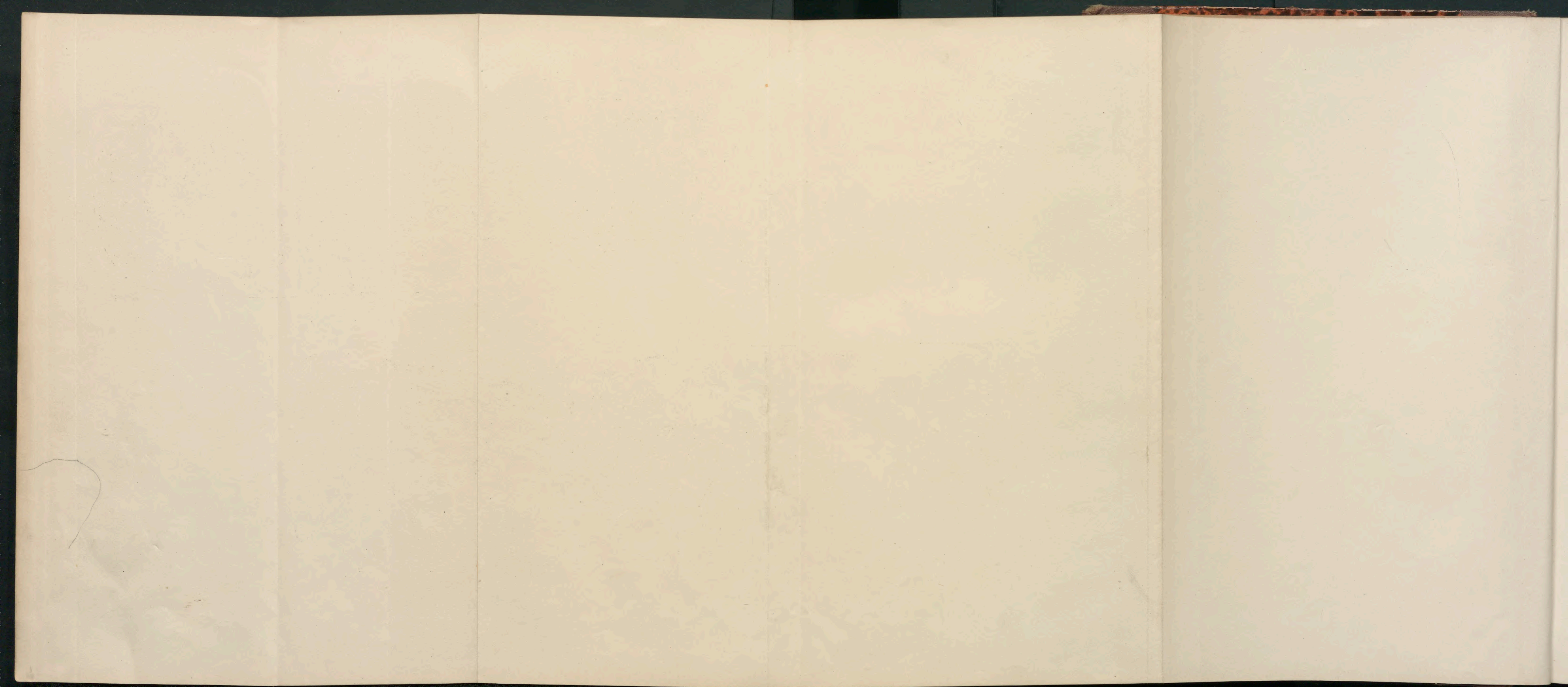
(Գերմաներէնից) Լ. ԲԱՐԱՅԵԱՆ.

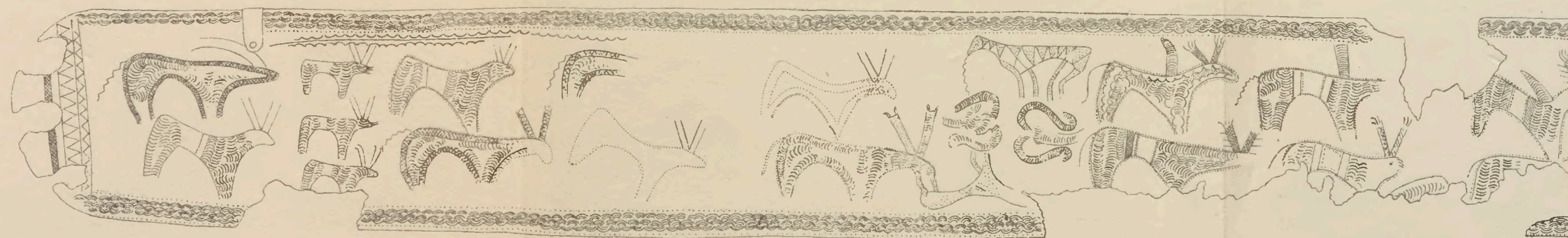
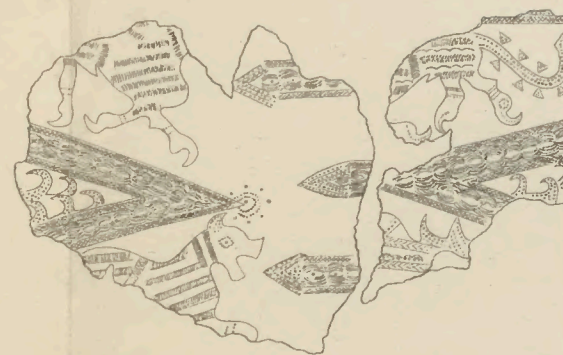
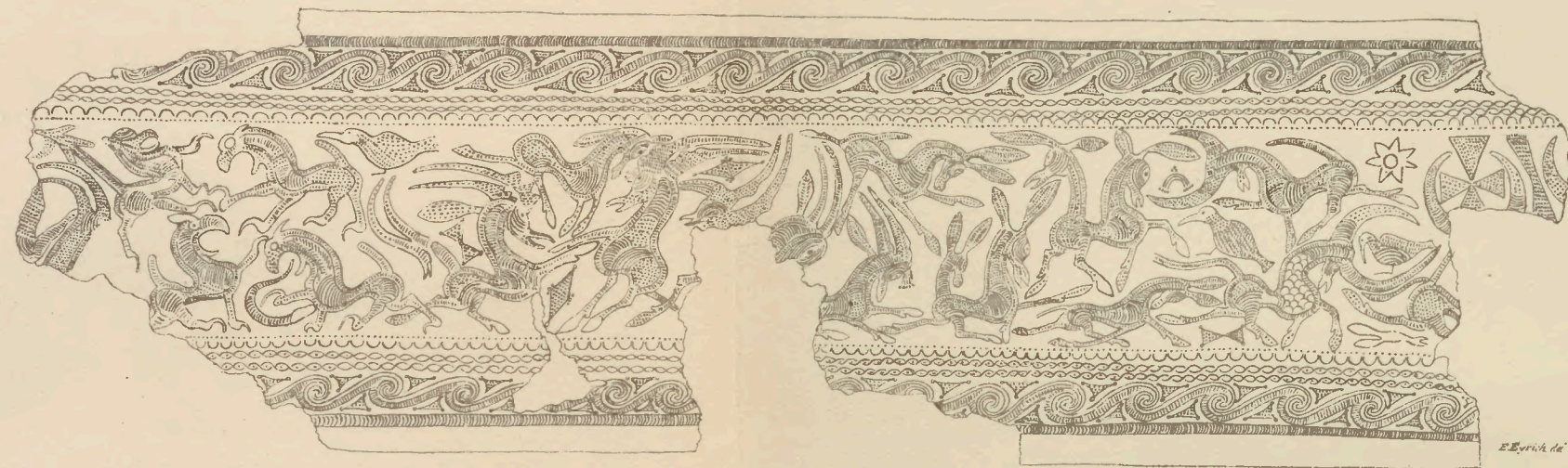

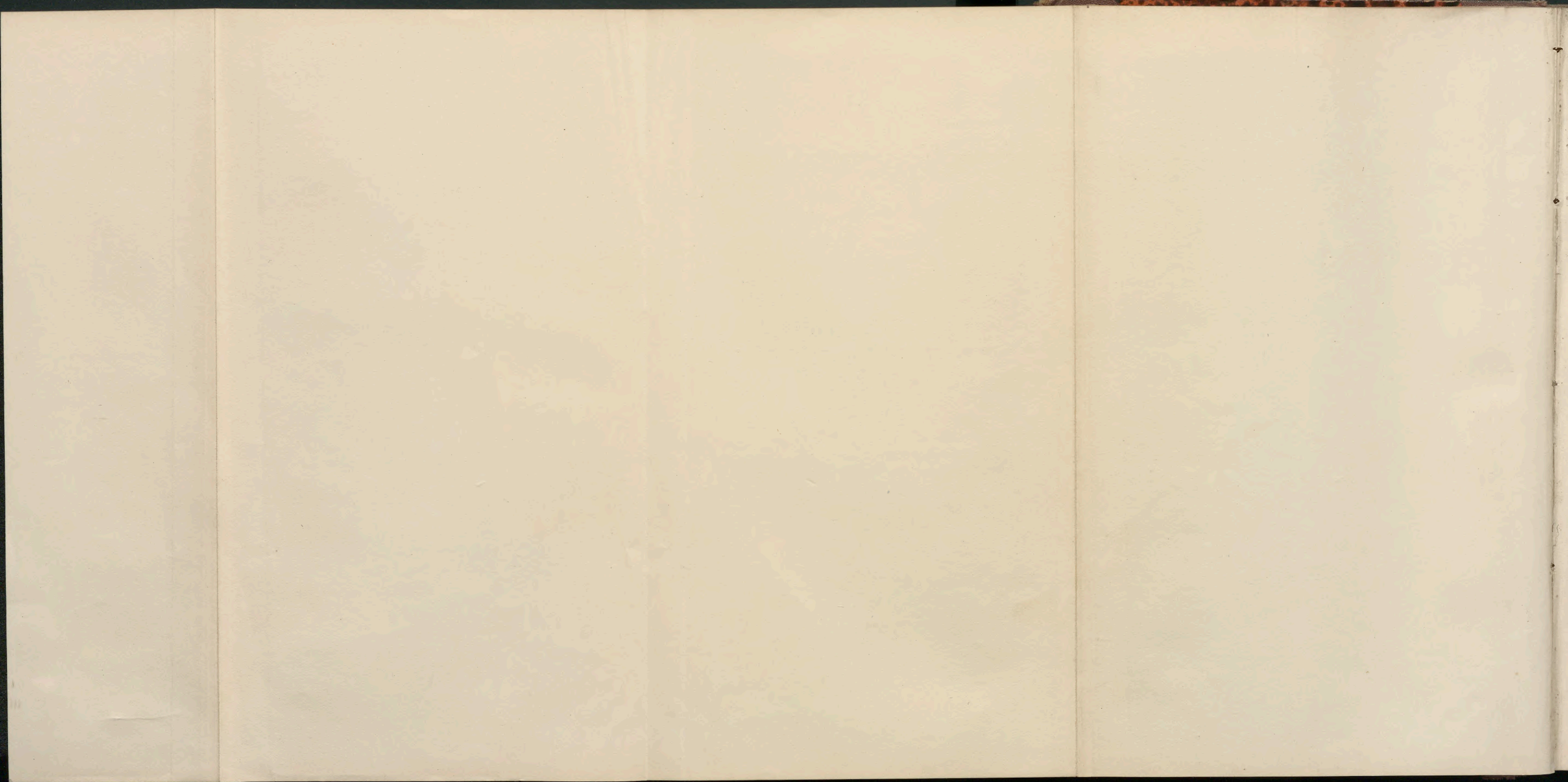

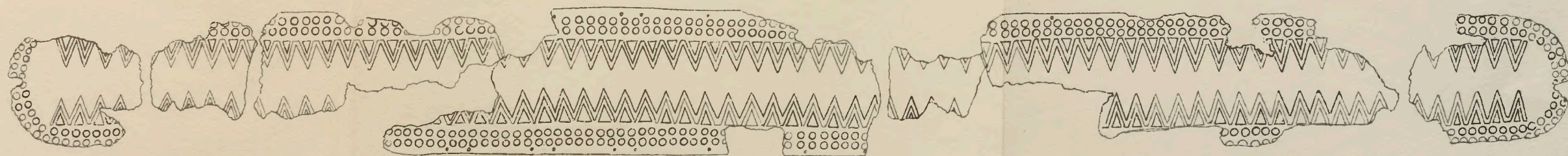
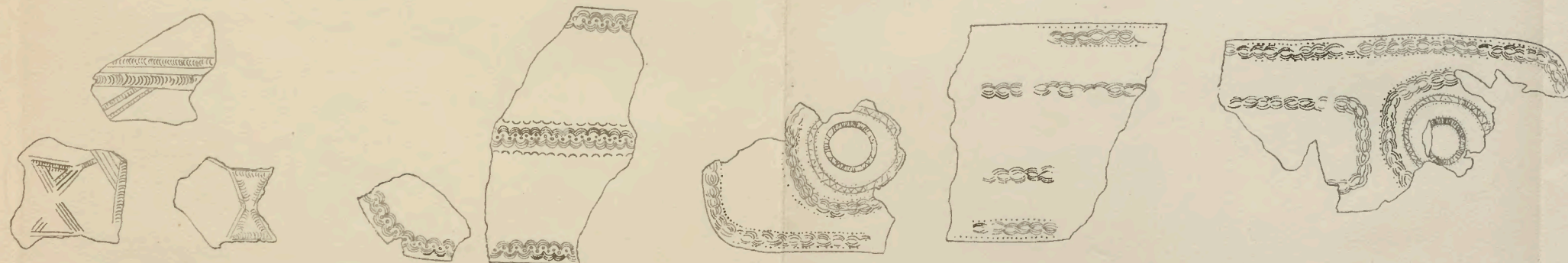
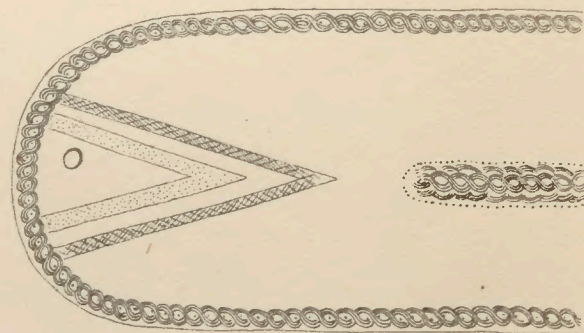
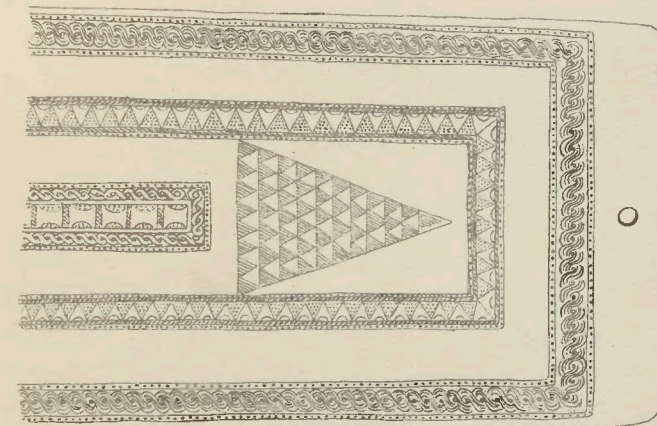
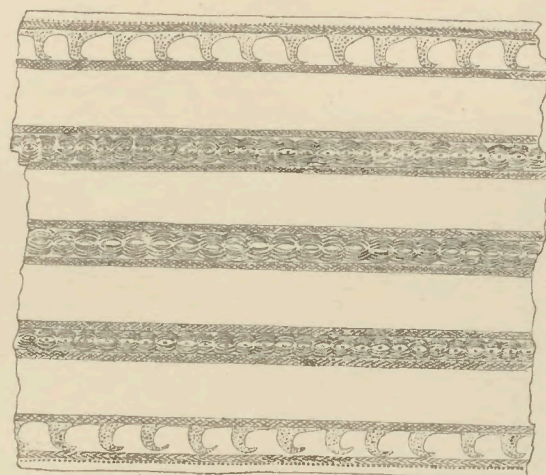
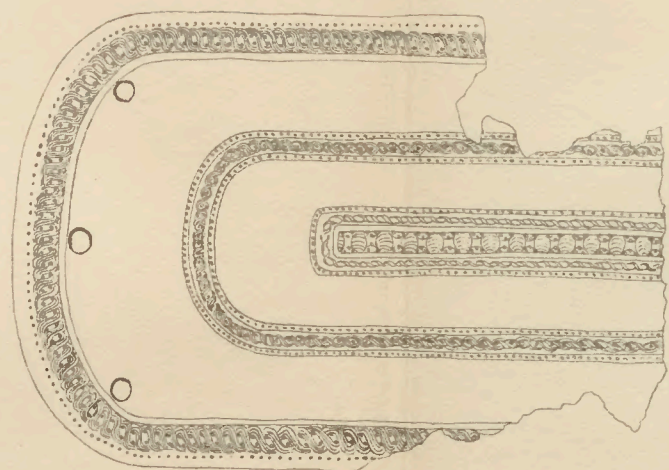
Emil Eyrich del.

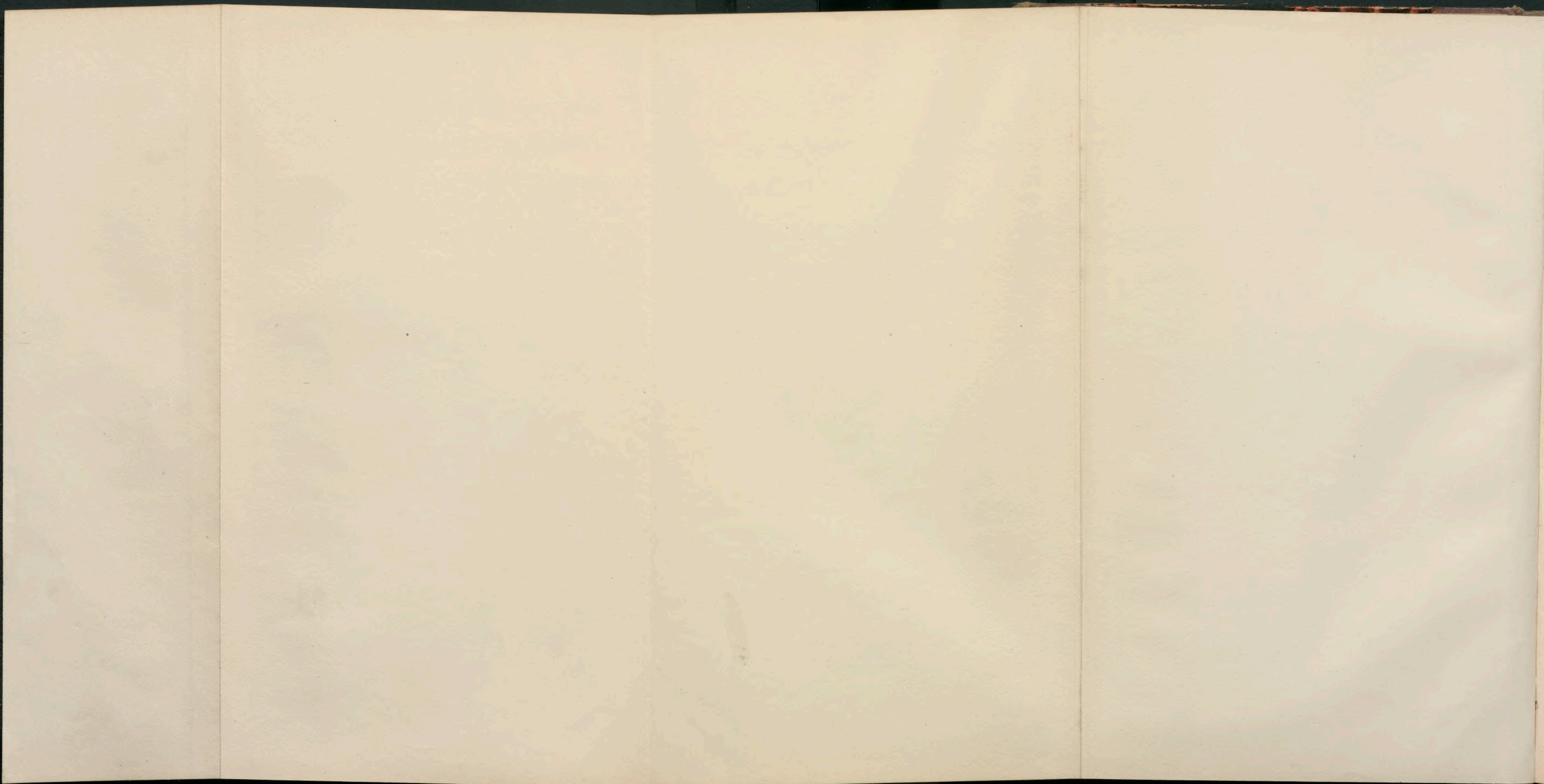

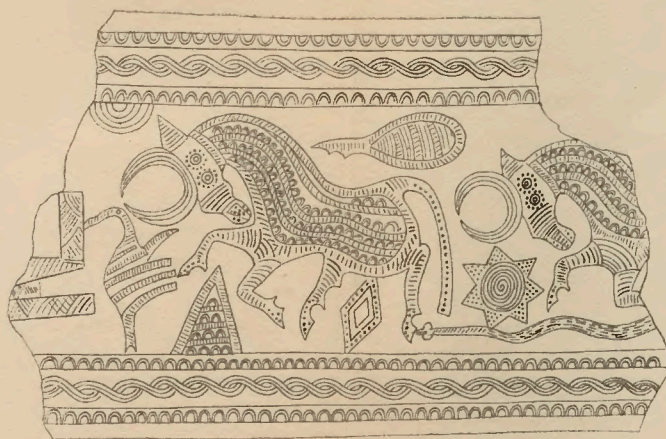
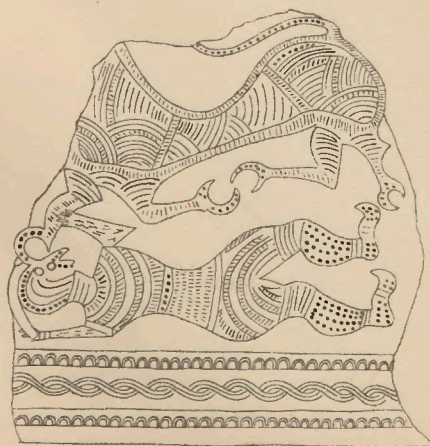
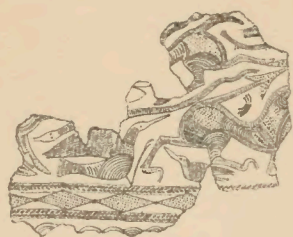

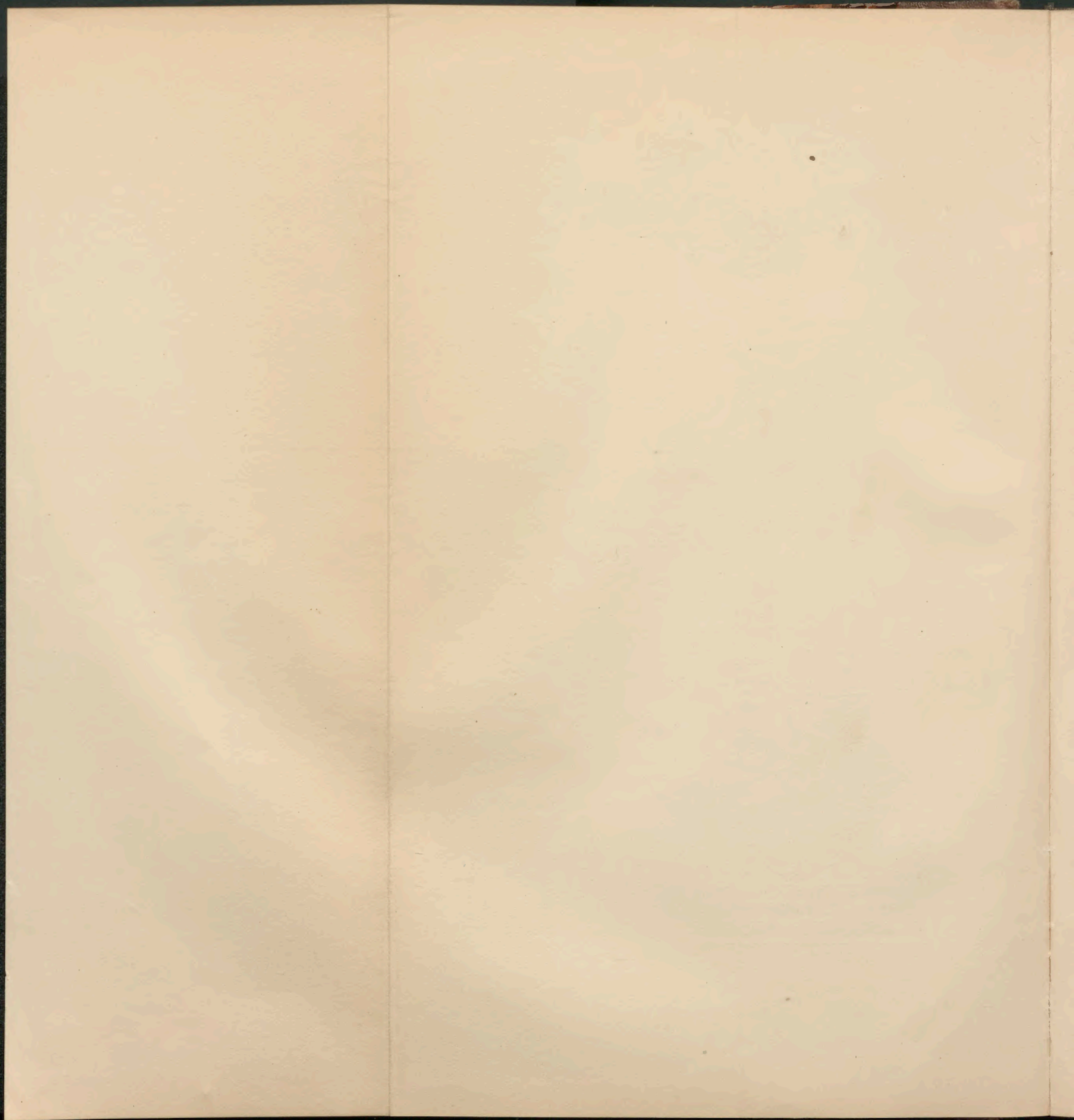

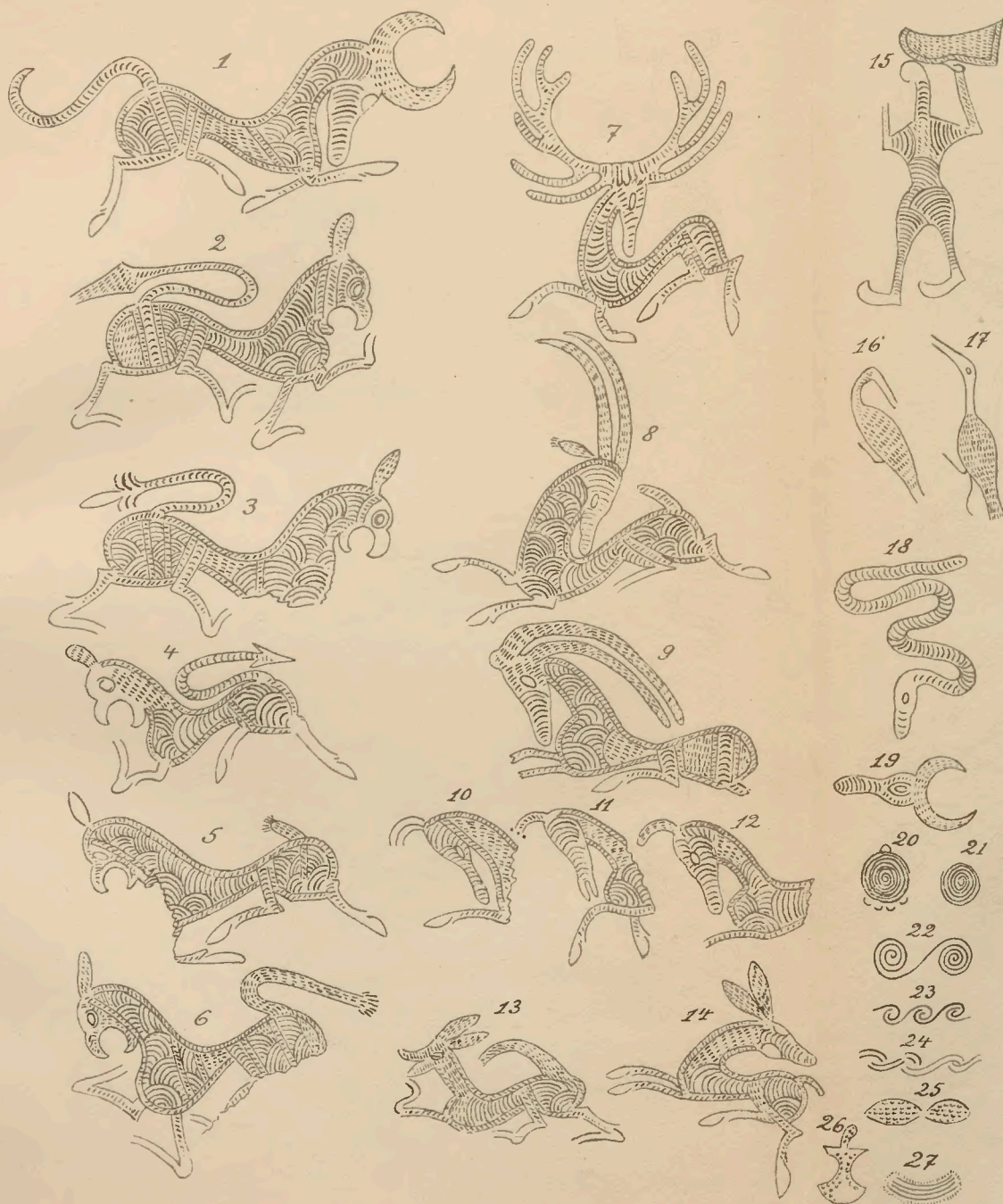

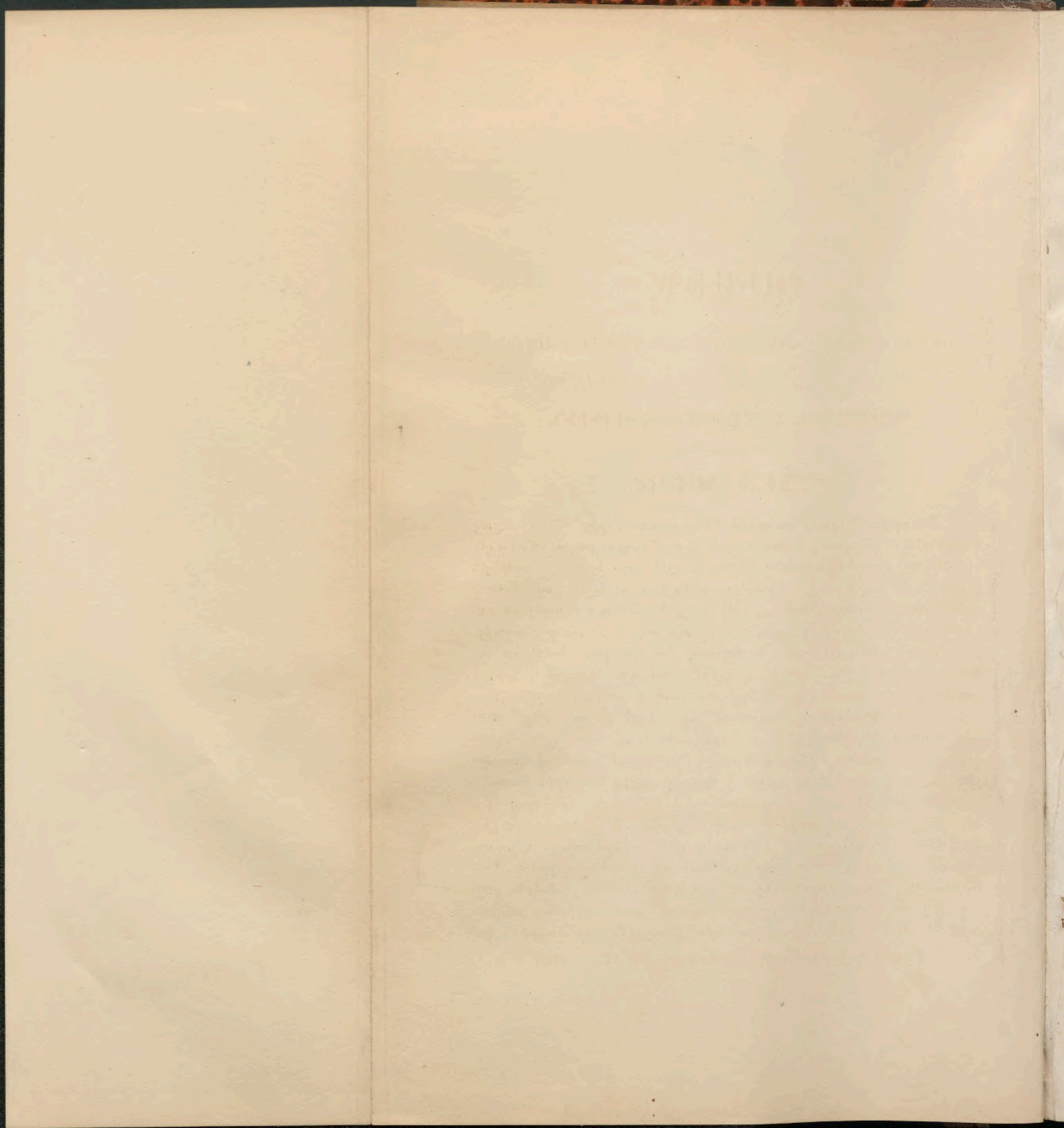

ԶԱԽԱԽՔ.

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ն. ՀԱՆՍԵԱՆ

ՊԱՏՄԵԿԱՆ ՀԵՄԵՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

ՋԱՆԱԽԻ ԵՒ ԵԽԵԼՔԵԼԵՔ.

Ջաւախքը Գուգարք նահանգի իննը գաւառներից մին է: Վրաց Վախթանգ Ե Թագաւոր մատենագիրն իւր «Վրացոց բարք» (Քարթլիս ցխովրերա) պատմութեան մէջ ասում է, թէ այս երկիրն, այսինքն վերին Կուրի գաշտավայրը, Երուշտը և Փոցխով ու Տօր-ծղալի գետերի միջավայրը, ժառանգութիւն է ընկել վրաց նախահայր Քարթլոսի որդի Մցխեթոսի Ջաւախոս որդուն, որի անուամբ և Ջաւախք է կոչուել:

Ջոպէն առաւելեալիս համարելով Ջաւախոսին, Ջաւախքի անունը հանում է Ջաւ, գարի, վրացերէն խօսքից. որովհետեւ երկրի բարձրութեան պատճառով ամենից լաւ գարի է բուսնում այդտեղ:

Մինչև Արշակունեաց հարստութեան սկիզբն ինչպէս մեր, այնպէս և վրաց պատմագիրներն այս գաւառի մասին համարեա ոչինչ չեն յիշում: Սրանց ժամանակ Մովսէս Խորենացու ¹⁾ ասելով Վաղարշակ Ա. այս գաւառի կէսը տալիս է Ջաւախի ցեղից Գուգարին ժառանգութիւն, իսկ նահանգի վերայ կարգում է մի բղեշխ, որ Հայոց հիւսիսային կողմերը պահպանէ աւաղակ ազգերից: «Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ (կարգէ), ասում է Խորենացին ²⁾, կողմնակալ հիւսիսոյ զմեծ և զհօր ազգն և նահապետութեան անուն կարգայ բղեշխ Գուգարացոց»: Այս բղեշխը միանգամայն իշխում էր վրաց երկրի կամ ժողովրդեան մի մասին ևս, ուստի և միջանի մատենագիրներ անուանում են նրան «բղեշխ վրաց». այսպէս՝ Աշուշային Խորենացին ³⁾ կո-

¹⁾ Բ. գիրք զ. Ը. նստ Ասողիկ. հանդէս Դ. եր. 39. ²⁾ Անդ. ³⁾ Գիրք Գ. զ. Կ.

չում է բղեչի Գուգարացուց, իսկ Վարդան՝ բղեչի վրաց, թէպէտ այդ ժամանակ Վրաստանում թագաւոր էր Արշէղ կամ Արշիլը, ինչպէս և նրանից յետոյ Վաղգէնը: Իսկ Միհրանին Խորենացին (Բ. գլ. 4) կոչում է առաջնորդ վրաց և բղեչի Գուգարացուց. բայց սա վրաց թագաւոր էլ էր: Գուգարքի առաջին բղեչին էլ, որ Վաղարշակ Ա. կարգել էր, Արէքսանդր Մակեդոնացու վրացի գերիներէ վերայ կարգած իշխանի, Միհրդադի թոռն էր: Հայոց Արտաշէս Ա. թագաւորն ընդարձակում է այս բղեչիի իշխանութիւնը և կողմնակալ է կարգում Պոնտոս ծովի վերայ, ինչպէս ասում է Խորենացին.¹⁾ «Բայց (Արտաշէս) զդուստրը իւր զԱրտաշամայ տայ կին Միհրդատայ ումեմն վրաց բղեչի մեծի... և հաւատայ սմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնտոս ծովու»:

Արշակ Բ. ժամանակ այս նահանգն էլ ապստամբելով անցնում է Վրաց կողմը, սակայն Պապ թագաւորի Մուշեղ սպարապետը նորից նուաճում է, ինչպէս պատմում է Բիւզանդը.²⁾ «Ապա խաղայր սպարապետն Մուշեղ ՚ի վերայ Վրաց արքային և նեղէր զնա մեծապէս, և հանէր ընդ սուր զամենայն ազատս և զազգս նախարարացն... և զբռնեչին Գուգարաց՝ որ յառաջն ծառայ էր թագաւորին Հայոց և ապստամբաց, կալեալ գլխատէր և թափէր զամենայն գաւառն և առնոյր պանդանդս, և զմնացեալսն ՚ի հարկի կացուցանէր. և զհին սահմանսն՝ որ յառաջ ունէր լեալ ընդ երկրին Հայոց և ընդ երկրի Վրաց, որ է ինքն մեծ դետն Գուր՝ այնուհետև յինքն վտարեալ դառնայր անտի»: Բայց Ե. դարում արդէն Գուգարքի բոլոր գաւառները դարձեալ անցած էին վրաց ձեռքը, ուստի և Մովսէս Խորենացին իւր աշխարհագրութեան մէջ բոլոր գաւառները, բացի Կողբոփորից, Վրաստանի գաւառների կարգն էլ է դասում:

Բագրատունեաց ժամանակ Սմբատ Ա. նորից վերադարձնում է այս նահանգը Հայաստանին, ինչպէս պատմում է Յովհաննէս կաթողիկոսը.³⁾ «Եւ անտի դարձեալ իբրև զօղապարիկ իմն երթեալ չուէ զկողմամբ Գուգարաց և զայնս ևս ամբոցս իւրոյ տէրութեան՝ առ հասարակ յինքն գրաւէր նուաճէր»:

Ժ. դարում Գուգարքի մի մասն ընկնում է Հայոց Կիւրիկեան թագաւորութեան ձեռքը, իսկ Ջաւախքն անցնում Վրաց իշխանութեան ներքոյ: Վրաց Բագրատ Գ. թագաւորը (980—1014) հիմնում է Ախալքալաքը, առանց բերդի, իսկ սրա թոռ Բագրատ IV (1027—1072) 1045 թուին իւր վասալ Լիբարիդ Օրբելեանի հետ ունեցած պատերազմի ժամանակ շինում է բերդը: Ախալքալաք վրացերէն նշանակում է նոր քաղաք: Սրա թագաւորութեան ժամանակ, այսին-

¹⁾ Դիւք Բ. գլ. Ժ. ²⁾ Ե. 15 եր. 178. ³⁾ Երես. 133. Ինճինճ. Ստ. եր. 352.

քըն 1064 թուին, ինչպէս պատմում է Մատթէոս Ուռհայեցին (ՃԺԶ). «Յարուցեալ սուլտանն (Ալփաւլան) ահագին բազմութեամբ իւրով, մտաւ յաշխարհն վրաց... և իջեալ բանակեցաւ ի գաւառն, որ կոչի Ջաւախս և պատերազմաւ մեծաւ պատեաց զքաղաքն, որ կոչի Ախալ. և առ հասարակ զամենայն քաղաք սրով կոտորեաց զայր և կիկն՝ անողորմ. և զամենայն քահանայսն և զկրօնաւորսն և զիշխանսն սրախողխող արարեալ. և լցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և անհամար մանկունս և աղջկունս տաւրան 'ի Պարսիկս 'ի գերութիւն և զանձս ոսկոյ և արծաթոյ սկանց մարգարտացն որ ոչ գոյ թիւ:

ԺԳ. դարում, թաթարների արշաւանքների ժամանակ, երբ Վրաց պետութիւնը սաստիկ թուլանում է, Ախալքալաքի և Ախալցխայի հողատէրերը սկսում են անկախութեան ձգտել և ինքնագլուխ կառավարել այս գաւառները: Եւ որովհետեւ Ախալցխայի դիրքը սաստիկ նւազանում էր անկախութիւն ձեռք բերելու, ուստի ԺԳ. դարու առաջի կիսում Վրաց թագաւորներն ստիպւում են անկախ համարել այդ երկիրն և այդտեղի հողատէրերից Մարգարիտ ճանաչել Ախալցխայի և Ախալքալաքի միացեալ գաւառների աթաբէկ (շայիշխան): Հարիւր տարի շանցած այդ աթաբէկներից մին՝ Աղբուղան՝ հրատարակում է արդէն իւր օրէնքները. (Աղբուղայի օրէնքներ):

1484 թուին Պարսից Եակուբ շահը յարձակում է այս Մահաթարակոյի (Աթաբէկի երկիր) վրայ, թալանում է Ջաւախքը և պաշարում Ախալքալաքը: Մեսխինները չեն կարողանում երկար պաշտպանուել, քաղաքը առնւում է և Եակուբը բոլոր նշանաւոր Մեսխիններին և քաղաքի բնակիչներին գերի է տանում: Յետոյ վառում է Ախալքալաքը և գնում պաշարում Ախալցխան:

1637 թուին Մահաթարակոն ընկճուելով Վրաց և Իմերէթու թագաւորներից և թուրքերից կորցնում է իւր անկախութիւնն և դառնում Տաճկաստանի մի փաշայութիւն: Այնուհետեւ Ախալքալաքը կառավարւում է թուրք բէկերով:

1772 թուին Կախեթու Հերակլէս և Իմերէթի Սողոմոն թագաւորներն պաշարում են Ախալքալաքը և քիչ է մնում որ առնեն: Բայց այս ժամանակ Սողոմոն թագաւորը ժանտախտով բռնւում է և պաշարումը դադարում:

1807 թուին Ռուսները Գուգովիչ զօրավարի առաջնորդութեամբ պաշարում են Ախալքալաքը, սակայն չեն կարողանում առնել և 1200-ից աւելի ռուս զինուորներ ընկնում են բերդի պարսպի ներքե, 3 թնդանօթ մնում են թուրքերի ձեռքը:

1810 թուի սեպտեմբերի 4-ին Ռուսները Պաուլուչչի գնտապետի առաջնորդութեամբ գիշերով յանկարծակի յարձակում են Ախալ-

քաղաքի դաշտում բանակած Տաճկաց և Պարսից միացեալ զօրքի վրայ, ուր գտնուում էր և Վրաց թագաժառանգ Աղէքսանդրը: Չփոթուլթիւն ձըգելով զօրաց մէջ՝ ռուսները յաջողացնում են մեծ ջարդ տալ թշնամիներին: Երևանու սարդաբը, Ախլցխու փաշան և թագաժառանգ Աղէքսանդրը փախչում են և մեծ աւար թողնում ռուսներին:

1811 թուի դեկտեմբերի 7-ին ռուսները Կատարեվսկու առաջնորդութեամբ անպատմելի նեղութիւններ կրելով՝ ուղղակի անցնում են Թրիալէթու լեռներով և գիշերը յանկարծ յարձակուելով Ախալքալաքի վերայ՝ չփոթուլթիւն են ձգում և առնում բերդը: Թուրքերը փախչում են՝ թողնելով ռուսներին 16 թնդանօթ և 2 զրօշակ: Մականյ հաշտութիւնից յետ Ախալքալաքը դարձեալ մնում է թուրքերին:

Վերջապէս 1828 թուի Յուլիսի 23-ին ռուսները Պասկեվիչ զօրավարի առաջնորդութեամբ Ղարսն առնելուց յետ՝ յարձակում են Ախալքալաքի վերայ և արխնահեղ պատերազմ տալով՝ տիրում բերդին, խլելով 14 թնդանօթ և 13 զրօշակ ¹⁾:

1829 թուի սեպտեմբերի 14-ին կայացած Ադրիանուպօլսի դաշնադրութեամբ Ախալքալաքը մնում է Ռուսներին:

Դարուս սկզբի պատերազմների ժամանակ Ախալքալաք քաղաքի բնակիչները փախչում և ցրւում են զանազան կողմեր: Պասկեվիչի պատերազմին այդ քաղաքը բոլորովին ամայանում և նրա բնակիչները պատերազմից յետոյ վերադառնալով բնակւում են Խոսպիւ ազիւղը:

1830 թուին Էրզրումի և մասամբ Արդահանի գաւառների հայերը գաղթում և բնակւում են Ջաւախքի գիւղերում, միայն քաղաքը մնում է աւերակ:

1831 թուին Ախալցխայից Աղաբար Փեշտմալճեան, Պետրոս Տէր-Մանուէլեան, գիշերապահ Յովհաննէսը և մի ոմն Ստեփաննոս զալիս են Ախալքալաք և բերդի հարաւային կողմում, Տաճկաց գերեզմանատան մօտ չինում են բնակարաններ, մի փուռ և մի սրճատուն: Այնուհետև հետզհետ մարդիկ զալիս բնակութիւն են հաստատում այստեղ և այսպիսով կաղմում են մի փոքրիկ գիւղ, որ Ջաւախքի հետ իմիասին համարւում էր մի մոկոռութիւն:

1860 թուին 30 տարուայ ընթացքում Ախալքալաքի բնակիչների թիւը հասնում է մինչև 366 տան, 1101 ար. 1088 իգ. սեռի, ընդամէնը 2189 հոգու:

1868 թուին Ախալքալաքը մոկոռութիւնից փոխւում է պրիստաւութեան և պատկանում է Ախալցխու գաւառին:

1874 թուին, երբ բնակիչների թիւը հասնում է 493 տան, 1549 ա. 1418 իգ. սեռից, ընդամէնը 2967 հոգու, Ախալքալաքը կաղմում է մի առանձին գաւառ և համարւում Գ. կարգի գաւառական քաղաք:

¹⁾ Потро. Кавказская война. հատոր Գ. եր. 110:

1889 թուին Ախալքալաքի գաւառը բաժանուում է Բարալթու և Գարեկայի ոստիկանութիւնների և իւրաքանչիւրը կառավարուում է մի ոստիկանով, որոնք ենթարկուում են գաւառապետին:

1890 թուին Ախալքալաքը վերածուում է գաւառական Բ. կարգի քաղաքի: Իսկ ներկայ 1896 թուին ստանուում է քաղաքային պարզ ինքնավարութիւն:

ԽՐԹԹԳ.

Խրթթըըը գտնուում է Ախալքալաքից դէպի հիւսիս, 21 վերստ հեռաւորութեամբ, Կուրի ձորակում, այնտեղ՝ ուր Ախալքալաք և Կուր գետերը միանում են, և ահա այդ «միանում են» վրացերէն էրթվիս, իսկ սրանից էրթվիսի բառից ստացել է նա իւր անունը: Զատ հին քաղաք և բերդ է եղած: Բերդի հիմնարկութիւնը վերագրուում է Պարսից Կիւրոս թագաւորին (չ 529 Ք. առաջ): Վրաց պատմագիւնների ասելով այս բերդը սաստիկ ընդգիւմացել է Աղէքսանդր Մակեդոնացուն: Խրթթը բերդը յիշուում է և Պոմպէոսի արշաւանքների ժամանակ, որին նա տիրում է երկարատե և արիւնահեղ պաշարումից յետոյ: Այստեղ Վրաց թագաւոր Վախթանգ Ղուրդասլանը սպասել է Յոյների և Պարսից պատերազմների հետեանքներին և երբ Յոյները յաղթել են, Վախթանգը թարմ ուժերով յարձակուել է նրանց վերայ և սաստիկ ջարդ տուել:

1624 թուին հուշակաւոր Մօուրաւ Գէորգ Սահակաձէ այստեղ ջարդուում է Պարսիկներին և ազատում Խրթթըը նրանց լծից:

Վախուշտի ժամանակ (ԺԸ. դարում) այստեղ կենում էին ենիչեքներ, բայց 1770 թուին Վրաց թագաւոր Հերակլը Ասպինջայի մօտ Տաճիկներից տարած մեծ յաղթութիւնից յետ տիրում է և Խրթթըին, սակայն յետոյ Տաճիկները նորից գրաւում են: Խրթթի վերջին գայմագամն էր Բաշ-աղան որ ամուսնացած էր Աջարիայի փաշի մօտիկ ազգական Խմշի-օղլու աղջկայ հետ: Բաշ աղան իւր հարեմն է մտցնում Դոթիկեցի Դաւիթ անուն և Բարալթեթցի Խամալէձէի վրացի աղջիկները, սրա կինը գրգռուում և աղերսում է Աջարիայի իւր ազգական փաշին, որ սուլթանից հրաման առնելով գալիս պաշարում է Խրթթըը: Այս ժամանակ Բաշ-աղան իւր հարեմում զուարճանալիս է եղել. փաշան վառողով ցկել է տալիս ամրոցի պատը, սպանում և ապա գլխատում է Բաշ-աղին ու գլուխը ուղարկում Պօլիս: Նրա դին թաղուում է Կուրի ձախ ափին: Եւ մինչև օրս էլ ծերերը ցոյց են տալիս ամրոցի այն պատը, որ վառողով պայթել էին:

1828 թուի Յուլիսի 26-ին, Պատկեվիչը Ախալքալաքը առնե-

լուց յետոյ, նրա զօրապետ Բաբսկին առանց պատերազմի առնում է Խրթըզը:

Այժմ բերդը բոլորովին աւերակ է, իսկ գիւղը բաղկացած է 229 տնից, 756 ար. 604 իգ. սեռից, ընդամենը 1360 հոգի: Սըրանցից միայն 5 սուներ, 13 արական, 12 իգական սեռից հայ լուսաւորչական են, մնացածները թուրք սուներներ:

ՏԻԻՄՈՒԿ ԿԼՄ ԹՄԱԿՎԻ.

Տիւմուկ նշանակում է քրմապետ: Այս բերդի հիմնադրութիւնը վերադրում է Արիաների (Բագարիացիների և իրանցիների) Կովկասի տիրապետութեան առաջին ժամանակներին: 1590 կամ 1570 թուականներին Քր. առաջ Բագարիական թագաւորութեան հիմնադիր Վերա Ջիւղուտը, (որի անուամբ և, առում են, կոչուել է Թիֆլիսի Վերա թաղը) տիրեց ամբողջ Ասիան և ՚ի միջի այլոց Կովկասը, տարածելով այստեղ երկրպագութիւն երկնային լուսատուների, և հիմնեց իւր քրմերի համար գլխաւոր կեցարաններ Թմուկում, Մըցլեթում և ուրիշ տեղեր: Յետոյ արդէն Թմուկին յիշում է Քարթլիո-Յիւովքերայում առաջին անգամ 920 թուին Քր. յետոյ, երբ Աղբրե-Ղստանի էմիր Արզուկ Կասինն ամբողջ արևելքի և Պարսկաստանի տիրապետողի հրամանով անհամար մահմեդական զօրքով խուժում է Վրաստան և Սոմցխէի (Ախալցխու գաւառ) ճանապարհին պաշարում Թմուկի բերդը: Բայց հաւաստիանալով նրա անմատչելի և անառիկ դրութեան, թողնում է այն և պաշարում Կիւլի բերդը (Ախալցխայի գաւառում, Ջակիւ-ժղալի գետի ձախ ափին):

Այստեղ Բագրատ Մեծ (1027—1072) Վրաց թագաւորը բանդարկում է Բագրատ Արտանուշցու որդիներին՝ Սմբատին և Գուրգէնին, ուր և նրանք մեռնում են: Այստեղ այս Բագրատ Մեծը հիմնում է մի ընդարձակ և վայելչակերտ տաճար, ինչպէս առում է Քարթլիո-Յիւովքերայում: Սրա որդու Գէօրգի Բ. թագաւորութեան ժամանակ (1072—1089) Թմուկին կործանւում է ռաստիկ երկրաշարժից, որ ամբողջ Վրաստանին մեծամեծ վնասներ է պատճառում և տեսում է մի ամբողջ տարի: Թմուկիի մէջ երկրաշարժից սպանուեց և էրիստաւ Կոխսբէշին:

Վրաց Դիմիտրի I-ի թագաւորութեան ժամանակ (1125—1155) սրա քոյր Թամարան հիմնում է այստեղ սուրբ Խաչի վանքը:

Այստեղից է Սարգիս Թմուկեցին, որ մի ուսեալ, փիլիսոփայ և հեռուոր մարդ էր և Վրաց իշխանների հետ ջանք էր թափում ազատել Վրաստանը Մոնղոլների լծից:

1553 թուին Թմոկլուն տիրում է Պարսից Թամազ շահն և յանձնում Պայխոսրո աթարէկին:

ԾՈՒՆԴԱՆ.

Ծունդան Վրաստանի ամենահին և ամուր բերդն է: Նրա հիմնարկութիւնը վերագրւում է Քարթլոսի թոռ, Մցխէթոսի որդի Զաւախոսին: Երբ Արիաները արապեաում էին Կովկասը, նրանք բնակեցնում են Ծունդայում Մարգերին, որոնց անուամբ և այդ հովիւսը կոչւում է Մարգաստան: Վրաց Փառնաւազի (302—237 Ք. խառն) թագաւորութեան ժամանակից մինչև Վրաստանի բաժանումը (1455—1463) Ծունդան մայրաքաղաք էր Ծունդայի էրիստաւութեան (նախարարութիւն): Վրաց Փարսլմանի թագաւորութեան (72—87) ժամանակ Հայոց թագաւոր Երուանդը խելով վրացիներից Ծունդան կոչում է Քաջաց-տուն, Բայց Փարսլմանի յաջորդները՝ Ագօրկ և Արմազէլ (87—103) նորից վերադարձնում են Վրաստանին: Վրաց Միհրդատ Գ. (364—379) վերանորոգում և գեղեցկացնում է Ծունդայի եկեղեցին: Վրաց Վախթանգ Դուրդասլանի թագաւորութեան ժամանակ (446—499) այստեղ էրիստաւ էր նասար անունով մին, որին նա տանում է իւր հետ Հնդկաստան պատերազմի: Այս թագաւորը նրշանակում է այստեղ մի եպիսկոպոս: Ծունդան Վախթանգ Դուրդասլանի կրասեր որդիների ամաւրանոցն էր, որոնք էրիստաւի իրաւունքներով կառավարում էին Արեմտեան Վրաստանը և Արիազին: Վախտաշի ժամանակ (ԺԸ դարում) Ծունդան այլ ևս քաղաք չէր, միայն բերդը դեռ ևս պահպանւում էր: Այսօր Ծունդայի բերդը ևս աւերակ է, ինչպէս և եկեղեցին: Այստեղ բնակում են 15 տուն թուրք սուննիներ, 52 ար. 56 իգ. սեռից, ընդամենը 108 հոգի:

ԳԻՒՄՈՒՐԳՈ.

Այս եկեղեցին կառուցել է Յովհաննէս վրացի եպիսկոպոսը (957—964) Արխաղաց Լեոն Գ. թագաւորի թագաւորութեան (955—957) և Զվիազի էրիստաւութեան ժամանակ, ինչպէս վկայում են պատերի վրայ եղած արձանագրութիւնները:

Գիւմուրդոյում նստում էր Զաւախքի վրաց առաջնորդը:

Վրաց Մեծն Բագրատ թագաւորը (1027—1072) շինել է նրա արեմտեան գաւիթը:

ՎԱՐՁԻՆ ԿԵՄ՝ ՎԱՐՁՈՒՆԻՔ

Վարձիա վրացերէն նշանակում է վարդերի ամբոց: Սրա հիմնարկութիւնը վրաց տարեգիրները վերագրում են վրաց Գէօրգի Գ. թագաւորին (1156—1184), թամար թագուհու հօրը, որ կիսակատար է թողել: Նրա դուստր, մեծահռչակ թամար թագուհին (1184—1212) ոչ միայն մոռացութեան չտուեց իւր հօր ձեռնարկութիւնը, այլ և իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնելով նրա վրայ, իւր համար մի փառաւոր ապարանք դարձրեց, որ նրա ժամանակ 360 սենեակ ունէր: Նա այստեղ ժայռի մէջ փորել տուեց և Ս. Աստուածածնի Վերափոխման հրաշալի եկեղեցին, որ 1553 թուին պարսից թամազ շահը կողոպտեց:

Այստեղ մի փոքրիկ մատուռի մէջ թաղուած է վրաց թագաւոր Կոստանդին Ա. (1407—1414):

Ոմանք Ս. Աստուածածնի Վերափոխման եկեղեցու մէջ եղած գերեզմանը թամար թագուհունն են համարում, բայց սխալում են, թամար թագուհին թաղուած է Գելադի վանքում:

Ահա այս է վրաց սարեգիրների տուած տեղեկութիւնը, իսկ Հայոց պատմագիրներից Վարդան Բարձրբերդցին¹⁾ ասում է, թէ Է. դարու սկզբում Վ. Գալրափանից տարան ղեւաշն, որ յանուն սուրբ Աստուածածին, որ արդ Վարձիոյ կոչի՝ յայնժամ ձոնեացն կոչիր: Եւ տարաւ զնա Սարգիս ձոնեացն ի գողութ յերեսաց այլազգեաց, ուր արար սրանչիւս ձեռօք Տիմոթ վարդապետին— զկինն Գեմետրեայ արքային վրաց յուրկութենէ առողջ արարեալ ամենեկին, վառն որոյ և առին ի Հայոց և է սրբոյն Մեսրոպրայ աւրհնեալ և կամ Բարսղի սրբոյ ձոնին և ունի գիր հայերէն յաջ թէն:»

Սրանից երևում է, որ աւանդութեան ասելով սուրբ Աստուածածնի տուած դրախտի ծառի ճիւղից շինուած ձոնեաց սուրբ խաչը ապահովութեան համար է. դարու սկզբում Վարձիա է փախցրած, որի պատճառով և Վարձիոյ է կոչուել: Հետեապէս և այս Վարձիան ոչ թէ ԺԲ. դարումն է շինուել, ինչպէս վրաց տարեգիրներն ուզում են հաւատացնել, այլ Է. դարուց առաջ, թերևս մի հայ իշխանի ձեռքով: Իսկ Գէորգ և թամար թագաւորն ու թագուհին միայն նորոգել և նորանոր շինութիւններով հարստացրել են²⁾:

¹⁾ Երես 96—7.

²⁾ Վարձիայի մասին աւանդութիւններ տես իմ «Ջաւախքի բուրմունք»-ում:

ՋԱԽԱՅԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԵՂԱՆՆԵՐԸ

Ջալալքի սահմաններն որոշապէս յայտնի չեն, այժմ այդ տեղը կոչւում է Ախալքալաքի գաւառ, որ պատկանում է Թիֆլիսի նահանգին, և գտնւում է $61^{\circ}-61^{\circ} 35'$ Հիւսիսային լայնութեան և $41^{\circ} 35'-41^{\circ} 5'$ արեւելեան երկարութեան աստիճանների տակ:

Սրա սահմաններն են. Հիւսիսից Գորուայ գաւառի Բորժոմի Հասարակութիւնը Տաւ-Գոթելի սարով, որ գտնւում է Ախալքալաքի, Բորժոմի և Ծալկայի սահմանագլխում, Տմսխուր լճով, Մօլխո գիւղից Հարաւ ձգուող փոքրիկ բլրակներով, Ախալցխայի գաւառը՝ ձուռ սարով, Յիպիրետիսկեզի լեռնաշղթայով և Կիւպոկիւս սարով: Արեւմուտքից՝ Ախալցխայի գաւառը՝ Կուր գետով: Հարաւից՝ Արտաշանի գաւառը Խոզապին լճով, Գէօգդաղի լիւնաշղթայով, Ուչ-Թափալար լեռնով, Օրթուլ-դաղ սարով, որ կանգնած է Ախալքալաքի, Արտաշանի և Աղէքսանդրապօլի սահմանագլխում. Աղէքսանդրապօլի գաւառը՝ Մատատապի սարերով: Արեւելքից՝ Ծալկան՝ Ղարախաչի լեռնաշղթայով, Մոկրիա սարերով, Դաւաղրան շղթայով, Մարսեվի ձորով, Իլանդաղ, Ղոյիւն դաղ, Պիկէտ, Գրեչիշնի սարերով, Սամսարի լիւնաշղթայով, Ղարաղուգէյ, Շաւնաբաթ կամ Դալի-դաղ, Բերեր և Տաւգոթելի սարերով:

Այս գաւառը ձգոււմ է զուգահեռականների ուղղու-

Թեամբ 40—55, իսկ արևմուտքից արևելք 30—60 վերստ: Ամբողջ տարածութիւնն է՝ 2,392,⁸⁶ քառակուսի վերստ:

ԱՆԱԼՔԱՆՈՒԹԻՒՆ ԴԵՁՏԱՎԱՅՐԸ.

Ախալքալաքի գաւառը Կուր գետի ջրամբարներից մին և արևմուտքից դէպի արևելք հետզհետ բարձրացող մի դաշտավայր է:

Այս դաշտավայրի արևմտեան սահմանը՝ 30 վերստ տարածութեամբ, այսինքն մինչև Խըրթըզ գիւղը, է Կուրի խորունկ ձորի ժայռոտ ափերը: Միայն բացառութիւն կազմում է դաշտավայրի հարաւ արևմտեան անկիւնը, ուր նա հետզհետ միանում է Մուրագվայի լեռներին և որոշ սահմաններ չունի: Խըրթըզից այն կողմն՝ արևմտեան սահման կարող է համարուել և Չոբուրետու չայը կամ Վարեանդու գետակը, որի այն կողմը գտնւում են քարոտ բլուրներ: Հիւսիսից դաշտավայրը մծտ 16 վերստ երկարութեամբ ընդհատւում է Յիխէ-ջուարի լեռներին, որոնք ձգւում են Կոկիայից մինչև Բեթանո գիւղերը: Միևնոյն լեռները հարաւ ուղղուելով՝ և մտնելով Ախալքալաքի դաշտավայրը՝ կազմում են և նրա արևելեան սահմանը մօտ 30 վերստ երկարութեամբ և ապա հետզհետէ ցածրանալով՝ կազմում են Օրջա-չայի և Թափարաւան-չայի քարոտ բլրաշարքը:

Եթէ Թափարաւան լճի շուրջն և համանուն գետի երկու եզերքը տարածուող հարթութիւնն էլ Ախալքալաքի դաշտավայր հաշուենք, այն ժամանակ սահմանը պէտք է ձգուի Տուման-գեօլ լճից Տամբովկա գիւղը և Բաղիօնովկայից և Սաղամոյից՝ Տրօիցկա: Հարաւ արևելքում դաշտավայրը կտրւում է Մատատապու լեռներով, իսկ հարաւում Չլտրի լեռներով:

Այս դաշտավայրի երկարութիւնն ամենաշատը՝ 36 վերստ է, հստակելով Դիլիֆ գիւղից հարաւ ձգուող բլուրներից մինչև Բեթանո գիւղը: Իսկ լայնութիւնը հասնում է մինչև

40 վերստի---միայն Հարաւային մասում, իսկ Հիւսիսայինում նեղանում և հասնում է 5—8 վերստի:

Այս դաշտավայրի մակերևութը հաւասար է 650 քառակուսի վերստի: Ամբողջ դաշտավայրը, մօտ 2080¹⁾ ոտնաչափ հաստութեամբ, ծածկուած է հրաբխային խանձողով, որի վերայ տարածուած է սևահող: Նա ծովի մակերևութից միջին հաշուով 6000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի:

Ախալքալաքի այս ընդարձակ դաշտավայրը բաժանուած է հետևեալ ստորաբաժանումների. Գարեխայի դաշտավայր, որ բաժանուած է Սաթխայի 4375 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող լեռաշղթայով: Զլեշու դաշտավայր, որ բաժանուած է Ղըռխբուլաղի ձորով, և ձգւում է մինչև Կուրի ձորը: Սա այսպէս է կոչւում Զրեշ աւերակի անուամբ, որ Հայր Ալիշանը Շիրակումն է գնում:

ԼԵՌՆԵՐ.

Ջաւախքի ամենաբարձր լեռուն է Աբուլը, որ բարձրանում է գաւառի գրեթէ կեդրոնում: Նա բաղկացած է երկու գագաթներից, որ միմեանցից հեռացած են գրեթէ 10 սաժէն: Մեծ Աբուլի բարձրութիւնն է 10826 ոտնաչափ, փոքրինը 9191: Մեծ Աբուլից բխում է մի քաղցրահամ աղբիւր: Գիւղացիներն պատմում են, իբր նախնիք խմել են այդ աղբիւրից և սաստիկ հաւանելով ասել. «Խստակ ապուր է», այդտեղ բնակութիւն հաստատել և գիւղն ու սարը կոչել Ապուր, որ աղաւաղուելով՝ դարձել է Աբուլ:

Մեծ-Աբուլի արևմտեան լանջին նկատուում է պղնձի հանք, և վանակատ (обсидіанъ) սակայն դեռ չէ հետազոտած, թէև ակադեմիկ Աբիխն էլ մի անգամ բարձրացել է սրա գագաթն երկրաբանական նպատակով: Սրա գագաթն ամառը ևս ծածկուած է ձիւնով:

Իսկ Փոքր Աբուլի լանջին կառուցուած է եղել մի ամրոց, որ այժմ աւերակ է:

¹⁾ Գորի և Խըրթըլ գիւղերի մակերևութի բարձրութեան տարբերութիւնը:

Երկու Աբուլների միջև գտնուում է Աբուլ լիճը:

Աբուլի շրջակայքն և առհասարակ Զաւախքի այս արեւելեան մասը բարձրաւանդակ և շատ լեռնոտ է: Այս կողմը Փարուանայ լճի մօտերքը հասնում է մինչև 7014 ոտնաչափ բարձրութեան:

Այստեղ Մեծ-Աբուլից հիւսիս արեւելք Թափարաւան լըճի հոնդէպ բարձրանում է Գոդորեբի լեառը, որ Աբուլից յիտոյ երկրորդ բարձր լեառն է: Սա ծովի մակերևոյթից 10,466 ոտնաչափ բարձր է, և սրա գագաթից պարզ եղանակին երևում են Արագած, մեծ և փոքր Մասիս, Կազբէկ և Ելբրուս լեռները: Իսկ սրանից արեւելահիւսիս՝ գտնուում է Քոռ Օղլու լեառը, մի աւերակ ամրոցով: Այս լեառից դէպի արեւմուտք, գտնուում են միմեանցից հազիւ կէս վերստ հեռաւորութեամբ երկու ժայռոտ լեռներ, որոնցից արեւմտեանի վրայ գտնուում է Քոռ Օղլու ապաստանը:

Զաւախքի արեւելեան սահմանադիւսում, Թափարաւան լճից դէպի հարաւ գտնուող Գրեչիշնայա լեռան մօտից ձգւում են նախ դէպի արեւմուտք և ապա դէպի հիւսիս Սամսար լեռները: Սրանց մէջ ամենաբարձր գագաթն է Սամսարը՝ որ 10,777 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի ծովի մակերևոյթից: Սրանից դէպի հիւսիս 7 վերստ հեռաւորութեամբ բարձրանում է Ղարաղուզէյ գագաթը, որից երեքական վերստ միմեանցից հեռու, դէպի հիւսիս գտնուում են Շաւնաբաթ կամ Դալի-դաղ, Բեբեր-գարա և Տաւկոտելի դագաթները, վերջինս 9,211 ոտնաչափ բարձրութիւնով:

Այս լեռները մինչի դարուս կէսը ծածկուած էին խիտ անտառներով. սակայն 1853 թուականի պատերազմին և Դուխորուների գաղթականութեան ժամանակ անխնայ կտրատելով՝ ամայացրին. այժմ միայն մացառներ կան:

Սամսար լեռներից մի լեռնաշղթայ բաժանուելով ձգւում է դէպի արեւմուտք և հասնում գրեթէ մինչև Ալաթուման. սա կոչւում է Ղարաղուզէյ: Սրան միանում է բլրակների մի երկարաձիգ շղթայ, որ սկսւում է Կարդիկամ գիւղից և որ կրում է այն գիւղերի անունները, որոնց մօտով նա անցնում է, օր. Մաճաթիու, Արագովայի և այլն:

Թէ Սամսար լեռներից և թէ Ղարաղուզէյ լեռնաշղթայից բղխում են պաղպաջուն աղբիւրներ և սառնորակ վտակներ, փչում է զովագին քամի և երկիրը ծածկում դալար խոտով ու բերաւոր ծաղիկներով, ուստի և Սամսարցիները, Բուղաշէնցիներն և Զակցիներն ամառն իրենց բազմաթիւ հօտերն ու նախիրներն առած՝ գալիս են այս կողմերը եայլա:

Գաւառի արևելեան սահմանագծում, Թափարաւան լճի հանդէպ բարձրանում են Գոյին-գաղ և Ինագ-գաղ գագաթները և ձգւում են Գաւաղրան լեռնաշարքը, որոնցից ամենահիւսիսայինի և ամենաբարձրի բարձրութիւնն է 9,254 ոտնաչափ: Սրանց միանալով, դէպի հարաւ ձգւում է Մոկրիա (Թաց) լեռները, փոքր ինչ դէպի արևելք ուղղուելով: Այս լեռները, որ իրենց անունը ստացել են ռուսներից, վերին շերտերում ծածկուած են խանձուղով, որոնք հեշտութեամբ լուծւում են ջրում և դառնում կայծող: Այս լեռների ամենաբարձր գագաթն է Էմլէկի, որ 10,018 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի ծովի մակերևոյթից:

Այնուհետև ձգւում են Ղարախաչի լեռները, որոնցից միայն միքանիսն են սահմանակից Ախալքալաքի գաւառին:

Գաւառի արևելահարաւային սահմանումն ձգւում են Մատատապու լեռները: Իսկ արևմտահարաւային սահմանագլխում ձգւում է Գէօգդաղ (Կապոյտ լեռ) լեռնաշղթան, որ սկսւում է Խանչալի գիւղից և ձգւում մինչև Զուրգունիս գիւղը: Այս շղթայի բարձրութիւնն է 9,145 ոտնաչափ:

ԼՃԵՐԸ ԵՒ ԳԵՏԵՐԸ

Զաւախքը շատ հարուստ է լճերով, սակայն սրանք ընդհանրապէս փոքր են և ո՛չ մինի վերայ նաւակներ անգամ չեն լողում: Սրանք գլխաւորապէս տարածուած են գաւառի սահմանագլխներում, նրա ամենաբարձր տեղերում և սկիզբ են տալիս Զաւախքի համարեա բոլոր գետերին և վտակներին:

Ամենից նշանաւորն է Փարուանու կոմ Թափարաւան լիճը, նախնի Ծովակ Հիւսիսոյ, որ տարածուած է Ջաւախքի արեւելահիւսիսային սահմաններում. սա ծովի մակերևոյթից 6,876 ոտնաչափ բարձր է, իսկ նրա շրջակայքի մակերևոյթը մօտ 714 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի:

Լճի մակերևոյթն է 30 քառակուսի վերստ, իսկ խորութիւնը՝ մօտաւորապէս 8 սաժէն է: Լճի ջուրն անուշահամ է և պարզ:

Սրա մէջ թափւում են հետեւեալ վտակները՝ Հիւսիսից՝ Արխ-բուլախ—քառասուն-ակ, արեւելքից՝ Մակարդարասու, Մարսեվու գետակները, արեւմուտքից՝ Տամբովկու:

Իսկ Հիւսիսից դուրս է հոսում Թափարաւան-չայը, որ Ախալքալաքի ամենամեծ և ամենանշանաւոր գետն է: Սա հոսելով դէպի հարաւ արեւմուտք՝ Աւաւուրմա գիւղի մօտ խառնւում է Սաթխայի գետակի հետ և ապա դէպի արեւմտահիւսիս հոսելով՝ անցնում է Ախալքալաքի արեւելեան կողմի ձորով, ընդունում է իւր մէջ փոքրիկ վտակներ, ապա դէպի հիւսիս գնալով՝ Կորխ գիւղի մօտ խառնւում Մեծ ջրի հետ, ու դէպի արեւմուտք հոսելով, Խըրթըզ գիւղի առաջ թափւում է Կուրի մէջ: Ձմեռը Թափարաւան լիճը բոլորովին սառչում է:

Լճից որսում են սև, ալապալխ (գեղարքունի), զաչխան, սաղան, մուրճա ձկներ, սակայն այնպիսի մի փոքրիկ քանակութեամբ, որ միայն շրջապատող մի քանի գիւղերին է բաւականութիւն տալիս, ուստի և կառավարութիւնն անուշադիր է թողած և կապալով չէ տալիս:

Այս լճի ափին կան երկու ամրոցի աւերակ: Մին լճի արեւմտեան կողմը, անմիջապէս ափին, միւսը հարաւային կողմը, Փոկա գիւղում:

Այս լճի ափին, հիւրասէր ձկնորսների խրճիթում հանգստացել է Նունէ կոյսը, երբ գնում էր Մցխէթ:

Թափարաւանից դէպի հարաւ, գրեթէ միևնոյն գծի վերայ գտնւում է Տուման-գեօլ լիճը, որ աւելի արեւելքից աջ

րեւմուտք է տարածուած և որի մակերևոյթը հաւասար է 10 ք. վերստի: Լիճն այսպէս կոչուելու պատճառն այն է՝ որ գրեթէ միշտ պատած է տուման-մշուշով: Սրա անմիջապէս ափին գտնուում է Սաղամօ թիւրքաբնակ գիւղը:

Սրա մէջ թափւում է Գանձաու և Բոյիւկդարու (մեծ ձոր) գետերը. վերջինս սկիզբն է առնում Մոկրիա լեռներից: Հարաւ արեւմտեան կողմից հոսում է Տումոյու ջուրը, որ դէպի արեւմուտք հոսելով անցնում է երկու Արագեալների միջից և Պատկանա գիւղի հանգէպ թափւում է Սաթխա գետակի մէջ:

Այս լճից էլ հարաւ դարձեալ միւսնոյն ուղղութեան վերայ գտնուում է Մատատափու լիճը համանուն լեռնաշղթայի ստորոտում:

Սրա մէջ արեւելեան կողմից թափւում են Կուրեան-չայ և ուրիշ վտակներ: Սրա արեւելեան ափին, Կուրեան չայի բերանի մօտ կայ մի հին ամրոցի աւերակ, արեւմտեան ափին կից ձգւում է Աղէքսանդրապոլից Ախալքալաք տանող փոստային ճանապարհը: Այս լիճն ամառը ճիւղով, իսկ ձմեռը սառուլցով պատած է լինում:

Այս լճից դէպի արեւմուտք, Ախալքալաքից դէպի հարաւ գտնւում է Խանչալլի լիճը: Սա տարածուած է հարաւ արեւելքից հիւսիս արեւմուտք, փոքր ինչ նեղանալով: Սրա մակերևոյթն է 16 ք. վերստ: Զուրը քաղցրահամ է: Սրա մէջ թափւում և դուրս են գալիս փոքր և անանուն առուներ ու վտակներ: Ափերն ամբողջապէս ծածկուած են երկար ճիւղով, որ գործ են ածում համետներ շինելու:

Լճի արեւելեան ափին բլրակների վերայ կան երկու ամրոցի աւերակներ, որոնցից հարաւայինը կոչվում է Սղնաղ: Տեղացիներն ոչինչ չգիտեն այս ամրոցների մասին. պատմութիւնն էլ արդէն լուում է:

Ախալքալաքի գաւառի հիւսիսային սահմանագլխում տարածւում է Տմսխուր լիճը, որ մօտաւորապէս քառանկիւնի գիրք ունի. մակերևոյթն է 13 ք. վերստ: Զուրը կապտագոյն է և քաղցրահամ, այստեղ գտնւում է ամենալաւ գեղարքունի:

Սրա հիսխալին մասում մի լեզուակի վերայ շինուած է Ղզըլ-քիլիսա հայաբնակ գիւղը, որ մի գեղեցիկ գիրք ունի:

Այս լիճը սրանից մի տաս տարի առաջ ամբողջովին պատկանում էր Ախալքալաքի գաւառին և նրանից օգտւում էին Ախալքալաքի գաւառացիներն, այժմ միայն հարաւ և արևելեան մասերն են պատկանում, իսկ մնացածն իշխան Միխայէլ Ալէքսանդրովչի սեպհականութիւնն է:

Գաւառիս հարաւարեմտեան սահմանադիւսում տարածւում է Խոզսպին լիճը: Սրա մակերեսութր 26 քառակ. երկարութիւնը 10 և լայնութիւնը՝ 2—3 վերստ է:

ձուրը դառն աղալին համ ունի և պարունակում է կիր, նատր, մագնեզիա, քլոր, ածխաթթու և ծծմբախառն թթուատ. 1000 խոր. սանտիմետր ջրի մէջ պարունակւում է 0,8804 գրամ պինդ նիւթեր: Ոչ մի ձուկ չկայ լճում և չի էլ կարող ապրել:

Լճի մէջ կայ չորս հատ փոքրիկ կղզիներ, որոնց վրայ ամառը վայրի բաղերի մի ահագին բազմութիւն բներ է շինում: Գիւղացիներն հասարակ լաստերով մօտենալով այս կղզիներին, հազարաւոր ձուեր և թռչուններ են տանում: Այս լճից ոչ մի առուակ չի դուրս գալիս, չնայելով որ գարնանը շատ վտակներ են թափւում նրա մէջ: Հաւանական է, որ անցեալում, արեւմտեան կողմից մի անցք լինէր դէպի Կուրը: Լճի ափին կայ մի ամրոցի աւերակ: Այժմ այս լճի միայն կէսն է պատկանում Ախալքալաքի գաւառին, միւս կէսը Արտահանինն է:

Թէև կան ուրիշ լճեր ևս, սակայն նրանք շատ փոքր են, մի քանիսն էլ ամառը չորանում են և մի առանձին նշանակութիւն չունին, այսպիսիներն են Վաչիանու, մի պղտոր լիճ, որի ջուրն Վաչիանցիք ստիպուած խմում են: Բուղղաշէն, Արլովկա գիւղի մօտ, որից սկիզբն է առնում Սաթխա վտակը. Ալիշան, Գիւմուրդա գիւղի հարաւարեւելեան կողմը. Տանկալ, Հոկամ, Ալիշանից փոքր ինչ հարաւ, միմեանց մօտ. Սբուլ, համանուն լեռների արեւմտեան կողմը, գիւղից դէպի հարաւ: Զալախ, Խանչալի լճից դէպի հիւսիս:

Արնքատէր, Ալաթուման գիւղի սահմանում, բլրակների միջև, սա այսպէս է կոչւում, որովհետեւ մի հոտաղ մանուկ խեղտուել է մէջը:

ԿԼԻՄԱՆ.

Ջաւախքի կլիման բաւականին առողջարար է և ինչպէս երևում է Տորոպոլի կազմած կլիմաբանական (НИРТОЛОГИЧЕСКАЯ) քարտեզից, տենդից ազատ սակաւաթիւ գաւառներից մինն է, որի բարեխառն կլիման, բարձր դիրքը և ջրի առատութիւնը բաւական արդելք են վարակիչ նիւթերի զարգացման:

Այստեղ ձմեռը ըստ պ. Բիչենկամպֆի վեցամեայ դիտողութեան այնպէս խիստ չէ, ինչպէս առհասարակ կարծւում է, միայն չափազանց ձիւն է գալիս: Առաջին անգամ ձիւն գալիս է Նոյեմբերի սկզբին, իսկ երկիրը ձիւնով ծածկւում է և սահանակները լծւում են Դեկտեմբերի սկզբին: Յերեկուալ բարեխառնութիւնը համարեա միշտ 0° է լինում և քիչ անգամ— $2-3^{\circ}$: Բայց գիշերը արեւը մայր մտնելուց յետ բարեխառնութիւնը մօտ 10 աստիճան արագսւթեամբ իջնում է. իսկ ընդհանրապէս՝ ձմեռուալ գիշերների բարեխառնութիւնը— 13° ցած հազիւ է պատահում: Վեց տարիների ընթացքում միայն մի անգամ է իջել մինչև— 23° : Աշունն ու աշնան վերջը չափազանց երաշտ են լինում, այնպէս որ ձիւնը նստում է չոր գետինն, մարգերում երբէք չի լինում կանանչ, որովհետեւ ցրտի և չորութեան պատճառով չի կարողանում բուսնիլ: Մարտի վերջին արդէն կտրում է ձիւնը, բայց գիւղերում կանանչ դեռ երկար ժամանակ չի կարելի գտնել, որովհետեւ գարունը բաւական ցուրտ լինելով խոտի աճելուն սաստիկ արգելք է լինում: Այստեղ խոտը աւելի կամաց է աճում, քան Մոսկուայի նահանգներում և մինչև անգամ Ղարսայ սարահարթում: Ամբողջ գարունը և ամրան մի մասը մինչև յուլիսի կէսը, սաստիկ անձրևային

է, միայն անձրևները երկար չեն տեղում, այլ տեղատարափ են, որից յետոյ շուտով երևում է արևը և եղանակը պարզւում: Ամբողջ օրուայ մէջ հազիւ է պատահում ամպամած եղանակ: Ամառն էլ գարնան չափ աննպաստ է գիւղատնտեսութեան, որովհետեւ շատ ցուրտ է և առաւօտները սաստիկ ցուրտ քամիներ են փչում: Այսպիսի դաշտերի բոյսերը կարճ են, այսպէս օր. կանեփը ռուսիայինի երրորդ մասի չափ էլ չի բարձրանում:

Ախալքալաքի դաշտավայրում կան և աւելի ցուրտ տեղեր. օր. Դուխորուռների բոլոր և Փոկա, Գանձա, Սաթխա, Մեծ-Արագեալ գիւղերն և ուրիշներն, որոնք 6—7000 ֆ. բարձր են ծովի մակերևոյթից, և ուր օդի բարեխառնութիւնն ձմեռն իջնում է 20—30°: Բադիօնովկա գիւղում, որ գտնւում է 7000 ֆ. բարձրութեան վրայ, ամառը հացը վընասւում է ինչպէս երաշտութիւնից, այնպէս և առաւօտեան ցրտերից: Այս վերջինի պատճառն այն է, որ սևահողի մի բարակ շերտ միայն ծածկում է քարքարոտ երկիրը և խոնաւութեան մի մասը արագութեամբ շոգիանում է. իսկ միւս մասը, հոսում է քարքարոտ երկրի միջով, ուստի և ցանքերը վնասւում են խոնաւութիւն չլինելու պատճառով: Այս գիւղում ձիւնը գալիս է մինչև անգամ Հոկտեմբերի 15—20-ին և երբէք ապրիլի կիսից առաջ չի վերջանում:

Այս բարձրութիւնների վրայ ձմեռը լինում են սաստիկ և ձիւնախառն բքեր, որոնք բոլորովին լցնում են գիւղացիների բնակարանները, ծածկում դռներն ու պատուհանները, այնպէս որ գիւղացիներն ամբողջ շաբաթով բանդարկուած են մնում և կերակրւում են այն հացով, որ բարեկամները հերթիկը բանում և վալը են կախում: Եթէ այս ողորմելիները կամենում են թոնիրը վառել մի տաք կերակուր պատրաստելու համար, բուքը թոյլ չի տալիս ծուխը քաշուելու և փրչում լցնում է ամբողջ տունը, երկուստեք՝ դրանց բուքը, ներսից ծուխը՝ հալածուած, սրանք պըպըղում են տան անկիւններում, անիծելով իրենց բախտը: Նոյնպիսի բքեր պատա-

Հում են և ամառը. այսպէս 1886 թուի յունիսի 20-ին Քո-
ռողլու լերան լանջում սաստիկ բուք է բարձրանում և խեղ-
դում բազմաթիւ հօտեր:

Քիրագ ամսուն էլաւ տուման,
Քոռողլին զարկեց բիհան,
Ջարդաւ օշխարն չունինք գիւման.
Թարիֆդ էնեմ սեֆիլ Դաւիթ:

Նկարագրում է ժողովրդական երգը:

Բնակիչներն ամառը մինչև անգամ Յուլիսի կիսին չեն
հանում բրդեայ հագուստներն ու ոչխարի մորթուց կարած
մուշտակները: Եւ եթէ այսպիսի համարեա՞ բեւեռային գօտու-
նման կլիմայում բնակիչները կարողանում են ապրել և բա-
ւարար ապրուստ հոգալ, այդ պիտի գլխաւորապէս վերագրել
նրանց տոկունութեան և երկաթի եռանդին:

Ախալքալաքի դաշտավայրի կլիմայի անյարմարութիւն-
ներից մէկն էլ այն է, որ յաճախ կարկուտ է գալիս, որից
խռաջացած վնասը՝ տեղային ոստիկանութեան հաշւով՝ հաս-
նում է մի պատկառելի թուի—200,000 ռ.:

Ախալքալաքի գաւառի Խրթըղու հովտի կլիման բոլորո-
վին հակառակ է Ախալքալաքի կլիմային և բոլորովին նման
Ախալցխայինին: Այնտեղ ձմեռն օգի բարեխառնութիւնը
4,55⁰ Յ. գարնանը —7,9⁰ Յ. ամրանը —22,74⁰ Յ. և Աշ-
նանը 5,6⁰ Յ. Ամենաաստիկ ցուրտը, հասնում է —23⁰ Յ.
իսկ ամենատաքը —34,9⁰:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառը շատ աղքատ է հանքային ջրե-
րի կողմից. ո՛չ մի նշանաւոր ջերմուկ չկայ, մի քանի տեղ
միայն բղխում են հանքային ջրեր, սակայն նրանք ևս բո-
լորովին անխնամ են թողնուած և ծառայում են որպէս հա-
սարակ լողարաններ պատահական անցորդներին ու գիւղի
երիտասարդներին:

Սրանցից նշանաւորներն են:

Սարո—ծծմբային $-16^{\circ},5$ R տաքութիւն ունեցող մի աւազան է:

Խանդօյինը գետի աջ ափին մի փոքրիկ հարթութեան վերայ մի կեղտոտ աւազան է: Ջուրը $13^{\circ},7$ R տաքութիւն ունի, մոյգ կանաչագոյն է և պղպըճակներ տնգամ չունի: Մօրից կարծում է թէ այս ջրի մէջ պղինձ կայ: Նկատելի է, որ հնումն սա պատնէշ է ունեցել, որ այժմ քանդուած և աւազանն է լցուած:

Խրթըզու ճանապարհի վերայ, Պայպուրտցեանի կալուածքում, Ախալցխայի Փիա գիւղի հանդէպ, սարի ստորոտում կայ ծծմբային $25^{\circ},9$ ջերմութեան մի աւազան, որ բոլորովին անխնամ է թողնուած: Այս աւազանից փոքր ինչ հիւսիս, Կուրի անմիջապէս ափին կայ և մի ուրիշ այսպիսի աւազան:

Կարծախ գիւղում, Խոզապին լճի մօտ կայ սառը ծծմբային ջրի աւազան, ուր բորոտները լողանում և բժշկում են:

Օլադա, Կուրի աջ ափին, 5—6 վերստ հեռու Մուրագվալ գիւղից, սառն թույլ աղային ջրի աւազան է:

Զխարտբելու, Զագիւրտան լեռան ստորոտում $22^{\circ},5$ Ջ. ջերմութիւն ունի:

Մուրագվալի, համանուն գիւղի մօտ, տաք ջերմուկ է:

ԲՈՒՍԵԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Ախալքալաքի գաւառը գրեթէ բոլորովին զուրկ է անտառներից, միայն 2 ըխըղջուար և Սամսար սարերի լանջերին կան փոքրիկ մացառներ: Մեծ անտառներ, որոնք շինութեան փայտ մատակարարէին, պատահում են բնակիչներին քիչ մատչելի և Ախալցխային ոահմանակից 2 որսերտի տարերում: Սրանք ընդամենը բռնում են 6740 դեսեաթին տեղ:

Սակայն շատ հարուստ է եայլաներով, որոնք զլխաւորապէս տարածւում են գաւառի հարաւարեմտեան ե արեւելեան մասերում, և ուր արածում են ոչ միայն գաւառի, այլ և Սղնախի և այլ կողմերի անասունները:

Այս տեղի արտերում ցանում են կտաւատ, գարի, ցորեն, կար-

տօֆիլ: Պարտեզներում պարտիզի բոյսեր՝ աւելուկ (Rumex), բազուկ (Beta), ըռհհան (Oeimum), թարխուն, ծեթրոն (Serpillum), կոտեմ, (Nasturtium), կաղամբ, համեմ, մաղառանոս, պռաս (Porrum), սամիթ (Anetum), սպանխ, սոխ, սխտոր, վարունկ. տէրազօթի և այլն: Բայց ամենից աւելի նշանաւոր է Գեօնդուրու և Վաչիանու շաղկամբ, որ մեծ քանակութեամբ տանում են Աղէքսանդրապօլ վաճառելու:

Դաշտերում և այն գլխաւորապէս Դիլիֆու լինում են հետեւեալ ծաղիկները: Անթառամ (Helichrisum), ապրի ծաղիկ, աւելի ծաղիկ, դաւի ծաղիկ, դաւի սապոն, գեղին ծաղիկ կամ ծուծք, լորի աչք, լուի ծաղիկ (Pulicaria), խաշխաշ (Papaver), խնկածաղիկ (Polium montanum), խորոտ, մորոտ, կակաշ (Tulipae), կոկոռշ (Ribes), կովծուծ, կուժկոտրուկ, հինա, ձնծաղիկ (Colchicum), մանուշակ, միխակ, նաւրուզ, նուզլու. շանքերան, չիգիտամ կամ Սաւդուկ (Colchicum autumnale), սոլորուր, սուսամբար, սպիտակունք (Pyrola), տուղա (malvae), փուշ կամ գիւգուժ ծաղիկ, քրքրում (Crocn. Safran.) օշօշ:

Կանանչներից և խոտերից նշանաւոր են. աշրդպանգ, առուոյտ-հօնճայ (frifolie fibrini), ատուլ, աւել, բաթաթուկ (Convolvulus liseron) բշբշուկ, բողկուկ, գառի խոտ, գիլու փտիկ, գնձմնձուկ (Thalictrum), գոմէշ կոտրուկ, գոմշի անկաճ, դաղձ (Mentha). դանդուռ եղինջ (Urtica), գոխ, էրիժնակ, թեւ բանջար, թելուկ. թթխմոր, թթու թթուաշ, ժախ իշկաթնուկ (Lathyrus), իշու էրիժնակ, լուի ծաղիկ (Conyza), լօշտակ, (Bryonia alba), խաթնխոտ (Polygala), խելար խրխնտուկ, խռնտատ, կծմնծուկ (Barborea), կծուկծմանի, կոճղեղ, կոպուլս, կովճակտուկ, կորընգայ (Mellilotus), կրծիկ, հոտղի փլաւ, դանդիկ. դառղու հաց. դմի, դնճըլոգ, ճառճուտուկ, ճիւ, (քարակ եղեգն). ձմուռ, ճնճղապաշար ճրճատուկ, մամուռ, մանթար, մատուկ, մուկկոտոմ, շաղկամուկ, շանթութ, շորշորդուկ, ուռվենիկ, պնտպնտուկ, ջրակոտեմ. (Sium) սիպիխ (Coronopus), սիրիսիրի (եռատերեւ է, սրանով գուշակում են, թէ ո՞ր աղջկան պիտի սիրեն: Սրանց քառատերեւ գտնողին թագնուած գանձերը կերելին): Սիսուկ, սորեկ, սուտ տատրակ, տատրակ, տերեւտ, քեի: Խրթրգի ձորակում և Մարգաստանում աճում են հետեւեալ պտղատու ծառերը.

Թթենի, ընկուզենի, կեռասենի, խնձորենի, տանձենի:

Այստեղ ցանում են ծխախոտ և սիմինար, որից քրդերը հաց են թխում:

ԿԵՆՓԸՆԻՆԵՐ.

Ջաւախքի ֆաունան հարուստ է: Դաշտերում գտնուում են բազմաթիւ արտուտիկներ և շահէններ, ինչպէս նաև կկուներ. արաւերում

ճնճղուկներ և սարեակներ: Լճերի վրայ կան բազմաթիւ թռչուններ, իսկ լեռներում նապաստակներ, աղուէսներ, զայլեր, այծեամներ և փոքր արջեր:

ԵՍՈՒՔԵՒԸ.

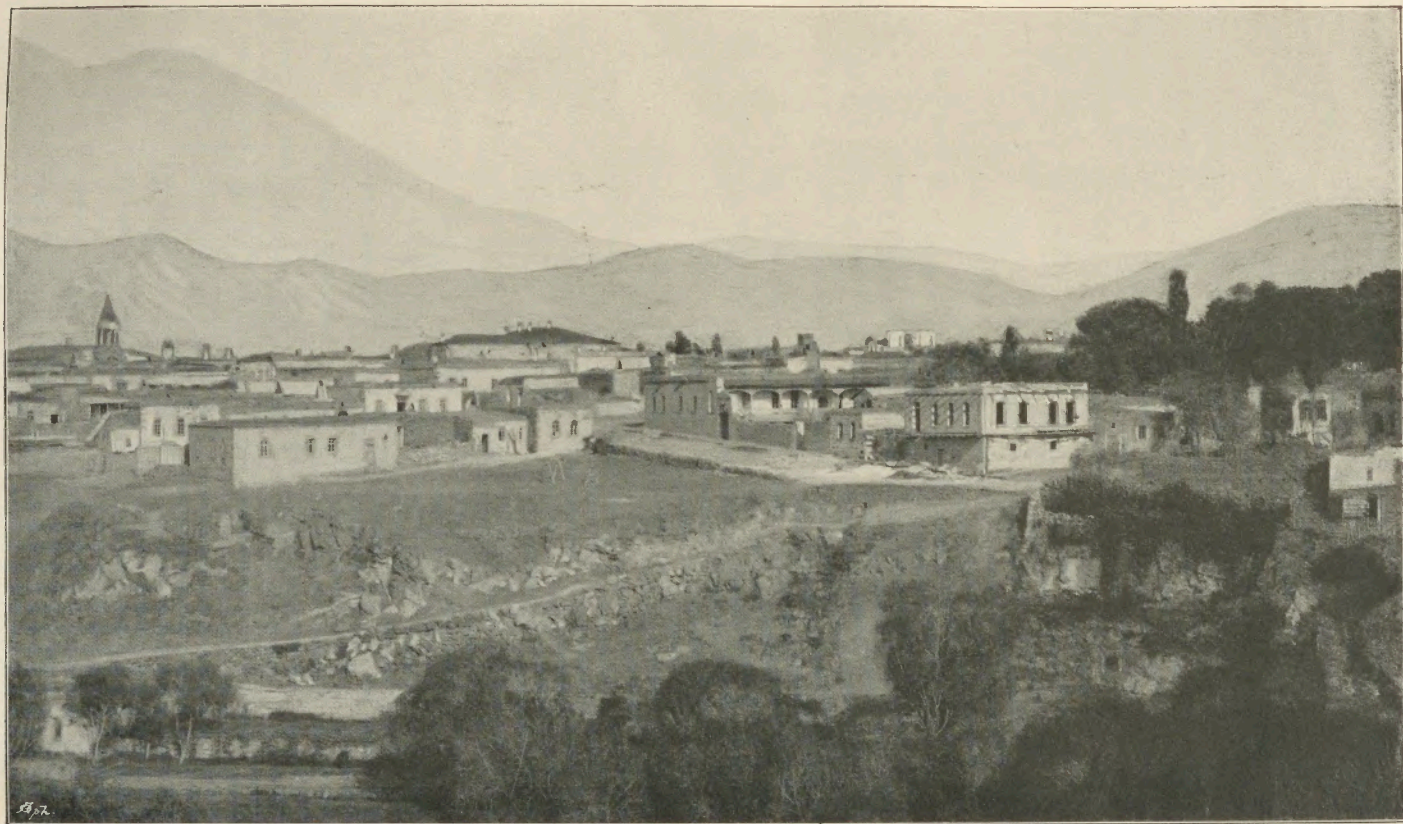
Թափարաւան և Դըռխբուլազ գետերը միախառնուելով մի պայտաձև թերակղզի են ձևացնում, որի վրայ գտնուում են Ախալքալաք քաղաքն ու բերդը:

Բերդը կառուցուած է թերակղզու ծայրին, որի երեք կողմը ձգւում են բաւական ընդարձակ զառիվայրեր: Այս զառիվայրերում գտնուելիս է եղել հին քաղաքը, որ այժմ բոլորովին աւերակ է:

Կիսաւեր պարսպի հետքերը ցոյց են տալիս, որ քաղաքը պարսպապատ է եղել և միայն արևելեան և արևմտեան ձորերի մէջ բաց արած ճանապարհներով հաղորդակցութիւն է ունեցել զաւառի հետ:

Արևելեան պարսպի դռան վրայ դեռ մինչև այսօր նկատելի է Վրաց Մեսրոփեան տառերով մի համառօտ արձանագրութիւն:

Այժմ միայն երկու եկեղեցու աւերակ, հացի հորեր, սոորերկրեայ ճանապարհներ և զանազան տների որմեր են նշմարելի, միւսները ծածկուած են հողի տակ: 1882 թուին, երբ արքունական շինութիւնների համար քարեր էին կրում այդ աւերակներից, պատահել են մի քարուկրեայ պատի, փոքր են և գտել սրբատաշ քարերից շինած մի սալտտակ և նրա տակ որդէն մի քանի գերեզմանաքարեր, խաչքարեր, մի քարէ աշտանակ, եկեղեցու դռան վերևի մի քար և այլն: Գտնուած քարերից շատերը ծածկուած են եղել հայերէն տրձանագրութիւններով, որոնք վերաբերում են թ. թ. և թ. թ. դարերին: Դրանցից ամենահինն ունեցել է այսպիսի տրձանագրութիւն. «Այս է հանգիստ Ներսէս (քահանային) թվ. չիզ» (1294): Միւս գերեզմանաքարի վրայ քանդակուած են եղել երկու մարդկանց կերպարանք, շուրջը այսպիսի տրձանագրութեամբ. «Այս է հանգիստ եթէ գիտես հարազատ

Վիկտոր

ԱԽԱԼԿԱԼԱԿ

AKHALKALAK

Մեծ արևմտյան քաղաք

“Ազգագրական Հանդես”, Ա. Տարի, Ա. Գիրք:

THE HISTORY OF THE

REIGN OF

CHARLES THE FIRST

1625

որ ճանաչես, եղբարք վռ . . . աղին և ներքուղին, վերևից՝ թվ. Պ. Ժա (1362)»: Եկեղեցու դրան վերևի քարի վրայ հասկի կարգացուել է. թվ. Ջ (1451):

Քարերից մի քանիսի վրայ նկատուել է աղիւսի թանձր շերտ, զորօրինակ՝ մի կոնգուն խաչքարի վրայ, որ հաւանականօրէն քահանայի գերեզմանաքար է, դժուարութեամբ կարգացուել է մի քանի հատ ու կտոր բառեր, այն է «ընկալ, կեցո, ողորմես հանգուցեալ»: Քարէ աշտանակը մօտ 7 վերջոյ բարձրութեան է եղել և բաւական կոշտ շինուած. սրա վրայ ևս արձանագրութեան հետքեր են երեւացել, բայց անվերծանելի են:

Այժմեան քաղաքը գտնուում է բերդի հարաւային կողմը, ուր առաջ գտնուելիս է եղել տաճկաց գերեզմանատունը: Ընդամէնը եօթ բաւական լայն և կանոնաւոր փողոցներ են 1360 սաժէն երկարութեան և երեք սաժէն լայնութեան, որոնք կտրուում են վեց փողոցներով, որոնց երկարութիւնն է 270 սաժէն: Փողոցներից միայն մի քանիսի երկու կողմը շինուած են մայթեր, մէջ տեղը բացի մինից, խճուղի չէ, ուստի և սաստիկ ցեխ է լինում:

Թէև ժողովուրդը փողոցներին անուն տալիս է, սակայն ոչ մի փողոցի վրայ անուն չէ գրուած: Տները շինուած են քարից և տրտաքուստ համարեա բոլորն սպիտակացրած են. ամբողջ քաղաքի մէջ երկու յարկանի միայն մի տուն կայ, միւսները մի յարկանի են: Քաղաքի զրեթէ կեդրոնում գտնուում է Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցին, որ 1856 թուին կառուցել է Կարապետ Եաղուբեանը՝ գլխաւորապէս իւր և մասամբ հասարակութեան զրամով: Սա մի հասարակ շինութիւն է, առանց նոյն իսկ գմբէթի. միայն՝ մի զանգակատուն ունի: Այժմ այս եկեղեցին ներքուստ բաւական նորոգել են: Սրա գաւթում գտնուում են Հայոց եկեղեցական ծխական Ս. Մեսրոպեան տղայոց և ս. Սանդխտեան օրիորդաց երկդասեան դպրոցները: Քաղաքի հիւսիսային ծայրում, բոլորովին առանձին, պարսպապատ գտնուում է Ռուսաց եկեղեցին, որ կառուցուած է Ստեփան Անանիկեանի աշխատութիւնով և բա-

ւական օժանդակութիւնով, որի համար և ստացել է առաջին քաղաքական աստիճան: Քաղաքի հարուալին կողմն էլ մի ընդարձակ տարածութիւն պարսպապատ է արած և յատկացրուած է Հայոց եկեղեցու համար, որ շինելու են իրենց ծախքով արժանալիշատակ Գրիգոր Կիրակոսեանի ժառանգները: Հայոց եկեղեցուց դէպի արեւմտահիւսիս գտնուում է քաղաքային այգին, որ շինուած է 1880 թուին, երկարութիւնն է 40 ս. իսկ լայնութիւնը՝ 22 ս. և 1 արշին: Այգին փայտեայ ճաղերով շրջապատուած է և ունի միայն մի հովանոց: Աղբիւր և աւազան չունի, միայն մի ջրհորից ջրահան մեքենայով ջուր են հանում և ուշ ուշ ջրում սակաւաթիւ ծառերը, որոնք և այս պատճառով չեն տճում:

Քաղաքի զբօսավայր համարուում է և արեւելեան ձորը ուր գետի ափին կայ մի փոքրիկ, կիսաւեր մատուռ: Սրա կողքին երեւացող հետքերը ցոյց են տալիս, որ նրան կից եղել են և այլ շինութիւններ: Սրանց մօտ սառն ջրի մի աւազան կայ, որի մէջ լուացւում են տենդով բռնուածները և իբր առողջանում:

Մատուան հանդէպ, գետի աջ ափին կան մի այլ մատուան հետքեր և նրա մօտ քարափում մի քանի այրեր, որոնցից մինը կոչւում է ձգնաւորի այր: Ոչ մի արձանագրութիւն չկայ այդ բոլոր աւերակների վրայ: Այս ձորի մէջ նշանաւոր է այն գօրեղ ներգործութիւնը, որ արել է անձրեւը վայր թափուած և դեռ ժայռերի մէջ մնացած կարծր քարերի վրայ իւր ուժգին և երկարատե հարուածով մի տեղ ծակելով տհազին քարը, միւս տեղ փոսացնելով նրան, երրորդ և չորրորդ տեղ այլ և այլ ձևեր տալով նրան: Քաղաքում ոչ մի աղբիւր չկայ, միայն արեւմտեան ձորակում բըղխում են երեք, իսկ արեւելեանում մի աղբիւր, որոնց ջուրը մաքուր և քաղցրահամ է: Այս չորս աղբիւրը միայն ջուր են մատակարարում ամբողջ քաղաքին: Կան նաև մի քանի ջրհորներ, սակայն նրանց ջուրը չեն խմում:

ՆԱԾԱՆԻՈՐ ԳԻՒԳԵՐԸ.

ԿԸՐԾԸԽ.

Կարծախ գիւղը գտնւում է Ախալքալաքից 26 վերստ դէպի արևելահարաւ, Խոզապին լճից երկու վերստ արևմուտք, 41° 14' հիւսիսային լայնութեան և 61° 50' արևելեան երկարութեան տակ: Նա մօտաւորապէս՝ ծովի մակերևոյթից 5540 ֆուտ բարձր է: Սրա արևելեան կողմում գտնւում է Բիդեշինու և Բոզալու բարձրաւանդակը՝ արևմուտքում Խոզապին լիճը և Աղաշը (սպիտակ քար), մի սպիտակ քար, որ գտնւում է Ախալքալաքի և Արտաշանի ճանապարհի մօտ և որ մինչև վերջին Ռուս-Թրքական սլատերազմը սահմանաքար էր Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև: Հարաւում Գէօգդաղի (Կապույտ լեռներ) շղթան, որ սկսւում է Խանչալի գիւղից և ձգւում մինչև Զուրգունիս գիւղը Արտաշանի գաւառում: Հիւսիսում Գիւնէյ սարը:

Գիւղի տարածութիւնն արօտատեղով ու վարելահողերով 2598 դեսետին է, որից 46 դես. գիւղի շինութեան տեղն է, 2074 դ. վարելահող և 478 դ. արօտատեղ: Գիւղը բաժանւում է երեք թաղի՝ Կարծախ, Կիլերտա և Նորաշէն: Կարծախ թաղը գտնւում է Գիւնէյ սարի ստորոտում, այստեղ տները շատ մօտ են շինուած և կալերը տներից հեռու են, իսկ միւս երկու թաղում կալերը տների առաջն են: Կիլերտա թաղը բաժանւում է սրանից մի գետակով, որ հոսում է 189 դես. դաշտի վրայով գարնան և ամրան հալող ձիւնից և թափւում է Խոզապին լիճը: Կիլերտինի մօտ մի բլրի վրայ կայ ամրոցի աւերակ: Նորաշէն թաղը գտնւում է Գիւնէյի փէշին, ընդամէնը 14 տուն է և հիմնուած է 1884 թուին: Կարծախում կայ երկու աղբիւր, Կիլերտում մի. կան և շատ ջրհորներ: Խոզապին աւերակի մօտ կայ մի ծծմբային ջերմուկ, ուր բորոտները լողանում և բժշկւում են:

Գէօգդաղի լանջին, մի ձորակի մէջ մօտ 2 սափէն բար-

ձըրութեան մի ժայռ կայ, որի վրայ գերեզմանաքարի նման մի քար է բնկած: Թուրքերը սուրբ համարելով այդ տեղը՝ Օղլան վերան—Որդի տուող—էին անուանել և ամուլ կանայք ուխտ էին գնում: Այժմ նայնն անում են և կարծախցի հայերը, միայն «Օղլան վերան» անուան փոխարէն «Սուրբ Գէորդ» կոչելով, որովհետեւ գիւղի քահանան սրբատեղին քրիստոնէացնելու համար Սուրբ Գէորդի պատկերն է դրել:

Կարծախի կլիման մեղմ է, հողն արգաւանդ, բուսականութիւնը հարուստ, այս տեղի հացը սպիտակ է և համեղ:

Այստեղ փչում են երկու քամիներ, արեւելահիւսիսային և արեւմտահարաւային. առաջինը փչում է ձուէլ և Աբուլ սարերից և սառն է, երկրորդը Խոզապին լճից և տաք է. քամիները սաստկանում են Յուլիսի վերջերին և հետզհետ նուազում Մայիսին:

Բնակիչներն Էրզրումի գաղթականներ են Հոկամ, Ալվար, Նիստ, Մեծ և Փոքր Գու գիւղերից:

Գաղթականութեան ժամանակ սրանք նախ բնակել են Չանդուրա գիւղում, իսկ չորս տարուց յետոյ, Կարսը և սրա հետ այս գիւղը ծածկաց վերադարձնելու պատճառով՝ տեղափոխուել Կարծախ, որի թուրք բնակիչներն էլ փոխադարձաբար գնացել են Չանդուրա: Կարծախի բնակիչները, բացի մի կին և մի այլ յոյնից, բոլորը Լուսաւորչական հայեր են, թուով 212 տուն, 1872 հոգի, որոնցից 1001 հոգի արական, 871 իգական սեռից: Սրանցից 22 արական և 21 իգական հոգևորական կոչման են, միւսները գիւղացի:

1881 թուից այստեղ բացուած է գիւղական արքունական միգասեան դպրոց, որից մինչև 95 թուականը դուրս են եկած փոքր 'ի շատէ գրել կարգալ իմացողներ 49 հոգի. ամբողջ գիւղում մեր համարելով կան 91 հոգի հայերէն գրել կարգալ իմացողներ:

Կարծախը մինչև Էրզրումի գաղթականութիւնը պատկանելիս է եղել Հաճի-բէկ և Թախր-բէկ Նազիր-բէկզատէ եղբայրներին, որոնք 83 քիսա (մի քիսան 25 լուրլի է) ստակի ծախել են Տալոց առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին: Այժմ պատկանում է Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն:

ԲԵՐՇԼԷԹ.

Դրկնայ գիւղից մինչև Ս. Յովհաննիսի ուխտատեղին տարածւում է մի ընդարձակ բարձրաւանդակ, որի արևելեան կողմը ձգւում է լլրակների մի երկարաձիգ շղթայ, որ սկըւում է Կարտիկամ գիւղից և հասնում մինչև Ղարաղուզա եայլան: Այս բարձրաւանդակի միջով ոլորապտոյտ հոսում է Մեծ ջուր կոչուած գետը, սկիզբն առնելով Լեկնա և Կարանտա աւերակներից:

Սա անցնելով Բեժմոնոյի առջևով, գալիս է Սլատուման, Կաճօ, յետոյ հոսելով Բարալէթի միջով, Զակ գիւղի մօտ միանում է Խմէմի-խէվի գետի հետ և անցնելով Արագովայի միջով, տաջում է Սրճայի ափերն և Կորխի մօտ թափւում Ախալքալաք-չայի մէջ: Ահա այս գետի ափին գտնւում է Բարալէթ գիւղը, որ բռնում է 2490 դ. տեղ:

Սա բաժանւում է երկու թաղի, և թէպէտ գետն ընդարձակ է և զարնանը հեղեղւում է, սակայն մի կանոնաւոր կամուրջ չկայ, այլ միայն մի գերան է ձգած գետի վըրայով: Հեղեղների ժամանակ այս երկու թաղերի յարաբերութիւնը բոլորովին կարւում է: Գիւղի հարաւային մասում դեռ կիսաւեր են մի հին մարտկոցի պարիսպներ, հիւսիսային մասում գիւղից $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռու գտնւում է 7 արշին երկ. 3 արշին լայնութեան և 6 արշին բարձրութեան սրբատաշ քարէ մատուռ: Զեղուներ քանդուած է. միակ, հարաւային դրան վրայ կայ հայերէն աղաւաղուած արձանագրութիւն: Այս դրան մօտ կայ մի գերեզմանաքար, որի վրայ դեռ որոշ կարդացւում է հետևեալ տապանագիրը, † Սուրբ նշան տէրունական արեամբ ներկեալ պատուական Բարսեղ քհնյս լեր քաւարան. եւ յակօր իրիցիս լեր ավգնական: Գիւղացիք այս մատուռին Ս. Ստեփաննոսի վանք են կոչում և ուխտ գալիս: Մատուռի շուրջը կան գերեզմաններ: Գետի աջ ափին շինուած են հայոց և վրաց քարաշէն բաւական գեղեցիկ եկեղեցիները: Գետի միւս ափին գտնւում էր պը-

քունի գիւղական միգասեան դպրոցը, 1867 թուին կառուցուած է մի անյարմար շէնք, որի բակում կայ մարմնամարզութեան փթած գործինքը: Այս դպրոցը հիմնել և մինչև 1884 թուականը պահպանել է Կովկասում յունադաւանութիւնը վերահաստատող ընկերութիւնը, այնուհետև պահուում է ժողովրդեան փողով: Այժմ կառավարութիւնը այս դպրոցն երկգասեան է դարձրել և գիշերօթիկներ է պահում: Ուսումնարանի մօտ գտնուում է դատարանը և հասարակաց շտեմարանը:

Տները կիսագետնափոր են, փողոցներն համեմատելով միւս գիւղերի հետ՝ փոքր ինչ կանոնաւոր:

Ընդհանրապէս գիւղը գետի շնորհիւ ուրիշ գիւղերից մաքուր է: Բնակիչները Հայեր և Վրացիներ են, առաջինները 91 տուն են, 262 արական, 250 իգական. երկրորդները 13 տուն, 205 արական, 181 իգական: Բացի սրանցից կան և երկու տուն քրդեր, 8 արական, 7 իգական և 3 տուն թուրքեր, 10 արական, 9 իգական. ընդամենը՝ 109 տուն, 485 արական, 447 իգական, երկու սեռը միասին 932: Վրացիք և 10 տուն հայերը բնիկներ են, միւսները գաղթական են Արտահանից: Թէ հայերն և թէ վրացիք դեռ շատ անկիրթ են, սրանք դեռ չեն ազատուել թրքաց ազդեցութիւնից: Երկուսի բարբառն ևս լի է թուրքերէն բառերով, դարձուածքներով, առածներով և այլն, իսկ երգերն ու առակները թուրքերէն են ու թուրքերէն:

Հայերից միայն 9 հոգի գիտեն հայերէն և ռուսերէն գրել կարդալ, իսկ վրացիներից 10 հոգի վրացերէն և 25 հոգի ռուսերէն: Տիրապետող տարր հանդիսանում են վրացիք. նրանք դիտմամբ հայերէն չեն սովորում և եթէ նոյն իսկ գիտենան, իրենց քահանայի յորդորման համաձայն, չեն էլ խօսի, այն ինչ հայերը, փոքր երեխայից մինչև ծերը գիտեն վրացերէն, և ոչ միայն վրացիների հետ, այլ և տանը վրացերէն են խօսում: Կան և հայերէն բոլորովին չգիտեցողներ:

Բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ. ունին 1205 դես. անջրտի բաշխուած վարելահող և 74 դես.

արօտատեղի: Ամէն մի տանը գալիս է 11,26 դես. վարելահող և 0,69 դես. արօտատեղի, երկու սեռից իւրաքանչիւրին 1,37 դես. բոլոր բաշխուած հողից: Այս հողով չբաւականանալով կապալով վերցրել են արքունական հողերից 41 դես. վարելահող և 159 դես. արօտատեղի, ընդամէնը 400 դես. և աղայապատկան հողերից 253 դես. վարելահող: Ուրեմն կապալով վերցրած են 294 դես. վարելահող և 159 դես. արօտատեղի: Ընդամէնը—բաշխուած և կապալով վերցրած հողը—1499 դես. վարելահող, 233 դես. արօտատեղի, ի միասին՝ 1732 դես. Գիւղացւոց միւս պարապմունքըն է՝ անասնապահութիւն, ներկայ 1895 թուին ունին 497 եզ և գոմէշ, 392 կով և մատակ, 523 հորթ, 2698 այծ և ոչխար. 68 ձի, 12 էշ:

ՄՐԱԳՈՎԱ.

Արագովա գիւղը գտնուում է Ախալքալաքից դէպի հիւսիս 9¹/₂ վերստ հեռաւորութեամբ համանուն գետի ափերին: Սա հնումն բաղկացած է եղել Արա բերդից, որ կառուցուած է եղել գետի ձախ ափին բարձրացող լեռան վրայ, և Գովա գիւղից, որ գտնուելիս է եղել բերդից դէպի հիւսիս գետի աջ ափին:

Այժմ այդ երկու անունները միանալով կազմել են Արագովա անունը: Արա բերդն այժմ աւերակ է. մի ստորերկրեայ անցք բերդի միջից իջնում է մինչև գետը: Եկեղեցու մի պատը դեռ ևս կիսաւեր կանգնած է և նրա միջի խորանն ուխտատեղի է դարձած Ս. Սարգիս անունով: Գովա գիւղն այժմ բոլորովին քանդուած է և նրա տեղը շինուած են մարագներ:

Բերդի հանդէպ հինգ բլուրներ միմեանց կտրելով կազմում են մի ձոր, որ կոչւում է Մեծ ձոր: Արա մօտ կայ մի բլրակ, որի վրայ մի խաչ: Սա ևս ուխտատեղի է՝ Սուրբ Մինաս անունով:

Բերդի սարի լանջին, մի հարթութեան վրայ 'ի Տէր հանգուցեալ Տէր Գրիգոր Տէր Աւետիսեանի ծախքով շինուած է հայոց բաւական մեծ և գեղեցիկ եկեղեցին: Սա ներքուստ զարդարուած է 12 առաքեալների ձիթանկար պատկերներով եկեղեցու 12 սիւնների վրայ, և «վերջին դատաստանի» 7 արշ. երկարութեան և 4 արշ. լայնութեան դարձեալ ձիթանկար պատկերով՝ հիւսիսային պատի վրայ: Սեղանի առաջ կախուած է մի գեղեցիկ ջահ:

Եկեղեցու գաւթում կայ և հայոց դպրոցի սրբատաշ քարերով մի շէնք, սակայն Ռուսաց դպրոցի հիմնելուց 'ի վեր ծառայում է որպէս հասարակաց շտեմարան: Գետի աջ ափին գիւղից գրեթէ դուրս, բարձրաւանդակի վրայ շինուած է գիւղական արքունական միդասեան դպրոցը: Գետի ափերին տընկուած են ծառեր, առաւելապէս ուռենի՝ որոնք բռնում են 5 դես. տեղ: Տներն ընդհանրապէս կիսագետնափոր են, միայն քահանան ունի եւրոպական ճաշակով շինուած և զարդարուած սենեակներ:

Այստեղ է գտնուում շինական դատարանը: Ամբողջ գիւղը բռնում է 20 դեսետտին տեղ: Բնակիչներն Երզրումի Ջինիս գիւղից գաղթականներ են, 114 տուն, 475 ար. 446 իգական սեռից, ընդամէնը 971 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ, ֆուրգոններ բանացնելով և գլխաւորապէս երկրագործութեամբ. ունին 1335 դ. վարելահող, 1290 դ. արօտատեղի: Ուրեմն մի տանը գալիս է 24,25 դ. մի հոգուն (երկու սեռից)՝ 3,23, աշխատելու ընդունակ մի անձի՝ 8,78 դ.:

Տղամարդկանցից 25 հոգի գիտեն հայերէն, 16 հոգի ուսներէն գրել կարդալ:

ՍԵԹԻՍ.

Սաթխա գիւղը գտնուում է Ախալքալաքից դէպի արևելահիւսիս, մօտ 23¹/₂ վերստ հեռու մի ձորակի մէջ, որի մի.

ջով հասում է մի գետակ: Սա սկիզբն է առնում Բուղդաշենում լճից և թափւում է Թափարաւան գետը: Գիւղի հիւսիս արևելեան կողմից գէպի արևելահարաւ ձգւում են 7 բլուր, որոնց վրայ կայ ամրոցի աւերակ: Ամրոցը հիմնուած է եղել այդ եօթը բլուրների վրայ և ունեցել է երկու գուռ, մին արևելահարաւ, միւսը գէպի արևելահիւսիս: Առաջին կամարի վրայ եղած է արձանագրութիւն, սակայն գիւղացիները պոկել են այդ քարը և եկեղեցու շէմքի առաջն ձգել, այնպէս որ արձանագրութիւնը չի երևում: Գիւղացիներն ասում էին թէ այդ արձանագրութիւնը կարգացողներն աւել են, թէ այդտեղ նշանակուած է բերդի հիմնարկութեան տարին, որ իրենք չէին յիշում, անունը՝ Սուկերլաթ և տէրը՝ Սմբակում իշխանը:

Իրենք գիւղացիները պահպանում էին, այս գիւղը պատկանելիս է եղել մի ինչ որ սաւաղ՝ ասունով աղայի, որի անունով և գիւղը կոչուել է Սաթխա:

Բերդի միջից մի ստորերկրեայ անցք ձգուելիս է եղել մինչև գիւղը, որ երկրաշարժի ժամանակ փակուել է և մի աղբիւր սկսել է բղխել:

Գիւղի մէջ, հին աւերակ եկեղեցուն կից, շինուած է հայոց եկեղեցին: Այս գիւղումն է գտնւում այդ հասարակութեան արքունի գիւղական ժողովրդական միդասեան երկու դպրոցներից մինը և դատարանը: Զորի մէջ, գլխաւորապէս գետի ափին տնկուած են առաւելապէս ուռի և դաւաղի ծառեր; ընդամէնը 10 դեսեատիւն տարածութեան վրայ: Ամբողջ գիւղը բռնում է 30 դես. տեղ:

Բնակիչներն բոլորը հայեր են Երզրումի Սօկիւտլի, Ծաղկի և Զենիս գիւղերից, ընդամէնը 163 տուն, 1587 հոգի, 835-ը արական, 752-ը իգական սեռից:

Պարապում են գլխաւորապէս՝ երկրագործութեամբ. ունին 2727,³⁰ դես. բաշխուած հող, որից 2167 դես. վարելահող, խոտատեղի և այգի է, 530,³⁰ արօտատեղի և անյարմար, 30 դ. բնակութեան համար է: Որովհետև իւրաքանչիւր մի անձի գալիս է 1,³ դ. վարելահող. 0,³ դ. արօտա-

տեղի և չի բաւականացնում, ուստի կապալով վերցնում են Ա) արքունական հողերից՝ 910,30 դ., որից 74,30 վարելահող, 836 դ. արօտատեղի է. Բ) աղայապատկաններից 722 դ. որի 222 դ. վարելահող և 500 դ. արօտատեղի է: Այսպէս ուրեմն՝ նրանք կապալով են վերցնում 1632,30 դ. արքունական և աղայապատկան հող, որից 296,30 դ. վարելահող է, 1336 արօտատեղի. իւրաքանչիւր անձին 0,2 դ. վարելահող և 0,9 արօտատեղի:

Ուրեմն՝ այս գիւղացւոց ունեցած թէ բաշխուած և թէ կապալով վերցրած հողն է 4359,60 դես., որի 2493,30 դ. բնակատեղի, այգի, վարելահող և խոտատեղի է, 1666,30 դ. արօտատեղի: Իւրաքանչիւր անձին բնկնում է 1,5 դ. վարելահող, 1,2 դ. արօտատեղի, բոլորից 2,7 դ.: Բացի երկրագործութիւնը, գիւղացիներն աշխատում են և անասնապահութեամբ. վերջին 1895 թուին այս գիւղացիներն ունէին 869 եզ ու գոմէշ, 714 կով ու մատակ, 346 հորդ, 7587 ոչխար ու այծ, 227 ձի, 7 էշ, 431 խոզ:

Բնակիչներից 1886 թուի աշխարհագրութեան համեմատ միայն 62 հոգի գիտեն հայերէն և 24 հոգի ուսներէն գրել կարգալ, որոնցից 3-ը սովորել են 3-դ կարգի սորորին դպրոցներում, իսկ 83 տարրական ուսումնարաններում:

ԳՐՐԻԼՈՎԿԸ ԵՒ ԿԵԼՄԻԿՈՎՆԵՐԻ ԲՆԱԿԵՐՆԸ.

Գուխորուրների ամենանշանաւոր գիւղը, ուր և նստում էր նրանց հոգեւոր պետը է Գարիլովկան:

Սա գտնւում է Ախալքալաքից Աղէքսանդրապօլ տանող փոստային ճանապարհի վրայ, Ախալքալաքից 29 վերստ դէպի հարաւ: Գիւղի արեւմտեան կողմից հոսում է մի գետակ: Զորս կանոնաւոր և լայն փողոցներ չգտնւում են հիւսիսից հարաւ, որոնց երկու կողմում գտնւում են Գուխորուրների բաւական գեղեցիկ տները, իրենց ընդարձակ բակերով, և որոնց թիւը հասնում է 168: Բնակիչները բոլորն էլ դուխո-

բուրներ են, 672 արական, 673 իգական սեռից, ընդամենը՝ 1345 հոգի: Այստեղ նստում է Գարիլիայի ոստիկանութեան ոստիկանը:

Այստեղ գտնուում է և Կամիկովների բնակարանը: Սրբանք մինչև վերջին ժամանակներս համարւում էին դուխուբուրների հոգևոր գլուխ և մեծ յարգանք ու սէր էին վայելում ժողովրդից: Երբ 1890 ես այցելեցի այդ բնակարանը, նա այժմեանի պէս բոլորովին դադարկ չէր, այլ վերջին Կամիկովների ժամանակի պէս կահաւորուած, որն և ես նրկարագրեցի: Այս բնակարանը թէև գիւղական տներից յարմարաւոր և գեղեցիկ է, սակայն քաղաքի տներից մի առանձին առաւելութիւն չունի: Գլխաւոր փոքրիկ վրայ պարսպի մէջ մի յարկանի շինութիւն է:

Ամբողջ բնակարանը բաղկացած է հինգ սենեակներից. դահլիճ, ընդունարան, ննջարան, ամարային սենեակ և ժողովարան:

Կահլիճը մի մեծ սենեակ է, երեք սաժէն երկարութեան և 8 արշին լայնութեան, $3\frac{1}{2}$ արշին էլ բարձրութեան: Սրբմտեան և հարաւային պատերի մէջ բացւում են երկ-երկու պատուհան, 1 արշին և 5 վերշոկ երկարութեան և 1 արշին 2 վերշոկ լայնութեան, հիւսիսային պատից մի դուռ բացւում է բակը: Սրա միւս ծայրում գտնւում է երեք արշին երկարութեան և երկու արշին լայնութեան դուխուբուրի ճաշակով շինուած մի վառարան: Սենեակի պատերը պատտաւած են, յատակն ու առաստաղը ներկած: Դռան և պատուհաններին վարագոյրներ են կախած: Սրբմտեան պատուհանների միջև կախուած է մի հայելի, իսկ դռան երկու կողմում մի մի պատկեր, «НУБА»-ի պրէմեանները:

Սենեակը վառարանի առջևից կտրուած է, վեցեւոր մի շիրմայով, իսկ ներքևում սպիտակ վարագոյրով: Դռան հանդէպ, հիւսիսային պատից կախուած է կայսր Աղէքսանդր Բ-ի պատկերը, ներքևում դրուած է մի թաւշապատ դիւան՝ առաջը մի քառակուսի սեղան, գեղեցիկ ծածկոցով ծածկած, վերան մի լամպ: Սեղանի երկու կողմը մի մի թաւշապատ

բազկաթող: Արևմտեան պատի ուղղութեամբ շարուած են 10 թաւշապատ աթող. դռան և պատուհանի անկիւնում մի ուրիշ սեղան, վերան մի զոյգ մոմակալ:

Շիրմի միւս կողմը, արևելեան պատի ուղղութեամբ դրուած է մի երկաթեայ մահճակալ. պատին խփուած մի գեղեցիկ գորգ. վերան կախուած Ռուսաց կայսերական տոհմից վեց պատկեր: Պատուհանի առաջ դրուած է մի կլոր և շիրմի առջև մի քառանկիւնի սեղան, ծածկոցներով ծածկած, վերան մոմակալներ և մի փոքրիկ հայելի, կողմն երկու թաւշապատ աթող: Մահճակալին կից դրուած է մի կամոդ, վերան ապակեայ դռներով պահարան, որի մէջ զարսած են զանազան ապակեղէններ և արուեստական ծաղիկներ:

ԺՈՂՈՎԱՐՆԵՐ.

Դահլիճի բակից դէպի արևմուտք մտնում են ժողովարանը, որ գաւառիս բոլոր գուխոգուրների աղօթատեղին է:

Սա 3 արշին երկարութեան, 3 արշին լայնութեան և $3\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան մի հասարակ սենեակ է, տախտակ ծածկով: Արևմտեան պատի մէջ կայ երեք, իսկ հարաւայինի մէջ երկու պատուհան: Դուռը մի է, որ դահլիճի բակից բացւում է աղօթատեղու մէջ: Պատերը պատառած են, առաստաղը ներկած, իսկ յատակը քարած:

Հիւսիսային և արևելեան պատերի անկիւնում կայ 3 արշին երկարութեան, 2 արշին լայնութեան և առաստաղի բարձրութեան մի վառարան: Երեք պատի առջև դրուած են երկար նստարաններ, անկիւնից կախուած է մի փոքրիկ ժամացույց, վերան երեսսրբիչ ձգած: Սրա հանդէպ դրուած է մի հասարակ սեղան: Հիւսիսային և արևմտեան պատերին կան կախարաններ, որոնցից կիւրակի և տօն օրերը կախ են անում երեսսրբիչներ: Պատուհաններում դրուած են ծաղկամաններ:

ԿԵԼՄԻԿՈՎՆԵՐԻ ԳԵՐԵՁՄԱՆԵՏՐԻՆԸ.

Գիւղից երեք վերստ հեռու հիւսիսային կողմը գտնուում է Կալմիկովների տոհմային գերեզմանատունը, որ պարսպապատ է՝ և ունի երկու սենեակ՝ հոգու հաց տալու համար: Գերեզմաններն եռակողմանի հատուածակողմի ձև ունին. մի քանիսը տաշած քարից, միւսները ճլից շինուած, 5 արշ. երկարութեան, 4 արշ. լայնութեան և 272 արշ. բարձրութեան: Եզրերը զանազան նշխեր են փորուած. արեւմտեան երեսի մարմարոնի կամ հասարակ քարի վրայ կան ռուսերէն տապանագրեր, որոնց առաջ դրուած էին տունձ ու խնձոր:

ՍՈՒԼԳԱ.

Սուլգա գիւղը գտնուում է Ախալքալաքից դէպի արեւմտահարաւ 18 վերստ հեռաւորութեամբ մի ձորի մէջ: Սրա արեւելահարաւային կողմում ձգւում է Գէօգդաղի շղթան, հարաւային կողմում բարձրանում է Սրբի սարը, որի գագաթին կանգնացրած է մի քարէ մեծ խաչ, շինուած է Ս. Գէորգ անուամբ մի մատուռ՝ մէջը մի քարէ խաչ դրուած: Հիւսիսային կողմում Ղատանա սարը, լանջին մի գիւղի և եկեղեցու աւերակ, սրանից դէպի արեւմտահիւսիս Մեծ Գիւնէյ սարը՝ գագաթին մի աւերակ եկեղեցի: Հիւսիս-արեւելեան կողմը Փոքր Գիւնէյ սարը և հիւսիսային կողմը բերդի կանանջ կոչուած փոքրիկ լիճը, ուր որսում են վայրի բազեր: Սարի գագաթին կայ մի տմրոցի աւերակ, որի միջից զանազան ստորերկրեայ անցքեր ձգւում են մինչև գիւղի տները: Ձորի մէջ տեղից հոսում է մի հեղեղատ: Տներն ընդհանրապէս կէս գետնափոր են. բերդի սարի լանջին շինուած է հասարակ մի եկեղեցի: Ուսումնարան չունին:

Բնակիչները Բասենու Թորթան գիւղից են 134 տուն, 630 ար. 555 իգական սեռից. բացի սրանից 4 տուն քրդեր 11 ար. 7 իգական:

Պարտպում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ. գիւղացիների ձեռքի հողը 2300 գեսետին է: Հացը սև է լինում: Արական սեռից 9 հոգի ռուսերէն և 30 հոգի հայերէն կարգաւ գրել գիտեն:

ՍԱՂԱՄՈ.

Սաղամօ թրքաբնակ գիւղը գտնւում է համանուն լճի արևելեան ափին, դաշտավայրի վրայ, Ախալքալաքից արևելահիւսիս, մօտ 3¹/₂ վերստ հեռու:

Այս գիւղում կան երկու աւերակ մատուռ և մի եկեղեցի: Վերջինիս գաւթի դռան երկու կողմը կան կանանց մի մի անդրիններ, ձեռքերը դէպի վայր ուղղած և մի մի գրտնակ բռնած: Այս եկեղեցու արևելեան պատի պատուհանը շրջապատուած է երկու ոլորապտոյտ օձերի քանդակով: Եկեղեցու, ինչպէս և մատուռների, շուրջը կան գերեզմաններ, որոնցից մի քանիսի գերեզմանաքարերը ներկայացնում են թամբած ձի: Ոչ արձանագրութիւն և ոչ տապանագիր կայ: Բնակիչները թուրք են՝ 56 տուն, 244 ար. 205 իգական. ընդամենը՝ 443. բոլորն էլ մահմեդական սիւննիներ: Կան և երկու տուն հայ լուսաւորչականներ՝ 6 արական, 8 իգական սեռից:

Գիւղն ամբողջապէս պատկանում է թիւրք Հասան-խան և Փաշա-աղա Հասան օղլիներին: Բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ, ձկնորսութեամբ և անասնապահութեամբ:

Կրթութիւնը բոլորովին չէ տարածուած, միմիայն 5 հոգի տանը սովորել են թուրքերէն և 4 հոգի ռուսերէն մի քիչ գրել կարգաւ:

ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՀԵԹՈՒՄ Ա. ԹԱԳԱՌՈՐԻ ՀԱՆՈՒՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏՈՒՓԸ.

Գիւմուրդօ գիւղի արժ. Տէր-Առաքել Կուրղինյանի մօտ կայ մի մասնատուփ, որ սլաւորաստել է տուել Հեթում Ա. Թագաւորը:

Տուփի երկարութիւնն է 2 վերշոկ, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ վերշոկ, իսկ հաստութիւնը 2 սանտիմետր: Տուփի մի երեսը զարդարուած է մի խաչով, վերան Քրիստոս խաչուած, չորս ծալրերին մի մի սրբի անդրիներ կերտուած: Տուփի երեսի չորս անկիւններում մեխուած է չորս սրբերի, Թերէս Ս. Յակովբ Մծբնայ հայրապետի, Ստեփաննոս Նախավկայի, Նիկողայոս Սքանչելագործի և Պանդալէոն բժշկի ոսկեայ գլուխները:

Տուփի միւս երեսի վրայ երկաթագրերով գրուած է:

ԵՍ ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԵԹՈՒ
Մ. ԲԶԻՄ ԱԶԽԱՏՈՒԹԻ
ԺՂՎՑԻ ՆՁԽԱՐԻՄ ՍՐԲՈՑ Մ
ԷԾԻՆ ԱԿՈՐԱ ՄԵՊԵՍ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՆԻԿ
ՈՂԱՌՄԻ ՍՔԱՆԾԵԼԱԳՈՐ
ԵՒՆ ԵՒ ՍՏԷՓԱՆՈՍԻՆ ՆԱԽ
ԱՎԿԱՆ ԵՒ ՊԱՆԴԵԼԵՆԻՆԻ
ԲԺՂԿԻՆ ԶՈՐ ՄԱՏ ԿԱ ՊԶՊԱ
ՆՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳՈՑՍ ԵՒ Մ
ԱՐԽՆՈՑ ԻՄՈՑ ԹՎԻՆ Է
ՃԽԵ ԻՆ ՄԱՆՍԻ Ի ԻՆ ՍԲ ՆՁ
ԱՆՍ ԶԻՆՎԵՑԱԻ:

Այս արծաթեայ տուփի գերեզմանի մէջ դրուած է սրբոց նշխարներն ոսկեայ տուփով—գագաղսով:

Գագաղի երեսը և կողքերը զարդարուած են թանգագին ակներով, որոնց թիւը հասնում է քառասունի:

Գագաղը լցուած է արիւնով շաղաղուած հողով, որի մէջ դրուած են Ս. Յակովբ Մծբնայ հայրապետի միջին մատը, Ս. Նիկողայոս Սքանչեւագործի ճկոյթը, Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի բոյթը և Պանդէլեոն բժշկի մի մասը:

Կարծիք կայ թէ այդ սրբութիւնը Հեթում թագաւորը հանդիսաւոր օրերին կախելիս է եղել վրից:

Այս մասնատուփը Տէր-Առաքել հայրը գնել է Բարալէթ-ցի Աղաջան Գալստեանից 800 ռ. Այս վերջինս իմ Բարալէթ գնացած միջոցին պատմում էր, թէ այդ սրբութիւնը մնացել է իրեն իւր հայր Գալստից, որը Սողոմոն անուն մի Արդահանցու որդեգիրն է եղել:

Այս Սողոմոնի, որի ազգանունը չէր լիշում, Երուսաղէմի միաբան եպիսկոպոս եղբայրը, որի անունը նոյնպէս չէր կարողանում տալ, Կարնում նուիրակ եղած միջոցին, զալիս է Արտահան եղբոր մօտ, ուր և մեռնում է: Սողոմոնն եղբոր կողոպուտը յանձնում է Կարնոյ եպիսկոպոսին, իսկ այս մասնատուփը պահում իւր մօտ: Յետոյ գնում է Երուսաղէմ եղբոր ունեցուածքից մաս ստանալու, ճանապարհին մեռնում է, բոլոր կարողութիւնը, որի հետ և այդ մասնատուփը, թողնելով Գալստին, որովհետեւ զաւակ չէ ունեցել:

ԺՈՒՆԳԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.

Համանուն գիւղի գրեթէ կենդրոնում, մի բլրակի վրայ բարձրանում է Ծունդայի եկեղեցին:

Նախ սև քարից մի սափէն բարձրութեան ներքնայարկ է շինուած և տալս սրա վրայ կարմիր քարերով կանգնեցրած է եկեղեցին, որ չորս սափէն երկարութիւն և երկական սափէն լայնութիւն ու բարձրութիւն ունի:

1	100
2	200
3	300
4	400
5	500
6	600
7	700
8	800
9	900
10	1000
11	1100
12	1200
13	1300
14	1400
15	1500
16	1600
17	1700
18	1800
19	1900
20	2000
21	2100
22	2200
23	2300
24	2400
25	2500
26	2600
27	2700
28	2800
29	2900
30	3000
31	3100
32	3200
33	3300
34	3400
35	3500
36	3600
37	3700
38	3800
39	3900
40	4000
41	4100
42	4200
43	4300
44	4400
45	4500
46	4600
47	4700
48	4800
49	4900
50	5000
51	5100
52	5200
53	5300
54	5400
55	5500
56	5600
57	5700
58	5800
59	5900
60	6000
61	6100
62	6200
63	6300
64	6400
65	6500
66	6600
67	6700
68	6800
69	6900
70	7000
71	7100
72	7200
73	7300
74	7400
75	7500
76	7600
77	7700
78	7800
79	7900
80	8000
81	8100
82	8200
83	8300
84	8400
85	8500
86	8600
87	8700
88	8800
89	8900
90	9000
91	9100
92	9200
93	9300
94	9400
95	9500
96	9600
97	9700
98	9800
99	9900
100	10000

The following table shows the number of
 persons who have been admitted to the
 hospital since the 1st of January 1880.
 The number of persons who have been
 discharged is also given.

ფიგურა

ფიგურა მართალი

ՀԵՏՈՒՆ Բ.Ի ՀԱՆԱԳԱԺ ՆՇԽԱՐԱՆԵՐԻ ՏՈՒՓԸ (1296ԻՆ)
 RELIQUAIRE DE RELIQUES COLLECTIONNÉES PAR HÉTHOUM II. (1296)

დოკ. ცენა. 26 იული 1895. ტიფლის.

„Ազգագրական ჯანუტა“, Ա. Տարի, Ա. Գիրք:

Եկեղեցու ձեռները բոլորակաձև է առանց զմբէթի, արևելեան պատի մէջ բացուում է գեղեցիկ նշխերով եզրափակուած մի պատուհան. նոյնպիսի, միայն փոքր ինչ նեղ պատուհան էլ կայ արևմտեան պատի մէջ, որի ներքե քանդակուած է մի ողկոյզներով պատած խաչ, սրտ տակ կայ վրացերէն Մեսրովբեան տառերով մի անվերժանելի արձանագորութիւն: Այս պատի մէջ կայ և մի կամարակապ դուռն, որ այժմ վեր է շարուած: Հիւսիսային պատը բոլորովին պարզ և առանց պատուհանի է. հարաւայինին կից է գաւթի, որ եկեղեցուն հաւասարաչափ և սրանից աւելի գեղեցկաշէն է: Չորս սիւների վրայ բոլորում են բարակ կամարներ, որոնց վերայ բարձրանալիս է եղել զմբէթը:

Հարաւային կամարը ծառայելիս է եղել որպէս մուտք և խաչաձև քանդակներով զարդարուած է:

ԳԻՒՄՈՒՐԳՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.

Գիւմուրգու եկեղեցին սրբատաշ սև և կարմիր քարերով շինուած խաչաձև գեղեցիկ եկեղեցի է:

Նրա երկարութիւնը՝ 6 սաժէն, լայնութիւնը 5 ս. և 1 արշ. և բարձրութիւնը մինչև կաթողիկէն 7 սաժէն է: Կիսաբոլոր բազմանկիւնի սիւների վրայ ձգւում են կամարներ և սրանց վրայ բարձրանալիս է եղել զմբէթը, որ այժմ քանդուած է:

Եկեղեցու հարաւային կողմը չորս գեղեցիկ կամարներ իրենց ծայրերում ամփոփելով կէս արշինանոց մի մի քարէ հրեշտակ, բոլորում և կազմում են 8 արշ. երկ. 6 արշ. լայն. և $9\frac{1}{4}$ արշ. բարձրութեան մի գեղեցիկ նախագաւթ: Սրա միջից, զէպի եկեղեցին բացւում են երկու դուռ, մին, որ տանում է եկեղեցին, իսկ միւսը մի փոքրիկ խորան: Եկեղեցու դուռն՝ որ $3\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան և 2 արշ. լայնութեան է, կամարակապ է և նշխերով զարդարուած:

Եկեղեցու դռնից փոքր ինչ աջ բացւում է մի ուրիշ

փոքրիկ դուռ 2 արշ. երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան խորանի մէջ, որի մէջ այժմ խաչքարեր կան դրուած:

Նոխաղրան արեւմտեան պատը բոլորովին քանդուած է, միայն սրան կից կանգուն են երկու գերեզմանի կոթողներ.—երկու քառ. արշ. բարձրութեան հողակոյտի վրայ մի քառակուսի արշինաչափ կարմիր քարէ պատուանդան է դրուած, որի վրայ կանգնեցրած է չորս արշին երկարութեան և կէս արշին լայնութեան քառանկիւնի քարեր:

Կոթողների վրայ չկայ ոչ մի արձանագրութիւն, միայն սրանց պատուանդանի վրայ քանդակուած են խաչեր և մի ծառ:

Եկեղեցու պատը գաւիթի ձեղունից $4\frac{3}{4}$ արշին բարձր է, պատի մէջտեղը մօտ չորս արշին երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան եռանկիւնաձև ներս անկուածք կայ, զբլուխը ճաճանչաւոր հրեշտակի քարեգլխով զարդարուած: Սրա երկու կողմում մի սաժէն երկարութեան և $\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան մի մի պատուհան կայ: Այս պատին բոլորովին նման է հիւսիսային պատը, միայն սրան աւջև չկայ ոչ գաւիթ և ոչ դուռն:

Եկեղեցու արեւելեան կողմը, պատի ծայրերից $3\frac{1}{2}$ արշին հեռավորութեամբ կան մի մի ներսանկուածներ, կամարների՝ ճաճանչների մէջ մի Աւետարանչի գլուխ և մի արծիւ քանդակուած: Սրանց մէջ տեղը բացուած է մօտ 2 արշ. երկ. և մօտ $\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան մի պատուհան՝ գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած, սրա շուրջը բոլորում է մի կամար, մի ծայրը մի մարդու, իսկ միւսը մի արծուի քանդակի վրայ լինուած: Կամարի վրայ բացուած է մի փոքրիկ, կլոր պատուհան:

Արեւմտեան պատին կից է գաւիթը, որ 25 արշին երկարութեան և 14 արշին լայնութեան և 9 արշին բարձրութեան երեք սենեակների բաժանուած շինութիւն է:

Արեւմտեան կողմն ունի մի գեղեցիկ քանդակագործ դուռ, բարձրում խաչ և արձանագրութիւն ¹⁾, միւս պա-

¹⁾ Որովհետեւ այս արձանագրութիւնները վրացերէն են, ուստի ես արժան համարեցի միայն նրանց խմբւոր գրել պատմականի բաժնում:

տերն էլ կամարաւոր և գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած են:

Եկեղեցին ներքուստ բաժանուած է եօթ խորանների, որոնցից երեքն՝ արևելեան կողմն են:

Սեղանի երկու կողմից բարձրացող կիսասիւնների վերին հանգիպակաց անկիւններում կան մի այլ և մի կին մարդու փոքրագիր քանդակագործ պատկերներ: Սեղանի երկու կողմը կալ մի մի հանդերձատուն: Հիւսիսային և հարաւային կիսաբոլորաձև երկերկու խորաններից առաջինների արևելեան պատերի մէջ կան մի մի աւազան:

Գիւմուրդեցի հայ գիւղացիք եկեղեցու արևմտեան մասը, որ հաւանականօրէն միաբանից բնակարանը պիտի լինի, զարծրել են եկեղեցի, սեղանի համար տեղ առնելով եկեղեցու մէջ, որ բռնել է գրեթէ կէս մասը: Իսկ կողքի երկու սենեակն առաջներն իբրև ուսումնարան, իսկ այժմ որպէս հասարակաց շտեմարան են ծառայեցնում: Բացի այդ՝ եկեղեցու խորաններից դէպի արևելք դռներ են բացել և այդտեղ ևս ցորեն են լցնում:

ԹՄԲԱԻԿ ԿԸՄ ԹՄԱԿՎԻ.

Վեց ապառաժոտ 8761 ոտ. բարձրութեան լեռներ մի մեանց կպած և ձգուած են Կուրի ուղղութեամբ, հարաւից հիւսիս: Սրանցից միջի երեքը, որոնցից դէպի հիւսիս գտնւում են երկու, իսկ դէպի հարաւ մի լեռն, միւսներից փոքր ինչ բարձր են և ահա այս երեք լեռների վրայ կառուցուած է մի ամրոց, որի երկարութիւնը կը լինի մօտաւորապէս 100, իսկ լայնութիւնը՝ 20 սաժէն:

Պարիսպը, որի լայնութիւնը $1\frac{1}{3}$ արշին է, կրով և տեղ տեղ սրբատաշ քարերով շինուած, բոլորում է այս երեք լեռների շուրջը, իւրաքանչիւրի վրայ մի մի աշտարակ բարձրացնելով ու ձգւում գնում կողքի լեռները, ուր միանում է իւրաքանչիւրի վրայ շինուած մի մի աշտարակի:

Բուն ամրոցի հանդէս, արևելեան կողմը բարձրանում է այս երեք լեռներին կսլած մի տափարակ բլուր, որ նոյնպէս պարսպապատ է:

Ամբողջ բերդն ունի երեք դուռ, հարաւից, հիւսիսից և արևելքից, որ տանում է դէսլի բլուրը: Այս բլրի վրայ կայ մի փոքրիկ մատուռ, մօտ 7 արշին երկարութեան, 4 արշին լայն. և 5 արշին բարձրութեան: Այս մատուռի միայն արևելեան ու հարաւային պատերն են կանգուն մնացել:

Սեղանի երկու կողմը կայ երկար խորաններ: Պատին նկարած է Ս. Աստուածածինը, կողքը երկու կոյս, ներքևը երկ երկու առաքեալ: Հարաւային պատին մի կամարի ներքև նկատելի է մի սրբի պատկեր, ներքևում Վրաց Մեսրոպեան տառերով սև գոյնով գրուած մի արձանագրութիւն: Ի դուր անցաւ բոլոր ջանքս ընդօրինակելու, որովհետև սաստիկ եղծուած էր:

Հարաւային դռան մօտ մի ստորերկրեայ անցք ժայռի միջով իջնում է մինչև Կուրը, ջուր բերելու համար:

Բլրի առջև կանգնած է կիսաւեր, 3 յաժէն բարձր. մի կոթող, որի շուրջը նկատուում են բնակարանների աւերակներ:

Այստեղ է եղել գիւղը, որից փոքր ինչ հիւսիս գտնւում է գերեզմանատունը:

Այստեղ կան շատ խաչարձաններ և գերեզմանաքարեր հայկական արձանագրութեամբ: Սրանցից մինի վրայ գրուած է.

Թվ. ալ կ զ (1417)

Ես Մխիթար և և կենակիցս. կանգնեցաք զխաչ

Մի եռանկիւնաձև գերեզմանի քարի արևելեան կողմը, Էրեսը դէսլի արևմուտք գարձրած կայ մի խաչարձան ևս հետևեալ արձանագրութեամբ:

Թվ. ալ հ դ (1425)

Յահել աւուրն աներկկի լուսով փայլեալ ի մէջ երկրի զոգիս Սրգս. քհն. լուսաւորեալ յայնս ատենի նաեւ Եղիայի իւրոյ

Մի ուրիշ գերեզմանի կարմիր քարէ խաչարձանի վրայ,

որի բարձրութիւնն 1 սաժէն է և լայնութիւնը 1 արշին.

Խաչս կանգնեցաւ

Խաչի փեղքերի միջև փորագրուած է սը. Նիկո-

ղոս. սը. Սարգիս. Աստուածածին. սը. Կամսյկա-

տար. և. Գրիգոր. խաչի պանտուանդանի վրայ.

Արդ ևս էրեցս կանգնեցի զխաչս յիշատակ ինձ

ծնաւ քո . յար. . ուեկին և արագերին . . .

եղբարցս իմոց տր. Մխիթարայ և ար. . . . իր

և ամենայն անական . . . , կա աց և երեսխայոց:

Թմբուկ բերդի հանդէպ գետի աջ ափին կան ընդար-
ձակ սենեակների պատեր: Ժողովրդեան ասելով դա թմբկա-
բերդիների խաներն են եղած: Սրանցից փոքր ինչ հիւսիս
կայ մի շինութիւն, փոքրիկ սենեակներից բաղկացած, որից
միայն մինը կանգուն է: Շինութիւնը շատ նման է բաղանիսի:

ՄԱՆԻՑ ԳՈՄ.

Ախալքալաքից դէպի արևմտահարաւ, մօտ 17 վերստ
հեռաւորութեամբ Կուրի արևելեան ափին մի ձորակ կը-
տրուում է երկու ահագին ժայռերով, որոնք գրեթէ 30 սաժէն
հեռաւորութեամբ ձգւում են միմեանց զուգահեռական:

Այս ժայռերն սկսւում են ձորի ծայրից և իջնում մինչև
գետի ափը, մօտաւորապէս մի վերստ երկարութեամբ: Ժայռերի
միջև, գետին մօտիկ կայ սլատնէշի կիսաւեր մի հաստ պատ: Այս
ժայռերը բաղկացած են մեծ ժայռ քարերից, մօտ խճից, կը-
րից և կարմիր կաւային հողաշերտերից, մօտաւորապէս եր-
կու վերստ բարձրութեամբ:

Այս երկու ժայռերի միջից հոսում է մի սառն աղբիւր:
Ժայռերի մէջ կան արհեստական բազմաթիւ այրեր, որոնցից
մի քանիսը մի, իսկ միւսները մի քանի աչքից են բաղկա-
ցած: Կան և այնպիսիներ, որոնք նեղ անցքերով ուղիղ և դէ-
պի վեր ձգուելով՝ բարձրանում են մինչև ժայռի գլուխը,
իսկ տեղ տեղ փոքրիկ պատուհաններ են բացւում դէպի ձորը:

Սու հասարակ պատուհանների գոգում կան փոքրիկ անցքեր, թերևս հրացանների համար:

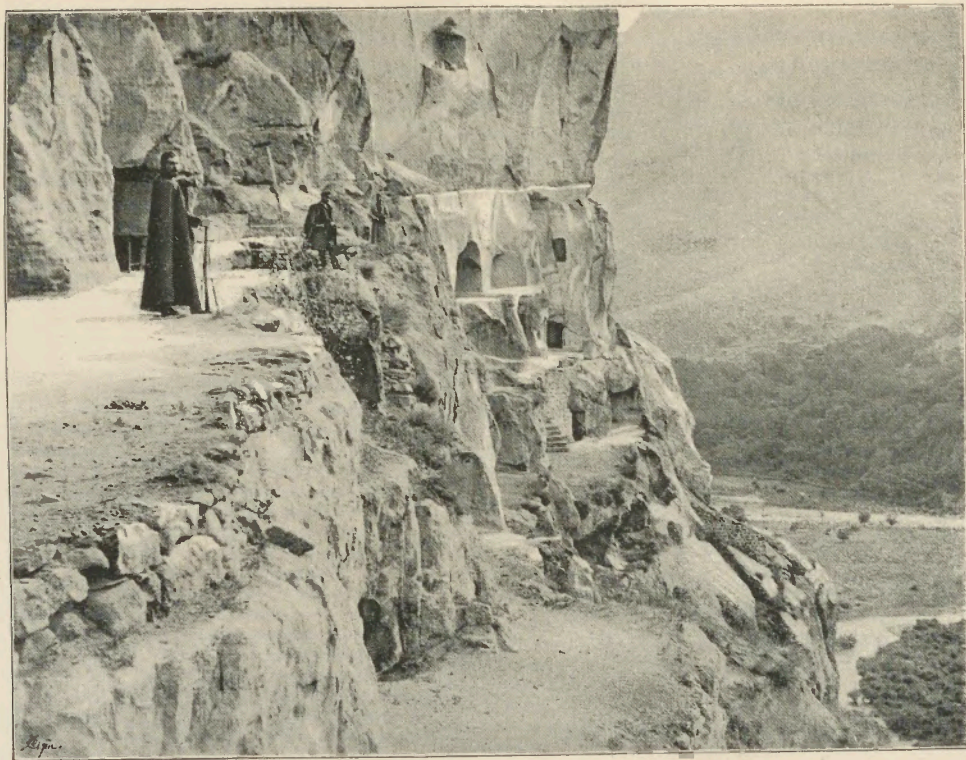
Այս ժայռերից հարաւայինում կան երեք եկեղեցի, որոնցից երկուսը ստորոտումն են, իսկ միւսը գագաթին: Վերջինս գմբեթաւոր է և հեռուից պարզ երևում է, միայն թէ այդտեղ տանող այրերից շատերը քանդուած լինելով՝ անհնարին է բարձրանալ մինչև այնտեղ: Միւս երկու եկեղեցին խորաններ ունին:

Այրերը լի են թռչունների բուներով, հովիտը բերաւոր ծաղիկներով:

ՎԱՐՉԻՆ ԿԵՄ ՎԱՐՉՈՒՆԻՔ.

Կուր գետի ձախ ափին, գետից մօտ 40 սաժէն հեռաւորութեամբ բարձրանում են ահագին ժայռեր, 5 վերստից աւելի բարձրութեան և 3 վերստից ոչ պակաս երկայնութեան: Այս ժայռերը կազմուած են ժայռ քարի և աւազի շերտերից: Այս ժայռի մէջ արուեստօրէն փորուած են եօթհարիւրի չափ սենեակներ, եկեղեցիներ և այլ շինութիւններ: Ընդհանրապէս բոլոր շինութիւնները շատ մաքուր փորուած են և բաղկացած են 2—4 սենեակներից, մի սաժէնից աւելի բարձրութեան և զանազան մեծութեան: Ամբողջ շինութիւնը բաղկացած է եօթ յարկից, որոնցից իւրաքանչիւրի կտուրը ծառայում է երկրորդին որպէս պատշգամբ կամ ճանապարհ: Առաջին յարկը գետնից մօտ 20 սաժէն բարձր է: Այս ահագին շինութիւնն ունեցել է միայն երկու ճանապարհ ժայռի երկու կողքերից ու սրանք մի սաժէնից աւելի բարձրութեան և երկու արջին լայնութեան կամարաձև անցքեր են, որ ժայռի ստորոտից տեղ տեղ ոլորուելով բարձրանում են մինչև վերջին յարկը, իւրաքանչիւր յարկի համար դռներ բանալով:

Արևմտեան կողմը գրեթէ երեք վերստ հեռուից փողրանք է դրոճած, որ գալիս հասնում է մինչև դատարանը:

ՎԵՐՆԱ

ՎԱՐՋԻԱ

Միջին տարեան տպարան

VARSA

«Ազգագրական Հանդէս», Ա. Տարի, Ա. Գիրք:

Խողովակներից մինը հանուած է և պահուում է: Աւանդութիւնն ասում է, թէ սա կաթ բերելու համար է շինուել. բայց հաւանական է, որ ջրի համար լինի: Շինութիւններից գլխաւորապէս նշանաւոր են.

Ս. Աստուածածնի Վերափոխման եկեղեցին. Սա ամբողջապէս փորուած է ժայռի մէջ, երկրորդ յարկում, միայն հարաւային պատը, սրա հետ և երկկամարանի գաւթը՝ որ 4 սաժէն երկարութիւն, $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութիւն և 5 սաժէն բարձրութիւն ունի, շինուած է սրբատաշ քարերից: Այս պատի դրսի երեսին նկարուած է վերջին դատաստանը, իսկ գաւթի առաստաղի վրայ չորս հրեշտակ մի խաչ բռնած և մի քիչ ներքև, մի սալ՝ վերան մի աղջիկ և մի տղայ քնած:

Գաւթից միայն մի դուռ բացուում է եկեղեցու մէջ: Եկեղեցու երկարութիւնը 6 սաժէն և երկու արշին, լայնութիւնը 3 սաժէն $2\frac{1}{2}$ արշին և բարձրութիւնը մօտ 5 սաժէն է: Առաստաղը կամարաձև է. խորանը բոլորաձև և կամարակապ. հիւսիսային և հարաւային պատերին կից ձգուում են երկու բարակ կեղծ սիւներ որ կամար են ձգում պատերի վրայ. խորանի հարաւային պատի մէջ բացուում են երկու երկայն ու նեղ և սրանց վրայ մի կարծ ու նեղ պատուհան: Նոյն պատի մէջ բացուում են երեք մեծ և սրանց վրայ երկու փոքր պատուհան:

Աւագ խորանի մէջտեղը մի սաժէն բարձրութեան, մէկ ու կէս արշին լայնութեան եւ մի արշին խորութեան մի սրբատուն կայ, սրտնից մի քիչ ձախ մի այգպիսին էլ կայ, որի մէջ մի անցք բացուում է դէպի կողքի սենեակը:

Այս խորանի առաստաղի մէջտեղը նկարուած է Ս. Աստուածածինը, երկու հրեշտակապետի հետ, շուրջը Վրաց Մեսրոպեան տառերով գրած. Ամենասուրբ Աստուածածին օգնեալ Թամար Թագուհու:

Աստուածածնի պատկերի շուրջը նկարուած են տասներկու առաքեալների պատկերները, մինի տակը վրաց Մեսրոպեան, միւսինը յունական տառերով անունը գրած:

Եկեղեցու հիւսիսային պատի առաջին կամարի մէջ նկարած է Ս. Աստուածածինը հրեշտակներով շրջապատուած, մօտը Գէորգ Գ. Թագաւորը, ձեռքը դէպի նա պարզած, իսկ սրա մօտ Թամար Թագուհին՝ ձեռին այս եկեղեցու յատակագիծը: Սոյն պատի միւս կամարի մէջ նկարուած է վրաց չորս Թագուհիներ, միւս պատերը և պատուհանները ծածկուած են սրբոց նկարներով: Ընդհանրապէս բոլոր պատկերները շատ յաջողուած են և պատիւ են բերում անյայտ նկարչի վրձինին: Հիւսիսային պատի մէջ, սեղանին կից բացուում է մի դուռն մի ընդարձակ սենեկի մէջ, ուր դրան մօտիկ կայ մի փոքրիկ մատուռ, մէջը երկու գերեզման: Ոմանց ասելով, սրանք Գէորգի Գ-ի և Թամարի գերեզմանները պիտի լինին: Այս սենեկի արևելեան պատի մէջ բացուում է մի նեղ դռնակ. երկու արշին բարձրութեան և $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան մի անցք ձգուում է դէպի վեր, և բաժանուելով երկուսի, մինը գնում է դէպի հիւսիս և ուղղակի իջնում այս սենեակի վրայ, այս ուղղահայեաց անցքը մօտ 10 սաժէն խորութիւն, 2 արշին երկարութիւն և $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութիւն ունի: Միւս անցքը սանդուղներով, 60 սաժէնաչափ բարձրանալով մտնում է մի ընդարձակ սենեակ, 60 ս. երկարութեան, 2 ս. լայնութեան և 1 ս. բարձրութեան: Այս սենեկից երկու սանդուղով իջնում են մի փոքրիկ տեղ, ուր կայ քարէ մի դուռ. այստեղ երկու պատուհան նախում են դէպի ձորը:

Այս ընդարձակ սենեակը ունի մի մեծ պատուհան, որտեղից կարելի է դուրս գալ և մտնել մի ուրիշ, բոլորովին անջատ այլի մէջ, որ ինքն էլ ստորաբաժանումներով տարածուում է ժայռի մէջ: Տաճարի արևմտեան պատի մէջ բացուում է մի ուրիշ դուռ, որ մտնում է մի ընդարձակ սենեակ, ուր կան չորս գերեզման: Այս սենեակը մի դռնով հաղորդակցութիւն ունի և տաճարի հիւսիսային կողմը գտնուող սենեկի հետ, ուր գտնուում է Թագաւորի և Թագուհու կործեցեալ գերեզմանները, փոքրիկ մատուռով: Արևմտեան պատի մէջ էլ բացուում է դուռն մի ահագին, երկու սաժէնից

աւելի բարձր սենեակի մէջ, որի առաստաղում բացուած է մի կլոր անցք, որ սանդուղներով տանում է վերև և ստորաբաժանուելով մտնում զանազան սենեակների մէջ: Այս սենեկի հիւսիսային կողմում ձգւում է մի սաժէն բարձրութեան մի լայն անցք, որ տանում է դէպի սառն ջրի աւազանը:

Զանգակատունը գտնւում է եկեղեցուց փոքր ինչ ցած՝ դէպի արևմուտք, մօտ 8 սաժէն հեռու առաջ ցցուած ժայռի գագաթին: Չորս սրբատաշ կամարների վրայ բարձրանալիս է եղել գմբէթը, որ այժմ քանդուած է: Արևմտեան և արևելեան պատերի մէջ բացւում են կամարաձև դռներ, զեղեցիկ նշխերով եզրափակուած: Զանգակատունը առանց գմբէթի քառակուսի է, երկու սաժէն մեծութեան: Հիւսիսային պատը այժմ քանդուել է: Սրա արևելեան պատի անկիւնում կայ քանդակուած մի ողկոյզ երկու ճուղ խաղողով, և մի պսակաձև օղակ, որի մէջ և կանացի բլրիէֆ մի դէմք:

Թաղուհու բնակարանը. Զանգակատնից արևմուտք, ժայռի մէջ փորուած է 4 սաժ. երկայնութեան, 2 ս. լայնութեան և մօտ 3 սաժէն բարձրութեան մի կամարաւոր սենեակ: Սրա հիւսիսային պատի վրայ մի կամար է բոլորում, իսկ արևմտեան պատի մէջ $2\frac{1}{2}$ արշ. խորութեամբ և 1 ս. բարձրութեամբ և 2 արշ. լայնութեամբ մի պահարան է բացւում. միւս պատերի մէջ ևս կան մեծ և փոքր պահարաններ: Պատերին կից ձգւում են $\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան քարէ նստարաններ: Այս սենեկից բացւում են դռներ դէպի ուրիշ 2 սենեակ: Դուռը մեծ և կամարաւոր է: Դրան մօտ գտնւում է մի փոքրիկ մատուռ և ուրիշ սենեակներ: Ասում են, թէ սա թաղուհու բնակարանն է եղած:

Խորհրդարանը կամ դատարանը. 4 սաժէն երկայնութեան, 2 ս. 2 արշ. լայնութեան և 2 ս. բարձրութեան կամարաւոր մի սենեակ է, ժայռի մէջ փորուած: Դուռը կամարաձև է, 5 արշ. բարձրութեան և 2 արշին լայնութեան, կողքերին մի մի նեղ պատուհաններով: Հիւսիսային պատի

մէջտեղը փորուած է պատկեր զնելու տեղ, իսկ ներքեւում մի պահարան — թերեւս նստելու տեղ: Սրանից ձախ 4 արշ. երկայնութեան, 2 արշ. խորութեան և 5 արշ. բարձրութեան կամարաձև մի խորշ կայ, այսպիսի խորշեր, միայն փոքր ինչ փոքր, կան և արեւմտեան ու արեւելեան պատերի մէջ: Հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի դուռ մի ուրիշ սենեկի մէջ, որ 3 ս. երկայնութիւն և 4 արշ. լայնութիւն ունի: Արեւելեան պատի մէջ ևս գլխաւոր դրան մօտ մի դուռ տանում է մի փոքրիկ սենեակ: Գլխաւոր դրան առաջ փոքրիկ հրապարակ կայ, կողքերին քարէ նստարաններ: Արեւելեան կողմը մի փոքրիկ մատուռ կայ:

Միւս շինութիւններից նշանաւոր է մի փոքրիկ եկեղեցի, հնձանը, ժայռի մէջ փորուած մառանը, ուր բացի ներս փորուած պահարաններից կան և 6 հատ ժայռի մէջ փորուած գինու կարասներ, խանութներ, որոնց դարակները ժայռի մէջ են դուրս փորուած ևւն:

Մինչև դարուս կէսը Վարձիւան բոլորովին անխնամ էր թողնուած և ոչխարների պահպանութեան էր ծառայում, իսկ այժմ շնորհիւ սկզբում մի յոյն սարկաւագի, իսկ այժմ մի վրացի վարդապետի մաքրուած և ուխտատեղի է դարձրած: Ամէն տարի Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնին շրջակայ գիւղերից և քաղաքներից ահագին բազմութիւն Հայերի, Վրացիների և Յոյների գալիս է այդտեղ ուխտի: Ախալքալաքի գաւառն էլ մի փոքրիկ նպաստ է տալիս այդ վանքի պահպանութեան համար ¹⁾:

ՄՈՒՐԺ.

Գոթելեա գիւղից դէպի արեւելահիւսիս մի և կէս վերստ հեռւորութեամբ ընդարձակ դաշտավայրի վրայ բարձրանում են երկու բլրակներ, որոնցից հիւսիսայինի վրայ նկատուում է պարսպի հիմք և մարտկոցի աւերակ: Այս բլրի

¹⁾ Սյս հատուածը տպուել է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում, 1895 թ. № 1.

արևմտեան կողմը տարածուած է մի ընդարձակ գիւղի աւերակ և ցորենի բազմաթիւ հորեր, պատերը քարով շարուած-
Բլրի լանջին գիւղի կողմը, միմեանց մօտ 50 սաժէն հեռա-
ւորութեամբ երկու ստորերկրեայ այլ ձգւում են հեռու ու
հեռու, Գոթելեցոց ասելով մինչի Նացարգորայի գետը: Այ-
րերի մէջ բացւում են բազմաթիւ, մեծ և փոքր սենեակներ,
որոնցից մի քանիսի կտուրները ծածկուած են մեծ մեծ քա-
րերով.

ՔՈՈՇՂԼՈՒ ԲԵՐԳԸ.

Սամսար լեռների հարաւային վերջին գագաթի և Թա-
փարաւան լճի հիւսիսային եզրի հանդէպ բարձրանում են
միւսնոյն ուղղութեամբ և միմեանցից մօտ կէս վերստ հեռու
երկու լեռն, որոնց վրայ գտնւում է Քոռշղլու բերդը:

Այս լեռներից հիւսիսայինը միւսից բարձր է, սրա ա-
րևմտեան լանջին գտնւում են սեպացեալ ժայռեր, որ ձըգ-
ւում են մինչև գագաթը:

Այս ժայռի մէջ բաւական մաքուր փորուած են իրփի
վերայ երեք սենեակներ, որոնք, ժողովրդեան ասելով, Քոռ-
շղլու ապաստարանն են եղած:

Մի փոքրիկ, մի արշին բարձր. և $\frac{3}{4}$ արշ. լայն. դուռ,
որի առաջ ընկած է $\frac{1}{4}$ արշին հաստութեան քարէ փեղկը,
բացւում է 3 արշին երկար., 2 արշ. լայն., և 1 սաժէն բար-
ձրութեամբ սենեկի մէջ: Սրա արևմտեան պատի մէջ բաց-
ւում է մի փոքրիկ պատուհան, քարէ փեղկով ծածկուած,
կողքերին երկու ծակ միայն թողնելով, որ հրացանի հա-
մար է:

Արևելեան պատի մէջ տեղը մի վերշոկ խորութեան,
 $\frac{3}{4}$ արշ. բարձրութեան, և $\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան կամարաձև
փորուածք է, իսկ հարաւային պատի մէջ $\frac{1}{2}$ արշ. երկա-
րութեան 3 վերշոկ լայնութեան և 5 վերշոկ բարձրութեան
կամարաձև մի խորշ կայ:

Դուան մօտից $1\frac{1}{2}$ արշ. բարձ. և 1 արշ. լայնութեան մի անցք երկու սաժէն երկարութեամբ սանդուղով բարձրանում և վերջանում է մի փոքրիկ դռնով, որի շուրջը հրացանի համար անցքեր են թողած:

Իմ առաջնորդ արժ. Տէր-Մակար Տէր-Յարութիւնեանն ասում էր, թէ մի տարի առաջ ինքն այդ դռնով մտել էր մի ուրիշ սենեակ, որ այժմ քանդուել և վայր է թափուել: Այս սենեակն առաջինին նման, միայն նրանից փոքր ինչ մեծ է եղել:

Հարաւային պատի մէջ մի արշինից աւելի բարձրութեան և մօտ $\frac{3}{4}$ արշ. լայնութեան և $\frac{1}{4}$ արշ. խորութեան կամարաձև ներս է փորուած եղել, մէջը մի գլխաբաց, հանդերձը մինչև ծնկերը, առանց զէնքի մարդ քանդակուած:

Պատկերի երկու կողմն եղել է արձանագրութիւն, որ ոչ ինքը և ոչ իւր վրացի ուղղեկիցը կարողացել են իմանալ, թէ ինչ ազգի տառերով է: Այս սենեկի առջև գետնից մի արշ. լայնութեան պատ է դրուած եղել, որի վրայով քայլելով բարձրանալիս են եղել երրորդ և վերջին սենեակը, որ դեռ կանգուն է: Սա ժայռ քարերի մէջ փորուած 4 արշ. երկար. 3 արշին լայնութեան և մի սաժէն բարձրութեան սենեակ է, որի արեւմտեան պատը բոլորովին քանդուած է:

Արեւելեան պատի մէջ երկու վերջով խորութեան $\frac{3}{4}$ արշին երկար. և $\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան խորշ կայ, իսկ հարաւայինում $\frac{1}{4}$ արշին խորութեան մի մեծ կամար, որի վերև մի ուրիշ մի արշին երկարութեան և երկու վերջով լայնութեան և $\frac{1}{4}$ արշ. խորութեան խորշ, ուր մի թռչուն բուն էր դրել և ձու ածել:

Սենեկի արեւելեան պատի անկիւններում դրուած էին երկու խաչարձան: Մեր ջանքն ի զուր անցաւ արձանագրութիւն և մարդու պատկեր կրող քարը գտնելու:

ՍԵՄՍԵՐՆԵՐ.

Մեծ կամ Թոք և Փոքր սամսարները գտնուում են Ախալքալաքից դէպի արևելք, Սամսար լեռներից արևմուտք մի բարձրաւանդակի վրայ:

Այս երկու Սամսարների միջի հեռաւորութիւնը հազիւ կէս վերստ լինի: Այս երկու գիւղերի միջև ձգւում է մի ձոր, որ հազիւ 6 սաժէն խորութիւն և չորս սաժէն լայնութիւն ունենայ: Սա սկսւում է Մեծ Սամսարից հարաւ $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռուից և ձգւում է մինչև Փոքր Մերենիա աւերակը: Զորակի միջով հոսում է մի վճիտ և սառնորակ առուակ, որ սկիզբն է առնում Մեծ Սամսարից մի վերստ հեռու արևելահարաւ գտնուող Քեխուտի սարի աղբիւրներից:

Զորակի երկու կողմերը քոչեր են, սև, կարմիր և սպիտակ մեծ ու փոքր քարերից, կարմիր, կաւային և կրային հողից ու խճից բաղադրուած:

Այս քրչերի մէջ փորուած են մի փառաւոր եկեղեցի, մի քանի մատուռ և բազմաթիւ այրեր: Եկեղեցին, որ գտնուում է փոքր Սամսարի ձորակում, գետի պջ ափին, ամբողջովին փորուած է քրչի մէջ:

Նրա երկարութիւնն է 20 արշին, լայնութիւնը՝ 10 արշին և բարձրութիւնը մօտ 5 սաժէն: 2 արշին երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ լայնութեան և $4\frac{1}{2}$ սաժէն բարձրութեան քառանկիւնի բնականից թողնուած սիւներ կամարակապ բոլորում են և սրանց վերայ բարձրացնում է զմբէթի փորուածքը:

Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի հանդերձատուն, 2 սաժ. երկարութեան, $3\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան և մօտ 4 սաժէն բարձրութեան:

Եկեղեցու հարաւային պատը, որի մէջ բացւում է եկեղեցու դուռն և երեք պատուհան, կիսով չափ քանդուած է:

Դռան վերև վրաց Մեսրոպեան տառերով կայ մի եղծուած արձանագրութիւն:

Խորանի պատուհանի և եկեղեցու արևմտեան պատի

միջից մի նեղ անցք ձգւում և գնում խառնւում է ձորակի միջի բազմաթիւ այրերին:

Այս քրչերից պրծել գետի ափն է գլորուել 10 արշին բարձրութեան, 6 սաժէն լայնութեան և 1 սաժէն հաստութեան մի ժայռ քար, որի մէջ փորուած է մի մատուռ, մի սաժէն բարձրութեան, $2\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան և երկու արշին լայնութեան: Միւսն ունի քարերից, արևելեան պատին կից դուրս է փորուած $\frac{1}{2}$ արշին հաստութեան և 1 արշին բարձրութեան մի վեմ քար, որի պատի մէջ կայ մի փոքրիկ խորշ: Դռան տեղը կոտրուած է:

Միայն դռան երկու կողմում կայ վրաց տառերով մի եղծուած արձանագրութիւն:

Այս ամբողջ ձորակի մէջ մանաւանդ Մեծ Սամսարում կան բազմաթիւ այրեր. սրանք ընդհանրապէս մեծ և փոքր գետնափոր խորշեր են՝ նեղ և երկարաձիգ անցքերով միմեանց միացած, որոնք երբեմն վայր են իջնում, երբեմն ուղղակի աստիճանաբար վեր բարձրանում և երբեմն ուղիղ ձգւում, իրենց միջից զանազան կողմեր անցքեր բանալով: Ընդհանրապէս այս անցքերն այն մեծութեան են, որ մարդ պըսըզած ազատօրէն կարող է յառաջ գնալ, իսկ տեղ տեղ այնքան բարձր են, որ կարելի է և կանգնած քայլել:

Խորշերը, որ հաւանականօրէն մարդկանց բնակարաններ են եղել, միշտ մի սաժէնից բարձր են, 1—10 սաժէն երկարութեան և 1—5 սաժէն լայնութեան:

Կան խորշեր ևս, ուր շինուած են քարէ մսուրներ, ժայռի մէջ փորուած են պահարաններ, քարէ նստարաններ, ձորակի մօտի սենեակները պատուհաններ էլ ունին դէպի ձորը քարէ կափարիչներով: Պատուհանների գոգերում կան փոքրիկ ծակեր:

Ընդհանրապէս այս բոլոր անցքերն ու խորշերը շատ մաքուր են, օդը՝ նոյնպէս, այրերից մինի միջի ջուրը ևս՝ շատ յստակ և սառն:

Այս աղբիւրն այժմ կախուած է ձորի մէջ, շնորհիւ գիւղի առաջին հտրուստ և շատ հիւրասէր Կարապետ Գդըլ-

եանի, և ջուր է մատակարարում ամբողջ Մեծ Սամսար գիւղին:

Եւ մտայ այս այրերից բոլոր նշանաւորները: Ինչ ուղղեկցում էին գիւղի արժանապատիւ Տէր-Մակար Տէր-Յարութիւնեան, որ մի աշխույժ և հետաքրքիր երիտասարդ է և մի քանի գիւղացի:

Բաւական է կարծեմ նկարագրել միտոյն մի այրի ուղղութիւնը. ժողովրդեան կոչած «խաչ մաղարան» գտնուում է Մեծ Սամսարի ձորում առուակի աջ ափին, աղբիւրից փոքր ինչ բարձր:

Ժայռ քարի մէջ փորուած մի փոքրիկ անցքով մենք մտանք ներս և ուղղահայեաց 10 ոտք քարէ սանդուղով մագլցեցինք վերև, մտանք մի ընդարձակ, լուսաւոր սենեակ: Անցքի բերնին կափարիչը գիւղացիք տարել գործածել էին:

Սենեակը քառակուսի է, 7 արշին մեծութեան և մի սաժէն բարձրութեան. հիւսիսային պատի մէջ կայ մի $1\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան և 1 արշին լայնութեան պատուհան, որ նայում է դէպի ձորը: Նկատելի է որ պատուհանն ունեցիլ է քարէ փեղկ: Պատուհանի գոգից մի ծակ կայ: Պատուհանի ձախ կողմը, մի արշին հեռու կայ մի փոքրիկ ծակ և մի մարդու նստելու տեղ: Սրա մէջ կայ երեք դուռն:

Արևելեան պատի մէջ բացւում է $4\frac{3}{4}$ արշին բարձրութեան, 1 արշին լայնութեան և $1\frac{1}{4}$ արշին հաստութեան մի դուռ, որի մօտ բարձրից $\frac{1}{4}$ արշին մեծութեան մի խաչ է քանդակուած: Սրա երկու կողմում նկատելի են Բ. Ծ. տառերը՝ իսկ ներքևում կան երկու փոքրիկ խորշեր: Հայ գիւղացիք այստեղ ուխտ են գալիս և մօմ վառում: Այս դռնից մտանք նոյն բարձրութեան միայն մի սաժէն երկարութեան և երկու արշին լայնութեան մի սենեակ, որի հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի ձուռձև պատուհան $\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան և $\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան. ներքևում գէնքի համար ծակ: Սրա արևելեան պատի մէջ կայ քարէ մի պահարան, $1\frac{1}{2}$ արշին խորութեան, $1\frac{1}{2}$ արշին երկարու-

թեան և մէկ արշին լայնութեան: Հարաւային պատի մէջ
բացւում է մի նոյնաչափ դուռն, որ տարաւ մեզ մի սափէն
երկարութեան և կէս սափէն լայնութեան նոյնչափ և բար-
ձրութեան մի խորշ, որի մէջ այլ ևս ոչ մի անցք չկար:
Մենք վերադարձանք խաչի սենեակը և մտանք արեւմտեան
պատի մէջ գտնուող անցքով, որ մէկ արշին բարձրութեան
և $\frac{3}{4}$ արշին լայնութեան կը լինի: Պարզած 10 քալ առաջ
գնացինք, անցքը փոքր ինչ լայնացաւ ու բարձրացաւ, 10
քալ ևս, և մենք իջանք մի սափէն խորութեան և 8 արշ.
մեծութեան քառակուսի մի սենեակ, որի մէջ գտանք մարդ-
կանց և անասունների ոսկորներ: Միայն սրանք մի առան-
ձին մեծութեամբ չէին զանազանւում: Այս տեղից մի նեղ
անցքով ուղղակի վայր կախուկեցանք և ընկանք մի մեծ
սենեակ, մի սափէնից աւելի բարձրութեան, 3 սափէն երկա-
րութեան և 8 արշին լայնութեան: Այս սենեկից մի նեղ
անցքով երկար գնացինք, մի ուրիշ նեղ անցք վայր էր իջ-
նում, սակայն արդէն բլել էր, մենք շարունակեցինք կուզե-
կուզ գնալ և վերջապէս տեսանք, որ անցքը բլել փակուել է:

Մենք միեւնոյն անցքով վերադարձանք կրկին խաչի
սենեակը և մտանք հարաւային պատի միջից դէպի արեւմուտք
ձգուող նեղ անցքը, որ մի արշին բարձրութեան և մի արշին
լայնութեան է: Քսան քալից յետոյ այս անցքի մէջ բաց-
ւում է և մի այլ անցք, որ տանում է դէպի թրեւմտա-
հիւսիս: Մենք շարունակեցինք գնալ միեւնոյն անցքով, սա-
կայն մի հարիւր քալից յետոյ ստիպուեցանք յետ դառնալ,
որովհետեւ անցքը փուլ էր եկել և փակուել: Ուղղեկից գիւ-
ղացիներս ասում էին, թէ մի քանի տարի առաջ իրենք մը-
տել էին այդ անցքով և շատ հեռու գնացել: Նրանք հաւա-
տացնում էին, թէ այդ անցքը ձգւում է մինչև Մերենիա և
միանում բլրի մէջ այժմս էլ երեւացող այլին: Վերադարձին
մենք մտանք այդ անցքից դէպի արեւմտահիւսիս ձգուող անց-
քը, որ երկար ձգուելուց յետ բացուեցաւ մի սենեկի մէջ,
ուր գտնւում է ջրի աւազան: Մենք վերադարձանք, դուրս
եկանք այդ այլից և մտանք միւս այլերը: Մեծ Սամսարում
նշանաւոր են այսպիսի ութ այլ:

Բացի եկեղեցուց և բազմաթիւ այրերից, Մամսարներում նշանաւոր են և քարի մէջ փորուած 2 փոքրիկ ջրաղացները, որոնք գտնուում են Փոքր Մամսարի ձորակում, Բեխուտի գետի աջ ափին:

Սրանցից մին փորուած է մի չորս սաժէն լայնութեան, 6 արշ. երկարութեան և 5 արշ. բարձրութեան քարի մէջ: Սրա դէպի հիւսիս նայող երեսի վրայ բացուած է $1\frac{1}{2}$ արշ. բարձ. և 14 վերշոկ լայնութեան մի փոքրիկ դուռ: Նկատելի է որ ներքուստ ունեցել է քարէ փեղկ: Քարի մէջ ամբողջ փորուածքը 3 արշին լայնութեան $4\frac{1}{2}$ արշին երկ. և $3\frac{1}{2}$ արշ. բարձրութեան է: Դռան կից, սեմից 2 վերշոկ ցածր, խկ գետնից 12 վերշով բարձր ձգւում է $1\frac{1}{2}$ — 1 արշ. լայնութեան և 2 արշ. երկարութեան մի տեղ, որ հաւանականօրէն ջրաղացպանի քնելու տեղն է եղել:

Սրա մօտ $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան փորուած է մինչև գետին՝ ջուրը գնալու համար, միւս կողմը կէսից մէկ ու կէս արշ. լայնութեան և 2 արշ. երկարութեան և միևնոյն բարձրութեան մի տեղ էլ իրեր դնելու համար է: Մնացած 2 արշին երկարութեան և լայնութեան տեղը ջրաղացի տեղն է, որի ոչ քարը և ոչ միւս պարագաներն են մնացել, որովհետև գիւղացիք տարել են: Հարաւային կողմում կայ 12 վերշոկ երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան ձուածե մի պատուհան:

ՍԱՄՍԱՐԻ ԱՅՐԵՐՈՒՄ ԴՏԱԾ ՎԱՅՐԵՆԻՆ.

Այժմեան Ականեցիք գաղթականութեան ժամանակ վերաբնակած էին Մեծ Մամսար: 1837 թուին, երբ Մամսար պատած էր խիտ անտառով, այժմ ծերունի Նահապետը բռնել է մի վայրենի մարդ:

«Մի գիշեր, պատմում էր նա ինձ, կացինը ուսս գնացի Մեծ Մամսարի ձորակի խաչ մաղաբից փոքր ինչ բարձր գտնուող ջրաղացը.

յանկարծ մի արտասովոր ձայն լսեցի, նայեցի՝ որ մի միջահասակ, շահմուրուս և անպիս մարդ, փոքրիկ աչքերով, ոտից մինչև գլուխը միակ, միայն խոտով փաթաթուած, գլխարաց, վիզը մի կաշեայ բան ձգած ունքերը կրակել կանգնել և ծվծվացնում է։ Կամայ մօտեցայ սրան և ուղեցի կայնով խփել գլխին, սակայն նա յարձակուեց ինձ վերայ և այնպէս սաստիկ կծեց ուսս, որ արիւնն աղբիւրի պէս սկսեց հոսել։ Ես հաւաքեցի ուժերս և մի այնպիսի հարուած տուի վայրենուն, որ վայր գլորուեց։ Իսկոյն ոտից բռնեցի և ձայնեցի ջրաղաց-սրան ընկերոջս՝ Պետրոսին, որի օգնութեամբ քաշեցի տարայ վայրենուն ջրաղաց և դուռը վրայից ասեցի։ Վայրենին այս ու այն կողմն ընկաւ, աշխատեց մի կերպ դուռս պրծնիլ, բայց երբ տեսաւ, որ չի կարող, յը՛, յը՛, յը՛ արաւ և ցուցամատով նախ երկիր և ապա երկինքը սկսեց ցոյց տալ։ Առաւօտուն ես ու Պետրոսը մի լաւ կապեցինք սրա ձեռքերն ու տարանք գիւղ տանուտէրին։ Երկու օր մնաց տանուտէրի գոմում, հաց, կերակուր էինք սալիս՝ չէր ուտում, անկողին էինք քցում, չէր պարկում, կովի առաջ ձգուած խոտը չսկում ուտում էր։ Ես մօտեցայ նրան, վիզը ցկած կաշին քանդեցի սուայ, նա սկսեց երկինքը ցոյց տալ և աղաչել, մինչև որ ես կրկին կապեցի վզից։ Երբորդ օրն պինդ կապեցի ձեռքերն ամուր թոկով և տուի չորս մարդու, որ տանեն Խըրթըղ՝ գաւառապետին ընծայ, ես էլ գնացի որ հանդերձս փոխեմ, յետևեցից հասնեմ։ Սակայն մինչև իմ գնալս վայրենին սաստիկ բղաւում է, այնպէս որ տանողները սարսափում են, քաշում պրծցնում է թոկերն և փախչում։ Ես հէնց այս միջոցին վրայ հասայ ու ընկայ վայրենու յետեից. նա փախաւ եկաւ մտաւ Խաչ մաղարան (այլը)։ Ես ընկերներիս հետ կտրեցի դուռը և հրացան արձակեցի։ Այս ժամանակ նա յանկարծ դուռս թուաւ, սաստիկ բղաւեց և անյայտացաւ անտառի մէջ։

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐ

ՀԱՅԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառի Հայերը գլխաւորապէս գաղթականներ են Երզրումի վիլայէթից, որ եկած են 1830 թուին Երզրումի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ: Գաղթած շատ ծերունիներից լսելով և գրաւոր արհւիրներից քաղելով՝ ես արդէն պատրաստել եմ այս գաղթականութեան մանրամասն պատմութիւնը, որ աւելի ևս մշակելու յուսով առ այժմ յետաձգում եմ հրատարակել:

Բացի Կարնոյ գաղթականներից, կան և Արտահանի գաւառի գաղթականներ, որոնք բնակում են Խորենեա և Փոկա գիւղերում. իսկ Դիլիֆցիները Խնուսից են: Շատ հետաքրքիր է սրանց գաւառաբարբառի կրած փոփոխութիւնը Կարնոյ գաւառաբարբառի աղղեցութեան տակ, ուստի և ես առաջ կը բերեմ մի քանի երգեր և հեքիաթներ սրանց բարբառով իմ «Ջաւախքի բուրմունքում»:

Ժողովրդի վարք ու բարքին և հաւատին վերաբերեալ նիւթերս ինքս հաւաքել եմ գլխաւորապէս Կարնոյ գաղթականներից:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՒՈՒԿՆԵՐ.

Ջաւախքում բնակող հայախօս հայ կաթողիկէները բնակում են հետեւեալ գիւղերում.

Ալաստան	706	ար.	627	իգ.	183	տուն.
Վարգաւ	52	,,	61	,,	10	,,
Վարեան	196	,,	169	,,	40	,,

Տուրցի	233	„	225	„	41	„
Խիզաբաւրա	673	„	601	„	137	„
Թորիա	185	„	160	„	46	„
Ուճմանա	181	„	164	„	40	„
Էշտիա	799	„	720	„	196	„
Ընդամէնը՝ 8 գիւղ	3025	ար.	2727	իգ.	699	տուն.
Երկու սեռից՝	5752	Հոգի:				

Այստեղի բնակիչները մինչև վերջին ժամանակներս գնում էին Կ. Պօլիս աշխատելու, և այս պատճառով գաւառիս միւս գիւղացիներից աւելի զարգացած և կրթուած են: Տները փայլում է վերին սոսիճանի մաքրութեամբ:

Վարեանցիք Էրզրումի Թուանճ գիւղից են: Սրանք թէ հանդերձերով և թէ նիստ ու կացով չեն տարբերուում Վաչիանցի Հայ լուսաւորչականներից, որոնց հայրենակից են:

Վարգաւցիք և Խզաբաւրացիք բնիկներ են: Սրանք վաղուց մոռացած են իրենց մայրենի լեզուն և խօսում են վրացերէն: Եւ թէպէտ ընդունած են վրաց սովորութիւններ, բայց և այնպէս՝ ընտանեկան կեանքը հայկական է:

Թորիայի, Ուճմանայի և Էշտիայի բնակիչները Խնուսի Քիլուայ գիւղից են, խօսում են Մշու բարբառով. տղամարդկանց հանդերձը նման է Կարնոյ գաղթականներին, միայն ընդհանրապէս հագնում են «նախշուն գուլբա», որով և՛ լուսաւորչականների ասութեամբ, ճանաչուում են: Կանանց մեծ մասը հագնում է Արտահանցիների և Դիլիֆցիների նման՝ դէյրա:

Բացի կրօնական ծէսերից ու սովորութիւններից, ընտանեկան կեանքը, սովորութիւնները բոլորը նման են Հայ լուսաւորչականներին:

Սրանց մէջ զրազիտութիւնը սաստիկ քիչ է տարածուած:

Ընդհանրապէս սրանք կրօնամուտ են, սիրում են կրօնական հարցերով զբաղուիլ, իրենց ուղղափառ կամ կաթոլիկ են կոչում և երբեք չեն ուզում լսել՝ թէ ազգով հայ են:

Սրանք յաճախ վիճում են լուսաւորչականների հետ կրօնական հարցերի մասին:

Թէ կաթուղիկ և թէ լուսաւորչական հայերը միմեանց հետ աւելի վատ են վարուում, քան թէ շրջապատող միւս ազգութիւնների, օր. վրացոց կամ թուրքերի, հետ:

Այս գաւառի բոլոր կաթուղիկները ունին մի գործակալ քահանայ, որ նշանակուում է Ախալցխայի կաթուղիկաց հոգևոր կառավարութիւնից:

ՏԵՃԱԿԵՐՈՍ ԿԵԹՈՂԻԿ ՀԱՅԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառի Բաւրա, Խուլգումա, Կարսիկամ և մասամբ Տուրս գիւղերի բնակիչները տաճկախօս կաթուղիկ հայ են: Սրանք 1829-ին գաղթած են Արտահանի գաւառի Գէօլա հասարակութեան Վէլ գիւղից:

Ինչպէս ծերունիները պատմում են, իրենց նախնիքը լուսաւորչական հայեր են եղած և զանազան ժամանակներում այլևայլ տեղերից եկած բնակած են այս գիւղը: Անցեալ դարում Արտահանի բէկը արգիլած է Վէլ և շրջակայ հայախօս գիւղերին հայերէն խօսել և ամէն մի անգամ խօսելիս 50 բաղդադ տուգանք է առած:

Այս ժամանակները մի կապոցին (Capucin) քահանայ, որ միանգամայն պարապում էր բժշկութեամբ, գալիս Արտահանի բէկին բժշկում է: Երբ բէկը լաւի է դառնում, կապոցին ուզում է հեռանալ, պատճառելով թէ իւր պաշտօնըն է կաթուղիկ հաւատք քարոզել: Իսկ բէկը որպէս զի քահանային իրենից շատ չհեռացնէ՝ ուղարկում է մօտակայ Վէլ գիւղը՝ քարոզելու: Վելցիք, որ քահանայ չէին ունեցել քանի այնտեղ գաղթել էին, կամաց կամաց ընդունում են կաթուղիկութիւնը:

Գաղթական ծերունիների ասելով՝ դարուս սկզբում այդ գիւղում բնակում էին 26 տուն կաթուղիկ հայեր, և միայն երեք տուն վրացիք: Սկզբում այս երեք տունը կազմում էր Ժիթոգելի գերդաստանը: Այս երեք տուն վրացիք յունադաւան էին, և ունէին իրենց փոքրիկ եկեղեցին: Կաթուղիկ հայերն վրացիներին ստիպում էին իրենց կաթուղիկ կրօնն ըն-

դուռնելու և երբէք միմեանց աղջիկ չէին տալիս առնում, մինչդեռ Լուսաւորչական Հայերի Հետ միշտ խնամութիւն էին անում: Կրօնական վիճաբանութիւններ անսպաւս էին իրենց մէջ:

Շատերը պատմում են, թէ Նաքալաքի գիւղից Սապոգելա անուն մի վրացի՝ շատ խնդրել է Վէլի Կարապետ քէհի (քնայնայի, գիւղի տանուտիրոջ) աղջկայ՝ Հեղինէի ձեռքը, և երբ մերժուել է, ընծաներով հաճեցրել է Արտահանի բէկին՝ բռնութեամբ խլել աղջիկն և տալ իրեն: Սրա դէմ յուզուել և բողոքել են Վէլ գիւղի բոլոր կաթողիկէ Հայերը, և միայն այն ժամանակ են հանգստացել՝ երբ բէկը ստորագրութիւն է առել Սապոգելայից՝ որ չստիպէ Հեղինէին յունադաւանութիւն ընդունելու: Սակայն հակառակ իւր խոստման սաստիկ ստիպում է կնոջը՝ Հեղինէին՝ որ ընդունի յունադաւանութիւն և երբ սա հաստատ է մնում, կապում է ձեռքն ու ոտքը, վերան մածուն քսում, գնում շների առաջ, որ լիզեն, ս. Մեռոնը հանեն, որպէս զի յետոյ օրթոդոքս մկրտէ: Այս որ լսում են Վէլի հայ կաթողիկէները, բողոքում են Արտահանի Ալի-բէկին: Բէկը 100 ղուռուշ տուգանք է առնում, Սապոգելենց Պէտրէի որդի Յովսէփին բանտարկում և խստիւ սլատուիրում է նրան ազատ թողնել կնոջը՝ իւր կրօնը դաւանելու: Այնուհետև կրօնամուկ վրացին ազատ է թողնում Հեղինէին և սա մինչև ի մահ մնում է կաթողիկ:

1887 թուին այս կինը, որ 1829 թուին՝ Կարնոյ գաղթականութեան ժամանակ՝ գաղթել էր Ծալկայի գաւառի Բիխո գիւղը, զգալով մահուան մերձեցալը՝ ստիպում է իւր վրացի որդւոյ՝ որ տանին իրեն գաւառի Տուրս գիւղը, ուր և մեռնում ու թաղւում է հայ կաթողիկ ծէսով: Այս գիւղերի բոլոր կաթողիկէները յաճախ յիշում են Վլադիլան անուն Վէլցի հայրենակից մի նահատակ, որ քրիստոնէութեան վերայ վկայել է մարտիրոսական մահուամբ: Այս ժողովուրդը բացի այն որ հայ տիպ է կրում, այլ և իւր աշխատասիրութեամբ ու տոհմունութեամբ նրանից չէ տարբերւում: Սրանց ընտանեկան կեանքը, սովորութիւնները բոլորովին հայկական են:

Հարսանեաց ժամանակ 12 ղուռուշ, ի խորհուրդ 12 առաքելոց, տալիս են աղջկալ մօրը, ինչպէս միւս գիւղացիները: Թաղման ժամանակ տալիս են «փէտատի հացը», որ է գերեզման փորելու մասնակցութեան ուտելիք:

Ընտանեկան բառերից շատերը գեռ հայկական են: Օրինակ՝ հօքօ (հօրքօյր), սանամէր, սանիկ, խնամի, փեսայ: ձակատ: Անթեղ, խաչերկաթ, ակիշ, թաթակիշ, մուխքաշ, ծափ, կճուճ: Կրճկալ, կապան (փորքաշ), խոտկուռ, թեւաթ: Գոմ, ախոռ, մարագ, բնկալ, կոնո, կապ, կրկալ, թառ, փակ: Մատակ, սըփա՛: Հարոր, քոթան, խոփ, ձեիչ, մաճ, մաճկալ, սամի: Խաշիլ, մախոխապուր, լակ: — Դարձեալ՝ բարև, Աստրծու բարին, բարիբիկուն, գովացեալ Յիսուս: Կենդանութեն, սաղըլլիք: — Եկեղեցական բոլոր սպասների անուաններն ևս հայկական են:

Մարդկանց անուններն ևս մեծ մասով հայկական են՝ օրինակ՝ Օսկէհատ (80 տարեկան մի կին է), Մարգարիա, Սիրբին, (Սրբուհի), Հոռոմ, (Հռիփսիմէ), Եղիսաբէթ, Շուշան, Վարթուշ (86 տարեկան մի կին): Սարգիս, Պապիկ, Գրիգոր, Ներսէս (91 տարեկան ծերունի), Վարդան:

Հայկական ժողովրդական աղօթքներից սրանք գիտեն «Աստուածածին դուն կուս էս», «Լուսացաւ՝ լուսն ի բարին»¹⁾ և այլն: Հին սերունդը իրեն ուղղափառ էր անուանում, իսկ նոր սերունդը՝ շնորհիւ ուսուցիչների և քահանաների՝ իրեն «հայ կաթողիկ» է անուանում և աշխատում է սովորել մայրենի լեզուն:

1886 թուի աշխարհագրի ժամանակ՝ նախկին գաւառապետ Սմբատով վրացի իշխանը եկել էր այս գիւղերը և աշխատել էր սրանց «վրացի» գրել տալ, սակայն միայն մի տուն՝ վախից՝ վրացի էր գրուել, միւսներն ասել էին թէ հայ են: Ուստի կարծում եմ, որ բոլորովին անհիմն է՝ ոմանց և Զագուրսկիի իւր «Поѣздка въ Ахалцыхскій уѣздъ» աշխատութեան մէջ սրանց «վրացի» կոչելը:

¹⁾ Տես «Ջաւախքի բուրմունք»:

²⁾ Այս հատուածը ևս տպուած է «Հանդէս ամսօրեայում» և արտատպուած «Արձագանք»-ում:

ՀԱՅ ԲՈԾԱՆԵՐ.

Ախալքալաքում բնակում են 17 տուն, 21 արական 19 իգական սեռի հայ բոջաներ:

Սրանց մասին ես կը յիշեմ միայն մի քանի աւանդութիւններ, որ իրենք պատմեցին ինձ իրենց ծագման մասին. իսկ սրանց կեանքի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը և արդէն պատրաստ Հայերէնից—բոշէրէն բառարանը կը մնան դարձեալ մշակուելու:

Բոջաներն իրենց ծագման մասին կարողանում են պատմել միայն հետեւեալ աւանդութիւնները:

Շատ վաղ ժամանակներում ապրում էր մի վարդապետ, որի երեք սարկաւազները կաշառուելով թշնամիներից՝ մի կին են բերում, անում նրա խուցը: Երբ թշնամիները գալիս բռնում են վարդապետին կնոջ հետ, սա հասկանում է սարկաւազների խարդաւանքը և անիծում նրանց՝ ասելով.

«Սե երեսներ, գնացէք, էլ մարդոց մէջ չերևաք»:

Իսկոյն սրանց երեսների կէսը սեւանում է, առնում են մի մի պարկ և գաւազան ու գնում, անվերջ գնում: Ճանապարհին սրանց հանդիպում են ձի, կով, ոչխար և այլն, սակայն սրանցից և ոչ մինը չի մնում սրանց մօտ, միայն էշը հաւատարմութիւն է ցոյց տալիս, և չի հեռանում տիրոջից: Սրանք վերցնում են էշը և գնում. հասնում են մի անտառ, ճիւղեր կտրտում, քթոց, բաթաթ, մաղ շինում, բայց որովհետեւ իրենց երեսի կէսը սեւացած էր և չէին կարող մարդկանց մէջ մտնել, ուստի տալիս են իրենց կանանց տանել ծախելու: Այսպէս շարունակում է սրանց կեանքը, ամուսինները տանը նստած շինում են մաղ, բաթաթ, սեալա, քթոց և փոկ. իսկ կանայք ման ածում քաղաքն ու գիւղեր ու վաճառում:

Բ.

Մի զառամեալ կին բոջա ևս պատմում էր՝ թէ շատ վաղ ժամանակներում Կիլիսիեղնոս անունով մի մարդ չկարո-

ղանակով իւր գերդաստանին ապրուստ հայթհայթել, յուսահատուել և գնացել մտել է թոնիրը, որ քաղցածութիւնից մեռնի:

Կինը եկել հանել է նրան թոնրից և յուսադրել՝ ասելով.

Կերթամ մուրամ,
Բերեմ պահեմ.
Հաւի դաշով,
Փրկուր լոշով.
Ել, հլ, մատաղ
Ըլիմ քեզի.
Ել ատ թոնրէն,
Մէմ՝ դուս արի:

Ուստի և նրանց մէջ սովորութիւն է դարձել՝ երբ պըսակից յետոյ եկեղեցուց հարս ու փեսան տուն են վերադառնում, փեսան մտնում է թոնիր, իսկ հարսը պարում է թնդրափում, վերոյիշեալ խօսքերն երգելով, մինչև որ փեսան դուրս գայ թոնրից:

Գ.

Առաքեալներից մին ճաշի ժամանակ տալիս է Յիսուս Քրիստոսին մի կտոր հաց, որի վրայ Տէրը կեղտեր նկատելով՝ բարկանում և մի փունջ մազ իւր գլխից պոկելով տալիս է հաց տուողին: Աշակերտը զարմացած նայում է տիրոջը: Այդ ժամանակ Յիսուս խաչակնքում է մաղը և աշակերտը իսկոյն սովորում ու սկսում է գործել մաղ: Եւ ահա այդ աշակերտը համարւում է մաղագործների նախահայր:

Դ.

Բոշաները իրենց լեզուով իրենք իրենց կոչում են լում, սակա՜ն ոչ մի բացատրութիւն չեն կարողանում տալ: Միւս ազգաբնակութիւններից նրանք յայտնի են ըռշաւ անունով: Այս անուան ծագման մասին իրենք բոշաները պատմում են հետևեալ բառախաղը.

Մի մեծ հրաւերքի գնացել են բոլոր ազգութիւնները, երբ սրանք տեղաւորուել պրծել են, նոր եկել են լոմերը, սակայն տեղ չէ եղել և սրանց պատասխանել են թէ պոշ ա, պոշ ա (իզուր է, իզուր է) գնացէ՛ք: Այստեղից էլ, իբր, յառաջացել է պոշտ-իզուր—անունը:

Ե.

Իսկ առ այժմս բոշաների մասին մի ամփոփ գաղափար տալու համար ասենք, որ սրանք ևս պատկանում են հնդկատրիական ցեղին, որ ցրուած հին և մասամբ նոր աշխարհի գրեթէ բոլոր անկիւնները, ապրում է անկրօն, անհայրենիք և անօրէնք: Ամբողջ աշխարհում մի կտոր հող չունենալով՝ այս ցեղն ամէն տեղ իրեն հայրենիք է համարում: Անտարբեր քաղաքների հարստութեան և նրանց բնակիչների փարթամութեան և կեանքի յարմարութիւններին, նա միայն մի բան է խնդրում--թոյլ տալ իրեն ազատ ապրելու բնութեան գրկում ¹⁾:

Սրանք երևացել են Հայաստանում հաւանականօրէն է կամ Բ դարում ²⁾ և հետզհետէ ընդունել հայրեն լեզուն, կրօնը և սովորութիւնները:

Բոշաները միջահասակ են, մարմնի մասերը կանոնաւոր, միայն յաճախ պտտահում է կտնանց ստինքների ոչ սովորական մեծութիւն: Սրանց մէջ շատ քիչ կան մեծ փորաւորներ, կզաւորներ և այլն:

Մորթին, ըստ Կոլոչի ³⁾, աւելի կամ պակաս մթնագոյն է, մազերն ու աչքերը ագռաւի սևութեան, երեսն երկարաւուն է, ճակատը նեղ, քիթը փոքր ինչ առաջ ընկած և երբէք տափակ, աչքերի և կոպերի մէջ տեղի տարածութիւնը նեղ ունեն սպիտակ ատամներ:

Բոշայի բնաւորութեան յատկանիշ կոչմբն են՝ աներեսութիւնը (անվերջ և անդադրում խնդրել), անհոգութիւնը,

¹⁾ Патканянъ Пытае.

²⁾ Վանցեան. Պատմ. ակնարկ Բոշաների անցեալից. «Մուրճ» 1894 № 7 և 8:

³⁾ «Մուրճ» 1890 № 9:

երբէք նա չի հոգում ապագայի մասին, նա ապրում է օրից-օր և սաստիկ եսասիրութիւնը. նա ոչ մի զոհաբերութեան ընդունակ չէ. մինչև անգամ նա իւր հիւանդ կնոջը ոչ միայն չի խնամում, այլ և ուղարկում է հօրանց տուն, ուր եթէ մեռնի, հայրն է հոգալու թաղման ծախսերը, իսկ եթէ առողջանայ, նորից կը վերադառնայ ամուսնու մօտ: Կառավարչութիւն, օրէնքներ, կանոններ, սկզբունք, պատուի զգացմունք, անտանելի են նրանց համար, ասում է Կոլոչին. անսահման անկախութեան զգացումը ներշնչում է նրանց մէջ բնութիւնը, որին այնքան մօտ ապրում են նրանք: Նրանց համար ամբողջ երկիրը հայրենիք է, միայն թէ իրենք իրենց տղատ զգան: Ամէն կլիմայ նրանց համար յարմար է: «Ուր լաւ՝ անդ հայրենիք» — ահա թէ ում համար է ասուած» (Կոլոչի):

Ախալքալաքի գաւառի բոշաները կիսա-նստակեաց են: Ժամանակ առ ժամանակ սրանք խմբերով գաղթում են ջրըջակալ Ախալցխայի, Աղէքսանդրապօլի, Արդահանի, Թիֆլիսի գաւառները մի առ ժամանակ մնալու, իրենց մաղերը ծախելու և ողորմութիւն խնդրելու նպատակով: Շատ հետաքրքիր տեսարան է ներկայացնում զրանց չուն. — Փռաւորապէս բազմած իշու վրայ՝ կին բոշան բուրթ է մանում կամ գուլպայ գործում. իշու գաւազին նստած է մի երեխայ, իսկ երկու կողքից, բակեղաթի «աչքերից» դուրս են նայում մի կամ երկու մանկիկ, որոնց հաւասարակշռելու համար կախուած են մաղեր: Սրա ետեւից ամուսինը երկար մահակը ձեռին առաջ է քշում էշը: Մի ուրիշ կին էլ, մէջքին կապած իւր մանկիկը և մի քանի մաղ, ձեռին երկար մահակը կա՝ աջ է շարժւում: Շատ անգամ պատահում է, որ և անակ կանայք որդի են ծնում առանց մի որևէ ֆան, որին պատահող առուակի մէջ լողացնելուց ետ, կապում են իրենց մէջքին և շարունակում ճանապարհը:

Բոշաները նստակեաց կեանք չեն սիրում, երկրագործութեամբ բոլորովին չեն պարապում: Սրանց «Իմանառ սալի

(սալլի) զոգոց, չիմանաս իշու զոգոց» անէծքն արդէն ցոյց է տալիս, թէ որքան արհամարհում են երկրագործութիւնը:

Այր-բոջաները գլխաւորապէս պարապում են մաղագործութեամբ, որի համար և հայերը նրանց կոչում են մաղագործ: Բացի սրանից մի քանիսն էլ պարապում են 'պալտառութեամբ, հասարակ դարբնութեամբ և մանաւանդ աշղութեամբ:

Մի բոջա օրական կարող է շինել 6—8 մաղ, որոնցից միջին թուով կարող է վաստակել 60—80 կոպէկ: Բայց որովհետեւ այնքան շատ չի ծախւում, ուստի և սրանք մեծ մասամբ անգործ են մնում և իրենց ժամանակն անց են կացնում առաւելապէս գինետներում, որպէս օղու սիրահարներ և կամ ձմեռը՝ օդաներում, որպէս աշղների և հեքեաթ ասողների ունկնդիրներ: Անհամեմատ ծանր է կին բոջայի աշխատանքը. մինչդեռ ամուսինը տանն է մնում, կին բոջան ամբողջ օրը և շատ անգամ ամբողջ շաբաթներով և ամիսներով շրջում է քաղաքում և շրջակայ գիւղերը մաղերը ծախելու և ողորմութիւն խնդրելու: Նորահարս բոջաները հինգ տարի շարունակ մնում են տանը և խնամում տան երեխաներին, կերակուր պատրաստում, կար անում և այլն, իսկ միւսները միշտ երկ երկու ման են գալիս գիւղ ու քաղաք: Բոջա կանայք ձգում են մէջքերին մի մի կաշէ պարկ, ստացած նուէրներն մէջը դնելու, վերան ամրացնում են մի քանի *սալա*, (տափարակ կոչով) ձախ թւերից կախում մի քանի մաղ, որոնցից մի քանիսը երբեմն էլ ուղղակի գլուխներն են անցկացնում, գուլբէն կամ թեշիկը խրում են գօտու մէջ և առնելով հաստ և երկար մահակն՝ այս ու այն տունը մտնում: Փողոցներում երեխաները վազում կգմթում են նրանց, որպէսզի իրենց դանտկները սրանան, իսկ սրիկաները հազար ու մի անվայել խօսքեր են ուղղում նրանց: Բոջան իւր երկար մահակով «հասցնում է» երեխաներին և սուր պատասխաններ տալիս սրիկաներին: Պէտք է ասել, որ սրանք շատ սրախօս են և սարսափելի հայհոյել գիտեն: Մտնելով մի

տուն, սրանք առաջարկում են մի բան գնել, և անմիջապես սկսում են գովել իրենց մաղն ու սալէն, կիւն ու ասեղը, որից յետոյ աննկատելի կերպով անցնում են գովելու տանտիկնոջ սիրունիկ աչերն ու բարութիւնը, նրա վերին աստիճանի ողորմածասիրութիւնը: Մի բան ծախեն թէ չծախեն, սկսում են խնդրել մի կտոր հաց, որն ստանալուց յետոյ, մի կտոր պանիր են աղբրսում աւելացնել, սրանից էլ յետոյ մի հին շոր, որովհետեւ երեխաները մերկ են և այս շարունակ մինչև վերջնականապէս մի բանում մերժեն նրանց: Ամբողջ օրը գուրսն անցկացնելով, և շներից ազատ տեղերում գուլբայ գործելով կամ բուրթ մանելով՝ բոշան վերադառնում է տուն և ամբողջ վաստակը տալիս ծով ամուսնուն, որը շատ անգամ գործածում է այն իւր ծխախոտի և կամ օղիի համար:

Բոշա կինը սաստիկ ստախօս, շատախօս, խաբեբայ և փոքր ինչ գող է, սակայն և այնպէս՝ նա սաստիկ բարոյական է:

Ախալքալաքի բոշաները կազմում են մի փոքրիկ համայնք, որ ենթարկւում են իրենց աթոռակալին: Սա ընտրւում է բոշաներից և հաստատւում Ախալքալաքի գործակալ քահանայից, «պահպանիչով»: Սա մեծ հեղինակութիւն և յարգանք է վայելում բոշաներից և սրա միջոցով են նրանք վերջացնում իրենց ներքին գործերը, խռովութիւնները և այս է պատճառը, որ նրանք երբէք չեն գանգատւում դատարաններում կամ հոգեւոր ատեաններում:

Ախալքալաքի բոշաները բոլորովին զուրկ են ուսումից. նրանցից դեռ ոչ ոք կարդալ գրել չգիտէ, դպրոցներում ևս ոչ մի բոշայ երեխայ չի ուսանում:

Մտաւոր սնանկութեան հետ՝ բոշաները կրօնական սնանկութիւն ևս ունին: Սրանք թէև լուսաւորչական են և բաւական ջրմեռանդութեամբ յաճախում են եկեղեցի, սակայն քրիստոնէութիւնից շատ քիչ բան է յայտնի նրանց,

Բոշաների բնակարանները բոլորովին նման են Հայ գիւղացիների բնակարաններին: Հանդերձները ևս ոչնչով չեն տարբերւում:

Այստեղի բոշաները խօսում են հայերէն, տեղական բարբառով, սակայն մի առանձին արտասանութիւն ունին: Ընտանեկան լեզուն եւ այդ միւսնայն է, միայն երբեմն, երբ հայերից գաղտնի մի բուն են ուզում միմեանց յայտնել, խօսում են իրենց, բոշերէն լեզուով: Այս լեզուն պատկանում է Հնդկա-Եւրոպական գերդաստանին եւ հետզհետէ մոռացուելով՝ այժմ սաստիկ աղքատ է: Ենթարկուելով Հայոց լեզուի ազդեցութեան, նա արդէն կորցրել է իւր հոլովման եւ խոնարման ձևերը եւ ընդունել հայկականը: Բոշերէն երգերը այժմ սաստիկ սակաւաթիւ են եւ մենք հազիւ կաբողացանք իրենց բոշաներից լսել հետեւեալ երկուսը որ առաջ ենք բերում այդ լեզուի մասին մի գաղափար տալու նպատակով:

ԲՈՇԵՐԷՆ ԽԳԻՐ.

Ա.

Աւէ հոսել, կըմբուկ խաթէ ալմ՝ ա նէա պարիս պաւիս,
Արի մ'օտս կըլումն կեր, մէկ էլ չը ընկնիս ոտքս,
Աթիս կու քվեմ մերաւիթ գոգի կու խլաւիթ
Ձեռքս կը ձգեմ՝ քեզ պատուի կը յնդիդ.
Լուի կայէն, չտար կայէն, յաթմը կայէն, ալ կայէն.
Երկու անգամ (ժմնկ) չորս անգ. հինգ անգամ՝ մի անգամ.
Աւէր վեսէր էք գուգայիս, գէ կու մանկէք տիրաւէս,
Եկեր նստեր էք մօտս ինչ կ'ուզէք ինձնից.
Սամէլ կամաւորք փանեցէք, սիսաւէս ջէ խլաւէս.
Լաւ բաներ ասացէք, գլխէս գնայ խելքս.
Լուի կայէն, չտար կայէն, յաթմը կայէն, ալ կայէն:
Երկու անգամ, չորս անգամ, հինգ անգամ, մի անգամ.
Հանէս օղլին պազրեց լոմ էմ պուչաւեցէք տլարիս
Թովհաննիսի որդին ասաց բոշայ նմ հարցրէք անունս
Կամ մը ջանես յակվէն աւէ, աթաւէս լէ դմրաւիս
Բան մը գիտես առաջ արի, ձեռքիցս առ սազս
Լուի կայէն, չտար կայէն, յաթմը կայէն, ալ կայէն.
Երկու անգամ, չորս անգամ. հինգ անգամ, մէկ անգամ

Բ.

Աւէ իննաւ հոսել, վեսէ դուգայիս,
 Արի տղայ ալստեղ, նիստ մօտս.
 Բիեմ մանուս աւէ նէա լես տըլարիս.
 Վախենում եմ մարդ զայ, չը տաս անունս.
 Ես բուհու կամ զանեմ նէա ֆենաս թայիս,
 Ես շատ քան զիտեմ՝ չը լինիս ընկերս.
 Հեզիս լորեցիր իսա՝ մանուս էս մանուս.
 Թէ որ գտար մարդ ես մարդ.
 Աւեմ վեսեմ հոսել կէ դարէս պաշտաս
 Դամ նստեմ այդտեղ ինչ ունիս հետս,
 Սամիկարեմ ճահրին բանթեմկու դաստասաս
 Շինեմ՝ մաղը կապեմ՝ տասը-տասը
 Զլաւ կարէ կուչեմ նէա կաւես պաշտաս,
 Շուտ արա կերթամ չես զայ հետս,
 Հեզիս լորեցիր իսա՝ մանուս էս մանուս.
 Թէ որ գտար մարդ ես մարդ.
 Ուստա Վանոն պագրեց տիրաւէն թաճլիս,
 Վարպետ Վանոն ասաց իրանից թամլիս, (երգ)
 Կամ նա ջանես իսա մա պեսիր մաճլիս,
 Բան չը զիտես եթէ որ մի մտնիր կաճառ,
 Զուճառվիմ կու պալտատ սընանես կու զիս.
 Կը կոուիմ հետդ կը ծանաւես զիս.
 Հեզիս լորեցիր իսա՝ մանուս ես մանուս:
 Թէ որ գտար՝ մարդ ես մարդ.

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՆՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Բացարձակ թիւ

Ախալքալաքի գաւառի բնակիչների թիւը.

ըստ 1886 թ. աշխարհ.

		1886 թ.	1895 թ.
Քաղաքում	.	4303	մօտ 4602
Գաւառում	.	59496	61900
		63,799	66,502

Խտութեան կողմից Ախալքալաքի գաւառը Թիֆլիսի նահանգի բոլոր գաւառների մէջ չորրորդ տեղն է բռնում: Նրա մի քառակուսի վերստի վերայ բնակում են 28 հոգի:

Բոլոր գիւղերի թիւը 110 է, ուրեմն միջին թուով իւրաքանչիւր գիւղում բնակում են 605 մարդ:

Տների թիւը.

Տների թիւը և նրա յարաբերութիւնը բոլոր բնակիչների թուի հետ երևում է հետևեալ աղիւսակից.)

	Տների թիւը.	Մի տանը բնակիչ.
Քաղաքում	699	5,3
Գաւառում	6809	8,7
Ամբողջ գաւառում	7608	8,3

Ախալքալաքի զաւաստի քնակիչները 1886 թ. աշխ.

№	Քաղաք և հասարակութիւն.	Հայեր				Յունադաւան						Դուխոբոր.		Մահմետակ.		Հրէայ		Եւրոպ.	Բուլղար		Ընդամենը երկ. սեռ.
		Հոս.		Վաթ.		Ռուս.		Վրացի		Յոյն		Ար.	Իգ.	Ա.	Ի.	Ա.	Ի.				
		Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ա.	Ի.	Ար.	Իգ.	Ա.	Ի.										
	Ախալքալաք քղր.	2151	1918	12	3	36	21	22	23	22	18	—	—	9	6	25	28	799	2283	2020	4303
1	Արագովայի (13 գ.)	2871	2562	759	715	—	—	—	—	—	—	—	—	139	114	—	—	818	3769	3391	7160
2	Բարալէթ. (23 գ.)	4218	3788	—	—	—	—	719	621	3	3	—	—	93	81	—	—	1014	5083	4493	9526
3	Վարեան (9 գ.) .	1081	1007	1860	1683	—	—	130	108	29	23	—	—	427	378	—	—	768	3527	3199	6726
4	Վաչիանու (11 գ.)	3879	3405	—	—	—	—	25	27	—	—	—	—	268	229	—	—	851	4172	3661	7833
5	Գարեկայի (8 գ.) .	—	—	—	—	8	6	4	—	3	—	3288	3314	17	6	—	—	829	3320	3326	6646
6	Դիլիսկայի (9 գ.)	1565	1445	—	—	—	—	825	791	—	—	—	—	40	32	—	—	519	2430	2268	4698
7	Կարծախի (10 գ.)	1092	950	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1053	877	—	—	441	2146	1827	3973
8	Սաթխայի (8 գ.)	2813	2609	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	321	260	—	—	656	3134	2869	6003
9	Խրթղու (11 գ.) .	13	12	—	—	—	—	222	214	—	—	—	—	1288	1068	—	—	417	1523	1294	2817
10	Էշտիայի (8 գ.) .	922	849	1165	1044	1	—	—	—	—	—	—	—	75	57	—	—	496	2164	1950	4114
Ամբողջ զաւաստ		20605	18545	3792	3444	45	27	1947	1784	58	44	3288	3314	3720	3108	25	28	7608	33501	30298	63799

Ըստ սեռի.

Ախալքալաքի գաւառի բնակիչների թիւը ըստ սեռի բաժանում էր 1886 թ. աշխարհագրութեամբ.

Քաղաքում	.	.	2283	ար.	2020	իգ.
Գաւառում	.	.	31218	,,	28278	,,
Իմիասին	.	.	33501	,,	30298	,,
Ուրեմն՝ 100 բնակիչ						
Քաղաքում	.	.	53,06	ար.	46,94	իգ.
Գաւառում	.	.	52,47	,,	47,53	,,
Ամբողջ գաւառում	.	.	52,51	,,	47,49	,,
Եւ հարկւր արական սեռի մարդկանց զաւիտ է իգական սեռից						
Քաղաքում	.	.	.	.	88,48	
Գաւառում	.	.	.	.	90,58	
Ամբողջ գաւառում	.	.	.	.	90,44	

Այսպիսով Ախալքալաքի գաւառն այն սահաւաթիւ գաւառներից մին է, ուր այր մարդիկ կանանցից աւելի են:

Ըստ ազգութեան

Գաւառիս բնակիչները 1894 թ. էին.

№	ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	Քաղաքում.			Գաւառում.			Ի միասին.		
		Ար.	Իգ.	Եր.ս.	Ար.	Իգ.	Եր.ս.	Ար.	Իգ.	Եր.ս.
1	Հայեր	2278	2012	4296	25196	20321	45312	27474	22333	49807
2	Ռուսներ	35	20	55	3651	3566	7217	3686	3586	7272
3	Վրացիներ	24	24	48	1921	1745	3666	1945	1769	3714
4	Ցոյներ	15	14	29	14	13	27	29	27	56
5	Լեհեր.	4	2	6	»	»	»	4	2	6
6	Թուրքեր.	8	14	22	2321	2029	4350	2329	2043	4372
7	Քրդեր	»	»	»	319	271	590	319	271	590
8	Հրէաներ	24	28	52	»	»	»	24	28	52
Բոլորը		2388	2114	4502	33422	27740	61162	35810	30059	65869

Այս աղիւսակից երևում է, որ այդ աղիւսակը կազմում են բոլոր աղգարնակութեան հետեւեալ 0/0.

Հայեր. 71—Ռուսներ. 11—Վրացիներ. 5,6—Թուրքեր. 6,6 Միւս աղիւսակը. 5,8

Ըստ դաւանութեան

Գաւառի բնակիչները պատկանում են հետեւեալ եկեղեցիներին.

1894 թուին.

	I.		III.	IV.	V.	VI.		VII.	VIII.
	Հայ լուսաւոր.	Հայ կաթող.				Մահմեդակ.			
						Սուննի.	Քրիստ.		
	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Եր.
Քաղաքի	2259	19	50	»	4	8	»	24	
	2012	10	34	»	2	14	»	28	
Գաւառի	21363	3833	2103	3536	»	2640	»	»	
	16841	3480	1815	3560	»	20	»	»	

Բոլոր աղգարնակութեան համեմատութեամբ այս դաւանութիւնների պատկանողները կազմում են.

Հայ լուսաւորչականներն 64,4—Հայ-կաթողիկէներն 11,2—Յունա-դաւաններն 6,0—Աղանդաւորներն 10,8—Մահմեդականներն 7,6

Հետեւեալ աղիւսակից երևում է, որ ըստ գաւառաւորների տարած աղգարնակութիւնը տալիս է հետեւեալ 0/0

Աղնուականներ 0,4—Հոգևորականներ 0,2—Պատուաւոր քաղաքացիներ 0,8—Բուրժուաներ 5,5—Արքունի գիւղացիներ 51,1—Սեպհակա-նատէր գիւղացիներ, պաշտօնակիր և պահեստի թողնուած ստորին պաշտօնականներ, օտարահպատակներ և ժամանակաւոր ապրողներ 2,0

Հստ դասակարգի

Ջաւախքի բնակիչները բաժանում են

Դ Ա Ս Ա Կ Ա Ր Դ Ե Ր .	Քաղաքի			Գաւառի			Ամբողջ գաւառի.		
	Ար.	Իգ.	Եր. ս.	Ար.	Իգ.	Եր. ս.	Ար.	Իգ.	Եր. ս.
Ազնուականներ.									
Տոհմական . . .	8	12	20	1	1	2	9	13	22
Անձնական . . .	5	4	9	»	»	»	5	4	9
Մահմետական բարձր գաւառաբե . . .	5	5	10	110	113	224	116	118	234
Հոգևորականութիւնը Հայ բուսաւորչական .	8	7	15	53	45	98	61	52	113
Յունաբաւան . . .	1	1	2	3	3	6	4	4	8
Միւս քրիստոնէականքի .	»	»	»	10	6	16	10	6	16
Մահմետականների .	»	»	»	9	9	18	9	9	18
Պատուաւոր քաղաքացիներ									
Տոհմական . . .	130	106	236	120	105	225	250	202	452
Անձնական . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Վաճառականներ . .	52	44	96	»	»	»	52	44	96
Բուրժուաներ (bourgeois)	1896	1748	3644	»	»	»	1896	1748	3644
Արքունի զիւղացիներ .	»	»	»	31914	28636	60550	31914	28636	60550
Սեպհականատէր զիւղա- ցիներ	»	»	»	70	69	139	70	69	139
Գաղթականներ . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Պաշտօնաթող և պահեստի թողնուած ստորին պաշ- տօնեաներ	26	14	40	12	11	23	39	25	63
Օտարահպատակներ .	69	61	130	8	3	11	77	64	141
Վերաբնակողներ . .	199	121	320	26	18	44	228	139	364
Ընդամենը՝	2392	2123	4522	32337	29019	61356	34736	31133	65869

ԱՐԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ ԸՍՏ ՀԱՍԱԿԻ

1886 թուի աշխարհագրութեան համեմատ.

Ընդամենը	Փաստում	Քաղաքում					
		Հայեր	Ռուսներ	Արաբներ	Եթովպացիներ	Բուլղարներ	
3158	3002	152	74	63	68	54	0—1 տարեկ.
1210	1130	1	1	1	2	1	1—2 „
1044	976	1	1	1	3	1	2—3 „
942	871	1	1	1	3	1	3—4 „
900	845	1	1	1	1	1	4—5 „
898	846	1	1	1	1	1	5—6 „
852	791	1	1	1	1	1	6—7 „
897	852	1	1	1	1	1	7—8 „
647	596	1	1	1	1	1	8—9 „
785	729	1	1	1	1	1	9—10 „
566	535	1	1	1	1	1	10—11 „
429	396	1	1	1	1	1	11—12 „
875	817	1	1	1	1	1	12—13 „
733	684	1	1	1	1	1	13—14 „
828	772	1	1	1	1	1	14—15 „
851	802	1	1	1	1	1	15—16 „
801	743	1	1	1	1	1	16—17 „
851	790	1	1	1	1	1	17—18 „
727	675	1	1	1	1	1	18—19 „
753	707	1	1	1	1	1	19—20 „
5518	5106	4	4	4	4	4	21—30 „
4037	3728	1	1	1	1	1	31—40 „
2648	2433	1	1	1	1	1	41—50 „
1572	1463	1	1	1	1	1	51—60 „
670	625	1	1	1	1	1	61—70 „
248	138	1	1	1	1	1	71—80 „
57	52	1	1	1	1	1	81—90 „
6	6	1	1	1	1	1	91—100 տ. և ավել.
33501	31218	2160	1919	4179	38	27	Ընդամենը՝ արական սեռի:
30298	28278	22	22	18	25	28	Ընդամենը՝ իգական սեռի:
63799	59496	2283	2020	4303	6	10	Բոլորը՝ երկու սեռի:

Այս աղիւսակը միջոց է տալիս մեզ բնակիչներին տնտեսական տեսակէտից բաժանել հինգ խմբերի. ա) մինչև 15 տարեկաններ, այսինքն այնպիսիք, որոնք դեռ չեն հասել այն հասակին, որ իրենց աշխատանքով փոխարինէին այն, ինչ հառարակութիւնը կը ծախսէր նրանց սահապանութեան համար. բ). 15—20 տարեկաններ, այսինքն ինքնուրոյն տնտեսական կեանքի համար պատրաստուածներ. գ). 20—60 տարեկաններ, այսինքն ուժերի զարգացման և գործունէութեան կատարելալ շրջանին սպառման շրջանում գտնուողներ և ե) 70 տարեկանից աւելիներ, որոնք արդէն դադարել են աշխատելուց:

Այսպէս ուրեմն մեր հետազոտած գաւառում բնակիչներն այդ հինգ դասակարգերի վրայ այսպէս են բաժանուում.

	Քաղաքում.			Գաւառում.	
	բաց. թիւ.	%	բաց. թիւ.	%	
0—15 տարեկ.	912	39,9	14742	46,9	
16—20 »	266	11,7	2915	9,8	
21—60 »	1045	45,8	12730	40,5	
61—70 »	45	2,0	635	2,1	
70 աւելի »	15	0,6	196	0,7	

ԱԶԳԵԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄՆ.

Ամուսնութիւն.

Ախալքալաքի գաւառում միջին թուով տարեկան ամուսնանում են 521 զոյգ, որ հասակի համեմատ հետեւեալ կերպով են դասաւորւում.

	Արական.	Իգական.
12—15 տարեկան.	„	15
15—20	124	343
20—25	176	111
25—30	155	20
30—35	43	15
35—40	10	7
40—45	7	6
45—50	3	3
50—55	3	1
	521	521

Սրանից հետեւում է, որ ամուսնացողներն ըստ հասակի կազմում են հետեւեալ $\%$.

	Արական.	Իգական.
15—20 տարեկան.	23,8	65,8
20—25	33,8	21,3
25—30	29,8	4,

Ըստ ազգութիւնների, ամուսնացողների թիւն դասակարգելու համար, մենք գտանք միայն նաղեթգինի հետեւեալ, 1876—1880 թուականների ամուսնութիւնների աղիւսակը.

	մինչև 20 տարեկ.	20—40	40—60	ըզրը.
Հայեր	1274	310	23	1607
Վրացիներ	87	49	1	137
Մահմեդականներ	162	76	6	244
Ընդամենը՝	1523	435	30	1988

Ծննդաբերություն.

Ախալքալաքի ամբողջ գաւառում 1886—1890 թուականներին եղիլ են ծնունդներ՝

1886 թուին	3116
1887 „	3481
1888 „	3352
1889 „	3383
1890 „	3291

Ուրեմն՝	Ընդամենը՝	16,623
	Միջին թուով	3,324

Հետևապէս գաւառի ընդհանուր ծննդաբերությունն հասնում է 4,63 կամ իւրաքանչիւր հազար բնակչին գալիս է 46,3 ծնունդ: Ուրեմն այս գաւառի ծննդաբերությունը 8,8 բարձր է իւր, Թիֆլիսեան, նահանգի ընդհանուր ծննդաբերությունից (57,5), ինչպէս նաև նոյն նահանգի միւս գաւառիներէից:

Ըստ ազգութեան ծնունդների թիւը, նաղեժդինի 1875—80 թ. հետազոտութեան համաձայն այսպէս է դասակարգուում:

Բնակիչների թիւը	Ծնունդ է		Մի ծնունդ ընկնում է քանի բնակչի	1000 բնակչի ծնունդ են.
	5 տա- րում.	մի տա- րում.		
Հայեր	29919	7382	1476	20,2
Վրացիներ	3532	683	136	26,3
Մահմեդական. 6267	1089	218	28,5	35,1
Ընդամենը՝ 39718	9155	1831	21,7	46,1

Հայերից ծնւում են 49,1—վրացիներից հազար հոգուն 10,6 և մահմեդականներից 13,8 աւելի և հազար հոգուն 6 աւելի ամբողջ նահանգում ծնւած հայերից (42,8): Վրացիների և Մահմեդականների այս գաւառի ծնունդների թիւը 38,5 և 35,3—նոյնպէս բարձր է ամբողջ նահանգի միևնոյն ազգերի ծննդաբերութեան թուից—36,8—31,8 իւրաքանչիւր հազար բնակչին¹⁾:

¹⁾Надеждынъ Описание Тифлисской губервіи.

Կանանց թուի համեմատութեամբ ընդհանուր արգասաւորութիւնը երևում է հետևեալ աղիւսակից.

	Կանանց թիւը.	Ծնունդների տարեկան մի- ջին թիւը.	Մի ծնունդ ընկնում է կանանց	1000 կանանցից ծնել են.
Հայեր	14036	1476	9, 5	105
Վրացիներ	1666	136	12, 3	81
Մահմեդական	3164	218	14, 3	69
Ընդամենը՝	18866	1831	10, 1	97

Ախալքալաքի զաւառում արգասաւորութիւնը—հազար հոգուն 97 ծնունդ—նրա նահանգի ընդհանուր արգասաւորութիւնից (80) բարձրը է:

Հայերի արգասաւորութիւնը (105) բարձր է ինչպէս զաւառի միւս բոլոր աղջութիւնների, այնպէս և նրա ամբողջ նահանգի հայերի ընդհանուր արգասաւորութիւնից (89 հազար կնոջ):

Ամիսների համեմատ ծնունդների թիւը 1875—1880 թուականներում այսպէս է դասակարգւում 1):

Ծնունդ	Յղութ.	Հ ա յ ե Ր .		Վ.րացիներ		Մահմեդ.		Բ ու լ ո Ր Ը .	
		Ա.ր.	Ի.գ.	Ա.ր.	Ի.գ.	Ա.ր.	Ի.գ.	Ա.ր.	Ի.գ.
Յունվ.	Ապրիլ	378	232	34	29	50	46	462	407
Փետր.	Մայիս	334	315	34	32	55	48	423	395
Մարտ	Յունիս	330	985	30	32	58	57	418	374
Ապրիլ	Յուլիս	279	239	27	29	56	54	362	322
Մայիս	Օգոստ.	295	251	36	26	54	44	385	321
Յունիս	Սեպտ.	301	259	21	23	44	43	866	325
Յուլիս	Հոկտ.	314	275	21	26	46	36	381	337
Օգոստ.	Նոյեմ.	345	301	23	26	52	40	420	367
Սեպտ.	Դեկտ.	337	322	23	26	35	32	395	380
Հոկտ.	Յունվ.	344	323	32	22	51	38	521	383
Նոյեմ.	Փետր.	354	311	29	22	48	41	431	399
Դեկտ.	Մարտ	299	340	42	38	42	19	385	391
Բ ու լ ո Ր Ը		3910	3473	352	331	591	498	4833	4302

1) Пантѣховъ, Ахалкалагскій уѣздъ.

Այս աղիւսակից հետեւում է, որ ծնունդների թիւն իւր մաքսիմումին հասնում է Յունուարին (յղութիւնը պատահում է սուրբիլին, երբ գիւղացիներն արդէն ցանած են լինում արտերը), իսկ մինիմումին իջնում է յունիսին (յղութիւնը պատահում է սեպտեմբերին, գիւղացիների աշխատանքի ամենատառտիկ ժամանակ):

Բացի սրանից, այս աղիւսակից հետեւում է, որ հարիւր արու երեխաների վերայ ծնւում են 89 աղջիկ. ամենաքիչը՝ մահմեդական վրացիների—84 և ամենաշատը՝ յունադաւան վրացիների մէջ—94:

Ննջեցեալներ.

Ախալքալաքի զուտում հինգ տարիների ընթացքում եղել են հետեւալ թուով ննջեցեալներ.

	Արական	Իգական	Միասին
1886 թուին	941	796	1637
1887 „	842	799	1641
1888 „	991	753	1744
1889 „	1300	1273	2573
1890 „	952	767	1719
Ուրեմն	Ընդամենը՝	4388	9314
	Միջին թիւ.	1005	877

Հետեւալէս և՛ իւրաքանչիւր հազար բնակչից մեռնում է 28,3 մարդ: Հարիւր տղամարդի վրայ մեռնում են 89 կին:

Վերոյիշեալ թուերն ես ստացել եմ սեղական ոստիկանատնից, իսկ աղգութիւնների, ամիսների և հասակի համեմատ ննջեցեալների թիւն այնտեղ չգտնելով, ես ստիպուած քաղում եմ Պանտուխովի յիշած Նաղեժգինի հետազօտութիւնից ¹⁾:

Այսպէս՝ հինգ, 1875—1879 թ. ընթացքում ամիսների և աղգութիւնների համեմատ եղել են ննջեցեալներ.

	Հայեր		Վրացիներ		Մահմեդ.		Բոլորը	
	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.
Յունուար	267	234	17	11	77	73	361	318
Փետրուար	208	180	9	11	67	44	284	235
Մարտ	262	217	12	15	93	59	367	291
Ապրիլ	263	231	9	8	38	38	310	277
Մայիս	232	231	15	10	26	32	273	274

¹⁾ Пантюховъ Ахалкалакскій уѣздъ медико-антропологическій очеркъ, Тиф-лисъ 1892.

Յունիո	196	186	16	18	28	45	240	249
Յուլիս	209	198	11	9	22	42	242	247
Օգոստոս	267	266	7	20	54	41	328	327
Սեպտեմբեր	217	202	7	4	31	32	255	238
Հոկտեմբեր	225	181	6	11	34	31	265	223
Նոյեմբեր	193	178	5	11	28	31	226	220
Դեկտեմբեր	160	135	11	9	19	31	190	175
Բոլորը	2699	2439	125	137	517	499	3341	3075
Երկու սեռից	5138		262		1016		6416	

Ամենից շատ մահ պատահում է յունուարին—10,6⁰/o և մարտին—10,5⁰/o, իսկ ամենից քիչ՝ նոյեմբերին—7⁰/o և դեկտեմբերին—5,7⁰/o տարեկան միջին թուով։ Ուշադրութեան արժանի է, որ մայիս, յունիս, յուլիս և օգոստոս ամիսներին, երբ կանանց տնային աշխատանքների վրայ աւելանում է և դաշտային աշխատանքները, կին ննջեցեալների թիւը կամ հաւատարում և կամ անցնում է տղամարդ ննջեցեալների թուից։ Հայ և մահմեդական ննջեցեալների թուերն ըստ ամիսների համապատասխանում են, իսկ յունադաւան վրացիների ննջեցեալների թիւը, գուցէ, պակաս բարձրութեան և առողջարար տեղերում բնակուելու պատճառով, տարբերում է ընդհանուրից և ամենաբարձրը լինում է յունիսին 13⁰/o տուրեկան, միջին թուով։

Ըստ հասակի և ըստ ազգութիւնների հինգ տարուայ ընթացքում եղել են ննջեցեալներ։

	Հայեր.		Վրացիներ.		Մահմեա.		Բոլորը	
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
մինչև 1 տար.	518	433	7	6	63	56	588	495
1—2 տարեկ.	525	467	23	18	67	73	615	658
2—3	375	336	18	22	46	42	439	400
3—4	190	195	9	12	27	32	226	239
4—5	150	124	2	5	20	25	172	154
5—10	262	194	16	13	46	53	324	260
10—15	84	66	8	9	26	25	118	100
15—20	50	47	5	5	19	8	74	60
20—25	49	44	4	2	15	25	68	71
25—30	48	70	7	5	20	17	75	92
30—35	49	74	3	7	12	25	64	106
35—40	41	58	1	3	17	22	59	83
40—45	41	62	4	5	27	12	72	79

45—50	36	37	3	3	15	9	54	49
50—55	46	37	—	8	19	10	63	55
55—60	20	17	3	2	8	15	31	34
60—65	43	35	4	4	15	16	62	55
65—70	32	17	3	3	14	9	49	29
70—75	51	47	4	4	16	8	71	59
75—80	29	20	1	—	7	8	37	28
80—85	27	30	—	1	14	4	41	35
85—90	10	9	—	—	1	3	11	12
90—95	14	8	—	—	1	—	14	8
95—100	4	8	—	—	1	—	6	8
100 աւելի	5	4	—	—	1	2	6	6
Ընդամենը	2699	2439	125	137	517	499	3341	3075

Հայերից 25—50 տարեկան կանայք աւելի են մեռել քան թէ տղամարդիկ, այսպէս՝ 100 տղամարդու վրայ մեռել են կանայք՝ 25—30 տ.—144, 35—40 տ.—140, իսկ բոլորը՝ մինչև 50 տար.—124. Վրացիների մէջ տղամարդկանց համեմատութեամբ կանայք ամենից շատ մեռնում են 35—40 տարեկան հասակում — հարիւր տղամարդի վրայ 160 կին, իսկ Մահմետականների մէջ 35—40 տ. հասակում. հարիւրին՝ 164 կին: Ծննդաբերութեան հասակում կանայք անհամեմատ աւելի են մեռնում:

Ըստ հասակի և ազգութիւնների բոլոր ննջեցեալներից իւրաքանչիւր հազարին ընկնում են.

	Հայեր.	Վրացիներ.	Մահմետականներ.
Մինչև 1 տար.	186	49	115
1—2 »	195	157	136
2—3 »	138	155	84
3—4 »	74	79	56
4—5 »	53	27	45
5—10 »	89	111	99
10—15 »	29	65	51
15—20 »	19	39	27
20—25 »	18	23	40
25—30 »	23	45	37
30—40 »	44	52	76
40—50 »	34	57	63
50—60 »	23	49	52
60—70 »	25	52	54

70—80	»	29	35	39
80—90	»	15	4	21
90—100	»	6	—	2
100 աւելի	»	1	—	3

Մինչև մի տարեկան երեխաներ վրացիների մէջ մեռել են երկու անգամ աւելի քիչ՝ քան թէ մահմետականների և երեք անգամ աւելի քիչ քան թէ հայերի մէջ. իսկ մինչև հինգ տարեկան երեխաների մահուան առկոսը հայերի մէջ է 64, վրացիների մէջ՝ 46, մահմետականների մէջ 44. իսկ ծննդից մինչև տաս տարեկան երեխաներին՝ հայերի մէջ 73, վրացիների մէջ 57, մահմետականների մէջ 53:

Ախալքալաքի գաւառում մանուկների մահն աւելի սաստիկ է ոչ միայն Թիֆլիսեան նահանգի բոլոր գաւառներինից, այլ և Ռուսաստանի մանուկների մահից: Այսպէս՝ ըստ հասակի բոլոր ննջեցեալներից իւրաքանչիւր հարիւրին ընկնում է.

	0-10 տ.	10-20 տ.	20-50 տ.	50-70 տ.	70-100 տ.
Ախալքալաք քաղաք	70	2	13	5	10
Ախալքալաքի գաւառ	69	5	13	6	5
Ախալցխու գաւառ	48	6	25	12	7
Տիֆլիսի գաւառ	27	9	33	17	12
Թիֆլիս. նահանգ	41	8	29	14	7
Ռուսաստան	62	4	15	12	6

Ծնունդների թիւը համեմատելով ննջեցեալների թուի հետ, կըստանանք ազգաբնակչութեան տարեկան միջին աճումը.

	ծնել են.	մեռել են.	Տարեկան 1000 բնակ. աւելացել են. աւելաց. են.
Հայեր	1476	1027	449 15
Վրացիներ	136	52	84 23
Մահմետական	218	203	15 2
Բոլորը	1831	1282	549 14

Ազգաբնակչութեան ընդհանուր աճումը գաւառում հասնում է հազարին 14, գրեթէ հաւասար նահանգի միջին աճման (15). ըստ ազգութիւնների, հայերի աճումը հաւասար է նոյն նահանգի հայերի աճման, վրացիների աճումը — 23 — բարձր է նոյն նահանգի վրացիների աճումից (12), իսկ մահմետականների աճումը — 2 — պակաս է նոյն նահանգի նրանց աճումից (4): Որովհետև Վրացիների աճման թուերը չափ քիչ են, ուստի սրանք չեն կարող արտայայտել ամբողջ գաւառի վրացիների աճումը, բայց հայերի աճումը, որ համարեա ութ անգամ աւելի է մահմետականների աճումից, ցոյց է տալիս այս վերջիններիս կենսաբանական և առողջապահական պայմանների սաստիկ խղճալի դրութիւնը:

Ջաւախքի բնական եւ արդիւնարեւրական ուժերը եւ բնականիչների տնտեսական գործունէութիւնը:

Ե. ԳԻՒՂԱՅԻՈՅ

Ախալքալաքի գաւառի բնակիչները գլխաւորապէս պարապում են երկրագործութեամբ, այգեբանութեամբ եւ պարտիզպանութեամբ:

Ամբողջ գաւառի հողը հաշւում է 2650 [] վերստ, որից երկրագործութեան համար յարմար է միայն 81,613 դեսետինը: Այս հողից 42,641 դեսետինը արքունական է, իսկ 38,972 դես. կալուածատէրերի է պատկանում:

Պ. Վերմիչեվի հետազոտութեան համաձայն, այս գաւառի բնակիչներին բաշխուած է հետեւեալ քանակութեամբ եւ տեսակի հող:

	Բնակատեղի	Այգու	Վարելահող.		2այիլը	Բոլոր վարելահողը, շախիւր և անգոյ:	Արտաւորութիւնը և անյարմար	Ընդամենը
			Ջրարբ.	Ա ջրդի				
Բացարձակ թիւ դեսետինի	814,5	613,5	183	44168,7	11197,7	56162,5	33976,5	90954,20
Ամբողջ բաշխուած հողի համեմատութեամբ %	0,89	0,67	0,2	48,56	12,30	62,62	37,38	

Այս աղիւսակից երեւում է, նախ, որ թէև այս գաւառում բաւական տեղ են բռնում այգիները, բայց համեմատելով ամբողջ տարածութեան հետ մի տոկոս էլ չեն կազմում:

Երկրորդ, որ այս գաւառում, ջրարբի արտեր համարեա չկան:

Բոլոր հող	Վարելա- հող ամբող և չայիր.	
Գիւղերի թիւը.		
2	3	1 գետ
12	21	1-2
14	4	2-3
7	-	3-4
3	1	4-5
1	-	5-6
1	1	6-7
1	4	7-8
2	-	8-9
1	-	9-10
1	-	10-11
1	2	11-12
4	-	12-13
1	-	13-14
2	-	14-15
1	-	15-16
1	-	16-17
1	-	17-18
1	-	18-19
1	-	19-20
1	-	20-21
1	-	21-22
1	-	22-23
1	-	23-24
1	-	24-25
1	-	25-26
1	-	26-27
1	-	27-28
1	-	28-29
1	-	29-30
1	-	30-35
1	-	35-40

Իւրաքանչիւր աշխատատարին ընկած բաշխուած հողի քանակութիւնը

Բոլոր հող	Վարելահ. այգ. և չայգ.	
Գիւղերի թիւը		
1	1	1-2 գետ.
1	1	2-3
1	1	3-4
1	1	4-5
1	1	5-6
1	1	6-7
1	1	7-8
1	1	8-9
1	1	9-10
1	1	10-11
1	1	11-12
1	1	12-13
1	1	13-14
1	1	14-15
1	1	15-16
1	1	16-17
1	1	17-18
1	1	18-19
1	1	19-20
1	1	20-21
1	1	21-22
1	1	22-23
1	1	23-24
1	1	24-25
1	1	25-26
1	1	26-27
1	1	27-28
1	1	28-29
1	1	29-30
1	1	30-35
1	1	35-40
1	1	40-50
1	1	50-60
1	1	60-100
1	1	100 ամի.

Իւրաքանչիւր ծախին բաշխուած հողի քանակութիւնը.

Այս աղյուսակներից մենք տեսնում ենք, նախ՝ որ այն գիւղերի թիւը, որոնց իւրաքանչիւր ծուխն ունի.

Բոլոր հող	վարելահող չայիր և այգու	Միջ. 1 դ.					
		1—5	5—10	10—15	15—20	20—30	30-աւելի
1	4	17	28	10	7	3	
4							
19							
16							
15							
14							

Երկրորդ՝ այն գիւղերի թիւը, որոնց երկու սուսի բնակիչներից իւրաքանչիւրին ընկնում է.

Բոլոր հող	վարելահող չայիր և այգու	Միջ. 1 դ.					
		1—2	2—3	3—4	4—5	5-աւելի	
6	15	42	9	2	1	—	
34							
13							
6							
10							
—							

Նրբորդ, որ այն գիւղերի թիւը, որոնց իւրաքանչիւր աշխատաւորին ընկնում է.

	Մինչ. 1 դ.	1—3	3—5	5—7	7—10	10-աւելելի
Վարելահող չափը և այգու	2	15	35	11	4	2
Բոլոր հող	—	5	21	20	9	14

Այսպիսով Ախալքալարի գաւառում ամենից շատ են այն գիւղերը, որոնք ունին իւրաքանչիւր ծուխին 10—15 դեռ. յարմար և 10—15 դեռ. անյարմար հող. երկու սեռից չիւրաքանչիւր հոգուն 1—2 դեռ. յարմար, այսինքն վարելահող, չափը և այգու և այդչափ էլ բոլոր տեսակ հողերից: Իւրաքանչիւր աշխատաւորին 3—5 դեռ. յարմար, և այդչափ էլ բոլոր հողերից:

Բացի հողի սակաւութիւնից, երկրի կլիման ևս սաստիկ արգելք է լինում երկրագործութեամբ պարապելու:

Չառ տարիներ վաղահաս ցրտերը, երաշտութիւնը և յաճախ տեղացող կարկուտը և դաշտերի միւսերն ահազին վնասներ են տալիս ցանքսերին: Ցրտերի պատճառով աշնանացան համարեւ չեն անում, այլ շատանում են միայն գարնանացանով:

Նւ բացի այն որ մշակում են հողը բոլորովին նահապետական ձևով, անասնոց ազրով էլ չեն պարարտացնում, որովհետեւ գաւառում անտառներ չլինելու պատճառով անասունների աղբը վառելու համար են գործ ածում:

Բացի ցորենից, ցանում են գարի, որ լեռնոտ և դուխորուռների գիւղերում աղում և հաց են թխում, կթաւատ, որից ձէթ են հանում և կարտոֆիլ: Թէ որքան տեղ են բռնում սրանցից իւրաքանչիւրը, ցոյց է տալիս հետեւեալ աղիւտակը.

	Յորին	Քարի	Կարմիր	Կարմիր
Բայարձակ թիւ՝ գեոստատիստի հաշուած:	42730	36230	1863	790
0/0 բոլոր հողի համեմատու- թեամբ	52,35	44,43	2,37	0,85

Հինգ տարիների ընթացքում ստացուած է ցորեն և գարի.

1885 թուին	.	.	507,826	չեամբիրտ
1886 ,,	.	.	355,700	,,
1887 ,,	.	.	214,176	,,
1888 ,,	.	.	230,787	,,
1889 ,,	.	.	283,037	,,

Ուրեմն { ընդամենը 1,591,526 չեամբիրտ
միջին թ. 318,305 ,,

Գաւառում օդու զործարաններ չկան և օդի քաշին ու երկրա-
գործութիւնն այստեղ միմեանց հետ կապ չունին: Աւերացած ցորենին
սուտեկապէս կազմում է արտաքին վաճառականութեան նիւթը:

Այգեկանութեամբ պարապում են Խըրթըզու ձորակում և Խզարաւ-
րս ու Սարօ գիւղերում:

Ամբողջ գաւառում ընդամենը 274 այգի կայ, որ բռնում է 613,5
գեոստատին տեղ:

Սրանից 36 գեոստատինը միայն բռնուած է խաղողի որթերով,
մնացած տարածութեան վերայ աճում են կեռասի, հոնի, խնձորի,
տանձի, սերկեկի, գեղձի, ծիրանի, թթի, կաղինի և ընկուզի ծառեր:

Բայց այն, որ այս մրդերը թարմ, թարմ վաճառում են դաւա-
ռում, Թիֆլիզում ու Ալէքսանդրապօլում, այլ և արտարտստում են՝ բոր-
մաղ, պաստեղ, քեօմա և փարվարդս:

Խաղողից գինի են քաշում, սակայն սա թոյլ և մինչև անգամ
փոքր ինչ թթուաշ է լինում, որովհետեւ ամբարն վերջին ցորաբը շուտ
ընկնելու պատճառով, խաղողը գեո չհասած են քաղում, ուստի և չի
արտահանում և սպառում է միայն գաւառում:

Հինգ տարիներում քաշուած է հետեւեալ քանակութեան գինի.

1885 թուին	.	.	120	վեզրօ.
1886 ,,	.	.	81	,,

1887	„	.	.	167	„
1888	„	.	.	143	„
1889	„	.	.	450	„
Ուրեմն.				Ընդամենը՝	961 վեդրո.
				Միջին թուով՝	192,2 „

Այդու մրգերի վաճառումից հինգ տարուայ ընթացքում ոտա-
յուել է.

	Փուլթ	Ա Ր Ժ Է Ք	
		Բուրլի.	Կուպ.
1885 թուին	12000	6000	„
1886 „	10000	5000	„
1887 „	6500	3250	„
1888 „	14000	7000	„
1889 „	17000	8500	„
Ուրեմն.	Ընդամեն.	59500	29750 „
	միջին թ.	11900	5950 „

Խրթըզմ, Մարգաստան, Նաքարաբեզ, Ծունդառ և այլ մի քանի
գիւղերում մշակում է և ծխախոտ:

Այս տարի ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը թէև անցեալ տա-
րուանից փոքր ինչ պակաս է, բայց նախորդ տարիներից անհամեմատ
լաւ է:

Հինգ տարիների ընթացքում արդիւնաբերուած է ծխախոտ.

	Փուլթ.	Արժողութիւն	
		Բուրլի.	Կուպ.
1885 թուին	45	225	„
1886 „	70	350	„
1887 „	19	76	„
1888 „	650	2480	„
1889 „	500	2000	„
Ուրեմն.	Ընդամեն.	1284	5131 „
	միջին թ.	257	1026 20

Առաւելապէս լեւնային և գովաբանութեան գիւղերում պարտաւում են պարտիզպանութեամբ, ցանում են մեծ քանակութեամբ կարտոֆիլ, կաղամբ, տակ, գաղար, շաշկամ, սոխ, համեմներ և այլն:

Հինգ տարիների ընթացքում քաղուած է պարտիզի բոյսերից հետեւալ քանակութեամբ.

	Փուլթ.	Արժողութիւն	
		Բուրլի.	Կող.
1885 թուին	6035	1974	„
1886 „	5926	775	„
1887 „	4541	455	„
1888 „	3863	876	„
1889 „	3698	1939	„
Ուրեմն	ընդամեն.	24063	6019
	միջին թ.	4812	1204

Կլիմայի ցրտութեան և եղանակի արագ փոփոխուելու պատճառով գիւղատնտեսութեան այս ճիւղը մի առանձին օգուտ չի տալիս, որովհետեւ բոյսերը յաճախ մրսում են:

Վերջապէս խոտի արդիւնաբերութիւնն հինգ տարիների ընթացքում եղած է.

1885 թուին	.	.	950,500
1886 „	.	.	870,000
1887 „	.	.	619,880
1888 „	.	.	572,119
1889 „	.	.	391,308

Ուրեմն	ընդամենը՝	3403,807
	միջին թուով՝	680,761,4.

Ախալքալաքի գաւառում կառավարութեան ջանքով հիմնուած են հասարակական շտեմարաններ: Իւրաքանչիւր ծուխ իւր երկու սեռի տնդամների թուի համեմատ, իւրաքանչիւր տարի կալի ժամանակ տալիս է $\frac{1}{2}$ կոտ ցորեն և $\frac{1}{4}$ կոտ գարի: Այս ցորենն ու դարին պահում են հասարակութեան ընտրած շտեմարանապետները և կամ կառավարութիւնը վաճառում ու դրամն արքունի գանձարանում շահեցնում է, սովի կամ այլ հասարակական թշուառութեանց ժամանակ տուղնե-

րին հաշվով վերադարձնելու նպատակով: Այժմ սրանից մօտ 180,000 ռ. գումար է գոյացած:

Անասնապահութիւն.

Երկրագործութիւնից յետոյ ժողովրդեան զլիսուոր պարապմունքն է անասնապահութիւնը: Արքունի և ազայապատկան արօտատեղերը 39350, ձմերանոցները 3725, և չայիւրները 11,090 դեռեալուն տարածութեամբ, նպատուում են անասնապահութեան զարգացման:

Քաղաքում և գաւառում անցեալ 1889 թուին կար.

	Ա ն ս ու ն ն եր ի թ իւ ը.					
	Տաւար	Խաշն ու անդեայ	Ձիւր.	Ղաթ լըներ.	Էշեր.	Խոզեր.
Ախալքալաք քաղաքում	440	—	96	1	130	20
Ախալքալաքի գաւառում	40,978	100,516	9468	3	960	„
Ընդամէնը՝	41,418	100,516	9564	4	1090	20

Հետեւեալ աղիւսակից երևում է թէ քանի անասուն ընկնում է դիւզացիներից իւրաքանչիւր ծուխին և երկու սեռի իւրաքանչիւր հոգուն.

Ծ ու խ ի ն.			Երկու սեռի իւրաքանչ. հոգուն.		
Տաւար.	Խաշն ու անդեայ	Ձիւ և էշ	Տաւար.	Խաշն ու անդեայ	Ձիւ և էշ
6	14,7	1,5	0,7	1,7	0,2

Այս աղիւսակը ցոյց է տալիս որ անասնապահութիւնն ևս այնքան զարգացած չէ, և սրա զլիսուոր պատճառն այն է, որ արքունի արօտատեղերը փոխանակ ժողովրդեան մատչելի գնով տալով՝ անուրդի են դնում, որ շատ անգամ, սաստիկ բարձրանալով, ձեռնառու չի վնում անասուններ պահել կամ աւելացնել:

Մեղուապահութիւնը թէ՛ն գաւառում բաւական տարածուած է, բայց և այնպէս ժողովրդեան բարօրութեան մի նշանաւոր աղբիւր չէ: Համարեան բոլոր փոքր ի շատէ ունեւոր գիւղացիները ունին մի քանի փեթակ. ստացած մեղրը գլխաւորապէս իրենք աէրերն են սպառում և միայն մի մասն են ծախում: Մի փեթակից ստացւում է մօտ 35 գրուանքայ մեղր, թէ՛ն մինչև 2 փութ ևս տուողներ լինում են:

Մեղուապահութեան զրութիւնը հինգ տարիների ընթացքում եղել է.

	Տէրերի թ.	Փեթակ. թիւը.	Մեղրը՝ փթով հաշուած
1885 թուին	208	966	220
1886 „	271	984	225
1887 „	235	1078	283
1888 „	243	1137	207
1889 „	246	1154	311
Ընդամէնը՝	1203	5319	1246
Միջին թ.	241	1064	249

Մեղուապահութեան չղարգանալու պատճառը՝ զարնան ցուրտ եղանակը և յետոյ երաշտութիւնն է:

Թռչնապահութիւնը բաւական մեծ դեր է խաղում գիւղական կեանքի մէջ և հետզհետէ աւելի ու աւելի զարգանում է: Գիւղացիք պահում են.—հաւ, հնդկահաւ, սագ և բադ:

Թռչնապահութեան զարգացման պատճառն այն է, որ մեծ քանակութեամբ թռչուններ և ձուեր տալւում են Ախալցխա, Արասթուման և Թիֆլիս: Իւրաքանչիւր ընտանիք պահում է 15-ից ոչ պակաս հաւ, մի քանիսը մինչև 50:

Ջրառատ գիւղերում գիւղացիք պահում են սագեր: Առաւելապէս մեծ քանակութեամբ սագեր պահում են ղուխորուռները և հետեեալ հայաբնակ գիւղերը:—Էշտիա, Կարտիկամ, Կուլիկամ, Բաւրա, Ջակ, Կորի, Օրճա, Մերինիա և Վարեան:

Հնդկահաւ պահում են միայն Վրացիները:

Բադ շատ քիչ գիւղերում է պահւում և այն էլ սակաւաթիւ:

ձկնորսութեամբ պարապում են լճափնեայ գիւղացիք և մանաւանդ ղուխորուռները:

Բնակիչների տանիով բռնած ձկների մեծ մասը իրենք են գործածում և միայն մի փոքր մասն է վաճառի հանւում:

Վերջին հինգ տարիներս ձկնորսութեամբ պարապել են.

1885 թուին	164 մարդ.
1886 „	200 „

1887	„	153	„
1888	„	167	„
1889	„	197	„
Ուրեմն		{ ընդամենը՝	881
		{ միջին թուով՝	174

Որսորդութեամբ պարապողների թիւը ևս մեծ չէ. վերջին հինգ տարիների ընթացքում պարապել են.

1885	թուին	169	մարդ.
1886	»	122	»
1887	»	113	»
1888	»	156	»
1889	»	173	»

Ուրեմն		{ ընդամենը՝	733
		{ միջին թուով՝	146

Գլխավորապէս որսում են աղուէս, երբեմն էլ գայլ և կղնաքիւս: Ժողովուրդը պարապում է նաև բեռնակրութեամբ. ղուխորումները ձիաքարշ ֆուրգոններով, միւս աղգերը սայլերով և բեռնակիր ձիերով անդափոխում են ամէն տեսակ ծանրութիւններ, Թիֆլիս, Աղէք-սանդրապոլ, Կարս, Արդահան, Ախալցխա և Միխայելովկա՝ Փօթի-Թիֆլիզեան երկաթուղու կայարանը:

Ծանրութիւններ անդափոխողների թիւը հինգ տարիների ընթացքում եղել է.

	Ձիաքարշ ֆուրգոն- ներով	Եզան սայլե- րով	Բեռնակիր ձիերով
1885 թուին	278	1474	182
1886 „	313	1533	204
1887 „	448	1629	175
1888 „	460	1676	168
1889 „	479	1697	170
Ուրեմն { ընդամեն.		1977	8009
{ միջին թ.		395	1602
			899
			179

Ախալքալաք բերում ծախում են.— վառելափայտ, քարոյ և շինու-
թեան փայտ: Սրանով պարապողներն եղել են.

1885	թուին	2190	մարդ.
1886	»	2220	»
1887	»	2319	»
1888	»	2376	»
1889	»	2415	»
Ուրեմն		ընդամենը	11320
		միջին թ.	2264

2 ի թ ե հ ա ն ք. — Դեռ քանի Ախալքալաքի գաւառում նաւթի գործածութիւնը չէր ընդհանրացել և սրտ փոխարէն գործ էր անվում ձէթ, ձիթեհանքները բազմաթիւ և նրանց արդիւնքն էլ բաւական մեծ էր. բայց այժմ հետզհետ ընկնում է:

Ամբողջ գաւառում այժմ կայ 43 ձիթեհանք, որոնցից իւրաքանչիւրը տարեկան մօտաւորապէս արդիւնք է տալիս 800 բուրլի:

Հինգ տարիների ընթացքում այդ ձիթեհանքներում աշխատել են.

1885	թուին	139	մարդ.
1886	»	145	»
1887	»	116	»
1888	»	204	»
1889	»	195	»
Ուրեմն		ընդամենը	799
		միջին թ.	159

Ջրադաց. Ամբողջ գաւառում ոչ մի շոքեշարժ ջրադաց չկայ, բոլորն էլ գառնում են ջրով: Սրանց թիւն այժմ հասնում է 297-ի. և իւրաքանչիւր ջրադաց տարեկան արդիւնք բերում է 200—300 բուր.:

Հինգ տարիների ընթացքում ջրադաց պահողների թիւը եղել է.

1885	թուին	260
1886	»	265
1887	»	265
1888	»	295
1889	»	302
Ուրեմն	ընդամենը՝	1387
	միջին թ.	277

Ո ս տ ա յ ն տ ն կ ու թ իւ ն: Մի քանի զիւղական հասարակութիւնների մէջ զիւղատնտեսութեւ կանայք պարապում են ոստայնանկութեամբ. գործում են տեղական բրդից կտաւ, շալ, գորգ և բակեղաթ:

Մինչև վերջին Ռուս-թրքական պատերազմն այս արհեստը սաս-

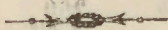
տիկ տարածուած էր գիւղացիներէ մէջ և շատերը միայն ման ու փոխ տնելով ամբողջ գերդաստան հանգերձը լիովին հօգում էին: Պատերազմից յետոյ, երբ գիւղացիները յանկարծ հարստացան՝ հաշուեցին որ աւելի ձեռնտու է գործարաններէց եկածները զնել: Սակայն փողերը չուտով ծախսուեցան և այսօր գիւղացին ոչ ինքն է գործում և ոչ էլ միջոց ունի առնելու:

Միայն դուխորուռներն ու քրդերը մինչև այսօր դեռ շարունակում են իրենք պարարաստել իրենց բոլոր հանդերձների կտորները:

Հինգ տարիների ընթացքում ոստայնանկութեամբ պարապողների թիւը հասնում է.

1885	թուին	787	մարդ.
1886	»	909	»
1887	»	941	»
1888	»	924	»
1889	»	967	»

Ուրեմն	ընդամէնը՝	4528
	միջին թ.	906

Այս աղիւսակից երևում է, որ քաղաքի գրեթէ բոլոր արհեստաւորները հայեր են: Արհեստներից աւելի տարածուած են դարբնութիւնը, հիւսնութիւնը, դերձակութիւնը, ոսկերչութիւնը և մաշկակութիւնը: Սակայն սրանցից և ոչ մինն այնքան զարգացած չէ, որ հարողանայ մրցել ներքերական ապրանքի հետ:

Գրեթէ բոլոր արհեստներին վերաբերեալ գործինքը շատ հառաք և կոպիտ են, արհեստաւորներն էլ ուրիշ քաղաքներում չեն կատարելագործած իրենց արհեստը:

Այս բոլոր արհեստների արդիւնաբերութիւնը սպառւում է քաղաքի և գաւառի մէջ և համարեն ոչինչ չի արտահանւում:

Չինգ տարիների ընթացքում եղած են.

	Արհեստանոցներ.	Վարպեաներ.	Եշակերտներ.	Արդիւնաբերութեան արժէքը.		
				Բուրքի.	Կ.	
1885 թուին . .	164	182	104	12400	„	
1886 „ . .	174	125	103	10500	„	
1887 „ . .	140	158	106	10000	„	
1888 „ . .	186	231	176	13000	„	
1889 „ . .	175	215	164	12600	„	
Ուրեմն {	ընդամէնը՝	839	911	653	58500	„
	միջին թուով՝	167	182	131	11700	„

Այժմ տեսնենք թէ ինչ տոկոս են կազմում արհեստաւորները և նրանց աշակերտները քաղաքի բոլոր բնակիչների համեմատութեամբ:

Քաղաքի 20 — 80 տարեկան այր մարդկանց թիւը հասնում է 1100-ի, ուրեմն վարպեաները կազմում են 16,5 %: 8 — 20 տարեկան երեխաների թիւն էլ հասնում է 530-ի, ուրեմն արհեստաւորների աշակերտները կազմում են 24,7 %:

Գործարանների արդիւնաբերութիւնը.

Ախալքալաքի գաւառում կան հետեւալ գործարանները.

Գործարանների տեսակը.	Քաղաքում.			Գաւառում.			Ի միասին.		
	Գործարանների թիւը.	Արդիւնաբերութիւնը.	Աշխատողների թիւը.	Գործարանների թիւը.	Արդիւնաբերութեան գումարը.	Աշխատողների թիւը.	Գործարանների թիւը.	Արդիւնաբերութեան գումարը.	Աշխատողների թիւը.
Գաշու	3	855	6	1	200	1	4	1055	7
Օճառի	2	1181	4	»	»	»	2	1481	4
Աղիւտի	3	234	6	»	»	»	3	234	6
Կրի	2	308	4	»	»	»	2	308	4
Ընդամենը՝	10	2878	20	1	200	1	11	3078	21

Այս աղիւտակից երեւում է, որ Ախալքալաքի գաւառում շատ քիչ և շատ հատարակ գործարաններ կան, որոնց արդիւնաբերութիւնը մի չնչին գումար է կազմում, որովհետեւ միւս գաւառների գործարաններից տւելի սառը վիճակի մէջ գտնուելով, արդիւնաբերութիւնը չի արտահանւում:

Հինգ տարիների ընթացքում այդ գործարանների թիւն ու արդիւնաբերութիւնն երեւում է հետեւալ աղիւտակից.

Գործարանների թիւը:					Վարդապետների.	Աշուկերտների թիւը.	Արդիւնաբերութեան տրււթիւն.	
Գաշու.	Օջառի.	Աղիւտի.	Կրի.					
1885 թուին	4	2	2	1	12	11	10,410 ռ.	
1886 ,,	3	1	3	1	10	8	3,807 ռ.	
1887 ,,	4	1	3	1	8	7	3,595 ռ.	
1888 ,,	3	1	3	2	11	8	3,114 ռ.	
1889 ,,	3	2	3	2	13	8	3,078 ռ.	
Ուրեմն {	Ընդամենը՝	17	7	14	7	54	42	24,004 ռ.
	Միջին թուով	3	0	3	1	11	8	4,801 ռ.

Առևտուր: Ախալքալաքի գաւառում առևտուրի աջողութիւնը կապուած է երկրագործութեան արդիւնաբերութիւնից:

Եւ այս երևում է հետեւեալ աղիւսակից, ուր երկրագործութեան նուազ տարիներում քիչ, իսկ առատ տարիներում շատ վկայականներ է առնուած առևտուրով պարապելու:

		Առևտրական վկայականներ.
	1885 թուին	182
	1886 „	169
	1887 „	172
	1888 „	181
	1889 „	196
Ուրեմն՝	{ Ընդամէնը՝	900
	{ Միջին թուով՝	180

Քաղաքում առևտրով պարապողների թիւը 1894 թուին էր՝

1) Կապալառուներ	2.
2) Բ. կարգի վաճառականներ	78.
3) Գործակատարներ	20.
4) Մանրավաճառներ	113.
5) Չարշիներ	11.
6) Իջևան (խան) պահողներ	4.
7) Գինեվաճառներ	12.
Ընդամենը՝	240.

Ամբողջ վաճառականութիւնը կետրոնացած է հայերի ձեռքում և սրանք առևտուր են անում ոչ միայն քաղաքի և գաւառի մէջ, այլ և Թիֆլիսի, Աղէքսանդրապոլի, Ախալցխայի և մինչև անգամ Քութայիսի նահանգի հետ:

Միայն 9 հրէաներ կան որ գաւառում պարապում են չարշի-ութեամբ:

Համեմատելով վաճառականների թիւը քաղաքի չափահաս ազգաբնակչութեան հետ, կը տեսնենք, որ առևտրականները կազմում են 22 %:

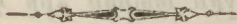
Արտաբերական վաճառականութեան գլխաւոր նիւթերը մօտաւորապէս հետեւեալներն են.

				Բուրլի	Կապէկ.
Հացահատիկներ	{	Ցորեն, արժողութեամբ		130,000	„
		Գարի — —		35,000	„
		Ալիւր — —		7,000	„
Տաւար մուսու, արժողութեամբ		—		61,000	„
Բուրլի — — —		—		4,000	„
Կաշի — — —		—		2,000	„
Թարմ պտուղներ		—		3,500	„
Կթաւատ և ձէթ		—		2,500	„
Իւզ, պանիր և հաւկիթ		—		3,500	„
Ընդամէնը՝				248,500	„

Ներքերական վաճառականութեան գլխաւոր նիւթերն են.

Կտորեղէն	111,000	բուրլ.
Ջանաղան ապրանքներ	63,625	„
Մետաղներ	9,000	„
Խմիչքներ	71,000	„
Ծխախոտ	8,500	„
Ուտեղեղէն, աղ, պտուղներ	29,000	„
292,125 բուրլի		

Սրանից երևում է, որ աւելի արժողութեամբ ապրանքներ ներ-
բերում են քան թէ արտահանում. ուստի և գաւառը հետզհետ աղքա-
տանում է: Տօնավաճառներ չկան, վաճառականութեան ընդարձակման
արգելք են լինում անյարմար ճանապարհները:

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Ը. ԴՊՐՈՑՆԵՐ.

Ախալքալակում կան հետևեալ դպրոցները.

Ա. Ս. Մեսրոպրեան Հայոց եկեղեցական-ծխական տղայոց երկդասեան ուսումնարան. հիմնուած է 1836 թուին Կարապետ արքեպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ և ծախսով: Այժմ ամփոփուած է Ս. Խաչ եկեղեցու զաւթի անյարմար և հին շինութեան մէջ:

Իւրաքանչիւր տարի միջին թուով ունենում է 4—5 ուսուցիչ, 140—160 աշակերտ:

Բ. Ս. Սանդխտեան Հայոց եկեղեցական-ծխական օրիորդաց երկդասեան ուսումնարան. բացուած է 1870 թուին Ա. խալցիսայի նախկին յաջորդ Գեր. Սուքիաս վարդապետի (այժմ եպիսկոպոս) յորդորմամբ և Արժանապատիւ հարք Յովհաննէս Քաջազնունու և Խորէն Բարսեղեանի շնորհիւ, որոնք յանձն են տուել առաջին տարին ձրի դասեր աւանդել:

Այժմ այդ դպրոցը զետեղուած է Ս. Խաչ եկեղեցու զաւթի բաւական յարմարաւոր շինութեան մէջ և տղայոց դպրոցից բաժանուում է միայն մի պատնէշով:

Իւրաքանչիւր տարի ունենում է միջին թուով երկու վարժուհի, 4 ուսուցիչ և 150—180 աշակերտուհի:

Այս երկու դպրոցների տարեկան մուտքն ու ելքը 3238 ըուբլի է:

Գ. Ռուսաց քաղաքային չորս դասարանեան դպրոց. բացուած է 1889 թուին: Սրա շինութիւնը բաւական վայելուչ և առողջապահական պահանջներին յարմարացրած է, որի վրայ քաղաքը ծախսել է 15,200 ռ. 18 կոպէկ:

Իւրաքանչիւր տարի ունենում է հինգ ուսուցիչ, 130—140 աշակերտ:

Գ. Շուտով բացուելու է գիւղատնտեսական դպրոց, որի շինութեանն արդէն ձեռնարկել են:

Քաղաքում կրթական ուրիշ հիմնարկութիւններ չկան:

Ամբողջ գաւառում մինչև 1881 թուականը կային Հայոց գիւղական-տարրական դպրոցներ, սակայն երբ կառավարութիւնը բացեց արքունի դպրոցներ, զրանք հետզհետ փակուեցան և այժմ ոչ մի Հայոց ուսումնարան չկայ:

1881 թուից սկսուած նախկին գաւառապետ Իւրազդովի ջանքով գաւառումս բացուած են Ռուսաց ժողովրդական գիւղական միգասեան տասն և հինգ դպրոց, որոնց պահպանութեան համար ժողովուրդը վճարում է տարեկան 7726 ռուբլի 32 կոպէկ. և տասը դպրոցական շինութիւնների համար ծախսել է մօտ 25,000 ռուբլի:

Հետեւեալ աղիւսակը ցոյց է տալիս թէ՛ այդ դպրոցները ո՞ր գիւղերումն են գտնուում, երբ են հիմնուած, տարեկան միջին թուով քանի աշակերտ ունին և տարեկան ծախսը որքան է:

Համարը կարգի:	Գ ի ի Ղ Ե Ր.	Հիմնարկ ամսվին:	Սովորողներ.			Ծախքը.	
			Ա.բ.	Ի.գ.	Երկուսն		
1	Ալաստան	1882	75	7	82	501	—
2	Արագովա	„	69	14	83	525	—
3	Բարալէթ	1868	91	10	101	1043	—
4	Գանձա	1881	73	2	75	370	—
5	Գեօնդուրա	„	61	—	61	378	—
6	Դիլիսկա	„	37	—	37	395	—
7	Էշտիա	„	85	—	85	493	—
8	Խզաբաւրա	„	52	—	52	437	—
9	Խըրթըզ	1885	73	—	73	435	—
10	Կարծախ	1881	92	—	92	429	—
11	Կարտիկամ	„	76	—	76	406	—
12	Հոկամ	„	27	—	27	318	—
13	Սաթխա	1875	51	4	55	364	—
14	Վաչխան	1881	76	—	76	525	—
15	Քիլդա	1869	42	11	53	440	—
			980	48	1028	7059	—

Այս տղիւսակից երեւում է. ա. իւրաքանչիւր դպրոցին գալիս է 3696 մարդ, 'ի բաց առնելով դուխորեւոները, որոնք ոչ փող են տալիս և ոչ ուղարկում երեխաներին ուսումնարան:

բ. Գաւառիս բոլոր, բացի դուխորեւոների, 8—18 տարեկան երեխաներից—6128—միայն 16,8 0/0 է յաճախում դպրոց:

1890 թուին էլ Քիլդա վերաբնակ գիւղում բացուած է ձեռագործի արքունական դպրոց:

Իսկ գաւառիս բոլոր արական կրթարաններում, ինչ-
պէս երևում է 1886 թուի աշխարհագրութիւնից.

Ստացել կամ ստանում են կրթութիւն:									
Ք ա ղ ա ք ե լ գ ա լ ա ռ :									
I.	II.	III.	IV.						
Բարձրագոյն դըպրոցներում:	Միջնակարգ դպրոցներում:	Ստորին, Գ-դ կարգի ուսումնարաններում:	Ստորին, Գ-դ կարգի վարժարաններում:						
Համալսարաններ. հեռարաններում, քանոններում, վերաբուժական, արուեստագիտական, անասաւորան. երկրաչ. հնմ.	Գիմնազիաներում, հոգևոր դպրանոցներում, ուսուցչական ուսումնարաններում, վերուսարական և երկրագործական դպր.	Պրոգիմնազիաներում, բնական, քաղաքային, գաւառական, երկրասեան գիւղական ուսումնարաններում, աղեկործական, արհեստագիտական ուսումն.	Ժողովրդական տարրական և վերական վարժարաններում:						
Ա. ո. տ ն ի 4 ր թ ու թ ի ն :									
Ոչ մի տեղ չկրթուած:									
Յալտնի չէ թէ ուր է կրթուած:									
Ամբողջ արական սեռը:									
Քաղաք.	17	37	20	854	96	1259	—	2283	
Գաւառ.	1	37	67	1160	235	29715	3	31218	
Ամբողջ գաւառում	18	74	87	2014	331	30974	3	33501	

Այս աղիւսակից երևում է, որ կրթութիւն ստացողները կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան հետեւեալ տոկոսները՝

Քաղաքի	44,9.
Գաւառի	4,5.
Ի միասին	7,5.

Իսկ իզական սեռի կրթութիւնը շատ աննախանձելի զրութեան մէջ է և հազիւ թէ հասնի 10/0:

Արական սեռի գրագէտների թիւը ըստ ազգութիւնների հետեւեալն է ¹⁾).

	Ընդամենը	0/0
Հայեր	2160	9,0
Ռուսներ	68	2,1
Վրացիներ	165	8,6
Վրացի մահմեդականներ	83	2,5
Քրդեր	4	1,0

Կարելի է ենթադրել, որ Հայ գրագէտների 0/0 իննից էլ աւելի լինի:

Բ. ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐԳԱՐԱՆ,

Ախալքալաքում 1880 թուի Մայիսի 24-ին բացուած է «Հայոց երկսեռ դպրոցներին կից» կոչուող մի գրադարան-ընթերցարան:

Գրադարան-ընթերցարանը գտնուում է Ս. Սանդխտեան դպրոցին կից մի շինութեան մէջ. բաժանուած է երկու մասի՝ տղամարդկանց և կանանց. սակայն կանայք դեռ ևս շատ քիչ են յաճախում:

Գրադարան-ընթերցարանն այժմ ունի 1440 օրինակ հայերէն և ռուսերէն գիրք: Բացի սրանից տարեկան ստանում է 21 հայերէն և ռուսերէն պարբերական թերթ:

Ամսական անդամավճարն է 40 կոպէկ: Գրադարանը կառավարում է հիմնադիր անդամների ժողովը և կառավա-

¹⁾ Пантюховъ, Ахалкалакскій уѣздъ стр. 46:

րութեան առաջ պատասխանատու է նրա նախագահը, որ ընտրուում է հիմնադիր անդամներից ձայների առաւելութեամբ:

Հիմնադիր անդամ կոչուում են նրանք, որոնք միշտ տարեկան անդամավճար՝ 4 ռ. 80 կ. վճարելուց զատ, միանուագ նուիրում են գրադարանին 10 ըուբլի: Այժմ գրադարան ընթերցարանն ունի 23 հիմնադիր անդամ:

Գիւղական քահանաներից ու տիրացուներից մի քանիսըն էլ անդամ են գրադարանին:

Գ. ԹԱՏՐՈՆ.

Ախալքալաքը թէև չունի թատրոնական շինութիւն և դերասանական մշտական խումբ, բայց և այնպէս զուրկ չէ ներկայացումներից: Ս. Սանդխտեան օրիորդաց դպրոցի ընդարձակ դահլիճում շինուած է բեմ և ուսուցչական խմբերը յաճախ քաղաքացիների մասնակցութեամբ տալիս են տարեկան 3 — 5 ներկայացում: Իւրաքանչիւր ներկայացումից միջին թուով գոյանում է 80 ըուբլի արդիւնք, որը և յատկացւում է մի որևէ բարեգործական նպատակի:

Փողովուրդը շատ սիրով յաճախում է ներկայացումներին և գրեթէ միշտ դահլիճը լի է լինում:

ՀԱՅ ԴԻՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ.

Գաւառիս զիւղացիների բնակարանները շատ աննշխտանձեղի դը-
րութեան մէջ են:

Դիւղի մէջ ոչ մի կանոնաւոր լայն փողոց չկայ, բոլորն էլ ծուռ
ու մուռ և նեղ են: Սրանց համեմատ և տները խառնի խուռն, միմե-
անց կից և դռները զանազան կողմ ուղղուած:

Հին շինութիւնները գրեթէ գետնափոր են, մօտ 25 տարի ա-
ռաջ շինուածները կէս գետնափոր, իսկ այժմեանները համարեա թէ
գետնի վերայ:

Ամբողջ թաղի կառույնները միմեանց կից են, ուստի և ծառայում
են որպէս ճանապարհ և որպէս ժողովատեղի:

Բնակարանները շինում են իրենք տան աէրերը, երբեմն միայն
մի սրմնադէր կամ մի քարտաշ հրաւիրելով, այնպէս որ զրեթէ բոլոր
զիւղացիներն զիտեն շինել բնակարաններ:

Բնակարանները շինում են հասարակ, անտաշ քարով, միայն հա-
րուստները տան ճակատը և «եաղլըղի» երեսցող պատերը շարում են
տաշած քարից:

Պատերի բարձրութիւնն առ առաւելը լինում է 5 արշին, որից
մօտ մի արշինը հիմքն է կազմում: Հաստութիւնը մի արշին է, մէջը
խիճ և ցեխ ածած:

ԲՆԱԿԱՐԱՆ ԶՈՒՆԸ.

Բակը լինում է մօտաւորապէս $2\frac{1}{2}$ սաժէն երկարութեան, մէկ
սաժէն լայնութեան և չորս արշին բարձրութեան:

Ծածկը տափարակ (ղիւղապան) է և ունի մի հերթիկ $\frac{1}{4}$ ար-

չին մեծութեան: Այս փոքրիկ հերթիկը հազիւ աղօտ լուսով լուսաւորում է այդ՝ երբեմն շատ երկար բակը, ուր անծանօթ այցելուն խաբխափելով է առաջ գնում:

Պատուհաններ չլինելու և հերթիկների փոքրութեան գլխաւոր պատճառն ապակի չզործածելն է. ցերեկը բաց են անում լուսամտաւ տեղ թողնուած այդ ծակերը և գիշերը խոտով ու շորով ծածկում:

Բակը դնում են լուծ, արօր, տաշտ, խուշկի, աթար և այլն: Բակից բացւում են դռներ դէպի տուն, դէպի գոմ և դէպի եազլը:

ՏՈՒՆ.

Տունը բաղկացած է երկու բաժանմունքից, — տուն և թնդրօճախ:

Տունը միշտ քառակուսի է լինում, պատերի երկարութիւնը 15—24, իսկ բարձրութիւնը $2\frac{1}{2}$ —3 արշին է լինում: Պատերի մէջ ոչ մի պատուհան չունի, միայն մի դուռ բացւում է դէպի բակը:

Ծածկը դառնառուծ է, այսինքն միշտ անկիւնների հանդէպ, միմեանց վրայ ձգւում են քառանկիւնի տաշուած գերաններ, որոնք հեաղհեաղ բարձրանալով և կարճանալով, վերջանում են մի քառակուսի արշին մեծութեան բացուածք թողնելով, ուր կոչւում է հերթիկ (պատուհան):

Տան մէջ, պատերին կից լինում են դարակներ, որոնց վերայ չարւում են կաւէ և պղնձէ ամաններ, փայտէ գշեր և այլն: Դարակների տակ դրւում են կարասներ, որոնց փայլեցնում են շատ անգամ ձու քսելով և որոնցից շատերը յաճախ դատարկ են լինում:

Տան մի անկիւնում յաճախ դրուած է լինում ալիւրի ամբարը, վերան կամ կողքը հացի տաշտը:

Թնդրօճախը տան յատակից $\frac{1}{2}$ —1 արշին բարձր և յաճախ բուրակաձև է լինում: Սրա ծածկը ևս տան ծածկի պէս դառնառուծ է, միայն փոքր ինչ ցածից դրած: Ուղիղ մէջ տեղում թողնուած է 1— $1\frac{1}{4}$ քառակ. արշին մեծութեան հերթիկ: Հերթիկի անմիջապէս տակը, գետնի մէջ մինչև բերանը թաղուած է թոնիրը, որի սնուածքը միշտ նայում է դէպի դուռը, սրպէսդի այստեղից քամի խաղայ: Թոնիրի շուրջը կոչւում է թնդբափ: Պատերի մէջ սովորաբար լինում են երկու փոքրիկ անդուռ պահարան, որոնց մէջ դրւում են թթմորը, բաթաթը, գրդնակը, թաթակիշը, դասարակը և այլն: Մի անկիւնում էլ դրուած է լինում չիշն ու սկիշը:

ԴԱՍ.

Դամերը լինում են $2\frac{1}{2}$ մինչև 3 արշ. լայնութեան և 3 մինչև 5 սոժէն երկարութեան: Պատերի բարձրութիւնը մի սոժէն է լինում, ծածկը զոշպաշի:

Դոմի երկարութեամբ, երկու պատերին կից, գետնից մի արշին բարձր. $\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան և $\frac{1}{4}$ արշին խորութեան մուրք է շինուած։ Սրանց վերայ, միմեանց բաւական մօտ, կապուած են $\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան բարակ շղթայ կամ թուկ—(կապ),—որոնց ծայրին ամրացրած է փայտէ բարձր $\frac{1}{2}$ արշնաչափ ծամ, փալուտի աղեղնաձև ճիւղ, որը անց են կացնում կենդանիների վիզը, և ծամը գալթով—կաէշկապ—երկու ծայրերը բկի մօտ միացնում։ Մսուրքների առջև մի մի սաժէն լայնութեան տեղ յատկացրած է կենդանիներ կապելու, որը և կոչւում է զալգըրմ։ Սրանց առջեից ձգւում է $\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան արխ։

Երկու դալգըրմների միջի տարածութիւնը, որ մօտաւորապէս մի սաժէն է լինում և զալգըրմներից 3 վերջով ցածր է, քարուած է և կոչւում է կոմիէրէս կամ ասիինէրէս։

ՕԳԸ.

Դոմի մի ծայրում, սովորաբար դռան հանդէպ, գտնւում է օդան. սրա մէջ տեղում, պատի մէջ գտնւում է մի բուխարի, որ գետնից $\frac{1}{2}$ արշին բարձր է լինում։ Բուխարու երկու կողմից, միեւնոյն բարձրութեամբ ձգւում են $1\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան երկու թաղթ, որ կոչւում են սաաւր։ Հարուստների օդաներում սաաւրների կողքերին $\frac{1}{3}$ արշին բարձրութեամբ և երկու արշինից աւելի լայնութեան ուրիշ երկու թաղթեր էլ են ձգւում, որոնք ամուսիններին իբրև մահճակալ են ծառայում։ Օդան գոմից ոչնչով չի բաժանւում և խկապէս կենդանիների տաքութեամբ է տաքանում։ Կաւորը սաաւրների միջի տարածութեան չափ և անմիջապէս նրա վերև հետզհետէ բարձրանալով, վառարանի հանդէպ կտուրի և այդ բարձրութեան միջև մի փոքրիկ պատուհան է բացւում, որ այժմս միայն սկսել են տպակի ձգել։

Օդան յատկացրուած է գլխաւորապէս աղամարդկանց, իսկ առնել՝ կանանց։ Հիւրերը միշտ բնդուելում են օդայում և հրաւիրւում նստել օձխի գլուխը, երբ արդէն մի ներքնակ և մի բարձ ձգած են լինում սաաւրի վրայ։

Միայն հարուստ տներում սաաւրները ծածկուած են լինում քաշաներով և կամ կապերաներով։

ԵԱԶԼԸԳ.

Միմիան հարուստ տներն ունին եազլըղ—ամառուայ սենեակ՝ սա սովորաբար տաշած քարից, երբեմն բաւական բարձր շինուած մի սենեակ է լինում, որ երկու կամ երեք պատուհան է ունենում ոչ թէ կտուրից, այլ պատի մէջ։ Ամառն փոխարինելով օդային, եազլըղը ձմեռը բոլորովին փակ է մնում, որովհետև վառելիքը թանդ արժեքով չեն տաքացնում։

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ.

ԿԱՆԱՆՑ.

Ի նկատի առնելով որ բնակիչների ամենամեծ մասը Կարնոյ գաղթականներ են, մինչ կը նկարագրենք միայն նրանց զգեստները: Գիւղացի և քաղաքացի կանանց զգեստները միայն կտորով և ճաշակով են տարբերում, իսկ տարազը միևնոյնն է:

Ճապիկ—կարում են միտկալից, ուղքատները ամերիկայից, կաււից, իջնում է մինչի ծնկները. կուրծքը մինչև պորտը բացուած է և ըկի մօտ կոճկում է. թեկերը երկար են և դաստակի մօտ կոճկում:

Իշիկ—հագնում են շապկի վրայ, կարում են անթիքմուռից, տալասից, մասերիայից, գեաղիից: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացում է, եղբերը դայթան և կլապիտոնէ բիւքմա են կարում: Թեկերի բերանները վերջանում են եռանկիւնաձև, որ մի քիչ ծածկում են ձեռքերի երեսները և որոնց շուրջը դայթան և կլապիտոնէ բիւքմա է կարած:

Վարտիկ—ամերիկայից, փաթուսիից. երկու կողքերը կապում են ձախ կողքում:

Դիւզլուկ, վարտիկ է, միայն փոխերը ֆանէլից է, հագնում են ձմեռը:

Անթարի—կարում են անթիքմուռուց, սաւայիրից, աւաւսից, գեաղիից և այլն: Հասնում է մինչև ոտները, թեկերը շատ երկար չեն տնում, այլ հասցնում են մինչև դաստակը:

Կըլզը—սմանք հագնում են անթարու վրայից. իշիկի նման է, կարում են անթիքմուռից, գեաղիից, սաւայիրից, աւաւսից:

Կըծկալ—մոյգ կարմիր թաւից կամ լատիիից $\frac{1}{2}$ արշին երկար. և $\frac{1}{4}$ արշ. լայնութեան կտոր է, որ վերևում զրկում է վիզը, իսկ մէջքի մօտ չորէ կապելով կողքի մօտ կապում: Սրա օձիքը և երբեմն կուրծքը կլապիտոնով ասղնեղործած է:

Ջիւղլա—հազնում են կըլղրի կամ անթարու վրայ, հասնում է մինչի ոտները, կարում են դատիֆից, անթիքմուից, մահուղից կամ կապոյտ ամերիկա կոչուած կտորից:

Գոգնոց—կարում են միայն կարմիր մահուղից և տանը գործած կարմիր շալից: Գոտին գործում են առանձին խնամքով և վերան շատ անգամ զրում իրենց անունը՝ աւելացնելով «ի վայելումն» խօսքը: Գոգնոցի շուրջը կապիտոնով և հրքեմն արծաթի թելերով (թըռթըռ) ասղնեգործում և ներքեի երկու անկիւնում գեղեցիկ ծաղիկներ են շինում: Գոգնոցը գոտիով կապում են ջիւղլայի վրայ:

Սրանից մի քսան տարի առաջ գրեթէ բոլորը, իսկ այժմ շատ քչերը փողոց դուրս գալիս վերաներն առնում էին էհրամ.—սա բրդի սաստիկ բարակ թելից գործած մի քառանկիւնի կտոր է, որի լայնութիւնը միշտ համապատասխանում է առնողի բարձրութեան: Էհրամը մի քիչ յետ ծալած ձգում են զլին, ապա առջևից ոտքերից մինչև մէջքը հաւասարացնելով, ծայրերը մոցնում գոգնոցի գօտու մէջ, իսկ աւելին կախ ձգում. յետոյ իրենց ձեռքերը կրծքիլին, բլի մօտ բռնում են էհրամի ծայրերը և այսպէս բռնած ման զայիս:

Աղջիկների էհրամին լիմոն, բազամ է կարած, այսինքն կիւրտնի և բազամի նմանութեամբ մանծէ թելով ասղնեգործած է: Միջահասակներինը սոսկ սպիտակ, իսկ հասակաւորներինը՝ կապտախաւս է:

Այժմ քաղաքացիները գլխաւորապէս եւրոպական ձևով, թեւերով, երկար վերարկու են հազնում, իսկ գիւղերում սովորաբար չալ են առնում:

Սովորաբար աղջիկներն ու հարսներն հազնում են բաց և կուշտ կապոյտ, կանաչ և մանիշակագոյն, իսկ պառաւանները՝ մոյգ շաղանակագոյն շորեր:

ԳԼԽԻ ՅԱՐԳԱՐԱՆԷ.

Նախ և առաջ մաղերը սանրում են, մէջ տեղից մի հերազիծ (իւ) թողնում, առջևի մաղերը ճակտի և ականջների վերայից տանում և գիւղացիները միքանի փոքրիկ, իսկ քաղաքացիները՝ երկու մեծ ծամ հիւսում: Գիւղացի աղջիկները ծամերի ծայրերին գոյնգոյն հլուններ և մեխակ են անցկացնում:

Յետոյ ծածկում են կարմիր ֆառ, մօտ կէս արշին երկարութեան փրսկիւլով, որ իջնում է մէջքի վրայ: Փրսկիւլի գլուխը և ֆառի մէջ տեղը երբեմն կապիտոնով և արծաթագոյն թելով ասղնեգործած է լինում:

Փառի վրայ կապում են գիլիֆլըղը—երկու շաբբ մարդարիսներ, որ այտերի վերայից իջնում են մինչև կուրծքը: Իւրաքանչիւր

շարքը բաղկացած է 4—6 առանձին թելերից, մարգարիտներ անցկացրած և ծայրը մի փոքրիկ ոսկեղրամ (պաճախի) կապած: Ջարժուելիս այս ոսկիները միմեանց են դիպչում և ձայն հանում: Աղքատ գիւղացիները մարգարիտների և ոսկիների փոխարէն սուս մարգարիտներ և փուլ (ոսկեգոյն մետաղից) են անում:

Զիլիֆլըղի վրայից կապում են շերտը. սա մի դեղին ժապաւէն է, վերան մի կամ երկու շարք, 20 մինչև 200 փոքրիկ ոսկեղրամներ (ուռուպիս) կարած, որ պսպղում են ճակտի վրայ, տարածուելով մի ականջից մինչև միւսը: Ոսկիների տակից, շերտի մէջ տեղը կարած է լինում մի մեծ ոսկի (մահմուդիս): Պառաններն այս ոսկին չեն դնում:

Միենոյն շերտի վրայ, ոսկիների վրայից կարած է լինում կըտուցը — մարգարիտներ, որ երբեմն միայն, իսկ երբեմն մօտաւորապէս 8-ի ձև ունեցող փոքրիկ ոսկիների (Ջաւշակ) շուրջն թուրութեով տարածում է շերտի երկարութեամբ:

Ճերխի վրայ անցնում են վարդը: Սա պարբարտում են հետեալ ձևով. մի հազմա ¹⁾ խաչաձև 6—7 սանտիմետր լայնութիւնով ծաւում են. ապա բռնելով կրողի ճակատին, քունքերի մօտ այդ միենոյն հազման ծաւելով՝ երկու վարդ են շինում ու մնացած ծայրերը կրողի գլխին չափելով՝ միմեանց հետ կարում: Յետոյ թէ վարդերը և թէ սրանց միջի տարածութիւնը զարդարում մետաքսի գոյնզգոյն թելերից շինած ծաղիկներով:

Աղջիկները վարդի վրայից այլ ևս ոչինչ չեն անում, իսկ հարսերը քցում են տանը՝ հազմա, հրաւէր դնալիս՝ չիքիւս, որ իջնում է մինչև սրունքները: Կանայք և պառանները փաթաթում են գլուխները շալէ (շալավի) կամ մետաքսէ (բաղդադիա) փաթեթան, իսկ հրաւէր գլխալիս՝ սրա վրայ աւելացնում են և մի հազմա:

Աղջիկները և մատաղահաս կանայք քցում են կրծքերին մի կամ միքանի շարք ոսկիներ, ականջներին անց են կացնում օղեր, ձեռներին դնում ոսկէ միտալադաղ ապարանջաններ (բիւլազուկ), մատներին մատնիկներ:

ԱԳԱՆՆԵԼԻՔ.

Աղջիկներն ու հարսները հազնում են գեղին մետաքսալուճ, իսկ պառանները գեղին մետաքս, կարմիր բապուճ:

¹⁾ Քիսիաջի նման բամբակէ, շատ բարակ, գոյնզգոյն, քառակուսի փաթաթուց:

ՏՂԱՄԱՐԿԱԿԱՆ ՁԳԵՍՏՆԵՐԸ.

Ա. Դիւղացիները.

Չապիկ. հասնում է մինչև ծնկները. կարում են կտաւից կամ ամբրիկայից. կուրծքը մինչև պորտը բացուած է և կոճկում է բկի մօտ: Թևերը հետզհետէ նեղանալով՝ հասնում են մինչև դաստակը, ուր և կոճկում են:

Թումպան կամ վարաիկ. հագնում են ոտներին, չապիկի տակից: Կարում են կտաւից կամ ամբրիկայից: Փոխկերի լայնութիւնը $\frac{1}{4}$ արշ. է լինում. կապում են կողքից վարտէջ կապով:

Ելակ. հագնում են չապիկ վրայից, թևեր չունի. նման է եւրոպական ժիլետկային, միայն ամբողջապէս ծածկում է կուրծքը, գրպաններ չունի, կոճկում է «դայթնէ օղակ կոճկով»: Կրծքի մէջ տեղն ելակի առաջի՝ երեացող մասը կարում են սօլսուկնոյից, լաստիկից, մահուդից և այլն. իսկ յետի՝ շերեացող մասը հասարակ չի լից:

Դօշուկ. հագնում են ելակի փոխարէն, նրան նման է, միայն աստառ չունի և ձախ կողմի երկու ծայրերը կողքից թևի տակ կապում են իրար հետ: Սրա կուրծքը յաճախ ասղնեղործած է լինում:

Չալուար. հագնում են ոտներին, ելակի վրայ, կարում են չալից, իջնում է մինչև ոտների երեսը և 3 քիլ լայնութիւն ունի: Վերի մասը մի քիլ լայնութեան կարում են կապոյտ ամբրիկայից կամ կարմիր կառնից. այս մասը կոչւում է փոխ. սրա միջից անցնում է ուշխուրը, որ ամուր կապում են կողքից: Չալուարի կողքերից գրպանի փոխարէն թողնում են բացուածքներ:

Արխալուկ. հագնում են ելակի և չալուարի վրայից: Կարում են կապոյտ ամբրիկայից, սօլսուկնոյից, սև դագիֆից և այլն: Արխալուկը մէջքի վրայ բիւզմայով սեխմուելով՝ մի թիղ վայր է իջնում, որը և կոչւում է փէշ: Սրա վրայ կողքերից բացած է մի մի գրպան: Արխալուկի կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է և պորտի մօտ երկու կամ երեք դայթնէ կոճկով կոճկում է:

Դօշով արխալուկ.—կուրծքը ձախ թևի անրակի մօտից կոճկում է մինչև պորտը դայթնէ կոճկով. այսպիսի կոճակների մի շարք ևս կարւում է աջ կողմում ներդաշնակութեան համար:

Քեամար.—հասարակ կաշուց դօտի. կապում են արխալուկի վրայից մէջքին:

Չուխա. հագնում են արխալուկի վրայից. մէջքի վրայ բիւզմայով սեխմուելով և գրկելով մէջքը՝ լայն իջնում է մինչև ծնկներից քիչ ցած, այս մասը կոչւում է փէշ: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է և պորտի մօտ երեք դայթնէ կոճկով կոճկում է: Թևերը հետզհետէ

լայնանում են մինչև 9—12 վերջով և հասնում են մինչև ձեռքի կոճիկները. դործի ժամանակ թեկերը յեա են ծալում, այնպէս որ ամբողջ դասասկը մնում է բաց: Չուխի բոլոր եզրերին կարում են զայթան: Կարում են շալից:

Եա փունճի—տառասօք.

Գլխներին ծածկում են փափախ, ոչխարի մորթուց կտրած, կամ քիաշա, և քչերը ֆառ:

ԱԳՆՆԵԼԻՔ.

Գուլպա ¹⁾. սովորաբար հաստ թելից գործած:

Պաճիճ-թողուլա. հազնում են սրունքներին և շալուարի փոխքը մէջը դնում և դիւզրալիով—թելէ կապը—կապում:

Չարուկ-սարխի: Սրբում—կաշէ թելը, որով կարում են շարուլը.—սրխի ծայրը կոշում են քիթ:

Բ. Բաղադրացւոց.

Ջապիկ. քաթանից, ոչ այնքան երկար, որքան գիւղացիներինը, կտրծքը երբեմն առնենգործած:

Վարտիկ—նոյնպէս քաթանից կամ ամերիկայից, հազնում են շապկի վրայ. վարտիկի փոխը դնում են գուլպի մէջ. իսկ սրա վրայից սմանք փաթաթում են «տուլազ»—մի վերջով լայնութեան և մի արշին երկարութեան քաթան, մի ծայրը թել կապած:

Արխալուխ. կտրծքը չափաւորով կոճկած. կարում են լասալիկից, մախմուրից և այլն:

Ջալուար. սովորաբար մահուտից $\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան:

Չուխա կամ չարքասքի—մահուտից, բաւական երկար, բոլոր եզրերը քիւքմա կարած:

Արծթէ բամար—չարքասիւզ վրայից են կապում:

Վերարկու կամ հափունճի (տառասօք), առնում են ձմեռը:

Գլխներին ծածկում են գուլպ (չափաւոր) կամ գարբրալդի:

Ոսներին հազնում են կօշիկ և կրկնակօշիկ:

¹⁾ Հայ կաթողիկէները առաւելուպէս հազնում են «նշխուն գուլպա»:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ՆԻ ՀԱՐՍԱՆԵԸՑ ՍՈՎՈՐՈՑԹՆԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղացի տղամարդու մէջ շատ քիչ է զարգացած սիրոյ զգացմունքը դէպի կինը. նրա մէջ առաւելապէս զարգացած է անասնական կիրքը: Նրա աչքում կինն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իւր կրքերին յագուրդ տուող մի ծախուած «պուտուկ» և մի ստրուկ աղախին: «Հօրըդ ալ ինչի՞ 100 մանէթ տուի օր աս բանը չըսլըտի էնես». ամուսնու սովորական խօսքերն են կնոջ մի որևէ աշխատանքից հրաժարուած միջոցին: Հայ գիւղացին շատ հեռու է կնոջը զգուելուց, նա օտարների և նոյն իսկ տանեցիների ներկայութեամբ թոյլ չի տալիս կնոջն իրեն հետ խօսելու, հետը հաց չի ուտում և առանձին խօսակցութիւն համարեա երբէք տեղի չէ ունենում: Կնոջն հայհոյելն ու երբեմն ծեծելը նրա համար «տղամարդութիւն», քաջութիւն է համարւում: Նա գրեթէ երբէք չի խորհրդակցում կնոջ հետ. տօներին ամօթ է համարում շնորհաւորելու և մի բան նուիրելու նրան: Կինը գերդաստանի մէջ ևս մի առանձին յարգանք չի վայելում: Նա մինչև անգամ պարտաւորուած է 10 տարեկան տեղեր հետ «հարսնութիւն» տնել, — չխօսել, նրա տրեխները հանել, և ամէն հաճոյքի բաւականութիւն տալ: Նրան հրամայում են ոչ միայն կերսարն, կեսուրը և ամուսինը, այլ և մեծ տեղերկնիկներն ու տեղերը: Նա առանց կեսուրի թոյլտուութեան ոտը մի քալ անգամ դուրս

գնելու և կամ մի բան վերցնել ուտելու իրաւունք չունի: Նոյն իսկ իւր հարազատ որդուն առաջին տարին նա ծիծ չի տալիս՝ մինչև կեսուրը չհրամայէ:

Զրկուած անձնական ազատութիւնից, դատապարտուած մշտական լռութեան, նա ստիպուած է կատարել տան բոլոր ծառայութիւնները, օգնել ամուսնուն տնային և գաշտային աշխատանքի մէջ:

Երկարատեւ ձմրան միջոցին, երբ ամուսինը բոլորովին անգործ ընկած է սրա նրա օգէն, նրա աշխատասէր կինը կառավարում է ամբողջ տունը և շալ, կտաւ գործելով, հոգում ծոյլ ամուսնու հանդերձը:

Նրա սրբութիւնն անգամ շատ չի գնահատուում ամուսնու կողմից. սա բաւականանում է շնացող կնոջ մի լաւ թափելով, և բաժանումն կամ մարդասպանութիւն այս պատճառով տեղի չի ունենում, չնայելով որ կան գիւղեր ուր զրկութիւնը բոլոր հարսերը «սիրող» ունին:

Թէև գաւառում բազմակնութիւն չկայ, սակայն կան մարդիկ, որոնք ակնյայտնի պահում են միւսնոյն տան մէջ ինչպէս օրինաւոր կնոջը, այնպէս և սիրուհուն:

Այս գաւառում գեռ ևս պահպանում է աղջիկ փութընելու սովորութիւնը և սրա գլխաւոր շարժառիթը համարում է «հաղէմասին»:

Ամուսնութիւնը կատարւում է հետեւեալ հանդէսներով՝ նշանդէք, փեսատես, քաստպիչա, մաղժաժում, մաղարխում, հինո տանել, թագուոր կանգնեցնել և պսակ:

Նշանդէքը աղջկայ հայրը միշտ աշխատում է պսակն ձգել, որ ինքը քիչ ծախս ունենայ և տղայի օղին շատ խրմուխ, այս պատճառով ամենից շատ մեծ պսակն է լինում: Հարսանիքն առաւելապէս բարեկենդանին. ամառը շատ հազիւ է պատահում, որովհետև գիւղացիք սաստիկ զբաղուած են լինում: Հարսանեաց պատրաստութիւնը միշտ սկսւում է հինգշաբթի օրից և տեւում մինչև միւս հինգշաբթի, ամբողջ մի շաբաթ, «օխտն օր օխտը գիշեր»:

Հարսի կողմից շատ քիչ, իսկ միջակ հարուստ փեսայի կողմից մօտաւորապէս լինում է հետեւեալ ծախսերը:

Նշանդրէքին

Հազէմաօին	60 ր.—200 ր.
Երեստեսնանք { Տնեցիք	10 ր.
{ Բարեկամները ¹⁾	60 ր.
Ոսկու	100 ր.
6 թունգի օղու	12 ր.
Աչքի լուսի	1 ր.
Սալամաթ աանաիկնոջը	1 ր.
Հարոն առաջ բերողին	1 ր.
Հարսին ընծայ	3 ր.
Չարաղ	1 ր.
Այլ և այլ մանր ծախսեր	10 ր.

Ընդամենը՝ 259—400

Փայերին և դերիններին . 150—200 ր.

Պսակին.

Մի եղ	25 ր.
Մի գառ	2 ր.
Տասն թունգի օղի	20 ր.
Արուկ, բրինձ, լոբի, թէյ և չաքալ	12 ր.
Երկու զոյգ կօշիկ հարսնադրայիներին	2 ր.
Արկղին	1 ր.
Սալամաթ	1 ր.
Եկեղեցուն	1 ր.
Քահանային	4 ր.
Աթոռահաս	6 ր.—50 կ.
Բէյի ոսկի հարսի մօրը	„ —60 կ.
Փողհարին	3 ր.
Այլ և այլ ծախսեր	10 ր.

Ընդամենը՝ 88 ր.—10 կ.

Հարսանեաց բոլոր ծախսը . 497—688 լուրլի.

Մի պատկառելի գուժար, որ գիւղացին առանց պարտք
անելու չի կարող հոգալ:

¹⁾ Մենք այս փեսի կողմից ծախս ենք հաշոււմ, որովհետեւ սա էլ պարտաւոր
է նրանց նշանդրէքին եթէ ոչ աւելի, զեթ նայն չափ տալ:

ԱՂՋԻԿ ՈՒՋԵԼ.

Երբ ծնողները վճռում են այս ինչ աղջիկը ուզել, հայրը հրաւիրում է քահանային, հիւրասիրում է նրան թէյով ու հացով և ապա խնդրում «պատգամ» գնալ այդ աղջկայ հօր մօտ և խնդրել աղջկայ ձեռքն իւր որդու համար: Քահանան նախ հաշուում է թէ կը հասնի, և եթէ չհասութիւն լինի, աշխատում է համոզել նրանց ուրիշ աղջիկ ուզելու, իսկ եթէ չկայ, գնում է աղջկայ հօր մօտ, գովում է տղի հօրն սւ գերդաստանը, թուում երիտասարդի արժանաւորութիւններն և խնդրում աղջկայ ձեռքը:

Աղջկայ հայրն որոշ ոչինչ չի պատասխանում. «Ակար ղսմաթ է, գլլի, Տէրտէր ջան, ասում է նա. առանց ղսմաթի բան չիլլի, քանիմ օր ժամանակ տու մէկ մերոնց հետ ա խոխուրդ էնենք». եթէ նոյն իսկ իւր ցանկութիւնը լինէր աղջիկը այդ երիտասարդին տալու, այնուամենայնիւ նա մի քանի օր պիտի «չմչմէ»: Քահանան վերադառնում և պատմում է երիտասարդի հօրը մօտ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը, միանգամայն յայտնելով իւր կարծիքը թէ տալու են թէ ^{ուրիշ} ուրիշ:

(Աղջկայ) հայրը երկրորդ օրը հրաւիրում է ազգականներից կամ դրկիցներից երեք մարդ, հիւրասիրում նրանց թէյով ու հացով, հարց ու փորձ անում ուզած աղջկայ մօր, հօր և մասամբ աղջկայ մասին և խնդրում գնալ հօր մօտ «պատգամ»:

Սրանք, որոնց ժողովուրդը «պատգամ» է կոչում, գնում են աղջկայ հօր մօտ, գովում տղայի հօրն ու գերդաստանը, թուում տղայի արժանաւորութիւնները և խնդրում աղջկայ ձեռքը:

«Գիրքոր ամի, բեր Աննիկը մարգարէից օրէնքով, 318 հայրապետաց կանոնով տուր Խաչոյենց մանչուն»:

Աղջկայ հայրը պատասխանում է. «Դըսմաթ է նի, ի՞նչ պըտի ըսեմ, քանիմ օր միջոց տուէք մտածենք»:

Պատգամները ոչ մի բանով չհիւրասիրուած, վերադառնում են:

Միւս, երբեմն երրորդ, չորրորդ օրն էլ գնում են աղջըկայ հօր մօտ և խնդրում որ պատասխան տայ: Իսկ աղջկայ հայրն իւր կնոջ և մի քանի բարեկամների հետ խօսակցելուց յետ՝ արդէն որոշած է լինում տալ թէ չտալ: Եւ եթէ մտադիր է տալու, գիտմամբ շմշմում է, այն ինչ չտալու դէպքում միանգամից մերժում է:

Վերջապէս՝ աղջկայ հայրը յայտնում է պատգամներին թէ կըտայ: Սրանք գալիս են տղի հօր մօտ, խորհրդակցում թէ որքան հաղէ/մասի տան և առնելով այդ գումարը՝ գնում աղջըկայ տունը: Պէտք է ասել, որ պատգամները տղի տունը ամէն մտնելիս հիւրասիրւում են, իսկ աղջկայ տանը մինչև հաղէմասին տալը, ոչ մի բանով չեն հիւրասիրւում: Աղջկայ հայրը կանչում է իւր ազգականներից մի քանիսին, պատգամների հետ նստում օդան: Պատգամները խնդրում են աղջըկայ հօրն որոշել թէ ինչ պիտի առնէ տղի հօրեց աղջիկը տալու համար:

Այս գումարը կոչւում է «հաղէմասի», որ արաբերէն նշանակում է «այն ասել», համաձայնել:

Աղջկայ հայրը հրաժարւում է ինքն առաջարկելուց և ասում է. «Աղջիկը իմս չէ, Քերօբ ավարինն է (եղբայր), թող տն ըսէ»:

Սա էլ նախապէս իմացած լինելով հօր միտքը, մի քիչ բարձրից է բռնեցնում. «Աղջիկն ա իմս է, խօսքն ա իմ քովս է. ձեզնից կառնեմ 110 մանէթ փող, ջուխտմ լապչին, դարբաղի մայմուզներով, մէկ պինիշ չաքման չուխայ, մօրը քերմանի շալմ, մեծ հարսին մեաս բապուճ, արծթէ սաչլըմ լուլաներով, աղբօրը ջուխտմ ճըզմայ» և այլն: Պատգամներն սկսում են սակառկել և գլխաւորապէս կանգ են առնում փողի վերայ, որ տատանւում է 30—220 միջև: Որչափ տրդան սիրահարուած և աղքատ լինի, այնքան հաղէմասին բարձր կը լինի, և այս է պատճառը, որ աղքատ երիտասարդն ստիպւում է կամ ուարտքի տակ ընկնել, կամ փախցնել աղջըկան:

Երկար սակարգութիւնից յետոյ, որ երբեմն մի քանի

օր է տևում, փոխադարձ զիջողութեամբ համաձայնութիւն է կայանում և պատգամները իսկոյն վճարում են դրամը աղջրկայ հօրը:

Հիմա՛յ արդէն աղջկայ հայրը օղի է բերում և սկսում են «աչքի լուսի թասը» խմել: Տան փոքրիկներից մինին կամ երկուսին ուղարկում են տղի հօր մօտ աչքի լոյս: Սա համբուրում է տղի հօր ձեռքը և ասում. «Աչքդ լուս»: Սրան օղի են խմացնում, ջրապ տալիս և 20 կ. փող նուիրում: Իսկոյն տղի տնից երկու երեխայ ուղարկում են աղջկայ տունը «հարսնցու անելու»: Սրանք գնում տեսնում են հարսին, մի մի բուբլի փող նուիրում, հիւրասիրում և վերադառնում: Մի քանի գիւղերում փեսան, սրա հայրը և մի քանի մօտիկ ազգականներ գնում են աղջկայ տունը՝ տանելով իրենց հետ օղի: Այստեղ երկու խնամիները համբուրւում են և բարեմաղթում սիրով և միաբանութեամբ ապրել: Տղի հայրը շնորհակալութիւն է յայտնում պատգամաւորներին նրանց կրած նեղութեան համար: Փեսան դաւուլ գումանի առաջնորդութեամբ առաջ է բերում հարսնացուին: Սրանք կարգով համբուրում են բոլորի ձեռքերը և ապա հարսնացուն կանգնում է իւր սկեսրարի մօտ «բօրե բռնած» — ձեռները կրծքին և գլխին քող քցած. յետոյ մի համեստ ընթրիք են տալիս, որից յետոյ տղատիրոջ կողմի եկողները մի մի կամ երկու երկու բուբլի նուէր են տալիս և ջրում տները: Միայն տղի հայրը, որպէս պատուաւոր հիւր, այդ գիշեր մնում է խնամու տանը: Առաւօտեան աղջկայ տէրը հրաւիրում է երեկոյեան խնջոյքին ներկայ եղող մարդկանց, ուտեցնում իւր կերակուրները և խմացնում փեսացուի օղին. կէսօրին հետներն առած փեսացուի հօրը՝ սրանք գալիս են փեսացուի տունը: Այստեղ էլ աւետման խնջոյք են կազմում, փեսացուին առաջ բերում և սրա աները նրան խոստանում է ընծաներ, առհասարակ հազուտեղէններ. երեկոյին ամէնքը ջրում են տները: Այս բոլորը կոչւում է «պզտիկ հարսնցու»:

ՆՅԱՆՈՒՄԻՆԻ ԿԵՄ ՄԵԾ ՀԱՐՍՆՅՈՒՆ

Պատիկ Հարսնցուից մի երկու օր յետոյ փեսի հայրը հըրաւիրում է իւր ազգականներին ու քաւորին, հիւրասիրում նրանց թէյով ու հացով: Երեկոյեան աղջկայ տիրոջ տանից մի հըրաւիրակ է գալիս, որ օղու շիշը ձեռին կանգնում է օղի մէջ տեղն, ընդհանուր բարեւ տալիս, ապա լցնում բաժակը և ասում. «Կենդանութիւն, բարով ժողովիք». յետոյ դառնալով դէպի նոր խնամին, աւելացնում է. «Խնամի աղա, տացուս (կամ կատաշս, ապէրս, ինչ պատուանունով որ նա սովոր է կոչել իւր տան մեծին) շատ կարօտով բարեւ էրաւ, օր առնես քու ղոնաղներդ հրամմես էրթանք մեր տուն»: Այս խօսքի վերայ նա խմում է օղին և նորից լցնելով տալիս է աղա խնամուն:

— «Ձեռքէդ անհատ, ասում է խնամին առնելով բաժակը, շատ շնորհակալ եմ աղա խնամուցս», և դառնալով դէպի հըրաւիրեալները՝ աւելացնում է. «Մեր նոր խնամին կանչէ կը մեզի մեր ծաղկին քովը՝ հրամեցէք էրթանք»: Յետոյ խմում է շնորհակալութեան բաժակը և դառուլ զուռնով գընում աղջկայ տունը, տանելով իւր հետ 2—5 թունգի օղի, մէկ թովի խաս մանուսա, մի սպիտակ չիքիլա եափուղ, երեք չորս գոյնի թել, մի արշին փաթուխա՝ արախճինի համար, սպիտակ կլապիտոն, մի գոյգ մեաս-բապուճ, հինա և չարագ: Միմեանց ողջունելուց յետոյ տղամարդիկ նստում են օդան աւազութեան կարգով: Աղջկայ տէրը իւր օղիից մի մի բաժակ տալիս է բոլորին, որոնք «Աջվիքս լուս ըլլի, Աստուած սուրբ պսակին տրթանացնէ» ասելով խմում են: Օղիից յետոյ, սովորաբար, մի մի բաժակ թէյ են տալիս, որից յետոյ պատգամաւորի խնդրանօք հարսն առաջ են բերում: Մի սկուտեղի մէջ շարում են թէյի ափսէներով չարագներ-կանֆէտ, քաղզբադամ, քիշմիշ, լապլապու և այլն— աղջկայ տիրոջ մի շիշ օղի և բաժակներ. սկուտեղի շուրջը վառում են մեղրամոմեր և դնում մի երեխայի գլխու, որ տանից պարելով բերում է օդան: Սրա յետեւից աղջիկը գեղեցիկ զարդարուած,

մի Հարսի Հետ, որ առաջ բերող է կոչւում, գալիս է: Սկուտեղը, որ մեազա է կոչւում, զնում են օգի մէջ տեղը. զուռնաճին կանգնում է օգի դրան առջև և չի թոյլ տալիս Հարսին անցնելու, մինչև որ փեսացուի հօրից մօտ 20 կ. ընծայ չի ստանում: Նախ՝ առաջ բերող Հարսը և ապա աղջիկը օգի դռան առաջ խոնարհւմ, բոլորին բարևում և ապա համբուրում են քահանայի աջը: Քահանան, որ աղջկայ տիրոջ կողմից է հրաւիրուած լինում, կանգնում պահպանիչ է առում, կերսարի տուած չիքիլան բցում երեսին, բեհի մատանին զնում մատը, փուշին օրհնում ձգում գլխին և ասում. «Աչքերդ լուս, Աստուած բարի վայելումն տայ»: Փեսի հայրը տալիս է քահանային 20 կոպէկից—մի ընկելի փող: Հարսը կրկին համբուրում է քահանայի ձեռքը և յետոյ իւր հօր, կերսարի և միւսների ձեռքերը և կանգնում կերսարի մօտ:

Իսկոյն տանեցիներէից մին օգի է լցնում և բաժանում բոլորին, որոնք «Աչքերդ լուս, Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ, ուղուրով հարս ըլլի» ասելով խմում և մէջ տեղը դրած մեազից ուտում: Յետոյ միայն տղի կողմից եկողներն աղջկան փող են նուիրում, որ «երեստեսանք» է կոչւում: Բերում խոնջան զնում են երկու սատրների միջև, վերան երեք ապսէ զնում, որոնցից մինը յատկացրած է Հարսին, միւսը քահանային և երրորդը հարսն առաջ բերողին: Խոնջի մօտ նստում է մի մարդ որ կոչւում է սաչու կանչող, իսկ նուէր տալը՝ սաչու: Ամենից առաջ փեսի հայրն է 1—5 ռ. տալիս սաչու կանչողին: Սա ցոյց է տալիս հանգիսականներին և ասում. «Ջամիաթ, տնկած էրէք, շէն կենայ կերսարը, հինգ մանէթ հարսնցուին» և զնում հարսին յատկացրած ափսէի մէջ: Կերսարը մի ընկելի հարսի առաջ բերողին ու մի քանի կոպէկ էլ քահանայի համար է տալիս, սակայն այս նուէրները չեն կանչում: Փեսի հօրից յետոյ երեստեսանք տալիս են տղայի կողմից եկածները, որ նոյն ձևով կանչում է:

Այս սաչուից գոյանում է.

Հարսին	20 — 100 ռ.
Քահանային	1 ¹ / ₂ —2 ¹ / ₂ ռ.
Հարսն առաջ բերողին	1 ¹ / ₂ —2 ռ.

Այս դրամները հաւաքում, հաշուում, հարսինը տալիս են հարսի հօրը, միւսներինը իրենց և յետոյ արդէն ընթրում: Այս երեկոյի համար կերակուրները որոշուած չեն, միայն 2-3 տեսակից պակաս չեն լինում: Ընթրիքին և յետոյ խմում են փեսայի տնից եկած օղին: Ընթրիքից յետոյ, երբ բոլորի գլուխներն բաւական տաքացած են լինում, կաքաւում են. երբեմն միմեանց հայհոյում, կուռում և ուշ գիշերով ցլւում տները:

Միւս օրը առաւօտեան աղջկայ տէրը հրաւիրում է երեկոյին միայն փեսի կողմից եկողներին, որոնք երեստեսանք էին տուել, և իբրև շնորհակալութիւն՝ հիւրասիրում է նրանց, երկ-երկու բաժակ օղիով, թէյով և հացով: Ածում է մէյին և շատերը կաքաւում, երգում և ուրախանում են մինչև կէս օր, երբ արդէն ցլւում են:

ՓԵՍԸՏԵՍ.

Նշանդրէքից մի կամ մի քանի օրից յետոյ՝ աղջկայ տէրըն է հաւաքում իւր ազգականներին, պատուում նրանց և երեկոյին գնում փեսայի տունը փեսատես: Աղջկայ հայրը տանում է իւր հետ փեսի համար մի լաստիկ արխալուղ, մի մահուղէ չուխայ, մի կլապիտոններով ելակ, մի քեչա, մի քամար, մի զոյգ եամանի, թոզլուխ, գուլպա, խեծախ՝ երեսին շաքարաւազ ածած. գաթայ, շաքարլամայ և չորս զոյգ մոմ: Այս բոլորը դարսած է լինում մի սկուտեղի վերայ, շուրջը մոմեր վառած. սրանց բոլորին առաջնորդում է դաւուլ զուռնան: Երբ մտնում են տղի տունն՝ այս ընծաները պահ են տալիս տնեցիներին և իրենք գնում օդէն նստում: Տան տէրը պատուում է նրանց օղիով և թէյով: Յետոյ արդէն խնդրում են փեսին առաջ բերել: Նշանդրէքի նման պատրաստում են մեաղս, դնում մի տղի գլխի և դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ մի չամուսնացած երիտասարդ առաջ է բերում փեսին տանից օդէն: Այստեղ դռան մօտ դաւուլճին կանգնում և չի թոյլ տալիս փեսին առաջ գնալու, մինչև որ աղջկայ հօրից 5 կոպէկից մինչև մի ըուբլի նուէր է ստա-

նում: Ապա մեազան դնում են մէջ տեղը, առաջ բերողն ու թագաւորը նախ դէպի առաջ, յետոյ դէպի աջ ու ձախ գլխաւ տալիս և մօտենում համբուրում քահանայի աջը, որը և պահպանիչ է ասում: Աղջկայ հայրը տալիս է քահանային մի բուրբի: Թագաւորը համբուրում է քահանայի և աներոջ ձեռքերը: Յետոյ չամուսնացած երիտասարդը առնում է ձեռք օղու շիշը, իսկ թագաւորը առաջամատոյցը՝ վերան բաժակներ և մեազա: Երիտասարդն ածում է օղի և թագաւորը բաժանում. նախ՝ քահանային, յետոյ աներոջը, հօրը և այլն: Բոլորը խմում են համարեա հետեւեալ բարեմաղթութիւնն անելով. «Աչվներս լուս. Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ, մի բարձի ծերանան»: Սրանից յետոյ ընդունուած ձեռով սաչու են կանչում: Աղջկայ հայրը իւր և իւր տնեցիների կողմից տալիս է բերած շորերը, կամ եթէ պատրաստ չէ, փող է տալիս կամ խոստանում է: Տալիս են և աղջկայ կողմից եկած բոլոր բարեկամները, մի քանիսը դրամ, մի քանիսը գաւռն, մի քանիսն էլ հորթ և այլն: Այսպիսով գոյանում է. Թագաւորին, բացի հանդերձներից 5—20 ռ. Բահանային 50 կ.—1

Եկեղեցու օգտին 10—60 կ.

Սաչուից յետոյ ընթրիք են տալիս, ուտում խմում, մէյով կաքաւում և շատ ուշ հարբած ցրւում տները:

ՓԵՏԵՐ.

Հարս և փեսայ նշանած մնում են 3—6 և երբեմն մինչև մի տարի և այս երկար միջոցում նրանք միմեանց շատ հազիւ են տեսնում: Փեսան նշանածի ոչ թէ դռնից, այլ և փողոցից շատ հազիւ է անցնում, որովհետև այս ոչ միայն մեծ ամօթ է համարւում, այլ և այդ փողոցի երեխաներն ու երիտասարդները բռնում ծեծում են փեսային և բաց չեն թողնում, մինչև որ մի ընծայ չառնեն: Միմիայն բարեկենդանին թող են տալիս փեսին երեք օր, երեք գիշեր ցերեկ մնալ նշանածի տանը:

Բոլոր տաղաւարներին վետի տնեցիք պարտաւորուած են հարսին նուէրներ տանելու, որոնք փայ են կոչուած: Փայեր տանում են տղամարդիկ և երբէք թագուոյր չի մասնակցում այդ ուրախութիւններին: Փայ տանողները մնում են երեք օր, կիւրակէից մինչև չորեքշաբթի: Առաջի օրն առաւօտեան աղջկայ հայրը կանչում է տղամարդ բարեկամներին էլ, ուտում, խմում և կէսօրին ցրւում են. յետոյ կանչում են բարեկամ կանանց, ցոյց են տալիս բերած փայը, բաժանում են նրանց մէկ մէկ գաթայ և բերած քիշմիշը, յետոյ արդէն հաց են տալիս, սուկայն փայ բերողներին տուն հրաւիրել չուզողները հացի չեն մնում: Միւս օրերն այս ու այն բարեկամները, որոնք այդ օրն այդտեղ հացի էին մնացել, հրաւիրում են աղջկայ տնեցիներին, աղջկանը և փայ բերողներին իրենց տուն և հիւրասիրում նրանց բաւական ճոխ սեղանով: Փայի ուրախութիւններին շատ յաճախ ձայնակցում է դաւուլ զուռնան, որ շուտով տաքացած գլխներին հանում է կալը. հաւաքւում են գրեթէ գիւղի բոլոր հարս ու աղջիկներն և սկսւում է հասարակաց կլոր պարը:

Փայերը սովորաբար տանում են Զատիին, Մայիսին, Վարդավառին, Ս. Ստուռածածնայ Վերափոխման, Սեպտեմբերին և Վարազայ Եւրբ Խաչին: Բայց սրանցից նշանաւոր և պահանջելին երեքն են՝ Զատիին, Վարդավառին և Ս. Ստուռածածնայ Վերափոխմանը: Եթէ հարսանիքը շուտ լինելու պատճառով այս երեք փայը չտանեն, փոխարէնը ուրիշ բանով պահանջում են: Աղջկայ տէրն էլ փային դարձուածք է ուղարկում երկու կամ երեք մարդու ձեռքով, որոնք երկու կամ երեք օր մնում են թագուորի տանը, լաւ հիւրասիրւում և վերադառնում:

Ահա փայերը և նրանց դարձուածքը.

Առաջին. փայ.

3 արշին մահուլ	9 ը.
1 1/4 արշին ալ մահուլ զողնոցի համար	4 ը.
Չապիքացու կտոր	1 ը.
Հարսին կիսակօշիկ	3 ը.

Հարսնացուի մօրը, եղբոր կնոջը, քրոջը և այլն մի	
մի զոյգ մեաս - բապուճ - մօտաւորապէս .	3 ռ.
Մի մկրատ և մի դանակ	, , — 80 կ.
Մէկ հայելի	, , — 20 կ.
Ապրեշումի և Ռուսիոյ թել	2 ռ.
Չալ թել	1 ռ.
9 ֆ. քիշմիշ լապլապու	, , — 90 կ.
Հինա	, , — 10 կ.
Օղի	2 ռ.
Հարսին ընծայ մի սսկի կամ	3 ռ.

Ընդամենը՝ 30 ռ.

Բացի սրանից մինչև 60 զոյգ գաթայ, 2 սեր, մի թոփ հալուայ: Փեսայի տանից ուղարկուած գաթաների թիւը տնչուշտ զոյգ պիտի լինի, որ փեսացուն և հարսնացուն զոյգ մնան:

Առաջին փայի դարձուածք.

Հարսնացուի տանից ութ օր յետոյ ուղարկում են թա-
գուորի տունը երկու մարդու ձեռքով փային դարձուածք.

20 զոյգ թողլուխ և գուլպա.

Փեսին մի զոյգ գուլպա, կլապիտոնով նշխած և մի զոյգ թող-
լուխ. փեսին մի ելակ. 3 խաչ կուլուր, սրպէսդի հարս և փեսան խաչի
պէս սուրբ մնան մինչև պսակը: Կերսարին մի ձեռք սպիտակեղէն. փայ
բերողներին մի մի զոյգ գուլպա, մի հայելի, մէջը դարանֆիլ ածած,
սրպէսդի հարսնացուն հայելու պէս լոյս տայ և դարանֆիլի նման հո-
տով լինի: Կենտ թուով գաթայ, սրպէսդի հարսը փեսի հետ զոյգ մը-
նայ: Մի խորոված հաւ: Մի թոփ հալուայ. Մի աման ձուածեղ. մի
աման սեր:

Փեսացուն հրաւիրում է երիտասարդ ընկերներին և սը-
րանց հետ ուտում անպատճառ գաթան ու հաւը: Փայի դար-
ձուածք բերողները ստանում են նուէր 40 ական կոպէկ և 2
օրից վերադառնում:

Բ. Փայ.

Վարդալուին ուղարկում են պառաւ կանանց ձեռքով
երկրորդ փայը.

3 արչին մահուդ կամ երկու թոփ լաւուրի շալ .	9 ռ.
Մի սպիտակ ստլադիս	3 ռ.
Մի եազմա	, , — 50 կ.
Մի թոփ կեաղի	, , 2 ռ.

Մի զոյգ ոտնաման	.	.	.	» — 40 կ.
Թել	.	.	.	1 ռ.
Հինա	.	.	.	» — 10 կ.
Քիչմիշ լապլապու	.	.	.	1 ռ.

ընդամենը՝ 17 ռ.

Եւ եթէ այս ամուսնութեան մէջ մինը միջնորդի դեր է կուտարած, նրան էլ ուղարկում են մի զոյգ ոտնաման, չորս զոյգ զաթայ, մի թոփ հալուայ:

Բ. Փայի զարձուածք.

Երկու մարդու ձեռքով ուղարկում են փեսացուին մի շապիկ վարտիկ, մի զոյգ գուլբայ, մի զրամի քսակ, երեք խաչ գաթայ, սրպէսդի փեսացուն և հարսնացուն խաչի պէս մաքուր և սուրբ մնան մինչև պսակ. տասն և մէկ հատ գաթայ և մի աման ձուածեղ:

Գ. Փայ.

Մի փութալի շալ	.	.	.	12 ռ.
Մի զոյգ ոտնաման	.	.	.	1 ռ.
Մի մկրատ և մի աղաման	.	.	.	— 60.
Թել	.	.	.	1 ռ.
Հինա	.	.	.	— 10.
Չարաղ	.	.	.	— 50.
Դաթայ զոյգ թուով, կարմրցրած հաւ և $\frac{1}{2}$ թունդի օղի	.	.	.	1 ռ.
				Ընդամենը, 16—20

Դ. փայի զարձուածք.

Երեք մարդկանց ձեռքով ուղարկում են մի փութուխայ շապիկ, մի բամբակեայ ֆուֆայկայ. մի կարմրցրած հաւ, մի թոփ հալուայ, 3 երկար կուլով և 21 հատ գաթայ: Երեք օր մնում, ուտում, խմում և վերադառնում են:

Ե. Պանրի կամ Խուծի փայ.

Մայիսի 15—20-ին փեսի կողմից մի սղայ կամ մի աղջիկ տանում է հարսին.

Մի քաշ պանիր.

Թել պանրից սպիտակ մազերի նման հուտակ են շինում և ծայրին մի ոսկի կապում, ուղարկում հարսնացուին, որ հարսի մազերն երկար լինի և մինչև սպիտակելը ամուսնու հետ միասին ոսկի օրեր անցնէ:

Մի աման հում սեր, որ միշտ սիրով լինին.

Մի զոյգ մեաս բապուճ.

Մի հայելի.

10 կ. հինայ և մի շալովի.

Փայ տանողը միայն մի երեկոյ մնում, լաւ հիւրասիրում և վերադառնում է: Այս փայը դարձուածք չունի:

Ե. ձգմի փայ.

Սեպտեմբերին, հնձոցին (հունձի ժամանակ) փեսայի տնից հարսին մինի ձեռքով ուղարկում են թարմ մրգեր և մի դոյզ ճըզմա (կօշիկ): Տանողը միայն այդ երեկոյ հիւրասիրում և առաւօտ վերադառնում է:

ԳԻՐԻ.

Տղայի տանեցիք տմեն կերպ աշխատում են ուրախացնել իրենց հարսնացուին. ուստի և բացի փայ տանելուց և ամէն անգամ մի քանի օր ուրախութիւն անելուց, նրանք տանում են իրենց հարսին զբօսնելու, այս կամ այն ուխտաւեղին ուխտ:

Նշանագրութիւնից լետոյ աղջիկը տանիցն դուրս չի գալիս մինչև որ տալը կամ տեքերկինը չգայ սրան չհանէ դուրս, տանի զբօսնելու, ծաղիկ, կանաչ կոխել տալու, որսէսզի հարսնացուն կանանչի պէս կանանչի և ծաղկի պէս ծաղկի:

Կանաչ կիւրակէին դարձեալ կերսանքը տանում են հարսին դաշտը սնձի. ընկերուհիների հետ ուրախ զուարթ թափառելով, երգելով ու պարելով ծաղկալից դաշտերում, հարսնացուն սնձի փնջեր է կապում և ուղարկում կերսանցը նուէր:

Կարմիր կիւրակէին կերսանքը տանում են հարսին հանդերը բանջար հաւաքելու. խաղը, ծիծաղը, երգը և պարը անպակաս են լինում այսպիսի զբօսանքների ժամանակ: Կերսանքը մի մեծ պարկ բանջար են լցնում և հարսնացուին շալակել տալիս, որ աշխատասէր և գործունեայ լինի:

Պերինների ժամանակ, մանաւանդ համբարձման, հարսի տեգրը կամ կերսարը լծում է սայլը, ներքնակով ու բարձերով զարգարում. իւրախիներից մի քանիսի հետ հարսնացուին էլ նստեցնում, տանում սրբի դուռը, ուխտ: Այստեղ կերսարը նուիրում է հարսին մի շալովի, մի մեծ խաչկապ թաշկինակ տանձ ու խնձոր. տեգրը նուիրում է մի թաշկինակ լապլա-

պուլ քիշմիշ, մօտիկ ազգականներն ևս կամ մրգեղէն և կամ 50 կոպ. — մի ըուբլի փող:

Սրբի առաջ վառում են նաշխած մօմ, որ Հարսնացուն ալ ու խաշխաշ մնայ:—Բայց այս բոլոր ուրախութիւնների ժամանակ փեսան բոլորովին հեռու է լինում Հարսից և յաճախ երկար ժամանակ չտեսնելով նրան սաստիկ կարօտում:

ՔԱՍՏԱՊԻՉԸ.

Հարսանիքից մի շաբաթ առաջ փեսայի հայրը կնքաձօրը հետ գնում է միջնորդի տունը, տանելով իւր հետ մի թուղի օղի: Միջնորդը հրաւիրում է աղջկայ հօրը, նրա և իւր մի քանի բարեկամներին, ծխական քահանային, երեցփոխին և տանուտիրոջ: Ընթրիքի ժամանակ, երբ օղու տուաջին բաժակը մատուցանում են քահանային, սա դիմում է միջնորդին և հարցնում. «Մարկոս ամի, աս ի՞նչ հաց է, մեզի ինչի՞ ես հաւաքէ»: Միջնորդը պատասխանում է. — Աստուած կամենայ տուաջիկայ շաբթուն Յարութէն ամին հարսնիք պիտի էնէ»: — «Աստուած աջողութիւն տայ, ընդմիջում է քահանան, իրար տալիք առնելիք ունի՞ք»:

— Ի՞նչ պիտի ունենանք, Տէրտէր ջան, խառնում է աղջկայ հայրը, խնամիս պիտի բերէ հարսնացուն 20 ուռուպիա և երեք քսանօխթնոց օսկի:

Քահանան դառնում է դէպի փեսացուի հայրը և ասում. «Պարտքդ է, բերես պըտի»:

Փեսայի հայրը կամ համաձայնում է և խոստանում է մաղարի հետ բերել և կամ երկար սակարկում:

Եթէ հարսնացուն օտար գիւղից է, քահանան փեսայի հօրից իմանալով թէ քանի հոգով պիտի գայ հարսը տանելու, ասում է. «Յարութիւն ամին այսքան (10—25) հոգով պիտի գայ մաղար՝ հարսը տանելու, ձեզնէն վե՞վ օր գուզէ ձիաւոր իջեցնէ իրեն տունը, թող իմ ձեռքէս ընդունէ մի բաժակ ըսխի»:

Հրաւիրեալներից շատերը ուրախութեամբ ընդունում են քահանայի առաջարկը և ցրւում:

Քանապիչայից անմիջապէս յետոյ, երբեմն էլ առաջ, փեսացուի հայրը մի շիշ օղի առած գնում է ծխատէր քահանային տեսնում, իւր օղիից մի բաժակ նախ ինքը խմում, յետոյ քահանային և ներկայ եղողներին հրամցնում, մնացածն էլ տնեցիներին տալիս դատարկելու, և քահանայից «հասութեան» վկայական առնում, գնում Ախալքալաք գործակալի մօտ և պսակի հրաման խնդրում: Այստեղ սաստիկ աղաչում են գործակալ հօրը, իրենց աղքատ ձեռացնում և պսակադրամը կարելոյն չափ քէչ տալիս:

Գիւղի տանուտիրոջն էլ տանում է մի ֆուռտ շաքար կամ կէս ֆուռտ սուրճ. գզիրին տալիս է 10 կ., լուսարարին 10—15 կոպէկ:

ՄԵԳՈՒԹՈՒՄ ԿԵՄ ԳԵԹԵԹՈՒՄ.

Հարսանիքի պատրաստութիւնը միշտ սկսւում է հինգ-շաբթի օրը, երբ տները հոգում և միւս օրուայ համար կերակրներ են եփում—շաղկմէ բանջար, չաջբանջար, լոբիս-ջուր՝ արուկով, լոբի, պաստեղ, կարտոֆիլ և թթէ խոշաւ: Միւս օրը առաւօտեան խոհարարուհին—քէյվանին—մի ալրմաղի մէջ քիշմիշ է ածում, ալ փուշիով ծածկում, մի քանի զոյգ էլ մեղրամոմ առնում, երբեմն էլ մի շիշ օղի, և պլտտում գրեթէ ամբողջ գիւղը: Մտնելով նախ քաւորի, թագուորի ազգականների և ապա միւս գիւղացիների տները, նա ասում է. «Հրամեցէք էրթանք այսինչի տունը գաթաթուխ, տառոսը ձեզի ըլլի», և մի մի բաժակ օղի, մի բուռ քիշմիշ տալիս: Սօտիկ ազգականներին նա տալիս է և մի մի զոյգ մոմ:

Հրաւիրուածները մի աման կորկոտ կամ 2—10 կ. փող են տալիս քէյվանուն: Մի ուրիշ կին էլ մի ափսէի մէջ քիշմիշ ածած, վերան մի թաշկինակ և գոգնոցի կապ տանում է երեցկնկան նուէր և խնդրում գալ գաթալի ալիւրը մաղելու: Զառից յետոյ հրաւիրուածներից շատերն անշուշտ վերցնում են 1—3 ֆ. կարագ, կամ 5—12 հաւկիթ, կամ իւղ, կամ սեր, կամ պանիր, կամ էրիշտա և կամ 20 կոպէկ փող

և գնում հարսնէտունը, տալիս փեսի մօրն ու ասում. «Աչքդ լուս, Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ»: Նա էլ պատասխանում է. — «Շնորհակալ եմ, օր դուք ինձի օգնէք կը, Աստուած ա ձեզի օգնէ»:

Յետոյ վերցնում է նրանց բերածները, դատարկում և ամանները վերադարձնում: Գալիս է և երեցկինը:

Նախ բոլորին մի մի բաժակ սուրճ կամ թէյ են տալիս: Յետոյ տան մէջ տեղը դնում են տաշտը, յաճախ դաւուլ գուռնան զալիս ածում է, երեցկինը չոքում է տաշտի առաջ, իւր բերած երկու մօմը խփում տաշտի ծայրերին վառում, որ հարսը գոյգ մնայ և պայծառ, լուսաւոր լինի. մի կարմիր վալա (քող) ցկում երեսին, որ հարսը ամօթխած լինի և «Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ, բաղդաւոր ըլլին», ասում ու մաղում է ալիւրը բոլորովին լուռ, որ հարսը համաւոր լինի, շատ չխօսի:

Երբ փոքր ինչ մաղում է, վեց կանայք 1--5 կոպէկ նուէր տալով երեցկնկանը, հերթով ցկում են կարմիր վալան իրենց գլխներին և մաղում ալիւրը:

Կնքակինը տալիս է իրիցկնկանը 10 կոպ. ալիւրը մաղելու վարձ, իսկ տղայի մայրը օղիով և մեաղով հիւրասիրում է ինչպէս իրիցկնկանը, այնպէս և միւս ալիւր մաղող վեց կանանց:

Եթէ գաթաթուխի ալիւրը իրիցկինը չմաղէ, ժողովրդեան կարծիքով հարսը կը խելագարուի:

Ալիւրը մաղելուց յետոյ բոլորը ընթրիքի են նստում և ուտում նախորդ օրը պատրաստած կերակուրները:

Հարուստներն ընթրիքից առաջ մի մի բաժակ օղի են տալիս, որ խմում են երկար բարեմախտութիւններով:

Ընթրիքից 'յետոյ շատերը գնում են, մնում են միայն կնքամէրը և մօտիկ ազգականներից մի քանիսը: Սրանք 40—100 զոյգ գաթայ են թխում. յետոյ կրկին թէյ խմում, ընթրում և մի մի գաթայ առած գնում տները: Մի քանի երիտասարդներ էլ հերթիկից թոկ քաշ անելով՝ բղաւում են. «Բաղդաւոր հարս ըլլի. ձեռքն ու ոտքը ուղղւում ըլլի»:

Պիկան

Սիբիրական տղարու

ԱԽԱԼԻԱԼԱԿԻ ՀԱՅ ՕՐԻՈՐԴ
DEMOISELLE ARMÉNIENNE D'AKHALKALAK

“Ազգագրական Հանդես” Ա. Տարի, Ա. Դիրք:

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1911

Թոկի ծայրը գաթայ են կապում, որ քաշում հեռանում են¹⁾։

Նոյն երեկոյին հարսնացուի տնից «շապիկ են բերում» փեսացուի տունը. — հարսնացուն ընծայ է ուղարկում նշանագրութեան կամ ուրիշ ժամանակ իրեն ընծայ տուողներին. և այս ընծաները լինում են նրանց տուած ընծաների արժէքի համեմատ կամ մի զոյգ գուլբա, կամ մի զոյգ ձեռնոց, կամ սունապան և այլն, իսկ մօտ երեք բուրլի տուողներին շապիկ ու վարտիկ, որ «չամաշուր» է ասում։ Չամաշուր ուղարկում են նաև փեսացուին և սկեսրանց տան մի քանի անդամներին։ Եթէ նշանագրութիւնից չետոյ սկեսրանց տանը ծնունդներ են եղել, հարսնացուն ուղարկում է նրանց բուլուղ և երեխայի շորեր։

Շարաթ օրը, եթէ հարսը միւսնոյն զիւղումն է, թագւորի հայրը դաւուլ գուռնով գնում է քաւորի տունը և աւում. «Հրամմեցէք էրթանք բարի ուրախութան»։ Քաւորը, քաւորիկինը և սրանց ընտանիքը դաւուլ գուռնով գալիս են փեսայի տունը, ուր մի քանի մօտիկ ազգականների հետ օղի են խմում, ճաշում, կաքաւում, երգում և ցրում տները։ Քաւորին դարձեալ դաւուլ գուռնով ճանապարհ են ձգում մինչև տունը։

Իսկ եթէ հարսն ուրիշ զիւղ է, փեսայի հայրը հրաւիրում է բարեկամներին ու դրացիներին, քաւորին, ծխատէր քահանային, տանուտէրին և երեցփոխին։ Հիւրասիրում է սրանց թէյով ու ճաշով։ Սեղանի վերջը քահանան առաջարկում է. «Ձեզանից ով որ կամենում է մաղար էրթալ, թող իմ ձեռքէն ընդունէ բաժակը»։

Հարսնացուի զիւղն երթալ և հարսին բերել կամեցողնե-

¹⁾ Մի քանի զիւղերում հարստաները մորթում են մի եզ, որից հարստների ընթացքում պատրաստում են կերակրները. դաւուլ գուռնի առաջնորդութեամբ ընթացում են եզը, ձգում գետին և մինչդեռ մագարժը կարում է վիզը, քաւորը ձգում է արեան մէջ մի բաց կողպէք և առանց վերցնելու այն արիւնի միջից, կողպում և ապա վերցնում այդպէս կողպած պահում է։ Այս կողպէքը համարում է ամուսնական կապերի ամրութեան և անքակտութեան նշան։ Միւսնոյն ժամանակ թագուորը պահում է եզի պոչից մի քանի մագ, դնում իւր գաշայնի պատեանի մէջ և պահում մինչև առաջատ մտնելը։ Այս սովորութիւնը բացատրում է նրանով, որ եզը համարում է սեռական արիւթեան նշան։

ընն առնում են քահանայի մատուցած օղին և բարեմախտութիւններով խմում: Յետոյ քահանան մի բաժակ ևս առաջարկում է նրան, ով կամենում է հարսին իւր տունն իջեցնել: Մինչև պսակը հարսը կերսանց տուն չի մտնում: Փեսայի մօտ ազգականներից մինն ընդունում է բաժակը:

Յետոյ արդէն մի քիչ էլ տևում է ուրախութիւնն և բոլորը ցրւում են:

ՄԵՂԵՐ-ԽՈՒՄ.

Նոյն շաբաթ օրը ճաշից յետոյ մաղրուորները հաւաքւում են փեսացուի տունը, նախաճաշիկ տնում, ապա ցրւում և ձի հեծած նորից հաւաքւում: Այս ժամանակ փեսացուի մայրը բերում մի մի գաթայ է բաժանում բոլորին: Փեսացուի հայրը և քաւորն առնելով իրենց հետ հինան և «հարկը», ձիաւորւում են և ահագին աղմուկով, երգով, խաղով ու դաւով զուռնի առաջնորդութեամբ ուղղւում դէպի հարսնացուի գիւղը: Երիտասարդ մաղրուորները ճանապարհին աշխատում են իրենց բոլոր շնորհքները բանեցնել, արշաւում են, ջիւիթ խաղում, երգում և հազար ու մէկ հանաքներ անելով գնում, հասնում գիւղ: Փեսացուի հայրն և քաւորն իջնում են միջնորդի տունը, իսկ միւսներին հրաւիրում են հարսնացուի ազգականները:

Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ, փեսայի հայրը մի ճիշտ օղի առած գնում է քահանային տեսութեան: Համբուրւում է քահանայի աջը, մի բաժակ օղի ածում և «Օրհնեա՛ր Տէր» ասում, խմում: Քահանան պատասխանում է. «Աստուած օրհնէ, շնորհաւոր ըլլի»: Ապա ածում՝ քահանային և միւսներին է հրամայնում, վերջը մի բաժակ էլ դարձեալ ինքը խմում և մնացածը տալիս տէրտէրանց դատարկելու: Յետոյ վերցնում է ճիշը և գնում, դաւով զուռնի առաջնորդութեամբ հաւաքում բոլոր մաղրուորներին միջնորդի տունը՝ հինա տանելու:

ՀԻՆԱՆ ՏԱՆՆԵԼ.

Շաբաթ օրը քաւորը պատրաստում է Հինան—մի առաջամտոյցի վերայ դնում է կէս Փունտ Հինա, մեաս բաւական, մի քողք, քիշմիշ և վերան մի կարմիր թաշկինակ ձգում: Իսկ փեսի հայրը պատրաստում է հարկը.—մի բակեղակի մէջ դրնում է մի տիկ գինի, մի խորոված գառ և գաթայ: Երեկոյին Հինան դնում են մի երիտասարդի գլխի, որ խաղացնելով և կաքաւելով առաջ է տանում, իսկ հարկը ձգում են գզերի շալակը: Երբ փեսի հայրը, տղամարդ բարեկամները և քաւորը դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ հասնում են հարսնացուի տունը, տան փոքրիկներից մի քանիսը փակում են դուռը և միայն այն ժամանակ են բաց անում, երբ քաւորը տալիս է 20—30 կոպէկ:

Բոլորը ներս են թափւում օգան և աւագութեան կարգով նստում. չամուսնացած երիտասարդները Հինան փոփոխակի գլխներին դնելով՝ կաքաւում են և երբեմն գովում. ափսոս որ Հինի գովասանքը թուրքերէն է: Հինան խաղացնելուց յետոյ տալիս են հարսնացուի մօրը: Այս ժամանակ հիւրերին պատում են մի մի բաժակ օղիով: Յետոյ դնում են խոնչան երկու սատրների միջև և դարսում վերան քողքը, հարսի ըգգեստները, մեաս բաւական և այլն, բացի Հինից. այս ժամանակ քաւորն աւելացնում է սրանց վերայ երկու հատ երկու մանէթանոց ոսկի:

Քահանան պահանջում է քաւորից «պող բացում», այսինքն հանդերձի պողը բանալու ընծայ և երբ 40—60 կոպ. ստանում է, կատարում է հարսի քողի, կամ որ միևնոյն է, հանդերձի օրհնութիւնը և ստանում իւր իրաւունքը՝ դրնելով խոնչի վերայ երկու ափսէ, որոնցից մէկը յառկացնում է իրեն, միւսը եկեղեցուն: Նախ քաւորը ձգում է քահանայի ափսէն մի բուբլի, յետոյ փեսայի հայրը, նոյն ափսէի մէջ 2—3 բուբլի: 80 կոպէկ էլ միւս ափսէն. յետոյ արդէն միւս մաղրուորներն են 1—5 կոպ. խաչհամբոյր ձգում:

Սրանից յետոյ բոլոր մաղրուորները խումբ խումբ նըս-

տած ընթրում են: Մատուցանում են եայնի, քիւթա, փլաւ և պանիր: Իսկ օդին, որ առատութեամբ բաշխւում է, փեսայի տնից բերածն է լինում:

Ընթրիքից յետոյ խորոված գառը և մի քանի հատ դաթայ բերում դնում են խոնջի վրայ, քահանայի առաջ: Մինը գառի մի ոտը կոտրում և երկու զոյգ գաթի հետ տալիս է քահանային, որ ուղարկում է իւր տուն, միւս ոտը տալիս է աղջկայ տնեցոյ, իսկ մնացածը կամ իրենք են ուտում և կամ ուղարկում միջնորդի տունը, առաւօտեան մաղրուորներին նախաճաշիկ տալու: Յետոյ արդէն շնորհակալ են լինում և գարձեալ դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ ցրում: Եթէ հարսը միւսնոյն գիւղումն է՝ փեսի տանը մի քանի ժամ հասարակաց պար է լինում: Քաւորը գնալիս ծաղկոցաւոր աղջիկներին, որոնք երկու երեք օրից 'ի վեր շրջապատել են հարսին և ամէն կերպ զբաղեցնում, ուրախացնում են նրան, տալիս է 10—15 կոպէկ ընծայ:

ԾԱՂԱՅՆՈՐՆԵՐ

Գիւռ մողարը չեկած, գիւղի չափահաս աղջիկները շրջապատում են հարսնացուին և երեք օր շարունակ նրան տնից տուն են շրջեցնում, ամէն տեղ հիւրասիրուելով: Բոլոր բերեկամները տուն են տանում և մի շալովի կամ մի թաշկինակ նուիրում հարսին: Շաբաթ երեկոյին հարսնացուն վերադառնում է հարանց տուն, ուր նախ մայրը և ապա հայրը, եղբայրները, քոյրերը և մօտիկ ազգականները փաթաթւում են նրան և լալիս: Հայրը խրատում և մխիթարում է աղջկան, ասելով. «Գնա՛, օղուլ, Աստուած հետդ ըլի, կերսարոջ ու կեսուրիդ հնազանդ էղի, մարդուդ հաւատարիմ կեցի. մենք թէզ թէզ կուգանք քեզի տեսութան, Զատիկին, Վարդէորին տուն կը բերենք»: Գիշերը հարսնացուն և բոլոր ծաղկոցաւորները ձեռներին հինա են դնում: Կիրակի առաւօտեան մաղրուորները ձի հեծած գալիս համախմբւում են հարսնացուի տան դուռը: Թամբում և համալիներով զարդարում են

այն ձին, որը հեծնելու է հարսնացուն: Այս ժամանակ գիւղի համարեա բոլոր աղջիկները հաւաքւում են հարսնացուի մօտ, մխիթարում են նրան և թույլ չեն տալիս լաց լինելու: Կանչւում է իրիցիներ, որ աղջիկների երգով կապում է հարսնացուի գլուխը, մօր կաթը կթում է գլխին և վերան աղցանում, որ կաթի պէս մաքուր և աղի պէս համով լինի: Ոտնամանի մէջ ևս լցնում է 7 գարի, որ 7 տարի տղայ չբերէ: Վերջապէս հարսնացուն դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ դուրս է գալիս, իսկ ծաղկոցաւորների խումբը երգում է.

Աղջի հարսնաուղ էկաւ դեղի վերեւն,
Քեզի ալ քողը բերեց թղթի թերերէն,
Միւսյ մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Մարիկներ խափեցին մէ թոփմ շամով,
Քուրիկներ խափեցին մէ ձեռքմ հինով,
Ախպօրը խափեցին մէ մահուդ չուխով,
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Հօր խափեցին, մօր լացուցին,
Ախպօր լիւզէն կտորակեցին,
Քրոջ վազէն պատռակեցին.
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Էրթամ էրթամ հեռու տեղեր հեռանամ,
Էփոր մարիկս միտքս բշի, մէջքս բռնեմ կըռտնամ,
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, լալողը ես էմ
Ղարիպ էրկըները կորողը ես էմ:

Հարսնացուն այս երգից զգացուած սաստիկ լալիս է, իսկ հայրը բռնելով սրա ձեռքը՝ յանձնում է սկեսրին, ասելով.
— «Տիւն, խնամի ջան, տիա քո ամանաթդ, տա՛ր: Փառք Աստծու օր էրիսի ջրով կըցայ քեզի տայ, ուղուրով ըլլի, Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ, մէ բարձիւմ ծերանան»: Յետոյ դառնալով իւր դստեր, համբուրում է երեսն և ասում, «Դնա՛ օղուլ, Աստուած հետդ ըլլի, էստից էտե աս է

քու հարդ, պատուէ ատոնց, մարդուդ հնազանդ էդի, տեսնեմ քեզի՝ էրեսս սև չէնէս»:

Իսկոյն քաւորը 20—40 կոպէկ տալիս է այն պատանուն, որ նստել է հարսնացուի ձին. սա իջնում է և առաջարկում ձին հարսնացուին սկեսրայրը և հալը վերցնում են հարսնացուին և նստեցնում ձիուն: Յետոյ սկեսրայրը տալիս է երկու ռուբլի օժիտի սնտկի (արկղի) վրայ նստող կնոջը, 12 շահանոց, օրինակ 12 առաքելոց, ոսկի հարսի մօրը, մի քանի կոպէկ վարպետավարձ այն կնոջ, որի մօտ հարսը ձևել, կարել, գործել է սովորած լինում և բոլոր մաղրուկներն ահագին աղաղակներով, հրացանի պայթիւնով ու ջիլիթ խաղալով, դաւալ զուռնի առաջնորդութեամբ դիմում են դէպի փեսացուի գիւղը: Մաղրուկներից մի քանիսն աշխատում են հարսնացուի տանից գողանալ օղու բաժակ, որ հարսն ուրախ լինի, գդալ, որ հարսը զսմաշն իւր հետ բերէ: Երբ մօտենում են իջևանատեղւոյն, հարսի ձիու գաւակին նստեցնում են մի արու երեխայ, այն խորհրդով, որ հարսն արու գաւակներ շատ ունենայ: Այս ժամանակ հարսը հանում է գրպանից փոքրիկ հայելին և դարձնում նախ՝ դէպի եկեղեցին և ապա դէպի կերսանց տունը, որպէսզի եկեղեցին գուրթ տայ կերսանցը, որ իրեն պաշտօն պահեն: Դիւղի մօտ հարսին դէմ են բերում մի գառ և հարսը պէտք է ձեռով վերցնէ առնէ ձիու վրայ և կամ հարսնեղբայրը պէտք է կծէ գառի ականջը և կտրէ: Այս գառը համարւում է անմեղութեան օրինակ: Թագուկորն էլ թագուկորցուների հետ մի բարձր տեղ սպասում է, երբ հարսն անցնում է, թագուկորցուները ուռն են բըզաւում, իսկ թագուկորը քիշմիշ է լցնում հարսի գլխին, կամ խնձորով խփում է, որ անուշ լինի: Հարսին իջեցնում են մի կաթսայի վրայ, որ «ձէնով»—«համբաւաւոր» լինի և գնալով հարս իջեցնողի տունը, բոլոր մաղրուկներն ուտում, խմում և ընթրում են: Յետոյ հարսին այնտեղից մեծ ուրախութիւնով բերում են սկեսրանց տուն: Դրան առաջ հարսին բնդառաջ է ելնում սկեսուրը: Վերջինիս աջքալոյս են տալիս և հարսը յանձնում նրան: Նա համբուրում է հարսին և ձեռը

բռնած տանում նրա համար պատրաստած տեղը: Հետզհետե հարևան հարսեր և օրիորդներ գալիս են նոր եկած հարսին տեսութեան. իսկ զրոյցները գալիս են աչքալույս տալու փեսայի հօրը: Հարսի հետ լինում են նրա երկու հարսնեղբայրները, որպէս նրա թարգմաններն ու հաւատարիմ պահապանները: Հէնց որ նոր եկած հարսը փոքր ինչ հանգստանում է իւր հարսնեղբայրների հետ, երկու նշանաւոր թագուորցիք ¹⁾ մի շիշ օղի առած գալիս են հարսնեղբայրներին տեսութեան:—Բարով էք էկէ, հազար բարով, ասում են նրանք: Հըլստ մեր փեսի խանում զոնքանչը իմացած գըլլի օր թագուորցիներս ընկերութեն կենենք իրեն ազիզ փեսին հետ, պահենք, պահպանենք ու ուրոխացնենք կը, ու մեր փայն ա ղըկած գըլլի ձեզի հետ:

—Ինչը չէ, մենք շատ շնորհակալ ենք, օր դուք մեր փեսին ատպէս պահէք պահպանէք կը, ահոն, մեր քիչը շատի տեղ դրէք, առէք ձեր փայը, տսում են հարսնեղբայրները:

Ընծան լինում է մի խորոված հաւ, միքանի զոյգ գաթայ և հալուա: Այդ գիշեր թագուորցիք և հարսնեղբայրները միմեանց վերաբերութեամբ շատ զգուշ են լինում, որովհետեւ առաջիններն աշխատում են մի ուրեւէ բան գողանալ հարսի վերայից, որպէսզի հարսնեղբայրներին մի բանով տուգանքի ենթարկեն, իսկ վերջինները հնարում են փեսայի վերայ մի բան, կամ աշխատում են թոնրի պարագաներից մին գողանալ, որ թագուորցուներից մի բան ստանան:

ԹԱԳՈՐԿՈՐ ԿԱՆԳՆԵՑՆԵԼ.

Շաբաթ երեկոյից սկսած թագուորին շրջապատում են հասակակից չամուսնացած երիտասարդներ, որոնք թագուորցիներ են կոչւում: Սրանք ամէն ջանք գործ են դնում թագուորին զբաղեցնելու և ուրախ ժամանակ անցկացնելու: Կիրակի օրը թագուորը գնում բարեկամներից մինի տան մէջ

¹⁾ Թագուորցիներ լինում են մի քանի պատանիներ, որոնք շաբաթ երեկոյից սկսած մինչև երեքշաբթի, պսակի տալու, փեսային ընկերակցում և նրա հետ ուրախանում են:

Թագ է կենում: Այս ժամանակ քաղորի տնից մինը գալիս է և բերում է հինա և մոմեղէններ: Այստեղ նա իմանալով որ Թագաւորը չկայ, խրախուսում է Թագաւորացիներին գնալ պտուել նրան: Մի քանի գիւղերում այս հանդէսը կատարում են շաբաթ երեկոյին, ուստի և քաղորը բաժանում է Թագաւորացուներին մոմեր: Բոլոր Թագաւորացիները դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ այս ու այն տուն ընկած պտրում են և երբ դտնում են, մի շիշ օղի են տալիս տան տիրոջն և Թագաւորին առնում: Տան տէրը Թագաւորի բուկը մի ալ Թաշկինակ է կապած լինում իբր նուէր: Թագաւորցիք այստեղից Թագաւորին չորքեսակու աջ Թեւ հանած և քաղորը աջ կողմը կանգնած կաքաւելով տանում են քաղորի տունը, ուր նախ մի հօրով մօրով չամուսնացած երիտասարդի, ապա Թագաւորի և յետոյ քաղորի երեսները սափրում են: Սափրիչը Թագաւորի միրուքի կէսը սափրելուց յետոյ կանգ է առնում և ասում. «Ածըլին քոռ է, չի կտրէ, ճերմակ լիսան կ'ուզէ»: Քաղորը մի քանի կոպէկ է տալիս:

Սափրելուց յետոյ Թագաւորցիք նախ մի հօրով մօրով չամուսնացած երիտասարդի և ապա Թագաւորին լողացնում են գոմը տաշտի մէջ, որպէսզի նա ևս այդ երիտասարդի պէս հօրով մօրով մնայ: Վերջը գլխի մազերը վեր պցելով օճառ են քսում վրան և ասում. «Տէ, քանքիւլը ծուռն է, դըզէ, քաւոր աղա»: Քաղորը մի շիշ օղի է խոտտանում: Թագաւորին լողացնելուց յետոյ մինը շալակում բերում է օգան, ուր և հազցնում են հանդերձը: Այդ օրը հարսնացուի տանից դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ և տան փոքրիկներից մինի ձեռքով ուղարկուած է լինում փեսացուին մի շապիկ, մի վարտիկ, մի լաստիկ արխալուղ, մի մահուղ չուխա, կլապիտոնով ելակ, զանգետլ, գուլբայ և ապրեշում դիւզպաղի (ծընկի կապ): Բերողին պատում և մի զոյգ չուստիկ են նուիրում: Այս ժամանակ հրաւիրում են քահանային, օրհնել տալիս հարսնացուի տանից ուղարկուած փեսացուի վերոյիշեալ հանդերձները և միքանի կոպէկ աջհամբոյր տալով նրան ճամպում ու իրենք երգեր երգելով հազցնում, զարդարում Թագաւոր-

րին: Ամէն մի հագուստը հագցնելիս վեր են բարձրացնում, ցոյց տալիս հաւաքուած կանանց և գոչում. — Աշեցէք, մամտիք (մայրիկներ), չերթաք փուշտ (խարդախ) մօրերուդ հօրերուդ զանգտիք, մեր թաղւորի զոնքանչն իր փեսին զըրկեր է աս . . . ուր տեղաց բան է: Հանդիսականները հեռաւոր տեղերի անուն են տալիս. Ստամբուլ, Չինիմաչիում, Պէտուէպօլս . . . բան է . . .

—Գինն ինչ է:

Շատ բարձր են գնահատում: Մի ըուբլու իրեղէնին հօրիւր ըուբլի գին են դնում:

—Լաւ գնահատեցիք, շէն մնայ զոնքանչը, գոչում են թաղւորացիները և հագցնում երգելով.

Հայ հագուցէք, հագուցէք,

Տարէք խաս պախչան թագուցէք,

Բմբուլ գողինք (անկողին) ձգեցէք,

Վարդ ծաղկանց մէջ քուն դրէք:

Քաւորն այս ժամանակ մի զոյգ եամանի է նուիրում թաղւորին և մի ալ թաշկինակ կապում վիզը, ծալրելը բաց թողնելով: Իսկ հին չուստիկները ժամակոյժ գալիս սրահանջում տանում է իրեն:—Յետոյ թաղւորցիք նստում օղի են խմում, հաց ուտում, որ առ նուազն երեք տեսակից է բաղկացած լինում—խաշ, եայնի և փլաւ.—կաքաւում, շարունակ երգում և ուրախանում: Հացից լետոյ թաղւորցիք դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ տանում են փեսացուին իրենց տուն: Մայրն ընդառաջ է ելնում փեսացու որդուն և համբուրում է աչքերը: Թաղւորցիք շնորհաւորում են մօրը՝ տեսելով. «Աչքդ լուս, Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ»: Մայրը շնորհակալ է լինում և բոլորին հրաւիրում է տուն, ուր մի բարձր տեղ կամ աթոռի վերայ նստում է թաղւորը: Դրսից եկողները յաճախ ասում են. «Թագուորը թառն է»: Իսկոյն թաղւորը ելնում կանգնում է: Միւսները պատասխանում են. «Աստրծու դառն է»: Եւ այս ժամանակ թագաւորը նորից նստում է: Երեկոյին թագաւորի և թագուհու ձեռքերը հինա են դնում:

Պ Ս Ը Կ.

Պսակի խորհուրդը կատարում է երկուշաբթի առաւօտեան: Առաւօտ վաղ փեսայի տնեցիներէն մին մի շէշ օղի առած գնում հրաւիրում է նախ քաւորին և յետոյ քահանային ու հարսնեւորներին կամ մաղրուորներին: Բոլորը գալիս հաւաքւում են փեսի տունը, օղի խմում, նախաճաշում և գնում հարսնառ: Դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ տղամարդիկ և կանայք գնում են հարսի տունը, թագւորի կողքից սուրը ձեռքը գնում է քաւորը: Թագւորը ու քաւորը կանգնում են տան մէջ տեղը: Թագւորցիք բղաւում են. «Թագւորը թոփալ է»: Հարսի կողմի մարդիկն էլ բղաւում են. «Հարսը թոփալ է». և այս ալն նպատակով, որ հարս ու փեսայ շուտով միմեանց մօտ գան: Այս ժամանակ հարսը լալիս է, հոյրը համբուրում է հարսին և ասում. «Գնա օղուլ, Աստուած հետդ ըլլի, խելք ու շնորհք տայ, խոնարհ ըլլիս, մարթունդ հնազանդ ըլլիս»: Հարսնացուն փաթաթւում է հօրը և ձեռքն ու կուրծքը համբուրում, որպէսզի հօր ձեռքն ու գուլթը իւր վրայից անպակաս լինի: Հայրը հարսնացուն յանձնում է փեսի հօրը և ասում. «Տա՛ր, մէկին հազար խէրը տես»: Սա բռնում է խնամու ձեռքը, սեղմում է և ասում. «Շնորհակալ եմ, շէն ու պայծառ մնայ տունդ, մեր բարեկամութենը էստից էտե պըտի ըլլի»: Այս ժամանակ հարսը խոնարհում և համբուրում է կերսարոջ ոտքը, իսկ սա վեր բարձրացնելով նրան՝ ասում է. «Մի լա՛յ, օղուլ, ես սող ըլլիմ»: Հարսն ու փեսին կանգնեցնում են միմեանց մօտ՝ հարսը փեսի աջ կողմը, փեսի մօտ քաւորը, հարսի մօտ հարսնեղբայրը թեւանցուկ: Այս ժամանակ հաւաքուած կանայք ասում են մօրը. «Թնդրի խփին նստի, թնդրի խփին, օր աղջիկդ տունը մնայ ու շատ ա ջրջիկ չըլլի»:

Քահանան կատարում է ձեռնադրութիւնն և բոլորը շարժւում են դէպի եկեղեցի: Իւրաքանչիւր զուռնից անցնելիս քաւորը սուրը խփում է դրան «սովին» ու հարս ու թագւոր անցնում են սրի տակով, որպէսզի չարը չխփէ նրանց:

Սրանց առաջնորդում է դառուլ գուռնան: Թագուորցիք կաքաւում, գօտեմարտում, հրացան են արձակում և իրենց աղաղակներով օդը թնդացնում: Յանկարծ մինը վազում և թագուորի գլխարկն առնում փախչում է: Թագուորցիք ընկնում են հետեից և եթէ բռնեն մի լաւ թակում ու գտակը բերում դնում են թագուորի գլուխը, իսկ եթէ չեն կարողանում բռնել՝ փեսի տնից բերել են տալիս մի հաւ, երկու դաթայ, մի շիշ օղի, տալիս նրան և առնում գտակը: Այս ստացածը պատկանում է բոլոր թագուորցիներին:

Երբ հասնում են եկեղեցու դուռը՝ ժամակոչը կամ երեսփոխանը փակած է լինում դուռը և բաց է անում միայն այն ժամանակ, երբ քաւորից ստանում է 10—50 կոպէկ:

Պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ, քահանան տալիս է թագուորի ձեռքը Աւետարան, իսկ քաւորի ձեռքը խաչ և կանգնեցնում սեղանի առջև: Բոլոր հարսնեւորները նախ համբուրում են քահանայի ձեռի խաչը, յետոյ թագաւորի կրծքի բռնած Աւետարանը և քաւորի ձեռի խաչը և խաչհամբուր ձգում մօտը դրած ափսէի մէջ, որ պատկանում է քահանային:

Յետոյ շարականի և ձնձղակների հնչիւնով դուրս են գալիս եկեղեցուց և ուղևորւում դէպի փեսայի տունը: Այժմ ուրախութիւնն առաջուանից կրկնապատկւում է, հրացանների պալթիւն, կէցցէներ, գօտեմարտ և կաքաւ տեղի են ունենում զրեթէ ամէն քալում: Մի քանիսն էլ ոչխար, գառ, հաւ են բերում գետին խփում թագուորի առաջ և դանակը քսում, սպասելով քաւորի հրամանին: Եթէ հրամայում է, մորթում են և արիւնից քսում թագաւորի ճակատին, իսկ եթէ ոչ՝ մի քանի կոպէկ ստանում գնում: Կէս ճանապարհին հարս և փեսայ կանգ են առնում, մինը կաքաւում է, իսկ նշանած երիտասարդների հարսի կողմից ազգականները մի մի թաշկինակ են կապում իրենց փեսայացուների բկերն ու թևերը, իսկ թագուորցիք բղաւում են. Շէն կենայ այս ինչը, կանչել է փեսին մէ եալլըղմ:

Երբ մօտենում են թագուորի տանը, թագուորցիք բարձրը կանչում են.

Թագուորամէր, դուս արի,

Դսի դւան դէմ արի.

Քու խաշ որդիդ էկեր է,

Կարուայ զոխիկ բերեր է:

Մօր հետ դուրս եկողներն էլ կանչում են.

Թագուորամէր, դուս զնա,

Դսի դւան դէմ գնա.

Քու խաշ որդիդ էկեր է,

Դլոխդ դմփող բերեր է:

Թագուորցիք շարունակում են.

Թագուորամէր, դուս արի,

Դսի դւան դէմ արի.

Քու խաշ որդիդ էկեր է,

Տներդ ալող բերեր է:

Մօր կողմինները.

Թագուորամէր, դուս զնա,

Դսի դւան դէմ զնա.

Քու խաշ որդիդ էկեր է,

Մաղդ փետող բերեր է:

Թագուորցիք.

Թագուորամէր, դուս արի,

Դսի դւան դէմ արի.

Քու խաշ որդիդ էկեր է,

Թնդիրդ վառող բերեր է:

Մօր կողմինները.

Թագուորամէր, դուս զնա,

Դսի դւան դէմ զնա.

Քու խաշ որդիդ էկեր է,

Թնդիր կստող բերեր է:

Վերջապէս Թագուորամայրը դուրս է գալիս, իսկոյն Թագուորցիք մի դարձրած փափախ (գզակ) ղնում են գլխին, աւելը որպէս ագի կապում յետեից, սամինները գօտին խըցկում: Թագուորամայրը սլարում է և Թագուորի ու հարսի աչքերը համբուրում: Այս ժամանակ խոհարարուհին տալիս է Թագուորացուներին մի հաւ և տփսէի մէջ զրած հարուս ու մի քանի զոյգ գաթայ: Թագուորցիներէց մինը դաշոյնի մի հարուածով կտրում է հաւի գլուխը. եթէ չաջողացրեց

մի հաւ տուգանք է տալիս, և այժմ մի ուրիշ թագուորցու է աշխատում թոցնել դրա գլուխը: Այս հաւերը և գաթսփ ու հալուան տալիս են խոհարարուհուն պահելու, որ միւս օրը վերադարձնէ: Մինն էլ մի կատու է բերում և հարսնեղբայրն տմենայն պատրաստականութեամբ խածում է նրա տկանջը, որ հարսի օտքը «ուզուրով ըլլի»:

Հարս ու թագուոր մանում են ներս, նրանց առաջ ձրգում են թոնրի տկիշը, եթէ հարսը վերցրեց՝ տնարար է, եթէ չվերցրեց՝ տնաւեր, հարսին տանում են տուն, ուր նա փոքր ինչ աւելում է, որպէսզի խռովութիւնը կերսոնց տանից հեռանայ, փոքր ինչ ալ առնում ցանում է կերակրներին, որ կերսանց հետ սիրով ապրի: Յետոյ տանում օգի կամ տան մի տնկիւնում վարագուրով կտրած բաժնում նստացնում: Բայց խոհարարուհին նրանից առաջ բազմած է լինում հարսի տեղը, մի զոյգ գուլբալ պէտք է տալ, որ վեր կենայ:

Բոլոր հարսնեղբայրները գնում նստում են օդան, բերում գնում են խոնջան և սկսում է սաչու, նուերատուութիւններ յօգուտ նորապսակների:

Սաչու կանչողը բարձր բղաւում է.

— Ըսէք շէն մնայ, շէն մնայ:

— Ո՛վ, հարցնում են այս ու այն կողմից:

— Աղա այսինչը. ձին վազուկ ըլլի, թուրը կտրուկ ըլլի, բարեկամը բարեկամ, չարակամը քու ըլլի. իրէք մանէթ թագուորին ընծայ:

Շէն մնայ, շէն, գոչում են այս ու այն կողմից:

Սաչուից հաւաքում է մօտաւորապէս 20—80 բուբլի, նայելով թէ հարսանիք անողը և նրա հարսնեղբայրները ինչ կարողութեան տէր մարդիկ են:

Սաչուից յետոյ դաւուլճիք են գնում դաւուլը, որ «տեսնեն», այսինքն փող տան. ամէն մարդ 3—20 կ. փող է նրւիրում:

Սրանից յետոյ էլ խոհարարուհին է գալիս և 2—20 կ. իւրաքանչիւրից առնում, որ խաշի բերանը բանայ:

Վերջապէս բոլորում են սեղանների շուրջը և ամենայն

ախորժակով ուտում խաշ, եայնի, քիւֆթա, փլաւ և պանիր: Իսկ օղին առատութեամբ բաշխւում է տան երիտասարդներին մինի ձեռքով:

Ճաշից լետոյ հասարակաց պար է լինում կամ փեսի գոմում, եթէ միայն այն ընդարձակ է և կամ մի ուրիշի: Պարը տեւում է մինչև կէս գիշեր և դրան մասնակցում է ամբողջ գիւղը, առանց նոյն իսկ հրաւիրուելու:

Գիշերը հարսը գնում քաւորին հանուեցնում, պարկեցնում է, իսկ ինքը գալիս հարսնեղբօր հետ է պարկում. իսկ փեսան գնում մտնում է քաւորի ծոցը:

Հետեւեալ երեքշաբթի օրը թագուորի տնեցիք հրաւիրում են սաչու տուողներին և քաւորենց, թէյ, օղի խմացնում և ճաշ տալիս, որից լետոյ քահանան վայր է առնում պսակը և մի բաժակ օշարակ խմացնում հարս ու փեսին: Յետոյ քահանան առնում է քաւորի սուրը և ասում. «Հարսի լեզուն պիտի կտրեմ»: Թագուորամայրը աղաչում է չկտրել և մի զոյգ գուլբայ է նուիրում:

Թագուորցիք էլ առնում են խոհարարուհուն պահ տուած իրենց հաւերը, գաթան ու հալուան, միանում են հարսնեղբայրների հետ, առնելով նրանցից և նրանց բաժին մի քանի զոյգ գաթան, մէկ թոփ հալուան, մի խորոված հաւը, հարսնատնից էլ մի շիշ օղի, փեսայի հետ ՚ի միասին մի տեղ հաւաքւում, ուտում, խմում, ուրախանում:

Երեկոյին հասարակաց պար է լինում: Կէս գիշերին հարսը ու փեսան միմեանց ձեռք բռնած մտնում են պարը, քաւորը փեսի, իսկ հարսնեղբայրը հարսի ձեռքն է բռնում, մի մի վառած մօմ էլ ցանկացողը առնում է ձեռքը և պարում են: Ժողովրդեան բացատրութեամբ մօմը օրինակ է պսակին: Պարելիս թագուորը աջ ձեռքով հանում է աջ գրկապանից ցորեն և շաղ է տալիս, որպէսզի, իրենց բացատրութեամբ, ցորենը առատ լինի: Սրանով նա իրաւունք էլ է ուտանում ցորեն ցանելու, որովհետև չամուսնացածներն իրաւունք չունին ցորեն ցանելու:

Երեք պտոյտ կատարելուց լետոյ՝ հարս ու փեսան դուրս

են գալիս պարից, որ փոքր ինչ էլ տեսնում է և վերջանում:

Զորեքշաբթի առաւօտ հարսնուհիւրը հրաւիրում է կնքահայրերին, կնքակիներին և մօտիկ ազգականներին և թէյով ու նախաճաշիկով պատուում: Նախաճաշիկից յետոյ ուրիշ գիւղերից եկած հարսնեւորներին և հարսնաղբօրը ճանապարհ են ձգում դաւուլ գլուռնով: — Գիշերը հարս ու փեսան առաքատ են մտնում: Խոհարարուհին ձգում է անկողինը, մօտը հալուա, մեղր ու շաքար դնում, որ նորապսակներն անուշ սիրով— լինին, ինքն էլ դուան յետև պահ է մտնում, սպասելով կուսուլթիւնն ապացուցանող «չարսաւին»: Եւ եթէ մի փոքր ինչ ուշանում է, նախատելով շտապեցնում է:

Եթէ աղջիկը կուսուլթիւնը կորցրած է լինում, վախենալով այն մեծ նախատինքից որ կրելու է տնեցիներից և օրրանց ազգականներից, արտասուում և ներողութիւն է խնդրում ամուսնուց, որ կաշտուում է խոհարարուհուն և սա մի աղաւնի մորթում ու արիւնոտում է «չարսաւը»:

Խոհարարուհին տանում չարսաւը ցոյց է տալիս նախ փեսի և ապա հարսի մօրը, շնորհաւորում նրանց և ընծաներ ստանում:

Հինգշաբթի առաւօտ հրաւիրում են ազգական և զրկից կսնայք. այդ օրը բացառապէս միայն զրանց է պատկանում: ձաշին մատուցանում են խաւիժ և այս կերակրի անուանով այս օրը կոչւում է խաւիժի օր: Նախ քան ճաշի նստելը հրաւիրուածներին աչքի լոյս են տալիս և հնումն ցոյց էին տալիս «չարսաւը», սակայն այժմ այդ սովորութիւնը վերացել է: ձաշից յետոյ բերում են հարսի օժիտը և մի կին նախապէս մի րուբլի նուէր ստանալով կեսուրից, բաց է անում և մէկ մէկ ցոյց տալիս հանգիսականներին:

Հարսի օժիտը պատրաստւում է հադէմասու, սաչուի և երեստեսանքի փողերով: Հայրը ոչ միայն իրենից ոչինչ չի անում, այլ և այդ փողերից գողանում է: Հարսի օժիտը գըլխաւորապէս բաղկացած է լինում հետևեալ կտորներից.

Երկու չուխա ջուպպա.

Մէկ փութալի շալ.

Մէկ դատիֆա խրիա.

Մէկ կապոյտ խրիա.

Երկու իշիկ. մէկը ֆանէլ, միւսը պուրսօ.

Չորս անթարի.

Տառն և մէկ հատ շապիկ.

Նոյնքան վարտիկ.

Տառն և երկու հատ կրծկալ.

Եօթն հատ գոգնոց, 5 շալից, 2 մահուկից.

Մի լհրամ.

Գլխի աասն և երկու շալովի.

Երկու վարդ.

Երկու կազմա.

Երկու չիփիլա.

Երեք թոռ կամ կափուղ.

Երեք զոյգ ոտնաման—մի զոյգ կիսակօշիկ, երկու զոյգ մեառ բապուճ, երկու զոյգ գուլբայ, մի արկղ, մի արկղիկ, մէջը թիւ, կոճ, առիկ, ճաղ, թեշիկ, լուցիկ, հայելի:

Դիւլա—նուէրներ.

Կերսարոջը՝ մի շապիկ, վարտիկ.

Կեռուրոջը՝ մի վարտիկ.

Տազրներին՝ մի մի զոյգ գուլբայ և թաղուլս.

Կնքաւորին՝ մի շապիկ, վարտիկ.

Կնքաւորի տնեցիներէից իւրաքանչիւրին՝ մի մի զոյգ գուլբայ և ունապան կամ կանանց գուլբայ և գոգնոցի կապ:

Փեսի բարեկամներին, որոնք նուէրներ են տուել հարսին, նայելով նրանց սուլածին, չամաշուր կամ գուլբայ, սոնապան կայլն:

Նորահարսը մի կարճ միջոցից լետոյ այս հանգերձներից մի քանիսը ծախում և իւր ոսկիները մանրում ու մի գումար կազմելով, շահով է տալիս, որպէսզի իւր և իւր որդիների հանգերձը հոգայ, որովհետեւ կերսանքը շատ հազիւ է պատահում որ հարսերին կամ նրանց որդիներին շոր անեն: Այս դրամը հարսերը «արնգին» են կոչում:

Այսպէս վերջանում է հարսանեաց հանգէսը և այնուհետեւ սկսւում սովորական կեանքը:

ՏՂԱՐՆԵՐԷ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ.

Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղացի յղի կնոջ Կրութիւնը շատ աննախանձելի է. նա մինչի ծննդաբերութիւնը կը ըլլայ տան բոլոր ծանրութիւնը: Այն միայն նստատաւոր է յղի կնոջ համար, որ այս ժամանակ եթէ «մտափոխ» է լինում, այսինքն մի բան է ցանկանում ուտել՝ անշուշտ գրտնում, տալիս են, ապա թէ ոչ, նրանց կարծիքով, ապագայ երեխայի տէքը ծուռ կը լինի: Բայց եթէ կինը 'ի չարն է գործ ածում զրանց հաւատը, նրան «բարբոդ» են անուանում և մի խնձոր ծածուկ լուանում են լակամանի մէջ և տալիս նրան, որ ուտէ և բարբոդութիւնն անցնի. կամ մի քարղանի մէջ դնում են ամուսնու տրեխը և ծածկած տունում յղի կնոջը, ասում. «Ե՛լ, ել, մարբտ բան է բերէ»: Կինը միամիտ վեր է կենում, առնում, բանում է քարղանը, տեսնում է տրեխը, զգւում և բարբոդութիւնն անցնում է: Թէև հաւատում են, որ երեխան ում դէմը խաղայ, նրա բնաւորութիւնը կ'ստանայ, սակայն հանգամանքները թույլ չեն տուիս նրանց ընտելու և լաւ մարդկանցով շրջապատուելու: Յաճախ պատահում է, որ իրենց ասելով, երեխան շան, իշու դէմ է խաղում և զրանց բնաւորութիւնն էլ ստանում:

Յղի ժամանակ զգուշանում են երկու այլ մարդկանց միջից անցնելու, որ երեխան կոխ չլինի—ժամանակին ոտք ելնէ քայլէ: Նաև մատաղ գառի միս չեն ուտում, որ երեխաները թփխի չլինին—դեռահաս չմեռնին:

Երկունքի ժամանակ կինը ծուռն է չոքում ուր էլ որ պտտահում է, միայն տղամարդկանցից հեռու, իսկոյն կանչւում է ծննդկանի մայրը, եթէ միայն ծնունդն անգրանիկն է և սա իւր հետ բերում է բալուրոցը: Պալիս է և դալեկը—մանկաբարձուհին—որ իւր հնարագիտութեամբ աշխատում է թեթևացնել ծնունդը: Թէև կանայք ընդհանրապէս հեշտոճին են, բայց և պատահում է, որ երկար տանջւում են երկունքի ցաւով: Այսպիսի դէպքերում կնոջը կապերտի մէջ դնում, օրօրում են, մէջքից շալակելով թախլտ են դարձը-

նում, նստեցնում են մի ուրիշ նստած կնոջ ծնկների վրայ և յետևից տռնում երեխան, բերանը շիշ են տալիս և ստիպում են փչել, տիրացու են կանչում և գլխին համայիլ կարգացնում: Միևնոյն նայտակով փէշի մէջ ածած ջրից երեք ումպ խմեցնում են ծննդկանին և մնացածը սրսկում երեւին կամ ամուսինը և կամ նա, ով տեսել է օձը գորտին խայթելիս, բաժանել է նրանց և երեք անգամ անցել, դարձել նրանց միջով: Իսկ ինքը ծննդկանը, անիծելով իւր սև բաղդը, Զորեքմուտքին, Ուրբեթմուտքին և Կիրակմուտքին օգնութեան է կանչում: Ժողովրդեան կարծիքով երեխան աշխարհ գալիս—հոգեցէն հոգի բաժանուելիս—ծննդկանն Աստծուց ինչ խնդրէ կը կատարուի:

Եթէ երեխան անձայն է ծնում, նրան սլարկեցնում են սառը ջրի մէջ, գլխին ամանով, «թասով», սառը ջուր դնում, մէջը ծծմբի լուցկի վառած, բնկերքի տակը կրակ են լցնում և պորտը դէպի երեխան քաշում, տկանջի տակ ամաններ միմեանց խփելով հնչեցնում, մինչև որ հոգևորնայ: Եթէ ծնունդն առաջինն է և մայրը դարձեալ տանջւում է սանջուր ցաւով, ամուսինը ջուրը մկրըտում է, տյսինքն մկրատով կտրում է, կամ ծննդկանն եօթը հատ զայթնէ կոճակ է կուլ տալիս, որ սանջուն կտրի: Դայեակը երեխայի պորտը կապում, «Օրհնեալ Հայր Սուրբ, Աստուած ճշմարիտ» ասում և բաղդաւոր լինելու համար աթրի վրայ է դնում, դանակը քսում և ասում. «Դանակը քող է չի կտրէ», փող են տալիս, որ բերանն է առնում և կտրում. երբ ընկնում է՝ տանում թաղում է եկեղեցում, որ երեխան ժամասէր լինի, ուտեցնում են անասունի, որ անասնասէր լինի և կամ գցում չորջու պոխջան, որ շոր գտնող կամ չարչի լինի: Իսկ դանակը դնում են ծննդկանի բարձի տակ և երեխան միւռոնից հանելիս, մեռոնջրում լուանում, որով և սրբւում է:

Դայեակը աղօթք շշնջալով երեխային դնում է մաղի վերայ, որովհետև դեռ անկնունք է և եթէ գետնին կամ ուրիշ բանի վրայ դնեն՝ «չարերը կը զարնեն» կամ կոխ կը լինի: Յետոյ ծննդկանին կանգնեցնում է տաշտի մէջ և տէրունա-

կան աղօթքն ասելով՝ կիսից վայր լուսնում և սլարկեցնում գոմի օդան։

Եթէ ծննդկանն ուրիշ սենեակ է ազատուել, նրա ձեռքը տալիս են ծայրին մի սոխ ցցած ակիշ և սա սէրունական աղօթքն ասելով և իւրաքանչիւր շէմքից անցնելիս երեսը խաչակնքելով՝ գնում պարկում է օդան։

Ծննդկանի սնարի մօտ դնում են ակիշ, սանդերք և այլ երկաթեղէն, բարձի տակ պահում են սուր, նարեկ, նշխարք կամ հաց, վերմակի վերայ շուշուշում են ասեղ և այս բոլորը նրա համար, որ չարերը չմօտենան։ Ծննդկանին պարկեցնելուց լետոյ, դալեակը լողացնում է երեխային տաշտի մէջ, եթէ առողջ է՝ գոլ, իսկ եթէ վատառողջ՝ սառը ջրով, վրան աղ ցանում, մօր անկողնու վրայ բալուլում, վրան մի հաց դրած և թւերին առած տան մէջ մի սեան բոլորն երեք անգամ պտրտում, որ չար չդիպչի, լետոյ ձեռին ակիշը, ծայրին սոխ, ելնում է դուրս, դառնում դէպի աղօթարան և երեք անգամ ասում. «Աստուած, տղիս զսմաթը բաց էրա», ապա գալիս է ներս և շշնջում հետեւեալ աղօթքը.

Էրնէկ, Էրնէկ վարդակուսին,
 Լուսաթաթախ թուրն էրեսին,
 Վանքը մտաւ նորսէսին,
 Զուրջառն առաւ Քրիստոսին,
 Ծնաւ բերեց Աստուածորդին։
 Անրան մսուրը դրուեցաւ,
 Խանձրալուով բալուլուեցաւ,
 Դիտ Յորդանան միտեցաւ.
 Մարգարէնէր, գրքերէրէրէք,
 Ճգնաւորնէր, քաւոր էղէք,
 Անուն Յիսուս կատարեցէք։

Յետոյ թեթևութեամբ նստում է ծննդկանի վրայ և ասում. «Մայրամ ¹⁾ ծանդու ես, թէ թեթև»։—Թեթևով տնցընի, պատասխանում է ծննդկանը։

Դալեակը դնում է բալուլը ծննդկանի աջ կողմը, մայրն էլ այդ օրը շարունակ երեսն երեխայի երեսին դարձրած է

¹⁾ Ինչ և լինէր ծննդկանի տնունը։

մնում: Յետոյ դայեակը ձեռի ակիշով խաչակնքում է ծնրնդ-
կանին ասելով.

Անտուան էրթնկալ էղաւ,
Սուրջառ դռան փակ էղաւ,
Մէկը Յիսուս, մէկը Քրիստոս,
Սերսրէք, Քերսրէք,
Տղոցկնի էրթիկը զան:

Ակիշի ծայրի սոխը հանում ուտեցնում է ծննդկանին, որ
չուշաթափի և կաթն աւելանայ: Իսկ ակիշը տնկեցնում է
ծննդկանի սնարի մօտ որ չար չմօտենայ:

Եթէ երեխան առջինէկ է, մայրը ծիծ չի տալիս մինչև
որ մի ընծայ է ստանում կերսարից. շատ անգամ էլ առա-
ջին օրը բոլորովին ծիծ չեն տալիս, երեխային համբերող
դարձնելու համար, բայց ինքը խմում է քաղցր օշարակ և
ուտում ձուածեղ կամ խաւիժ և կամ հաւկիթ, իսկ եթէ պատ
է, սոխ ու հաց:

Ծննդկանին այսպէս շահելուց յետ՝ դայեակը վերցնում
է ընկերքը և տանում թաղում չոր հողի մէջ և տէրունա-
կան աղօթքն ասելով՝ ծեծում որ «չսաղանայ», տալա թէ «չ՝
«կըսաղնայ» և ծննդկանի սիրտը կը թռթռի, կը մարեմրի և
սնհրաժեշտ կը լինի նորից գալ «հայր մեր» ասելով ծեծել
մեռցնել ընկերքը, որ ծննդկանը առողջանայ:

Այս ժամանակ արդէն տան ծառան կամ փոքրերից մին
վազում է ազգականներին և բարեկամներին աչքի լուս: «Աչքա
լուս, շաքար ապլա, աղջիկդ պառկաւ մանչմ բերեց»:

— Աչից լսով մնաս, օտոցդ մեռնիմ, բարի ազատում
ըլլի, Աստուած հօրով մօրով պահէ: Ե՞, եփ ազատաւ, փարի
զօլայ ազատաւ, հարցնում են ապլաները և մի քանի կոպէկ
կամ մի, երկու հաւկիթ տալիս աչքի լուս տուողին, միքա-
նիսն էլ ներս հրաւիրում և հիւրասիրում են:

Մի քիչ յետոյ մօտիկ ազգականներն ու հարեանները
գալիս են տեսութեան, «քարդան» են բերում ծննդկանին—
բերում են խաշած հաւկիթ, կամ ձուածեղ, կամ խաւիժ, կամ
մալէզ տալու, կամ փալուզայ, կամ հասութայ և կամ մի
գիւզումի մէջ եփ տուած թէյ: Առաջին քարդան բերողի քար-

դանը չեն վերադարձնում մինչև երեսացի սլորտն ընկնիլը։ Տանեցիք հիւրասիրում են սրանց թէյով կամ հացով։

Տղամարդիկ ևս համախմբւում զալիս են կտուրը և մի փայտ դէմ տալով հերթիկին, «Խաչքը վերուցէք, աղաք, վերուցէք» բղաւում։

— Ձէ, չէ, ձեր պատիւը գլխուս վրայ, նես հրամեցէք, պատիւ տամ, մէ գառմ ձեզի յուրպան է, ասում է տան մեծը։

Նրանք իջնում են վայր և շնորհաւորում. «Աչքերտ լուս ըլի, շնորհաւոր գաւակ ըլի, հօրով, մօրով ըլի»։

Տան տէրը հրաւիրում է նրանց նստել և հիւրասիրում է օղիով ու թէյով։ Դայեակը դնում է երեսան հիւրերի զիրկը և նրանցից ստանում 1—10 կոպէկ ընծայ։

Այնուհետև դայեակը օրը մի անգամ լողացնում է երեսացիին ասելով.

Երկան վզիկ

Թնոյի տու ցաւիկ

Ջալիէ մսիկ։

Եւ օրն երկու անգամ բալուլում ու լաւանում կեղտոտ շորերը։

*
*
*

Հաւատարմով թէ չարերն անկնունք երեսաներին փոխում են իրենց նիհար ուղիների հետ, որոնք մկրտութիւնից յետոյ շատ քիչ են ապրում, ինչպէս Կարծախում, իբր, երկուսը պատահել էր, աշխատում են կնունքը կարելոյն չափ շուտ կատարել։

Ամենից առաջ մի սեւալայի կամ մաղի մէջ դնում են մի կարմրցրած հաւ, զաթայ, մի քանի զոյգ գուլբայ, մի քանի թաշկինակ, երբեմն էլ մի զոյգ սունապան (թողլուխ) և դայեկի ձեռքով ուղարկում քաւորին։

«Սանամէրդ խոնջան զրկեց, ասում է դայեկը քաւորին, հրամմէ էգուց տղան կնքէ»։

Քաւորն ընդունում է «խոնջան», մի քանի կոպէկ տալիս դայեկին և երկու արշին չիթ ուղարկում սանիկին հանդերձի համար։

Յետոյ դայեակն իւր տնից բերում է եկեղեցապատկան բալուլոցը, որով բալուլում է երեխային: Եթէ երեխան առջինեկ է, մեռոնլաթը տանից են անում և վերջն ընծայում եկեղեցուն:

Գալիս է քահանան և տան մէջ կատարում կնունքի խորհուրդը, յետոյ երեխան դայեակի գրկին, տան մի քանի տղամարդկանց հետ գնում են եկեղեցի, ուր եկած է լինում քաւորը: Երեխայի հայրը մկրտութեան խորհուրդը թէ տանը և թէ եկեղեցում կատարելիս իրաւունք չունի ներկայ գտնուելու:

Եկեղեցում երեխան դնում են քաւորի գիրկը և մկրտում: Մի քանի կնունք եղած միջոցին նախ մկրտում են տրու երեխային, թէկուզ մինչև սրա բերելը աղջկայ վրայ ծիսակատարութեան կէսն էլ կատարած լինէին:

Մկրտելուց յետ՝ քահանան խաչը ձեռին, փորուրաբը գրցած «լոյս 'ի լուսոյ» շարականն ասելով գնում է տուն: Քաւորն երեխան գրկած հետևում է նրան:

Ծննդկանը խոնարհում պազնում է նախ՝ քաւորի ոտքը և ապա բալուլը. առնում է երեխան գիրկը և նստում: Քահանան «պահպանիչ» է ասում և երբ վերջացնում է, շնորհաւորում է հետևեալ խօսքերով, որ միւսները փոքր ինչ փոփոխելով կրկնում են.

«Աչմներդ լուս, շնորհաւոր մկրտութիւն ըլլի, Աստուած հօրով մօրով պահէ, խոր ծերութեան հասցնէ, քուկ ա, քաւոր տղա, դատումքդ կատար»:

Ծննդկանը համբուրում է խաչը և 3—10 կոպէկ խաչհամբոյր տալիս քահանային: Մինչև այս ժամանակ բոլորը կանգնած են լինում. հիմա նստում են աւազութեան կարգով. օճիխ մի կողմը նստում է քահանան, մօտը կնքաւորը, սրա մօտ աթոռակալը և ուրիշներ՝ հասակի համեմատ. օճիխ միւս կողմը նստում է տանուտէրը, նրա օգնականը, գիւղական դատաւորները և ուրիշներ՝ դարձեալ հասակի համեմատ:

Օճիխ մէջ եփ է գալիս գիւգումով ջուրը՝ վերան թէյամանը: Կարողութիւն ունեցողները նախ երկերկու բաժակ

օղի են հրամցնում ամենքին, որոնք հետևեալ բարեմաղթութեամբ խմում են. «Ձեռքէդ անհատ: Օրհնեա՛ Տէր, տէր տէր ջան, կենդանութիւն. կնքահար, դատումքտ կատար, վարձքտ Երուսաղէմ. աթոռակալ, սաղ էղնիս. իւզբաշի, ջանմ սան. ջամիաթա ռահմադ»:

Յետոյ երկերկու բաժակ թէյ են տալիս, մինչ իսկ եթէ թէյը ժամանակ էլ չլինէր: Ապա խոնջան դնում են երկու սատրների միջև և հաց տալիս: Կնուէքի հացը որոշուած չէ, թէ ի՞նչ կերակրներից պիտի բաղկանայ, միայն սովորաբար երեք տեսակից պակաս չէ լինում: Հացը վերջացնելուց յետոյ, քահանան պահպանիչ է ասում և այս ժամանակ քաւորը տալիս է քահանային 20 կոպէկ, աթոռակալին 10 կ. տիրացուին և ժամակոչին երբեմն միայն երեքից հնգական կոպէկ: Երեխայի հայրն էլ քահանային 10 կ. է տալիս պահպանիչ ասելուն համար: Յետոյ աղամարդիկ գնում են և կանայք տանից օգան են հրաւիրում, ուր հաց են ուտում: Հարուստները հացից առաջ մի մի բաժակ օղի ևս են տալիս: Սովորաբար հրաւիրում են իրիցկականը, և առաջին պատիւը, առաջին տեղը, սեղան օրհնելը նրան է պատկանում:

Արու երեխային մեռոնից շուտ, երեք օրից յետոյ են հանում, որ «ճակտով ըլլի, չամնչէ», իսկ աղջկան 7 օր պահում են, որ ամաչկոտ և պարկեշտ լինի: Եթէ երեխան մեռոնի մէջ մեռնի, հաւատում են թէ եօթը պորտին օգուտ է, և միայն քաւորը գրկած տանում է մինչև գերեզմանատուն:

Մեռոնից հանելիս՝ դայեակը հանուեցնում է տղան, մի մաքուր ամանի մէջ լուանում է նախ մօր ծծերը և ապա երեխայի այն մասերը, ուր մեռոն է քսուած և մեռոնլաթը: Յետոյ լողացնում է երեխային գոլ ջրով տաշտի մէջ, քաշում է երեխայի ձեռքերը և ասում. «Թեւերտ օրն ըստըղըլ էրկննայ», քաշում է ոտքերը և ասում. «Ստվիքտ օրն ըստըղըլ էրկննայ». յետոյ վիզը՝ «Պուլտ ըստըղըլ էրկննայ»: Տաշտի երկու ծայրերին մի մի փոքրիկ երեխայ մի մի մօմ են բռնած լինում. երբ դայեակը երեխան տաշտից հանում է, սը-

րանցից մին զէպի դուրս, միւսը զէպի օճախն է վազում և հանգցնում մոմերը: Եթէ հարցնենք պառաւ դայեկին զրա խորհուրդը, նա խոր համոզմունքով կ'ասէ. «Ռուս փախչին կ'օր տղան սրտոտ ըլլի, զիպա օճախն ա օր վազեն կը, տղան բաղդաւոր ըլլելու հմար է»:

Դայեակը երեխան բալուլում, տալիս է մօրը և ասում. «Աստուած մնացական էնէ, հօրով մօրով պահէ»: Նա էլ պատասխանում է. «Վարձքտ Երուսաղէմ, շնորհակալ էմ, սաղ ըլլիս»: Կեսուրը տալիս է դայեակին 20—50 կ. փող, մի քաղաւն ալիւր կամ աղ, մի զալիպ սապոն և ճամբու դնում: Այնուհետեւ մինչեւ քառասունքը լրանալը կեսուրն է օրը մի անգամ լողացնում երեխային և երկու անգամ բալուլում, մին լողացնելիս, միւսը երեկոյին:

Եթէ ծննդկանն անթառական է (հարուստ, ծառայ ունեցող) 15—20 օր է պարկած մնում, և մինչեւ այդ օրն էլ յետաձգւում է երեխային մեռոնից հանելը, իսկ եթէ ջրվրան է (աղքատ) 3—7 օր: Երեխան մեռոնից հանելուց յետոյ տնեցիք լողացնում են ծննդկանին և պարկեցնում: Միւս օրն արդէն ծննդկանն ինքն իրեն վեր է կենում, աղօթք շշնջալով շորերը հագնում: Տնեցիք շնորհաւորում են՝ ասելով. «Բարով խէրով խոտտ մոտտ ժողուեցիր էլար»։ Ժողովում են նրա անկողինը և տեղը մի մեխ խփում ասելով. «Մըխը իստեղ տմընայ, տղան ա ֆսն ձիգ մնայ»: Յետոյ խոտ բերում ծննդկանի ազատուած տեղում վառում «տէրընտազ անում»: Ծննդկանը երեխան գիրկը մի շիշ (երկաթեայ ձող) և մոմեր ձեռին երեք անգամ անցնում է տէրընտազի վրայից, երեք անգամ էլ պտտւում շուրջը և գնում նստում օրօրոցի մօտ: Այդ տէրընտազի մոխրից դնում են երեխայի բարձի տակ, որ չվախենայ և ցաւ չգիպչի:

Մինչեւ քառասունքը լրանալը մայրը առանձին խնամք է դարձնում երեխայի վրայ: Երբ դայեակը ուրիշ ծննդկանի մօտից վերադառնում է, երբ գիշերով մարդ կամ անասուն է դալիս իրենց մօտ, երբ միս են բերում իրենց տուն, երբ մեռել են անցկացնում տան մօտով, երբ մի ծննդկան է դալիս

իրենց մօտ՝ հոգատար մայրը իսկոյն բարձրացնում է երեխան, որ կոխ չլինի, այսինքն ժամանակին ոտք ելնէ, քայլէ:

Եւ եթէ մի անհոգութեամբ երեխան այդ հիւանդութիւնն ստանում է, մայրը բժշկելու համար երեք օր շարունակ օրը մի անգամ տանում երեխային մի նահատակի գերեզմանի վրայ լողացնում է և ամանը կոտրում: Եօթը դռնից փող մուրում, որով մեղրամոմ գնում հալում և իլիկի գլխի ծակով ածում ջրով լի թասի մէջ: Ստացուած ձեկց գուշակում է թէ կոխն ումից է եղել. ապա այդ ձեւը պատանքում և եօթը ճանապարհների միմեանց կտրող տեղում թաղում:

Եթէ կոխը ծննդկանից է յառաջացել՝ գողանում են այդ ծննդկանի տղի հողշորը, ձգում թոնիրը և «մուխ տալիս» տղին—այդ շորի ծուխի վրայ բռնում երեխային: Կամ գողանում են նրա թթխմորը, ձգում ջրի մէջ և այդ ջրով լողացնում երեխան: Ոմանք էլ խաչերկաթ են գցում տաշտի մէջ, երեխային լողացնում և կանգնեցնում վերան:

Իսկ ուրիշներ երեխային երեք օր շարունակ օրը մի անգամ միևնոյն քաքորի հետ կշռում են. եթէ երրորդ անգամին երեխան ծանրանայ, կրմեռնի, իսկ եթէ թեթեանայ, կը առողջանայ երբ քաքորի հետ լողացնեն:

Երեխայի քառասունքը չլրացած՝ հօր շորերից չեն ցկում վերան, որ խորշակ չլինի: Երբ քառասունքը կատարուի կամ Տեառնընդառաջը հասնի, մայրը երեխային լողացնում է, ինքըն էլ լողանում, մաքրում, ապա կանչում է դայեկին, տալիս երեխան դիրկը և նրա հետ գնում եկեղեցի, կանգնում աւազանի կողմը, քառասուն ծուռը դնում և աղօթում:

Եկեղեցին արձակուելուց յետոյ դայեակը խնդրում է քահանային երեխային «քառասունքից» հանել: Նա էլ կատարում է եկեղեցական խորհուրդը և ստանում երեխայի մօրից 10 կ. խաչհամբուր: Դայեակը կրկին բերում է երեխան տուն և 5 կոպէկ փող ստանում:

Քառասունքից հանելուց յետ մայրն ազատ դուրս է գնում տանից և զբաղւում իւր գործերով: Այնուհետև մայրն

աւելի քիչ է զբաղւում երեխայով: Նա օրօրոցի մօտ դնում է ամանով ջուր, որ չարերը չմօտենան երեխային: Բարձի տակ դնում է օձի շապիկ, որ երեխան իմաստուն լինի, նոյնպէս և նշխարք, որ չարերը չմօտենան: Երեխային գուրս տանելիս կրծքին հաց են դնում, որ չարերը չմօտենան:

Նա գրկում է երեխան, ցոյց տալիս լուսինը և ասում. «Քեռիտ, քեռիտ», որպէսզի երեխաների վրայ իշխող լուսինը չվնասէ երեխային: Չար երեխային խելօքացնելու համար նստեցնում է նրան բակի մէջ և չորս բոլորից վերան աւելում:

Եթէ երեխան վատառողջ է, գողանում են մի քաջառողջ մանուկի շորեր և նրանով բալուլում նրան, որ լաւանայ: Նոյն նպատակով վատառողջ երեխայի շապիկը փարտում են հասակակից քաջառողջ երեխայի տան հերթիկից:

Եթէ իշխող լուսինը — վերինը — վնասում է, բժշկելու համար երեխային կանգնեցնում են սեան մօտ և մէջքի մօտից 3 մեխ մխում սեանը: Նոյն նպատակով լուսնի նորին, մի չորեքշաբթի կամ ուրբաթ երեկոյ, հայրն ու մայրը ելնում են կտուրը: Հայրն երեխային դնում է թիու վրայ, տալիս մօրը ասելով. «Քուքա է նէ՝ քեզի, իմս է նէ՝ լից տու»: Մայրն առնում է նախ երեխան թիու վրայից և ապա թին ու նոյն կերպ վերադարձնում:

Երբեմն որդիները թփխի են լինում — մինչև մէկուկէս տարեկան դառնալը մեռնում են: Այս ցաւից ազատուելու համար մայրերը՝ յղութեան, երեխան խաղալիս և ծննդաբերութեան օրերն երեք երեք անգամ անցնում են յղի իշու տակով՝ փորին մի մի անգամ խփելով և վզի կողմից դառնալով ասում են. «Իմ թփխիս քեզի, քու թփխիտ ինձի»:

Նոյն նպատակով այդ ժամանակներում իշու կաթ են խմացնում յղի կնոջը: Նորածինն փոկէ մաղի մէջ են առնում: Երեխային մի ամբողջ տարի մուրալով են պահում:

Եօթը գուռ մուրում և տալիս են մի բաղդաւոր, ծնողք ունեցող աղջկայ, որ մի շապիկ կարէ և այս հագցնում են երեխային:

Հուսաւորչականութիւն ընդունած մի այլ ազգու են քաւոր անում:

Նոր ծնած ջորու շապիկը հագցնում են նորածնին և վեց օր այդպես պահում: Ապա մի կտորը համալիլ շինում, վզից կախում, իսկ մնացածն սպիտակ շորի մէջ փաթաթած աղօթելով թաղում:

Սև շուն, սև կատու և սև աքաղաղ են պահում, որովհետև սրանք իմաց են տալիս չարերի մօտենալը, որոնցից և յառաջանում է թփխին:

Երեխայի վզից շատերը գալլի ատամ են քաշ անում, որ կրծելով լնտերքը շուտով մաշուի և ատամները շուտով ելնեն:

Երեխան առաջին ատամները հանելիս «առկահատիկ» են անում. հատիկի—խաշած և քամած ցորեն—հետ խառնում են մանր ընկույզ, շաքարի մանրուկ և շաքարեղէններ, երեխային նստեցնում և այդ բոլորը գլխից 'ի վայր ածում ասելով. «Ինչըդ օր հատիկը գլխուտ թափաւ, առկէքտ ա ատպէս դուս թափի»:

Երեխայի ձգած ատամը դնում են մի բարձր տեղ և ասում երեխային, թէ այսչափ երկարիս:

Երբ երեխան «գուփ է լինում»—լեզուն չի բացում,—եկեղեցու բանալին քսում են բերնին, որ սկսի խօսել:

Երեխային $1\frac{1}{2}$ —3 տարի ծիծ են տալիս և կտրելիս՝ ծրծին ցելա կամ «սարի աւզո» են քսում, որ երեխան զարշի և այլ ևս ծիծ չուտէ: Երեխային հին խեծախ չեն տալիս, որ բթամիտ չլինի:

Երեխային ուսման տալիս գիշերը նրա բարձի տակ կուտ գնացած (թոնիր ընկած, վառած) հաց և աղ են դնում, որ առաւօտ երեխան տալիս է շանը՝ ասելով. «Քու սուր իզանդ ինձի տու, իմ քու իզանս քեզի առ»:

ՄԱՆԿԱՆՑ ԴԱՏԱԲԱՐԱԿԱԹԻՒՆ.

Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղացի ծնողի սէրը դէպի իւր որդիներն այնքան զարգացած չէ. նա որդու վրայ նայում է աւելի շահագիտական տեսակետով. նրա համար որդին մի մալ է, որին ծախելու և գինն ուտելու իրաւունքն ինքն իրեն

սեպհականել է. իսկ աղջիկը՝ «անլի միս է՝ որ աղել, ճամփել գուզէ»:

Շատ հազիւ է պատահում, որ մօր օրօրն քնացնէր երեխային կամ մօր «գանդանը» խաղացնէր նրան իւր գրկի մէջ: Ամբողջ գաւառը շրջելով՝ ես հազիւ կարողացայ մի երկու օրօր և միքանի «գանդաններ» գտնել: Մօր խնամքն ու դաստիարակութիւնն՝ երեխային ծիծ տալուց և հագցնելուց այն կողմը չի անցնում, նա կրթւում է «ընկնել ելլելով», իւր անձնական փորձով: Միայնակ նստած էի օդի մի անկիւնում, երբ մի մայր մի տարեկան երեխային բերեց նստեցրեց օճիւի քարին և գնաց: Նայում եմ՝ խեղճ երեխայի առաջ վառւում է կրակը, իսկ յետեւ մի արշինից աւելի ցածր է, բաւական է մի շարժում, որ երեխան կամ ձեռքը այրի և կամ գլխի վերայ վայր ընկնի: Վախը տիրից ինձ. սակայն երեխան քարէ արձանի նման անշարժ նստած էր. անցաւ 20 րոպէ, եկաւ մայրը և գրկեց: Երբ ես նկատեցի թէ չէ վախենում վրտանգից, նա ծիծաղելով պատասխանեց ինձ. «Դրող չի գիպնի, սորուեր է. էրկու անգամ ձեռքը վառեց, իրեք անգամ ա կլմբողաւ. հիմի ալ ժաժ չի գալ»:

Երեխաների վերայ տուանձին խնամք չտանելու համար հազիւ թէ կարելի լինի մեղադրել մօրը, որովհետեւ գերգաստանը վատ սկզբունքի վրայ է դրուած: Մայրը, մանաւանդ եթէ երեխան առջինէկ է, իրաւունք չունի առանց կերտանց ասելու գնալ, երեխային ծիծ տալ, չնայելով, որ նա սաստիկ լալիս է: Նա պարտաւոր է իւր գործին հետեւել, մինչև կեռուրը կամ մեծ հարսերը չասեն նրան՝ թէ տղան մեղք է՝ ծիծ տուր: Հակառակ դէպքում կը խօսեն նրա վրայ, կը հայհոյին՝ թէ «տղի տէր է էղէ՝ սահաթ գլուխ մահանայ կէնէ՝ կառնէ նստիկը»:

Գերգաստանը բացի սնունդ մատակարարելուց՝ երեխաների վրայ ոչ մի խնամք չի տանում, հանգերձն անգամ ինքը չէ անում. այդ հոգում է մայրը՝ իւր արնքագնով:

Այսպէս՝ երեխան, թէ աղջիկ և թէ տղայ, մինչև չորս տարեկան հասակը մեծանում է ազատ և անհոգ, առանց մի

կրթիչ ձեռքի հստատակելու, սակայն ամէն օր ծեծւում է այս կամ այն դատարկ բանի համար: Մայրն էլ նրան երկիւղ պատճառելու համար հազար ու մի նախապաշարումներով լցնում է գլուխը: Չորս տարեկան հասակում արդէն նա հոտաղ է լինում, և հետզհետէ մեծանալով՝ տղան հօրը, աղջիկը մօրն է օգնում: Տղան հօրը օգնելով, սովորում է հոտաղութիւն, սալապանութիւն և գուլթան քշել, իսկ աղջիկը մօրից սովորում է գուլպայ գործել և կար անել: Կերակուր եփել, իւղ հարել, պանիր շինել և այլն նա սովորում է հարս ժամանակ կեսուրից:

Իսկոյն յաճախող երեխաների թիւը շատ փոքր է և ժողովուրդն էլ դեռ լաւ չէ ըմբռնել ուսման կարեւորութիւնը¹⁾:

ԸՆՏՈՆԵԿԱՆ ԿԵՐՆՔ.

Ընտանիքի մէջ ամենից աւելի յարգանք, սէր վայելում է մայրը, նրան կամ նրա միջնորդութեանն են դիմում թէ որդիներն և թէ հարսերը: Սակայն հայրն աւելի ակնածութիւն է ազգում. մօրը սիրում են, հօրից վախենում, քաշւում: Մայրը գլխաւորապէս հրամայում է իւր սիրով, իսկ հայրը հեղինակութեամբ, վախով: Նոյն իսկ մայրը երկիւղ է տալիս որդիներին հօր անունով, երբ սրանք չեն ուզում իրեն լսել:

Հայրն ու մայրը ծերանալով, հետզհետէ կորցնում են իրենց թէ իշխանութիւնը և թէ ստացած յարգանքը:

Նոյն իսկ որդիները սրտանց չեն սիրում իրենց ծերացած ծնողներին, սակայն հաւատալով թէ ինչ որ անեն իրենք իրենց ծնողներին, նոյնն ստանալու են իրենց որդիներից, ալդ ոլատճառով պատուում և յարգանքով են վարւում նրանց հետ:

Սւանդութիւնն ասում է, թէ մինը իւր ծերացած հօրը քթոցի մէջ զրել տարել է ժայռի գլխից վայր գլորելու: Հայրըն ասել է թէ քթոցից հանիր և այնպէս գլորիր: Եւ երբ որդին հարցրել է պատճառը՝ ծերունին պատասխանել է. «Որ-

¹⁾ Տեղի սղութիւնն պատճառով յետաձգում ենք դառախ մանկական և ժողովրդական բոլոր խոսքերի մանրամասն նկարագրութիւնը:

պէսզի քո որդիդ էլ քեզ ալդ քթոցով գլորէ, ինչպէս և ես իմ հօրս եմ գլորել»։ Որդին զղջում և այնուհետև յարգանքով է վարւում իւր հօր հետ։

Բայց և այնպէս՝ թէ հանգէսներին, թէ հասարակական ժողովներին, եթէ նրանք մասնակցեն, թէ հոգու հացին և թէ եկեղեցում՝ առաջին տեղը, օճիւի գլուխը՝ և առաջին բաժինը նրանց է պատկանում։

Ազգակցութեան մէջ որոշում են հետեւեալ աստիճանները.

Հօրեղբայր, որին կոչում են պիճէամի, միժէամի, էամի, փաշա, տացու (եթէ կարգալ գիտէ)։

Մօրեղբայր, որին կոչում են քեռի։

Հօրեղբօր կին, որին կոչում են հօգորկին՝ օտարների հետ խօսելիս, իսկ իրեն անուանում են՝ հարս ապլա, խանում ապլա, չաքար ապլա։

Մօրեղբօր կին—քեռեկին։

Հօրաքոյր—հօլքուր։

Մօրաքոյր—մօլքուր.

Հօրեղբօր որդի.

Մօրեղբօր որդի.

Հօրաքրոջ որդի.

Մօրաքրոջ որդի.

Եղբօր որդի.

Քեռորդի—եգեան.

Խնամոնք—հարսի կամ փեսայի ծնողները.

Աներ—կնոջ հայրը.

Ջոնքանջ—կնոջ մայրը.

Կերսար--ամուսնու հայրը.

Կեսուր—ամուսնու մայրը.

Աներձազ—կնոջ եղբայրը.

Տազը—ամուսնու եղբայրը.

Քենի—կնոջ քոյրը.

Տալ—ամուսնու քոյրը.

Տազերկնիկ—ամուսնու եղբօր կինը.

Քենակալ—կնոջ քրոջ ամուսինը.

Հարսի համար ամուսնու ազգականները կոչում են կերսանք, իսկ փեսի համար հարսի ազգականները՝ աներանք։

Ամուսիններին առհասարակ կոչում են մարդ ու կնիկ։ Կինը ամուսնու մասին խօսելիս կեսուրոջ առաջ կոչում է նրան՝ տղադ. տե-

քերկնկանը՝ տազրդ, տալին՝ ախպարդ, օտարներին՝ մարդս, զլխաւորապէս փեսադ, ախպարդ. ամուսնուն՝ ինչ որ իւր կամ տան տղան կոչում է՝ աղայ, փաշա, ափար, էամի, կատաշ, բայց առաւելապէս՝ ծօ:

Ամուսինը կնոջը կոչում է՝ իւր հօրը, մօրը, հօրեղբօրը, հղբօրը և ուրիշների առաջ՝ հարսը, աներոջ և զոնքանջի առաջ՝ աղջիկդ, օտարների առաջ՝ մեր Քիւլթէօքեանը ¹⁾, նշանածս, կնոջ հետ՝ ըխշի:

Գերգաստանի անդամների յարաբերութիւնները շատ աննախանձելի են: Բաւական է, կարծեմ, առաջ բերել «Հարս և կեսուր» ²⁾ պատկերի միջից այն տողերը, որով նկարագրում է Հարսը իւր շրջապատողներին. նա ասում է՝

Կերսար, կերսար,

էրկթէ մամար:

Կեսուր, կեսուր,

Բարէ մսուր:

Տաքիւր կնիկ,

Օձի բնիկ:

Տալիկ, տալիկ,

Մե սե սալիկ:

Տաքրիկ, տաքրիկ,

Պաղ աղբրիկ:

Այսպէս ուրեմն, ամբողջ գերգաստան մէջ ամենասիրելին Հարսի Համար, ամուսնուց լետոյ, տեգրն է: Կերսարը երկաթէ մամարի (մէխ) նման ամուր է իւր իշխանութեան մէջ, կեսուրը՝ քարէ մսուրի պէս անգութ, ինչքան կուզէ լիզէ, ոչ ինչ չի տալ, տեգերկնիկը՝ օձի բնի պէս որոգայթից բնականօրէն, որովհետեւ «տագերկնիկը՝ տագերկնկան ամէն գիշութենը կուզէ, մէ գէշ եարա հանելը չի ուզէ, չիւնքի հետը. հաց կուտէ»:

Սակայն Հարսը դատապարտուած է և լռութեան. նա Հարսնութիւն է անում—չի խօսում—կեսուրի հետ 3, կերսարի հետ 10—12, տեգերկնիկների հետ մինչև մի, տեգրի հետ 15, և կնքաւորի հետ 25—30 տարի, մինչև անգամ մինչև մահ. դեռ սրա դռնիցն անգամ չի անցնում՝ սաստիկ մեղք համարելով այդ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի Հարս անցել է

¹⁾ Իսկապէս Գիւլթէօքեան, որ տաճկերէն նշանակում է Վարդթափող, բաւարացի անելով դառել է Քիւլթէօքեան այսինքն մոխիր թափող:

²⁾ Տես «Ջախախքի բուրմունք»:

քաւորի երգիկից և նրա հետքը մնացել է երկնքում, որ այժմ կոչւում է «սանամօր քաշ»—յարդ գողի ճանապարհ:

Բարեբախտաբար տան մշտական աշխատանքը սովորութեան իրաւունքով բաժանուած է, ապա թէ ոչ անտանելի կը լինէր միմեանց հետ ապրել:

Այսպէս վաղեմի սովորութիւնով՝ կեսուրը հաց և կերակուր է եփում:

Մեծ հարսը գրտնկում է հացը—«բանա կը հացը» և օգնում կեսուրին՝ կերակուր եփելու:

Երկրորդ հարսը կովերն է կթում, խնոցի հարում:

Երրորդ հարսն աման է լուանում և թոնիրը վառում:

Չորրորդ հարսը հաց շաղախում, տեղեր ցկում, ժողովում, տուն ու տեղ աւելում:

Տան աղջիկն էլ ջուր է բերում:

Մի փոքրիկ զանցառութիւն պարտականութեան և կեսուրը կ'սկսի խօսել, անիծել հարսին, ծաղրել, հայհոյել հարսի ծնողներին, իբր թէ նրանք վատ են կրթել աղջկան և այլն: Հարսը պարտաւոր է լռելեան տանել կեսուրի խօսքերը և շատ շատ՝ լռելեան արտասուել իւր վիճակի վերայ. բայց երբ տարիներ անցնելուց յետոյ հարսի համբերութիւնը հատնում է և վստահանում է կեսուրին պատասխան տալ, այն ժամանակ վերջինս գանգատւում է իւր որդիներին, ամբաստանելով հարսերին ոչ միայն արածի, այլ և հազար ու մէկ չարածի մէջ, որոնք հաւատալով մօրը, միւսնոյն ժամանակ իրենց «տղամարդութիւնը» ցոյց տալու համար ծեծում են կանանցը: Եւ հէնց այս պատճառով «պառուի գովասանք» երգի մէջ առւում է.

«Հին անկճով թէյ կը լսես,

Մատխնա իրար կը քսես,

Սուտ ու զորթ մանչերուս կըսես.

Ծեծիկ կուտաս, այլ դու պառաւ»:

Սակայն երբեմն էլ հարսերը իրենք են կովում կեսուրի հետ. ալսպէս օրինակ.

Եթէ կեսուրը հարսերից մինին աւելի սիրէ և նրան քիչ աշխատեցնէ, միւսները իրենց ամուսինների «փորը լցնում»—

ոխակալեցնում և առաւելապէս նրանց են կռուեցնում կեսուրի հետ:

Եթէ կեսուրը հարսի արածին յաճախ չի հաւանում և ինքը նորից է անում, հարսն այլ ևս չի համբերում և ասում է, թէ եթէ ամեն արածիս չպէտք է հաւանիս՝ մի անիլ տար, վերցրու ինքդ արա՛: Սրանից և ծագում է կռիւ:

Սակայն ամենից շատ կռում են տեգերկնիկները և այդ առաւելապէս հետեւեալ պատճառներով.

Երբ մինը զլանում է կատարել իւր պարտականութիւնը, մանաւանդ եթէ նկատելիս էլ՝ դիմադարձութիւն է անում:

Երբ քիչ որդիներ ունեցողը քիչ է աշխատում և դիմադարձութիւն է անում, թէ այսքանն էլ հերիք է, «ինչս կուտէ»:

Երբ մինը կամ երկուսը միայնակ մնալով տանը՝ ծածուկ տան բարիքներից ցորեն, իւղ, պանիր, հաւկիթ և այլն տալիս միւրդ կամ շոր են առնում իրենց համար և յայտնում է:

Երբ մինը միւսի բրթից, կտորից, թելից, թաշկինակներից, ոսկիներից գողանում է և բռնում է: Յաճախ գողացած իրը տեգերկնիկներն ուղարկում են իրենց մարանց, որոնք ձեռ փոխելով՝ այսինքն՝ եթէ թել է՝ գուլբայ գործում, եթէ կըտոր՝ հանդերձ կարում և ընծայ բերում իրենց աղջկան:

Երբ մինին կամ նրա որդուն կերսանքը մի բան աւելի անեն:

Երբ մինի երեսային կերակուր են տալիս և միւսներին չեն տալիս:

Երբ մինն իւր որդու հանգերձին կարկատան է ձգում և այդ կարկատանից միւսների որդիներին բաժին չէ հանում:

Երբ մինը տղայ չունի և հակառակ նրա պահանջի՝ ամէն բանի մեծ, խաս բաժինը նրան չեն տալիս: Միւսների երեսաներին արած հանգերձի դէմ իրեն փող չեն տալիս:

Երբ ճաշի ժամանակ մինին, սովորաբար փոքրին, գործի են դնում, և չսպասելով՝ ուտում պրծնում են կերակուրը: Վերջինս խռովում և կռում է նրանց հետ:

Երբ մինը չի ուզում արտը գնալ և պահանջում է որ միւսը գնայ: Այսպիսի դէպքերում ամուսինը ծեծում է սրան:

Երբ մինը զանգատուում է գրկիցներին տեգերկնիկներից և իմացուում է:

Սովորաբար տեգերկնիկները կռուելի՞ն հայհոյում են միմեանց. «Եները... մօրդ մազին...» և այլն. և միմեանց գաղտնիք դուրս ասում: Երբեմն էլ ծեծկուում են, ճանկռտում են միմեանց երես և քաշում միմեանց մազեր:

Կինն ազատ չէ մինչև անգամ և ամուսնու բռնութիւնից: Սա իւր տղամարդութիւնը ցոյց տալու համար ոչ միայն օտարների առաջ հայհոյում է նրան, այլ և ծեծում և այս առաւելապէս՝

Երբ կասկածում է թէ կինը «սիրող է անում», ուրիշին սիրում է, և սրա համար միշտ ոսկիներ դնում, խաս է հագնում:

Երբ կնոջը մեղադրում է թէ պարտուներ ինչի՞ այս ինչի ձեռքը բռնեցիր, սխմեցիր, ինչո՞ւ դուրս ելար և այլն և կինը սրա գէմ խօսում է:

Երբ պարտատէրը պարտքը պահանջում է և սա յանդիմանելով կնոջը, մանաւանդ եթէ նա երկրորդն է, թէ ինչի՞ այնքան փող պահանջեցիր, որ պարտքի տակ ընկայ, արնքագնի մի մասն ուզում է պարտքը վճարելու և սա ոչ միայն չի տալիս, այլ և դիմադարձութիւն է անում:

Երբ ուրիշները բամբասում են կնոջը և այլն և այլն:

Նախնի բարոյականութիւնը գծախտաբար այժմ անհետացել է, և անբարոյականութիւնը հետզհետէ տարածւում է. բայց և այնպէս՝ այս ժողովուրդը բարոյապէս բարձր է կանգնած Ախալցխայի և Աղէքսանդրապոլի ժողովուրդներից:

Սակայն գաւառիս բնակիչների մէջ անբարոյականութիւնով աւելի աչքի են ընկնում Սրտահանի գաղթականները, որոնց մէջ մի ժամանակ սաստիկ տարածուած էր «կաթն ախպէրութիւնը»: Հարս և երիտասարդ կտրում են իրենց մատները և արիւնը միմեանց խառնում կամ Ջատկին միմեանց ողջուն են տալիս և գուլպայ, պաշմախ միմեանց նուիրում, այսպիսով քուր ու ախպէր են լինում և ազատ մուտք ունենում միմեանց տուն: Կասկածանքից և հետևողութիւնից ա-

զատ՝ սրանք շատ շուտով դուրս են գալիս բարոյականութեան ճանապարհից:

Այսպէս, օրինակ, Փոկա գիւղում Կուրղին անուն մէկը սիրում է Գիւլֆէրի «քրոջը», որի օրինաւոր ամուսինն երեք տարուց յետոյ անյայտ ձեռքերից խեղդւում է իւր սեփական տանը: Կուրղինը տանում է Գիւլֆէրուն իւր տունը, իւր օրինաւոր կնոջ մօտ, որը չհամբերելով՝ գնում է իւր հօրանց տուն: Գիւլֆէրին սիրում է Կուրղինին ու իւր միւս «ախպօրը», և գուցէ ուրիշ շատ «ախպարներ» էլ, եթէ Կուրղինի օրինաւոր կնոջ եղբայրները չսպանէին նրան: Այժմ դրանք, Կուրղինի անբձագերը, բանգարկուած են:

Քուր ախպէրութիւնն այժմ գրեթէ վերջացել է:

Երգրումի գաղթականների մէջ անբարոյականութիւնով առաւելապէս յայտնի են՝ Չանդուրեցիք, Դիլիսկեցիք, Կարծախցիք, Վաչիանցիք, Սաթխացիք:

Բարոյականութեան անկման պատճառները, բացի տւնտեսականից, գլխաւորապէս հետեւեալներն են.

Վերջին պատերազմիս գիւղերում և քաղաքում բնակող զօրքը:

Քաղաքացիներն իրենց կիրքն յագեցնում են շրջակայ մօտիկ գիւղերում՝ Չանդուրու, Վաչիան, Սաթխա, Էշտիա և այլն, դիմելով պառաւ «միջնորդ» կանանց, որոնց տունը շատ անգամ ծառայում է ժամադրութեան տեղի:

Քաղաքի սրիկաները քաւոր են լինում գիւղերում և շաբաթներով բնակում այնտեղ:

Մանրավաճառներն (չարչի) ազատ մտնելով գրեթէ ամենի տունը, ոչ միայն մոլորեցնում են հարսերին, այլ և նրանց գողանալ են տալիս տան բարեքները կարագ, ցորեն, գարի, հաւկիթ, ալիւր և այլն:

Սափրիչները պայմանաւորուած լինելով երկու շաբաթը մի անգամ գնալ գիւղ և այլ մարդկանց միրուքները սափրել, մագերը խուզել, գրեթէ համալքակ մտնում են բոլորի տները և մոլորեցնում հարսերին:

Գիւղերում մի տեսակ տղամարդութիւն է համարւում

Հարս սիրելը, և մի քանի գիւղերում, օր. Կարծախ, Սաթխա գրեթէ բոլորը միմեանց Հարս են սիրում:

Իրենք Հարսերն էլ իրենց կողմից նսպաստում են անբարոյականութեան տարածման, 'ի վրէժ սիրուհի պահող ամուսնուն, իրենք էլ ուրիշներին սիրելով, և կամ ամուսնու կոպտութիւնից զգուած կամ ուրիշների մրգերից ու փողից շլացած՝ հետևում են «միջնորդ պառաւնել» խորհրդին:

Երբ մի մարդ ուզում է մի Հարսի ձեռք ձգել, մի առանձին տեղ մի խնձոր է ձգում նրան, եթէ Հարսը վերցրնում է այն, մարդը մօտենում և ժամագիր է լինում, իսկ եթէ չի վերցնում, նշանակում է կամք չունի: Պէտք է նորից փորձել՝ պար տունը ձեռքը սեղմել, բուռը քերել, արտի ճանապարհին սիրոյ խօսքեր «թապլել» և այլն:

Եթէ Հարսը մինի վերայ աչք ունի, առանձին տեսնելիս արհամարհական ձևով ասում է. «Ինի՛ մունտառն (կինդ) թնչ է օր դուն առեր էս»:

— Է թնչ էնեմ, պատասխանում է մարդը:

«Ինչ պրտի էնես, վալլահա», ասում է Հարսը և հեռանում: Մարդը հասկանում է և պտտում է լետեից, մի առանձին տեղ մօտենում է նրան և ուղղակի ասում. «Շո քեզի գուզեմ, դուն ա ինծի գուզես»:

Եթէ համաձայնութիւն կայանում է՝ որոշում են թէ որ փոքրիկ աղջկայ կամ մարդու միջոցով կարող են միմեանց կանչել, ուր դնեն մի քար, որի մի երեսը պիտի նշանակէր թէ սիրահարը կարող է գնալ Հարսի տունը և միւսը չի կարող և թէ Հարսն արտը հաց տանելիս որ քուշում սպասէ սիրահարին:

Ուխտագնացութեան օրերից մի քանի օր առաջ սիրողը սովորեցնում է սիրուհուն, խոստանալ գնալ այս ինչ ուխտը, միայն առանց ամուսնի, միայնակ: Այնտեղ իջնել այս ինչ անձանթ մարդու տունը, ուր և իջած կը լինի ինքը և կը ներկայանայ որպէս նրա ամուսինը:

Օտար գիւղից բերած Հարսը երբ իջեցնում են ազգականներից մինի տունը, երիտասարդները տանեցիներից մինի

միջնորդութիւնով ծանօթանում են հարսի հետ իրենց ազգական ցոյց տալով, գրաւում են սէրը և ամուսնութիւնից յետոյ սիրում:

Հարս դարձ տանելիս երբեմն հեռու ազգականն (կանադով) է տանում, որ ճանապարհին մոլորեցնում է հարսին և ապա շարունակում:

Պէտք է ասել, ընդհանրապէս, որ աղջիկները սաստիկ բարոյական են, որովհետեւ ժողովուրդը ահագին նշանակութիւն է տալիս դրան: Անբարոյականութեան մէջ բռնուած աղջիկը, եթէ չի կարողանում ստիպել իրեն մոլորեցնողին ամուսնանալ իւր հետ, երբէք չի կարողանում մի արժանաւոր ամուսին գտնել: Եւ մինչև անգամ եթէ նորահարսի անմեղութիւնն իւր ապացոյցը չէ ունենում, վերջինս սաստիկ և շարունակ նախատում է ոչ միայն ամուսնուց և ազգականներին, այլ և ամբողջ գիւղին:

Ժողովուրդը դատապարտում է և մոլորեցնող երիտասարդին և հազիւ է պատահում, որ պատուաւոր տնից նրան աղջիկ տային: Ուստի և սրանց սիրահարութիւնն սկսւում և վերջանում է «զոռնդունալով»—սիրախօսութիւնով ու համբոյրով: Եւ միայն այն դէպքում, երբ երիտասարդը կասկածւում է, թէ մի գուցէ աղջիկը չամուսնանալ իւր հետ և կամ ծնողները չտան, մեղանջում է նրա դէմ, որով կատարելապէս ապահովւում է, որովհետեւ այսպիսի դէպքերում աղջիկներն ասում են. «Ում հետ օր անունս յելաւ, անոր հետ ա թող հոգիս էլլէ»:

Շատ անգամ յիշեցնելով այդ տխուր ապագան, ծնողները բաւական ազատութիւն են տալիս աղջիկներին գնալու ում տուն որ կամենան, համարձակ խօսելու, երգելու և պարելու երիտասարդների հետ, միայնակ գնալու աղբիւրը, արտը, սարերը զմի, ծաղիկ ժողովելու և այլն, մինչդեռ հարսերը բոլորովին զրկուած են այդ ազատութիւնից, նրանք իրաւունք չունին երիտասարդների հետ խօսելու, միայնակ այս կամ այն տունը գնալու և այլն:

Երիտասարդները աղջիկների սիրտը գրաւելու համար աշխատում են կարելոյն չափ վայելուչ հագնուել, «տնկող» ման-

գալ, լաւ գօտեմարտել, «ճիլիթ խաղալ», պարի մէջ լաւ շորորալ ու քաղցր երգել, լաւ ընկերներ ունենալ և այլն:

Աղջիկներն երիտասարդներին դուր գալու համար բացի այն որ հագնում, կոկւում, մագերը գեղեցիկ հիւսում և հըլուններով զարդարում են, այլ և զրպաններում դնում են մեխակ (ղարանֆիլ), սերկւիլ, խնձոր, ընկուզ և այլն, բերըններում պահում են զարանֆիլ, շապկի տակից վզի վրայ կապում նոյնպէս զարանֆիլ, որ, իբր, անուշահոտութիւն բուրէ: Պար տունն ինչքան կարելի է լաւ են շորորում, երգում, խօսում և այլն:

Առհասարակ տղայ և աղջիկ միմեանց տեսնում և «սէր են կապում»—սիրահարում են հետեւեալ տեղերում.

ա. Եկեղեցում.—Թէ ժամերգութեան սկսուելիս և թէ մանաւանդ աւարտուելիս երիտասարդները խմբով կանգնում են եկեղեցու գաւթում և նայում աղջիկներին:

բ. Պար տունը. Հարսանիքներին և մէկ էլ բարեկենդանին հասարակաց «կլոր» պար է լինում, որին զրեթէ բոլոր զիւղացիներն առանց հրաւիրուելու ազատօրէն մասնակցում են: Այստեղ մի լսալտերի աղօա: լուսի տակ մի քանի հարիւր հոգի համախմբուած ասում, խօսում, պարում են: Երիտասարդներն աղջիկների ձեռքը բռնած պարում են և եթէ հաւանում են միմեանց, սեղմում են իրար ձեռք, տղան միրգ է տալիս աղջկան և այլն:

գ. Դերիններում. Երիտասարդները գօտեմարտի, ճիլիթի մէջ ցոյց տալով իրենց բոլոր արժանաւորութիւնները, բըռնում են աղջիկների ձեռքը և երգելով պարում: Ձեռների մի թեթեւ սեղմումն բաւական է զգացմունքների փոխանցման համար:

դ. Աղբիւրի մօտ. Ջուր բերելու պարտականութիւնն աղջիկների, նորահարսերի և երիտասարդներինն է: Սրանք վաղ արշալուսին և ուշ վերջնալուսին, երբ բնութիւնն ինքն իւր գեղեցկութեամբ սէր է ներշնչում, գնում են աղբիւրը կամ առուակը ջուր տանելու: Թէ ճանապարհին և թէ մանաւանդ աղբիւրի մօտ սրանք կանգնած երկար խօսում

են, ծիծաղում, միմեանց մատանի, միրգ, թաշկինակ տալիս: Շատ անգամ, երբ արջիկը սափորը ձեռին կանգնած է լինում աղբիւրի մօտ, երիտասարդ սիրահարը հանդիպակաց բլուրից հիշեցնում է իւր սիրոյ երգը, որին երբեմն պատասխանում է աղջիկը ¹⁾:

Ե. Աղջիկն արտը գնալիս և գալիս երիտասարդները գրնում են առջևից քաշքաշուելով, իրար խփելով, գօտեմարտելով, ինչ է իրենց շնորհքը, ուժը ցոյց տան նրան և նրա սէրը գրաւեն: Եթէ հասել են նպատակին, տղայ ու աղջիկ նստում են մի փոսի մէջ և երիտասարդի բերած միրգը ուտում, «ղուն-ղունում»: Ղունղունում, որովհետեւ «սիրուելը զունղունացող աղանուկ է մնացել»:

զ. Էրիշտու տունը. Էրիշտա անողը հաւաքում է 8—10 աղջիկ էրիշտան կոխելու և ջարդելու: Սրանք բոբիկանում են, իրար ձեռքից ամուր բռնում, երգում և երգի տակ-տով էրիշտան կոխկրտում: Երիտասարդները հաւաքում են հերթիկը և այդ տեղից նայում նրանց² և լսում նրանց երգը: Երբեմն էլ թողնում են նրանց մասնակցելու էրիշտան կոխկրտելուն և մանաւանդ կտրելուն: Դնում են խոնչաներ և շուրջը բոլորում ու կտրում:

¹⁾ Առաջ բերինք բերասուր դէպքերից մինը. Գանձա Տեփան-Ստեփան—անուն մի երիտասարդ առուօտ վաղ որսի է գնացել. կրք պատրաստուել է խփել մի թռչուն, յանկարծ սա թռչում է, Ստեփանը նայում է յետի, տեսնում աղբիւրի առաջ մի աղջիկ կանգնած, որ և թողել էր թռչունը: Յանկարծ զբաւ «սիրուն է դարձնում», հրապանք սազ անում և երգում, դժբաղդաբար թուրքերէն լիզուով, որի հետևողութեամբ երգիչճիւղանին հիւսել է «Պաղ աղբիւրի մօտ կանգնած մի աղջիկ» երգը: Ապա գնում է մօտը, միմիանց բացաղբում իրենց սէրը, փսիւում են մտտանիները և ժամադիր լինում միշտ այգտեղ տեսնուելու:

Տեփանը երեք տարի սիրահարուած է մնում և միշտ՝ ցերեկը աղբիւրի մօտ, գիշերը նրանց դռներն ու չրդիկը շրջելով՝ երգում: Քանի՜ քանի՜ անգամ ուզում է աղջկանը, բայց որովհետեւ ինքը մի աղքատ ժամհարի սրդի է եղել, չեն տալիս: Երկու անգամ փորձում են փախցնել, սակայն չեն կարողանում, որովհետեւ աղջկան գիշերները շղթայով կապում են սեանը: Վերջապէս աղջկանը նշանում են Դադէշի քահանայի որդու հետ: Այս որ իմանում է Տեփանը, չի հաւատում, և գնում նրանց հերթիկից նայում է: Երբ տեսնում է իւր ախոյեանին յաղթանակով կանգնած Իսկուհու մօտ, «Վա՛յ» է անում և ուշաթափւում: Նրա ումողջ մարմինը սեւ սեւանում է: Ծնողները տանում են տուն, ուր սոստիկ հիւանդանում է: Մահամերձ՝ աղաչում է կանչել Իսկուհուն, մնաս բարեւ ասելու, և երբ այդ ևս թոյլ չեն տալիս աղջկայ ծընողները, կանչել է տալիս Իսկուհու աչերին նման աչեր ունեցող մի աղջիկ, համբուրում աչերը և հոգին աւանդում:

Երիտասարդը խոնջի տակից տալիս է իւր ուզածին բերած միւրգը: Սա առնում և ծածուկ տալիս է միջնորդ ընկերուհուն, որ ցոյց է տալիս իրեն և ասում, թէ մայրն է տուել: Ապա յայտնի կերպով միասին ուտում են:

է. Ծաղկոցին. Աղջիկները հաւաքւում են և հարսին տնէ տուն ման ածում, երիտասարդներն էլ խմբով հետևում են նրանց:

ը. Համբարձման. Երբ գնում են սարերը ծաղիկ քաղելու և երբ վիճակ են հանում:

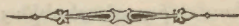
թ. Չայիւրները. Ղմի, ժախ և այլն հաւաքելու գնալիս:

ժ. Զրաղացում, ուր գնում են աղջիկները կորկոտ աղալու:

ժբ. Նոր և կանանչ կերակիրներին, երբ գնում են «կանանչ կոխելու»—գրօսնելու և այլն:

Սիրահարը միջնորդ է գտնում աղջկան ազգականներից կամ ընկերուհիներից մինին և նրա միջոցով գրաւում աղջկայ սիրտը, մատանի, թաշկինակ ուղարկում և այլն: Միւրգ է տալիս միջնորդին, որ կէսն ինքը ուտէ, կէսն էլ նրան տանի: Երբ սրանք սիրում են միմեանց, իրենք միջնորդ են լինում միջնորդ աղջկայ համար, և երբ գտնում են նրա համար ևս սիրեկան, չորսը միասին գնում են արտերը սիրուելու:

Բայց աւելի նրանք սիրւում են եղլաօրիկին: Աղջկներն, իւրաքանչիւրն իւր տանից, առնելով իւր, պանիր, հաւկիթ, հաց և այլն, միասին գնում են գիւղից դուրս մի բլուր կամ ժայռ: Այստեղ, խաղալով ու երգելով եփում են կերակրներ և տանում քարերի տակն իրենց հրաւիրով եկած՝ թաք կացած սիրեկանների հետ ուտում ու «ղունղունում»:

ԳԵՐԳԱՍՏԱՆԻ ԱՆԳԱՄՆԵՐԻ ԻՐԱԻՐԱՆԵԿԱՆ ՏԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Գիւղական գերդաստանները կազմում են պապն ու տատը, որդիները, հարսերը, թոռները և թոռնորդիները, բոլորը 2--40 հոգի, որ միասին ապրում են միևնոյն յարկի տակ և կառավարւում միևնոյն շահերով:

Գերդաստանի անդամներին միմեանց հետ կապողն է.

ա. Պարապմունքը. երկրագործութիւնն պահանջում է շատ աշխատող ձեռքեր, ուստի և գերդաստանից բաժանուելիս էլ ուրիշ ընտանիքների հետ միացած են գործում, բ. սովորութիւնն ու հասարակաց կարծիքը—«լաւ օր ըլլիր՝ չէր բաժնուի», նախատելով ասում են բաժանուածների համար, գ. ազգակցութիւնը, սէրը. դ. կալուածքի միութիւնը և այլն:

Գերդաստանի իշխանութիւնը պատկանում է տան ամենամեծերին՝ հօրը (պապ) և մօրը (տատ): Հայրը քանի խելահաս է, անսահման իրաւունք ունի կառավարելու գերդաստանի արտաքին գործերը, առանց մեծ որդու յօժարութիւնն առնելու կամ խորհուրդ հարցնելու. նա անսահման իշխանութիւն ունի որդիներին «ծախելու և գինն ուտելու»—հետևապէս և նրանց վաստակը լիովին իրեն է պատկանում: Փողը և աշխատանքի բաժանումը իւր ձեռքն է: Որդիներն իրաւունք չունին իրենց վաստակը իրենց մօտ պահելու, իրենց վաստակով իրենց մի բան գնելու, կամ առանց հօրից իրաւունք խնդրելու՝ մի գործ կատարելու:

Այս անսահման իշխանութիւնն այժմ հետզհետէ պակասում է և որդիներն այժմ այնպէս հլու հպատակ չեն հօրը՝ ինչպէս առաջ: Ուստի ժողովուրդը գանգատւում է. «Հիմիկուայ տղաքը թոխմախը իրենց մարերուն, հարերուն ճակտին զարնեն կը»:

Գերդաստանի ներքին կառավարութիւնը կեդրոնանում է մօր ձեռքում: Մայրն անսահման իշխանութեամբ կառավարում է տան գործերը և հրամայում հարսերին: Նրա ձեռին է տան բոլոր բարիքների բանալիները, նա է հարսերին հրամայողը և աշխատանք բաժանողը: Առանց նրա թոյլատ-

ւութեան ոչ մի հարս չի կարող բանալին վերցնել և մի պատառ հաց անգամ հանել, առանց նրա թոյլտուութեան հարսըն իրաւունք չունի ուրիշի տուն գնալու:

Հօր և մօր անձնափոխանորդներ համարոււմ են աւագ որդին և նրա կինը՝ աւագ հարսը, որոնք և առաջիններիս մահից յետոյ, լիովին ժառանգոււմ են այդ իրաւունքները: Նոյն իրաւունքներով օգտոււմ են սրանք և այն ժամանակ, երբ հայրը և մայրը ծերանում կամ հոգեկան հիւանդութիւն են ստանում: Հայրն իշխանութիւնն աւագ որդուն յանձնելիս՝ կանչում է բոլորին իւր շուրջը, օրհնում և շնորհակալ լինելով որ այդքան ժամանակ իրեն հնազանդ են եղել, յայտնում է որ իւր իշխանութիւնն յանձնում է մեծ որդուն և պատուիրում է բոլորին հնազանդուիլ նրան ինչպէս իրեն: Ապա լուանում է ձեռքերը յաջորդի ձեռքերի վերայ, որով և իւր ձեռքերի «բարաքեաթը» անցնում է նրա ձեռքերին, յետոյ յաձնում է նրան փողի քսակը և համբուրում:

Եթէ աւագ որդին հոգեկան հիւանդութիւն ունենայ, հայրը զրկում է նրան յաջորդութեան իրաւունքից և յաջորդութիւնն անցնում է միւս եղբօրը, հակառակ դէպքում՝ հայրը չի կարող զրկել նրան:

Որդու յաջորդութեան ժամանակ՝ «տան մեծի» իրաւունքը փոքր ինչ սահմանափակոււմ է, նա ծանր գործերում պէտք է խորհրդակցէ չափահաս եղբայրների հետ և ստանայ նրանց համաձայնութիւնը: Նա պէտք է զգուշանայ իւր անձնականին վերաբերեալ ծախսերից, որովհետեւ սրանից ոչ միայն կռիւներ են ծագում, այլ և միւս եղբայրներից իւրաքանչիւրը պահանջում է նոյնպիսի ծախս և իւր համար անել: Սակայն սրա իրաւունքը ևս տարածոււմ է բոլոր անդամների, բացի հարսերից, թէ անշարժ և թէ շարժական կայքերի վերայ: Օր. եթէ անդամներից մինը, տան մեծի եղբայրը թէ որդին՝ միւսնոյն է, տանից մի հաց առել գնացել է օտար երկիր և հազար մանէթ վաստակել, այդ գերդաստանին է, և նա պարտաւոր է յանձնել տան մեծին, իսկ եթէ հազար մանէթ պարտք է արել, այդ պարտքն էլ պիտի վճարէ գերդաստանը՝ տան մեծի ձեռքով:

Տան մեծի անձնափոխանորդը և նրա մահից յետոյ նրա յաջորդը՝ է ոչ թէ նրա աւագ որդին՝ այլ իրենից փոքր եղբայրը, այսինքն տան միջի տարիքով մեծը՝ յետոյ փոքր եղբայրը: Բոլոր եղբայրներից յետոյ յաջորդութիւնն անցնում է աւագ եղբոր երեց որդուն: Այսպէս ուրեմն՝ յաջորդութիւնը կատարւում է երեցութեան կարգով, և այս ինչպէս արական, այնպէս էլ իգական սեռի մէջ:

Միակ բանը, ինչպէս ասացինք, որի վրայ չի տարածւում տան մեծի իշխանութիւնը, դա հարսերի փոլն է: Թէև հարսերը իրենց հետ փող չեն բերում, սակայն վաճառում են իրենց զարդերը, հագուստները և խնամօնց տուած ոսկիները մանրելով՝ մի գումար են գոյացնում և իրենց անունով շահով տալիս: Այս գումարը իրենք կոչում են «արնքագին» — արեան գին և այդ փողով հոգում իրենց և իրենց որդիների հագուստները, որովհետև կերսանքը շոր չեն անում ոչ իրեն և ոչ իւր որդիներին: Եթէ պատահի, որ կերսանքը շոր անեն մի հարսին, անպատճառ միւսներին էլ պէտք է անեն, չնայելով որ նրանք բոլորովին պէտք չունին: Եւ եթէ չանեն, ամուսինները կը կռուեն և կը բաժանուին: Եթէ մի քանի արջին կտոր գայ տուն, անպատճառ հաւասար բաժին պիտի անեն հարսերի մէջ, առանց նայելու՝ թէ այս հարսը շատ, իսկ այն ոչ մի որդի չունի, և կամ սրան շատ հարկաւոր, իսկ նրան բոլորովին անպէտք է: Այս է պատճառը, որ միւսնոյն գերգաստանի երեխաներից մի քանիսը շատ լաւ են հագնուած, իսկ միւսները գրեթէ մերկ են:

Կնոջ փողի վրայ իրաւունք չունի և նրա ամուսինը, եթէ բաժան չէ եղբայրներից: Բաժանուելիս միայն նա ստանում է կնոջ փողը և վարւում ինչպէս իւր վաստակի հետ:

Կնոջ մահից յետոյ արնգինը մնում է մարդուն որպէս մի առանձին սեպհականութիւն, որի վերայ իրաւունք չունի տան ոչ մի անգամը: Այս փողով նա կարող է հոգալ իւր անձնական և իւր որդիների կարիքը: Սրա մահից յետոյ արնգինը որպէս ժառանգութիւն բաժանւում է որդիներին երկուս տղաներին և մէկ աղջիկներին, որպէս առանձին սեպհականութիւն:

Համամայր որդիները միևնույն իրաւունքն ունին արնագնի ժառանգութեան, իսկ համահայր որդիներէն իւրաքանչիւրը միևնույն իրաւունքն ունի միայն իւր հարազատ մօր արնագնի վերայ:

Կնոջ հետը բերած տղան ստանում է մօր ունեցած արնագինը, իրեն է պահում իւր վաստակը, և միայն կերակրում խորթ հօր սեղանից: Ապօրինի, պսակից առաջ ծնուած երեխաներն անպատճառ կամ սպանւում են և կամ եկեղեցու դուռն ձգւում: Մինչև անգամ ամուսնութիւնից մի քանի ամիս յետոյ ծնուածներն ենթարկւում են այդ դժբախտ վիճակին: Օր. Սաթխա գիւղում ամուսնութիւնից չորս ամիս յետոյ ծնւում է տղայ, որ հակառակ մօր սրտակէզ աղաչանքին և հօր թոյլ ընդգիմութեան, խեղդում են տան «ամօթի համար մեռած» մեծերը: Սակայն հասարակութիւնն անխնամ չի թողնում եկեղեցու դուռը ձգուածներին: Որքան արհամարում է ապօրինի երեխայի թագնուած ծնողներին, այնքան գոլթ ունի երեխայի վրայ: Անշուշտ մի գերդաստան, տան երկու մեծերի, մանաւանդ կերսարի, թոյլտուութիւնով որդեգրում է և հարազատ որդիների հետ համահաւասար խնամում:

Որդեգիր որդին ժառանգութեան իրաւունք ունի միայն որդեգրողի շարժական կայքի վրայ. իսկ եթէ որդեգրողը կրտակ անէ՝ կարող է հարազատ որդիների հաւասար, մինչև անգամ աւելի, մասն ստանալ:

Տնփեսայութիւն շատ քիչ է պատահում և այն միայն այն դէպքում, երբ աղջկայ հայրը ոչ միայն արու զաւակ չունի, այլ և բաժանուած է գերդաստանից: Տնփեսան վայելում է հարազատ որդու իրաւունքներն և աներոջ մահից յետոյ ժառանգում նրա թէ անշարժ և թէ շարժական կայքն:

Բացայայտ նկատւում է, որ բաժնուիլը հետզհետէ աւելանում է և այս կատարւում է հետեւեալ ձևով.

Ա. Որդին ըաժանտում է հօրից.

Երբ որդին է բաժանւում հօրից, վերցնում է ինչ որ հայրը տալիս է և հեռանում: Յաճախ պատահում է, որ որ-

դու վերայ բարկացած հայրն ոչինչ չի տալիս նրան— «կնիկը կու տայ ձեռքը դուս կէնէ»։ Սակայն սա հօր մահից յետոյ դատ է բաց անում եղբայրների դէմ և հաւասար մասն ստանում, և ժողովուրդը բոլորովին չի դատապարտում նրան։

Բ. Եղբայրներն են բաժանում։

Եղբայրները բաժանուելիս՝ նախ և առաջ ընտրում են 3—4 բաժանող, որոնք մաքրում են հաշիւները, և ինչպէս առ ձեռն փողը, այնպէս էլ պարտքը բաժանում եղբայրների վերայ։ Եթէ եղբայրների որդիներից մինը կամ մի քանիսն ամուսնացած են, ծախսերը հաշուում և այդքան փող ընդհանուր գումարից տալիս են այն եղբորը՝ որի որդին դեռ չէ ամուսնացել։ Ապա ցորենն ու յարդը գերդաստանի բոլոր անդամների, իսկ շարժական և անշարժ կալուածները միայն եղբայրների թուին հաւասար մաս են անում, առանց նախելու թէ մի եղբայրը տասն որդի ունի, իսկ միւսը ոչ մինը, կամ մեծ եղբոր 25—30 տարեկան որդու 15—20 տարիների վաստակը խառնուած է այդ բաժանուող սեպհականութեան մէջ։ Բաժանումից ազատ է մնում միայն կանանց «սնդուկները»—հանգերձները, զարդերը և արնազները։ Հաւասար մասեր անելուց յետոյ, բաժանողները վիճակ (չոփ) են ձգում և որ մասը ում ընկաւ՝ տալիս նրան։ Բաժանուածները սովորաբար մօտ մի տարի խռով են մնում, յետոյ հաշտուում և առաջուանից աւելի սիրով լինում։

Բաժանման ամենագլխաւոր պատճառներն են.

ա. Սովորութիւնների զեղծումը. 40—50 հոգի միասին կարող են միայն այն ժամանակ խաղաղ ապրել, երբ բոլորն էլ ճանաչում են իրենց պարտքն ու իրաւունքն և բոլորն էլ ենթարկւում են որոշ օրէնքների։ Նախկին հայ գերդաստանըն արդէն լաւ թէ վատ որոշել է իւրաքանչիւր անդամի իրաւունքն ու պարտականութիւնը և սահմանել է որոշ սովորութիւններ, որոնք իբրեւ օրէնք կատարւում էին։ Արդի սերունդն անարգելով նախնի իրաւունքն ու սովորութիւնները, մի նոր իրաւունքի կամ սովորութեան չի ենթարկւում, որից և ծագում է խռովութիւն, անբաւականութիւն և վերջը բա-

Ժանուսն: Այսպէս օր. նախնի սովորութիւնը բաժանել է հարսերի աշխատանքը. աղջիկը գեռ հարս չգնացած՝ գիտէ իւր անելիքը և երբ ամուսնանում է՝ արդէն հաշտուած իւր բաղդի հետ, լռելեան կատարում է իւր գործը, իսկ այժմ, երբ հարսերը չեն ուզում վարուել նախնի սովորութիւնով, գործը երեսի վրայ է մնում, մեծն ստիպւում է ասել, հրամայել անելու, սա գիմադարձութիւն է անում, որից և ծագում է կռիւ, վերջը բաժանում:

բ. Գլխաւոր պատճառը հողի սակաւութիւնն է, այնպէս որ իւրաքանչիւր եղբայր առանձնապէս կարող է մշակել իւր բքժին հողը, հետևապէս և եղբոր ընկերութեանը պէտք չունի:

գ. Հող քիչ ունենալով՝ եղբայրներից մի քանիսը մշակութիւն են անում, կամ ուրիշ գործով սլարապում և չեն ուզում իրենց վաստակը տուն բերել:

դ. Եղբոր չափահաս որդիների աշխատանքն ընդհանուրին է պատկանում և անյապաղ յանձնւում է տան մեծին, սակայն սա զրկուած է ժառանգութեան իրաւունքից. 20—30 տարի աշխատող որդու հայր եղբայրը՝ հաւասար բաժին է առնում գուցէ 15 տարեկան եղբոր հետ:

ե. Փողը մեծ եղբոր ձեռին լինելով՝ սա երբեմն վատնում է իւր անձնականի համար, երբեմն գողանում, ծածուկ պահում (ինչպէս Դելիֆում պատահել է): Յաճախ էլ գիր չը գիտնալու պատճառով՝ ելւմտից հաշիւը չկարողանալով ճիշտ լոյց տալ, կասկածանքի տեղիք է տալիս, որից և ծագում է խռովութիւններ և վերջը բաժանումն:

զ. Եղբայրներից մի քանիսը շատ որդիներ են ունենում և միւսները չեն յօժարում հաւասար աշխատել, քանի որ միւս եղբոր որդիները շատ են ուտում:

է. Եղբայրներից մի քանիսը փոքր կամ բոլորովին որդի չունենալով՝ չեն կամենում մասնակցել միւս եղբայրների որդիների հարսանիքի ծախքերին և մի պատճառ բռնելով՝ բաժանւում են:

ը. Եթէ եղբայրներից միւսի աղջիկը փախցնեն, սա միւս

եղբայրներից պահանջում է նրանց աղջիկների ամուսնութեան համար ծախսած գումարի չափ գումար, կամ իւր աղջկան համար շորեր առնել տալու և կամ ուղղակի նրա անուամբ շահով տալու և երբ եղբայրները չեն համաձայնում, կռուում և բաժանում են:

Թ. Երբ եղբայրները իրենց վաստակից փող են գողանում և տալիս իրենց կանանց, որոնք արնքագնի հետ խառնելով շահեցնում են:

ժ. Ամուսինն երբէք իրաւունք չունի իւր կնոջ կամ որդիների համար բան առնելու, եթէ մի արշին չիթ անգամ գալ տուն՝ հաւասար բաժին պիտի լինի հարսերի մէջ. այս պատճառով և շատ որդիներ ունեցողի ընտանիքը գրեթէ մերկ և խեղճ է ապրում, մինչդեռ դրա աշխատանքի գուցէ մեծ մասով եղբոր որդիներն զարդարւում են: Յանկանալով իւր որդիներին պահել ինչպէս իւր միջոցները ներում են, բաժանում է:

ժա. Եթէ եղբայրները յօժար չեն ամուսնացնելու եղբոր որդուն այս ինչ աղջկալ հետ՝ բաժանում են:

ժբ. Եթէ հարսերը միմեանցից ոսկիներ են գողանում:

ժգ. Եթէ տեգերկնիկները միմեանց հետ սիրով չեն և շարունակ կռւում են: Ժողովուրդը բաժանման գլխաւոր պատճառը տեգերկնիկների անհամաձայնութիւնն է համարում:

ժդ. Եթէ կեսուրը խորթ է և նեղում է խորթ որդիներին և հարսերին:

ժե. Եթէ մի եղբոր կնոջ արնագինը մեծ է, սա վստահանալով առանձին գործ սկսել կնոջ փողով, բաժնւում է:

ժզ. Եթէ եղբորորդիներից մինն անառակ է և գողանում է տան իրերը:

ժէ. Եթէ եղբայրներից մինը ծոլ և անառակ է:

Ընդհանրապէս ժողովուրդը բաժանուիլը աւերիչ է համարում: «Մէթնդիրը էրկուս գըլլի, մէխարճը էրկուս կը դառնայ» ասում է նա: Բաժանուելիս ազապ քրոջը մաս չեն հանում, նա ապրում է եղբայրներից մինի մօտ և ամուսնանում նշանածից առած հագեմասով—«իրեն մուրը իրեն ճակատը» ա-

սում է ժողովուրդն այսպիսի դէպքերում: Բաժանուելիս եթէ ծնողները կամ միայն հայրն կենդանի է, սա իրեն բաժին վերցնում է որքան կամենում է, որը սրա մահից յետոյ դարձեալ բաժանում է եղբայրների մէջ, եթէ իհարկէ առանձին է ապրել, իսկ եթէ մի որդու մօտ է ապրում, մնում է նրան: Եթէ կենդանի է միայն մայրը՝ նրան մաս չեն հանում, շատ շատ մի կով, երկու ոչխար տալիս են այն եղբօրը, որի մօտ մնալու է մայրը:

ՀԻՒՇՆԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԺՇԽՈՒԹԻՒՆ.

Ախալքալաքի գաւառը Կովկասի ամենաառողջարար գաւառներից մին է համարւում: Մաքուր ու փոշուց ազատ օդն և արագ շնչելու կարեւորութիւնը շատ լաւ է ազդում թէ առողջների և թէ հիւանդների վրայ: Շատ օրինակներ ցոյց են տուել, որ ժանտաջերմ (MALARIA), ջրջրուկ, թոքային և սակաւարիւն հիւանդութիւններից տանջուողներն այստեղ արագութեամբ լաւանում են:

Բնակիչների մէջ տարածուած հիւանդութիւնների մեծ մասը յառաջանում է գլխաւորապէս ապրելու եղանակից և տգիտութիւնից: Եւ միայն շատ փոքր մասը կարելի է վերագրել կլիմայի ազդեցութեան, աշխատութեան պայմաններին, ժառանգութեան և պատահական դէպքերին:

Գիւղացիների բնակարանները, որ գրեթէ յըռլորովին զրկուած են լուսից և պարունակում են անասունների դեքից շոգիացած գազեր ու մեծ քանակութեամբ ածխածին, ահագին ազդեցութիւն ունին բնակիչների առողջութեան վրայ: Բացի թթուածնի պակասութիւնից յառաջացած վնասները, այդ խոնաւ, գետնափոր բնակարանները սաստիկ նսլաստում են հազար ու մէկ մանր օրգանիզմների յառաջացման:

Վերջին խօլերայի ժամանակ այս գաւառում անհամեմատ քիչ զոհեր եղան, իսկ հինգ տարիների ընթացքում սո-

վորական ծաղիկ, կարմրուկ և կոկորդային հիւանդութիւններից մեռել են.

	ծաղիկ.	Կարմրուկ	Կոկորդի հիւանդ.	բոլորը	% բոլոր մեռնողն. համ.
1885 թ.	22	412	362	796	48
1886 »	12	27	165	204	22
1887 »	601	9	116	726	42
1888 »	171	6	112	289	25
1889 »	18	4	195	217	21
Ընդամենը՝	824	458	950	2232	35

Հետևապէս՝ վերոյիշեալ հիւանդութիւններից մեռնողների տոկոսը, տատանուելով ըստ տարիների 21 և 48 մէջ, հինգ տարիների ընթացքում միջին թուով տալիս է 35⁰/₀, այսինքն բոլոր ննջեցեալների երրորդ մասից աւելի:

Առաւելապէս հասակաւորներին բռնող վարակիչ հիւանդութիւններից ուշադրութեան արժանի է գլխաւորապէս ձմեռը և գարնան տարածուող թոքերի կրուպօզ (КРУПНОЗНОЕ) բորբոքումն և որովայնի վարակիչ տիֆ: Առաջնի մասին ճիշտ տեղեկութիւններ չկան, իսկ տիֆով հիւանդացել են 1889 թ. 13 և մեռել 2. իսկ 1890 թ. 18 և մեռել երեքը: Միւս հիւանդութիւններից աւելի տարածուած է բորբ:

Ամբողջ գաւառի հիւանդների մասին պաշտօնական տեղեկութիւններ չկան, իսկ քաղաքում 1889 թուին եղել են 411, որոնցից մեռել են 27, իսկ 1890 թ. 491, որոնցից մեռել են 59 ¹⁾:

Թէ քաղաքում և թէ գաւառում ոչ մի հիւանդանոց չկայ, քաղաքում կայ միայն մի գաւառական և մի զինուորական բժիշկ: Գիւղացիներն գլխաւորապէս բժշկուում են սափրիչների և պառաւ հէքիմների մօտ: Միւսնոյն ժամանակ, հաւատալով ճակատագրին, բժշկներին այնքան նշանակութիւն չեն տալիս: Եթէ հիւանդութիւնը երկար է տևում, ուրախանում են և այդ համարում են հիմնովին առողջանալու միջոց, իսկ եթէ կարճ միջոցից լաւանում են,

¹⁾ Пангюховъ. Ахалкал. уездъ.

վախենում են, թէ մի գուցէ հիւանդութիւնը մարմնից դուրս եկած չլինի և սաստկութեամբ նորոգուելով՝ մահ պատճառէ:

Ամենամեծ խնամքը կայանում է նրանում, որ երբ հիւանդը մի բան է ցանկանում ուտել, անշուշտ գտնում տալիս են: Հիւանդի ուտելու վերաբերութեամբ ունեցած տյուրյանիութիւնը կոչում են կամակ:

Ժողովուրդը երեակայում է հիւանդութիւններն որպէս փոքրիկ էակներ, գլխներին եռանկիւնաձև «սըլըլիկ» գլխարկ ծածկած: Ձեռներին երեք, կանաչ, կարմիր և սև ճիպոտ բռնած: Առաջնորդն ստանում է Աստուծոյ մի տետրակ, ուր նշանակուած են լինում հիւանդացողների և մեռնողների տնունները և սրանք նույնով այդ տետրակին՝ կանաչ ճիպոտով խփում են նրան, ով դատապարտուած է կարճատե հիւանդութեան, կարմրով նրան, ով պիտի երկար ծառայէ անկողնին և սևով նրան, ով պիտի մնաս բարով ասէ այս աշխարհին:

Սրանց մասին բազմաթիւ պատմութիւններ կան, որոնցից յիշենք գոնէ մինն այնպէս՝ ինչպէս պատմել են.

ՅԵՒԵՐ.

Ցաւերը թոփ գլին կերթան մէ քաղաքմ, օր-մարդիկը վերին հիւնդցնեն, վերին սաղցընեն, վերին ա մեռցընեն: Աոտուած ատոնց մէ դաւթարմ՝ կուտայ, ու կըսէ կը թը՝ ասոր աշեցէք, վերն օր մեռնելու է՝ մեռցուցէք, վերն օր հիւնդնալու է՝ հիւնդցուցէք ու սաղցուցէք:

Ասոնք զեղլին զըյնին ճամփայ, գուգան մէ գիւղ օվամ: Վախտ անցած զլի, անթեհնան կը: Անթեհնան կը՝ կըսեն իրարու թը՝ ինչ էնենք, անթեհանք: Ջերմը կըսէ կը թը՝ դուք իստեղ կէցիք, ես էրթամ ինի չոպնէն մէ օշխարմ՝ բերեմ, ուտենք:

Կերթայ չոպնին քովը, կըսէ. «Թարե, չոպան»:

Ան ա կըսէ. «Ասու բարին, ախպարս»:

Կըսէ. «Ինծի մէ օշխարմ՝ տու»:

Չոպանը կըսէ. «Ինչի, դուն վե՞լ էս օր»:

Կըսէ. «Ես չիւրմն էմ, օր մարդու բռնեմ» օխար տարի խեղըր զըլիսը չի գայ:

—Է՛, կըսէ, ես ատոր զեղըր գիտեմ:

Ի՛նչ է:

—Կը կըթեմ, կըսէ, օշխրին կաթը, կըղնեմ զիշերը առաղը, առաւօտ խմեմ սաղնամ կը. էլ քեզնէն վախ չունիմ, ինչի տամ:

Ջերմը տեսնի կ'օր հնարը զիտէ, թողնէ զուգայ ընկերաւանցը քովը:

Կըսեն. «Ինչի չըրիր օշխարը»: Ջերմն ա կըսէ կը թը՝ հնարը դտաւ՝ չտուեց:

Նոն վարձաւքը կըսէ. «Կեցիք, ես էրթամ բերեմ»:

Գիլէ կէրթայ չոպնին քովը, կըսէ. «Բարե, չոպան»:

—Աստու բարին, ախպար, կըսէ չոպանը:

Կըսէ. «Չոպան, օշխարմ' տու մեղի»:

Կըսէ. Ինչի, դուն վե՛վ էս օր:

Կըսէ. «Ես վարձաւքն էմ, մարդու օր բռնեմ անքան տայրխաւիշ (զառանցել) կէնեմ, օր տեղէն կը փախցընեմ:

Չոպանը կըսէ. «Ատ հէ՛շ, ես զեղը գիտեմ»:

—Ինչն է, կըսէ Ջերմը բերանը ծռելով:

«Նկուկնկներս քոքէն հետ կը կտռեմ, օտվիս տաք ջուրը գնեմ կը, վրաս ա բան կ'առնեմ, կսկում՝ քրանիմ կը, զվիմ բողկ, տեսնիմ ալ ինչ պըտի էնեմ»:

Վարձաւքը ռաղիլի պէս ետ դառնայ գուգայ ընկերաւանցը քովը: Ընկերաւանքը հարցընեն կը թը՝ ո՛ւր է բերածտ:—Է՛ ինչ էնեմ, կըսէ, քօփակ օղլին անմէն բանին դեղը գիտէ:

—«Կեցիք, կեցիք, կըսէ եանիղարան (ժանտախա), ձեր ձեռքէն բան չի գայ, տեսէք ես ինչը կը բերեմ»:

Քիշմ' իջի, կըսեն էն էրկուսը: Ասիկ գեղէ կերթայ. «Բարե չոպան», կըսէ:

—Աստու բարին, ինչ գուգես:

«Մէ օշխարմ'»:

—Ինչո՞ւն ինչն էր, քեղի օշխար, դուն վե՛վ է՛ս օր:

«Ես եանիղարան էմ, առաւօտ բռնեմ՝ իրիկուան տանիմ կը, իրիկուան բռնեմ, առաւօտուն տանիմ կը»:

—Է՛, էտ լաւ չեղաւ, կըսէ չոպանը, առ, առ տար, չարէն ինչ: Ջոկէ մէ զըսըր օշխարմ' կուտայ կը:

«Ջալկէ, շալկէ առաջ ընկի, կըսէ եանիղարան»:

Չոպանը չարասըղ շալկէ գըյնի կը առաջ, աըքաըքալէն տանի կը:

«Տեսէք, ինչը բերի, վերսամ՝ հեռուէն հուայ կը եանիղարան»:

Ցաւերը ուրախանաւ կը, վաղղեն կը դէմ:

Չոպանը բերէ օշխարը վար կը դնէ, կըսէ. «Է՛ ախպարիք, օշխարս առաք առաք, հե՛շ չէ ըսէք թը՝ զսրթմէ վե՛վ էք»:

Անոնք ա կըսեն թը՝ մենք ցաւերն էնք, պիտի էրթանք այնի քաղաքը, Աստուած այսի դաւթարը տուել է մեղի, օր աշենք, վեր

մարդն օր մեռցընելու է՝ մեռցընենք, վերն օր հիւնդցնելու է՝ հիւնդցընենք:

— Զօրերուտ հոգուն, հըլը մէմ՝ աշէք, ես ա կամ խտի դաւթըին մէջը:

Ցաւերը կառնեն դաւթարը չորտեն, չորտին, կաշին օր՝ նէա մեռնողներուն սրին մէջ կայ, նէա հիւնդցողներուն, կըսին. «Չոպան, դու չկաս խտի դաւթըին մէջը, նէա հիւնդնաս պտի, նէա մեռնիս:

«Օր տապէս է, ես ա իմ օշխարս չեմ տայ ձեզի՝ տեսնիմ ինչ պըտի էնէք, կըսէ չոպանն ու վերցնէ օշխարը փախի կը:»¹⁾

ԺՈՂՈՎՐԴԵԿՆ ԳԵՂԵՐ.

Հարինգ.

Ժողովրդի նախապաշարմամբ հարինգ (խարբուխ, սալում) են ընկնում, երբ ապօրինի գաւակ է ծնւում, ուստի և ընկնելիս անիծում են անյայտ, դուցէ և գոյութիւն չունեցող ապօրինի գաւակին:

Առողջանալու համար խնչում են մի կտոր շարի մէջ, վերան աղցանում, մի քանի կոպէկ կամ մի ուրիշ բան դնում մէջը և ձգում փողոց: Ով որ վերցնէ այդ՝ նա կ'ստանայ հարինգ, իսկ առաջինը կը լանայ:

Հարինգ ընկած երեխաներն ստում են ընկերներին. «Ըսա հող, հող»: Եւ եթէ մինն ասէ՝ «ոս կը պատասխանէ. «Սալումս քեզի փոխ»:

Եւ սրանով՝ իբր, հարինգը կը փոխուի միւսին և ինքը կ'առողջանայ:

Հարինգը իրենց չփոխուելու համար հարինգ ընկածին պատահելիս ստում են. «Ձաղջէն դուգամ, գըխս ալըրոտ է»:

Դ/խացաւ.

Թաց քաթանի վրայ քաշում են զղճուղի (հուն) կամ ճանճուղի պատահել և կամ աղով սոխ կապում ճակատին:

Ճակատից արիւն են առնում:

Քիթը քացախ քաշում:

Գլխին օղի են ածում և տըրտում:

Փորացաւ.

Խուփը տաքացնում և շարի մէջ փաթաթած դնում են փորին: Աւելուկը խաշում փորին են քաշում:

¹⁾ Սրա թարգմանութիւնը ապուկ է „La Revue des Traditions Populaires“ թ. 1895 թ. № 2 մէջ:

Ամբողթեան դէմ.

Ձիթապողի կուտը և մի քիչ բովրած սուրճ եփում, շորի վրայ քաշում և կապում են փորին:

Լուծելու (խաւ) դէմ.

Դիտորը մանրում, եփած հաւկթի վրայ ցանում, երկու առաւօտ դեռ բան չկերած, անօթի փորուն, ուտում են:

Կամ զզլճուղի կուտը փոշիացնում, ջրի մէջ եփում և մի քանի անգամ խմում են:

Թղենու տերկները չորացնում, ծեծում և սուրճի պէս եփում ուտում են:

Դեղձի դախը եփում են ջրով և ուտում:

Հունի (զզլճուղի) կուտը բովրում, սուրճի պէս եփում և խմում են:

Փսխելու դէմ.

Համեմի հունդն եփում են մինչև որ մնում է ջրի կէսը, ապա քիչ քիչ խմում:

Մատնշումը.

Արջառի կամ ոչխարի ողնաշարի ուղեղը շորի վրայ քաշում դրնում են վերան և առաւօտ երեկոյ փոխում:

Բիղնատ.

Կապոյտ պակի նման դուրս է գալիս և սաստիկ քիչ գալիս, դրդում կամ սրա ծաղիկը և կամ սրա իւղը սառը շաքարի հետ ծեծում դնում են վերան և օրը մի քանի անգամ փոխում:

Փաթաթում են շրգանով:

Չան լակտար սպանում, ջնջում և դնում են վերան, յետոյ օձի շապիկը ձիթով դազում կապում վերան:

Հաւկուր.

Հաւկուրը բնկնողը երեկոներն այլ ևս չի տեսնում: Սրանից ազատուելու համար կեմը ձգում են վիզը և քաշելով երեք անգամ պըտըտեցնում եկեղեցու շուրջը:

Հաւերի հետ կուտ են տալիս:

Յանկարծ տնից դուրս են կանչում և կտուրից դռան շէմքին մի կճուճ քցում կտորում: Պատահում է, որ կճուճը սխալմամբ գիւղչում է հաւկուրի գլխին և աւելի կուրացնում նրան:

Հումնի նորից.

Հիւանդացողներին բժշկելու համար ուռի և սխտորի մոխիրը քրտում են ճակարին, պնչերին, քմքին, դաստակներին, բռերը և կրծքին:

Այարասի են կտրել տալիս — մինը հաց և պանիր տանում լոբկեան դնում է մի թամբագործի առաջ: Թամբագործը հասկանում է և դարձեալ լուռ մի կտոր կաշի լուսնաձև կտրում դնում է հացի տեղը: Բերրողը վերցնում է այդ այարասին և տանում երեխայի գտակին կարում:

Հազի.

Անլուայ ամերիքան ճրագու մոմով օծում և դնում են կրծքին: Բամբակը բռնում են կրակը ձգուած խնկի վրայ և տաք տաք դնում կրծքին և երբեմն էլ մէջքին:

Երբ մրսելուց հազում են՝ առաւօտները հում կաթ են խմում:

Թուզը կամ ունարը կաթի մէջ եփում ուտում և կաթը խմում են:

Պաղ շաքար են ուտում:

Ալֆինջան կոչուած արմատը թէյի պէս եփում, օրը երկու անգամ խմում են:

Ատամնացաւ.

Ատամնացաւի դէմ գործ են ածում հետեւալ դեղերը. Մեխակի իւղն օդու հետ խառնելով՝ ողողում են բերանը. այս դեղը առնուազը կէս տարի կտրում է ցաւը:

Վարդապետի ժախը (խելառ ժախ) ծեծում դնում են ցաւած տոմին:

Անկուզի միջուկը դնում են կրակին, որ իւրը դուրս տայ, այս ժամանակ առնում են ատամների մէջ և սեղմում:

Մամուխ թուփի արմատը մանր ջարդում, եփ են տալիս ջրի մէջ մինչև ջրի $\frac{3}{4}$ մասը շոգիանալը և ապա քիչ հովացնելուց յետ մի երկու բալէ պահում բերանում՝ ցաւող ատամի վերայ:

Տարի ֆիլֆիլը ծեծում, օղիով շաղկում և դնում են ցաւած ատամին:

Եթէ ատամը փթել է և ցաւում է՝ դաջը (кыпаросъ) լաւ ծեծում և ցանում են մեղրի վրայ, ապա մեղրը դալելով լաւ խառնում, քսում ցաւած ատամի կողմի այտին երեսից և չորով փաթաթում: Այտը ուռչում, քաշում է իրեն ատամի ցաւը և աւողջանում:

Ճաղը սաստիկ տաքացնում կամ բամբակը սալիքաւ մէջ թաթախում և դնում են վերան. այսպիսով ցաւը մի քանի օր կտրում է:

Ոմանք էլ մալխը մանր ծեծում լցնում են օղիի մէջ, լաւ եռացնում, յետոյ պաղեցնում և ողողում բերանը:

Ուռուցք.

Դրոժով հացը բրդում են լաւ գինու մէջ, եռացնում և կապում ուռուցքին:

Դարի ալիւրն ու օշինդրը (եաւշան) միասին եփում, շորի վերայ քաշում և դնում են ուռուցքին:

Թոււի կամ՝ ոսի ուռուցք.

Կոսեմի սերմը ծեծում, օղիով շաղում և շորի վրայ քաշած դրնում են ուռուցքին:

Միկենոյն ուռուցքի համար գազարի քերուածքը շորի վերայ քաշում դնում են վերան:

Աճուկի ուռուցք.

Չորացրած թուխը լաւ ծեծում են որ կանեւն անգամ փշուրին և հաւկթի դեղնուցի հետ լաւ խառնելով՝ շորի վերայ քաշում և դնում ուռուցքին: Դեղն աւաւօտ երեկոյ փոխում են: Այս միկենոյն դեղը դրնում են և բլի ուռուցքին: Եւ եթէ ուռուցքը սպիտակ է՝ կը ցրուէ, իսկ եթէ կարմիր՝ կը ծակէ:

Դուան տակի ուռուցք.

Ոչխարի կամ արջառի ողնաշարի ուղեղը փշատի փոշու հետ խառնում և շորի վրայ քաշած դնում են վերան: Աւաւօտ և երեկոյ փոխում:

Ամորձիքի ուռուցք.

Ամորձիքների ուռուցքը իջեցնելու համար՝ անլի ձիթապտուղը կտի հետ ծեծում և շորի վերայ քաշած դնում են վերան: Օրը երկու անգամ դեղը փոխում:

Միկենոյնի համար բաթաթուկ բոյս և հում դմակ հաւասարաշափ խառնում, ծեծում և շորի վրայ քաշած դնում են ուռուցքին. օրն էլ 2—3 անգամ կրկնում:

Դանանց ծծի ուռուցք.

Օճառի (բախի սապոն) փոշին հաւկթի դեղնուցի հետ զարնում և շորի վերայ քաշած դնում են ծծին և օրը երկու անգամ կրկնում:

Բարի քան-ժանտախտ.

Տղայոց բուռը կամ ախանջի տալը սաստիկ ուռչում է: Ուռուցքը հաւկթից մեծ է լինում և փայլում է: Բժշկելու համար՝ ցորեն ալիւրը

շաղկում են կովի իւզով ու տաք ջրով, խմորը բռնում են, երեսին մեղր քսում և դնում ուռուցքի վերայ:

Մագոլ.

Բաղանիւից զուրս գալիս մազդակի ձիւթը դնում են մագոլի վերայ և կապում, քաշում արմատախիլ է անում:

Սե ձիւթի հետ խառնում են 16% մեղրամոմ, շաղախում և ղընում մագոլի վրայ, օրական մի անգամ փոխելով:

Կտրուածի արիւնը կտրելու.

Վէրքից քիչ բարձր կապում են զմրութակ մատանի: Գիւլու փսալի փոշի են ածում վէրքի վրայ:

Կապոյա կտաւը խանձում և դնում են վէրքի վերայ:

Կարաոֆիլի քերուցքը դնում են շորի վերայ և կապում վէրքին:

Պայա եափրաղի կոշուած բոյսի սերելը թքատում կամ ջրոտում և դնում են կտրածին, շարաւր քաշում առողջացնում է:

Սրով կտրած.

Անլուայ բուրդը ձիւթի մէջ այնքան եփում են, որ բուրդը հալուի, ապա սա քսում են սրով կտրած վէրքի վրայ և շորերով փաթաթում:

Ղլիճօթին իւղի հետ ծեծում դնում են կտրուածի վերայ, կամ ղլիճօթին չորացնում, մանրում, կարա գիւղի մէջ շաղկում և դնում կտրածի վերայ:

Կոտրած ոսկոր.

Կոտրած ոսկորը նախ զգուշութեամբ ուղղում են, ապա շրեշաւը կամ լաւ մանրած շիպը շարմըղում, հաւկիթի սպիտակուցով շաղկում, քաշում կտաւի վերայ և փաթաթում կոտրած ոսկրին, որ շուտ ամբանում է:

Լաւ օղի ցնցում են շաքրի թղթի վերայ, խոնկի մանրուէք ցանում վերան և փաթաթում կոտրած ոսկորը՝ նախապէս լաւ ուղղելով այն և յետոյ չորս տախտակներով կապում:

Կոտրած ոսկորը նախ զգուշութեամբ ուղղում են, ապա կտաւի վերայ քաշուած սե ձութը, վերան սե պղպեղ և մեխակ (բահար) ցանած, փաթաթում են կոտրած ոսկրին և չորս տախտակներով տոնր կապում: 10—15 օր այսպէս կապուած մնալուց յետ եթէ չբռնեց, չի լուանայ:

Յրտի տարած.

Սե ձուլթը հալում լցնում են զետին և ցրտի տարած, այսինքն սաստիկ մրսած ձեռքը կամ ոտը, դնում մէջը: Այս դործողութիւնը պիտի կրկնել մինչև որ մրսածը զգայ:

Վառած.

Կրակով կամ ջրով վառուածը բժշկելու համար կովի անլի կարգի մէջ հալում են փոքր ինչ մեղրամոմ, նրան կաշունութիւն տալու համար, ապա պաստառի վերայ քաշելով, փաթաթում վառուածը: Նոյն միջոցով բժշկում են և՛ կայծակի վառածը:

Ականջի շարար.

Կարելու համար կանեփի կանաչ տերեւ ծեծում և հիւլթը քամում են ականջի մէջ: Բարձմենակ ծաղիկը—որ զեղին թոփ-թոփ գլուխ ունի,—մի փոքր կտոր չալի հետ ծեծում և հիւլթը կաթեցնում են ականջը:

Որդնոտած ականջ.

Անլի լու կամ դմակ դնում են ականջին և կապում, ականջի որդունքը քաշում են դրանց վրայ, ապա կաթով լուանում, ձէթ կաթեցնում և լուի ծաղիկը փչում մէջը՝ որ սաստկեցնէ:

Ականջի որդունք.

Դազարի տերեւները ծեծում, ջուրը քամում լցնում են ականջը և ծեծած տերեւը դնում ականջին: Ասում են թէ այս զեղը որդունքը ջարդում հանում է դուս:

Միևնոյն զեղը անում են և որդնոտած վէրքի համար:

Դսլութիւն.

Նոր խլացածին առողջացնելու համար դանակի կողքը կրակի ճէջ սաստիկ տաքացնում են, ապա խլացած ականջի մօտ բռնում և վերան ձիթապտղի իւղ (զէյթաղի) ածում այնպէս՝ որ վաղելով ականջի մէջ թափուի:

Խնձորի կողքից քիչ կտրում, մէջը մի կտոր խունկ կոխում, խնձորով նորից ծածկում և դնում են թոնիր խորովում. յետոյ խնձորը վերցնում դնում են ականջին այնպէս՝ որ խնկի շագին դնում է ականջը և առողջացնում:

Դող.

Իշու կաթնուկ կոշուած բոյսը քաղում, մի բաժակ իծու կաթի մէջ 5—8 կաթիլ կաթացնում, անօթի փորուն խմում են և մօտ $\frac{1}{2}$ ժամ վաղվում: Փխսում են և առողջանում: Միևնայն դեղը անում են և ջերմի ու հաղի դէմ:

Ողնու մորթուց մի կտոր քցում են կրակի մէջ և դլխին սաւան առած շնչում են ծուխը:

Հաւկթի դեղնուցը լաւ դարնում, մի բաժակ օդու հետ խառնում և խմում են: Այս դեղը երեք առաւօտ կրկնում են:

Երեք ընկոյզ երկերկու կտոր են անում և վերաները գրում. Ա. ս. տ. ու. ա. ծ: Ապա սրանք շարում են թաշկինակի վերայ այնպէս՝ որ Աստուած բառը կարդացուի: Երբ դողը բռնէ՝ օրը մի անգամ մըսնում են սառը ջրի մէջ և կարգով ընկոյզներից մինը ծամում: Վեց օրից, ասում են, թէ առողջանում են:

Ջերմ.

Մանրած սոխը ածում են քաղախի մէջ, եռացնում, փոքր խնչ հովացնում և քսում մարմնին:

Բոր.

Ծծումբը և վառօդը լաւ ծեծում, շարմաղում, կարագ իւղի մէջ շաղում և օրը մի անգամ քսում են բոբին. մի քանի օրից լաւանում է:

Ծծումբը, վառօդը և իւղը հաւասարաշափ պիտի լինին և քսելուց յետոյ տաք պիտի մնան—այս նպատակով թոնիր են մտնում:

Կարմիրը քամու.

Այս հիւանդութեան ժամանակ մարմինը կարմրում, հետզհետէ ուռչում և տաքանում է:

Առողջացնելու համար՝ հաւկթի դեղնուցը քեաֆիրի մէջ տրորում և թեպուրով քսում են մարմնին:

Տեղատեսութիւն (Մայասիլ).

Եթէ նստատեղին «դուս է տուել, պտուկ, պտուկ» է եղել՝ կովի թթու մածունի մէջ կապոյտ քարը այնքան դարնում են, որ մածունը կապուտիւմ է: Ապա սաստիկ տաքացնում են մի աղիւս, դնում քուղայի մէջ, մածունը լցնում վերան և նստատեղին բաց՝ նստում քուղի բերնին: Մածունի գլորը լին կտրում է այդ պտուկները, ստիւայն երկու օրից կրկին դուրս են գալիս և նորից են կրկնում այս դեղը:

Մայրասիրի եռքը կտրելու համար կթաւատի լաւ ձէթ են քսում և վերան մանրած քրիշտան ցանում: Սակայն մի քանի օրից եռքը նորից է սկսում և դեղը նորից կրկնում են:

Կանկառ, թուրքերէն «դեւաւթիքէա» կոչուած բոյսի սերմը կամ փուշը ջրով եփում ուտում են կամ միայն ջուրն են խմում:

Չախալ փշի (կանկառ) հունտը ուտում են, որ տեւատեսութիւնն անցնի:

Ոշլտեղու դէմ.

«Ղուխայաղի» — քառասնոտնեայ կոչուած ոշլիւներ տարածւում են մարմնի առաւելագէտ մագոտ տեղերում և կիսով չափ մտնում մարմնի մէջ: Սրանք յառաջանում են երբ սերական յարաբերութիւնից յետոյ չեն լուացում: Բժշկելու համար թուրքերէն զինճիֆ կամ զինճիֆիրա կոչուած մոյգ չիկագոյն քարը փոշիացնում են մի քիչ հինայի հետ և թքով շաղում: Ապա այս բաղադրութիւնը լցնում են ընկուղի կամ կաղնի կպեճի մէջ և դնում մարմանդ կրակի վերայ, սովորաբար մանդալի մէջ: Յետոյ բոլորովին մերկացած՝ լաւ փաթաթւում են սաւանի մէջ, բերանը ջուր առնում և ականջը բամբակ կոխում ու կանգնում մանդալը ոտների միջև առած: Բաղադրութեան ծուխը դիպչելով մարմնին՝ ստակեցնում է ղուխայաղ ոշլիւներին: Եթէ բերանը ջուր չառնեն և ծուխը ատամներին դիպչի՝ ատամները կը թափին: Եթէ առաջին անգամով բոլորը չեն ջարդւում, կրկնում են:

Կատաղածի դէմ.

Բժշկելու համար դարձ են ածում ձիթուկ կոչուած ճիճուն, որ մի վերշոկաչափ է լինում, սե, վիզը սաստիկ բարակ, գլուխը փոքր՝ մագոնման երկու եղջիւրներով, յետոյքը հառա և կլոր: Սա պատրաստում է ձէթ: Առաւելագէտ ապրիլ ամսին, երբ կանաչները քիչ են, ժողովում են ձիթուկներ այսպէս՝ առանց ձեռք տալու ձիթուկին, որպէսդի ձէթը չվիժէ՝ մի թել ձգում են վիզը և քաշ տալիս: Ձիթուկն այսպէս կախում 40 օր կենդանի է մնում, յետոյ սպտկում է և երկու օրում չորանում: Այս ժամանակ վերցնում լաւ ծեծում են և ստանում սպիտակ փոշի: Այս փոշուց մի մսխալ կամ աւելի քիչ լցնում են մի ֆինջան ջրի կամ, աւելի լաւ, կաթի մէջ և խմցնում կատաղածին: Հիւանդն իսկայն ծննդկանի պէս ցաւ է բռնում և նախ արիւն և ապա ճիճուներ վիժում ու աղաւտում:

Այս դեղը օգնում է միայն նրանց, որոնք ընդունում են այդ չան խածած օրից 40 օր դեռ չանցած: Իսկ իմանալու համար թէ խածուածը կատաղելու է՝ ուղարկում են գետից անցնելու. եթէ կատաղելու է՝ չի կարող անցնել, որովհետեւ ջուրը արեան նման կերեւի նրան:

Օձի կծած.

Օձի կծած տեղից քիչ բարձր եղնիկի կաշավ ամուր կապում են, որ թոյնը չտարածուի:

Թոյնը քաշելու և ուռուցքը իջեցնելու համար թարխունը ծեծում և փաթաթում են կծածի վրայ:

Թոյնի դէմ.

Ածուխի փոշին, ցորեն ալիւրի թեփի հետ խառնած, լցնում են ջրի մէջ, եփ տալիս, բամուռ և ջուրը քիչ քիչ խմացնում:

Փալուտի կամ ընկուզենու ածուխի փոշին, փոքր ինչ հալած անլի կարգի հետ խառնում, խմացնում են թիւնաւորութիւն և վաղեցնում: Փոքր ինչ յետոյ փղձկում և աղատում է:

ՄԸՀ, ԹԸՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ.

Ժողովրդեան կարծիքով ամէն մարդ մի աստղ ունի երկրնքում, երբ նրա «աճալը» — վախճանը, որ Նախախնամութիւնից որոշուած է, գալ՝ այդ աստղը կ'ընկնի և մարդը 40 օրից յետոյ կը մեռնի:

Նաև իւրաքանչիւր մարդ երկնքում կեանքի պուտուկ¹⁾ ունի, որի մէջը թեփ է ածած, երբ «թեփը պարպի» մարդը կը մեռնի: Եւ հէնց այս պատճառով էլ «հլը թեփը չէ պարպէ» ոճը նշանակում է դեռ վախճանը չէ հասել:

Առաջ բերենք մահուան վերաբերեալ միքանի նախապաշարմունք: Եթէ բաթաթը թոնիրն ընկնի՝ տանտիկինը կը մեռնի: Բու թուչունն ում կտրին որ կտնչէ՝ տան մեծը կը մեռնի: Եթէ թին կամ բահը ուսին տանից դուրս ելնեն, մինը կը մեռնի: Եթէ մեռելատունը փռըշտան, միւսնոյն տընից շուտով մի ուրիշն էլ կը մեռնի: Եթէ աւելով մինի գըլխին խփեն, երկար չի ապրիլ: Եթէ սենեակից սենեակ անցնելիս ձեռքերին երկու մոմ բռնեն, մահ կը պատահի: Եթէ հաց եփելիս առաջին եփած հացն ուտեն, կինը կը մեռնի, պէտք է եօթը լրանայ, որ նոր ուտեն: Եթէ ականջը կանչէ՝ «մեռելի ձայն կիմանան», կը լսեն թէ բարեկամներից մին

¹⁾ Տես Տեսիլք, հաւատքի բաժնում:

վախճանել է: Եթէ ժամակոչը գերեզման փորելուց անմիջապէս լետոյ մինի անուըն արտասանելով փետատի կոթը զնէ ջուրը, սա կը մեռնի:

Ժողովուրդը հաւատում է և փոքրիկ, սուր գտակ ունեցող ոգիների, որոնց «ցաւեր» է կոչում: Յաւերը ձեռքերին ունին սև, սպիտակ և կարմիր «չպուխներ»: Նախ նայում են Աստուածութիւնից իրենց յանձնուած «դաւթարին» և ում որ սև չպիտով խփեն, նա կը մեռնի, իսկ ում կարմիրով կամ սպիտակով, միայն կը հիւանդանայ:

Երբ մարդու «աճալը» գոյ՝ որին ոչ մի կերպ ընդդիմադրել չեն կարող, եթէ մարդը բարի է եղել, բարի հրեշտակը գալիս և ձեռի խնձորով խաբելով մարդուն, հոգին աղանակերպ առնում է բերնից, իսկ եթէ չար է եղել, գալիս է չար հրեշտակը, մի ոտը դնում կողքին, միւսը վզին, և ձեռի մզրախով սեղմում կրծքին, ու առնում հոգին սև գործելու նմանութեամբ:

Հէնց որ հոգին աւանդում է, տնեցիք թափում են վերան, և կողկողազին լալիս, բարձրաձայն գոչելով նրան. «Վայ, անուշ պալնա, մեր տան դիրակը, տղաքա անտէր թողիր ուր կերթաս» և այլն: Ոմանք էլ սեղմում են ննջեցեալի ոտները, որ թէ ալդ և թէ ուրիշ մեռելներից չվախենան, նայում աչքերին, եթէ բաց մնացած լինի, ասում են, աշխարհից դեռ չէ կշտացել, եթէ մատը խաղալ կամ մարմինը փափուկ լինի, դա նշան է, որ նոյն տանից ուրիշն էլ պիտի մեռնի:

Յետոյ մեռելը լողացնում են սառը ջրով տաշտի մէջ կամ կամի և կամ տախտակի վրայ, եթէ տղամարդ է ժամակոչը, իսկ եթէ կնիկմարդ՝ քէյվանին: Մեռելի ազգականները, մանաւանդ երախտապարտները գնում, մեռելի վրայ մի մի «թաս» ջուր են ածում, որպէսզի վերջինս իւր էամէակը-երախտիքը-հալալ անէ: Եթէ ննջեցեալը կին է՝ մագերը կտրում են. այստեղից և ծագել է «մագա մկրատը» անէծքը: Լողացնելուց լետոյ աւելացած ջուրը թափում են, տաշտը, կամը, կամ տախտակը բերնքսըվայր կորզում են և «մուշուրպան» — ջրի ամանը — կտրում, որ նոյն տնից ուրիշն էլ չմեռնի:

Ապա միայն մի քանի գիւղերում պատանքի կտորից քահանային կտրել են տալիս խաչաձև վարչամակ, որ դնում են ննջեցեալի երեսին, պնջերը բամբակով խուռնկ կոխում, բերանին նշխարք դնում: Հասարակ կտաւից շապիկ, վարտիկ կտրում հագնում, ձեռքերը կրծքի վրայ «բարև» բռնեցնում, երբեմն ձեռին մոմ տալիս և ապա պատնքում են, ամբողջապէս փաթաթում են կտաւի մէջ և կարում: Պատնքի տւելացած կտաւը փաթաթում են սեանը՝ որ նոյն տնից ուրիշը շուտով չմեռնի: Մի բարակ թուկ էլ անցկացնելով ուսի, ոտների և կրծքի վրայով՝ խաչաձև կապում են, բայց սա ոչ բոլոր գիւղերում: Յետոյ փաթաթում են մի կապերտի մէջ և եկեղեցուց բերելով հասարակաց կուպին կամ ջտխալ՝ դնում մէջը, տանում տան մէջ տեղը դնում: Եւ այս բոլորը նրանք անում են ընդամէնը երկու ժամուայ ընթացքում: Աբուլ գիւղում, երբ մինին պատնքում են, շարժում է և ուշքի գալիս, իսկոյն պատանքը պտհում են և ասում, թէ սիրտդ գնաց օդից տուն բերինք: Այժմ այդ մարդը կենդանի է:

Քառորդ ժամից գալիս է քահանան, գալիս են և մեռելի ազգականները, բարեկամները, գրկիցները և առհասարակ գիւղացիք, ինչքան հարուստ լինի մեռելը՝ այնքան շատ մարդ: Ամէն «խող ապրիս» եկող համբուրում է ննջեցեալի ամենամօտիկ անձնաւորութեան, մօր, կնոջ, զստեր և այլն ձեռքը, կամ համբուրում է ասելով. «Դու ողջ ըլլիս, Սուրբ Հոգին մխիթարէ»: Գրեթէ բոլոր եկողները նոր եկողի հետ լալիս են և նրանցից մօտիկները լալով յիշում են ննջեցեալի վերջին խօսքերը, ցանկութիւնները կամ մտադրութիւնները: Կատարում են եկեղեցական ծէսը, իսկ մօտիկ ազգականները, մայրը, կինը և աղջիկն, առհասարակ կանայք, չոքած դադաղի շուրջը լալիս են. մայրը, մամը և այլ պառաւներ լալիս և բարձրաձայն երգի եղանակով բաներ են ասում: Եկեղեցական խորհուրդը կատարելուց յետոյ կանայք և մօտիկ ազգականները ընկնում են դադաղի վրայ և բարձրաձայն լալով, կանչելով համբուրում ննջեցեալին, ապա չորս այր մար-

գիկ բռնում են դադաղը և տանում եկեղեցի: Դադաղի տեղը տնեցիներին մին մի քար է դնում, որ ննջեցեալի յիշատակը հաստատ մնայ: Առաջից գնում է քահանան տիրացուի և խաչ խաչուհուի հետ, զգուշանալով լետ նայել, որովհետեւ եթէ լետ նայէ, կ'ստեն թէ նոյն տանից շուտով ուրիշն էլ է մեռնելու և մտքերում կը հայհոյեն քահանային, լետեից տանում են դադաղը շրջապատուած այր մարդկանցով, որոնք շուտ շուտ փոխւում և տանում են դադաղը: Ամենից վերջը գնում են կանայք, նորահարսեր և աղջիկներ: Եթէ մահը պատահել է շաբաթ օրը՝ ննջեցեալը մի օր պահում են եկեղեցու մէջ, որովհետեւ զրա համար յատուկ սենեակ գրեթէ ոչ մի գիւղ չունի, և կիւրակի օրը՝ «պատարագով» թաղում, իսկ եթէ ուրիշ օր է մեռել, հէնց եկեղեցի դնելն ու վերցնելը մէկ են տնում:

Դադաղը դնում են եկեղեցու մէջտեղը, գետնին, ննջեցեալի մայրը չօքում է գլխի վերեւը, միւս մօտիկ ազգական կանայք շուրջը. և մինչդեռ քահանան կատարում է կարգը՝ սրանք բարձրաձայն լալիս են. մայրն էլ եղանակով բաներ է ասում և խանգարում քահանային:

Կարգը կատարելուց լետ յաճախ մեռելատէրը խնդրում է գանձ ասել: Թէև եկեղեցական օրէնքով արգելուած է գանձ ասելը, սակայն հազիւ է պատահում, որ քահանան մերժէ ննջեցեալի տիրոջ խնդիրը, որովհետեւ շահ ունի: Տիրացուները քահանայի ձայնակցութեամբ տսում են մի տխուր գանձ, որ շուտ շուտ ընդհատուում է բազմութեան մեծ մասի, մանաւանդ կանանց լալիւնով: Երբ գանձը վերջացնում են՝ աթոռակալը դնում է ննջեցեալի կրծքին մի «թաբախ» — ապսէ — գրեթէ բոլորը համբուրում են ննջեցեալին և մի քանի կուպէկ ձգում թաբախի մէջ, որն (50 կ. — 1 ռ.) աթոռակալը (երեսփոխը) վերցնում և լետոյ քահանային է տալիս: Տղամարդիկ ննջեցեալին տանում են գերեզմանատուն, իսկ կանայք վերադառնում ննջեցեալի տունը: Գերեզմանը ննջեցեալի ազգականների գերեզմանների մօտ մէկ արշին լայնութեան և երկու արշին խորութեան փորած պատրաստած է չինում:

գիւղացիներից ով էլ որ պատահել էր: Գերեզման փորողին պատահողը ասում է. «Քրիստոս յարեալ 'ի մեռելոց», իսկ գերեզման փորողը պատասխանում է. «Օրհնեալ է յարութիւնն Քրիստոսի»: Մի քանի գիւղերում էլ ասում են. «Օղորմի Աստուած». — Օղորմի բարի ծնողացդ հոգուն: Ապա սա գուրս է գալիս գերեզմանից և պատահողը փորում: Երբ վերջացնում են՝ թին ու փետաւոր խաչաձև դնում են գերեզմանի բերանին:

Ննջեցեալը բերում, դնում են գերեզմանի աջ կողմը, կատարում են թաղման կարգը, մինը իջնում է գերեզմանի մէջ, կապերտից հանում են մեռելը և սա գրկում պարկեցնում է գերեզմանի մէջ, նախապէս գլխի տակ մի երկու քար դնելով, որպէսզի գլուխը բարձր լինի: Եթէ ննջեցեալը կին է, կապերտը բռնում են գերեզմանի վրայ, թէ նրան գերեզման իջեցնելիս և թէ գերեզմանը հողով լցնելիս, որպէսզի պահպանուի ամօթխածութիւնը: Երբ քահանան ննջեցեալի մօտիկ ազգականի բռնի մէջ օրհնում է հողը և ձգում գերեզմանի մէջ, շրջապատողները լցնում են գերեզմանը հողով: Ամեն մարդ գոնէ մի բուռն հող պիտի ձգէ ննջեցեալի վերայ, որպէս հատուցումն նրա երախտիքի: Գերեզմանից հանած բոլոր հողը լցնում են վերան և մի բուռ անգամ հեռու չեն թողնում, մեղք համարելով այդ:

Թաղման կարգը կատարելուց յետոյ բոլորը համբուրում են քահանայի ձեռքի խաչը: Քահանան էլ ասում է. «Աստուած վարձահատույց արասցէ»: Յետոյ ձեռք են տալիս նրնջեցեալի մօտիկ ազգականներին ասելով. «Հոգին սուրբ մխիթարէ: Դուք ողջ ըլլիք»: Այստեղից քահանան, աթոռակալը, տիրացուները, մօտիկ ազգականներից շատերը և անշուշտ գերեզման փորողները միասին գնում են ննջեցեալի տունը, ուր ճաշ են անում, չնայելով՝ որ մինչև անգամ ճաշի ժամանակ չէ: Այս ճաշը կոչւում է «փետաւոր հաց» և յատկապէս տրւում է գերեզման փորողներին: Երկրորդ օրը մօտիկ ազգականներն ու զրկից կանայք մի մի կտոր սապոն բերում, ննջեցեալի բոլոր շորերը լուանում են, և յետոյ գնում, նրն-

ջեցեալի գերեզմանը օրհնել են տալիս: Այնուհետեւ եօթն օր շարունակ քահանան գնում է ննջեցեալի տունը եօթնէից կատարելու և այդ եօթը օրը շարունակ «օխթն օրէնքի» հաց են տալիս, գիւղացիներից 10—15 հոգու, որոնց մէջ յաճախ լինում է քահանան և երեցփոխը: Եօթը լրանալիս՝ ազգականները հաւաքւում և գնում ննջեցեալի գերեզմանը օրհնել են տալիս ապա կամ այդ օրը կամ մի ուրիշ օր պատարագ առնում, ու «օխթի», հոգու հաց տալիս:

Նախապէս առնելով քահանայի հաճութիւնը պատարագն իրենց հին ու նոր ննջեցեալների յիշատակին մատուցանելու, նրանք ուղարկում են նրան զինի՝ բաժակի, ալիւր՝ նշխարի, մոմ՝ գիշերը վառելու, փայտ՝ նշխարն եփելու համար: Ապա մորթում են մի երինջ կամ մի քանի ոչխար, կամ մի կով, որից քէլվանին պատրաստում է եայնի, մսով ապուր, էրիշտով և բլղրով փլաւ: Իսկ եթէ պաս է՝ էրիշտով ապուր, լոբիջուր, կարկտէ շիլա, արիւկէ սիրքալի և հատ լոբի:

Առաւօտ շատ վաղ, լուսը դեռ չբացուած սկսւում է ժամերգութիւնը և ժամը 6-ին վերջանում պատարագը: Պատարագին տիրացուն «պատարագ առնողին» տանում Աւետարանը համբուրել է տալիս: Եկեղեցու դուռը պատարագ առնողը հրաւիրում է ժամուկորներին հոգու հացի. «Հրամայեցէք էրթանք մերը, հոգու հաց ունինք»: Սակայն հրաւիրելիս կէս բերան ասում է աղքատին, իսկ ստիպում, քաշքաշում հարստին: Այսպէս լցւում են պատարագ առնողի տունը քահանան իւր երեցփոխի և տիրացուների հետ, գլաւան, տանուկէքը իւր զգիրի ու գրագրի հետ, գիւղի իշխանները և մի քանի ծերունի աղքատներ: Աւագութեան կարգով նստում են օգան. օճիսի մէկ գլուխը քահանան, միւսը՝ գլաւան կամ տանուկէքը և անհամբեր սպասում հացին: Այստեղ մի առանձին խօսակցութիւն չի լինում, ոմանք պատմում են ննջեցեալի բարի գործերը և ցաւակցութիւն յայտնում նրա վաղահաս մահուան, ուրիշներ իրենց աւօրեայ գործերն են առաջ բերում և կամ սրա նրա գոմէշն ու եզը գովում: Շատ շուտով դրւում են միքանի խոնջաներ սատրնե-

րի միջև և հրաւիրուածները բոլորում են խոնջաների շուրջը: Մի քարզանի մէջ մի քիչ մատաղ տժած, բերում դնում են մէջ տեղ և քահանան օրհնում է թէ հացը և թէ մատաղը, որ մի մի կտոր վերցնելով ուտում են, մի քանի կտոր էլ ցկում են կաթսայի մէջ: Յետոյ արդէն մատուցանում են տան երիտասարդների ձեռքով կերակուրները և հրաւիրուած 30—70 հոգին բոլորովին լուռ, արտաքին ճշում է. երբեմն միայն «խտեղ կերակուր բէ» է լսում: Պէտք է ասել, որ կերակուրները մատուցում են մեծ քարզանների մէջ տժած և 5—6 հոգի միևնույն քարզանից են ուտում, յաճախ իւր տանից գրպանը դրած բերած դրգալով: Շատ զիւղերի եկեղեցիներում նուիրուած գգալներ են պահում, որ տանում են հոգու հաց տուողները:

Երբ ուտում, պրծնում են, հաւաքում են հացը, մնում է միայն քահանայի առջև դրուած խոնջան՝ վերան մի լաւաշ հաց: Տան տէրը խնկամանի նման կաւէ թասի մէջ ափրի կրակ է տծում և դնում հացի մօտ: Քահանան մի նըշխարք է դնում հացի վրայ և կանգնում «հոգոց» է ասում: Կանգնում են և բոլորը: Տան տէրը առնում է խնկամանը և փչելով մօտեցնում հրաւիրուածներին, որոնք ձեռքով ծուխը դէպի իրենց քաշելով խաչակնքում են: Անպիտան տիրացուները ծուլութեան պատճառով չեն ուզում բուրվառը եկեղեցուց ալդտեղ բերել: Աղօթքը վերջացնելուց լիտոյ՝ նընջեցեալի տէրը տուլիս է քահանային 20 կոպէկ ժամուց, 20 կ. էլ երեցփոխին յօգուտ եկեղեցու: Յետոյ բոլորը մի վայրկենում՝ «Աստուած ընդունելի էնէ, Հոգին սուրբ կամար կապէ հին ու նոր նըջեցեալներիդ վրան» ասում և հեռանում են: Տան երեխաներից մինը խնկամանը ձեռին կանգնում է դռան մօտ, և ամէն անցնող խնկի ծուխը իրեն քաշում, խաչ հանում և «Բարի յիշատակ ըլլիս, Աստուած օղորմի մեռելնուտ հոգուն» ասում է և գնում:

Եթէ նըջեցեալը քսան տարեկանից ցածր է, փետատի և եօթնէից հաց չեն տալիս:

գլխին վեղար: Երկուսի տակն էլ աւետարանից յարմարաւոր խօսքեր են փորագրուած:

Աղքատների գերեզմանաքարերը, եթէ կան էլ, քառանկիւնի տաշած կամ անտաշ քարեր են, յաճախ առանց տապանագրի:

Տապանագրեր.

Տապան Նազելի Իւղարեր դստեր Կորտպետ աղայի 'ի հասակի 18 տմայ:

Մի զիս լացցէ հրդիչ Գողթան
Մի սոխակին աչք սիրաջան
Այլ ծնողացս իմ յաբաժամ
Եւ ազգակցացս ամենայն:
Մի և Կարտալն ողբաձայն,
Մի և տատրակն քաղցրաձայն
Այլ սիրողին իմ սիրական,
Եւ օրորոցս անխնամ,
Յորոց անգութ սուրն մահուան
Զիս որոշեալ արկ յայտ տապան,
Հանկիր ոսկերք իմ տիրական
Յ'յարութիւն մարդկան համայն:

2է նա վատարազդ, որ վաղ մեռանի,
Այլ որ յիտ մահուան սիրելոյն՝ սպրի:

«Տիեզերաց յայն ծագաց զհողեղէնդ յայդ ափանց ածէք առ իս».

Ամպրոպայինն որոտաց:
Յահեղ վճռէդ Տէր իմ Տէր
Դող մահացուս հարկանէր
Ընկալ զհոգիս:
Ցաղղիլ ձայնիդ ճն զարթիր:

Յովհաննէս քահանայ Իգիտիանեանց, իւր կենաց տարեկան շըրջանների 63 բոլորելով հրկարատե հիւանդութիւնից յետոյ մահկանացուն կնքեց 10 փետր. 1863 ամի:

ՀՈԳԻՒԻ ԵՒ ՀԵՆԳԻՆԶԵՆԼ ԿԵՆՏՐՈՆ ՄԵՍԻՆ.

Ժողովրդի կարծիքով հոգին «արևի շափիի պէս է, զընի օրա լուսանայ կը, գնաց թըչը՝ մթնէ կը»: Թէ այր և թէ կին մարդկանց, թէ ծերունու և թէ երեսայի հոգին միատեսակ և միաչափ է. և հէնց այդ է պատճառը, որ երեսայի մարմինը փոքր լինելով՝ հոգին նեղութիւն է տալիս և երեսան յաճախ լաց է լինում:

Կենդանութեան ժամանակ հոգին գտնուում է կրծքի ձախ կողմը:

Մեռնելիս հոգին դուրս է գալիս բերանից, եթէ բարի մարդու է աղանակերալ, իսկ եթէ չար՝ սեւ ածուխի նման:

Ոչ միայն հոյ քրիստոնեաները ունին հոգի, այլ և բոլոր մարդիկ, մինչ իսկ անհաւատները: Միայն կենդանիները և թռչունները չունին հոգի, այլ շունչ, որ փչէ թէ չէ՝ տմէն ինչ վերջանում է: Այն ինչ հոգին շարունակում է իւր գոյութիւնը և մարդու մահից յետոյ: Նա սաւառնում է դիակի շուրջը մինչև մարմինը հողին յանձնելը և երբ «Փառք 'ի բարձունս» ասում են, թուշում է Երուսաղէմ, երեք անգամ համբուրում ս. գերեզմանը և այստեղ 40 օր մնում, մինչև ննջեցեալի քառասունքը լրանալը: Յետոյ արդէն վերանում է երկինք, եթէ օր ճանապարհ գնալով: Եթէ արդար է՝ ընդունւում է Սերովբէից և Քերովբէից, գնում երկրպագում Աստծուն և անցնում արդարների կայանը, որ երկնքում լուսեղէն մի տեղ է: Այստեղ արդար, աղանակերալ հոգիները փառաբանում են Աստծուն և խնդրում որ շուտով անէ դատաստանը, որպէսզի ազատուին մեղաւոր հոգիների զրկցութիւնից, որոնց վատ հոտն ու ամբարտաւանութիւնը չի կրտում իրենցից: Իսկ եթէ հոգին մեղաւոր է՝ Սերովբէն և Քերովբէն վանում են նրան և Պեղծէւոնը կամ չար հրեշտակները տանում են մեղաւորների կայանը, որ արդարների կայանից ցածր, մութ և խաւար է: Այստեղ սրտնք աղաչում են, որ վերջին դատաստանն ուշ լինի, որպէսզի երկար մնան երկրնքում, արդարների մօտ:

Այս կայաններից հոգիները հիշտէք իրիկունները (շաբաթ երեկոները) գալիս են տնեցիներին այցելութեան, ուստի և այդ երեկոները ճրագը մինչի լոյս վառ են թողնում և խոհնկ ծխում:

Հիշտէկ իրիկունները մութ տեղում մարդիկ ջուր չեն խմում, որպէսզի իրենց սզգականների հոգիները ծարաւ չբանան, նրանք խմում են բոլթ մատի մատնարմատի մօտ երկու ջղերի մէջտեղում ձևացող փոսով:

Հոգիները յիշած կայաններում պիտի մնան մինչի վերջին դատաստանը, որ լինելու է երբ 3000 տարին բոլորի, երբ արևը արևմուտքից ծագէ, երբ Լէկէօն ձկան¹⁾ գլուխն ու պոչը իրար հասնին և երբ գայ նեռը: Նեռը եկած ժամանակ Եղիան, Ենովքը, Ս. Մարիամ կոյսը և Յովհաննէս աւետարանիչը, որ այժմ կենդանի մարմնով մնում են երկրնքում, պիտի իջնեն երկիր և նահատակուին, որ նորից վերջին դատաստանին յարութիւն առնեն:

Վերջին դատաստանի ժամանակ Գաբրիէլ հրեշտակապետը պիտի փչէ փողը, մարմինները յարութիւն պիտի առնեն և հագնին հոգիները--այն ժամանակ այժմեանի հսկառակ, հոգին դուսը պիտի լինի, մարմինը ներսը: Հոգու աչքը կ'սկսի տեսնել: Բոլորը կ'երթան Օռնաու կայը:

Այս կալի մասին պատմում են, թէ ժամանակով երկու եղբայր բաժանուել են: Սրանցից իւրաքանչիւրը մտածելով թէ միւսն իրենից աւելի կարիք ունի, գիշերով իւր օրանից տարել լցրել է միւսի օրնի վրայ և այսպէս եղբայրսիրութիւնը Քրիստոսին այնքան դուր է եկել, որ նշանակել է այդ կայը վերջին դատաստանի տեղ: Դատաստանի օրը Քրիստոս կշիռը կը կախէ, մարդուս աջ ուսի բարի հրեշտակը բարի բաները գրից կը հանէ և կը դնէ կշիռի մի նժարը, իսկ ձախ ուսի չար հրեշտակը չար բաները կը դնէ միւս նժարը: Եթէ բարութիւնը կշռեց, մարդը կ'անցնի Քրիստոսի աջ կողմը, ուր կը խմբուին արգարները, իսկ եթէ չարութեան կողմը կշռեց, կ'անցնի ձախ կողմը, ուր կը հաւաքուին մեղաւորները: Այս-

¹⁾ Տես՝ «Հաւախքի բուրմունք»:

պէս մեղաւորներն ու արդարները զատուելուց լետ՝ արդարները կ'երթան արքայութիւն, իսկ մեղաւորները՝ դժողքը:

Ժողովրդի համոզմամբ զրախտը կամ արքայութիւնը երկընքումն է, լուսաւոր, տնուշահոտ, ծառերով, ծաղիկներով զարդարուած: Սա բազկացած է երեք յարկից—զաթ:—Վերին յարկում պիտի բնակին մարտիրոսները, երկրորդում՝ ճգնաւորները, իսկ երրորդում՝ ստորին յարկում՝ առհասարակ արդարները: Սրանք բոլորը միահասակ մարմնով պիտի լինին և պիտի բռնեն վայր թափուած երկու դոս հրեշտակների տեղը և միշտ պիտի փառաբանեն Աստծուն:

Դժողքը գտնուում է գետնի «օխթը զաթը», ուր իշխում է Լէկէօնը: Այստեղ դրուած է կարասներ սև նաւթով (զիֆթ) լի, որ եռ են գալիս, և որոնց մէջ պիտի տանջուին, կուչ գան մեղաւորները:

Ժողովուրդը հաւատում է և՛ «մազէ կարմնջին»: Նա կարծում է, թէ ընդհանուր յարութեան ժամանակ, բոլոր ժողովուրդները պիտի անցնին մազէ կամուրջով, որ ձգուած է դժողքի վրայով: Արդարները անվտանգ պիտի անցնին կամուրջով և գնան արքայութիւն, իսկ մեղաւորները կամուրջից պիտի գլորուին վայր՝ դժողքի մէջ:

ՀԱՒԱՏՔ

ԸՍՏՈՒՆԹՈՒԹԻՒՆ, ՍՐԲԵՐ ԵՒ ԿՐԾՆԵԿՆ ԳՐՈՒՆԹՆԵՐ.

Ախալքալաքի հայ ժողովուրդը հաւատում է, թէ երկնքի եօթներորդ «ղաթի վրայ մէ օսկէ տթում» է զրած», որի վրայ նստած է սպիտակահեր Հայր Աստուածը, աջ կողմը Յիսուս Քրիստոս, գլխի վերև Սուրբ Հոգին: Սրանց առջև կանգնած է մարմնով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Ժողովուրդը հաւատում է, որ տիեզերքը ամբողջապէս կտռավարւում է Երրորդութեան անհասանելի կամքով և որ առանց Նրա նախորոշման մի տերև անգամ վայր չի ընկնում:

Տալով Երրորդութեանը գերագոյն կատարելութեան և իշխանութեան տիպար, նա Նրա էութեան մասին բնաւ չի մտածում. և երբ մինը խիզախում է հարցնել նրան այդ մասին, նա պատմելով հետևեալ դէպքը, համոզում է երբէք չմտածել Երրորդութեան էութեան մասին:

Ասում են, թէ Յակովբ պատրիարքի ժամանակ տասեր կու հայրապետներ հաւաքուեցան և խորհուրդ արին, թէ Երրորդութիւնն ինչ է ու ինչով եղաւ: Երկար մտածեցին, վիճեցին, վերջապէս չկարողացան մի եզրակացութեան հասնել: Յակովբ պատրիարքը տեսնելով որ զրանք ոչ մի հետևանքի չեկան, ցանկացաւ ինքը միայնակ քննել և իմանալ: Այս պատճառով կղզիացաւ մի ծովի տփ, խիտ եղեգնուտի մէջ և 12 օր նստած առանց ջրի ու հացի՝ մտածում էր:

Յանկարծ սթափուեց և տեսաւ, որ մի թռչուն ծովից կըտ-
ցով ջուրն առնում, բերում եզի ոտից յառաջացած փոսի մէ-
ջըն է տծում. զարմացաւ և չգիտէր՝ թէ ինչ է տնում-խը-
մում է, թէ խաղում:

Այդ ժամանակ թռչունը Աստուծու հրամանով լեզու
ելաւ ու ասաց նրան. «Ի՞նչ ես զարմանում, ես կարող եմ
այս ծովի ջուրը հաւքեցնել այս փոսի մէջ, բայց դու չես
կարող Երրորդութեան էութիւնը գլխիտ մէջ հաւքեցնել,
լաւ է այլ ևս չմտածես»:

Նա էլ վերջ տուեց ու Երրորդութեան մասին այլ ևս
չմտածեց, այլ մաքուր սրտով հաւատաց ու պաշտեց:

Ընդհանրապէս կանանց դասը սիրում է Ս. Աստուածած-
նին, որին և աղօթում է ծննդաբերութեան, հիւանդութեան
և վշտի ժամանակ. ամենից աւելի սրան են խոստանում մա-
տաղներ և սրա տօնին բազմաթիւ ուխտաւորներ գնում են
Վարձիա՝ Վերափոխման տաճարը, Աղէքսանդրապօլ՝ «Եօթվի-
րաց» պատկերը ուխտ անելու:

Սա Ենովք և Նղիա մարգարէների հետ բնակում է
մարմնով երկնքում բոլորովին զատ միւս սրբերից, որոնք
մնում են արդարների կայանի վերին յարկում:

Ս. Աստուածածնայ մասին պատմում են, թէ քառասուն
կոյսերի հետ սարերում ծաղիկ քաղում և ճգնում էր: Երբ
թեշիկ էին մանում, միայն սրա մանած սև թելի միջից զա-
նազան գոյնի թելեր էին դուրս գալիս, որից գուշակում էին
թէ սա է լինելու Աստուածամայրը: Երբ ամառն անցկացաւ,
կոյսերն իջան սարից և զանազան գրաւականներով պահ տը-
րուեցան առաքինի մարդկանց: Յովսէփն էլ իւր ուրազը բե-
րեց զրեց ու տարաւ Մարիամ Ս. Կոյսին ձմեռը պահելու:

Մի անգամ, երբ Մամիամ Ս. Կոյսը գնում էր աղբիւր
ջուր բերելու՝ հրեշտակն երեւեցաւ նրան և աւետիք տուեց,
թէ նրանից ծնուելու է աշխարհի Փրկիչը: Մարիամ Ս. Կոյսը
իւր հնազանդութիւնը ցոյց տալու համար՝ հէնց վերադար-
ձին բաթաթը վերցրեց զրեց փորին, որ չլի երևայ:

Միւս սրբերից ամենից աւելի ժողովրդականութիւն ու-

նի Ս. Կարապետը, որի պատը մինչև 7 տարի պահողներ կան, և որի «գուռը», Դլակայ վանքը, ամէն տարի ուխտ են գնում:

Թէ որչափ մեծ նշանակութիւն է տալիս ժողովուրդը Ս. Կարապետի պատին, երևում է հետևեալ աւանդութիւնից:

Մարիամ Ս. Կոյսը 7 տարի շարունակ պահում է Ս. Կարապետի ծոմն ու պատը: Հրեշտակը գալիս սրտ հոգին առնում, գնում է: Ճանապարհին սա տեսնում է իւր մօրը, որի ծծերը երկու օձ ծծում են. անցնում են. պատահում է հօրը, մինչի կսկորդը աւազի մէջ թաղուած: Ս. Կոյսը հարցնում է հրեշտակին իւր ծնողների չարչարանքի պատճառը, և նա պատասխանում է, թէ մայրը երկու երեխայ է խեղդել, իսկ հայրը կնոջը շատ նեղութիւն է տուել: Ս. Կոյսը խնդրում է հրեշտակից ազատել գոնէ մօրը: Հրեշտակը սրբանում է երկինք և Հայր Աստուծոց պատասխան բերում, թէ Ս. Կարապետի պատը պահէ՝ մայրը տանջանքից կազատի: Ս. Կոյսը համաձայնում է, նորից կենդանանում, գալիս աշխարհ և 3 տարի էլ պատ պահելով ազատում մօրը տանջանքից:

Առաքեալներից Մատթէոսի մասին պատմում են, թէ գրեաց մարդակերների մէջ քարոզելու՝ բռնեցին բանդարկեցին: Աստուծու հրամանով Փիլիպպոս առաքեալն էլ ուղարկուեցաւ միւսնոյն երկիրը: Երբ սա ևս ծաղրեց նրանց կուռքը թէ այս խրովիլիկն ինչ է, ոսկիները շարել էք գլխին, երկրպագութիւն էք տալիս, սրան էլ բանդարկեցին: Սակայն դուռը փակելուց յետոյ սա գերբնական զօրութեամբ դուրս ելաւ և գռանը կանգնեց: Բոլորը զարմացան. տեսաւ բաւական աղքատներ շարուել են կռատան շուրջը, հարցրեց թէ ինչի են սպասում: Աղքատները պատասխանեցին, թէ քաղցած են, թէ սուրբ ես կշտացրու, գնանք: Փիլիպպոս առաքեալը զաւագանը տնկեց, թզենի գառաւ, թուզ հասաւ և այդ աղքատները կերան կշտացան: Թագաւորը երբ լսեց այդ հրաշքն, եկաւ անունելու թզենին: Փիլիպպոս յանդիմանեց սրան և ասաց թէ՝ հրամայիր ջախջախել այդ կուռքը, ապա թէ ոչ կը հրամայեմ բերանից ջուր բլխել և խեղդել բոլորիդ: Թագաւորը չը

Հաւատաց և Փիլիպպոս առաքեալը ցոյց տուեց իւր հրաշքը. կռքի բերանից ջուր բղխաց և ծածկեց ամբողջ քաղաքը մինչի մարդկանց կոկորդը, այս ժամանակ բոլորը աղաչեցին Փիլիպպոս առաքեալին ազատել իրենց և մկրտել: Փիլիպպոս ջուրը դադարացրեց, կործանեց կռուքը և մկրտեց բոլոր բնակիչներին «Հայ-քրիստոնեայ»: Առաքեալներից միայն սա չնահատակուեց, ուստի և չկարողացաւ մտնել արքայութիւն, և կանգնած մնաց դռանը, մինչև որ 11 առաքեալները 32 սլատարագ մատուցին և ընդունեցին նրան ներս:

Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի համար ևս պատմում են. Տիառնընդառաջին, երբ բազմաթիւ կանայք երեսնաները գրրկերը շտապում էին դիմաւորելու Աստուածամօրը և աղջիկներն իրաւունք չունէին մասնակցելու, մի օրիորդ դնում է մի քար գոգնոցի մէջ և վազում դէպի Ս. Կոյսը: Սրան մօտենալիս լանկարծ լացի ձայն է լսում և նախում, տեսնում է գրկում քարը երեսայ դարձած:

Ժողովրդի շատ քիչ մասին է ծանօթ հին և նոր կտակարանի բովանդակութիւնը, այն էլ փոփոխուած և աւանդութեան կերպարանք ստացած:

Կրօնական գրուածներից ամենից սիրելին, Աւետարանից չետոյ, Նարեկացու աղօթքագիրքն է. հիւանդը խնդրում է գրլխին Նարեկ կարգալ բժշկուելու համար. ծննդկանը բարձի տակ Նարեկ է դնում՝ չարերին հալածելու համար. գրագետ ծերունիները Նարեկ են կարդում՝ հոգիները փրկելու համար. իմաստութեան տենչացողները 90 անգամ կարդում են նրա Ղ. երորդ գլուխը, իմաստութիւն ոտանալու համար. երկնային կեանքով յափշտակուողները քառասուն անգամ կարդում են նրա «Բարեբանեալը», երկինք համբառնալու համար. բայց եթէ չկարողանան անընդհատ 40 անգամ կարգալ՝ կը խելագարուին:

ՀՐԵՅՏԱԿՆԵՐ ԵՒ ՈՒԻՆԵՐ, ԲԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ.

Ջաւախքի Հայ ժողովուրդը հաւատում է, թէ Աստուած ստեղծել է իննը դաս հրեշտակ. — մարդակերպ, թեւաւոր, աներևոյթ, բարի էակներ, որոնց պաշտամունքն էր փառաբանել Երրորդութիւնը և կատարել նրա հրամանները: Սակայն այս իննը դասից երկուսն ամբարտաւանացել են և ցանկացել Աստուած դառնալ: Տէրը անիծել է նրանց և սրանք երեք օր շարունակ կարկտի պէս երկնքից վայր են թափուել: Եօթը դաս հրեշտակները խնդրել են ողորմիլ և «Տէր ողորմեա» են ասել, իսկ մարդիկ զարհուրած «Կեց՛, Տէր» աղաղակել:

Այս երկու դասը վայր թափուելիս երեք դասի են բաժանուել. մին՝ Պեղծէոն՝ որ մնացել է երկնքի և երկրի միջև, միւսը Սաթայէլ, որ իջել է երկրիս վրայ և երրորդը Լէկէոն, որ անցել է անդունդը: Աստուած տնօրինել է, որ այս վայր թափուած հրեշտակների տեղը լցնեն բարի մարդկանց հոգիները, ուստի և այս հալածուած հրեշտակների երեք դասերն էլ բարի մարդկանց սաստիկ թշնամացել են և ամէն կերպ աշխատում են մոլորեցնել նրանց: Սաթայէլը «բաց աչքով» — ականյալտնի է խափում մարդկանց ու գրում գործած մեղքերը: Լէկէոնը չար երազներով ու տեսիլքներով է մոլորեցնում, իսկ Պեղծէոնը ուղղակի կտրում է հոգիների ճանապարհը և եթէ «բարութեան ձեռագիր» չունին, քաջում տանում է դժոխք, սատանաների և մեղաւորների կայանը, ուր ոսկի աթոռի վրայ նստած թագաւորում է Լէկէոնը:

Ժողովուրդն այս վայր թափուած երեք դաս չար հրեշտակներին կոչում է սատանայ և պատկերացնում է նրանց մարդակերպ, թեւաւոր, բոլորովին սև, մազով ծածկուած, երկար ագիով և կրունկները դէպի առաջ ուղղուած, ոմանք էլ մի կամ երկու եղջիւրով:

Սրանք երկու սեռի են և որդեծնութեամբ աճում ու բազմանում են, միայն երբէք չեն մեռնում: Տղայաբերութեան ժամանակ յաճախ մարդ դայեակ են խափում տանում, որին և վարձատրում են սոխի կամ սխտորի կպէճով ու հալուայով:

Սոխի կամ սխտորի կպէճները միւս օրը ոսկի դրամներ են դառնում, եթէ միայն ստացողն անարգելով վայր չէ թափել:

Երկու սեռի սատանաներն ևս մերկ են, միայն կանաչք սիրում են հագնել կապել, ուստի և յաճախ ծածկաբար տանում հագնում են նորահարսերի չխաչակնքուած կամ մէջը նշխարք չդրած հանդերձներն և նորից բերում տեղը դնում:

Սատանաներն առաւելապէս բնակում են ջրաղացներում, ձիթեհանքներում, գոմերում, այրերում և անմարդաբնակ տրներում:

Սրանք կերակրում են գլխաւորապէս հալուայով, խաւիժով և ծննդկանների փայծաղով:

Խաւիժ եփելու համար դնում են կրակին մի կաթսայ և շուրջը պտտուելով ասում. «Չքին եղն աւալուրը մէջը, չքին եղն ու ալուրը մէջը»: Կաթսան լցւում է ունեցող, բայց չունիմ ասողների իւղով ու ալիւրով, որը և եփում ուտում են: Բայց նրանք աւելի մարդկանց եփածին են վազում և ուր էլ որ խաւիժ եփեն, սրանք դլխին կանգնած են: Եւ որպէսզի համեղ մասն իրենց մնա՝ նրանք տակն են պահում իւղը և թոյլ չեն տալիս «գուս տալու», այսինքն երեսը տարածուելու, սպասելով որ դրգալը վայր դնեն, իրենք վերցնեն ուտեն: Մարդիկ էլ այդ իմանալով՝ առանց դրգալը վայր դնելու՝ մի սուտ են խօսում, օր. դուրսը սաստիկ կռիւ կայ, սատանաները խաբւում վազում են դուրս, այս ժամանակ իւղը դուրս է տալիս և մարդիկ վերցնում ուտում են:

Սատանաները սաստիկ սիրում են պարել և շատ անգամ «դաւուլ զուռնա» ածողներին խափում տանում են մի ընդարձակ այր կամ ջրաղաց և կամ մի այլ տեղ. ածել են տալիս և մինչև աքաղաղի առաւօտեան կանչը պարում: Սիրում են նաև ձի հեծնել և շատ անգամ հեծնում են ու գոմի մի ծալրից միւսը քշում, մինչև որ ձին արիւն քրտինք մտած նուաղում կանգնում է: Նրանք շփում են ձիերը և բաշը գեղեցիկ հիւսում:

Մարդկանց խափելու և մոլորեցնելու համար սատանա-

ները շատ անգամ կերպարանափոխւում են և երևում են մարդու, մազի, սև շան և այլ կերպարանքով:

Մարդիկ էլ երբեմն յաջողացնում են սրանց բռնել.— ձիու վրայ կուպր են քսում և սատանան Հեծած միջոցին կրպչում մնում է վրան, կամ երևացած միջոցին լանկարծ վրայ են վազում և բռնում: Եւ երբ մի ասեղ շուլուլւում են նրա կրծքին, նա ալլ ևս չի կարողանում հեռանալ այդ տնից: Բռնողներն երկար ծառայեցնում են նրանց, միայն ինչ որ հրամայում են, նրա հակառակն են կատարում. դրա համար էլ ծառայեցնողները ցանկացածի հակառակն են ասում:

Բռնուած սատանան ծառայում է մինչև այն ժամանակ, երբ մի երեխայի կամ մի չգիտեցող անձի հանել է տալիս կրծքից ասեղը: Այս ժամանակ սա անիծում է այդ տան ամբողջ ազգատոհմը և անհետանում:

Սատանաների մասին շատ նախապաշարմունքներ կան, այսպէս՝ յօրանջելիս բերանը խաչակնքում են, որ սատանան փորը չմտնի: Անօխթին—գիշերը—ջուր չեն թափում, որովհետեւ այդ ժամանակ սատանաները յգբօսնում են, կարող է նրանց վրայ թափուիլ: Գիշերը փայտով գետնին չեն խփում, որ մի գուցէ չարերի ձագերին դիպչի և նրանց մայրը անիծէ:

Գիշերը գլխաբան գուրս չեն գնում, որ չարերը չխփեն:

Մութ տեղը ջուր չեն խմում, որ սատանաները մէջը չմտնեն:

Գիշերը հոսող ջրից չեն խմում, որ սատանաները չխփեն:

Թոնրի շուրթը ջուր չեն թափում, որ սատանաների ոտներին չլցուի:

Կորցրած իրը սլտրտելիս կարծում են, թէ սատանան վերան նստել թաքցրել է, ուզում են խափել վերկացնել, ուստի և ասում են:

Սատանայ, սատանայ

Պոչիտ տակը բանմ' կայ,

Կէսն ինծի՛,

Կէսը քեզի՛:

Սատանաների մասին բազմաթիւ պատմութիւններ կան, որոնցից միքանիսն առաջ ենք բերում այնպէս՝ ինչպէս պատմեալ են.

Ա.

Մէ գիշերմ՝ սատանաները գուգան դայիկիմ՝ ձէն կուտան թը ֆիւան աղի կնիկը ցաւ է, քալէ տղան առ: Ասիկ գելլէ կերթայ: Կիւթան մէ մաղարամ՝ մտնին կը: Մէ կնիկմ՝ պառկած գլի. դայեկը արդան կ'առնէ, կըսէ ջուր բերէք լողացնեմ: Ան սհաթին տաք ջուր բերեն կը, լըլէ կը տաշար, լողացնէ կը, փաթթէ դնէ կը տղոցկնին կուշար: Աս վաթթը բիրտան պարկապզուկի ձէն գիմանայ, կ'աչէ օր Աթոն պարկապզուկը բերնին թրեր չալէ կը, սատանաներն ա, հարս, թաքուոր հետները, պար բռներ խաղան կը: Աս օր տեսնի կը, դողը բռնէ կը, կըսէ. «Ալ բան չունիմ, թողէք էրթամ»: Բերեն էաղմ սոխի կալէճ կուտան ճամփեն կը: Դայեկը տուն օր հասնի կը, ինքն իրեն կըսէ կը թը՝ ֆողը գլխներուն, սոխի կալէճն ա բան է, օր տունն, կըսէ ու թափէ կը, կերթայ դըյնի քնի կը:

Ուստա Աթոն չալէ ու չալէ կը: Մէմ՝ ա կաչէ օր սատանոց հագած հալուընները իրեն գրկցներուն հալըններուն շատ լման է, ուսուլով մէմէ կտոր կտուէ դընէ կը ջէբը: Խօրոզ խօսուն սատանէքը ասոր թապախմ՝ հալուայ, էրկու օսկի կուտան ճամփեն կը. գուգայ քնի կը: Դայեկը առաւօտուն գելլէ, հալըններն օր հագնի կը, գօտկին միջէն էրկու օսկի վար գըյնի կը. հասկընայ կ'օր սոխի կալէճներէն է, վաղղէ կը դուռ, կալէճները փնառէ կը չի գանի, սատանէքը էկած տարած գըլլին: Քու փոշման կէրթայ օր հաց էնէ, իրիկուայ դրած ջուրը հանէ կը, տեսնի կ'օր գունա գունա արուն կայ մէջը: Վայ, կըսէ, իրիկունն օր սատանէքը ջուր բերին տղան լողացնելու, առ ջուրն է էղէ:

Աթոն ա զարթնի կաչէ օր՝ հալուան կողքը դրած է, հըմը օսկիքը չկան: Կուած կտորտանքը կառնէ կերթայ դրկցներուն տները, կըսէ մէմ՝ ձեր հալընները բերէք: Բերեն կը կաչէ օր կշանիւրէն կառած է: Կտորները դնէ կը քովիբը, լաւ բռնեն կը: Կըսէ. իրիկունս սատանէքը ձեր հալընները տարեր հագեր հարսնիք էին գնացէ, ինչի՞ հանելուս Յիսուս ու Քրիստոս չէք ըսէ օր սատանէքը չաանին:

Բ.

Մէ գիշերմ՝ ռանջալին մէկը չոլ տեղմ՝ պառկի կը: Կէս գիշերին դարթի կ'աչէ օր՝ սատանէքը թոփ էղան մէ մենծ դազանմ՝ գըին ու «Չբին եղն ու ալուրը մէջը, չբին եղն ու ալուրը մէջը» ըսին հալուայ էփեցին: Էփեցին պրծան, նստան օր ուտեն, մէմ՝ ա մէկը ատ ռանջ-

պըրին տեսաւ, ընկերներուն ըսաց թը՝ ինի ռանջպարը կաշէ, մեղք է, քիչմ' հալուայ ա անոր տանը: Էրկու մենծ աման լըլեն, բերեն ռանջ-պըրին առաջը դնեն կը: Ռանջպարը կուտէ կու ամենները խաշտկնքէ՝ կըսէ Քրիստոսու խաշը վրագ ըլլի: Սատանէքը հալուան կուտեն պըրծ-նին, գելլեն դաւով գուռնով պար խաղան կը: Խորոզ խօսուն ամենե-րը ժողունն կ'օր էրթան, էրկուսը գուգան օր ռանջպըրին տարած ամենները տանին: Գուգան տեսնին կ'օր ամեններու չորս բոլորը փուշը պատեր է, չեն մօտենայ, թողնեն բաշուլին կը: Հիմի առ ամենները դնեն կը տղոցկնի բարձի տակ, օր չարը չդիպչի:

Գ.

Մէ օրմ' մէ մարդմ' ինչդ գլի գիշերը չորը մնայ կը, կերթայ մէ մաղարիմ' բերան պառկի՝ չպուխը լըլէ՝ քաշէ կը: Չպուխը լըլէ՝ դարգկէ կը, մէմ' ա մէ ձէնմ' գուգայ. անկաճ կէնէ, տեսնի կ'օր սատանի քա-նիմ' տղայ գուլան ու կըսեն կը թը՝ անօթի էնք, անօթի էնք: Ատոնց մարն ա քովերը նստեր՝ գուգէ օր քնցընէ:

—Քիչմ' ա կեցիք, կըսէ մարը, քէհու կնիկը տղոցկան է, ցաւն օր բռնէ՝ կերթամ ջիգեարը բերեմ, քէապապ կէնեմ, կուտէք:

Տղաքը քիչմ' վախըտ ձէնները կտրեն կը, ետև կէնա ղոռցը դնեն կը:

—Միք լայ, միք լայ, կըսէ կը մարը, էլէք գուք կրակ էրէք, քե-հու կնկան ցաւը բռնեք է, էրթամ ջիգեարը բերեմ քէապապ էնենք:

«Ջիգեարն օր բերես խեղճը չի՞ մեռնի», կըսեն տղաքը:

—Իհ, կըսէ կը մարը, ետև քէապապի մոխիրը տանիմ քթին դէմ կուտամ՝ սաղնայ կը:

Մարը գելլէ կերթայ, տղաքն ա բերեն կրակ կէնեն: Քիչմ' կանցնի՝ մարը գուգայ կը, մէ ջիգեարմ' ա ձեռը, բերէ քէապապ կէնէ, տղոցը կուտեցնէ, պառկեցնէ կը: Ինքն ա քովերը էրկնայ կը: Տղաքն օր տես-նին կը օր մարը կնքուարտէ կը, կըսեն. «Ան կնիկը հիմի մեռաւ, մո-խիրը չպիտի տանիս օր լաւնայ»:

—Գլոխքար մեռաւ, կըսէ մարը, մէմ' ա վե՛վ պիտի տեղէն վեր էլլէ:

Աս մարթն օր աս բիտտուն բաները խմանայ կը, սիրտը կտրտի կը, ալ սատանի մատանի չի աշէ, բիրտան ներս մտնի կ'ու, մէ բուռմ' մոխիր բռէ փախի կը: Գուգայ քէհենց տուն, կաշէ օր խեղճ տղոցկնին պատնեքը, գլխուն վերքը նստեր չիւան կէնեն կը: «Կեցիք», կըսէ ու բռով մոխիրը քթին դէմ կուտայ: Մեռելն օ սահաթ էլլէ նստի կը:

Ալ ի՛նչ ուրախութեն:

Գ.

Մէ օրմ՝ Իշի լուսեանց Մոսիկը չորը մնայ կը, քաշիմ բերան նստի հանգչի կը: Մէմ՝ ա կաշէ օր էրկու սասանայ կայնիք իրար հետ խօսին կը: Ասոր շունչը կառի կը, անկճնիքը կախէ անկաճ կէնէ, օր մէկը մէկային կըսէ կը թը՝ Վարթէ Գիւլանկենց հարսը աղոցկան է, զընը ջիգեարը բէ ուտենք:

—Թըմ, դու չըսացտան էրկու անգամ գնացի, հըմը ինչ էնեմ օր առջի անգամը խորոզը խօսաց, մէկալին ա անաէր կատուն աղոցկինին վրայ պառկէր էր:

«Ատպէս է օրա՝ զընը մազ էղի, ընկի խաւիծին մէջ՝ կուլ զընը, կտռէ փէ:

—Ատ լաւ ըսիր, կըսէ մէկալն ու դայալ կանցնի:

Աս Մոսիկը սրտոտ մարդ գլի, վայ, կըսէ, դուք խեղճ հարսին սպանկու միտք ունիք, կէցիք տեսէք ձեզի ինչ օրի կը ցկիմ, կըսէ ինքն իրեն ու գիլէ դուզ կերթայ Վարդէ Գիւլանկենց տունը: Կաշէ օր հարսը աղոցկան պառկիւր է, կէսուրն ա խաւիծ է էրէ, օր աղոցկինն ուտեցնէ: Մօսենայ կը կեռուրին, կըսէ. «Քաջան, քիչմ՝ դու էնթին կիցի, խաւիծը ես էփեմ»:

Կեսուրը թը՝ ինչիմ, իմ էփեմքիս չեմ հաւնի:

—Հաւնիմ, չհաւնիմ, աս խաւիծը ես պիտի էփեմ, կըսէ կ'ու. քալէ թաւան կառնէ կեսուրի ձեռքէն, լում՝ կէփէ, գալով կ'առնէ, լում՝ կաշէ՝ կուտայ աղոցկընին: Քանիմ՝ զգալ կուտայ, մէմ՝ ա զոճա մաղմ՝ կը գտնի, կառնէ ու քէօզ կրակին մէջը կը ցկէ: Յիւրը կիմանայ, մէմ՝ ա անպէս ճիգոցն զընի օր աս խեղճ մարդը էրկու անկճով խնայ կը:

Ե.

Մէ կուզ ջաղջալանմ՝, օրուանմ՝ մէկը մէննալ մնայ կը ջաղացկը: Քնեկու օր զըլի, կաշէ օր ոտտանէքը դուռու դուռնան առաջ խառնիք դուզան կը: Գուզան ու տոռը ջաղջին օրթան պար բռնեն թռչին կը: Քիչմ՝ կանցնի, առոնցէն մէկը դուզայ աս ջախջըպանին ձեռքէն քաշէ պարը տանի կը: Աս խեղճը չարասըզ մտնի կը պարն ու տարաղայ կը: Ստտանէքը կաշեն օր շասիկ կուզ ունի, խնդան կը վրան ու ձէնիքը ցկեն կանչեն կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ՝ ա կըզին,

Կուզէ կուզ:

Ասիկա միամտութիւնով անոնց հետ կանչէ կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ՝ ա կըզին,

Կուզէ կուզ:

Խորոզ խօսումն պարէն օր գելին, կըռնն. «Աս լաւ մարդ է, իրեն արտառ վրան չառաւ, էկէք ասոր կուզը վերցնենք: Կըսին ու կուզը վերցնեն գելին կերթան կը:

Առաւօտուն ասիկ մութմութ գելէ վազզէ կը դրկից ջախջախին քովը, նախ կէնէ թը իրիկունը սատանէքը էկան կուզը վերուցին:

«Աս լաւ բախտի է» ասիացէ, կըսէ մէկալ ջախջախանը, օր ինքն ա քիչմ' կուզեան է էզէ, հըմը ասիսս օր կուզա քաքէն հեռ չեն հանէ, Աստուածա ասիես, թող իրիկունս ա հս պառկիմ ջաղապքա, բէաքիմ' իմ կուզա ա վերցնեն:

— Լաւ, կըսէ, պառկի:

Իրիկունէ աս ջախջախանը դուզայ ասոր ջաղապքը բէաքայէկը: Բէաքայէ, բէաքայէ, հողին գելէ: Գեջտան գէջ սատանէքը գուզան. ջաղջին օրթան պարը զուամիշ կէնեն: Քիչմ' ետե ասոր ա կառնեն պարը թռչին ու կանչեն կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ' ա կըզին,

Կուզէ կուզ:

Աս ջախջախանս ա միտքը թրեր է օր կուզը քաքէն հեռ վերցը-
նել տայ, ճուայ կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ' ա կըզին,

Կուզմ' ա աւելի

Կուզէ կուզ:

Սատանաների փութիւնը պըծնի կը, «կուզմ' ա աւելի գուզէ», կըսեն, ու բերեն առաջի վերցուցած կուզը ասոր մէջքին գնեն կը: Ասիկ գըլլի էրկու զաթ: Ծափ գարնեն, խնդան կը վրէն ու թաղեն կերթան:

Առաւօտուն ասիկ քիթը կախ գելէ կէրթայ առջի ջախջախին գտնգտա կէնէ գլխուն էկածը:

— Խնչ էսեմ, կըսէ առջի ջաղջախանը, ինծի տապէս ըրին, քեզի ա տապէս:

2.

Կուռնաշէտ Մուսիկենը տեսնին կ'օր գիշերները իրենց ձիուն ետը դայիմ հռանն կը. գիմանան օր սատանէքը գուզան ձին հեծնին դո-
մին մէշը քշեն կը: Բերեն սե ձութ քաշեն կը ձիուն վրան: Սատանան գուզայ հեծնի կպնի կը ձիուն: Սապախտան գուզան օր ձին արուն քրտինք է մտեր. սատանամ' ա վրան նստեր է: Մախաթմ' բերեն չու-
լուկեն կը միտը, տաք ջուրը լըլեն կը ձիուն վրան, սատանան վրայէն պըծըցընեն կը: Օխթը տարի իշու պէս դառեցնեն կը: Օխթը տարին

օր թըմըմի կը, սատանան մէ պղտի աղջկանմ' աղաչէ կը թը մէմ' խի մախաթը գիօքսէս հանէ, ա՛ն ա չղխառլթենէն հանէ կը: Օ սահաթ սատանան գուղայ կայնի կը օդին գլխն ու կանիծէ, թը ձեր տունը դէքը պահատ չըլլի, ու դայալ կ'անցնի: Տէյմ' օր հիմի անոնց անէն դէքը անպսկտա է, ինչքան խաբկեն չի իտարկի:

Է.

Պապիս հարը ինչդ ղլլի, մէ օրմ' սատանամ' բռնէ կը, ասեղը դէօքը շուպլպէ բերէ կը տուն: Բերէ կը տուն, օխթը տարի բանեցընէ կը, հըմը ինչ օր կըսեն, անիկ թէարսը կէնէ. կըսեն գընը թեզմ' ջուր բէ, կերթայ էադմ ուշանայ, գարտակ գուղայ կը, կըսեն. մի էրթայ հայ բերէ, կերթայ թէզմ' բերէ կը: Օխթը տարին օր թըմըմի կը, ա՛ս սատանան պղտի աղջկանմ' կըսէ կը թը՝ ինչ գըլլի, խի ասեղը հանհ: Աս ա չղխառլթենէն հանէ կը: Օսահաթ կըսէ կը թը ձեր ամենեքուն մէ կուշար խոռ (պակաս) ղլլի, ես ա ձեր թորամին (սերունդ) թաթուպա ղլլիմ, կըսէ կ'ու պաթմիշ գըլլի. աէյմ' օր հիմի ա մեր ամըններուն մէ պռունկը կտառի կը:

— Հադր մեր տունը հէչ կճուճ սաղ չի մնայ: Իմ պապս ա մէ սատանամ' է բռնէ, կէնա օխտը տարի դատեցըրեր է, եի օր աղատուեր է՝ անիծեր է թը ձեր տունը սաղ կճուճ չմնայ: Ու աէյմ' օր հիմի մէ պռտուկմ' սաղ չէ մնացէ:

Ը.

Մէ օրմ' Ջախջըպանը Ջաղացը մէննակ կը մնայ: Մէննակ կը մնայ, մէմ' ա տեսնի կ'օր մէ սատանամ' էկաւ, դիւմ դիւզ առաջը կայնաւ: Ջախջըպանը վախեցաւ յետ փախաւ, սատանան ա յետ փախաւ ու տնադն էկաւ: Ետե հարցուց թը անունդ ինչ է:

«Ես ընծի, ըսաց Ջաղջըպանը, քու անունդ ինչ է:

— Ես ընծի, ըսաց սատանան:

Ջախջըպանը տեսաւ օր սատանան իրեն անաղը կէնէ, վերուց ձէթն ու վրան գլխը ձեթոտեց: Սատանան ա վերուց ձէթն ու խելաւ լամա շըջեց իրեն գլխուն: Փարս չէր տուեր օր սիրտը ցաւիր: Ետե Ջախջըպանը վերուց կրտկն ու մօտեցուց օտախերուն: Սատանան ա օտախթ խրեց կրտկն ու օտախերուն չմօտեցուց, կրտկն աճաւ, ու բոցը տուեց ջանը: Սատանան հիմի վեր վեր կը թռչի ու ինչ կը ճուայ, ձէնը սաղ աշխարք բռներ է: Ատոր ձէնէն սատանէքը թափան ու հարցնեն կը թը վի՛վ էրաւ:— Ես ընծի, ես ընծի, կըսէ սատանան, ու պատէ պատ կը դարկուի:

«Դու քեզի օրա, տէ գընը քաչէ, կըսեն սատանէքն ու թողնեն քաչուին կը:

Թ.

Ջաղացն օր հնարեն կը, չախչախ չեն զիտնայ կախէ, բռով բըռով ցորեն պիտի լըին հըլուկիկն, օր աղայ: Մէ օրմ՝ ինչդ զլլի, ջախջըպանը կըսէ կը թը, տղէք, էսօր ջաղացը անպէս լաւ ալուը աղաց օր: Ատ վախթն ա սատանան դուռը գլլի, վոսքը անկէ կըսէ. «Մըկըր չախչախ կախեցիր»: Օսահաթ սատանի վոսքի լման չախչախմ՝ շինեն կախեն կը, ջաղացը ֆուը, ֆուըլ դառնայ կը:

Ժ.

Ինչդ գլլի փուխարայիմ մէկը սատանայիմ՝ էտչըր մանի կը: Ասիկ զերցընէ առ ախքախն օսկիմ՝ կուտայ կը, ու կըսէ կը թը՝ առ տար մանտուէ, քեզի հմար խարջէ, հըմը մէ փարամ՝ քեսիա տակը թող, ան ալի կը լցուի: Ախքատը կառնէ կը օսկին, տանի սառաֆին բողմիշ կէնէ, մէ փարէմ ցիէ կը քեսին տակը, մնացածը խարճէ կը: Քիշմ՝ կանցնի, կաշէ օր քիտան օսկով լիքն է: Ալ առոր քէֆին քէֆ չի հասնի, զոնխանէք կը շինէ, կուտէ խմէ քէֆին կաշէ: Սատանան գուզայ առոր կըսէ կը թը՝ առ քու փարաներէտ դրկցներու ա տու, թող տնոնը ա քեզի պէս հարստանան, ուտեն խմեն քէֆ էնեն, սալթ քուր ու ախպար ջոկեն: Ատոր ա ջանին միննաթ, իրենէն ինչ կերթայ, կանչէ կը դրկցներուն, լաւամարթի գլլի, անմէնքին մէ մէ օսկի կուտայ ու սորվեցնէ կը, թը՝ մէ մէ փարա քիտաներու մէջ թողէք, օր կէնա լցուի: Անոնք ա կուրախնան, առոր հետ ախպար գլլին, կուտեն խմեն քէֆներուն կաշեն, ալ պառն ինչ է, ժամն ինչ է:

Ըշաը իսի ֆարմասոններն ա օր կան ինչ է, տառնց ջնսէն էն, վար անցնին բիւրքիմ, աշխարհը մունտուեցին:

ԺԱ. 1)

Փուխարայութենը քիշմ՝ սլամեր էը, տունը քանիմ՝ ջուալ կորկոտ ունէի, բարձայ ձիուն, տարայ Ախալցխա օր ծախիմ: Տարայ Ախալցխա, ձին քաշեցի խանը, կորկոտը տարայ մէյտանը, կամաց կամաց ծախեցի, կոտմ՝ էրկու մնաց: Աս էրկու կոտի հմար տէյ իրիկուն բէաքլայցի միւշտարի չեկաւ, օր ծախէի, սապախտան մըլթումութ էլլէի գայի: Աշեցի օր միւշտարի չի գայ, նստայ կորկոտին վրան ու ձեռքս զրի չեանկիա քիշմ՝ կնքուարտեցի: Դադրած հարբած մարդ, թէզմ՝ քունս տանի քնիմ: Մէմ՝ ա մէ սև մարդմ՝ ձէն տուեց ինծի, ըսաց. «Ի՞նչ ես իտեղ քնէ»: Զարթնայ աշեցի օր էլլէի զիշեր է անցէ, տառը դերն էլեր էն, մարդ մուրդ քաշուեր է իրեն տունը:

1) Պատմողը Սաթխայի ծաղկար Միոյ ծերունին էը:

«Խաիկ ինչ է, հարցուց առաջս կայնած մարդը:

— Հէջ, ըսի, կորկոտ էի բերէ ծախելու, քիչմ' մնացեր է, չծախուաւ օր էլլէի էրթայի:

«Է՛» ինչ գուգես, չեղաւ, չեղաւ, աս ա ես առնեմ խլըսիս, ըսեց:

— Խնչ կուտաս տու, ըսի, Աստծուն յայտնի է օր կոտոր մանէթիմ' էմ ծախէ:

«Լաւ, ըսաց մարթը, չալկէ էրթանք, տունը մօտիկ է, դարտըկէ՝ փարէքն առ գընը:

Էլայ կորկոտը չալկեցի, ընկայ ատոր էտըթին գնացի: Գնացինք էլանք ռապատը, դայըստըններուն մէջ մէ մաղարամ' մտանք, աչեմ իրեր հատ արծըթէ մաշալլաներ վառին կ'ու արեի պէս լուս կուտան: Մաղարին մէջ մարդ չկար: Իստեղ քիչմ' նստէ, ըսաց մարդը, այմի ադան գուգայ փարէքտ կուտայ: Գորկոտը դրի վար, քարիմ' վրայ նստայ: «Քիչմ' անցաւ՝ մէմ' ա դաւուլ գուռնի ձէն էկաւ. էս լաւ է, ըսի, ըլլի օր հարսնիք ըլլի, զաթի անօթի էմ, լաւմ' կշտանամ կը: Մէմ' ա հարս, աղջիկ, տղայ խաղլէն խաղլէն էկոն, «քարով կորկոտ ախպար» ըսին ու մէ մէ բուռ առան բերնները ցկին: Նոր օր, ըսի, խէրը գտայ, մէ մէ բուռ առնելէն բիտտուն պտի նաղդեն: Դորթ ա օր, ասոնք կորկոտս խտակ խտակեցին, էլան ձեռք ձեռքի բռնեցին ու թռան: Շտե նստան օր հաց ուտեն, ինծի հետ էկող մարդը մէ մենծ լանգեառլիմ' փլաւ լցեց բերեց ինծի օր ուտեմ: Անօթի, փորս վեց վեց կէնէ, վրայ ընկայ օր ուտեմ: Չանչս կըզարնեմ տանիմ կը բերանս, կաչեմ բան չկայ, փորս բան չի էրթայ, ըլլի օր, ըսի, քունս գլխս է, չեմ կընը ուտէ, աչքերս սրբեցի, գեառգիւլէամիշ էղայ, աչեցի օր փլաֆը ալի անպէս պխած առաջս է: Աուճմ' դարկի տարայ բերանս, ծամեմ կը, կենա բերանս բան չկայ: Աչեմ անոնք հաւար հաւար կուտեն: Ալ ամօթուս ձէն չհանեցի: Մէ քիչմ' անցաւ ան մարթը լէանգեառլիմ' թիթիթ բերեց: Ըսի աս լաւ է, մսերը կտոր կտոր կառնեմ կռծեմ կը, բեալքի բերանս բանմ' մոնի: Աւայ մսի կտորը, տարայ բերանս, ծամեմ կը, առկէքս իրար կը դիպչի, ցորեն հատիմ' չափ բան ա փորս չի էրթայ: Չարսըզ բերանս սրբեցի, անօթի ծառաւ յետ քաշուայ: Անոնք կերան խմեցին, էլան քիչմ' ա թռան, ու քաշուան գնացին: Մարդը կէնա էկաւ, ըսաց. «Գիշերս ֆոս հանգստի, սապախտան ել, փարաներս առ գընը»: Լաւ, ըսի: Բերեց մէ բմբլէ մինտարմ' ցկեց օր մէջքէս հետ, Խօղանն ա խտակ, փափիւկ: Ո՛ւֆ, ըսի, ասպէս գողնքի մէջ հեշ չեմ պառկէ: Թեզմ' շորերս հանեցի, չիփ չալխցայ, ընկայ գողինքը: Գողինք ընկնիլս իմացայ, կողքս էկաւ քարին, տէյմ' օր հիմի ա ցաւի կը: Էլայ աչքերս սրբեցի, հալվըներս հաքայ, քարին վրան կուշ էկայ ու տէյմ' օր լուս նէա քուն, նէա արթուն մնացի:

Սապախտան աչեմ ան մարդը կէնա էկաւ: «Բալէ, ախպար, ըսաց,

քալէ փարաներտ առ գընը»: Ելայ հաղորուորայ օր էրթամ, ըսեց. Ասպէս գընը, զասապխանի առաչը մէ սե շունմ' կայ, քեզի օր տեսնի, քուշուկիւսմիշ գլլի, գըյնի առաչտ կերթայ, անսր էարթիէն գընը, ան քեզի աղային քովը տանի կը, աղան քու փարէքտ կուտայ:

Դլսիս ուսէ փարաներտ, ըսի մարիս մէչը, ձեզնէն վեզ է խեր տեսէ, օր ես տեսնիմ, լաւ է օր հոգիս առնեմ ասոնց ճանկէն փախչիմ աղատիմ: Լաւ, ըսի ատոր, կերթամ: Ելայ զուս. ճամփաս զասապխանի կողմն էր. ըսի, ատամ հիմի, անցնինք զասապխանի առջէն տշենք ինչ գլլի: Եկայ զասապխանի քովը, աշեմ մէ ու զաղարմ' վողդեց ոտվիցս փաթթըւաւ: Թաւ վրէս, քուշուկիւսմիշ էլաւ, ետե ա առաչս ընկաւ ու գնաց: Միտքս փոխուաւ, ըսի տեսնինք վերջը ինչ պիտի ըլլի, ընկայ ատոր ետեն ու գնացի: Գնացի, գնացի, մէմ' ա տեսնիմ մաղարեցէմ' մէ մաղոս մարդմ', կրունկները առաչը, գուս էլաւ, ըսաց. «Ինչքան պաի հասնի քեզի»: Ըսի. «էրկու մանէթ»: Հանեց էրկու մանէթս տուեց: Փարաներն առայ, դառցայ հարցուցի թը աս շունը ինչ շուն է:

— Աս շունը, ըսաց, հարամ ու շառ բերող է, կայնի կը զասապխանի առաչը, թէակար զառապը խափեց, աւել փարայ առաւ, տո փարան վերցընէ փերէ կը ինծի, թէակար միս առնողը խափեց, աւել միս առաւ, ան յաւել առածը կառնէ գուզայ կը:

ԺԲ.

Դամուրշուն մէկը ոահաթ գլոխ «նալլաթ քեզի սատանայ, նալլաթ քեզի սատանայ» կըսէ կը: Սատանի հերսը գեղլէ, մարդու զպալով գուզայ ասոր դիւքանը՝ կըսէ.

«Ամի ջան, ինծի աշկերտ չեմ վերցնէ: — Ինչի չէ, դուրպան, արի, կըսէ ուստան: Ասիկ ատոր քովը աշկերտ կը մտնի, նստի կը մէ քեօշամ, կառնէ չաքիւճը ձեռքը, թըխկ-թըխկ բան շինէ կը: Օրմ' էրկու կանցնի, ասիկ իրեն ընկերին խրատ կուտայ կ'օր գայ, էրկուսով մէ դեաքմ' խաղան աս ուստին գլխուն: Աս սատանան փիլ էխտիարի զպալով գուզայ մտնի կը ասոր խանութը, կըսէ. «Աստեղ ջահիլցնեն կը մարդու»:

— Ինչ, կըսէ ուստան, մարդն ա ջահիլցնեն, նոսրըցուցնէր ես, ինչ է:

— Ինչի, ինչի, կըսէ աշկերտը, ես ֆոս չեմ, ես ջահիլցնեմ կը:

Ուստի խելըը հէշ տեղ չի էնէ, հըմը շատ օր կը գուռեն, կըսէ, ինչ կէնես էրէ: Ասիկ գովիքն ախել կուտայ, կըսէ թեղցնէ կը, բերէ էխտիարին ձեռքը վոտքը կապէ դնէ կը օճախը. քթոցմ' գործը ա լըլէ կը գլխուն, կըսէ ուստին. «Անցի փքսին էսեր փչէ»: Ուստան փուք-

սը փչէ կը ու էրկնցած կաշէ թը խելառուկը ինչ կէնէ: Կաշէ օր էխտիարը վառաւ մոխիր կռուաւ, մէմ' ա քիօզին միշէն մէ ջահիլ աղամ' թռաւ կայնաւ օճխին զլոխը: Ուստան զարզնդի կը: Սաղ աշխարհ ձէն-ձընուի կը թը ֆիլան դամիւրչուն խանութը փիր էխտիարնեւուն ջահիլցընեն կը: Աս օր ձէնձնուի կը, մէ թուղջարմ' (մեծ վաճառական) բառնայ կը ձիանը օսկի արծաթ, զուգայ ատոր խանթին առաջը գիշնի, կըսէ. «Ուստա, իմացեր էմ օր դուն էխտիարնեւուն գեանջըցընես կը, ախա աշխրբի օսկին էմ փերէ քեզի, օր ինծի ա գեանջըցընես»:

— Լաւ, կըսէ ուստան, մարդիկա թող էրթան, էգուց գանքիզի առնեն էրթան:

Աս թուղջարը օսկու բեռները վար թափել կուտայ, մարդոցը ճամփէ կ'ու նես գուգայ: Նես գուգայ, աշկերտը կըսէ ուստին թը՝ սաղ աշխարհը խօսի կը թը մարիֆէաթը աշկերտինն է, ատոր ա դուն գեանջըցու, թող տեսնին օր քու ձեռքէա ա բանմ' գուգայ:

— Լաւ հըմը, կըսէ ուստան, ձեռքէա զորթ չի գայ:

«Ինչ է օր, վոտքը ձեռքը կապէ դիր օճախը, քթոցմ' գործելի ա լից զլխուն, ես ա փութը կը փչեմ, քիչմ' պիտի ճուայ բոռայ, գեանջընայ էրթայ»: Ասոր խելը պառկի կը, բերէ թուղջարին վոտքն ու ձեռքը ամուր կապէ ցկէ կը օճախը, քթոցմ' գործելի ա լլլէ կը զլխուն, ինքն ա կայնի կը զլխուն վերիթին: Աշկերտը կանցնի փքսին ետըթին ու ինչ կը փչէ. բոցը էրկինը գեւնէ: Խեղճ էխտիարը ճուայ բոռայ, շատ չապալամիշ գլի, խիւլստա վառի մոխիր կը կտռի:

Ուստան կաշէ օր էխտիարը մոխիր կռուաւ, շուարի մնայ կը: Ծօսս ինչ էղաւ, կըսէ ու ծնկներուն կը զարնէ:

Աշկերտը խնաղէն գուգայ առաջ, կըսէ. «էղաւ, էղաւ, դուն ինչ էնես, շատ էխտիար էր, կրակին չգիմացաւ»:

Ուստան օր շատ սրորուի կը, աշկերտն անոր ումուս կուտայ թը՝ դարդ մի էնէ, ես քեզի պրծըցնեմ կը, մէմ' ա բիրտան դայալ կանցնի: Ուստան մողըրի մնայ կը: Մութեմութանց մարդիկը գուգան կըսեն. «Ուր է մեր աղան, գեանջըցուցիր»:

Ուստան կարկըմելէն կըսէ կը թը ձեր աղան փիր էխտիար էր, կրակին չգիմացաւ, վառաւ:

Վայ, կըսեն, մեր աղային գեանջըցնելու տեղ սրպանցիր:

Ատոր բռնեն տանին կը թաքաւորին, գանգատ: Թաքաւորը ուխտի կ'էնէ, գիմանայ, հրամայէ կ'օր ատոր տանին կախեն:

Տանին կ'օր կախեն, շուանը ցըկեն կը բուկը, էն է օր պիտի խելդեն, սատանայ աշկերտը քառուս ջուխտ չարուկ ումուղին ցկած բիրտան անկուի կը առաջը: Ուստան օր ատոր տեսնի կը. «Պրծցնէիք պիտի, Աստծո՛ւ խաթե՛ր, օգնէ, կըսէ»:

— Իստեղ աչէ, իստեղ, կըսէ սաաւանան, քառսուն ջուխտ չարուխ էմ մաչէ օր քեզի իստեղ էմ հանէ, ալ ի՛նչ պըծըցընէի:

*
* *

Ամէն մի երեխայ ունի մի պահապան հրեշտակ, որ թւերը պարզած կանգնում է մանկան սնարին և ձեռի կարմիր խնձորով զբաղեցնում նրան: Սա պահպանում է նրան չարից, կտրում է նրա եղունգները, երբ երկարում են: Իսկ երբ երեխան փոքր ինչ մեծանում է, այնպէս որ կարողանում է մօրը լաւ ճանաչել, պահապան հրեշտակը խաղում է նրա հետ, մնաս բարով ասում և սաւառնում երկինք:

Իւրաքանչիւր մարդու երկու ուսերի վրայ ևս կանգնած են մի մի հրեշտակ: Նրանցից մինը՝ որ կանգնած է աջ ուսին, բարի է և գրում է ձեռի մատենում այդ մարդու գործած բարի գործերը, իսկ ձախ ուսին կանգնածը՝ չար է և գրում է նրա չար գործերը: Վերջին դատաստանին այս երկու մատենները միմեանց հետ համեմատելու են և որն որ գերակըշռեց, այն կողմին պատկանելու է մարդը:

Ժողովուրդը հաւատում է և տան պահապան հրեշտակի, որ բնակում է ալիւրի ամբարի վրայ:

Կան և տաք հացի բարի հրեշտակներ, որոնք հաց թխած միջոցին սաւառնում են թոնրի շուրջը և եթէ մինը նեղացնէ հացթուխին, սրանք խփում են նրան:

Կայ և թթխմորի ոգի, որ թթխմորը վերուցած և խաչակնքած միջոցին եօթն անգամ Երուսաղէմ է գնում, լուս գերեզմանը համբուրում և վերադառնում: Երեկոյին, երբ տան պահապան հրեշտակը գալիս է, սա է բաց անում դուռը և ընդունում նրան: Սրա մասին մի կին պատմում էր.

Թաժայ հարս էմ, կերսանցս տունը խմոր կը շաղուեմ, շաւղեցի շաւղեցի, ձունն իմ գլխու, ի՛նչ գիտեմ թը թթխմորը գլխանց պիտի վերցւի: Մէմ՝ առչեմ կեսուրս էկաւ քովս, ըսաց. «Ըխչի, թթխմորը խաչակնքեցի՛ր»: Գլխով էրի թը՝ հըլը չեմ վերուցէ:—Վ՛՛՛՛՛՛՛՛, ֆողը գըլխուս, էքաւ կեսուրս ու կարմիր կարմբաւ. ըխչի, ըսաց, քու մէքա, ձունս գլխուն, քեզի հէ՛՛՛ թան չէ սորվեցուցէ: Զիտես օր թթխմորը գլխանց պիտի վերնայ, խաչակնքուի, վար գլուի, օր՝ էրթայ

քէարվընին հասնի, մէկալ թթխմորներուն հետ օխթը ժոււմ Երուսաղէմ էրթայ, լուս գերեզմանը համբուրէ: Ախր աւքան օր ուշացուցիր, չէ օր հիմի կերթայ յետ գալողներուն մեղնէն գանդատ կէնէ թը՝ անքան թաթակիչ էմ կէրէ՝ օր թեկրս կոռուր է: Իրիկուան ա օր տան պահապան հրեշտակը գայ դուռը ծեծէ, թը՝ թթխմոր, դուռը բաց, չպիտի բանայ, ըսէ պիտի թը՝ անքան թաթակիչ էմ կերէ, օր թեկրս կոռուր է, չեմ կրնը տեղէս էլլէ»:

* *

Բացի հրեշտակներից ժողովուրդը հաւատում է և այլ ոգիների, որոնցից գլխաւորն է ջրային ոգին, ջրի աղջիկ կամ փերի ղզին¹⁾: Թէ որպիսի կերպարանքով է ներկայացնում նրան ժողովուրդը՝ հետևում է հետևեալ պատմութիւնից.

«Գարունքին մալ կարծէի, մէմ՝ ա աշեմ մէ պոյով պուսով, բորն-տիկ աղջիկմ՝ էկեր մալի քովը կայներ է: Բլաչի, ինչ գուգես, ըսի, ձէն չհանեց: Կաշեմ, լուսն էրեսէն կաթէ կը: Մատօ, ճուացի ընկերիս, արի իսի աղջկան բռնենք: Աղջիկն օր աս իմացաւ, թողեց ու փախաւ: Ես ընկայ ետեւ. ան կերթայ, ես ետեւէն. աստից անտեղ հեռու չի ըլլի ինծէն, գիտես, տիրացու ջան, իտպէս կէնեմ թը բռնեմ (վրայ էր ընկնում) չեմ կրնայ, կեսա առաջ կանցնի: Էաղմ անդ ատոր ետեւէն վազեցի. մեր Ալէքն ա մալը գուգար, տեսաւ օր մէ աղջկանմ՝ ետեւէն վազեց կը, ճուաց. «Ատիկ փերի ղզի գըլլի, Յիսոս Քրիստոս ըսէ»: Աս ըսելուն պէս աղջիկը դայպն անցաւ: Հըմը ատ թերմչի աղջիկը անպէս սիրուն էր օր՝ բռնէի, ալ հացն ընչուս էր պէտք, ջուրն ընչուս: Պոյով, պուսով, չէկ չէկ մաղերը աւել օտվիրը, ուսերու վրայով բաց ցկած: Գիտես, տիրացու, հալաւ չունիր, գլխուն մաղերը ծածկեր էին սաղ գեովտան: Պիճիլի թութիլի օտվիրը օր գետին չէր գնէ, գիտես թը կանանչ կը բուսնիր տեղը: Թշերը կարմիր՝ մէկ մէկ խնձոր, ունքերը կամար, աչքերը խոշոր, բերանը պզտիկ, պոկները վարդի թեր, գիտես թը Աստուած բան չէր ունեցէ, դալամն առեր ասոր նշխեր էր»:

Երեւակայելով փերու ղզուն որպէս գեղեցկութեան կատարելատիպ, ժողովուրդը նրան մարդկանցից սերած և Աստուածութիւնից անիծուած է համարում:

Ահա այն պատմութիւնները, որով ժողովուրդը բացառու է նրանց ծագումը:

¹⁾ Այս յօդուածը տպուել է La revue des traditions populaires-ի 1895 թ. № 1 երես. 1—9.

Ա.

Քրիստոս օր տառանորդ ժողուեր կը, շատերը լաւ տղոցն ու աղջկներին պահէին կը, օր ատոնցէն տառանորդ չտան: Օր ժողուեց պրծաւ, տեսաւ օր բիտառն դարձըւորածներ էն, հասկըցաւ թը բանը յուր տեղն է, լաւերը պահեր էն, դարձաւ ըսաց թը՝ ալ չկայ: Ըսին թը՝ չէ, չիք: Թը կայ, չիք դառնայ, ըսաց Քրիստոսը: Օսահաթ առ պահվըտածները չիք դառն, աներեւութացան: Տէյմ՝ օր հիմի ա տառնը կան, կուտեն խմեն, աճին բաղմանան կը. եփ օր ա սրտերն ուզէ, մարդոց էրեկն կը:

Բ.

Ասու հրամանով օր Նոյը տապանը մտաւ, Աստուած հրամայեց օր տապանի մէջը սուրբ մնայն: Էղաւ օր Նոյի Քամ տղան սուրբ չմընաց, տառըէն էղան մէ տղամ՝ ու աղջիկմ: Եփ օր ջուրը քաշուաւ, Աստուած տապանի դուռը բացեց, բիտառն մէկ մէկ դուս էլան, հըմը առ էրկու տղին ամօթներուն նեսը թողին: Աստուած դուռը կայնած էր, հարցուց թը ալ մարդ չմնաց:— 2իք, ըսին:— Թէ կան, չիք դառնան, ըսաց Աստուած:

Ան սհաթին առ ախպարն ու քուրը աներեւութացան: Առ փերի ղղիններն օր կան հիմի տառնց տղաքն էն: Ատոնք խի մարդու պէս էն, հըմը ուզենան կէրենան, ուզենան չեն էրենայ:

Փերի ղղիններն բնակում են գետերի մէջ, որտեղից շատ անգամ դուրս են գալիս նստում գետի ափին, ժայռերի կամ մօտակալ մի աղբիւրի քարի վրայ և ոսկէ սանրով սանրում իրենց շէկիկ, մինչև ոտները հասնող մազերը: Սրանք շատ անգամ երևում են երիտասարդների և նրանց հետ սիրւում: Մի քանիսն էլ կանացի հանդերձով գնում են գիւղ և առանց յայտնելու թէ փերի ղղի են, ապրում են մի երիտասարդի հետ, որից և ունենում են որդիներ:

Այս կէտերի մասին պատմում են հետեւեալ գէպերը.

Ա.

Օվայ Թաւթայ գեղէն մէ տղամ՝ մէ օրմ՝ Դիմզիմու ձորով էրթցած վախտը էրկու լսի կտոր աղջիկ դուգան, ձեռէն բռնեն կ'ու քաշեն տանին կը ջըին տակը մէ լաւ օղամ: Տանին կը առ դարգըրուն օղան, նստեցնեն կը, հալուայ, գաթայ, թիւրլի թիւրլի եմակներ հրամցընեն կը, հետը ետրանութեն կէնեն: Տղան հասկնայ կ'օր ատոնք փերի ղղի

էն, դողը բռնէ կը: Նստի գուլայ, աղաչէ կ'օր իրեն թողնեն էրթայ տուն: Ատոնք չեն թողնէ, մէ սաղ շարաթմ' գուրգուրանքով, զօռով ատոր պահեն կը ատանդ: Վերջը տեսնին կ'օր տղան դաֆթ չիլի, գուղէ օր էրթայ, կըսեն. «էրթա» օրա, փարի ետ գուզան»: Անիկ խօսք կուտայ օր քանիմ' օրէն դառնայ դայ: Ատ փերի զղինները բերեն էազմ' արծթէ կոճկներ, ջաւահիր, օսկի կուտան կը ատոր, ջրէն դուս կը հանեն ու ճամբու կը դնեն: Տղան աթալ թափալ տուն գըյնի, պատմէ կը թը փերի զղինները Գիմգիմու ձորը իրեն բռնեցին տարան իրենց օղան, շարաթմ' պահեցին. վերջն օր ինքը շատ լացեց, աղաչեց, թողին օր էրթայ, քանիմ' օրէն ալի գայ: Քոզի արծրթէ կոճկները, ջաւահիրն ու օսկիներն ա ցըցընէ կը ու կըսէ կը թը անոնք տուին: Սաղ գեղը ձէնձնուի կը ատ բանը. անմենքն ա գուզան փերի զղիններուն տուածներն տեսնին կը: Տղին ա լամ' մուզաթ կենան կ'օր փերի զղինները կենա չտանին: Ամիսմ' էրկուս կանցնի չի անցնի, աս տղան խելոռի կը: Սաղ էրկու տարի խելաւ պըտըտի, ջրերու զրաղը նստի կանչէ կը: Մէ օրմ' արիւտան գըյնի ջուրը խելղի կը:

Բ.

Մէ բռնատ տղամ' պսակուի կը. սաղ տարիմ' կնկանը հետ սիրով ապրին կը: Հնձի վախթը կերթան իրար հետ հնձեն կը արար: Զօգն օր կը զօռէ՝ գիշնին գեօլը իրար հետ լողնան կը: Քիչմ' լողնան կը չեն լողնայ, բիրտան կնիկը ջրի միջէն դայալ կ'անցնի: Կնիկ ասթին, կնիկ անթին՝ կնիկ չկայ: Մարդը գուզայ Քեօսայ տէրտէրին քովը Վեց հազարեանը աշիւ կուտայ: Քեօսայ տէրտէրը կըսէ կը թը՝ տարիմ' քովս բաղիհաւա ծառայէ՝ կնիկա դանիմ: Ատիկ կնկանը սիրուն սաղ տարիմ' առանց մէ քու կապէկիմ' ծառայէ կը: Տարին օր թըմըմի կը, տէրտէրը ատոր գերմ' կուտայ ու կըսէ կը թը՝ առ աս գերը մութումութ գընը 2օպնի կարմնջին վրայ կայնի. գիրը էրկու մատիտ արան բռնէ. փերի զղիքը գուզան կ'անցնին, ան վերջինը քուկտ է. գիրկը տղամ' կայ, խլէ տղան ջուրը ցկէ ու իրեն առ գընը: Ատպէս ա կէնէ: Մութումութ կերթայ 2օպնի կարմնջին վրայ գիրը էրկու մատի արան բռնէ կայնի կը: Փերի զղիքը գուզան կ'անցնին: Ան վերջը մէկմ' գուզայ, գիրկն ա տղամ: Ատ մարթը ճանչէ կը ատոր, վաղղէ տղան խլէ ջուրը ցկէ կ'ու իրեն կառնէ կերթայ:

Գ.

Գիմուրգա գեղը Վարթան անունով մէ աղքատ մարդմ' գլի: Ատոնք մէ պլատի արամ' կուսենան, անմէն օր կերթայ արտը պառկի կ'օր մուզաթ ըլլի: Մէ օրմ' ա պառկեր է, կաչէ օր էրկու փերի զղի էկան քովը պըպըղան: Մենծը վերուց ըսաց թը՝ այսի աղջիկս քեզի

կուտամ, ինչ ա օր պակասութեն ունիս բերեմ կը, իրար հետ ապրէք, հըմը մարդու չըսես. թէակար ըսես՝ ոչ հոգիտ Ասածուն աաս, ոչ մարմինտ հողին, տէյմ՝ օր ես ձեռքս կըծքիտ դնեմ: Ասիկ ռադի գլլի, փերու դգուն սիրէ կը: Ինչ ա օր սիրտը գուզէ, ասոր մարը բերէ կը: Էազմ՝ վախա ատոնք սիրով ապրին կը, իրեք տղայ ա կունենան: Մէ օրմ՝ ա Վարթանին կնիկը էրթիկը ադուն փռէ կը, տեքերկնկանն ա կանչէ կ'օր թնդրին ջուրը հանէ: Աս վախթը Վարթանն ու փերի զգին նեսը սիրունին կէզէ: Տեքերկնիկը նես չի էրթայ թը՝ մարդ ու կնիկ էն նեսը, կնիկն ա էրթեցէն ձէները գիմանայ՝ գիտենայ կը թը մարդը տեքերկնկանը սիրէ կը: Գուգայ մարդուն կառնէ ձեռք անպէս թուք ու մըէ կ'օր՝ շունն ուտէ կը կատղի: Մարդու հոգուն կը հասնի՝ կըսէ կը թը՝ չէ, չէ, գլխէտ բաներ դուս մի՛ աայ, տեքերկնիկա չէր քովինս, փերի զգի էր:—Թը ինչը: Ասպէս ասպէս բան. արտը պառկած էի, մարը բերեց տուեց ինծի, խօսք ա տուեց օր սրտէս անցածը բերէ: Կնիկը հանդրտի կը, հըմը աչէ օր խեղճ մարդը մըէն էլաւ մըջուրն ընկաւ: Փերի զգին ալ հեչ քովը չեկաւ, ինքն սկսեց բարակ մանեկ, գողինք ընկաւ, հիմի նէա կը մեռնի, նէա կը լաւնայ: Մարդը հասկըցաւ օր փերու անէծքը բռնիր է, աղաչանք պաղատանք կէնէ օր փերուն սիրտը կակղնայ, գայ քովը: Խիւլասա փերու զգին ընկերտանքը զօռնի կը թը՝ մեղք է, գընը քովը: Ասիկ կառնէ իրեն իրեք տղաքը, գուգայ ասոր քովը նստի, ձեռքը դնէ կը սրտին: Մարդը օ սահաթ հանգէ կը:

Ժողովուրդը երեւակայում է և տղամարդ փերիներ, որոնք սովորաբար ամուսնանում են փերի զգիների հետ: Սակայն սրանցից մի քանիսը բացառութիւն կազմելով՝ մարդկանց հանդերձներով գալիս են գիւղ, ամուսնանում մի գեղեցիկ աղջկայ հետ և միասին ապրում: Կանայք հաւատարիմ են լինում նըրանց, քանի որ չգիտեն թէ նրանք փերի են, բայց երբ իմանում են՝ ամէն կերպ աշխատում են սպանել նրանց, այլ չելով թոնրի մէջ:

Այս մասին ևս կայ հետևեալ պատմութիւնը.

«Վախտովմ՝ մէ լուսի կտոր աղջիկմ՝ ջուրը էրթցած վախտը անմէն անգամ տեսնի կը մէ ըռնտիկ տղամ՝ աղբրի քարին նստած: Մէմ՝ էրկուս, ասոնք իրար վրայ սէր կապեն կը: Իրեք տարի սէր քաշելէն ետև պատկուին կը: Գիշերը եփ օր աղան ձեռքը աղջկայ վրան կը դնէ, աղջկայ ջանը դող գելլէ. գիտես թը փշերը ծակծկեն կը: Մէ օրմ՝ ա աղան լողանալու գլլի, աղջիկը դռան ծակէն կաշէ: Կաշէ, մէմ՝ ա տեսնի կ'օր աղան բիրտան օձ դառաւ, օլրուաւ, բաթաթ կառաւ: Լողա-

ցաւ, լողացաւ, կենայ նորէն մարդ դառաւ: Աղջիկը վախենայ, վաղղէ դրկցի կնկանը պատմէ կը: Ան ա կըսէ կը թը՝ կայ չը կայ ասիկ փերի է, կընաս նէ՝ ցկէ թնդիր վառէ, թըչը՝ քեզի ազատում չկայ: Աղջիկը գուգայ տուն, մէկալ օրը հաց էփած տեղը եարանութենով մարդուն կանչէ կը քովը. մէմ՝ ա մէ հացմ՝ կուտ ցկէ կ'ու մարդուն կըսէ թը կախուի հանէ: Ան միամիտ կախուի կը թնդիր թը չը՝ ասիկ օտմիւրէն բռնէ շրջէ կը թնդիր ու խոնչան կորղէ կը բերնին, ինքն ա թողնէ փախչի կը: Քիչմ՝ էսեւ գուգան կաշեն օր փերին վառեք մոխիր է կուռէ:

Փերի զգիների մասին պատմւում է նաեւ հեքիաթների մէջ, ուր ասւում է թէ նրանք երևում են որպէս մի անպիտան գորտ, հաստ գաւազան (կոպալ), ափսէ և ալլն: Մի առ ժամանակ սրանք այս կերպարանքով մնում են և փորձում թէ նախազգալով լարգո՛ւմ են իրենց և այդ գրութեան մէջ: Եւ երբ փոքր ինչ լարգանք են վայելում, ծածկաբար մարդու կերպարանք են ընդունում, տունը աւելում, մաքրում, կերակուրն եփում և ապա նորից կերպարանափոխւում ու պահ մտնում: Սյապէս նրանք շարունակում են, մինչև որ մարդիկ զարմացած դարան են մտնում և նրանց բռնում:

* *

Ջաւախքի ¹⁾ հայ հարսերն ու կանայք երեքշաբթի լոյս չորեքշաբթի, հինգշաբթի լոյս ուրբաթ և շաբաթ լոյս կիրակի երեկոյեան ժամասացութիւնից յետ ալլ ևս չեն աշխատում և առագաստ չեն մտնում ի պատիւ Չորեքմուտք, Ուրբեթմուտք և Կիրակմուտք ոգիների, որոնց նրանք ծննդաբերութեան պաշտպան են համարում: Սրանցից երկուսը՝ Չորեքմուտքն ու Ուրբեթմուտքը կոյս քոյրեր են, իսկ Կիրակմուտք կամ Հիշտէկը սրանց երիտասարդ եղբայրը:

Ծննդաբերութեան ժամանակ սրանք գնում են ծննդկանի մօտ, Կիրակմուտքը նստում է դռան լետեւը, և կատարում քոյրերի պաշտօնէները—գուռը փակ պահել, ջուր, հաւկիթ բերել և ալլն, իսկ երկու քոյրերը կատարում են մանկաբարձուհու պաշտօն, լողացնում, բալուլում են երեխային,

¹⁾ Տպուիլ է La revue des traditions populaires-ի 1895 թ. № 1.

ձուածեղ են եփում ծննդկանի համար և այլն: Երբեմն էլ զանազան շնորհքներ են պարգևում նորածնին: Իսկ եթէ նորահարսերը չեն պատուում նրանց՝ այդ երեկոները սուրբ պահելով, նրանք ոչ միայն ծննդաբերութեան միջոցին չեն օգնում, այլև վրէժխնդիր են լինում, երբեմն սպանելով, երբեմն էլ արատաւորելով նորածնին:

Սրանց մասին պատմում են հետեւելիները.

Ա.

Հարսին մէկը վիրա (միշտ) Չորեքմուտք, Ուրբթմուտք, Կիրակմուտք պահէ կէդէ: Ասոր կեսուրը հէշ ռազի չի ըլլի, ու վիրա վրան տաւորուայ կը. հըմը ինչ կէնես օր՝ հարսը հաւտին զայիմ գլլի, կեսուրին անկաճ չի էնէ: Պառկելու օրերն օր գուգայ, կեսուրը միտքը դնէ կ'օր աս հարսէն վրէժն առնէ: Հարսին ցաւն օր բռնէ կը, դուռը կախէ վրան կըսէ. «Տիա հս կերթամ, թող քու Չորեքմուտքս, Ուրբթմուտքս ազատէ քեզի»: Պառուը դուռը կախէ, գելլէ հերթիկէն կաշէ: Կաշէ տեսնի կ'օր հարսը ձեռքերը վեր վերուց, «Ա՛խ, Չորեքմուտք, Ուրբթմուտք, Կիրակմուտք, դուք իմարտիս հասնիք, թըշ աւ պառւէն խէր չկայ», ըսաց: Մէմ՝ ա էրկու հարս, մէ տղամարդմ' ներս կը մտնին: Տղամարդը կայնի կը դռան առաջը խղմաթ կէնէ, էրկու հարսը ասոր տղան կառնեն, լողացնեն, բալուկեն, պառկեցընեն կը: Պառկեցընեն կ'օրա, կուգեն օր էրթան, հարսը էրկուց գետին շնորհակալ գլլի ատոնցէն ու կադաշէ կը թը անմէն ջափան քաշեցիք, անունն ա գրէք:

Չորեքմուտքը կըսէ.

«Ասոր անունը թող ըլլի Առատուք.

— Առատուածատուք, կըսէ Ուրբթմուտքը:

— «Ինչ օր ուզէ՝ Առատուած կատարէ, վրայ կը բերէ Կիրակմուտքը:

Ասոնք գելլէն կերթան: Կեսուրն օր ատոնք տեսնի կը, ինքը իրան կուտէ: Ուրիշները տարով մեծնան կը, ասիկ օրով մեծնայ կը, խիւղեսաւ աս պառուը ալ չի համբերէ, մէ գիշերմ' գելլէ, աս տղին զոդնայ կ'ու տանի մէշան ցիէ կը վար, օր գիշանը գան ուտեն: Չորեքմուտքը, Ուրբթմուտքը ու Կիրակմուտքը ատ տեսնին կը, կերթան չոպին սիւրուն քշեն կը զիպա ատ տղան: Տղան օր տեսնի կը օշխըրները՝ կերթայ մէկին բռնէ ծծէ կը: Չոպանը գուգայ տեսնի կը ատ տղին, հարցնէ կը թը՝ վեմ էս, վեմ չես, հարս մարտ վեմ էն: Անիկ բանմ' չի կընը ըսէ, խեղճը մասմ' անասուն, ինչ գիտէ հարը վեմ է: Խիւղեսաւ ատ չոպանը կառնէ ատ տղան քովը, իրեն տղայ կէնէ:

«Անունա ինչ է, հարցնէ կը մէ օրմ»:

Աստուր,
Աստուածատուր,
Ինչ օր ուղէ,
Աստուած կատարէ,

կըսէ տղան: Լաւ, կըսէ չոպանը, ատպէս է օրա՝ սիւրում օշխար ուղէ: Տղան գուղէ, մէմ՝ ա կաշին դորթ օր սիւրում օշխար գիպա իրանց գուգայ: Չոպանը ուրախութենէն քիչ մնայ կը թը խեւքը թոցընէ: Օշխարը նես չերածաւն՝ մէմ՝ ա կըսէ տղին.

Աստուր,
Աստուածատուր,
Ինչ օր ուղէ՝
Աստուած կատարէ,
Պուտուկմ՝ ա օսկի ուղէ:

Տղան գուղէ: Մէմ՝ ա գուան առաջը պուտուկով օսկին դրուի կը: Աս չոպանը արթղ դեովլաթ կը կապէ: Մէ օրմ՝ աս տղան ինքն իրեն մտօրուի կը, թը աս ինչ օր գուղեմ՝ Աստուած կատարէ կը, արի խնդրեմ Աստծմէն օր մօրս ու հօրս գտնիմ: Խօսքը հըլը բերնէն չեւած՝ աչքը բանայ կ'օր հօրն ու մօր օրթան նստեր է: Հարն ու մարը փաթ-թուին կը ատոր, ուրախութեններէն չեն գիտնայ թը ինչ էնեն:

Աստուր,
Աստուածատուր,
Ինչ օր ուղէ՝
Աստուած կատարէ,

կըսէ մարը, խնդրէ Աստծմէն, օր աս պատէն ջաւահիր չուայ, աս պատէն օսկի վաղղէ, քիղի գողցող կորցընողն ա՝ վեւ է օրա՝ տրաքի, կտոր կտոր ըլլի: Տղան խնդրէ կը: Խնդրէ կը չի խնդրէ, մէմ՝ ա կաշին օր մէ պատէն ջաւահիր չուայ, մէկալէն օսկի վաղղեց, կեսուրն ա մէկալ օտան բիրտան տրաքաւ ու կտոր կտոր էղաւ ընկաւ վար:

Բ.

Մէ ծանդուտը հարսմ՝ գլլի, մէ օրմ՝ տունը մէննակ օր մնա կը, բիրտան ցաւը բռնէ կը: Կնիկը գուլայ Աստծուն կադաչէ կը թը՝ հըճըպ ինչըդ պիտի ըլլի հալս, մարդմ՝ բիլա չկայ քովս: Մէմ՝ ա կաշէ օր քովը էրկու կնիկմարդ էն կայնէ, մէ տղամարդմ՝ ա գուան յետեր նստեր է: Աս էրկու կնիկմարդը հարցնեն կը ասոր թը՝ ինչի՞ գուլաս, ինչ է էղէ: Հարսն ա կըսէ կը թը՝ ըշաւ տեսնիր կը, ցաւս բռներ է՝ քովս ա մարդ չկայ:—Դարդ մի էնէ, ձագօ ջան, Աստծու օգորմութենը մեծ է, կըսեն, բարով աղատուիս կը: Նաև տղան աշխարհ գուգայ, ասունը

տղան կառնեն, լողացնեն, կաղեն, բալուլեն, դնեն կը աղոցկինի կուշտը. վրան խաչակնքեն, մէ խաչ նշխարքմ' ա դնեն կը բարձին քովը: Նտե կերթան եղով հաւկիթ կեփեն, բերեն կ'օր ուտեցնեն աղոցկնին, ասիկ կըսէ կը թը՝ քուքս, ձեր օտացը մեռնիմ, Աստուած ձեզի ղըրկեց, դուք վե՛վ էք:

— Նս, կըսէ ասանցէն մէկը, Չորեքմուտքն էմ, ասիկ Ուրբթմուտքն է, ինի գոան ետե նստողն ա Կիրակմուտքն է, դուն օր մեր իրիկընները գործ չէիր էնէ ու սուրը մնայիր կը (առագաստ չէիր մըսնում) մենք ա քու խմըտիս հասանք:

Գ.

Հարսին մէկն ա Չորեքմուտք, Ուրբթմուտք ու Հիշուէք հէշ չի պահէ էղէ: Գլի օր ասիկ աղոցկան պառկի կը. չէ՛ օր չարը աղոցկնին հակառակ է, գուգայ կը դուռը թը չը՝ վախթէ դուս խորոզը կանչէ կը: Ասոնք ա ինծի պէս խելացի՝ բռնեն խորոզը մորթեն կը: Չարը նես կը մտնի, մազ գլի, գրչնի հարսին շարթիին մէջը: Հարսը խմէ կը շարթաթը թը չը՝ խելքը կանցնի՝ սահաթմ' էտե հանդէ կը: Մէակար իսա աս թերմաշ չարը օր մազի դպալ կուլ կերթայ, փորին մէջ կէնս սատանայ կը դառնայ, հարսին ջիգեարը կուտէ:

Դ.

Մէ հարսմ' ա ալի ատոր պէս Չորեքմուտք, Ուրբթմուտք ու Կիրակմուտք չի պահէ էղէ: Տղոցկան օր պառկի կը, տղան բալուլեն օրոցկը դնեն կը, քիշմ' հտե կերթան կաշն օր՝ տղան մորթած է, արունը օլուղի պէս վազղէ կը: Տղոցկանը ծնկին կը դարնէ, մազերը կը փեռէ, թը վա՛յ ձունը գլխուս, աս լինշ էղաւ, աս վե՛վ անուշ պալաս արուն լուիկ էրաւ:

Աս վախթը էրկու կնիկմարդ ու մէ տղամարդմ' էրեան կը աշիցը, կըսեն կը թը՝ մենք Չորեքմուտք, Ուրբթմուտք ու Կիրակմուտքն էնք, դուն օր մեր պտաիւր չէիր պահէ, մենք ալ քու աղատ ատ օրը ցկինք:

* * *

Ժողովուրդը հաւատում է և մի ականի հրեղէն ոգիների, որոնց Ալ է կոչում:

Կանաչք պտոմում են.

«Աստուած օր Աթամին ստեղծեց, անոր ընկեր ա ալին ստեղծեց: Ասիկ հրեղէն էք, մէ աչքանի: Աթամ մարմնեղէն, ալը հրեղէն, հէշ իրարու չէին սազէ, ատոր հմար ա Աթամը հէշ չէր սիրէ ալին: Աստուած

տեսաւ օր ալը չկրցաւ ընկերութենէ Ենէ Աթամին հետ, Եւային ստեղծեց: Ատ վախտովանից ալը գիւշման ընկաւ Եւային ու անոր ջնսին»:

Աւքերը կանանց վնասում են գլխաւորապէս տղայաբերութեան ժամանակ, երբ մտնում են նրանց փորը և նրանց ու նրանց որդիներին փայծաղներն ուտում, որով և սպանում են նրանց: Կանայք հալածում են սրանց Յիսուս Քրիստոսի անունը տալով:

Այս մասին պատմում են.

«Քրիստոս էրթցած վախալ մէ ճվճըվոցմ՝ կիմանայ. մօտեհայ կաշէ օր՝ ալ է, բռնէ կըսէ կը թը՝ Դուք ինչի մասինք կը ծննդկանների փորը, անոնց ու աղոց ջիգեարը կուտէք: Ալը վտարը գըյնի կապաշէ կը թը՝ խնայէ, մէմ՝ ա չեմ էնէ: Քրիստոսը չի օղորմանայ: Ասոր մարը գուգայ աղաշէ կը թը՝ իմ մենծ տղիս բաց թող, ուր օր քու անունտ տան մենք վոտք չը դնենք: Զատ օր կաղաշէ, Քրիստոս ա թողնէ կը:

*
* *

Գլխաւորապէս հեքիաթների մէջ ժողովուրդը պատմում է գւերի ¹⁾ մասին, որոնք վիթխարի արարածներ են մինչև եօթն գլխանի: Սրանք վերին աստիճանի ուժեղ են, այնպէս որ ահագին ժայռեր վերցնում և շատ հեռու են ձգում: Սրանց միմեանց հետ կռուիլը ժողովուրդը նկարագրում է իբր ահագին սարեր միմեանցից հեռանում և վրայ վազելով իրար են բաղխում:

Կին գւին պատկերացնում է նա որպէս մի ահագին բըլուր, աջ ծիծը ձախ ուսին ձգած, ձախը աջին, մի փթից աւելի արճիճ բերանը ձգած այնպէս չըթչըթացնելով ծամում է, որ ձայնը «օխտը սարի ետե լսում է»: Զեռին էլ բռնած մանում է մի թեշիկ, որի գունտը ջրաղացի մի ահագին քար է, իսկ պոչը մի մեծ գերան:

Չնայելով իրենց սարսափելի ուժին ու հասակին, նրանք շատ միամիտ, պարծենկոտ և լիմար են: Միայն բնութեամբ հակուած են չարութեան և աշխատում են մարդկանց վնաս հասուցանել:

¹⁾ Տպուկ է La revue des traditions populaires 1895 թ. № 3 հր. 1—6.

Նրանք բնակում են գետնափոր մեծ և ընդարձակ այրերում, սաղարթախիտ անտառների քարանձաւներում, անմահութեան ջրի աւազանի մօտ, ոսկէ խնձորների այգիների մէջ և այլն:

Նրանց բնակարանները լի են ոսկով, արծաթով, անբաւ հարստութեամբ, թանգագին քարերով: Նրանց գոմերում կապուած են հրեղէն ձիեր, որոնք մի ակնթարթում կանցնեն ամբողջ աշխարհը:

Կեները թէև թշնամի են մարդկային սեռին, ուտում են նրանց միսը, սակայն սիրում են գեղեցիկ աղջիկներին և շատ անգամ փախցնում են նրանց և տանում իրենց այրերը, միասին ապրում: Կնութեան առած աղջկայ սիրտը զրաւելու համար նրանք ամէն ջանք թափում են. դտնում բերում են նրանց, ոչ միայն ամէն բարիք, զարդեր, հարստութիւն, այլև ոչկէ կատու և մուկ, որոնք միմեանց յետեից անդադրում վազում են, ոսկէ քեարկէահ, որի մօտ ոսկէ մի աղուէս ու սկունդ միմեանց հետ խաղում են, ոսկէ առիւծ և վագր, որ միմեանց հետ կռւում են՝ նրանց զբաղեցնելու համար:

Մարդիկ շատ անգամ ընդհարւում են նրանց հետ: Բաջ երիտասարդներն աներկիւղ մտնում են նրանց բնակարանները և զրաւելով նրանց կանանց սիրտը, ճարպիկութեամբ և իմաստութեամբ խփում, մի հարուածով սպանում են դէին, որ կիսամեռ ձայն է տալիս. «Եթէ քաջ ես՝ մի անգամ էլ խփիր»: Իսկ իմաստուն երիտասարդը պատասխանում է.

«Մօրիցս մի անգամ եմ եղել, մէկն էլ հերիք է»: Բայց եթէ սխալուի և հարուածը կրկնէ՝ դէւը կը կենդանանայ և նորից կը կռուի հետը:

Մի քանի դէեր էլ, մարդկանցից վախենալով՝ իրենց հոգին ճնճղկի նմանութեամբ դնում են մի արկղի մէջ և տանում սև ու ճերմակ ծովերի մէջ պահում, իրենք անհոգի ման գալիս, որ չսպանուին:

Թողնելով հեքիաթների մէջ պատմելու դէերի մասին, այստեղ առաջ եմ բերում մի կնոջ կռիւ դէի հետ իւր ամուսնու մահուան վրէժխնդրութեան համար.

«Օխիթը գլխանի դեին մէկը ինչլ գլխի մէ աղիմ՝ յետըթին գըյնի, սըպանէ կը: Ասոր նշանածը շատ գուլայ էրէրայ կը, կաշէ կ'օր ատով բան չի ըլի, դըրզը փոխէ՝ աղամարդու դըրլիս կը մտնի, հեծնի կը քեհահլան ձիմ՝ ու մղրախը կառնէ ձեռքը, կերթայ օր դեին գանի վրէժը առնէ: Էազմ կերթայ, ճամփան էրկու հարամի ռասա գուգան: Ասոնք գուգին օր ասոր վրայ տան, հըմը ասիկ օր մղրախը չի խնդցնէ, ու ասոնցէն մէկին ճակտին դնէ՝ տեղն ու տեղը կը մնայ: Մէկալը ձեռք ու փոքր գըյնի, չիաէ հոգին վեր ծակը դնէ օր փրկէ: Ասիկ կառնէ ասոր հետը՝ կերթայ: Կերթան օխիթը գլխանի դեի զոնախանիմ՝ հասնին կը: Աս կնիկը կըսէ հարամուն թը՝ ձիանը ատտեղ բռնէ կեցի, ես կերթամ անոր հետ կուրիմ, թէակէար անոր ալթ էրի, ինթիխամս (վրէժ) առայ, մէ օֆմ՝ կէնեմ, կեցի, թըչը՝ թող ու փախի, գլոխս պրծու: Կաշեն օր աս դեին զոնախանան հէշ մէ կողմէմ՝ գուռ չունի, մէննակ վերը մէ փանծիրամ՝ կայ: Թաժայ հարսը կըսէ հարամուն թը՝ առ խի մխերը դարկ պատին օր բռնեմ վեր էլլեմ: Ան ա զոճա քարմ՝ կառնէ՝ դարնէ դարնէ՝ մէ մըլեմ՝ բիլա չի կընայ գարնէ: Հարսը կառնէ մխերը, ձեռքովը գարնէ ու վեր գիլլէ: Վեր գիլլէ՝ փանծիրեցէն մտնի կը նես. կաշէ՝ գիւր նստեր է: քաշէ կը թուրն ու ասոր օրթայի գլխուն օր չի դարնէ, արունը չայի պէս չուռայ կը, գլոխը գլորի, փանծիրեցէն վար գըյնի կը: Հարսը կայնի անպէս մէ օֆմ՝ քաշէ կ'օր, սաղ աշխարհքը ձէն կուտայ: Գիշնի վար, կըսէ հարամուն թը՝ առ գլոխն էրթանք: Հարամին կաշխատի, կաշխատի, տեղէն բիլա չի կընայ վերցընէ: Հարսը դեին անկճները կը կտուէ, ցկէ կը հապիկան, կերթան: Կերթան ատոր մարթուն գերեզմնին քովը, գերեզմանը բանան կը: Հարսը կըսէ հարամուն թը՝ առուր դատաստընին պարտըլան մնաո՝ թէակէար ինծի առաեղ չթաղես: Տիա ձիս, դեին խաղնան, իմ դեով լաթս քեզի փեշքեաշ, կըսէ ու թուրը տնկէ կը գերեզմնին մէջը՝ գըյնի վրան, փաթթուի կը մորգուն ու մեռնի կը: Հարամին հողը վրաները կուտայ»:

ԱՅՍԵՐ ՀԱԺՆՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՐԱՏԱԽՔ՝ ՏԱՐԲԵՐԻ, ՓԻՋԻՔԱԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆԹՆԵՐԻ ԵՒ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Աշխարհի, նախամարդոց, ազգերի, լեզուների ծագման մասին Ախալքալաքի Հայ ժողովուրդը գիտէ միայն Ս. Գրքի պատմածը: Միայն սրտ վերայ աւելացնում է, թէ՛ երբ Աստուած բաժանեց երկինքն ու երկիրը՝ ջրի մի մասն երկնքում մնաց,

մնացածը կազմեցին հետևեալ չորս գետերը՝ Մուրատ չայ (Եփրատ), Քուռ (Կուր), Արազ, (Արաքս) և Սև ջուր:

Երկինքը եօթը «ղաթ»--շերտ է. առաջին շերտն ամպ է, միւսները ջուր: Երկնքի ծայրը և վերջը ովկիանի վրայ է դրուած:

Երկնային մարմիններից արեւն ու լուսինը քոյր և եղբայր են: Մի անգամ քոյրը, արեւը՝ ասել է եղբօրը. «Ես գիշերը կը վախենամ ման գալուց, իսկ ցերեկը կամաչեմ, երբ ինձ նայեն»: Այն ժամանակ եղբայրը տուել է քրոջը մի թոփ ասեղ և ասել. «Դու ցերեկը ման եկ, և եթէ քեզ նայեն՝ ասեղները ցցիր նայողի աչքերը, իսկ ես գիշերը ման կը գամ»:

Մի ուրիշ աւանդութիւն ասում է, թէ արեւն աղջիկ, լուսինը մանչ է, երբ իրար պատահում են, լուսնի խելքը անցնում, խաւարում է: Լուսնի ճիտն էլ մի արիւնոտ տիկ կայ, սա էլ երբեմն տիկը ձգում է արեւի վզին, որից նա է խաւարում:

Արեւն ամէն օր ծագում և երեկոյեան մայր է մտնում, գնում մօր ովկիանի մէջ հանգստանում է, առաւօտ նորից ծագելու և պտտուելու աշխարհիս շուրջը:

Արեւը մայր մտնելուց յետոյ գետինը խաչուած են համարում, դրա համար էլ չեն փորում:

Երկնքի անհամար աստղերից իւրաքանչիւրը պատկանում է մի մարդու և երբ սրա վախճանը հասնում է՝ աստղը վայր է ընկնում: Սրանց մէջ կան և՛ պոչով—գիսաւոր—աստղեր, որոնց երևալը պատերազմ լինելու կամ թագաւոր մեռնելու նշան է համարւում:

Բոլոր աստղերն երկու տեսակ են լինում, բարի և չար: Բարի աստղի տակ ծնածը՝ երջանիկ, չարինը դժբաղդ է լինում:

Աստղերը կարող են զօրութիւն, իմաստութիւն տալ մարդկանց: Գիւմիւրդեցի մի հովիւ մըսում է, տանում են տուն. ճանապարհին մի քարի փոսի մէջ հաւաքուած ջրից խմում է: Գիշերը երազում յատնում են թէ դու սրբացար, որովհետև խմեցիր այն ջուրը, որի մէջ զարկել էր աստղը: Միևնոյն ժա-

մանակ արգելում են նրան ամուսնանալ: Սա ժամակոչ է դառնում և ամէն ինչ գուշակում է: Մինչ իսկ պառկում է գերեզմանների մօտ և իմանում, թէ ննջեցեալները քրիստոնեայ են եղած թէ կռապաշտ:

Աստղերի մէջ երևում է Սանամօր իզը. ժամանակով շանամէլը կնքաւորի մարագից յարդ է գողացել, բայց գողնոցը ծակ լինելով, թափուել է և «իզը» — հետքը — մնացել երկրնքում:

Մի այլ աւանդութիւն ասում է, թէ սանամէլը լոկ անցել է կնքաւորի երգիկից և որովհետեւ սա մեծ մեղք է համարում, այդ պատճառով նրա հետքը դրոշմուել է երկրնքում:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ յարդգողի ճանապարհին երկրնքի պատառք կամ կար է անուանում: Իբր Ջրհեղեղի ժամանակ պատառուել և ալդտեղից ջուրը թափուել է երկիր:

Ծիածանի մասին էլ պատմում են, թէ դա Աստծու դօտին է: Գաբրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետները տանում Աստծու մէջքը կապում, ցոյց են տալիս մեզ, թէ տեսէք, «Աստու ողորմութիւնը ձեզնէն չէ պաքսէ», յետոյ դարձեալ քանդում պահում են: Այս պատճառով և՛ ծիածանը տեսնելիս՝ խաչակնքում են, շնորհակալ լինելով Աստուածանից նրա ողորմութեան համար:

Բայց այդ գեղեցիկ լուսալիւր երկնքից երբեմն ցայտում է «Աստու կրակը» — կայծակ — չար մարդկանց խփելու:

Այդ գեղեցիկ երկնքի վերայով քառաձի կառքը նստած ճեմում է Եղիա մարգարէն, որի կառքի անիւներից յառաջանում է (ամպի) գոռոց և մորակի զարկից՝ կայծակ: Այդ ընդարձակ երկնքի վերայ հրեշտակները «ջիլիթ» են խաղում և ձեռքերի ջիլիթներով խփում սատանաներին: Սրանք էլ ազատուելու նպատակով մարդկանց մօտ են վազում, նրանց թւի տակ մտնում: Եւ եթէ մարդը խաչ չը հանէ երեսին, որ սատանաները հեռանան իրենից, հրեշտակները կը խփեն թէ սատանային և թէ մարդուն:

Այս պատճառով էլ կայծակի ժամանակ շարունակ խա-

չակնքուելով ծառի, դէզի, սալի, քարի տակ են մտնում, իբր, պաշտպանուելու:

Կայծակից, ժողովրդեան խօսքով, կեծակից, Աստու կրակից, յառաջացած հրդեհը մեղաց պատուհաս և ուժից բարձր համարելով՝ չեն աշխատում հանգսնել:

Կայծակը մի կիզացեալ երկաթ է: Հրեշտակների ձեռքի ջիւլիթը, որ երկնքից ընկնում, մտնում է գետնի մէջ: Եթէ այս երկաթը գտնեն և դրանից թուր շինեն, այս ժամանակ այդ կայծակի թուրն ոչ միայն մի փարտելով հազար մարդ կը սպանէ, ամէն ինչ, քար, երկաթ, մետաղ կը կտրէ, ալ և խփած միջոցին ինքն իրեն կ'երկարի և կը հասնի նպատակին: Եթէ նրան հոգեւարք հիւանդի մօտ դնեն, նրա զօրութիւնով կառողջանայ նա: Կայծակի կարապետող փայլակն էլ ովկիանի միջի Լէկէօն ձկան կրծքի փայլն է:

Հողագունտը, ժողովրդի կարծիքով, մի կլոր բուն է, մի կարմիր եզի եղջիւրին անշարժ կանգնած: Եզի մօտ կայ և մի ճանճ, երբ սա Աստուծոյ հրամանով մեր մեղաց համար կանգնում է եզի պնչին, եզը շարժում է գլուխը, որից և երկրաշարժ է լինում: Երբեմն էլ երկիրը ծակում է և քամին մտնում մէջը, որից և ժաժ է գալիս:

Գիւղացու կեանքը սերտ կապուած է հողի հետ, որովհետեւ նրանից է ստանում իւր սնունդն ու ապրուստը: Ուստի և սաստիկ սիրում են հողը: «Արգրում է հողիտ ու ջրիտ մեռնիմ, ասում են նրանք, պիտի ըլլի՞ օր մէ օրմ՝ գամ՝ հողըտ լիզեմ»: «Բոռ աշեմ ալդի գետնին», երգում են նրանք:

Շատ հիւանդներ պանդխտութեան մէջ իրենց գիւղի ջրից բերել են տալիս և խմում:

Ժողովրդի կարծիքով Եզիայի չորս կողմը չորս օգնական են նստած, որոնք սրա հրամանով ամպերը ուռեցնում են «թուլուխների» նման, վայր իջեցնում, որ ծովից ջուր խմէ, յետոյ բարձրացնում, որ անձրեւէ: Հովիւ Մարտիրոսն ուզում էր հաւատացնել, թէ ինքը տեսել է որ ամպն իջել Փարուանայ լճի վրայ ջուր խմել, բարձրացել Ս. Յովհաննէս վանքի վերայ անձրեւել է:

Քամին ժողովրդի կարծիքով յառաջացել է նոյ նահապետի աղջիկների սրնգից: Ոմանք էլ ասում են, թէ չորս հրեշտակ, կանգնած աշխարհիս չորս կողմը, փչում են, որից և յառաջանում է քամի:

Քամին գիւղացիների համար անհրաժեշտ մի բան է: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մինը թագաւորից գնել է քամին. թեղի ժամանակ բոլոր գիւղացիները հաւաքուել են թագաւորի մօտ և մեծ գին տալով, աղաչելով յետ են գնել, որովհետեւ առանց քամու նրանք չեն կարող թեղ անել—ցորենը յարդից մաքրել:

Եթէ երկու քամի միմեանց հակառակ փչելով ուրապըտոյտ վեր են բարձրացնում թեթեւ իրեր, կոչւում են սառտանի քամի:

Փոքրիկ թաթառներ, որ երբեմն գոյանում են Ախալքալաքի լճերի վրայ, կոչւում են ուշապ: Ժողովրդի կարծիքով ուշապը մի սարսափելի վիշապ է, որ շղթաներով կապուած է երկնքից, գլուխը վեր, պոչը վայր: Սա գոյանում է եղնիկից: Երբ եղնիկը ծնում է, մայրը թողնում մի ժամուայ ճանապարհ փախչում է. ուշապները իջնում, սրան երկինք են քաշում, ուր մեծանալով նա էլ է դառնում ուշապ. իսկ եթէ չիջան, երեք ժամից յետոյ սա վեր է ելնում, կանգնում, այս ժամանակ մայրը տեսնում, գալիս պահում է:

«Անցեալ տարի Խանչալուի լճի վրայ իջաւ. նախ ամպերի միջից ցոյց տուեց զարհուրելի գլուխը, ապա պոչը վայր պարզեց և ցեխը ջրին խառնեց»:

Եթէ սրա շղթաները արձակուին, սա կը կործանէ աշխարհը, իսկ եթէ գլուխը վայր կախուի՝ կը կործանուի աշխարհը:

Արձագանքի մասին ժողովուրդը հետեւեալ կարծիքն ունի. կան սարեր, որոնց մէջը ջրով լիքն է, ահա դրանք են ձայն հանում:

ԿԵՐՊԱՐԱՆՔՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԵՆՏԵՐԻՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏԵՐԻՆԵՐԻՆԵՐ.

Ժողովուրդը հաւատում է, թէ եթէ մինը կարողանայ «Աստու-գօտում»—ծիածանի—տակից անցնել՝ մանչ է աղջիկ, աղջիկ է մանչ կը դառնայ: Իսկ եթէ իւր արմունկը համբուրէ՝ ծիտ կը դառնայ կը թռչի:

Բայց կան կախարդներ, որոնք ձեռքի գաւազանով խփում են մարդկանց, և նրանց զանազան կենդանիների, օրինակ, էշ, գայլ, թռչուն և այլն կերպարանափոխում: Նոյն գաւազանի հարուածով էլ կերպարանափոխուածներին մարդ դարձնում:

Կախարդութիւնն առաւելապէս վերագրում են կանանց, և որանց մէջ մասնաւորապէս պառաւնեբին:

«Պոչւոր պառււնները» թէև 'ի ծնէ պոչ են ունենում, սակայն մեծանալիս միայն զարգանում է սրանց պոչը, որով և ստանում են կախարդական շնորհք: Սրանք հեծնում են խրնոցին, օձը մտրակ անուճ, և երկնքի «օխտը զաթից» թռչում, գնում ուր որ կուգան: Սրանք գործում են առաւելապէս սիրային յարաբերութիւնների մէջ.—գրաւել մինի սէրը դէպի միւսը, փախցնել անմատչելի սիրուհին և այլն:

Ժողովուրդը համակրութեամբ չի վերաբերում դէպի պոչւոր պառւանները, և երբ մի կին միւսին ուզում է նախատել, «պոչւոր» է անուանում նրան: Որպէսզի կինը այլ ևս կախարդութիւն—պոչւորութիւն—չանի, բռնում նրա պոչը կտրում են: Սրանց մի շնորհքն էլ այն է, որ կարող են աներևոյթապէս շրջել:

Սրանց մասին բացի հեքիաթների մէջ պատմածը, պատմում են և հետևեալ աւանդութիւնները.

Գանձացի Սպերցոնց Աննան ասում էր. Սպեր էինք օրա՝ ձմրան մէ գիշերմ' վախտէ դուս զուս էլայ, տեսնիմ, մեր էլթիկը մէ կարասմ' է՝ դրած: Աս ինչ պիտի ըլլի, ըսի ու դողդողալէն մօտեցայ՝ օր աշեմ մէջը ինչ կայ: Մէջն աշեցի թը չը՝ ոտաց ձէնմ' էկաւ, ան սհաթին վախէս մտայ կարասն ու կղկթայ. մէմ' ա աշեմ, մէ պառաւմ' էկաւ ու հեծաւ կարասը: Կարասը հեծաւ թը չը՝ թռաւ: Գերթայ, ես ա մէջն էմ, քիչ կը մնայ թը լեղիս պատուի: Գնացինք, գնացինք, մէմ' ա մէ

չայլը չիման տեղմ՝ կայնաւ կարասը: Պառաւը կարսէն իջաւ, աշեմ մէ
դոճա օձմ՝ դամչի է էրէ: Ասիկ իջաւ գնաց: Ան օր գնաց, ես ա կար-
սէն էլայ, ասթին անթին աշեցի, տեսնիմ, պաղ, պաղչայ, հեռուն դո-
ճայ քաղաքմ՝: Ելայ գնացի պաղչան, քիչմ՝ կանանչ քաղեցի, պաղպըն-
չուն ա հարցուցի թը աս քաղքին անունն ինչ է. ըսաց Մըսըր: Կա-
նանչն առայ կէնա գնացի մտայ կարասը: Քիչմ՝ անցաւ, պառաւն է-
կաւ. սխլամիշ էրի տեսայ օր՝ իսի մեր ձողեր անան է: Եկաւ հեծաւ
կարասը, օձը կէնայ դամչիլեամիշ էրաւ, կարասը թռաւ, գեաղխըվանմ՝
մէջ մեղի բերեց իջուց մեր էրթիկը: ձողեր անան թէզմ իջաւ ու վա-
ղեց տուն: Ես ա կաննչներս դաստեալեամիշ էրի, գնացի տուն, էր-
կանա կանչեցի քէօշէմ՝ պատմեցի թը՝ ասպէս, ասպէս բան էղաւ, ձո-
ղեր ապլան պոչուր է: Ատ օրն ա ձողերին մարթը մերն էր. մարթս
մէկ մէկ ըսաց անոր թը՝ ձողեր ապլան կարասը հեծեր, օձը դամչի
էրեր տէյմ՝ օր Մըսըր գնացեր էկիր է: Ասիկ հէչ չհատաց: Ատ վա-
խըթը ես կաննչները ցցուցի ո՞ք ըսի թը՝ ահան, տեսէք, ձմեռ հա-
տաղայ իսի կաննչները ինծի վնվ կուտայ, ես կարասը մըտայ, անոր
հետ գնացի փերի: Աս օր տեսաւ՝ մարդուս հետ գնացին բոնեցին ձո-
ղեր ապլային, օրի տուին, (չուանով ոլորել) տաք տաք ջուրը գլխէն
վար լցին: Լըլին իմացան, օսահաթ պոչը դուս էլաւ, թէզմ՝ դանկով
կտրեցին: Ան էղաւ, առ էղաւ, ալ հեչ չը հեծաւ կարասն ու աշխարհք
չափեց ¹⁾:

Մի ուրիշ հարս էլ պատմում էր. Մայիսի վեցն օր գլխի, կեսուրս
վիլա տղոցը, բաղի ա ինծի զրկեր կը մէրին, օր երթանք խորոզ չը
խօսած մասըէնի գանինք բերէնք: Հոգիքս դուրս գուքար կը սող օրը
ժուռ գալէն, կըռնայինք չբերէ: Օխտն օր գլխի՝ սապախտան մութը-
մութ կեսուրս գեւեր՝ ափիշը կապեր կը էակը, գեւեր էրթիկը, հեր-
թոց բոլորը ափիշով իրեք ճիզ կը քաշեր, օխտը հատ ա քար նշան
կէնէր թը՝ իսիկ ինծի, իսիկ ինի հարսիս, ու ատ ճգերու բոլորը շա-
րեր կը: Մասըէններն ա կառներ հերթոց, դռան ծակերու առաջը
զարկեր կը, օր պոչուր պառաւները չգան նես մտնին, եղի ու պանը-
րի ախրին քար ցկէն: Մէ տարիմ՝ ա ինծի էին զրկէ մասրի, գնացի՝
չգտայ, ատ տարին պոչուր պառաւը աներեւութապէս նախրին կարմիր
կովիմ՝ վրայ նստած, էկեր հերթեցէն մտեր, եղէն պանըրէն գողցեր
էր: Գովերն ա կթէր, լցեր կարասը տարեր էր: Հարսի, հըլը մասրե-
նին անոր հմար է, օր պոչուր պառաւն օր գայ՝ միսը խրի, հըպը ատ
ճիզն ու քարերն ինչի՞ հմար էն: Զիզը, տիրացու ջան, թըլըսումն է,
ան ճղի միջէն չի կրնը անցնի, ան քարերն ա՝ բաղդ փորձուկ է, մէ-
կալ օրը կերթայինք վերցնէինք կը, վերիս քարի տկէն օր մըջմուկ էլ-
լեր, անիկ ան տարին բախտաւոր գլխի:

¹⁾ Տպուի է La Revue des Traditions Populaires-ի 1895 թ. № 4.

Թէև այժմ ամբողջ գաւառիս մէջ «պոչւոր» մականունով պառաւ չկայ, սակայն բազմաթիւ են դրանց մասին պատմուող աւանդութիւններն ու առասպելները, մանաւանդ հեքիաթները մէջ:

Ժողովրդեան կարծիքով պոչւոր պառաւները գործում են չարերի թեւադրութեամբ, դրա համար էլ համակրութիւն չեն վայելում: Այն ինչ կան ուրիշ կախարդներ, ինչպիսիք են օր. եղնգի աշող, նետ դնող, գարի ցկող, փիլթա թափող, թիզ չափող և այլն, որոնք այդ շնորհքը սրբերից են առել և գործում են սրբերի ներշնչմամբ, այս պատճառով էլ բաւական յարգանք են վայելում: Այսպիսիներ գրեթէ տարածուած են ամէն գիւղ և միշտ գործ ունին:

Սրանցից նշանաւորներն հետևեալներն են.

ԵՂՆԳԻ ԱՅԵԼ.

Ախալքալաքի ամբողջ գաւառի Հայ գիւղացիներն Ս. Յարութեան երեկոյին ծնած երեխային եղնգի աշելով կորուստը գտնելու շնորհք են վերագրում:

Երբ ծնում է երեխան, ծնողներն իսկոյն մի գառ են մատողում և նրա աջ թիակը շորերի մէջ փաթաթած պահում են: Երբ երեխան 10—11 տարեկան է լինում, մայրը և բարեկամները պատմում են նրան ինչ շնորհքի տէր լինելը, և հաւատացնում, թէ այս ինչ երազի հիման վերայ այդ շնորհքը տուել է Մայր Աստուածածինը կամ Ս. Կարապետը և կամ մի ուրիշ սուրբ: Ապա տալիս են նրան մատղած գառի թիակը, ցոյց տալիս երեխայի աջ բոյթի եղունգը և ասում. «Նայիր մէջը բան կերևայ, այս ինչ բանը կորեր է, տեղը ըստ» և այլն: Երեխան նայում և մի բան է ասում, բոլորն որպէս պատգամ են ընդունում նրա խօսքը: Այսպիսով նա գառնում է եղնգի աշող: Կորուստ ունեցողներն գալիս են մօտը և ասում. «Կորուստմ' ունիմ, գտի»: Սա նայում է եղնգին: Ժողովրդի կարծիքով զանազան իրեր գալիս անցնում են եղնգի միջով, վերջապէս կորուստն է երևում և կանգնում եղնգի

մէջ տեղը: Ապա գալիս է գողը, գողացածը ձեռին, նաև այն-
տեղը, ուր որ դրուած է եղել կամ այժմ պահուած է կորուս-
տը: Եղնգի աշողը նայելով եղնգին՝ կենդրոնացնում է իւր
միտքը և կորուստի տիրոջը կորուստին վերաբերեալ միտին
հարցեր տալուց յետոյ, մի եզրակացութեան գալիս և կամ
նախազգում և մի բան է ասում: Եթէ մի բան չի կարողա-
նում ասել, պատճառ է բռնում, թէ երեկոյ է, կամ օրն
ամպ է, չի երևում. այս ինչ օրը արի, և մինչև այդ օրը,
հարց ու փորձ անում, մի բան ասում է: Աշելուց յետոյ կամ
առաջ ստանում է մի քանի կոպէկ կամ մի քանի ձու:

Առհասարակ բոլոր եղնգի աշողները վախենում են գո-
ղերից, որոնց ով լինելը իբր իրենք յայտնում են ժողովրդին:
Յաճախ, մանաւանդ անչափահաս ժամանակ, գիշերները ե-
րազում տեսնում են նրանց սրերով իրենց վերայ յարձակուե-
լիս: Երկիւղը պատում է դրանց, ուստի և անկողնից վեր
թռչելով վազում, «մօրերու ծոցն» են մտնում:

Բայց քանի գնում երկիւղը նուազում և միայն խիղճն
է սկսում տանջել, որ շատ անգամ սրան կամ նրան իզուր
տեղը գող են բռնել: Եւ շատերը չափահաս ժամանակ դա-
դարում են եղնգի աշելուց, ուստի հինայ են գնում եղնգին,
պատճառելով թէ հինան այլ ևս ցոյց չի տալիս:

ԳԱՐԻ ՅԿԵԼ.

Գարի ցկելում հռչակ է ստացած Սուլդացի Հեղնար սյա-
ռաւը: Սրանով նա գտնում է կորուստը:

Յկելիս վերցնում է 7 գոյգ գարի և մի ցորեն: Գարինե-
րից մինի ծայրը կտրում է և նշանակում թէ սա շէմքն է,
մի ուրիշի ծայրը ցեխոտում, դա էլ կորուստը: միւս հատիկ-
ները մարդիկ են նշանակում, իսկ ցորենը՝ բաղդ, դէովլաթ:
Ապա դաստակը պատում է շորով, մի հայր մեր շշնջում, հա-
տիկներն բուռն ածում, միւս դաստակով ծածկում և երեք
անգամ շարժելուց յետ, վրայի դաստակը վերցնում է և հա-
տիկների դիրքից զուշակութիւններ անում:

Եթէ կորուստը բաղդի, ցորենի մօտ լինի, կը գտնուի, եթէ շէմքի մօտ լինի, տան մէջ է, դարձեալ կը գտնուի: Իսկ եթէ մի կամ մի քանի գարու մօտ լինի, մի կամ մի քանի մարդկանց մօտ է, և այլն:

Այս շնորհքն ևս մի որ և է սուրբ պիտի տայ: Սուրբացի Հեղնարին տուել է Ս. Աստուածածինն ու Ս. Կարապետը «էրածով», այդ պատճառով էլ ամէն անգամ ցկելիս՝ լիշում է դրանց անունը:

ՆԵՑ ԳՆԵԼ.

Ախալքալաքի գաւառում բաւական նեւ դնողներ կան, որոնք բոլորն էլ, իրենց ասութեամբ, մի որ և է սրբից են ստացել այդ շնորհքը: Սրանց գործիքներն են՝ մի մեծ մեխ, որ քահանային օրհնել են տուել և մի ալրմաղ: Ալրմաղի շրջանակի (ղասնաղ) պռկին մեխի հաստութեան ծակ է արած:

Երբ նեւ դնել տուողներ են լինում, սա վերցնում է մեխը, «հայր մեր» ասելով անցնում մաղի շրջանակի ծակի մէջ, ապա երկու ցուցամատով բռնում մեխից և ալրմաղը վեր բարձրացնում—«գետնից կտրում»—և «Ս. Սարգիս կամ Ս. Գէորգ (շնորհք տուող սրբի անունը), դու սուտ չհանե՛ս» ասում: Յետոյ արդէն նեւ դնել տուողին ցուցամատը դնել է տալիս մաղի շրջանակի վերայ և բարձր ձայնով կամ մտքին ասում. «Ս. Յակոբ, անընտան մեռնիմ, քեզնէն է. Ս. Կարապետ, օխտն անուանտ զուրբան, քեզնէն է», այսպէս զանազան սրբերի անուններ է տալիս, մինչև որ մաղը պտտւում է: Մաղը պտտուելիս, որ սրբի անունն որ տուել էր՝ այն սրբիցն է հիւանդութիւնը, ուստի և նեւ դնողն ապաշխարանք է դնում. «Գնը գուռը, մատաղ էրէ», կամ «Օխտը գեղ մուրա մոմ վառէ՛ պրծնիս կը»:

Ընդունելով նեւ դնողի խօսքը որպէս պատգամ, առանց այլ և այլութեան կատարում են:

ՓԻԼԹԸ ԹԵՓԵԼ.

Ժողովրդեան կարծիքով շատ հիւանդութիւններ յառաջանում են զանազան սրբերից, նայելով, թէ որք՝ պատը չեն պահել կամ որին բարկացրել են. իրենց խօսքերով՝ բոլոր հիւանդութիւնները «մեղաց պատուհաս են», որ չեն վերջանայ մինչև չապաշխարեն, այսինքն այդ պատուհասը տուող սրբի «սիրտը չաւնեն», մատաղով, բոկոտն ուխտագնացութեամբ, մոմ վառելով և այլն:

Բայց նախ և առաջ պիտի գտնել թէ հիւանդութիւնն ո՞ր սրբիցն է, որովհետև եթէ նա «չողորմանայ, միւս սրբերը իրենց ընկերի խաթեր՝ տէրը չեն ըլլի»:

Իմանալու համար թէ հիւանդութիւնն որ սրբից է՝ «Փիլթա նն թափել տալիս»:

Այս բանում հռչակ է ստացել Գիլիսկացի Բագալի կինը, որ այժմ բնակում է Գանձա. սա բնիկ և ոչ գաղթականներից է և սովորել է փիլթա թափելն իւր մօրից, որը և իւր հերթին սովորել է իւր մօրից:

Սա իմ ներկայութեամբ բամբակից երեք հատ փիլթա շինեց—մի մատի հաստութեան և մի թիզ երկարութեան ուլորած պատրոյկ—և փաթաթեց ջահրի իլիկին—բարակ երկաթէ ճաղ—ապա խաչակնքելով փիլթան՝ երկուս ծալեց, իլիկը կոխեց ծալի մէջ և երկու ծալըը միասին իլիկի վրայ փաթաթեց: Յետոյ նշանակեց թէ սա Աստուածածնից, սա Ս. Կարապետից, սա էլ Ս. Գէորգիցն է և դրեց կիսով չափ ջուր լըցրած քարղանի վերայ, այնպէս որ ջուրը չհասաւ փիլթաներին: Մի ուրիշ քարղան էլ գլխիվայր ծածկեց փիլթաների վերայ: Քառորդ ժամից վերջրեց քարղանը և փիլթաները բացեց: Ս. Աստուածածնի փիլթան երկու ծալրից բռնած արձակելիս իլիկը միջից գուրս եկաւ. միւսներինը մնաց մէջը: Կինը բացատրեց թէ հիւանդութիւնը Ս. Աստուածածնից է և առողջանալու համար պէտքէ գնաս Գիւմրի Եօթըվէրքին ուխտ:

Եթէ առաջին անգամ երեք փիլթաներից ոչ մինը չարձակուի, կրկնում է գործողութիւնը, ուրիշ սրբերի անուններ նշանակելով:

Ես շատ խնդրեցի, որ ծածուկ բացատրէ ինձ զրա գաղտնիքը, սակայն նա ինձ անհաւատ կոչեց և պնդեց, թէ սրբերի զօրութեամբ է իլիկը փիլթի միջից դուրս գալիս:

Ես առայ փիլթան և երկար փորձեցի, մինչև որ գտայ գաղտնիքը,—երկու ծալելիս՝ փիլթայի մի ծալը կտրճ է անում, այնպէս որ իլիկի վրայ փաթաթելիս՝ իլիկը կարճ ծալրից դուրս է գալիս:

ՍՆՈՑԻԸՊԵՐՈՒՄԻՆՔ.

Բոյսեր.

Փողովուրդը հաւատում է թէ, եթէ շաղկաւմը այնպէս կալճեն, որ կպեճը մի ամբողջ կառու լինի և զնեն բարձի տակ, միւս օրը ոսկի կը դառնայ:

Հացի համար ջուր տաքացնելիս խաշակնքում են, որ սատանան վերան չլուացուի:

Հացը գետին պցելը մեղք է, որովհետեւ թոնիր ընկել, մաքրուել, մկրտուել է:

Մաղած ալիւրի վերայ խաշ են քաշում, որ չարը չմօտենայ:

Սոխի կպէճները կրակի մէջ չեն ձգում որ սխրմոտները չանիծեն:

Կենդանիներ.

Եթէ կատուն հիւանդի վերայ պառկի, կասեն հոգեաւ հրեշտակը եկել է, հիւանդը պիտի մեռնի: Բայց որովհետեւ կատուն արգելում է հոգեաւ հրեշտակին հիւանդի հոգին առնելու՝ մահը հեշտացնելու համար կատուն հեռացնում են հիւանդի մօտից:

Սե անուէսին հրացանով խփելիս ականջները ըուրդ են կոխում, որպէս զի աղուէսի ձայնը չլսեն, ապա թէ ոչ՝ կը մեռնին:

Սե կատու չեն պահում, սատանի եղբայր համարելով նրան:

Կովի գլխին ջուր են ածում, որ կանաչի կապած կաթը բացուի:

Կնքահայր չեղողը հաւ չի մորթում, որ թուրքի մորթ չլինի:

Կիրակի օրը հաւը թուխ չեն դնում, որ ձագերը կաղ չլինին:

Մորթած հաւի քուռնիթները (փորում եղած փոքրիկ հաւկիթները) անպսակները չեն ուտում, որ հարսանիքի գիշերը չդեղնին:

Եթէ շունը ոռնայ, անեցիներից մին կը մեռնի, ուստի ոռնալիւ ծեծում են. որ այլ ես չոռնայ:

Եթէ մալը — եղջիւրաւոր կենդանիներ — փուշտան՝ թիփի կը լինի:

Եթէ եզները վերե նայեն և հոտմտան՝ անձրե կը գայ:
Արեւով անձրե գալիս, ասում են, եղնիկները կը ծնին:
Կենդանիները ծնելիս սանդերքը բերընքովայր են դնում, որ
կենդանու դուր վայր թափի:
Կովի կաթը չնուազելու համար, սկզբներում կթած կաթը դուրս
չեն տալիս:

Թռչուններ.

Եթէ արագալը կամ հաւը անժամանակ կանչէ՝ կասեն հոգեաւ
հրեշտակն են տեսել, տանեցիկներից մինը պիտի մեռնի, ուստի և մոր-
թում են դրանց:

Մարտի 9-ին արագիլը (լակլակը) վերադառնում է իւր համար
պատրաստուած բունը: Եթէ նրա կտցում մի կտոր լինի, դա նշանա-
կում է, որ պատերազմ, կոտորած է լինելու, իսկ եթէ հացարոյս՝ հա-
յահատիկների և պոռուկների առատութիւն:

Հաւը թռիսս դնելիս թռիսս դնողը ետփուլի ծայրը իւր զլխին
է ձգում, որ ձաղը «փումփուլլի» լինի, իսկ եթէ հանդերձի փէշը վեր
ցիէ, «կուտուզ» կը լինի:

Եթէ հաւն անժամանակ կանչէ՝ հանում նրան տան երգիկից
վայր են ցկում, եթէ դէպի թոնիրը գնայ, վառ նշան է, մորթում են,
իսկ եթէ դէպի դուռը գնայ, լաւ է, կուտ են տալիս:

Դ ե ղ.

Մ ո լ ը ք ո Ր ի ց ¹⁾ առողջանալու համար, մերկանում, վաթաթ-
ւում են մէզաբի (այծի մազերից հլւսուածք) մէջ և երեք անգամ զը-
նում գլորում 4—7 անգամ ամուսնացող մաշդու կամ կնոջ տան
կտրում:

Եթէ երեխայի բերանը փրփրում է, կնքահայրը իւր թաշկինակը
կամ կօշիկի ծայրը քսում է երեխայի բերանին, որ փրփուրը անցնի
առողջանայ:

Երաշտ ժամանակ իրիցկնկայ բաթաթը (հացառ) զողանում ջըր-
հորն են ձգում, որ անձրե գայ և կամ իրիցկնկանը ձգում են ջուրը
և ջուր ածում վերան:

Նոյն նախատակով կանայք տղամարդկանց գլխարկ ծածկում, հա-
րորի են լծում և գետն՝ ընթացքին հակառակ վարում: Սրանց քշում
է իրիցկինը:

Երաշտ ժամանակ երեխաները մի ձողի վերայ անց են կացնում

¹⁾ Մարմնի վերայ բշտիկներ են գոյանում և սաստիկ քոր գալիս և մի տեղ
քորելիս, բշտում է միւս տեղը:

մի ցախաւել, վերան ցկում են ետփուղ և այդ չամշախաթունը երկու հոգի դռնէ դուռ ման ածելով՝ երգում են.

Պուրպատիկն էկեր է,
Չալէ շապիկը հագեր է,
Կեմէ գօտիկ կապեր է,
Կարմիր կովէն եղ կուզէ,
Սև հաւէն հաւկիթ կուզէ:

Տնեցիք ամաններով ջուր պատրաստելով հարցնում են.

«Էրթկէն կուղէք, թէ դռնէն» եթէ «դռնէն» ասացին՝ երթիկից են ջուր ածում պուրպատիկի և տոց վերայ, իսկ եթէ «էրթկէն»՝ դռնից: Միևնոյն ժամանակ մի հաւկիթ են տալիս:

Անասուններն եթէ սանճու լինին, ծառղարդարի ճիւղով զարնում են, անցնում է:

Կատաղած մարդու գլխին, եթէ 40 օրում չկարողացան բժշկել, մայրը մոխիր է մաղում, որ մեռնի:

Օձի շապիկը «փափախի» — գտակի — մէջ կարում են, որ պխացաւ չպատահէ:

Արևը մայր մանեկուց յետոյ մակարթ դուրս չեն տալիս, որ մածունը մակրթուի:

Ցանքի ժամանակ կրակ դուրս չեն տալիս՝ որ ցանքը լաւ լինի:

Գորտնուկից տուղջանալու համար գորտնուկի համարով զարի կամ աղօթում ցանում են, կամ մեռելի պատանքի մէջ լցնում: Գարու չորանալու հետ, չորանում է և գորտնուկը:

«Մայիսոցին» — մայիսին — սանդերք դուրս չեն տալիս՝ որ գառնիւրը չքամոտին, նոյնպէս և խնոցին, որ կարագը քիչ չլինի:

Մայիսի եօթին, գիշերը, խորոզխօսուն — հաւախօսին — լողանում են, որ ջուրը տանի ցաւ ու չոռը:

Կարկուտ գալիս՝ աղ են վերև գցում, որ կարկուտը անձրևի փոխուի:

Տան ըարաքաթ.

Տան բարաքաթը պահելու համար՝

Թթխմորը դուրս չեն տալիս:

Մի բան ծախելիս կամ փոխ տալիս, նրա մի մասը կտրում պահում են:

Աղբատին ամբողջ հաց չեն տալիս:

Երեկոյին տունը չեն աւելում: Եւ եթէ ստիպուած լինին աւելելու՝ աւելի ծայրը ճրագի վրայ միքիչ վառում են:

Դիշերը հացի սփռոցը դուրսը թափ չեն տալիս:

Աղբը գիշերը դուրս չեն ածում:

Նոյն նպատակով անձրևի ջրով լուանում են ոտները թոնրի մէջ կախուած:

Կրակի վրայ ջուր չեն ածում, որ օճախը չմարի—տունը չաւիրուի:

Մայիսին 10 աթար են շինում և պատերին կպցնում, որ աթրի բարաքաթը աւելանայ:

Տան բարաքաթը չպակասելու համար՝ գիշերը կրակ դուռ չեն տալիս:

Բարաքաթը աւելացնելու համար ինչ որ վերցնում են, ասում են. «Աստըծու խաչը վրադ»:

Պատի երեսին ջուր չեն սրսկում, որ չաղքատանան:

Տան մեծը մեռնելիս ոտը լուանում, ջուրն ածում են սնուացքը, որ տան բարաքաթը մնայ:

Հացը չթանգանալու համար կացինը ուտը դուրս չեն գնում:

Հ ի ւ ը .

Հիւր կը գայ, երբ քիթ ու բերանը քոր գայ:

Երբ հաց եփելիս դունաը, կամ հաց ուտելիս պատառը ձեռից վայր ընկնի:

Երբ կատուն լուացուի:

Երբ երեխան ոտների միջով նայէ:

Երբ աչքը պաղի:

Երբ ուտը խաղայ:

Երբ գոգնոցի կապը քանդուի:

Երբ վառած մոմի ծայրին բարակ շիւղեր մնան:

Երբ դրգալը ձեռքից վայր ընկնի՝ տղամարդ հիւր կը գայ:

Երբ րապուճը ոտքից ելնէ՝ կնիկմարդ հիւր կը գայ:

Երբ «թերթերունքը բեռ վերցնեն»—թերթեանունքը ճպրոտին —հիւր կը գայ, իւր հետ բեռներ բերելով:

Երբ դունչը կեռայ՝ միրքաւոր հիւր կը գայ:

Երբ հերդիկից շունը ներս նայէ՝ շան երես (թուրք) հիւր կը գայ և այն էլ այն կողմից՝ դէպի որ կողմը որ դառնայ շունը:

Հիւրին շուտ հեռացնելու համար նրա ոտնամանների վերայ աղ են ցանում, կամ ծածուկ ալիւր են ցանում գլխին:

Հիւրը սեղանի վերայ անձեռոցիկը չի ծալում, որ ուշ-ուշ չգայ:

Ճանապարհորդ.

Եթէ մինի ոտը քոր գայ՝ ճանապարհ կերթայ:

Ճանապարհորդը շուտով վերադառնալու համար՝ ճամբու պաշարից հաց են գողանում:

Նստեց ջուր են սրսկում:

Բաղանիս են գնում:

Տուն չեն աւելում՝ մինչև նրա մի գետ անցնիր:

Դուշակելու համար թէ ճանապարհորդը ուշ թէ շուտ կը գայ՝ երեսային քորել են տալիս իւր գլուխը. եթէ հեռու քորեց, ուշ կը գայ, իսկ եթէ մօտիկ՝ շուտ:

Որպէս զի ճանապարհորդը չվերադառնայ՝ յետեից պուտուկ են ջարդում:

Ճանապարհորդի բարձր կամ շորերը վերցնում են իրենց տեղից, որ գժգոհ չհեռանայ:

Մագ.

Մագն երկարելու համար Մայիսի 7-ին եթէ անձրև գայ՝ հերարձակ կանգնում են անձրևի տակ:

Նոյն նպատակով բաղանիսում գողանում են երկար մագեր ունեցողի ջրից և իրենց գլխին ածում:

Եւ կամ՝ երկար մագեր ունեցողի մագերն անգգալի կերպով աջ ձեռով բռնում և երեք անգամ տակից անցնում են:

Եթէ երեսաներն աղջիկներին մագերին ձեռք տան, մագերը կը թափին:

Մագերը երկարելու համար ուտում են ճիւղանիւր. կամ մօի ճիւղ:

Աղջիկներն ու կանայք այր մարդկանց գլխարկ չեն ծածկում, որպէս զի մագերը չթափին:

Կարած մագերը վայր չեն թափում, որ գլխները չցաւի:

Ատամ.

Դորտ տեսնելիս պռունկները սեղմում են, որպէս զի գորտերը տտամները չհամբեն, ապա թէ ոչ՝ շուտով կը թափին:

Նդունգ.

Կարած կողունը թոնրի շուրթը թաղում են և տտում.

«Եղունկ, դու ֆոս կէցի,

Ադամ, դու վկայ կէցի:

Որպէս զի վերջին դատաստանի օրը գան իրենց գանին:

Բամբասանք.

Եթէ աղանջը կանչէ, այդ նշանակում է, որ իրեն բամբասում են.

Եթէ թոնրի մէջ հացը ծակի՝ «չար բերան կը բացուի» — նոր բամբասող կ'երևի

Յաջողութիւնն եւ անյաջողութիւնն.

Եթէ աջ աչքը խաղայ, գործը կ'աջողի. իսկ եթէ ձախը խաղայ, չի յաջողիլ:

Եթէ «ջուկտ (դոյզ) սապա գայ», խէր (յաջող) է, եթէ «թաք» (կենա)— ձախ, անյաջող:

Եթէ աջ բուռը քոր գայ, վող կը մսխէ, իսկ եթէ ձախ բուռը քոր գայ՝ կ'ստանայ:

Եթէ մէջքը կ'եռայ՝ գործը կը յաջողի:

Փռնշտալիս խաշակնքում են երեսը՝ որ գործը յաջող գնայ:

ԲԵՂԴԻ ԵՒ ՃԵԿԵՏԵԳԻ ՄԵՍԻՆ. ԵՐԵՁ, ՏԵՍԻԼՔ ԵՒ ԹՈՎՉՈՒԹԻՒՆ.

Ախալալքաքի գիւղացի Հայ Ժողովուրդը սաստիկ հաւատում է բաղդին եւ ճակատագրին:— «Թէակէար զամէաթ է (բաղդ) գլլի ու գլլի. ճակտի գիրն էտ է, ինչ գուզես էրէ», ասում է նա խորին համոզմամբ եւ այս երկու գաղափարն անշարժութեան մէջ է պահում նրան: Ամէն մարդ ունի իւր զամէաթը, բաղդը, որովհետեւ նախ քան իրեն ստեղծուիլը, նրա զամէաթն է ստեղծուում:

Պատմում են, թէ Մովսէս մարգարէն խնդրել է Աստծուց մի բան էլ ինքն ստեղծել եւ ստեղծել է օթիզը անասունների դէքից: Իսկոյն սրանք թափուել են Մովսիսի վերայ որ վախենալով բացականչել է, թէ սա ինչ բան է, ես ստեղծեցի, ինձ վերայ թափան:

— Թող առաջ զամէաթն ստեղծէիր եւ ապա իրենց, խրատում է Աստուած, որ իրենց զամթովը ապրէին:

Միւսնոյն ժամանակ լիովին հաւատում են թէ, եթէ զամէաթ է՝ ուր է ուր չէ՝ կը գայ կը դառնի իրեն, եթէ մինչեւ անգամ ինքը խոյս էլ տայ նրանից, իսկ եթէ զամէաթ չէ՝ հազար էլ չտեսն ընկնի, ոչինչ չի կարող շահել:

Ժողովրդեան կարծիքով զամէաթը կամ դովէաթը մի երիտառարդ է, զըռ ձիաւոր:

Մի անգամ սա գնում ծեծում է Գոմ գիւղի Մկրտիչ Սարգսեանի դուռը: Սա հարցնում է թէ ո՞վ է:

— Քու զամէաթդ եմ, պատասխանում է զամէաթը:

—Հրամմէ նէս, հրաւիրում է Մկրտիչը:

—Օր գամ ինծի ինչդ պիտի պահես, հարցնում է զըսմէաթը:

—Կուտեմ, խմեմ, քեֆիս կաշեմ, պատասխանում է Մկրտիչը:

«Չէ, ասում է, ես քու քովդ չեմ կրնը կենայ»:

Քշում, գնում է սրա միւս եղբայր Կարապետի մօտ, ծեծում է դուռը և երբ միւսնոյն հարցերը սրան ևս առաջարկում է, սա պատասխանում է. «Դնեմ կը սնտուկս զայիմ կողսկեմ կը, նէա կուտեմ, նէա կը խմեմ, սալթ երեսիտ սէյր կէնեմ»:

—Հա, ասում է զսմէաթը, ես քու քովդ կը բնակըռիմ:

Այնուհետև նա սկսում է հարստութիւն գիզել:

Շատերը պատմում էին.

«Մարթուն մէկը չոպնութեն կէնէ էղէ, սաղ տարին արուն բըրաինը կը մտնի, իրեք սոմառ հաց անճաղ կ'աշխատի, իրեն ընտանին կը պահէ: Կնիկը վերա կըսէ կը ատոր, թը իրեք սոմառ հացով ինչ ապրուստ գլի, գնը ժամ, Աստու փէշը բռնէ, բիւլքի մէ դուռմ' բանայ: Ասիկ մութմութայ կը կնկայ վրայ թը՝ տէյմ' օր հիմի էլի ցամաք հաց կար ուտելու, հիմի գործս թողնեմ ժամերն ընկնիմ՝ տեսնիմ ինչ պիտի ուտես: Չարասըզ գելլէ կերթայ ժամ: Ժամէն օր գելնեն, մէ մարթմ' ասոր կըսէ կը թը՝ արի գնը ոշխարներուս աշէ, համբէ տես թամամ է՝ քեղի մէ սոմառմ' ցորեն կուտամ: Ասիկ վազդէ կը տուն կնկանը հարցնէ կը թը՝ էրթամ. կնիկը կըսէ. ինչի չես էրթայ, ատորից յմէլ պիտի տան, աշխըքին բանն է: Աս չոպանը գուգայ օր էրթայ՝ մարդը կըսէ. «Չէ, ախպար, ութը կոտ կուտամ, աւել չածէ»: Ասիկ կէնայ գուգայ տուն կնկանը հարցնէ կը թը՝ էրթայ: Կնիկը կըսէ. «Սոմառմ' օր չի տայ՝ թող ութը կոտ ըլլի, աս աքիչ բան չէ»: Ասիկ ետ կը դառնայ օր էրթայ, մարդը կըսէ կը. «Ջուխարմ' չարութեն աւելի չեմ տայ, գուգես զընը՝ գուգես մի էրթայ»: Ասիկ կէնայ գուգայ կնկանը կը հարցնէ: Կնիկը կըսէ կը թը՝ «Գլխար, թող ջուխարմ' չարութի ըլլի, ոտվիքտ էլ է կը ծածկէ»: Ասիկ գելլէ կերթայ. կերթայ կաշէ կը օր սիւրուն մէ չայիս չիման տեղմ' կարծէ՝ մէ ջահիլ տղամ' ալ մուղաթ կէնայ կը:

—Ախպար, դուն վնվ էս օր աս մարթուն ոշխարտանը մուղաթ կէնաս կը, կըսէ, անիկ ինծի զրկեց, օր գամ ես մուղաթ կենում:

«Ես անոր զովկեաթն էմ, կըսէ աղան:

— Դու օր անոր դովեաթն էս, իմ դովեաթս ո՛ր է, հարցնէ կը
աս չոպանը:

— Տիս անտեղ ծառին տակը քներ է, կըսէ կը դովեաթը:

Ասիկ գելլէ կերթայ, տեսնի կը օր դորթ ծառիմ՝ տակ ջահիլ
տղամ՝ քնած է. կըսէ, կայ չկայ ասիկ իմ դովեաթս է. չօրէ կը ա-
ռաջը գուլայ, աղաչէ կը թը. նիթխերս կտրեր է, ո՛ր էս անտէր ան-
տիրական թողէ, ընկեր քնէ: Դովեաթը կը զարթնի՝ կըսէ. «Ինչ գու-
ղես»: Թը՝ առուր հացի կարօտ էնք մնացէ՝ մէ ճարմ՝ էրէ: Դովեաթը
հանէ մէ ձեռքը մէ փարամ՝ կը բռնէ, մէկալին տասսը փարայ, կըսէ.
«Ասոնցէն մէկն առ գնը»: Չոպանը մտածէ կը թը՝ տասն օր առնէ,
մէկալ անգամ էրէս չպտի ունենայ բան ուղելու, մէ փարան կ'առնէ:

«Ագահութեն օր չէրիր, մէ փարան առար, հետդ գուղամ», կըսէ
դովեաթը: Չոպանը գելլէ գուգայ. գուգայ տեսնի կը օր էրկու տղայ
ճամփին օրթան ծեծկըվին կը: Կերթայ քովերը գիմանայ օր մէ քարմ՝
էն գտէ, անոր հմար զարկուին կը՝ թէ վերն առնէ: Հանէ ան մէ փա-
րան կուտայ ատոնց կառնէ քարը, ցկէ կը ջէպը: Դուգայ դանի ոչխը-
րի տիրոջը կըսէ կը թը՝ գնացի տեսնիմ մէ ջահիլ տղամ՝ մուղաթ կե-
նայ կը, հարցուցի իմացայ օր քու դովեաթդ է էգած էղէ, ալ ինչի՞
ինծի զրկեցիր, անիկ մուղաթ կէնայ կը: Ասիկ չափէ մէկէն երեք սո-
մառ ցորեն կուտայ կը ասոր: Աս մարդը ուրախ, ուրախ կերթայ առն,
ցորենը լըլէ կը ամբարը, քարն ա հանէ թնէ կը թէարաքը: Գիշեր օր
զըլլի, կաշնն օր քարը լուս կուտայ կը:

Մէ գիշերմ ա բաղրկեանի մէկը բեռները թափէ, գուղէ օր կրակ
էնէ: Կաշէ հեռուն մէ լուսմ՝ կ'էրնայ, դուգայ օր մէ անթեղմ՝ ուղէ:
Դուգայ դիւղ աս չոպանին տունը, նես կը մանի, կաշէ օր մէ քարմ՝
թէարաքը լսի մէջ կը վառի, օ սահաթ հասկընայ կը օր անգին քար
է: Մէկէն ի մէկ կըսէ կը թը տասսը հաղար օսկի կուտամ աս քա-
րին, կուտմը:

Անոնք ա լեզուին կը կապեն: Ասիկ օսկիքը կը համբէ, կառնէ
քարը կերթայ: Հըմը չոպանին կնկանը աչքը կը խմէ, թեղմ՝ քաղաքը
ծախէ կը աս անգին քարը, օսկիքը կը բառնայ, դառնայ գուգայ կը
կենայ աս չոպանին տունն, օր մէ հնարքովմ՝ կնկանը փախցնէ, փարօցն
ա, թը կընը, տէր ըլլի: Դուքայ գիշնի, նըստին ղոնուշմիշ գլլին, աս
բաղրկեանը գուղէ օր չոպանին վեարամ բերել տայ, վերցնէ կըսէ կը
թը՝ անխելք, տասսը հաղար օսկու առած քարտ, տասնըհինգ հաղա-
րի ծախեցի:

— Անխելքը դու ես, կըսէ կը չոպանը, ես մէ փարիմ՝ էի առէ,
տասսը հաղարի ծախեցի:

Բեաղրկեանը աս օր գիմանայ՝ օ սահաթ վարամ կը բէրէ, մեռնի
կը: Ասոր աշխրբին մալը, դովեաթը մնայ կը չոպանին: Արթը ասոնք

անտից յէտե իրենց զովեաթէն ձեռք չեն վերցնէ վիրա, ժամ կերթան ու անոր հմար աղօթք կինէն»:

Ղսմէաթը տուն հրաւիրելու համար՝ զեկտեմբերի 31-ին աղջիկները հեծնում են ակիշը և այս ու այն կողմ վազում ասելով. «Բաղդ, սարն էս, ձորն էս, էկէ»:

Նոր տարու օրն էլ տան պառաւը գնում է սալի մէջ «տարին» — (մի մեծ խմորեղէն), վերան մեղր լցնում և գաւազանը քոթքոթացնելով, դուրս գնում, դառնում գէպի արևելք և ասում. «Դովլէնթ, սարն էս, ձորն էս՝ արի տուն»:

Երեկոյին զանկերը խփելիս ծալքի դռները բաց են առնում, որպէսզի զովէնթի դռներն էլ բաց լինի:

Վառած հաց են ուտում որ զովէաթուր լինին:

Ինչպէս ասացի, ժողովուրդը սաստիկ հաւատում է ճակատագրին, իբր Աստուածութիւնը մարդը գեռ չճնա՞ծ, գրել է նրա ճակատին նրա ամբողջ կեանքը, որից խտորելու ոչ մի հնար չկայ: Ճակատի վերայ երևացող կարերը նա համարում է ճակտի գիր և լռելեան հպատակում իւր վիճակին. «Ճակտիս աս էր գրած, ի՞նչ էնէմ»:

Պատմում են թէ մի վարժապետ մայիսի 7-ին իւր աշակերտներին զբօսնելու է տարել: Յանկարձ գլորած քարը դիպել է մի երեխայի և սպանել: Երբ սրա ծնողները պահանջել են վարժապետից իրենց որդին, սա աղաչել է Աստծուն, որի հրամանով, սպանուած երեխան կենդանացել է և ասել ծնողներին, թէ ի՞նչ էք ուզում ուսուցչից, որ կողմը փախայ, քարը ետևիցս եկաւ, իմ ճակատագիրս էլ այդ էր:

Ժողովուրդը սաստիկ հաւատում է և երազներին: Նրա կարծիքով Աստուածութիւնը, սրբերը, իրենց կամքը յայտնում են մարդկանց երազների մէջ, երբեմն իրենք իսկական և երբեմն սպիտակամօրուս ծերունիների միջոցով:

Երազների միջոցով մինչև անգամ սիրահարուում են: Ոչ միայն հաւատում, և սպասում են որ Ս. Սարգսին աղի կլիկ ուտելուց յետոյ, «ղսմէաթ էղած աղջիկը կամ տղան գայ ջուր տայ, այլ և ուրիշ ժամանակ աղջիկ և տղայ երազներում տեսնում են միմեանց և «փուլթո» են տալիս. փոխարինում են մատանները, երգում միմեանց գտնել և ամուսնանալ:

Այնուհետեւ երիտասարդը երգելով օր.

Կանչենք, Օխտն ախպար, ինծի իմտատ դայ,
Աստուածածնայ շնորհքով ետրս ինծի տայ.

Երջում է գիւղից գիւղ, գաւառից գաւառ, ամէն տեղ ազատ մտնում, աղջիկներին տեսնում, որ փութա տուող աղջկան գտնի, իսկ աղջիկը յայտնելով իրեն ծնողներին իրեն փութա տալը՝ հրաժարւում է ամուսնանալ, մինչև «ղսմաթ» եղած նշանածը չգայ իրեն չգտնի: Ժողովուրդը շատ համակրանքով է վերաբերւում դէպի փութա տուածները, և միջոց է տալիս նրանց միմեանց գտնելու: Այսպէս աղջկան չեն ստիպում ամուսնանալ և թոյլ են տալիս գնալ տեսնելու օտարական ճամբորդին և կամ ում նա կը ցանկայ, իսկ սիրուհուն փնտրող երիտասարդին ամէն տեղ ընդունում և հիւրասիրում են:

Երագների միջոցով ստանում են և՛ իմաստութիւն, շընորհք, և՛ օտար լեզուով խօսելու ընդունակութիւն:

Պատմում են թէ Յակովբ պատրիարքը շատ բթամիտ և անուս մարդ է եղել, մի օր մնացել է մայր եկեղեցու մէջ և աղօթելուց յետոյ քնել: Մայր Աստուածածինը երազում տուել է նրան բաժակը ըմպելու, որով և նա իմաստութիւն է ստացել:

Բոլոր նետ դնողները, գարի ցկողները, փելթա թափողները և այլն, հաւատացնում են թէ երազում երևացել է իրենց այս ինչ սուրբը կամ Մայր Աստուածածինը և իրաւունք է տուել իրենց այս ինչ թովչութեամբ պարապելու:

Գանձացի Աթոյենց Մինասն երեխայութեան ժամանակ, երբ վրաց մի գիւղում ծառայում էր, վրացերէն չէր հասկանում, ուստի և սխալմութներ էր գործում և թախուծ: Մի օր ևս այդպիսի պատճառով թողել էր ծառայութիւնը, փախել, մտել եկեղեցին, որ այնտեղ ծածուկ գիշերի և առաւօտ փախչի գայ տուն: Գիշերն երազում տեսնում է Ս. Կարապետին, որ ասում է իրեն. «Մի վախենա՛, օղնւ, մի վախենա, առ իսի կորէկը կէ, լեզուն սորվիս կը»: Սա առնում երեք բուռ կորէկ ուտում է, առաւօտ զարթնում է

տեսնում որ կարող է վրացերէն վարժ խօսել և հասկանալ: Գնում է գիւղ և շարունակում իւր ծառայութիւնը:

Թէև գիւղերում երազահանութեամբ պարասողներ այժմ չկան, բայց զանազան պառաւներ հռչակ են ստացած երազներ բացատրելում և շատերը, մանաւանդ հարսերը, դիմում են նրանց իրենց տեսած երազները բացատրելու:

Պէտք է ասել և այն, որ այս գաւառի թէ տղամարդիկ և թէ կանայք, մանաւանդ պառաւները, յաճախ երազ են տեսնում և առաւօտ զարթելիս առաջին բանն երազը պատմել ու բացատրելն է լինում: Ոմանք էլ հպարտանում են թէ իրենց երազը «չատալ» է, նոյն օրը կը կատարուի:

Երազահաններ ժողովրդի ձեռքերին չկան, որովհետև շատերը կարդալ չգիտեն, միայն տիրացուներից և քահանաներից ոմանք գործ են ածում «Հաւախօս» կոչուած երազացոյցը: Իսկ ինքը ժողովուրդը բացատրում է երազը իւր փորձերի վերայ հիմնուած: Այսպէս, օրինակ, եթէ երազում հաց տեսնեն՝ դա «դովլեաթ», հարստութիւն է նշանակում, ջուր՝ բարութիւն, ատամ քաշել՝ ազգականի մահը, մահը՝ երկար կեանք, փողը՝ ցաւ, և այլն:

Ժողովրդի, մանաւանդ կանանց նախազգացումն էլ բաւական զարգացած է, և մեծ հաւատ են ընծայում դրան. «Հոգիս վկայէ կը», «Հոգին Սուրբ տուն տուեց». ասում են նրանք:

Ժողովուրդը հաւատում է և՛ տեսիլքի. իբր մարմինն անշարժ մնում է, իսկ հոգին գնում, թափառում դրախտ, դժողք և այլ տեղեր, ապա նորից վերադառնում իւր տեղը:

Այս մասին մի Բզաւետցի պատմում էր.

«Յոգորմած հոգի դամիւրջի Դիվինն ինչ է, այսի մեր Պօղոսին հարը, ասոր հետ վախտովմ՝ աւի (որսի) կերթայինք կը. օրմ՝ ա, ինչդ էլաւ Ապուլու դեօշին ըռնտիկ էդնիկմ՝ զարկինք: Դնացինք թը բըռնենք, աչեցինք օր դայպն անցաւ. իսթին, ինթին ընկանք, հոգիքս էլաւ ժուռ դալէն, բանմ՝ ա չգտանք: Էլանք քոռ փոշման էկանք տուն: Քանիմ՝ օր անցաւ, մէմ՝ ա մէ օրմ՝ էաքսընա առ Դիվինը հիւնտցաւ, քսանը չորս սհաթ մեռածի պէս ընկաւ, սալթ սիրտը տքտըքալ կը: Վախեցանք թը մեռնի կը: Մէկալ օրը բիրտան-բիրա էլաւ նստալ,

արթող խնդրներու էղանք: Հարցուցինք, ախպար, ատ ինչ էղաւ քեզի, քիչ մնաց թէ տամա էնէինք, հակիտի իսի տղաքը քիւլլի ջուր կռռեցան:

—Անա թը, ախպար, հէշ մէմ' չէք հարցնէ թէ ինչ էղաւ:

«Ի՞նչ»:

—Ը՛, մեկայ քեզի Աստուած, (խաչակնքում է):

«Է՛, ախպար, ի՞նչ է, մէմ' պատմէ տեսնիք»:

—Ի՞նչ պատմեմ, պատմըլի կը օր պատմեմ:

«Ախր ինչ է էղէ, հոգիներս մի հանէ, է»:

—Էրէկ չէ առջի օրն օր մառալը կպուցինք ինչ է, ըշտը ինծի տարան անտեղ, չորս բոլորս աշեմ տեսնիմ օր մէ դօճա բաղմ', չայիր չիման: Դիպա արեւը աշեմ օր մէ մարթմ' օսկի աթոռքին վրայ նստեր է. ճերմակ միւրուք: Ինծի տեսաւ թը չը՝ դարցաւ ըսաց թը՝ իմ մառալս զարնող աւճին դո՛ւն էս: Ես ա չվախեցայ, չիմշիտակ ըսի թը՝ ես էմ: Անիկ աչքերը խորտեց, ըսաց թը՝ այտի կճուճները տեսնիս կը՝, ձեռքըս մէմ' մէջը կոխէ, աչէ ինչ կայ: Աչեցի էաղմ' կճուճ, իսպէս սրո՛ւ շարած էր. ձեռքս մէջերը կոխեցի, աշեմ մէ քանիսը լիքն էն թէփով, մէ քանիսը կիսատ. մէկին ա տակը բուռմ' է մնացէ. գիտիս, ըսաց, ատոնք օր կան՝ մարթուս էօմրն (կեանք) էն, ում թէփն օր պարպի, ան մեռնի կը, այտի մէ բուռմ' մնացածը քուկըս է, տարիմ՝ էտե պարպի կը, ինչի քիչմ' չա հոգիտ միտքտ չես բէրէ, ու կերթաս ուրիշին թիւվանք կը նետես: Աս օր ըսաց, սարսմբեցայ, բիրտան յետ դարթայ: Հէշ մէկս ա չհաւաւըցինք, հըմը ինչ էնէս օր, տարին պըտըտեց էկաւ, ան օրը մարդն ա աւանդեց: Ատով հաւաւըցինք օր մարալին ընկած տեղը սուրբ է: Հիմի մենծ տէրաէրին հարսն ա օր քանի քիտտեակ ընկնի, անտեղ լուս տեսնի կը: Մենք ա անմեն տարի գարունը ուխտ կերթանք կը ֆոն, մեռնիմ սուրբ զօրութանը, շատ զօրաւոր է»:

Կան և այնպիսի մարդիկ և առաւելապէս կանայք, որոնք յաճախակի են տեսիլք տեսնում, այսպիսիներին կոչում են քետդեակ ընկնողներ: Սրանք իրենց համարում են մի սրբի «ղուլ» և միայն նրա—իրենց աղալի—կամքն են իմանում և յայտնում ժողովրդեան: Այսպէս Բզաւէտ գիւղի քահանայի հարսը իրենց տան սրբի »Օխտն-ախպօր« ղուլն է: Շաբաթը մի կամ մի քանի անգամ, առաւելապէս շաբաթ երեկոններին, սրբի առջև աղօթելիս, սկսում է դողդողալ, յանկարծակի ընկնում է սրբի առաջ, ոտներն ու ձեռքերն խրփում գետնին, բերանից փրփուր արձակում, գոչում և ան-

զգայացած մնում: Գիւղացիներն, որ երկիւղած և զգացուած կանգնում են մօտը, հանում 10 կոպէկից մինչև մի ըուբլի ձգում են նրա ապսէի մէջ և ձեռը դնելով այդ կնոջ վերայ հարցնում, թէ աղադ այս ինչ հիւանդի, գործի և այլն մասին ինչ կը հրամայէ: Սա էլ մի որևէ բան, յաճախ բոլորովին անկապ և անիմաստ, ասում է: Մի քամի գիւղերում էլ քաղաքի սրիկաները սաստիկ ծեծել են սրանց քեադեակ ընկած միջոցին, որոնք ծեծին չգիմանալով վերկացել փախել են:

Ժողովուրդը հաւատում է և «խորթլախների», իբր անհաւատների ննջեցեալները գիշերները գերեզմանից մարմնով դուրս են գալիս և ընդունելով առաւելապէս շան և այլ կենդանիների կերպարանք շրջում են:

Սրանք յաճախ հետևում են գերեզմանների մօտով անցնողներին և թէպէտ վնաս չեն հասցնում նրանց, սակայն երբ հետները գնում են տուն, առաւօտեան դիակ են դառնում ու ձգւում տան մէջ: Այսպիսի դէպքերում բաճով կը տրուի են «խորթլախի» գլուխը և բանալով տան մէջ մի նոր անցք, այդտեղից են հանում դիակը ու տանում թաղում, որ այլ ևս «խորթլամիշ» չլինի:

Երբեմն էլ Աստուած պատժում է կանանց նրանց մարդագայլ դարձնելով: Երբ դրանք մի մուրթ գիշեր իրենց երեխաներին քնեցնելուց յետոյ, դուրս են գալիս, երկնքից գայլի մորթի է ընկնում նրանց վրայ և նրանք դալ ևս դառնում, գնում նախ իրենց, և ապա հարևանների երեխաներին ուտում: Նրանց առաջ, ապում են, ամէն փակուած դուռ բացւում է և նրանք ամենայն ճարպիկութեամբ անցնելով ամէն մի դժուարանցանքի տեղից, քանդում են երեխաների բալուլոցները և տանում երեխաներին ուտելու, և կամ բաց են անում նոր գերեզմանները և մեռելներն ուտում: Ոչ մի զէնքով չի կարելի նրանց սպանել կամ վիրաւորել:

Այսպէս՝ միայն գիշերները մարդագայլ, իսկ ցերեկները՝ նախկին կինն դառնալով, սրանք եօթն տարի տանջւում են և երբ եօթերորդ տարին լրանում է, գայլի մորթին թռչում

է նրանց վրայից և նրանք այլ ևս մարդագայլ չեն դառնում: Ասում են, թէ եթէ կարողանան դրանց մորթին գտնել և վառել, նրանք այլ ևս մարդագայլ չեն դառնալ, սակայն նրանք այդ չեն ցանկանում և լուսադէմին տանում մորթիները մի ապահով տեղ պահում են:

ՊԸՍԵՐԸ, ԲԻԽՏ, ԲԻԽՏԱԳՆԸՅՈՒԹԻՒՆ.

Ժողովուրդը համարեա հաւատի էական մասը պաս պահելն է համարում. նրա համոզմամբ պաս չպահողը Հայ քրիստոնեայ չէ, *Փառմասոն է* (բողոքական): Ամենամեծ մեղքը նրանց կարծիքով, պաս ուտելն է. աւանդութիւնը ասում է, թէ մի հարս քահանային իւր արած գողութիւնները, շնութիւնը և այլ շատ մեղքեր հեշտութեամբ խոստովանելուց յետոյ՝ դժուարացել է մի մեղքը խոստովանելու: Վերջը քահանայի յորդորով ստիպմամբ միայն խոստովանել է, թէ մի չորեքշաբթի օր սխալմամբ իւղի բերանին դրած հացից մի կտոր կերել է: Սակայն հետզհետէ այս հաւատը թուլանում է, որովհետեւ քաղաքացիները գիւղերում բացարձակ լուծում են պասը և ծիծաղում գիւղացիների վերայ, որ պաս են պահում: Միւսնոյն ժամանակ շատերն էլ վիճում են գիւղացիների հետ և աշխատում ապացուցանել թէ պաս ուտելը մեղք չէ:

Ոչ միայն պասերը առանց այլևայլութեան պահում են, այլ և շատ պաս օրեր ծոմ էլ են մնում: Օրինակ, Սուրբ Սարգսին, մինչև երեկոյ կամ ամբողջ 5 օր, մեծ պասին մինչև ճաշու ժամասացութիւնը և այլն: Դեռ շատերն էլ կամաւոր պաս են պահում և այս առաւելապէս հիւանդի առողջութեան կամ մի նպատակի հասնելու յուսով: Կամաւոր պասերն «ոտք» են կոչում, օր. Սուրբ Աստուածածնայ «ոտքն» եմ բռնէ, նշանակում է Սուրբ Աստուածածնայ պասից զատ մի շաբաթ առաջ էլ կամաւոր պաս եմ բռնել: Առաւելապէս պահում են հետեւեալ կամաւոր պասերը. ա. 9 դաս հրեշտակաց, բ. Խորթրթոյի, Ս. Գէորգի ոտքը, գ. Ս. Յա-

կորայ ոտքը (Սրբակոբ), Դ. Հրեշտակապետաց ոտք. Համբար-
ձումի ուրբաթ օրից մինչև վարդափառի կիրակին, բացի շա-
բաթ և կիրակի օրերը: Կամաւոր պատերը պահելուց յետոյ
նոյն սրբին ուխտ են գնում:

Ուխտն անելն ու ուխտագնացութիւնը սաստիկ զարգա-
ցած է Ախալքալաքի գաւառում:

Հիւանդի ամենագորաւոր դեղը, սիրահարի ամենագորա-
ւոր միջնորդը, թշուառների մխիթարիչն ու յոյսը՝ ուխտն ու
ուխտագնացութիւնն է: Մի հիւանդ կամ առաւելուպէս նրա
մայրն ուխտում է բոբիկ գնալ սրբի դուռը, մի գառ կամ
ոչխար մատաղ անել, մոմ վառել, միւսն ուխտում է բոկո-
տըն կամ չոքած եօթը գիւղ, կամ մի գիւղի 7 դուռ մուրալ
խուսնկ, մոմ և ալլ իրեր և տանել ալս ինչ սրբի դուռը, մի
ուրիշն էլ ուխտում է ճակատի ոսկիներից կտրել մի կամ մի
քանիսը և սրբի գանձանակը ձգել և ալլն:

Ախալքալաքի գաւառում ուխտատեղիները չափից դուրս
շատ են, գրեթէ ամէն մի գեղեցիկ լեռան գագաթ, ամէն
մի ջրառատ, սիգաւէտ դաշտ, ուխտատեղի է, որոնց գերին
գալիս է գարունը, ամառը և աշունը՝ զբօսնելու ամենալաւ
միջոցներին: Յիշենք ամենագլխաւոր ուխտատեղիները:

ՀԱՅՈՑ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆԵՐԸ.

	Ուխտատեղիների անունները:	Ուր գտնուիլն ու ի՞նչ լինե- լը:	Ուխտագնացութեան օրը՝ տրդեանց ում պատկանելը:
1	Ս. Գրիգոր Աւետուան	Կուռնաշէթ գիւղի եկեղե- ցում, մի ձեռագիր. հին Աւետարան:	Աստուածածնին. արդիւնքը պատկանում է Ախալքալա- քի Հայոց դպրոցին:
2	Ս. Յովհաննէս	Գանձայի մօտ մի լեռան գագաթին:	Համբարձման
3	Ս. Գէորգ	Սուղայում, Սրբի սարի վրայ, հասարակ մի խա- շարձան է:	Մշխարհամատրան կիւրա- կին
4	Ս. Գէորգ կամ Օղ- լան վերան	Կարծախում, Գէօգղաղի լանջին, ժայռերի միջև. ուխտ են գնում ամուլ կանաչք:	Աստուածածնայ և Վարդա- փառի երկուշարթի օրերը

	Ուխտատեղիները:	Ուր գտնուիլն ու ի՞նչ լինե- լը:	Ուխտադնացութեան օրը և արդեանց ում պատեաները:
5	Ճգնաւորի վա՛րը .	Ախալքալարի ձորում, գե- տի ափին, փոքրիկ մա- տուռ է:	Մայիսի 7-ին
6	Տաւշան թափի սուր- բը .	Ախալքալար, Տաւշան-թա- փա բլրի գագաթին:	Ս. Գէորգի տօնին
7	Լուսաւորիչ .	Վաշիանի մօտ՝ Լուսաւորիչ կոչումով Լեւոն լանջին:	Վերակի օրեր
8	Խոսպիւռ սուրբը .	Խոսպիւրի Լեւոն վերայ:	Խուզումա գնալիս
9	Ս. Թէոդօրոս .	Թաքշայի ձորակում, աւե- րակ մատուռ:	Գարնան կիրակի օրեր
10	Ս. Խաչատուր .	Ապուլու լանջին:	Վերակի օրեր
11	Ս. Յակոբ .	Դաղէշում, խաչարձան:	Վերակի օրեր
12	Ս. Դէորդ .	Գոմ գիւղում, խաչի սարի վերայ խաչարձան:	Վերակի օրեր
13	Ս. Մինաս .	Արագոժայում, բլրակի վե- րայ մի խաչարձան:	Ձատկին
14	Ս. Սարգիս .	Արագոժայում, քերդի պա- րուպի մէջ:	Վերակի օրեր
15	Աղբառ սուրբ .	Փոքր Արագեալում	Վերակի օրեր
16	Օխտն Ախալար .	Բզաւէտ, քահանայի տանը 72 աւետարան. քահանայի հարսը քաղէակ է ընկնում:	Վերակի օրեր, շահում է քահանան:
17	Փոքրիկ Աւետոան .	Գիլիֆ. քահանայի տանը, մի տպած, փոքրագիր ա- ւետարան:	Վերակի օրեր, շահում է քահանան:
18	Ս. Աւետոան .	Ճանճղա, մի գիւղացու տա- նը:	Վերակի օրեր, շահում է տոն տէրը:
19	Աւետարաններ .	Օլաւէրտ, քահանայի տա- նը, Ս. Արագեալ, մի գիւ- ղացու տանը:	
20	Խաչարձաններ .	Բզաւէտում, մին գիւղի ա- րեւելեան կողմը, արտերի մէջ, միւսը Արուի ճանա- պարհին:	Վերակի օրերը և Արու գնալիս:
21	Ս. Յովհաննէս. ծը- մինդա Իօաննէ .	Բարալէթից աւելւահիւ- սիս, 2 վերստ հեռաւորու- թեամբ՝ Լարաու թափի հանգէպ. 6 վերջոյ հաս- տութեան, 4 արշին եր- կարութեան քառանկիւնի քար՝ քարէ երկու պա- գուանդանների վրայ դը- րուած, ծայրին քարէ խաչ: Պարսպապատ է:	Համբարձման. թէև Վրա- ղոց ձեռին է և օգտուած է Բարալէթու վրայ եկե- ղեցին, սակայն հայերի խուռն բողոքութիւն թէ Բարալէթից և թէ շրջա- կայ գիւղերից ուխտ են գալիս:
22	Սիրկ աւերակի մա- տուռ .	Սիրկ աւերակ գիւղում գե- տի ափին փոքրիկ մատուռ է, դրան մօտ դրուած է մի խաչքար, որի վրայ քան- դակուած է երկու մարդ: ձեռներին՝ խաչ բռնած:	Վերակի օրեր
23	Ս. Ստեփաննոս .	Բարալէթ գիւղում:	Վերակի օրեր

Այս բոլոր ուխտատեղիներից ամենից հռչակաւորն է Կուռնաշէթու Ս. Գրիգոր Աւետարանը, Վարդիու Ս. Աստուածածինը, Գանձալի Ս. Յովհաննէսը: Սրանց տօներին գրեթէ բոլոր գիւղերից, հեռուները նախընթաց, մօտիկները նոյն օրը սալերով, ձիով, փուրգոնով և հետի թափւում են ուխտատեղին: Առաջին բանը, մի տան մէջ տեղաւորուելուց կամ մի վրան խփելուց և կամ մի սալ վրան դարձնելուց յետոյ, լինում է գնալ սուրբը համբուրել, և եթէ իրենց հետ բերել են թիթեղեայ սիրտ, ձեռք, օրօրոց և այլն, կախել խաչից կամ Աւետարանից: Յետոյ արդէն զբօսնում, խումբ խումբ երգում պարում են: Այս ու այն կալի միջից, առուտի ափից հնչում է դառուլ զուռնի ձայնը, աղջիկների երգը, տղամարդկանց հահուոցն ու բարձր, բարձր խօսակցութիւնը, երեսանների խաղի աղմուկը:

Ուշ, գիշեր անցած, քնում և առուտ շատ վաղ վեր են կենում բոլոր ուխտաւորները, մեծերը գառները մատաղում, իսկ միւսները եկեղեցի են գնում: Այս տեղ եկեղեցու շուրջը, մանաւանդ եռաջն ու ճանապարհի երկու կողմը քաղաքի մրգավաճառները դարսել են ամենայն տեսակ մրգեր, կաղին, քիշմիշ, լեապլեապու, արուկ, իվազ, խուրմայ, արևածաղիկ, դդմի կուտ և ժամանակի թաց մրգեր. տոնձ, խնձոր, դեղձ և այլն: Միւս կողմից դարսուած են գլխու եազմաներ, թաշկինակներ, հասարակ սանրեր, կամ մատտնիներ, փոփոլներ, քոշեր և այլն:

Այն կողմը հեռւում մի շինութեան մէջ մի գինեվաճառ էլ գինի, օղի է բերել ու դարսել:

Սրանցից իւրաքանչիւրը ժամերգութիւնից դեռ առաջ ձայնը ձգել և փառաբանում է:

— Այ՛լ լաւ քիշմիշը, շատը գնաց, քիչը մնաց հա՛:

— Իվազի լաւը, իվազի՛.....

— Իստեղ, իստեղ էկէք, Լուսաւորչի գառներ (աղջիկներ):

— Պարպաւ, պարպաւ, խնձորի լաւը պարպաւ:

Սրանց միջից, աչքերը մրգերին յառած, անցնում են ուխտաւորներն, այս ու այն բանն առնելով: Եկեղեցու կամ սրբ-

բի դռան առջև մատաղ կտրողները մատաղներն են կտրում, ալդ գիւղի երիտասարդներն էլ դոխեր են ծախում, որ առնեն մատաղ տներն: Շատ արժան, զոյգը 5—10 կոպէկ: Մի քանիսն առնում են աղաւնիներ և եկեղեցու դրան առաջ մորթում, ուրիշներ էլ, բայց շատ քչեր, բաց թողնում, որ թռչեն:

Ժողովուրդը լցւում է եկեղեցին կամ եթէ եկեղեցի չը կայ, հաւաքւում սրբի շուրջը, ուր քահանան պատարագում է կամ ժամ ասում: Եկեղեցում քիչ աղօթելուց և մոմեր վառելուց յետոյ դուրս են գալիս և քէֆին, ուրախութեանն նայում: Եկեղեցում մնում են ծերերն ու պառաւները, մէկ էլ նրանք, որոնք մի առանձին սպասելիք ունին սրբից և ուզում են իրենց աղօթքով և լացով նրա սիրտը գութ ձգել: Այս ու այն կողմ վառւում են կրակներ և մատաղի կաթ սաները վերան դնում. ժամակոչն էլ այս մատաղից այն մատաղն է վազում և գառի ոտն ու գլուխը, մորթին առնում, որ յօգուտ սրբի վաճառեն: Պատահում է, ինչպէս օր. Կոռնաշէթում, որ մատաղներից սրբի հասանելիքը նախապէս վաճառում են գտակ կարողներին: Սրանք գալիս իրենք հուտաբում են և այն ոչ թէ խնդրելով՝ ալլ պահանջելով, որովհետեւ նախապէս գնել են: Շատ անգամ մատաղ անողը տեսնելով գնողի կոպտութիւնը չի ուզում տալ մորթին, որից և կռիւ, անբաւականութիւն է առաջանում:

Երբ ժամերգութիւնը վերջանում է և ժողովուրդը համբուրում է սուրբը և խաչհամբոյր ձգում, որի գլխին քահանան կամ ում որ պիտի հասնի, օր. դպրոցի հոգաբարձութիւնը, կանգնած հսկում է, ցրւում է մատաղ ուտելու:

Քահանան շտապում է մի մատաղից միւսը հասնել և օրհնել ու լաւ պատառներից ճաշակել:

Հաց ուտելուց յետոյ արդէն ուխտաւորները մի քանի խմբերի են բաժանւում. բլլատները, աղջիկ թէ մանչ, կին թէ տղամարդ, գնում շրջապատում են մրգերի սեղանները, մի քիչ բան առնում, և հետէն ուտում, հետէն ծակ ծակ նայում բախտաւոր գնորդների գնած մրգերին: Մի ուրիշ խումբ էլ շրջա-

պատում է փիանկոն. սա մի կլորակ սեղան է, շուրջը միմեանցից մի վերջով հեռաւորութեամբ երկու վերջովաչափ ձողեր ցցած և սրանց միջև զանազան էթանագին իրեր դրած, օր. մի քանի կանֆէտ, մի փոքրիկ հայելի, ծխախոտ, դանակ, գիւղացու մատանիներ, քթախոտ, թաշկինակ և այլն: Սեղանի տակ պատում է մի ձող սլաքով, որի ծայրը քսւում է սեղանի ձողերին: Հանողը վճարում է երկու կոպէկ, մի շարժումով պտտեցնում է ձողը, որտեղ որ կանգնի սլաքը՝ այնտեղ դուրածն ստանում է, բայց յաճախ պատահում է, որ սլաքը դատարկ տեղի վերայ է կանգնում: Հարկաւոր է կանգնել և դիտել թէ ի՞նչ է արտայտում նրանց երեսն, երբ տարւում կամ տանում են:

Մի քիչ հեռու փչւում է տիկը և մի մասնաւոր խումբ քէֆ անում ու պարում:

Մի ընդարձակ տեղ էլ հնչւում է դաւուլ զուռնան և տղամարդիկ ու կանայք, երիտասարդներ և աղջիկներ միմեանց ձեռք բռնած աշխուժով պարում են: Պարի շուրջը և մէջը հաւաքուել է երեսաների, ծերերի, պառաւների խումբը և կանգնած նայում և այս այնքան մօտից, որ շատ անգամ դիպչում են պարողներին:

Երիտասարդների և աղջիկների խմբեր բաժանուելով ընդհանուր պարից, կամ առաւելապէս ընդհանուր պարի ընդհատման ժամանակ պար են բռնում և երգելով պարում. նախ մինը միայնակ երգում է երգի մի տողը, յետոյ միւսները խմբովին կրկնում են այդ — «կ'առնեն»:

Երբ ձանձրանում են պարից, որ այնուամենայնիւ շատ երկար է տևում, ընդհատում են և սկսում գօտեմարտ: Գիւղական տանուտէրը, դատաւորները, գլխաւն, որոնք եկած են իբր կարգ պահելու, բաց են անում մի ընդարձակ ասպարէզ, և երկու յայտնի ճարպիկ երիտասարդներ բերում գօտեմարտելու: Սրանք մինչի մէջքը մերկանում են և ոտաբոբիկ մի երկու շրջան անում միմեանց հանդէպ և ապա կրպչում: Ժողովուրդը քանի գնում, մօտենում է սրանց և գրեթէ տեղ չի տալիս ազատ շարժուելու, գիւղական պաշտօնական անձինք էլ մտրակներով խփում են հանդիսականներին՝ գօ-

տեմարտողներին ասուարէզ տալու, որոնք ահագին աղմուկով և միմեանց հրհրելով յետ են փախչում ու նորից գալիս գօտեմարտողների բերանը մտնում, և այս՝ գլխաւորապէս այն նպատակով, որ եթէ տեսնեն՝ թէ իրենց գօտեմարտիկը թուլանում է և պիտի ընկնի, վրայ թափին բաժանեն և յաղթութիւնը անորոշ թողնելով՝ թէ իրենց և թէ իրենց գօտեմարտիկի անունը չկոտրեն: Պատահում է, որ երբ յաղթութիւնը կուսակիցները վրայ են թափւում բաժանելու, յաղթութիւնը կուսակիցներն էլ վրայ են թափւում նրանց յետ մղելու, որ իրենց գօտեմարտիկը յաղթանակով դուրս գալ ասպարիզից: Այստեղ ընդհարում են երկու կուսակցութիւնները և ծագում է կռիւ, պաշտօնական անձինք շահուելով դէպքից՝ մտրակի տակ են առնում ատած անձերին և տուր թէ կըտաս, ընկնում են ժողովրդի յետեից և ոտներին խրփելով հեռացնում, ցրում, սակայն սրանով մի սարսափելի իրարանցումն են ցկում, ժողովուրդը միմեանց հրհրելով, ճուշտով, բողբոջով այս ու այն կողմն է վազում:

Վերջապէս գօտեմարտը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ վերջանում է: Քիչ հանգստից յետոյ սկսւում է ձիարշաւը, ջիլիթ: Երիտասարդներ, տղամարդիկ ձի նստած շրջան են առնում ընդարձակ ասպարիզի վրայ, որի շուրջը խռնուել կտնգնել է ժողովուրդը: Քշում, չափեն ընկնում միմեանց յետեից և ձեռքի ջիլիթը քցում, խփում մինին և յետ դառնում փախչում ասպարիզի ծայրը: Վերջինս ջիլիթը ձգած միջոցին իւր ջիլիթն դէմ է բռնում և եթէ կարող է՝ խփում, յետ մղում, յետոյ ինքն է նրա ետեից ընկնում և խփում նրան իւր ջիլիթով մինչև առաջնի ասպարիզի ծայր հասնելը: Այս տեղիս ջիլիթւորները պաշտպանում են իրենց սիրելիներին և ընկնում չը սիրածների ետեից:

Ժողովուրդը կանգնած գտնւում է ճարպիկներին և ծիծաղում անշնորհքների վրայ: Գիւղական պաշտօնական անձինքն էլ մտրակներով խփում են ժողովրդին և ասպարիզից հեռացնում:

Հետաքրքիր է այս ժամանակ մտնել աղջիկների, հար-

սերժ խմբերի մէջ և լսել թէ նրանք ինչպիսի գովասանք են թափում ջիլիթում, գօտեմարտում յաղթութեամբ դուրս եկողի վերայ:

«Այդիկ իմ սերեկանս է», պարծենում է մէկը:

— Ա՛յ, ֆողը, դուն ա ինչ էս օր անիկ քեզի առնէ, խըշտում է միւսը սրան:

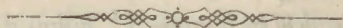
«Դուն շատ լամ' էս, մարտի չարչիպա»:

Բայց դուք նայեցէք, թէ ինչ հպարտութեամբ տնցնում է յաղթութիւն տանողը աղջիկների և հարսերի մօտով: Շատերի սէրը գրաւում է նա հէնց այդ օրը:

Տանուտէրը, գիւղական դատաւորը հազիւ ջիլիթի և գօտեմարտի աղմուկներից ազատուած՝ ուզում են քիչ նստել հանգստանալ, մէկ էլ գալիս են գիւղացիները և հին գանգատների մասին խօսում կամ մի նոր գանգատ անում:

Գլխաւան հրամայում է գրագրին գրել մի հրաման, անում է մի տնօրինութիւն և վերջացնում:

Մինչ այս, մինչ այն արեն արդէն խոնարհում է և ուխտաւորները կամաց կամաց քաշւում են իրենց տեղերը:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ.

Խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում այն բոլոր օտարազգի և չայ ազգագրագէտներին, որոնք շնորհաւորելով մեր այս ձեռնարկութիւնը, խոստանում են աջակցել մեզ, ինչպէս նաեւ յայտնի բարեգործ Ազնուաշուք Ասպետ Զունտին, Փարիզի առաջնակարգ Հայ ակնավաճառ Պ. Մարկոսեանին, Փարիզի Արեւելեան լեզուների դպրոցի օգնական պրոֆէսոր Պ. Կալպակչեանին և երիտասարդ իշխան Պ. Պ. Ե. Ա. որոնք համակրելով մեր ձեռնարկութիւնը և կամենալով նպաստել հրատարակութեան՝ առաջին երկուսը քառասնական, իսկ վերջինները տասնական օրինակ ներկայ գրքից նուիրեցին դանադան հիմնարկութիւններին:

Մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում և վիեննայի «Հանդէս ամսօրեայի» խմբագրութեան, որ փոխադարձաբար յանձն է առել բաժանորդագրութիւն ընդունել: Արտասահմանից մեզ հասանելի գրամներն պիտի ուղարկուին նրան՝ հետեւալ հասցէով. Convent des RR. PP. Meehitharistes.

Vienne (Autriche)
VII¹/₂ Meehitharistengasse 4.

Տեղի սղութեան պատճառով ներկայ գրքում չկարողացանք ամփոփել «Աբովեան՝ որպէս ազգագրագէտ» և Տայրրի «Հիմնարկութիւններն ուսումնասիրելու եղանակ» յօդուածները, որոնք հաւանականօրէն կը գտնուին առաջիկայ գրքերում:

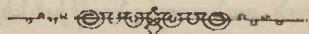
Առաջիկայ գրքում ազգագրական և մարդաբանական ընտիր գրքերի մի համառօտ քննութիւն տալուց յետոյ նոր լոյս աեսնող գրքերի մասին գրախօսութիւն կը տանք:

Մենք «Ջաւախք»-ի մասին նիւթերը հաւաքել ենք 1889 թուին, ամբողջ գաւառն շրջելով և զբոս առնելով միայն մեր տեսածն ու լսածը: Տեղի սղութեան պատճառով տարուայ կարեւորագոյն տօներին նկարագիրն ու գրչագիրների յիշատակարանները մնացին անտիպ: Սրա երկրորդ մասը՝ ժողովրդական բանաստեղծութիւնները՝ բառերի և ոճերի ընդարձակ բաժնով, մօտ 300 երեսից բաղկացած, լոյս կը տեսնի առանձնապէս մօտիկ ապագայում: Այս աշխատութեան մէջ մենք առաջնորդուել ենք Պրօֆ. Գր. Խալաթեանի կազմած ծրագրով, որն առաջարկում ենք մեր բանահաւաքներին, որպէս մի անհրաժեշտ ուղղեցոյց:

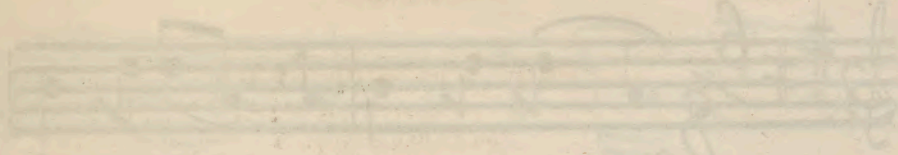
ԲՈՎԱՆԻՍԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

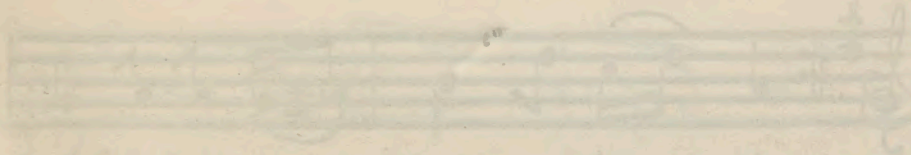
	Երես.
Հրատարակչից Ե. Լալայեան	5
Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան Ե. Լալայեան	7
Մաննիացոց տէրութիւնը. ըստ Վալդեմար Բեւքի. Լ. Բաբայեան	27
Խոջալուի գերեզմանները. Լ. Բաբայեան	37
Խճօնք. Կրպէ	41
Կովկասի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. Ռ. Վիրխովի թարգ. Լ. Բաբայեան	50
Զաւախք. Ե. Լալայեան.	
ա) Պատմական Համառօտ տեսութիւն	116
բ) Զաւախքի տեղագրութիւնը	125
գ) Հնութիւններ	153
դ) Բնակիչներ	173
ե) Վիճակագրական տեղեկութիւններ	186
զ) Ազգաբնակչութեան շարժումն	193
է) Տնտեսական դրութիւն	200
ը) Ժողովրդի լուսաւորութիւնը	218
թ) Հայ գիւղացիների բնակարանները	224
ժ) Զգեստ և զարդ	227
ժա) Ընտանեկան բարք	
ժբ) Հաւատք.	
Ժողովրդական եղանակներ. ձայնագ. Կարա-Մուրզա.	

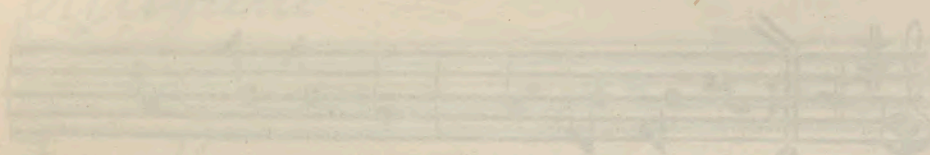
Allegretto

Handwritten lyrics or notes below the first staff, appearing as 'Allegretto' and other faint markings.

Handwritten lyrics or notes below the second staff.

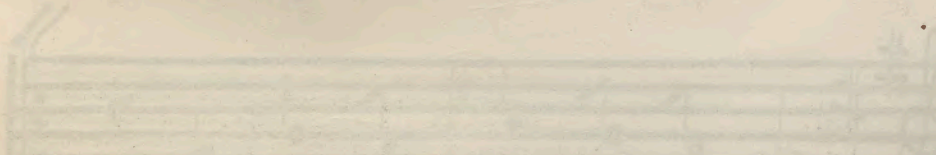
Handwritten lyrics or notes below the third staff.

Handwritten lyrics or notes below the fourth staff.

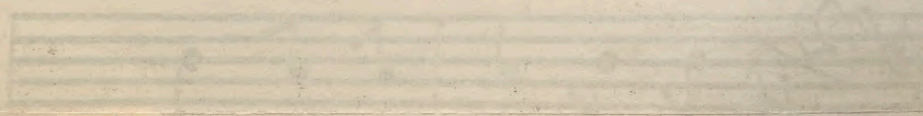

Handwritten lyrics or notes below the fifth staff.

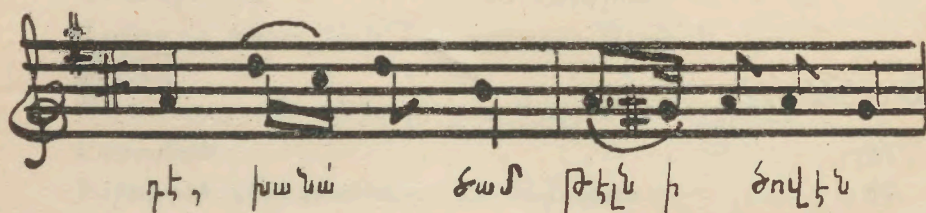
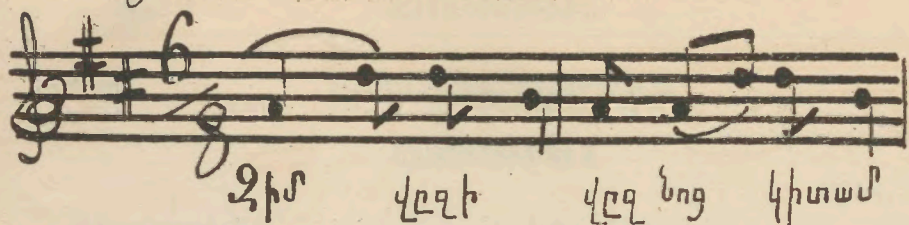

Handwritten lyrics or notes below the sixth staff.

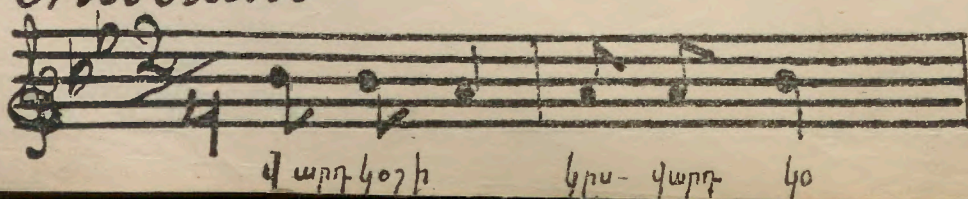
Allegretto

Allegretto

Moderatto

շի ... կըս

վարդից ԳԵ

96

դեցիկ.

Р

26

Կրս

Allegretto

Տառիս

տակը

Ри

4/

754

դան

ԳԻՆԼՈՒՄ

զան

դան,

huf

Եարլս ֆանց

۴۵۹

24

244

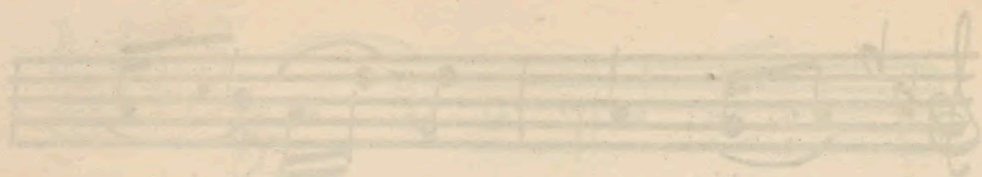
զան

65

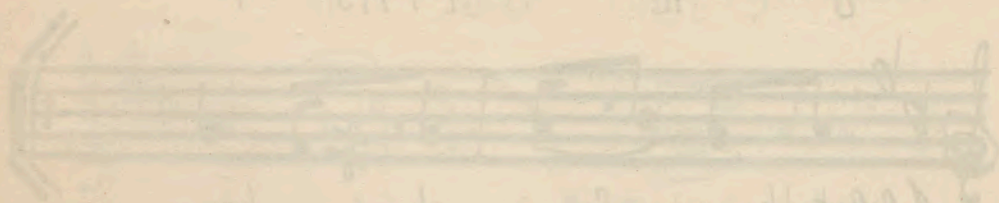
264

դա՛ն

9w

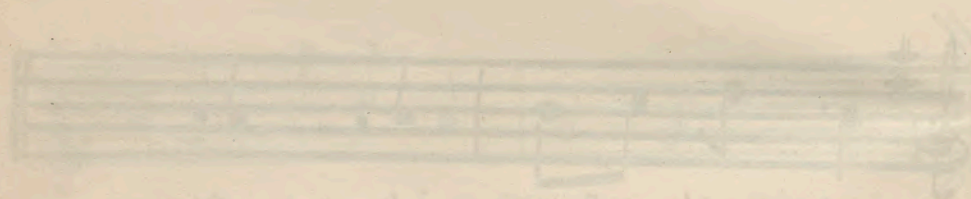
Handwritten text, likely a vocal line, corresponding to the first staff of music.

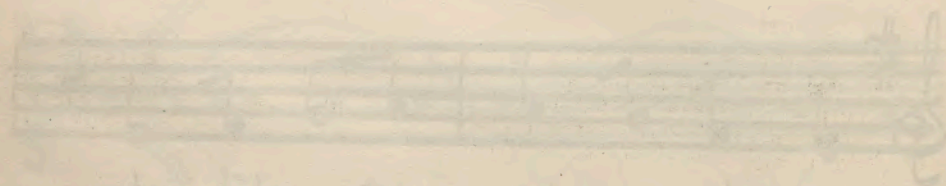
Handwritten text, likely a vocal line, corresponding to the second staff of music.

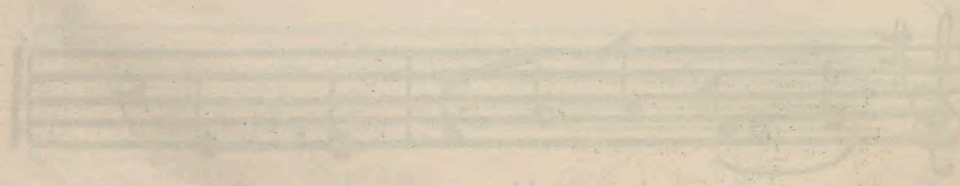
Handwritten text, likely a vocal line, corresponding to the third staff of music.

Handwritten text, likely a vocal line, corresponding to the fourth staff of music.

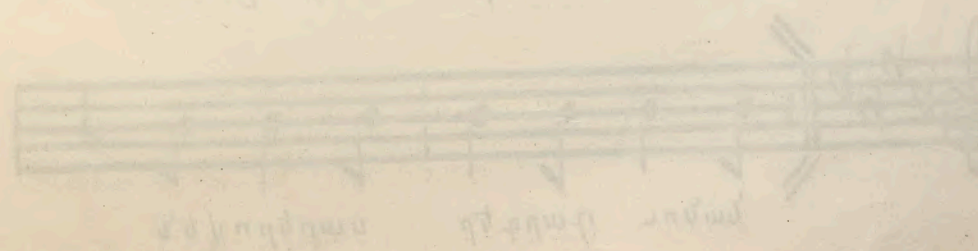
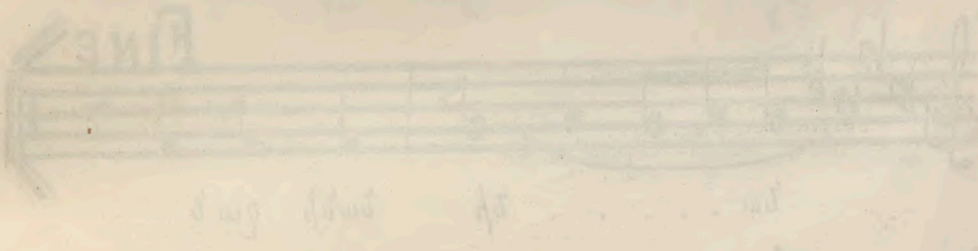
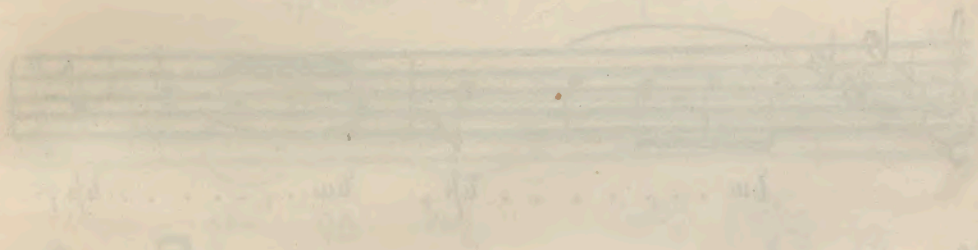
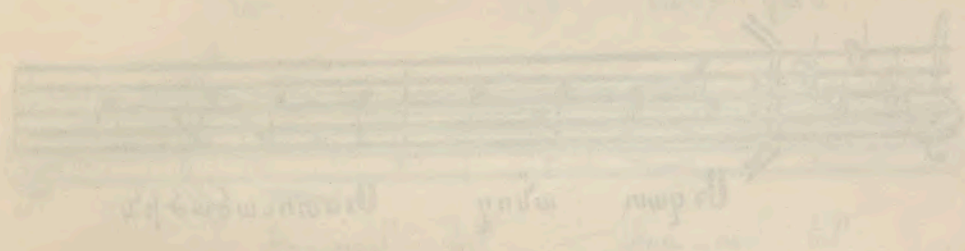
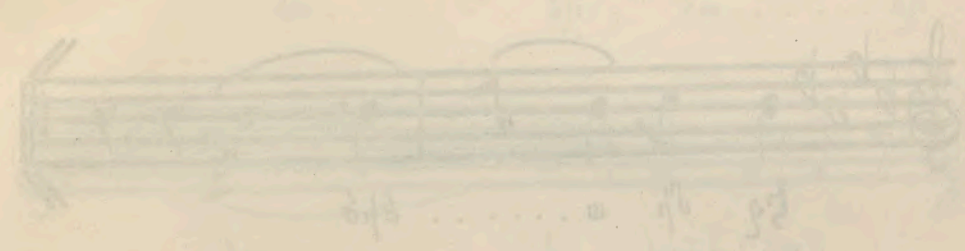
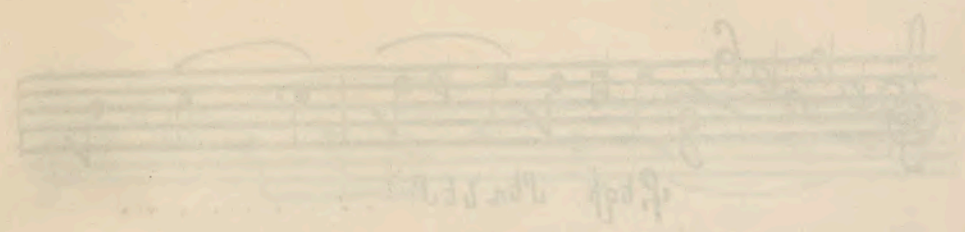

Handwritten text, likely a vocal line, corresponding to the fifth staff of music.

Handwritten text, likely a vocal line, corresponding to the sixth staff of music.

Alligretto

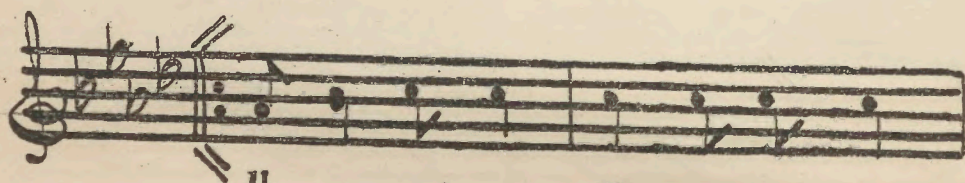
Allegretto

Քեզի մեռնել

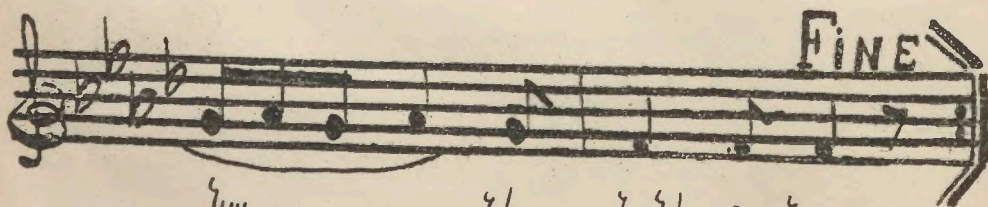
ኔገ ሆኑ ወ ያከራ

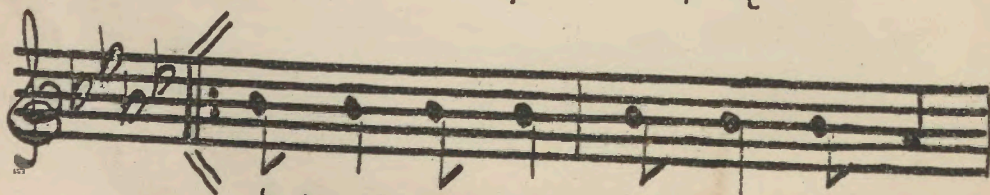
Ազատ անող Աստուածաճիւն

$\gamma_{uu} \dots \gamma_{\bar{u}\bar{u}}, \quad \gamma_{uu} \dots \gamma_{\bar{u}\bar{u}},$

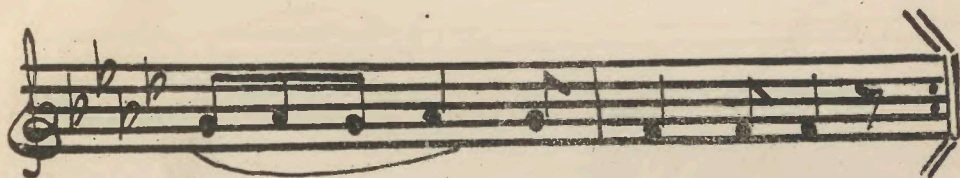
Նախ նի նախի զան

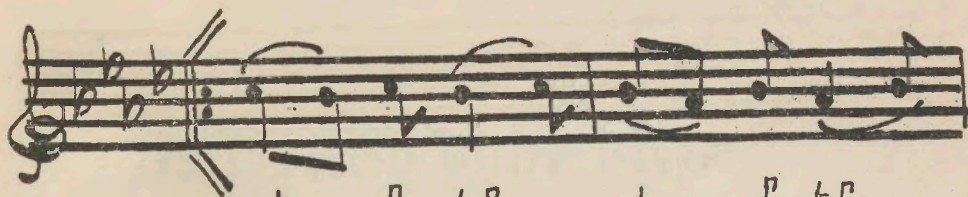
Նախու Դարդեր սարերով են

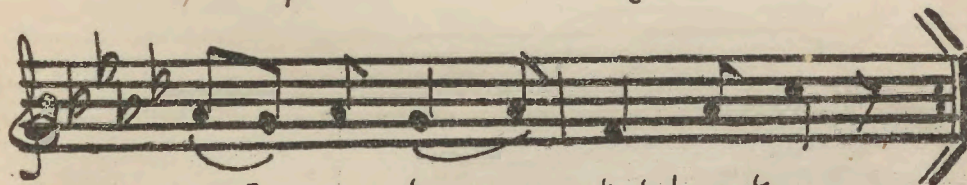
նա նի , նա նի

նա նի նանի զան

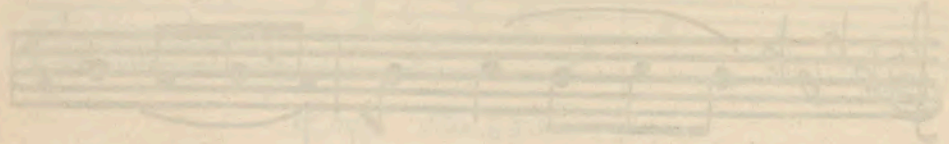
հրւում եմ վառւում եմ

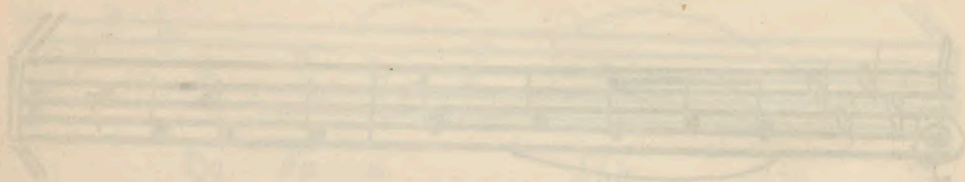
չեմ գե նալ նանի զան:

D.C. al fine

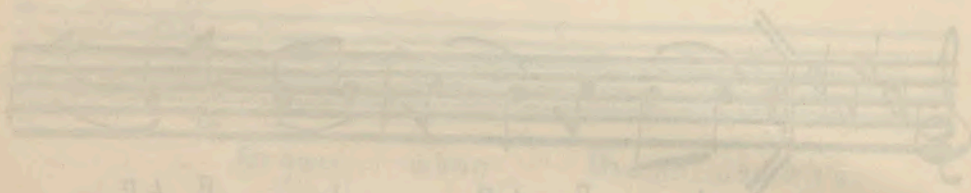
Զայնագր. Կարա-Մուրզա:

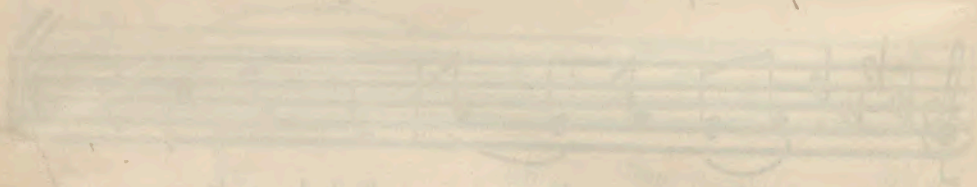
Handwritten text, possibly a title or subtitle, in a cursive script.

Handwritten text, possibly a title or subtitle, in a cursive script.

Handwritten text, possibly a title or subtitle, in a cursive script.

Handwritten text, possibly a title or subtitle, in a cursive script.

Handwritten text, possibly a title or subtitle, in a cursive script.

Handwritten text, possibly a title or subtitle, in a cursive script.

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ.

ՊՐՕՖ. ՊԵՏՐԻ.

ԳԼՈՒԽ Ա.

«Մարդու մասին գիտութեան» խնդիրները. նրա դժուարութիւնները.—Մարդու մասին գիտութիւնը նախնական և նորակիրթ ժողովրդների մօտ.—Յոյներն և հռոմէացիները.—Հերոդոտ. Ստրաբոն. Հիպպոկրատ. Արկմէօն. Անակսագոր. Էմպէդոկլ. Դեմոկրիտ. Արիստոտէլ. Գալէն.—Դասական դարի հոգեբանական և հասարակական վարդապետութիւնները.—Միջին դարերի ընդհանուր բնաւորութիւնը.—Աշխարհագրական մեծ գիւտերի զարաշրջանը և նրա կարապետները.—Այս զարաշրջանում ի՞նչպէս էին վերաբերում դէպի նախնական մարդը.—Նոր շարժումներ.—Բեկոն.—Մարդակազմութեան և բնախօսութեան զարգացումը.—Հոգեբանութիւն և ընկերաբանութիւն.—Դեկարտ. Սպինոզա. Լոկկ. Հում. Դրօյիլուս. Հոբբս. Ռուսսօ:

Մարդաբանութիւնը մարդու մասին խօսող մի գիտութիւն է. մարդաբանութիւնը մարդու բնական պատմութիւնն է:

«Մարդու մասին մեր բոլոր գիտեցածները միատեղելու Համար», ասում է Բէրը, «մարդաբանութիւնից աւելի յարմարուող անուն չէր կարելի գտնել, որովհետև այս բառն իւր նշանակութեամբ ընդգրկում է մարդու ամբողջ կեանքը»¹⁾: Մարդաբանութեան այս որոշման մէջ շատ լաւ արտայայտուած են նրա խնդիրները. այս մի քանի խօսքերում երե-

¹⁾ K. E. V. Baer. Vorlesungen über Anthropologie. Königsberg, Bornträger. 1824, B. I. S. 5.

ւում են և այն էական արգելքները, որոնց պէտք է յաղթէր մեր գիտութիւնն իւր պատմական զարգացման ընթացքում:

Գիտական միտքը շատ զփուլարութեամբ է ծնում. շատ դանդաղութեամբ զարգանում և միայն երկար կռուից յետոյ կրթուած մարդկութեան ընդհանուր սեպհականութիւնը դառնում: Մեր դարու մտածողներն իրենց ժամանակակիցների մտքերում մի յայտնի գիտական միտք ամրապնդելիս՝ զարմացքով նկատում են այդ մտքի փալկիւմը նախնի խաւար դարերում: Ամէն մի գիտական մեծ դրութիւն իւր մեծ անցեալը, իւր ոգևորուած աւետաբերները, իւր մարտիրոսներն ունի:

Մարդու մասին գիտութիւնը, որպէս որոշ դարաշրջանների հայեցողութեան հետեանք, ցլացնում է իւր մէջ մարդկային մտքի բոլոր ելեէջը: Այս գիտութիւնը չափազանց բազմազան և դիւրափոխ է, բայց միշտ լի է ներքին բովանդակութեամբ. նա միշտ իւր դարաշրջանի մտաւոր և բարոյական կեցութեան բնորոշ նշանն է հանդիսանում:

Մարդու մասին գիտութիւնն սկիզբն է առնում, հէնց որ մարդն սկսում է մտածել իւր մասին, իւր մերձաւորի մասին, բնութեան մէջ իւր բռնած դրութեան մասին: Իւր շրջապատող միջավայրը զննելով և իւր աշխարհագրական հորիզոնն ընդլայնելով՝ մարդն ուսումնասիրում է ոչ միայն իւր ծննդավայրը, այլ և իւր և իւր ցեղակիցների, ինչպէս նաև օտար ազգերի բնութիւնը ¹⁾: Սակայն միայն այժմ է այս գիտութիւնը գիտական կերպարանք ստանում: Այժմեան փառահեղ և ահագին մարդաբանական շէնքի համար պէտք էր շատ քար կրել: Այս քարերը մարդու ֆիզիքական կամ հոգեկան կեանքն ուսումնասիրող մի շարք գիտութիւնների հետեանքներն են:

Մարդաբանութիւնը՝ որպէս մարդու մասին եղած տեսութիւնների ամփոփումն՝ միշտ գոյութիւն է ունեցել ²⁾:

¹⁾ Э. Петри, Задачи научной географии. Извѣстія Имп. Русск. Геогр. Общ. Т. XXIII. 1887, стр. 592.

²⁾ A. Bastian, Vorgeschichte d. Ethnologie. Berlin, Dümmler, 1881.

Նա հին է, ինչպէս ինքը մարդկութիւնը, նա ապրում է մարդկային ընդհանուր կեանքով. անդադրում, բայց փոփոխակի բաղդով պարում է մարդկութեան վախճանական խընդրի լուծումը, այսինքն աշխատում է բացատրել թէ՛ ռոտեղից է մարդը, ինչ է և ուր է ուղղւում:

Երկար ժամանակ մարդու, այս ամենակարեւոր բնական երևոյթի մասին գիտութիւնն անտես էր առնուած: Սրան նպաստում էր այն, որ բնական գիտական տեղեկութիւններ չլինելով՝ մարդու մասին գիտական հիմունքներն անմատչելի էին և ուխտած, պապերից ժառանգած աւանդութիւնների հետ ընդհարումն ունենալուց վախենում էին. սրան նպաստում էր, վերջապէս, մարդու բնական ձգտումն՝ ամենից առաջ և 'ի վնաս սովորական, բնական և ըստ երևութիւն այնքան հասկանալի առարկաների, զբաղուիլ հէնց այն երեւոյթներով, որ ամենից աւելի հեռու են մարդուց, ամենից աւելի հազուադէպ են և ամենից աւելի գրգռում են նրա երևակայութիւնը: Շատ անգամ գիտնականները զանգատուել են թէ պակասում է մարդու մասին եղած բոլոր տեղեկութիւններն ընդհանրացնող մի գիտութիւն: «Եթէ աշխարհիս մէջ ամէն բան ունի իւր փիլիսոփայութիւնն ու գիտութիւնը, արդեօք այն, որ ամենից աւելի վերաբերում է մեզ, այսինքն ամբողջ մարդկութեան պատմութիւնը, չպէտք է ունենայ իւր փիլիսոփայութիւնն ու գիտութիւնը», բացականջում է Հերդերը, «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit» կոչուած նոյն իսկ ներկայիս համար թանգազին գրքի հեղինակը: «Պատմութեան միւս բոլոր ճիւղերը, ինչպէս օր. արուեստների, գիտութեանց և նշանաւոր գիւտերի պատմութիւնները, ցոյց են տալիս մարդու միայն մի որոշ կողմը և կամ նկարագրում են սոսկական յատկութիւններ ու առանձին դարեր. և միայն մարդկութեան պատմութիւնն է ընդգրկում ամբողջ մարդը և ցոյց տալիս նրան այնպէս, ինչպէս նա եղել է բոլոր ժամանակներում և աշխարհիս բոլոր մասերում»: Այսպէս է տպացուցանում մարդու մասին գիտութեան անհրաժեշտութիւնը յայտնի բազմավէպ և

բեղմնաւոր հեղինակ Մէյներսը: Այս կշտամբանքին միացնում է իւր ձայնը Կիւվիէ, իւր դարու ամենահեղինակաւոր բնապատմաբանը. «Բնական գիտութիւնների մէջ ոչ մի ճիւղ չը կայ, ո՛չ կենդանաբանութիւնը, ո՛չ բուսաբանութիւնը, ոչ հանքաբանութիւնը, ոչ երկրաբանութիւնը, որի յառաջադիմութեան համար աշխատած չլինին ճանապարհորդները, այն ինչ դրանք համարեա միշտ անտես են առել մարդը»:

Սակայն այս արդարացի գանգատների պատճառով չպէտք է մոռանալ, որ մարդու մասին գիտութեան առանձին մասեր, որ ուսումնասիրում են մարդու կազմուածքը, անհատի բնախօսական և հոգեկան կեանքը, և կամ ընդհանրացնում են այս ուսումնասիրութիւնն ամբողջ մարդկութեան վրայ, մշակուել են կամաց կամաց և աստիճանաբար:

Ուր միայն կրթական ոյժը բնական է հողին՝ այնտեղ ամենուրեք տարածւում և աճում են այն ահագին, բազմաճիւղ ծառի արմատներն, որ այժմ կոչւում է մարդաբանութիւն, մարդու մասին գիտութիւն: Բէր արդարացի է նկատում, ասելով, թէ պատմութիւնը բարձր խօսում է մարդաբանութեան արժէքի մասին, որովհետեւ նա վկայում է մեզ, որ քաղաքակրթուիլ սկսող ազգերի մէջ՝ հասունացած խելքերն զբաղեցնող առաջին հարցերը՝ մարդու ծագման և բնութեան մէջ նրա բռնած դիրքի մասին են լինում: «Մինչև անգամ կարելի է պնդել, շարունակում է նա, որ քաղաքակրթութիւնը միայն այն ժամանակ է սկսւում, երբ մարդն իւր մասին տեղեկութիւններ է ստանում» ¹⁾:

Նախնական մարդը բնազդամբ ամէն մի եկուորի օտար, թշնամի էակ է համարում, մինչդեռ յետոյ հաւաստիանալով, որ նա վտանգաւոր չէ, շուտով ընտելանում է նրա, իւր համար նոր, արտաքինին և յօժարութեամբ ընդունում նրան իւր շրջանը ²⁾: Մարդն ինքնաճանաչութեան առաջին աստիճանում ջոկում է իրեն բնութիւնից, միւս կենդանի

¹⁾ K. E. V. Baer, Vorlesungen über Anthropologie. հր. 3.

²⁾ E. Petri, Verkehr und Handel in ihren Ursprüngen. St. Gallen, Zollikofer, 1888 հր. 3 և 4.

էականերից, շատ անգամ կոչելով իրեն ուղղակի «մարդ»¹⁾: Նորաբողբոջ քաղաքակրթութիւնը մարդու մասին խնդրին վերաբերուած է անհամեմատ մեկին և գիտակցօրէն, իւր մատաղ ուժով և մեծ ապագայի վրայ ունեցած յոյսերով հպարտացած, նա բաժանուած է իրեն շրջապատող ստորակիրթ միջավայրից: Նրա ներկայացուցիչներն ընտրեալ, բարձր մարդիկ են. նրանց հակադրուած են քիչ թէ շատ միակերպ ստորին մարդիկների, բարբարոսների, ամբօխը: Հին հնդկացիք իրենց ջոկում էին Արեւմտեան Հնդկաստանի ամենահին բնակիչներից. Dâsa կամ Dasyu, որ նշանակուած է արհամարհուածներ, ստորադրուածներ, չար, նրանց աչքին երևում էին և՛ բարբարոսներ և՛ չար ոգիներ: Հնդկացիներն իրենց կոչում էին արիա (Arya, հին պարսկերէն Airya), որ նշանակուած է յարգուածներ, ազնուատոհմ, տիրապետող, տէր: Հին իսրայէլացիներն իրենց ընտրուած ժողովուրդ էին կոչում, և մինչև անգամ եթէ այս ընտրութիւնն սկզբում միայն նշանակուած էր, թէ Իսրայէլն իւր սեպհական աստուած Եհովայից ընտրուած էր միւս ցեղերից տարբերելու, որոնք նոյնպէս ունէին իրենց սեպհական աստուածները, այնուամենայնիւ իսրայէլացիների պատմական առանձնացման և կրած նեղութիւնների պատճառով այդ կոչումը ժամանակով ինքնաբարձրացման իմաստ ստացաւ: Այս ինքնաբարձրացումն աւելի սաստիկ երևում է Հելլենների մէջ, որ աւելի սրտաբաց և աւելի բնական են իրենց կենաց ձգտումների մէջ քան թէ իսրայէլացիները: Հելլեններն էլ սաստիկ աններողամտութեամբ էին վերաբերուած զէպի օտարերկրացիները, բարբարոսները, քան թէ հռովմէացիները, որ տիրելով այն ժամանակ յայտնի համարեա՛ բոլոր երկրները, մասամբ աշխարհաքաղաքացի էին դառել:

¹⁾ Հրոյ երկրի բնակիչներն իրենց կոչում են «եամանա» = մարդկային էակներ. Մանդանի (Գալիդա) հնդիկները՝ «նումակալի» = մարդիկ. հոհենոտները՝ «Պոյ—Պոյն» = մարդիկ. էսկիմոսները՝ «ինուլիտ, յոգնակին ին—նու» = մարդ. ռամոնգները՝ իսասուա, նենետէ, անսուտնգ = մարդ. Այնոսները՝ «այնու» = մարդիկ, տունգուգները իրենց կոչում են՝ «դոնկէ» = մարդիկ կամ բոյէ, բոյեա, բիէ, որ նոյնպէս մարդ է նշանակում: Չուկչիները՝ «չաուչիու» = մարդիկ և այլն:

Յոյն մտածողների և հետազոտողների մէջ ամենից առաջ մենք կանգ կ'առնենք Հերոդոտի վրայ (ծն. 500 թ. Ք. առաջ), որ մեր առաջ բաց է անում օտար ազգութիւնների մի ամբողջ աշխարհ: Հերոդոտի «Մուսաները», այժմեան աշխարհագրութեան և պատմութեան անկիւնավէմը, միւսնոյն ժամանակ ցեղագրութեան ամենանշանաւոր աղբիւրներից մին է ներկայանում. նրանք այժմս աւելի և աւելի գնահատուում են: Սակայն չպէտք է մոռանալ, որ Հերոդոտի, ինչպէս նաև ազգագրութեան և ցեղագրութեան դասական շրջանի բոլոր կարապետները, յիշենք օր. Կտեզիան, Մեգասթէնը, յաճախ ճշմարիտ տեղեկութիւններին խառնում են անհետկէտ առասպելներ միականի, շնագլուխ, անգլուխ և այլն մարդկանց մասին: Սակայն ինքը Հերոդոտն էլ այս հրաշքներին կասկածանքով է վերաբերում:

Համեմատական ցեղագրութեան մեթոդի շնորհիւ այս հրաշապատումներն (legende) չեն կարող նսեմացնել դրանց ներկայացրած իսկական գանձերը: Մի ուրիշ տեղում ¹⁾ մենք առիթ ենք ունեցել խօսելու Հերոդոտի և Ստրաբոնի (ծն. 63 թ. Ք. ա.) գիտական աշխարհագրութեան վերաբերմամբ ունեցած նշանակութեան մասին և ցոյց ենք տուել որ նրանք նախազգացել են այժմեան մեթոդներն և նրանց ոգին. այժմ մեզ համար առանձնապէս այն է նշանաւոր, որ Հերոդոտն ու Ստրաբոնը շատ անգամ ցոյց են տալիս, 'ի հարկէ, հելլենական հայեցակէտից, մարդու և նրա բնակավայրի միջև եղած կատարելապէս բնական կապը:

Բայց այս վերջին հարցը մարդկութեան ցեղական տարբերութիւններից անհատական մարդու ուսումնասիրութեան կը տանի: Նախնական բանականութեան համար մարդու ուսումնասիրութիւնը նրանումն է կայանում, որ միջոց գտնի չարիքից պաշտպանուելու, զարհուրելի մահից ազատուելու, կեանքը տասնհազար տարի երկարացնելու, այդ էր, գոնէ, հընդկաց բժիշկների ջանքը: Վայրենի մարդու մասին ունեցած

¹⁾ Թ. Петри, Задачи научной географии, стр. 593.

բոլոր տեղեկութիւնները կենդրոնանում են նրա աշխարհակազմային և աստուածաբանական գաղափարների մէջ:

Սակաւ չեն նաև այն զուտ մարդաբանական տեղեկութիւնները, որ կարելի է գտնել նորակիրթ ազգերի մէջ: Այսպէս հնդկացիներն ունէին մարդու մարմնի կազմութեան և նրա բժշկելու մասին որոշ տեղեկութիւններ, իսկ ներանց հոյակապ կրօնական—փիլիսոփայական ստեղծագործութիւնները լի են հրաշալի հոգեբանական մանրամասնութիւններով: Տարակուս չկայ, որ հնդկացիները մեծ մտածողներ կը լինէին, եթէ նրանց փիլիսոփայական շէնքերը դրուած չլինէին բանաստեղծական ոգևորութեան մրրիկների վրայ. նրանք մեծ բանաստեղծներ կը դառնային, եթէ գեղարուեստական անուրջները չծանրաբեռնուէին խորիմաստ փիլիսոփայական յայտնութիւններով:

Հին յոյների մէջ ևս չենք նկատում մարդաբանութեան այժմեան բաժանմունքները: «Այնտեղ, ուր մենք երկու խօսք ունինք, կազմախօսութիւն (anatomia) և բնախօսութիւն, նրանք միայն մինն ունին՝ ֆիզիս = բնութիւն»: Այսպիսի միութիւնը լիովին համապատասխանում էր հելլենացիների ամբողջական ոգուն: Մարդու մասին գիտութիւնը մասերի բաժանելու միտքը մինչև անգամ Արիստոտէլին յայտնի չէր: Սակայն և այնպէս՝ մի որոշ չափով կարող ենք խմբերի բաժանել յոյն և յոյն-լատին հետախոյզները, նախելով թէ նրանք աւելի ո՞ր ճիւղին վերաբերեալ երկեր են ունեցել: Մարդու բնախօսական կեանքի ամենանշանաւոր հետախոյզ հանդիսանում է divus pater medicinae Հիպպոկրատ (մօտաւորապէս 459 կամ 460 մինչև 377 թ. Ք. ա.) «Ոգերի, ջրերի և տեղերի մասին» գրքի նշանաւոր հեղինակը: Այս «Ոսկեգրքույկը», ինչպէս կոչում է Բլումէնբախը, խօսում է թէ կլիման ինչ ազդեցութիւն ունի մարդու կազմուածքի ու հոգեկան յատկութիւնների զարգացման և կառավարութեան կազմակերպութեան վրայ: Հեղինակը գլխաւորապէս ուսումնասիրել է եւրոպական և Փոքր Ասիայի յոյներին և Պոնտոսի ծովափնեայ բարբարոս սկիւթացիներին: Հիպպոկրատ կարա-

պետ է հանդիսանում այժմեան մարդաբան-աշխարհագրոներին: Տոպինար նրան կոչում է «միջավայրի մարդու ֆիզիքական, բնախօսական և ախտաբանական բնորոշ կետերի կազմակերպութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին խօսող գիտութեան հիմնադիր»: Որպէս անդամազննին-բնախօս կարող ենք լիջել Պիլթագորեան Ալկմէօն Կրոնացուն (մօտաւորապէս 520 թ. Ք. ա.), որ հաւանականօրէն առաջինն է անդամահատել մարդը և ուսուցել, թէ ուղեղը հոգու կայեանն է. Անագսագորին (մօտ 500 թ. Ք. ա.), որ աշխարհի կազմակերպութիւնը հիմնում է յաւիտեան գոյութիւն ունեցող նման մասնիկների զուգախառման և լուծման վրայ. Էմպէդոկլին (մօտ 490 թ. Ք. ա.), որ ուսուցանում էր, թէ երկրի բոլոր օրգանիզմների (յօրինուածքների) մէջ հետեւակցական կապ կայ. Դեմոկրիտին (460 թ. Ք. ա.) հիւլէնական տեսութեան և համեմատական կազմախօսութեան հիմնադրին, և վերջապէս Արիստոտէլին (384—մինչև 322 Ք. ա.), յունական դարի ամենամեծ փիլիսոփայ—բնագէտին: Թէև Արիստոտէլ իւր ոյժերը նուիրել է գլխաւորապէս կենդանաբանութեան, Աղէքսանդր Մեծի փառաւոր արշաւանքների միջոցին իրեն հասցրած չափից դուրս հարուստ հաւաքածուի պատճառով, թէև նա չէ ուսումնասիրել այդ յաղթողներին ապշեցնող ժողովուրդները, և չէ տարբերել մարդկային ցեղերը ¹⁾, այնուամենայնիւ նրա գրուածները մի որոշ նշանակութիւնից զուրկ չեն անդամազննութեան և բնախօսութեան պատմութեան համար և ի միջի այլոց, տալիս են մարդու ճակատի, ունքերի, աչքերի շարժման և այլն մասին հետաքրքիր դիմագիտական տեղեկութիւններ: Նախաքրիստոնէական շրջանի ամենավերջին բժիշկ—անդամազննիներից կարելի է, վերջապէս, լիջել Հերոֆիլին (300 տ. Ք. ա.), Էրաստրիտին (280 տ. Ք. ա.), որ կազմախօսութեան պատմութեան մէջ մեծ անուն ունին: Սակայն չպէտք է մոռանալ որ անդամազննութեան և բնախօսութեան ուսումնասիրութիւնը շատ մեծ արգելքների

¹⁾ Bastian Vorgeschichte der Ethnologie. հր. 79.

Հանդիպեց յունաց կրօնական նախապաշարմունքների պատճառով: Մեռածների հոգիները մինչև թաղումը թափառում են Ստիքսի ափերին, ուստի և անգամահատութիւնն արգելում է: Դիակը, մինչև անգամ մարդու պատահմամբ գտնուած մի ոսկրը, պէտք է հողով ծածկէին, հետևապէս ձեռականօրէն պիտի կատարէին թաղումը¹⁾: Նոյնանման սովորութիւններ կատարում էին և հռովմէացիներն, որ արհամարհում էին միայն յանցաւորներին և անձնասպաններին: Հռոմը հազարաւոր կեանքեր է զոհել կրկեսի հաճոյքների համար, բայց գիտական նպատակով դիակներ գործածելը սրբապղծութիւն է համարել: Մինչև անգամ Կ. Գալէնը (131—201 Ք. յետ.), իւր ժամանակի ամենանշանաւոր բժիշկն ու անդամազննիչը և յաջորդող տասն և չորս դարերի եւրոպացի և արաբ գիտնականների հսկայական հեղինակութիւնն, իւր իսկ խոստովանութիւնով՝ ուսումնասիրել է ռսկրաբանութիւնն անձնասպան և յանցաւոր մարդկանց չթաղուած ոսկրների վրայ և յատկապէս ուղղւորուել է Աղէքսանդրիա, տեսնելու այնտեղ մարդու ամբողջ կմախքը: Գալէնը իւր անդամազննական տեսութիւնները հիմնում է գլխաւորապէս կենդանիների մարմնի վրայ, այսպէս օր. յափշտակուելով մարդու ձեռքի կազմութեամբ, նա նկարագրում է կապկի ձեռքը, որ զրկուած է զարգացած m. opponens pollicis-ից. մարդու ոտքը նկարագրելիս, նրան նախատիպ ծառայել է կապկի ոտք-ձեռքը:

Հոգեբաններ են հանդիսանում յունական փիլիսոփայութեան ծաղկման շրջանի մեծ փիլիսոփայ-բարոյախօսները: Յունական փիլիսոփայութեան առաջին շրջանը Թալէսից մինչև Անակսագոր և հիւլէականները, կայանում էր առաւելապէս թանձրացեալ աշխարհն ըմբռնելու մէջ, ուստի և կարող է «տիեզերաբանական» կոչուել. դրա հակառակ՝ երկրորդ շրջանում բոլոր մտածողութիւնների կեդրոն հանդիսանում է մարդը: Այս «մարդաբանական» շրջանի ներկայացուցիչներն էին սոփեստները, Սոկրատէս, նրա զպրօքը,

¹⁾ Ո՞վ չի ինչի Սոփոկլէսի Անդրեոնայի ցաւալի վեճակը:

Պղատոնը, Արիստոտելը, ստոյիկեանները, էպիկուրեանները և սկեպտիկները: Վերջապէս երրորդ շրջանը, նոր-պիւթագորեան դպրոցից մինչև նոր-պղատոնական դպրոցը, բնորոշուում է աստուածաբանական հարցերի գերակշռութեամբ. այս շրջանն աստուածաբանական կամ աւելի լաւ՝ «աստուածոտեսական» (θεοοφινεστικῆ) է: Հասարակական կեանքի խնդիրներով, մարդկութեան հասարակական կազմակերպութեան հարցով, հետևապէս և՛ ընկերաբանական խնդիրներով զբաղուում են մեծ փիլիսոփայ—իդէալիստ Պղատոնը, (427 կամ 428—348 կամ 347 Ք. ա.) իւր Թագաւորութիւն, Politeia, Respublica, Timatis տրամախօսութեան և Kritias հատուածի մէջ և մեծ փիլիսոփայ—ընդհատ Արիստոտելն իւր «Բարոյագիտութիւն» և «Քաղաքականութիւն» երկերի մէջ:

Արիստոտել առաջինը մարդաբան կոչեց մարդկանց ուսումնասիրողներին:

Հին քաղաքակրթութեամբ ազգերի հաւաքած գիտական նիւթերը շուտով ցիր ու ցան եղան ազգերի մեծ տեղափոխման պատճառով: Այն գաղափարներն, որոնցով յօյներն և նրանց յաջորդ հռովմէացիներն ոգի էին ներշնչում բնութեան, անխնայաբար ցրիւ տրուեցան կամ խեղդուեցան: Ութերորդ դարի սկզբում Եւրոպայի և Ասիայի միջև բարձրացաւ մահմետական ազգերի զարհուրելի պատր: Արաբներն և յետոյ սելջուկները տիրեցին ամբողջ յունացած Փոքր-Ասիան, Հիւսիսային Աֆրիկան և վերջ ի վերջոյ մինչև անգամ Եւրոպայի միջանի հարուստ գաւառներ: Եւրոպացիները գեռ շատ թոյլ էին Ատլանտեան ովկիանոսի յարուցած արգելքները յաղթելու և ովկիանոսի միւս կողմում գտնուող անտեսանելի աշխարհների հետ հաղորդակցելու համար: Այսպիսով Եւրոպան յետ էր մղուած և մեխուած իւր նեղ սահմանների մէջ: Ծանր ամպերը հետզհետ պատում էին եւրոպացիների հորիզոնը. այն բոլորն, որ երբեմն համարձակ գիւտերի շնորհիւ յայտնի էր դարձել, մոռացուում էին: Թէև Արաբները պահպանեցին և մինչև անգամ մասամբ շատաց-

րին եւրոպացիների ձեռք բերած տեղեկութիւնները, թէև այս տեղափոխիկ և ձեռներէց ազգի աշխարհագրութեան և մարդաբանութեան մատուցած ծառայութիւնները շատ մեծ են ¹⁾, սակայն սրանց, Արաբների տեղեկութիւնները, ինչպէս նաև բուզգայական ուխտաւորների ցուցումները, ինչպէս օր. Հիւսան Յանգ նշանաւոր ճանապարհորդինը, չինացիների հետազոտութիւնների նման, ճիշտն ասած, միայն այժմ են եւրոպացիների ստացուածք դառնում: Քրիստոնեայ ազգերն առաջին հազարամեակի վերջին բացի Սուրբ Երկրից ամբողջ Ասիայի մի ուրիշ երկրի մասին հազիւ թէ տեղեկութիւն ունենային: Բայց ինչքան էլ որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ամփոփուած լինէր միայն իւր երկրի մէջ, այնուամենայնիւ դադարած չէր: Նա սառել էր, բայց չէր մեռել: Մարդկային միտքն անդադար և անհանգիստ աշխատում էր: Ժամանակ առ ժամանակ դուրս էր ցայտում այս ոյժը, որ միջնադարեան դադարման շրջանում այնպէս ցաւալի կերպով զսպուած էր. այսպիսի մի ձգտման հետեանք էր, օրինակ, ամբոխի դէպի Սուրբ Երկիրն շարժուիլը, Խաչակիր պատերազմները: Մնալով եւրոպայի հեղձուցիչ և փակուած լիթնոլորդում և միանգամայն ձգտելով ազատութեան, այս միտքն ընկղմւում էր մետաֆիզիկայի անելանելի յորձանքների մէջ, նա բարձրանում էր բուռն միստիցիզմի անսահման բարձրութեան վրայ և կամ երկչոտութեամբ կախւում էր դասական հեղինակութիւններից, այն մարդկանց կարծիքներից, որոնք վարել էին լաւագոյն և աւելի ազատ կեանք:

Միջնադարեան միտքը, կարծես, նախազգացմամբ վախենում էր վստահօրէն ընդհանրացումից, նա սիրով խորասուզւում էր այս կամ այն հարցի մանրամասն ուսումնասիրութեան մէջ: Բայց մարդու բնական (բէալական) ուսումնասիրութեան հակադրւում էին համարեա այնպիսի խոչընդոտներ: Կասսիդորի ասելով է. դարում գերեզմանատներում պահապաններ էին դնում, որ արգելեն կազմախօսա-

¹⁾ Peschel, Geschichte der Erkunde հր. 35.

կան նպատակով դիակներ հանել: Դեռ ԺԳ. դարում Բոնի-
ֆացիուս Ը.-ի կոնդակը բանադրում էր այն մարդիկը, որ
համարձակում էին դիակներ անդամահատել կամ ոսկորներ
հանել: ԺԳ. դարու նշանաւոր անդամազննին Լուիդֆի
Մոնդոնի խոստովանում է, թէ «մեղաց համար» չէ ուսում-
նասիրել միքանի ոսկորներ: Միջին դարերի ոգու համա-
ձայն, որ ամենից առաջ փախչում էր կենսական, ըէպլական
և այս պատճառով անհերքելի փաստերից, մարդն ուսում-
նասիրողներն առաւելապէս կանգ էին առնում նրա հոգե-
կան գործունէութեան վրայ: Մարդաբանութիւնն աւելի և
աւելի հոգեբանութեան կերպարանք էր ստանում և այն
էլ խորհրդաւոր (միստիկական) տիեզերաբանական սկզբունք-
ների վրայ հիմնուած հոգեբանութեան: 1594 թուին Կաս-
ման քահանան հրատարակեց «Psychologia Anthropologica, sive
Animaehumanae doctrina» խորագրով մարդաբանութիւնը:
Հոգեբանութիւնն իւր մետաֆիզիքական բնաւորութիւնը դեռ
մինչև այժմ էլ մասամբ պահել է: Հին Pneumatologia (հո-
գեթսուութիւն) արդի հոգեբանութեան (այս բառը մտել է
ԺԶ. դ.) մէջ ստուգիւ իւր գոյնը ցոյց է տալիս, երբ ճա-
ռում է ոչ միայն մարդկանց, այլ և հրեշտակների հոգեկան
կեանքի մասին. այդ պատճառով էլ նա համարեա՞ միշտ մի-
այն փիլիսոփաներին է վերապահուել:

Մտածողը հասարակական խնդիրներին ձեռնարկելիս,
կարողանում էր միայն լիովին անձնատուր լինել ուսուցիչա-
կան յոյսերի հեղեղատին և կորչիլ Պլատոնի հասարակապե-
տութեան հետևող դժբաղդ Թոմաս Մորուսի (1480—1535)
պէս և կամ այդ միւսնոյն Պլատոնը յարմարացնել տիեզերա-
կան պապական միապետութեան մտքին, պապի գերիշխա-
նութեամբ և ազատուիլ Թովմաս Կամպանելլայի նման
(1568—1639):

Բայց ահա եւրոպական ճանապարհորդների և արկածա-
խնդիրների համարձակ մեծագործութիւնները յանկարծակի
ընդլայնեցին իրենց ցեղակիցների հորիզոնը: Կարծես մոգա-
կան ուժով շարժուեցան և ընկան միջնադարեան նեղ շրջա-

նակներն և դրա հետ միասին անտանելի դարձան մարդու վրայի նախկին նեղ կանխակալ հայեացքները: Եւրոպացիների առաջ թուցուեցան նոր աշխարհներ, որոնց տիրապետութիւնը բոլորովին փոխեց եւրոպական կեանքի ամբողջ ընթացքը և մինչև անգամ կազմակերպութիւնը: Դեռ աշխարհագրական մեծ գիւտերի շրջանից առաջ, որ տեղի ունեցաւ Եւրոպայի մտաւոր արթնութեան ժամանակ, որը և մեծապէս նպաստեց դրան, եւրոպացիները շատ անգամ դուրս էին գալիս իրենց նեղ պատերից: Մենք 'ի նկատի ունինք առանձին կրօնական առաքելութիւններ և ճանապարհորդութիւններ, ինչպէս Պլան Կարպինու (1245 թ.), Գալտոնների, Վ. Րուբրուկի (1253), Օվիդ դը Պարդէնոնէի (1316) և ուրիշներին: Վերջապէս խաչակիւնների սարսափելի գրկանքների և կորուստի, նրանց անդարձ հերոսութեան, նրանց սուրբ տանջանքների և սուրբ ոգևորութեան մէջ հարստանում և պարարտանում էին միջնադարեան մանրավաճառները. նրանք խաչակիւնների արիւնանիշ հետքով մտնում էին Ասիա: Պիզան, ձենուան և Վենետիկը, մանաւանդ երբ վերջինս բարեկամութիւն հաստատեց Եգիպտոսի հետ և Սև ծովի միջով ճանապարհ բացեց իրեն դէպի Հնդկաստան, իրենց ժամանակի դրամատէրերը դարձան: Վենետիկի, հարուստ բռնակալների այս հասարակապետութեան, Ադրիա թագուհու համարձակ որդիներից մին Ասիայի մեծ հետազոտողի փառքն ձեռք բերեց: Սա էր Մարկո Պոլո (ճանապարհորդեց 1271—1295 թ.), totius orbis et indie perigrator primus, ինչպէս կոչուում է Հռոմի Բադիա պատկերասրահի մէջ դրուած պատկերի մէջ: Բայց այնուամենայնիւ մեծ գիւտերի շրջանի այս և միւս կարապետների ազդեցութիւնն ոչինչ է համեմատելով այն յեղափոխութեան հետ, որ յառաջացրին այս շրջանի ամենաթշուառ և ամենամեծ հերոս՝ ձենուացի Քրիստափոր Կոլումբոսը, (1446(?)—1506), փորթուգալացի Վասկո դը Գամա (1469—1524), Մագելլան (1480(?)—1521) և ուրիշներ:

Մեծ գիւտերի փոթորկալից դարաշրջանը չկարողացաւ մարդկութեան մասին պարզ հայեացքներ մշակել¹⁾: Գան-

¹⁾ Թէև բնիկների արտաքին նկարագրութիւնները բաւական ճիշտ են:

ձերը տիրելու համար մղուած անողորմ կռիւներն և բաղ-
դաւոր տիրողների յափշտակողական բնազդումները ճնշում
էին նրանց մարդասիրական զգացմունքները, որ նրանց ա-
սում էր, թէ եւրոպացիներին զոհ դարձող բնիկները նոյն-
պէս մարդիկ են: Այդ ժամանակի համար 'ի զուր չծագեց
Պարացելսի (1493—1541), այս միջնադարեան տիպական մտա-
ծողի, փիլիսոփայութիւնն աստուածաբանութիւնից բաժանո-
ղի և աստուածաբանութիւնն ու քիմիան միախառնողի
անողորմ վարդապետութիւնը: Պարացելսի մտքով, որ լետոյ
Պերէյրոն (1655) զարգացրեց, մարդկութիւնը բաժանուում է
ազամեանների, Ադամի սերունդի, հետեւապէս և իսկական
մարդկանց, որ մենք, եւրոպացիներս ենք, և նախազամեան-
ների, Ադամից առաջ ստեղծուած էակներ, որոնք Աստուծո՛ւ
մարդկանց ստեղծելու անյաջող փորձն էին, հետեւապէս և՛
ոչ իսկական մարդիկ, ամենայն իրաւամբ կարելի էր նրան-
ցից օգտուել՝ ինչպէս ընտանի անասուններից և անհրաժեշտ
դէպքում մինչև անգամ ջարդել բոլորին: Պապը 1537 թուի
Յունիսի 9-ի կոնդակով յայտնում է՝ որ հաւաքած տեղեկու-
թիւնների հիման վրայ՝ Ամերիկայի հնդիկներն իսկական մար-
դիկ են և միևնոյն ժամանակ հերքում է այն կարծիքը, թէ
վայրենիներն ստրկական շրջանից պիտի անցնին, որ կարողա-
նան քրիստոնեայ դառնալ: Սակայն այս խօսքերը մեռած
տառ մնացին: Մարդիկ շարունակում էին դարձեալ անո-
ղորմաբար ծառայեցնել և ջարդել թալանուած վայրենիներին:

Սակայն շուտով եւրոպացիների կատարած յափշտակու-
թեան հետեւանքը զգալի եղաւ իրենց եւրոպացիների վերայ:
Ամերիկական ոսկին և ամերիկական արկածները, կամ ուրիշ
խօսքով, ժողովրդական ոգու ուղղութիւնն՝ որ կազմակերպուեց
սպանացիների և փորտուգալցիների մէջ շահասիրութեան և
միայն յափշտակութեամբ գանձեր տիրելու տենչանքի ազդե-
ցութեամբ, կոտրեց այս ազգերի սպտեւրազմական, աւատական
ոյժը: Սրանց թուլութիւնը միջոց տուեց աւելի աշխատա-
սէր և վաճառական հոլլանդացիներին և անգլիացիներին
բարձրանալու և զօրանալու:

Այդ ժամանակ մի նոր, աւելի գործնական և կենսական ոգի սկսեց փչել մարդու մասին գիտութեան վրայ: Անգղիացիներն եռանդով ընդդիմադրեցին, որ շնչաբանական (пнеѣматологическая) հոգեբանութիւնը չգերակշռէ մարդաբանութեան մէջ և համարձակ ու զօրեղ Ֆրէնսիս Բէկոնը (1561—1626) անպայման պահանջեց նոր ինքնուրոյն ընթացք և անդադրում կռուեց դասական հեղինակութիւններին կոյր հետևողութեան և երկրպագութեան դէմ: Տելեզիուսին (1508—1588) հետևելով՝ նա փորձի նշանակութիւնը ցոյց տալու համար իւր նշանաւոր *Novum Organum*-ի մէջ յայտնեց որպէս առած այն, իւր ժամանակի համար վսեմ միտքը, թէ «*homo, naturae minister et interpres, tantum facit et intelligit, quantum de naturae ordine, re vel mente observaverit; nec amplius scit, aut potest*» ¹⁾:

Ուր մուտք էր գործում այդ վարդապետութիւնը՝ այնտեղ անհնարին էր լինում մտքի միջնադարեան փակուածութիւնն և վախկոտութիւնը: Մինչդեռ ազատ և ինքնուրոյն փորձի անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնն աւելի և աւելի տարածւում էր, Անդրէաս Վեզալին (1514—1564) յանուն այդ գաղափարների ձգեց Գալէնի հեղինակութիւնը և դարձաւ կազմախօսութեան բարեկարգիչ, նրա «Լիւտերը», ինչպէս ասում են նրա կաթոլիկ թշնամիներն: Վեզալին, Փարիզի նըշանաւոր կազմախօս Սիլվիի աշակերտ և յետոյ բաղդաւոր հակառակորդը, շատ և յաջող կերպով աշխատեց կազմախօսական գիտութիւնների մէջ և մինչև անգամ յետ չկեցաւ գերեզմաններ և կախաղաններ թալանելում, նա շուտով մեծ փառքի հասաւ, Կարոլոս V և Փիլիպպոս II.-ի պալատական բժիշկը դարձաւ և մինչև անգամ Սալամանկայի աստուածաբան ուսուցչապետներին խոստովանել տուեց, որ մեղք չէ կազմախօսութեամբ պարապել. բայց և այնպէս՝ նախապաշարմունքների զոհ գնաց: Նրա ձեռագիրները վառեցին, նրան

¹⁾ Fr. Bacon. Oeuvres philosophiques. V. II. հր. 9. «Մարդը, բնութեան ծառայող և մեկնողը, կարող է ստեղծագործել և գիտենալ այնքան, որքան նա նշմարել է բնութեան կազմակերպութիւնը փորձի կամ դիտողութեան միջոցով. զրաւից աւելի նա ոչինչ չգիտէ և չի կարող»:

ուղարկեցին Երուսաղէմ ապաշխարելու և երբ վերադառնում էր՝ նաւակոծութիւնից մեռաւ: Վեզային ունեցաւ արժանաւոր և կազմախօսութեան ոչ պակաս նուիրուած աշակերտ իտալացի Ֆալլուպին (1523—1562): Բայց ամենից նշանաւորն այն է, որ մինչև անգամ նրա հակառակորդ և Գալէնի պաշտպան Եւստախիան (1574), որի կազմախօսական պղիւսակներով սովորում էին դեռ անցեալ դարի կիսում, նոյնպէս ինքնուրոյն հետազօտութեան միջոցին դիմեց:

Մարդու մասին գիտութիւնը մի անսովոր յառաջընթաց քայլ արաւ մարդու զանազան մասերի արտաքին ձևի նկարագրութիւնից, դէպի նրանց ներքին կազմակերպութիւնն, և արեան շրջանառութիւնը վերջնականապէս հաստատուեց անգղիացի Գերվէի (1578—1697) և խոշորացոյց գործինքերի շնորհով: Հէնց այդ ժամանակից կազմախօսութեան և բնախօսութեան ուսումնասիրութիւնը հաստատ հօդի վրայ դրուեց: Չնայելով տգէտ ամբօխի և նրա խաւարամիտ առաջնորդների ընդդիմադրութեան, չնայելով որ իրենք գիտնականները զարհուրում էին մարդկութեան առաջ իրենց պարզած բնութեան գաղտնիքներից¹⁾, դրական գիտութիւնը հաւաքում էր իւր շուրջն աւելի և աւելի անձնուէր և գիտնական կուսակիցներ: Փորձառական բնախօսութեան մեծ հիմնադիր և չափից դուրս բազմակողմանի հետազննին Ա. Գալլէրին (1708—1777), Կ. Ֆ. Վոլֆին (1735—1794) և սրանց նման գիտութեան պարագլուխներ իբրև նիրկայացուցիչ ունեցող գիտութիւնը լիովին ասպահովուած էր:

Այդ ժամանակի հոգեբան-փիլիսոփաներն էլ ցոյց տուին ոգու միևնոյն ինքնուրոյնութիւնը և միևնոյն ձգտումը դէպի ճիշտ գիտողութիւնը, դէպի անմիջական փորձի կամ խիստ օրէնքների բացատրութիւնը:

Ռընէ Դեկարտ (1596—1650), Եզուիտների աշակերտը, երբեմն արկածախնդիր, երբեմն մենակեաց, իւր փիլիսո-

¹⁾ Նշանաւոր կազմախօս և մանրազննին Սվամմերդամ (1637—1680), որ զովուած է միջատների հետազօտութեան պատճառով, ծերութեան հասակում վառել է իւր ձեռագիրները:

փայական հայեացքների մէջ միւսնոյն ժամանակ սկեպտիկ (երկբայող) և հաւատացող (դոկմատիկ), հետազօտութեան նոր հիմունք դրեց: Սրան, այս քաջ մատիմատիկոսին նախակաղապար ծառայում էին մատիմատիկական և բնական-գիտական գիտութիւնների ճիշտ մեթոդները: Հոգու և մարմնի միջի այն տարբերութիւնը, այն երկւորութիւնը (dualisme), որի առաջ խոնարհուեց Դեկարտը, համակրելի և համեստ բացիօնալիստ Բարուխ Սպինոզայի (1632—1687) վարդապետութեան մէջ դարձաւ համաստուածութիւն, որի հիմունքը նիւթի միութիւնն էր և որ վերջ ի վերջոյ փիլիսոփային խիստ մոնիզմին տարաւ: Միւս կողմից Զոն Լոկկ (1632—1704) բժիշկ, փիլիսոփայ-մանկավարժ և պետական պաշտօնեայ, անգլիական դրական ժողովրդի հոգու, հոգեբանութեան մէջ պտրում էր այն խիստ օրինաւորութիւնը, որ իւր մեծ հայրենակից Նիւտոնը ներշնչել էր իւր դարին: Նա մերժում է բնածին մտապատկերները և նորածնի հոգին նմանեցնում է մաքուր, գրով չծածկուած աղիւսակի: Դիտակցութիւնը վերածւում է զգացողական դիտողութեան կամ ցօլացման և ներքին դիտողութեան. մեր ներքին փորձի շնորհիւ մենք ըմբռնում ենք մեր մտածողութիւններն ու ցանկութիւնները:

Այս համարձակ գաղափարները շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցան XVIII դարի և մանաւանդ Փրանսիական փիլիսոփայութեան վրայ: Լոկկի էմպիրիզմի հոգի վրայ կանգնում է, վերջապէս, և վերջին անգղիացի մտածող Դաւիթ Հումը (1711—1766), նոյնպէս գործնական կեանքի մարդ, փիլիսոփայ, պատմաբան և պետական պաշտօնեայ, որ տանում է իւր վարդապետութիւնը մինչև ծայրայեղ սկեպտիկականութիւնը:

Սակայն Հումը մի որոշ չափով պատկանում է մեր գիտութեան մի այլ շրջանի, այն շրջանին, երբ անհատական մարդու հետազօտութեան հետ միասին, որոշ կերպով ուսումնասիրւում է և՛ մարդկութիւնը:

Թէ յեշեալ չըջանում որքան թոյլ էին մշակուած գի-

տական նիւթերն այսպիսի նպատակների համար, երևում է նրանից, որ այս ժամանակի ընկերաբանական փորձերն այնուամենայնիւ անհիմն և արուեստական են եղել:

Հոլլանդացի Գրոցիուս (Huig de Groot 1583—1645), միջազգային իրաւունքի հիմնադիրը և նշանաւոր *de jure belli et pacis*²⁾-ի հեղինակը *à priori* ընդունում է, թէ մարդկային ընկերակցութեան սկիզբն ազատ դաշինքն է եղած: Այս դաշինքին մարդկութիւնը դիմում է իւր բնական ընկերական զգացման շնորհով: Միևնոյն մտքին է և անգղիացի Հոբբսը (1588—1679), այս «յետադիմական արմատականը», ինչպէս սուր կերպով կոչում է նրան Տուլլուկը: Իսկ ըստ Հոբբսի դաշինքը կապելու շարժառիթն ոչ թէ ազատ համաձայնութիւնն, այլ դառն անհրաժեշտութիւնն է եղել, որ բղխել է մարդու բնական զրութիւնից, *bellum omnium contra omnes*-ից: Մարդը, արիստոտելեան այս քաղաքական կենդանին, մեղունների, մրջունների և ուրիշների պէս առաջնորդւում է միայն եսակոնութիւնով: Սրանից հետևում է անհատական մարդու ընկերակցութեան ենթարկուելու անհրաժեշտութիւնն. սրանից է որ Հոբբսը խոնարհում է «թագաւորութիւն» գաղափարի առաջ: Հոբբսի հայեացքները տաք վէճ յարուցին, որ սակայն հասարակ տրամաբանութիւնից վերև չբարձրացաւ: Հետաքրքիր է, որ մինչև անդամ դրական Լոկկը իւր հասարակապետական տեսութիւնները, որոնցով նա մի որոշ չափով Մոնտեսքիօի և Ռուսսոյի կարապետն է հանդիսանում, հիմնում է միևնոյն ազատ դաշինքի կեղծիքի վրայ, ինչպէս և Գրոցիուս և Հոբբսը:

Ժ. Ժ. Ռուսսոյի (1712—1772), ինչպէս և իւր կարապետների ընկերաբանական հայեացքների մէջ նկատւում է փաստական մասի պակասութիւնը: Ռուսսոն, որ իւր և յաջորդ դարի ճանապարհորդների և մարդաբանների վրայ ահագին ազդեցութիւն է ունեցել, նախնական մարդու մասին շատ տեղեկութիւններ չունէր: Նրա «Contrat Social»-ը հիմնուած է այն ազատ հասարակական դաշինքի կեղծիքի

²⁾ Առաջին հրատարակութիւնն եղել է Փարիզ 1625 թ.

վրայ, որով «մեզանից իւրաքանչիւրն ենթարկում է իւր անձը և իւր բոլոր ուժը հասարակական կամքի բարձրագոյն առաջնորդութեան, և որի համաձայն մենք ընդունում ենք ամէն մի անդամին իբրև ամբողջի անբաժան մասն»:

Ռուսսոն, հիմնուելով XVII և XVIII դարերի հետազոտողներին տիրող և առաջնորդող այն գաղափարի վրայ, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է որոշել մտածողութեան և հասարակական վիճակի նախնական ձևը, մի շարք աշխատութիւններով ¹⁾ գծում է բնական մարդու տիպը. սա բոլորովին բարի և մաքուր մի էակ է, միայն քաղաքակրթութիւնն ընդունակ է նրան ցեխոտելու: Բարոյականութիւնն ոչ թէ մարդկութեան մտաւոր զարգացման, այլ չփչացած մարդու բնածին յատկութիւնն է: Բոլոր մարդիկ բնութեամբ հաւասար են. (Հոբբս, Կ. Վոլֆ և ուրիշներ). անհաւասարութիւնը ծագում է միայն մարդկանց կրթութեան սնհաւասար միջոցների ազդեցութիւնով: Այս պատճառով Ռուսսոն, «մարդկութեան և բնութեան այս մեծ մարդն» իւր բորբոքուած համոզմունքի բոլոր ուժով քարոզում է վերագառնալ բնութեան գիրկը. նա այդ է միայն համարում անբնական քաղաքակրթութեան լծի տակ տանջուող մարդկութեան առողջանալու միակ միջոցը:

Մենք արդէն ցոյց տուինք, որ Ռուսսոն մի որոշ չափով գտնւում էր Լոկկի ազդեցութեան տակ: Այս պատճառով չի կարելի չիշել, որ Ֆրանսիացիները՝ ծանօթանալով Անգլիայի և մանաւանդ նրա դրական փիլիսոփայական գրականութեան հետ, Ֆրանսիայում հոգեկան զարգացման մի յեղաշրջում յառաջացրին: Միւս կողմից, քաղաքական յայտնի դէպքերը և այսպէս ասած, Ֆրանսիացիների յեղափոխութեան համար պատմական պատրաստութիւնը, իրենց մրտաճոհներին իրենց ցանկացածից էլ անհամեմատ հեռու մղեցին: Յիշենք, վերջապէս, որ այժմ անխոհեմ ծայրայեղութիւն, աւելորդ և ոչ մի կերպ չարգարացող համարուած

¹⁾ Discours sur les sciences et les arts. 1749; Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes. 1753; La nouvelle Héloïse. 1761. Du contrat social etc. 1762, Emile, ou sur l'éducation 1762.

ՊԼՈՒՍ Բ.

Աշխարհագրական մեծ գիտերի երկրորդ դարադլուխը.—Դէորդ Փօրտէր.—
Հերդեր.—Մարդկային ցեղի դասաւորութիւններ և անհատական մարդու ուսումնասի-
րութիւնը.—Լիննէյ, Բիւֆֆոն, Բլումէնբախ, Կիւլիէ, Օկէն, Ջէօմէրինգ.—Դիմադէտ-
ներ և զանգարաններ.—Բէր և Բեացիուս.—Պրիչարդ.—Կարլ Ռիտտէր և Ադէքսանդր
Հումբոլդ.—Հին հոգերանութիւն և բնախօսական հոգերանութիւն.—Մարդկային
ցեղը մէկ թէ բազմաթիւ լինելու խնդիրը.—Նախապատմական դարերի հետազո-
տութիւնը.—Մարդաբանական ընկերութիւններ և լրագրներ.—Մարդաբանութեան
արդի դրութիւնը և նրա խնդիրները:

Աշխարհագրական մեծ գիտերի դարազլխում ևս կրկնը-
ւում է այն շարժումը, որ մենք վերևում իբրև մարդաբա-
նութեան նոր շրջան նկատեցինք և որի մէջ ցոլանում էր
Ռուսսոյի և նրա համախոհների ոգին: Այդ, առաջին շրջանը,
ոչ այնքան ընդարձակութիւն և ոչ այնքան նշանակութիւն
է ունեցել, որքան ներշնչուած է եղել թալանելու զգացու-
մից զերծ, և սրա համար մարդկութեան վայել, ոգով: Մենք
խօսում ենք ճանապարհորդութեան այն նոր ոգևորութեան
մասին, որ վերածնեց դէպի այդպիսի ձեռնարկութիւններն
այնքան երկար ժամանակ տիրող սառնութիւնից յետոյ: Աշ-
խարհագրական այս դադարման շրջանում (1648—1764)
միակ միսիթարական բացառութիւնը կազմում են ռուսները,
կատարելով «մեծ» հիւսիսային արշաւանքը (1734—1743):
Նորդէնշէօլդ համարում է այս արշաւանքը «պատմութեան
մէջ յայտնի աշխարհագրական ամենամեծ արշաւանքներից
մին». զրա հետ են կապուած Միւլլերի, Ֆիշերի, Գմե-
լինայի, Շտեյլերի, Կրաշէնինսկիովի և ուրիշների անուն-
ները: Եւրոպական և ասիական Ռուսաստանի հետազոտող-
ներին, որոնք մեծ նշանակութիւն ունին ժողովրդագրու-

Թեան համար, յետագայում միանում են Գէորգի, Պալլաս (1741—1811) և ուրիշներ:

Մեծ ճանապարհորդութիւնների և հետազոտութիւնների զարագլուխն սկսւում է Ջէմս Կուկով (1728—1779) որին եռանգուն Գէորգ Ֆորստէրը համեմատում է նախնի բարեբար հերոսների հետ: Նա ճանապարհորդեց (1768—1771) Բանկսի և Սուլանգերի ընկերակցութեամբ Հարաւային ծովում, ուր նրանից առաջ եղել էին Դամպիէր, Բուգէնվիլ, և ուրիշներ: Այս ճանապարհորդութիւններին յաջորդեցին նրա աւելի նշանաւոր, աշխարհաշրջիկ նաւարկութիւնները, (1772—1775) Ֆորստէր հայր և որդու ընկերակցութեամբ և (1776—1779) միայնակ: Որպէսզի կարողանանք գնահատել թէ գիտութիւնն որքան պարտական է աշխարհագրական հետաքրքրութեան զարգանալուն և թէ ինչպէս են դասակարգւում մարդկութեան այդ ժամանակի հետազոտողները, բացի լիշուած ռուս ճանապարհորդներից բաւական է լիշել Դամպիէրի, Շարլվուայի, Լաֆիտոյի, Բրուսսոյի, Կրանտցի, Լասլերուզայի, Դոբրիցգոֆէրի, Ռէյնգոլդ և Գէորգ Ֆորստէրների, Լիխտենշտէյնի, Մուլզո-Պարկի, Բորի Ս. Վենսեսի և ուրիշների անունները: Այստեղ տեղի է լիշել և՛ «գերմանական ինքնուրոյն փիլիսոփայութեան» հիմնադիր Լէյբնիցին (1646—1716), որ շնորհիւ աշխարհիս հզօրների հետ ունեցած կապերի, մեծապէս նպաստել է գիտական արշաւանքների կազմուելուն և մարդաբանական նիւթերի ժողովելուն և որ ինքն առաջինն է մարդկութիւնը խմբերի բաժանել լեզուաբանական տեսակէտով:

Այս դարաշրջանի ամենահամակրելի հետազոտողներից մին է վերոյիշեալ Գէորգ Ֆորստէրը (1754—1794), գերմանացի առաջին «ժողովրդական բնապատմաբանը», ինչպէս անուանում է նրան Մօլէշոտը:

Բաստիանի ասելով Ֆորստէրի երկասիրութիւններով, որ իրենց ոճով նոյն իսկ այժմ գերմանական զրականութեան ամենալաւ զարդերից մին կարող են համարուիլ, սկսւում է «համեմատական ժողովրդագրութիւնն ու երկրաբանութիւնը

նստատակ ունեցող գիտական ճանապարհորդութիւնների նոր դարաշրջանը»: Յայտնի է թէ Ֆորստեր ինչ բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ Աղէքսանդր Հումբոլդի վրայ: Ֆորստերին ենք պարտական, որ մարդասիրական Հայեացք ունինք վայրենիների վրայ, որոնց վերածնութեան և քաղաքակրթութեւլուն նա լիովին հաւատում էր: Թէպէտ և այս ժամանակի ազդագրական և ցեղաբանական երկերի մեծ մասը հրապուրանքներով լի են, թէպէտ «բնութեան որդիներին շողոքորթում էին մինչև նրանց աստուածացումը», բայց և այնպէս՝ այս շրջանը գիտութեան ահագին նիւթ տուեց, որ նոր ու աւելի լայն Հայեացք ձգեց մարդկութեան վրայ:

Այս հոգի վրայ պատրաստուեց մեր արդէն յիշած բանաստեղծ փիլիսոփայ Հերդերի (1744—1803) սաստիկ հետաքրքիր, տաղանդաւոր և սուրբ մարդասիրութեամբ համակուած երկը. «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit»¹⁾: Այս աշխատութիւնն իւր ժամանակին չգնահատուեց, առաւելապէս այն պատճառով, որ նա չյարգելով այն ժամանակուայ այնքան հեղինակաւոր փիլիսոփայ Կանտին, ենթարկուեց թշնամական գրախօսութեան, բայց դրա փոխարէն այժմ, այս գրքի հարիւրամեայ յօբեւանի առթով, չափից դուրս գովեցին նրան Բաստիանը, Րատցէլը և ուրիշները:

Հերդեր ստեղծելով մարդկութեան պատմութեան փիլիսոփայութիւնը, փորձեց դնել այն բնագիտական, աշխարհագրական հոգի վրայ և սկսել այն ժողովրդներից, որոնք այժմ կարող են մեզ մարդկութեան մանկութեան մասին գաղափար տալ: Եւ այս երկու կէտումն էլ Հերդեր մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ իւր յաջորդ հետախոյզների, ինչպէս նաև, ի միջի այլոց, արդի գիտական աշխարհադրութեան մեծ ըստեղծող Կարլ Ռիտտերի վերայ:

Գիւտերի ժամանակ հաւաքուած նիւթերը հնարաւոր և նոյն իսկ անհրաժեշտ կացուցին մարդկային սեռի դասաւորութիւնը: Տեսականի բաժանելու գաղափարը պատկանում է Զոն Րէյին (ծն. 1628). իսկ շվեդացի Կարլ Լին-

¹⁾ Առաջին տպագրութիւնն եղել է 1784—91 թ. Ռիդայում

նէյ (1707—1778), անտարակոյս ամենամեծ բնապատմաբան-ներից մին, հաստատել է բնական-գիտական բառագիտութիւնը (terminologie) և մուծել կրկնակ անուանակոչութիւնը:

Մեր դարը, որ խորասուզուած է մանրադիտական և բնախօսական հետազոտութիւնների մէջ և դասակարգական հետաքրքրութիւն չունի, ընտելանում է արհամարհանքով նայելու այս մեծ հետազննի և աշխատաւորի վրայ, որպէս հռու անցեալի ներկայացուցչի կամ նեղ դոկմատիկի (վարդապետական): Սակայն հարկաւոր է մօտ ծանօթանալ Լիննէյի գաղափարների ոգու և լառաջացման պատմութեան, հարկաւոր է լայն հայեացք ունենալ արդի բնագիտութեան խնդիրների վրայ: Անտարակոյս կենդանաբանութեան պատմութեան հմուտ Կարոլսն իրաւունք ունի ասելու, որ Լիննէյը չափազանց մեծ և այն էլ ոչ միայն պատմական, այլև ժամանակակից նշանակութիւն ունի գործարանաւոր բնութեան մասին խօսող գիտութեան համար և հազիւ թէ մի ուրիշը գերազանցէ նրան այս կէտում: Լիննէյի «ուղղահաւատ դոկմատիկ» լինելու մասին կարծիքը բոլորովին հերքում է նրանով, որ ինքը գործարանաւոր էակների իւր դասաւորութիւնն արուեստական է համարում: Սա որպէս միջոց, «արիագնեան թել» է ծառայում դիտողի համար ¹⁾: Լիննէյը տարբերում է սիստեմը (դրութիւնը) եղանակից (methode). նա խօսում է բնական եղանակների (methode) մասին, հակադրելով նրանց արուեստական սիստեմները: Յեղը և դասը կարող են լինել և՛ բնութեան և՛ արուեստի ստեղծագործութիւն: Այն հռչակաւոր վարդապետութեան կողքին, որ ուսուցանում է թէ «միայն այնքան տարբեր տեսակներ գոյութիւն ունին, որքան տարբեր ձևեր ստեղծել է սկզբում Անսահման էութիւնը» ²⁾ հանդիպում ենք այն ուսուցման, թէ բնութիւնն ուսումններ չի անում: Յիշենք, որ այս միտքը

¹⁾ Caroli Linnaei, philosophia botanica § 156; „Filum ariadneum Botanices est Systema, sine quo Chaos est Res herbaria“.

²⁾ C. Linnaei, I, c. § 157 „Species tot sunt, quot diversas formas ab initio produxit Infinitum Ens“.

յետոյ շվեյցարացի Բոննետն (1720—1793) է մշակել: Յայտնի դարվինամու Հեկկէլը շատ մեծ նշանակութիւն է տալիս որ Լիննէյը ներ տեսակների յառաջացման աղբիւր խառնածնութիւնն է նկատում ¹⁾:

Լիննէյ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, որոշեց մարդու միւս գործարանաւոր էակների մէջ բռնած տեղը և այսպիսով հաստատեց գիտական-փորձնական տեսակէտ մարդու վերայ, բացի դրանից, նա մի ծագում ունեցող մարդկութիւնը բաժանեց ցեղերի, հնարելով դասաւորութեան, մեր կարծիքով, միակ ճիշտ եղանակը, այսինքն՝ դասաւորել ոչ թէ միայն մի, քիչ թէ շատ անհաւաստի յատկանիշի, այլ բոլոր կազմախօսական, բնախօսական-հոգեբանական և կենցաղաբանական յատկանիշների համեմատ: Այս պատճառով Լիննէյին մենք համարում ենք ոչ միայն արգի կենդանաբանութեան և բուսաբանութեան, այլ և մարդաբանութեան հայր ²⁾:

Լիննէյի մարդաբանութեան մատուցած ծառայութիւններից յիշենք նաև այն, որ նա բազմաթիւ գիտական արշաւանքների նախաձեռնող եղաւ և վերջապէս հարստացրեց աշխարհագրական և մարդաբանական գրականութիւնն իւր հայրենիքի հիւսիսում կատարած ճանապարհորդութիւններով:

Լիննէյի աշխատութիւնների շարունակող և միևնոյն ժամանակ նրան հակառակորդ հանգիսացաւ տաղանդաւոր գիտնական և վայելուչ ոճաբան ֆրանսիացի Բիւֆֆոնը (1707—1788), որ սկզբունքով, թէպէտև ոչ գործնականապէս, ընդգէմ էր բոլոր դասակարգութեան: Թէև Բիւֆֆոնի օրգանիզմի (յօրինուած) մասին ունեցած գաղափարները շատ քիչ հիմնական են, բայց և այնպէս՝ նշանաւոր է նկատել, որ Բիւֆֆոն հակում էր այն մտքին թէ՛

¹⁾ E. Haeckel. Natürliche Schöpfungsgeschichte. Berlin, Reimer. 1879. 7. Aufl., S. 41.

²⁾ Ուշադրութեան արժանի է, որ ամէն գիտութիւն «հայր» է ստանում հեղինակի ազդութեան համեմատ: Այսպէս՝ ըստ Փր. Միլլերի մարդաբանութեան հայրը գերմանացի Բիլմէյնըալին է (Müller Allg. Ethnographie etc. S. 2). Իսկ ըստ Տոպինարի, ի հարկէ, ֆրանսիացի Բիւֆֆոն (Topinard, Anthropologie générale եր. 32): Կարծում ենք, որ մենք առանց հիմունքի չենք տուել այս պայմանական տիտղոսը Լիննէյին:

օրգանները միջավայրի ազդեցութեան ներքոյ կարող են փոփոխուիլ և կերպարանափոխուիլ: Բիւֆֆոնի կարծիքով մարդը «երկնքի ստեղծագործութիւնն է», մինչդեռ կենդանին «երկրի ստեղծագործութիւնը». մարդը խստիւ ջոկուած է կենդանիների միջից, թէպէտև կապիկի և նեզրի միջի անջրպետը մեծ չէ:

Թէև ոչ փաստական, բայց պատմական տեսակէտից շատ թանգագին են Բիւֆֆոնի մարդու՝ աշխարհագրական տարրերի, նրա որոշմամբ, կլիմայի, ուտեստի և բարքերի ազդեցութեան տակ կրած փոփոխութիւնների մասին ցուցումները:

Բնական-գիտական հոգի վրայ մինը միւսի յետևից արագութեամբ յառաջացան մարդաբանական աշխատութիւններ: Ի. Ֆ. Պ. Բլիւմէնբախ (1752—1840) անտարակոյս դարագլուխ կազմեց իւր «De generis humani varietate nativa», 1775 և «Decades craniorum diversarum gentium» 1790—1820, 1828: Բլիւմէնբախի շնորհիւ՝ մարդաբանական ցեղական դասակարգութեան մէջ սկսեցին գերազանցել արտաքին յատկանիշները, սակայն Բլիւմէնբախ՝ մշակելով իւր սիստեմները՝ հասաւ գանգեր չափելուն և սրանով մարդաբանութեան մէջ դրական մեթոդներ մտցնելու նախաձեռնող հանդիսացաւ: Բլիւմէնբախի շնորհիւ մարդը դարձեալ ստացաւ իւր տեղը բնութեան էակների մէջ, կազմելով կաթնասունների դասակարգը, inermis—անզէն:

Այս դարաշրջանի ուրիշ շատ հետազոտողների շարքում լիշենք Կիլվիէին, (1769—1832), հեղինակաւոր և բռնակալ, բայց անտարակուսելի մեծ-տաղանդաւոր հետախուզին, որ երկար ժամանակ յամրացրեց գիտութիւնն, ուսուցանելով թէ տեսակներն անփոփոխելի են: Հանճարաւոր Օկէնին (1779—1851), որ իւր իմաստալից «Naturphilosophie» գրքում կապեց մարդուն ամբողջ բնութեան հետ: Յիմմերինգին (1755—1830), Գէորգ Ֆօրստերի բաղմամեայ բարեկամին, որ գովաբանուեցաւ իւր կազմած նեզրների կազմախօսութեան համար: Յիշենք նաև դանիացի տաղանդաւոր նկարիչ Պետրոս Կամպլէրին, որ մարդաբանների ուշադրութիւնը

դարձրեց այսպէս անուանուած «երեսի անկիւն» և կոնքի կազմութեան ցեղական տարբերութեան վրայ: Սրամիտ Լաֆատէրը փորձեց գիտութեան կարգը բարձրացնել այն դիմագիտական տպաւորութիւնները, որ քիչ թէ շատ կրում է մեզանից իւրաքանչիւրը. բայց նրա գիւտերը ինչպէս և՛ դանգաբանութեան Հիմնադիր Գալլի (1758—1828) գանգի կազմութեան վրայ Հիմնուած մտաւորական ուժերի դիմախօսութիւնն ստեղծելու փորձերը շատ քիչ ենթարկուեցան ճիշտ գիտութեան:

Գանգի ուսումնասիրութիւնն աւելի խելացի և գիտական ուղղութիւն ստացաւ նշանաւոր սողմախօս Կ. Է. Ֆոն-Բէրուի շնորհիւ: Իսկ շվեդացի կազմախօս Ռէտցիուսը (1796-1860) մշակեց գանգի ուսումնասիրութեան գլխաւոր ձեւերը և որոշեց (1842 և յետոյ) գանգերի Հիմնական տիպերը. երկարազուլիս (դոլիկոցեֆալ), լայնազուլիս (բրակիցեֆալ) և սրանով բացեց անվերջ, թէև մինչև այժմ քիչ թէ շատ անարդիւնք, չափական աշխատանքներ:

1813 թուին երևեց անգղիացի Պրիչարդի (1786—1848) նշանաւոր երկը՝ «Մարդու բնական պատմութիւնը», գիտական-բնական տեսակէտից առաջին ընդհանուր Հայեացքը ցեղերի վրայ: Այս աշխատութիւնը նախատիպ ծառայեց նոյն ուղղութեան շատ գրութիւնների: Կարլ Րիտտէր (1779—1859), «երկրագիտութեան» Հիմնադիրը, որ իւր Հետազոտութիւնների նշանաբան ընդունել էր այն միտքը, թէ «երկիրն ազդում է բնակիչների, բնակիչներն երկրի վրայ», աշխատել է պարզելու այն օրէնքները, որոնց ազդեցութեան տակ մարդկութիւնն ապրում և զարգանում է: Ռիտտէր մարդկութեան վիճակը կախուած է գտնում հողի կազմութիւնից և նրա յատկութիւններից, ոռոգումից և բուսականութիւնից: Նա ուսուցանում է, թէ բնութեան ազդեցութիւնն այնքան թուլանում է, որքան մարդն առաջ է գնում քաղաքակրթութեան մէջ: Նոյնպէս շատ նշանաւոր է նրա ցուցումը թէ բնութիւնն անհամեմատ ուժգնութեամբ ազդում է ամբոխի քան թէ անհատի վրայ: «Այստեղ, այսպէս ասած, ամ-

բոխն աչգում է ամբոխի վրայ և ազգի անհատականութիւնը ճնշում է անհատի անհատականութիւնը: Մեր գիտութիւնը շատ պարտական է նաև մեծ Սղէքսանդր Հումբոլտին (1769—1859), մեր դարի համաշխարհային և ամենամեծ բնապատմաբաններից մինին. Բաստիան մատնացոյց է անում, թէ ինչպէս մարդկութիւնը միշտ և ամէն տեղ իւր վրայ է գրաւել Հումբոլտի ուշադրութիւնը. նա Հումբոլտին անուանում է ոչ միայն բաղդադական եղանակի հնարիչ, այլ նաև նրան է վերագրում ցեղագրութեան կանոնաւորութիւնը և նրա «պատմութեան փիլիսոփայութեան» համար ունեցած նշանակութեան բացատրութիւնը:

Մարդու մասին գիտութիւնը, ինչպէս տեսանք, հետզհետ ձեռք բերեց աւելի և աւելի հաստատուն բնական—գիտական հիմունք. սակայն հին փիլիսոփայական դպրոցը չթողեց իւր սիրելի շնչաբանական—հոգեբանական մարդաբանութիւնը: Հռչակաւոր կէօնիկսբերկեան մտածող Կանտի (1724—1804) «ձգբրտապատում մարդաբանութիւնը» իսկապէս ոչ այլ ինչ է ներկայացնում, բայց եթէ միքանի ազգութիւնների շատ տարրական հոգեբանութիւնն ու բնաւորութիւնն՝ բաւական վերիվերոյ նկարագրութեան հետ միացած ¹⁾: Յիշենք, վերջապէս, որ դեռ 1852 թուին Շմիտը գրում էր «Նոր Կտակարանի մարդաբանութեան կամ Քրիստոսի» մասին, իսկ 1856 թուին Էմմանուէլ Հերմանն Ֆիլստէն հրատարակեց «Մարդաբանութիւն» խորագրով, երեք տպագրութեան արժանացող, հոգեբանութիւնը:

Բայց այլ ևս անհնարին էր նահանջել: Փիլիսոփայութեան սոսկալի ինքնապառակտումը, որի նախաձեռնողներն իրենք փիլիսոփաներն, Հեգելի ամենաձախակողմեան դպրոցի ներկայացուցիչներն էին, վերջին նեցուկից զրկեց «միջին դարերից խօսող» փիլիսոփաներին:

Լուդվիկ Ֆոյէրբախ (1804—1872), հաւատի եռանդուն

¹⁾ Գոնէ յիշենք, որ Կանտ անգղիացիներին որոշ բնաւորութիւնից զուրկ է համարում, նրանց կղզին ամենին մատչելի և խառն բնակչութեան պատճառով: Անգղիացիներն բնաւորութիւն չունին, նրանք միայն ձեռնարկ են թէ ունին: Մենք բաղում ենք 4 դ. տպագրութիւնից, Lpz, 1833, Hrsgb. von. Herbart, S. 294.

քարոզիչը ¹⁾ միացրեց փիլիսոփայութիւնը մարդաբանութեան հետ: «Նոր փիլիսոփայութիւնը, բացականչում է նա, միացնում է մարդուն բնութեան, ինչպէս և մարդու սկզբունքները միակ, համաշխարհական և բարձր առարկայ փիլիսոփայութեան հետ, հետևապէս և մարդաբանութիւնը բնախօսութեան հետ ի միասին դառնում է համաշխարհային գիտութիւն»:

Կարծէք մարդու հոգեկան կեանքը դառնում է բնապատմաբանների ուսումնասիրութեան առարկայ: «Բնախօսութեան բարեկարգիչ» Յովհաննէս Միւլլերը (1801—1858) իւր քննախօսութիւններից (dissertation) մինի բնաբան դրեց հետևեալը. Psychologus nemo nisi physiologus», (հոգեբան միայն բնախօսը կարող է լինել): Բնական գիտութիւնների ահազին յառաջադիմութիւնն, անսովոր արագութեամբ միմեանց յաջորդող գիւտերն իրականացրին, ըստ երևութին, ամենահամարձակ յոյսերը: Սակայն, ժամանակի ընթացքում հարկ եղաւ թողնել նիւթապաշտական շրջանում վերցրած գաղափարներից շատերը, ժամանակակից գանգաբանութիւնն էլ շատ սխալ կէտեր ունի: Բայց հազիւ թէ կարելի է ենթադրել, որ հոգեբանութիւնն երբեք չէր մղուի այն բնական—գիտական հողից, որի վրայ նա այժմ կանգնած է ²⁾:

Ինչքան էլ փայլուն և գրաւիչ լինէր կազմախօսութեան և բնախօսութեան ապագայ պատմութիւնը, այնուամենայնիւ մենք այստեղ մի կողմ ենք թողնելու նրանց, որ այժմ ոչ միայն կատարելապէս առանձնացել և զարգացել են, այլ և այս զարգացումով մարդն ու մարդկութիւնն ուսումնասիրելու բերրի հող են պատրաստել:

Սակայն մարդու ուսումնասիրութեան գործին նպաստող ուրիշ ոյժեր ևս գոյութիւն են ունեցել: Մարդկութիւնը մի, թէ միքանի, իրենց ծագումով տարբեր, ցեղերից

¹⁾ «Աստուածն էր իմ առաջին միտքը, բանականութիւնը՝ երկրորդը, մարդը երրորդ և վերջինը, ասում է Փօլէրրախը: Սրան լիովին կը յարմարուի Արնոլդ Ռուգէի գեղեցիկ նկատողութիւնը, թէ գերմանացիներն ամէն ինչ և նոյն իսկ անասնաբանութիւնը կրօնի են վերածում:

²⁾ Մենք ի նկատի ունինք այն հոգեբանութիւնն, որ կանգնած է զոնէ Վունդթի բնախօսական հոգեբանութեան հողի վրայ. (W. Wundt, Physiologische Psychologie, Lpz. Engelmann 2 Aufl. 1880.

բաղկացած լինելու խնդիրը նորից անսովոր և միտնգամայն գործնական կենսական նշանակություն է ստացել: Մենք արդեն յիշեցինք, որ երբ եւրոպացիներն առաջին անգամ իրենց տէր զգացին անթիւ օտար երկրների և ժողովրդների, և երբ այս նոր գիւտերին կարծեո վերջ չէր նախատեսնում, շատ բնական կերպով ծագեց այն միտքը, թէ օտար ցեղերն նոյն իսկ իրենց ծագումով օտար են եւրոպացիներին: Այս գաղափարը, ըստ երևութին, արդարացնում էր այն ժամանակուայ եւրոպացիների անմարդավայել վարմունքը:

Պարացելսի և Պէրէլլի գաղափարները, ճիշտն ասած, երբէք չմոռացուեցան ո՛չ գործնական կեանքում և ոչ գիտութեան մէջ: Այս գաղափարների պաշտպան Հանդիսանում են Ռէյ, Վիրէ, Բորիւ-Սան-Վենսն, Դըմիլէն, Ռուզովֆներ և ուրիշներ: Բայց ամերիկացիների մէջ և ստրկատէրերի գերեբարձների դէմ մղած պատերազմի ընթացքում այս վարդապետութիւնն սկսուեց խստիւ գործադրուել և կատարելապէս մշակուեց: Այս վարդապետութեան գլխաւոր ներկայացուցիչներ պէտք է համարել Նոտտին և Գլիզզոնին, որոնք աշխատել են նշանաւոր գանգաբան Մորտոնի ազդեցութեան ներքոյ: Ամերիկական գործնականութիւնն ու եռանդը մարդկային ցեղը միասեռ թէ բազմասեռ լինելու խնդիրը սաստիկ սուր կերպով դրեց: Նեգրները մարդ չէին համարում. 200 դուլար տուգանքի երկիւղով արգելուած էր նրանց գրագիտութիւն սովորեցնել. նրանց զրկել էին մինչև անգամ քրիստոնէական տաճարներ յաճախելու իրաւունքից: Բայց հիանալի է, որ այդպիսի ծայրայեղութիւններն ոչ միայն մարդասէր իդէալիստների, այլ և բոլոր ողջամիտ մարդկանց բողոքելու առիթ էին տալիս. այս ծայրայեղութիւնները պատճառ դարձան հիւսիսային և հարաւային նահանգների միմեանց դէմ մղած պատերազմին և անդրատլանտեան մեծ հասարակապետութեան վերջնական վերափոխման: Սակայն մարդկային ցեղերի անհաւասարութեան գաղափարը պատերազմից յետոյ էլ տեւեց, այդ իւր պատասխանն գտաւ ինչպէս դարվինականութեան հակառակորդ-

ներից (Ագասիս), այնպէս և՛ եռանդուն դարվինամուսներից, որոնք այսպէս անուանուած նախնական ժողովրդների մէջ պտրում էին մարդուց դէպի կենդանին անցնող օղակներ: (Կարլ Ֆօխս):

Սակայն միւս կողից, ո՛չ գիտութեան մէջ և ո՛չ գործնական կեանքում չէր մարում մարդկային ցեղն եզակի լինելու գաղափարը, որ արդէն քրիստոնէութեան մէջ լաւ ձևակերպուած է և գիտնականօրէն հաստատել են Լիննէյ, Կիւվիէ, Բլումէնբախ, Պրիչարդ, Յով. Միւլլէր, Ադէքսանդր Հումբոլդ, Լամարկ, Դարվին և շատ ուրիշներ: Այժմ մարդկային սեռի եզականութեան վարդապետութիւնը Քաթրֆաթի, Բէրի, Վիրխովի, Կոլմանի, Ռանկէի և ուրիշների աշխատութիւնների շնորհիւ կարելի է գիտութեան մէջ բոլորովին հաստատուած համարել:

Վերջապէս մարդու ծագման, նրա աշխարհիս մէջ բռնած դիրքի և վախճանական խնդիրների հարցը մի առանձին ուշադրութիւն գրաւեց շնորհիւ ներկայ դարում ծագած մի նոր, մարդու նախապատմական դարերի մասին խօսող գիտութեան — մարդու հնէաբանութեան (Paleontologie humaine), ինչպէս սրամտօրէն անուանել է Սէրրը: Այս գիտութեամբ չափապողների համար շատ քիչ գրաւիչ են մարդու երկրի վրայ թողած առաջին հետքերը — այս կէս փոած ոսկորները, քիչ թէ շատ ողորմելի քարէ, եղջիւրէ, փայտէ կամ մետաղէ գործիները և գէնքերը, ջարդուած, կաւեղէն ամաններն և այլն: Բայց այս չնչին մնացորդները զարմանալի կեանք են առնում, երբ լուսաւորւում են գիտութեան լուսով: Նրանք գումարւում, յարակցւում և կազմում են տարօրինակ պատկերներ, որոնց մէջ մենք նկատում ենք մարդկային սեռի և նրա քաղաքակրթութեան սաղմը: Դիւ-Բուա-Ռէյմոն իզուր չէ ասում, որ մարդու նախապատմական պատմութիւնն այժմեանից աւելի հրապուրիչ է:

Առաջին անգամ գիտնականների ուշադրութիւնը դէպի նախապատմական ուսումնասիրութիւնները գրաւեցին Բուշէ դը Պերտի Ամիենի մօտ Սոմմադիտի հովտում և Աբէվիլի

1838 թուին գտած բաները: Այս իրերը միմիայն 1863 թուին ճանաչուեցան որպէս նախապատմական մարդու թողած հետքեր և այս բացատրեց նրանց ոչ միայն դր. Շմերլինի Բելգիայում 1829 թուին և յետոյ, և Բուշէ-դը-Պերտի ուրիշ կարապետների գտած իրերի նշանակութիւնը, այլև առիթ եղաւ նախապատմական հետազոտութիւնների և մի անվերջ շարք նոր աշխատութիւնների: Այս լեզափոխութեան շնորհիւ բացուեցան (1853—1854) Շվէյցարիայում ցցերի վրայ շինուած շինութիւններ (lacustre), որ բաց արին մեր առաջ մի նոր, սաստիկ հետաքրքիր և նախապատմական կեանքն բոլոր գտնուած իրերից աւելի լաւ լուսաբանող, մի աշխարհ:

Նախապատմական իրերից անշնչան բացատրութիւններ էին սպասուած, որ գիտնականներն անպատմելի ոգևորութեամբ թափուեցան նախապատմական գիտութեան վրայ, կարծես այդ կազմում լինէր ամբողջ մարդաբանութիւնը: Գիտնականներն ոգևորուած, կարծես, մոռացել էին, որ մեր անցեալը ծածկող քողը միայն նոր է սկսուած բացուել, որ նախապատմական տեսակէտից դեռ մինչև անգամ Եւրոպան էլ ուսումնասիրած չէ, դեռ չխօսենք միւս մայր ցամաքների մասին, որոնք Եւրոպայից աւելի արժանի էին մարդկութեան նախավայր համարուելու փառքին:

Ըստ երևութին, այս նոր գտնուած նախապատմական գիտութիւնը, մեծ բնապատմաբան Չարլս Դարվինի (1829—1883), այս «գործարանաւոր աշխարհի Կոպերնիկոսի» համարձակ մտքերի և նրա աշակերտների աւելի համարձակ գիտերի հետ միասին պարզեցին բոլոր մարդաբանական առեղծուածները: Վճռուեցաւ թէ մարդը ռրտեղից է գալիս և ռր է գնում (Բիւխնէր), ռրն է նրա ճիւղազրութիւնը, ռրոնք են նրան կենդանիների աշխարհին անմիջապէս մօտեցնող օղակները, քնչ ճանապարհներով ցրուեց նա աշխարհիս վրայ, դուրս գալով իւր, այժմ կորսուած նախավայրից, Լեմուրիայից (Կ. Ֆոխտ. է. Հեկկել:)

Բայց այս ծայրայեղ ոգևորութիւնն անցաւ, յայտնի

Հիասթափումը թույլ չտուեց իրեն սպասելու: Այս սառնասրտութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ ըմբռնեցին այն միտքը, թէ այս ծանր հարցերը վճռելուց առաջ դեռ անհրաժեշտ է կարելւոյն չափ շատ հաւաքել մարդաբանական բազմակողմանի նիւթեր:

Այս նիւթերի հաւաքելու և ուսումնասիրելու յաջողութիւնն ապահովուած է նրանով, որ արդէն այս գիտութիւնը լիովին հետաքրքիր է դարձել: Մարդաբանութիւնը չափից դուրս մեծ նշանակութիւն ունեցող գիտութիւն է համարւում. նա ունի իւր համալսարանական ներկայացուցիչները, իւր մի շարք գործունեայ օրգանները, որ հարստացնում են նրա գանձարանները:

Եգիպտոսի և Տիէրի նախաձեռնութեան շնորհիւ Ֆրանսիայում հիմնուեց մարդաբանական մի գործունեայ ընկերութիւն: Եգիպտոսի Տիէրուն ուղղած նամակը, որի նպատակն էր պարզել մարդու մասին գիտութեան խնդիրներն ու ծաւալը, միախմբել այս գիտութեան բոլոր ճիւղերն ու ցոյց տալ «մարդու սլատմութեան բնախօսութեան միացումը» ¹⁾, 1830 թուին բացուած «Société d'Anthropologie» ընկերութեան հիմնաքարն է համարւում: Այս ընկերութիւնը, որի առաջին ներկայացուցիչներն էին Եգիպտոս, Գ'Ավէզակ, Լընորման, փոխարինեց արդէն լուծուած «Société des observateurs de l'homme» ²⁾-ին: Նա իւր խնդիրներից մին դրեց հաւաքածոյք կազմել և նախապատրաստել ճանապարհորդ-հետազոտողներ: Անգղիայում, «Society for the protection of the aborigenes»-ից, որ անգոր հանդիսացաւ գերետիրութեան նախապաշարումների կռուում, ³⁾ ստեղծուեց 1842 թուին նշանաւոր «Anthropological institute». միևնոյն թուին հիմնուեց «American Ethnological Society». 1859 թուին Բրոկայի նախաձեռնութեամբ «Société d'Anthropologie de Paris». 1861 թուին Լոնդոնի «Ethnological Society», 1870 թուին «Deuthche Gesellschaft

¹⁾ Bastian l. c. S. 17.

²⁾ Հիմնուել է 1800 թուին:

³⁾ Բեկտոնի նախաձեռնութեամբ. 1838 թուին:

fur Anthropologie» և «Wiener Anthropologische Gesellschaft» և ուրիշներ:

Մեր գիտութեան յառաջադիմութեան նշան են և մարդաբանական համաժողովները, որոնցից առաջինը կազմուեց 1861 թուին Գոտտինգենում, Բէրլին առաջարկով: Այս համաժողովին հետևեցին ուրիշներ, որ աւելի լծիջազգային էին. այսպէս՝ 1866 թուին Նիւշատէլում, 1867 թ. Փարիզում, 1868 թ. Նորվիչում, իսկ յետոյ Կոպէնհագենում, Բոլէնում, Բրիւսէլում, Ստոկհոլմում և ուրիշ տեղեր:

Վերջապէս նկատենք, որ մեր գիտութիւնն այժմ ունի մի ահագին շարք ամենագեղեցիկ գրական օրգանների, ինչպէս «Journal of the anthropological Institute», «Archiv fur Anthropologie», «Zeitschrift fur Ethnologie»,¹⁾ «Zeitschrift fur Völkerpsychologie», «Tittheilungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft», «Internationales Archiv für Ethnographie», «Bulletins et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris», «Journal d'Ethnographie», «Revue d'Anthropologie»:

Շատ թանգագին նուէր տուին Բերլինի, Վիեննայի, Դրեզդէնի, Վաշինկտոնի և ուրիշ տեղերի մարդաբանական թանգարանների հրատարակութիւնները: Յիշենք նաև շատ թանգագին «Записки по Отдѣленію Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго Общества» և «Извѣстія Императорскаго Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи въ Москвѣ». ¹⁾

Մարդկութեան շուտափոխ ուսումնասիրութեան ամենանշանաւոր քայլերից մին և միանգամայն մեր գիտութեան այժմեան ձգտման արդիւնք հանդիսանում են մարդաբանական թանգարանները: Այս մեծ գործին սկիզբ տուեց ձապոնի նշանաւոր ճանապարհորդ Ֆոն Զինսլդը, իւր «Lettre sur utilité des Musées Ethnographiques» (1843) բաց նամակով, ուղղուած Ժոմարին, որ այնքան շատ աշխատել էր Փարիզում ազգագրական թանգարան հիմնելու: Նաև շատ նշա-

¹⁾ Ինչպէս նաև նոյն ընկերութեան հրատարակած «Этнографическое обозрѣніе».

նաւոր է ժոմարի պատասխանի այն մասը, ուր ասուում է թէ գուցէ այլ ևս շատ ժամանակ չէ մնում հաւաքելու անցեալի մնացորդները, որ ցիրուցան են լինում և անգտանելի կերպով կորչում:

Այդ ժամանակից սկսած հիմնուեցան շատ թանգարաններ, որոնք մեծ յաջողութեամբ օգտուեցան աշխարհագրական հետազոտութիւններից և որոնց առարկան, գլխաւորապէս, կազմում են Աֆրիկան, Ովկիանիան և Ասիայի մի քանի մասերը: Այժմ ամենահարուստ թանգարաններ ունին Բերլինը, Փարիզը, Լոնդոնը, Վիեննան, Լայպցիկը, Կոպէնհագէնը, Ստոկհոլմը, Ս. Պետերբուրգը, Մոսկուան, Լէյպցնը, Ռոտտէրդամը, Հռոմը, Ֆլորէնցիան, Մադրիդը, Լիսսաբոնը, Բրիւսսէլը, Դրէզդէնը, Միւնխէնը, Վաշինկտոնը և այլն:

Այսպիսով մեր գիտութիւնը նմանում է մի ահագին շինութեան, որի գլխաւոր մասերն արդէն կառուցուած են:

Մենք վերևում ցոյց տուինք, թէ որքան զարգացան և ընդլայնացան մեր գիտութեան անհատական մարդն ուսումնասիրող ճիւղերը: Մենք նկատեցինք, որ կազմախօսութիւնն ու բնախօսութիւնը հասան կատարեալ ինքնուրոյնութեան, և որ հոգեբանութիւնն այժմ արդէն բնական հողի վրայ է դրուել և պիտի զարգանայ դրա վրայ, աւելի արդիւնաբերութեամբ քան մինչև այժմ:

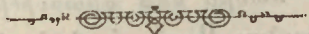
Բայց «մարդկութեան մասին գիտութիւնն» էլ ամենաընդարձակ ծաւալ է ստացել. և այժմ մենք կարող ենք հրապարտութեամբ յետ նայել դէպի հրաշալի աշխատութիւնների և նշանաւոր մշակների շարքը: Մարմնաբանական մարդաբանութիւնը (Соматическая антропология) իւր ամենանշանաւոր ներկայացուցիչներն ունեցաւ ֆրանսիական դպրոցում, որ են՝ այդ դպրոցի հիմնադիր Բրոկան, բելգիացի Քետրլէն, Քաթրֆաժը, Համին, Տոպինարը և ուրիշներ: Անգլիական դպրոցն առաւելապէս նշանաւոր է ամենագիտութիւն ցեղագրական և բնկերաբանական խնդիրների հետազոտութիւններով և անմահացրել է Տայլորի, Լիւբբոկի, Մէնի, Մակ Լէնանի և ամերիկացի Մարգանի աչոււնները: Այստեղ

պէտք է լիշել և այն, դեռ ևս ոչ բոլորովին հաստատուած փորձերը, ստեղծելու ամբողջ հասարակական սխտեմներ ոչ թէ ուսուցիական կամ տեսական, ինչպէս անում էին մեր դարու առաջին տասնամեակի մտածողներն ու երազողները, այլ մարդկութեան սկզբնական քաղաքակրթութեան ուսումնասիրութեան ընթացիկ հոգի վրայ. (Հ. Սպենսէր): Յիշեալ հարցերի շրջանում աշխատել են և աշխատում են ուրիշ ազգերի գիտնականներ, ինչպէս՝ Ֆրանսիացի Լետուրնո, գերմանացի Պոստ, ռուս՝ Զիբեր, Կալալեվսկի, Կուլիշէր և ուրիշներ: Գերմանական դպրոցը տուել է ժողովրդագրութեան վերաբերեալ ամենանշանաւոր երկերի մի շարք, միացնելով ազգերի արտաքինի նկարագրութիւնը նրանց ներքին կեանքի ուսումնասիրութեան հետ: Գերմանացի գիտնականների և այս մասում կատարածները ցոյց տալու համար, բաւական է յիշել Վայցի *Anthropologie der Naturvölker*. Lpz. 1853—1873,—դասական աշխատութիւնը: Պեշէլի »*Volkerkunde*» և Ֆրիդրիխ Միլլէրի »*Allgemeine Ethnographie*»: Շատ հիմնովին են ուսումնասիրել գերմանացի և հիւսիսային գերմանացի գիտնականներ՝ Նիլսոն, Տոմսոն, Ստենստրուպ, Վորսէ, Մոնտելիուս, Կելլէր, Վիրխով, Ռանկէ և ուրիշ շատեր նախապատմական մարդը: Գերմանական դպրոցի մատուցած ծառայութիւններից մին ևս այն է, որ նա ընկղմել է ազգերի հոգեբանութեան համեմատական ուսումնասիրութեան հետաքրքիր, բայց և դժուարին հարցի մէջ, իրեն առաջնորդ ունենալով տաղանդաւոր և չափազանց բազմակողմանի Ս. Բաստիան: Այս շրջանին է յարում համեմատական լեզուաբանութիւնն ինչպէս ազգերի հոգեկան կեանքի ուսումնասիրութեան ժամանակ գործադրուելիս, այնպէս և՛ նրանց բնորոշելիս:

Այս գիտութիւնն առաջինը կարգել են մտքի փիլիսոփայական ընդարձակութեամբ Ֆր. Շլէգել և Վ. Հոմբոլդ, և այժմ մշակում են Ֆր. Միլլէր, Շտէյնթալ, Պաուլ և ուրիշներ ¹⁾:

¹⁾ Դ՝ Օմալիուս Դ՝ Շլլուս և Լոտամ առաջինն են գործ դրել լեզուաբանութիւնն ազգերի գաղափարութեան մէջ:

Այս է ընդհանուր առմամբ մեր գիտութեան դրութիւնը: Նա ամրապնդուած է: Արդեօք այս գիտութիւնը հասել է իւր վերջնական կէտին: Ինչպէս վերը ցոյց տուինք, արդի մարդաբանութիւնը ձգտում է աւելի նիւթեր հաւաքելու, քան թէ նրանց դասաւորելու: Գերմանական դպրոցի մարդաբանների յարգելի առաջնորդ Ա. Բաստիան իւր բազմաթիւ երկերի մէջ եռանդով կրկնում է. «Նիւթերի դասակարգութիւնն ինքըն իրեն կը գայ, նրա համար միշտ ժամանակ կը լինի: Երբ շինութիւնը կրակով բռնկուած է, ինչպէս այս կարելի է ասել նախնական, շուտով անհետանելի ժողովրդների ցեղագորութեան մասին, պէտք է առանձին հոգեկան յատկութիւններ ունենալ, որ կարելի լինի ինքնագոհ և հանգիստ կերպով ողորկել և մաքրել շինութիւնը, մինչդեռ անհրաժեշտ է ամենից առաջ շտապով ազատել այն բոլորն, ինչ որ դեռ կարողացել է մնալ ¹⁾»:

¹⁾ Bastian, Zur Vorgeschichte Էր. 28.

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՄԱՐԴԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԻՍՏԵՄՆԵՐ.

Մարդաբանութեան որոշումը ֆրանսիական, անգղիական, գերմանական դպրոցների համեմատ.—Մարդաբանութեան խնդիրների բարդութիւնը.—Անհատական և ընկերական օրգանիզմի մարդաբանութիւն.—Անհատական օրգանիզմի մարդաբանութիւն՝ կազմախօսութիւն, բնախօսութիւն, հոգեբանութիւն.—Ընկերական օրգանիզմի մարդաբանութիւն՝ ազգագրութիւն, ցեղագրութիւն, ընկերաբանութիւն.—Մարդաբանութեան նշանակութիւնը.—Մարդաբանութեան յարաբերութիւնն օժտողական գիտութիւններին՝ աշխարհագրութեան և պատմութեան։—Նախնական մարդունշանակութիւնը մարդաբանութեան համար։

Մենք տեսանք թէ ինչպէս մարդաբանութիւնը, մարդու մասին գիտութիւնը, շեղջոււմ էր, և մենք պարտաւոր էինք խոստովանելու, որ այս գիտութիւնն այժմ արդէն կատարելապէս ցոյց է տուել իւր գոյութեան իրաւունքը։

Այս, մարդու մասին մեծ գիտութիւնը կրում է մարդաբանութիւն անունը։ Սրան համաձայն են բոլոր հեղինակաւոր գիտնականները, չնայելով որ մարդաբանական բառագիտութիւնը շատ անհաստատ և մեր գիտութեան զանազան մասերի դասակարգութիւնը միմեանց սաստիկ հակասում են։

Մարդաբանութեան այդպիսի լայն որոշումն տուեց և՛ ֆրանսիական դպրոցը, որ, ինչպէս լիշեցինք, մարդուն մարմնաբանական տեսակէտից ուսումնասիրելու ամենաբարձր զարգացման է հասել։ 1838 թ. Սէրրը ուսուցչապետ կարգուեց Փարիզի թանգարանում «մարդաբանութեան կամ մարդու բնական պատմութեան»։ 1839-ին Էդլարսը որոշում էր մարդաբանութիւնն ինչպէս ֆիզիքական և հոգեբանական

տեսակէտից մարդը ուսումնասիրող մի գիտութիւն: Բրոկայի խօսքերով, մարդաբանութիւնն «այն գիտութիւնն է, որի առարկան կազմում է մարդկանց խումբը և որն ուսումնասիրում է այդ՝ սկսելով անհատներից և համեմատելով նրան բնութեան հետ ¹⁾», կամ, ինչպէս մի ուրիշ տեղ ասում է, մարդաբանութիւնը մարդու բնական պատմութիւնն է, մոլծեղով այստեղ և նրա հոգեկան ու հասարակական կեանքը: Ֆրանսիական դպրոցի մարդաբանների միւս առաջնորդ Քաթրֆաթը մարդաբանութիւնն որպէս մարդու բնական պատմութիւն որոշելով, նկատում է, որ ուսումնասիրելով մարդկանց զանազան խմբերը, մարդաբանները չպէտք է ուսումնասիրեն մարդուն միայն ֆիզիքական տեսակէտից, նրա հոգեկան և բարոյական կեանքն էլ, իւր հերթին, միեւնոյն ուշադրութիւնն է պահանջում: Նաև Տոպինար ուսուցանում է, թէ մարդաբանութիւնը «բնական գիտութիւնների մի ճիւղն է, որ զբաղւում է մարդով և մարդկային ցեղերով. մարդաբանութիւնը բառիս նեղ մտքով կարող է կոչուիլ մարմնաբանական: Թէև Տոպինար իւր գրութիւնների մէջ սոսկ մարմնաբան է հանդիսանում, բայց իւր սկսած հիանալի *Revue d'Anthropologie* հանդէսը շատ ընդարձակ ծրագրով է առաջնորդւում: Խնդիրների այս ընդարձակութիւնն աւելի որոշ կերպով արտայայտուած է Ֆրանսիական դպրոցի մարդաբանական նշանաւոր բառարանի մէջ ²⁾:

Անգղիական դպրոցի մարդաբաններն ևս միեւնոյն լայն որոշումն են տալիս մարդաբանութեան: Այսպէս Բէնդիշը, մարդաբանութեան համառօտ պատմութեան հեղինակը, ասում է, թէ մարդաբանութիւնն ընդգրկում է ինչպէս մարդու սկիզբը, այնպէս և՛ նրա յետագայ խնդիրները, նրա ցեղերի բաժանուելը, ինչքան որ այս մատչելի է գիտութեան: Ջեմս Հիւնտ որոշում է մարդաբանութիւնն որպէս «մարդու ամբողջ բնութեան մասին խօսող մի գիտութիւն»: Հռչա-

¹⁾ Broca. Diction. encycl. des sciences médicales. Paris, 1866. 4. V. V. I. Կր. 276.

²⁾ Dict. des sciences anthropologiques. Vide Anthropologie Ch. Letourneau p. 28 et suiv.

կաւոր Ջոն Լիւբբոկ մարդաբանութիւնն ու ցեղագրութիւնը մի է համարում: Միւսնոյնը և Տալլոր, որի համար մարդաբանութիւնը մարդու և քաղաքակրթութեան մասին մի գիտութիւն է ¹⁾: Միւսնոյն տեսակ հասկանում են մարդաբանութիւնը և անգղիական մարդաբանական հանդէսները, ինչպէս «The Journal of the anthropological Institute», «Anthropological Review» և այլն:

Խօսելով գերմանական դպրոցի մասին, մենք արդէն կարող ենք լիջել Բէրի մեր առաջ բերած նկատողութիւնը, թէ մարդաբանութիւնն ընդգրկում է մարդու ամբողջ կեանքը: Մարդաբանութիւնն, ըստ Վալտցի, «բառիս բուն նշանակութեամբ ձգտում է ընդհանրապէս մարդու մասին գիտութիւն կամ, աւելի որոշ ասած, մարդու էութեան մասին ուսուցումն դառնալու» ²⁾: Մարդաբանութիւնն զբաղւում է մի կողմից կազմախօսական, բնախօսական և հոգեբանական, միւս կողմից քաղաքակրթութեան պատմութեան և սրան յարակից գիտութիւնների խնդիրներով: Յատուի գանգաբան Գ. Վէլկէր ասում է, որ մարդաբանութիւնն հետազօտում է մարդուն իւր բոլոր ամբողջութեամբ, թէ կազմուածքը և թէ նրա գործունէութիւնը. այս վերջինին վերաբերում են լեզուն, բարքը և մինչև անգամ մարդկութեան ամբողջ քաղաքակրթութիւնն ու պատմութիւնը»: Վիրխովն ուսուցանում է, թէ մարդաբանութիւնը՝ բառիս ընդարձակ մտքով՝ ընդգրկում է մարդու ամբողջ, թէ ֆիզիքական և թէ հոգեկան կեանքի ուսումնասիրութիւնը ³⁾: Այս միւսնոյն որոշմանն են գալիս ոչ միայն գանգաբաններ, այլ և Գերլանդի և Բաստիանի նման ոգևորուած ցեղաբանները: Գերլանդ տարբերում է մարդաբանութիւնը, բառիս ընդարձակ մտքով, որպէս բնական էակ մարդու մասին գիտութիւն, և մարդաբանութիւն, բառիս նեղ մտքով, որպէս կենսաբանական

¹⁾ Тейлоръ, Антропология, 1882 гл. 1.

²⁾ Waitz. Anthropologie des Naturvölker. 1859 гл. 1.

³⁾ R. Virchow. Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen, herausgegeben von Neumayer. Berlin. Oppenheim, 2 Aufl. 1888, S. 259.

կենդանաբանութիւն¹⁾: Բաստիան մի որոշ աստիճանի նոյնացնում է մարդաբանութիւնը ցեղաբանութեան հետ: Նա որպէս մարդաբանական գիտութիւններին օժանդակող գիտութիւններ յիշում է «Հոգեբանութիւնը, աշխարհագրութիւնը, բնախօսութիւնը, կազմախօսութիւնը, հնախօսութիւնը, մանաւանդ որքան սա վերաբերում է նախապատմական շրջանին, հասարակական բնաւորութիւն ունեցող գիտութիւնները, ինչպէս պատմութիւնը՝ կրօնական վարդապետութիւնների հետ միասին և փիլիսոփայութիւնը, իրաւաբանական կանոնադրութիւնները և քաղաքականութիւնը, էսթետիկ և գեղեցիկ արուեստները, արհեստագիտութիւնն (технологія) և արհեստները»: Վերջապէս Բերլինի կազմախօս Հարմանը մարդաբանութեան խնդիրներն իջեցնում է մինչև «մարդկային սեռի մենագրութիւնը» և բողոքում է, որ նրան հակադրուէին ազգագրութիւնն կամ ցեղագրութիւնը:

Կարծում ենք, որ մեր այս ծանրակշիռ քաղուածները պիտի կարողանան հերքել այն ընթացիկ կարծիքը, թէ մարդաբանութիւնը մի շատ նեղ, բացառապէս մարմնաբանական գիտութիւն է:

Մարդաբանութիւնը—մարդու մասին գիտութիւն է: Այս գիտութեան խնդիրը՝ մարդու բնութիւնն հասկանալն է: Մարդաբանութիւնը մարդու բնական գիտութիւնն է. բայց տարակոյս չկայ, որ մարդ գաղափարն աշխարհիս ամենաբարդ գաղափարներին է պատկանում: Լիննէյ քարերի, բոյսերի և կենդանիների համար բնորոշ նշաններ որոշելով, մարդուն նշանագրեց հետևեալ իմաստալից խօսքով. nosce te ipsum—ծանիր զքեզ: Հետևապէս մարդու ուսումնասիրութիւնը չի կարող բաւականանալ միայն այն արտաքին նշանաբանութեամբ, որով մինչև այժմ սահմանափակուում էին բնական գիտութիւնները: Արդէն Պրոտազորաս ուսուցանում է, թէ «մարդն ամէն բանի չափն է» իւր զգացողութեամբ, որովհետև ամէն ինչ մեզ համար այն է՝ ինչ որ մեզ թուում

¹⁾ G. Gerland. Ueber das Verhältniss der Ethnologie zur Anthropologie. Verhandlungen des zweiten deutschen Geographentages. Berlin, Reimer 1882, S. 54—55.

է, այսինքն ինչպէս որ մենք նրան զգում ենք: Մարդուց են բղխում բնութեան մասին մեր բոլոր դատողութիւնները, մարդու մէջ են ցոլանում այս աշխարհային բոլոր երեւոյթները. մարդը, կարծես, մի փոքրիկ աշխարհ (microcosme) է հանգիստանում եթէ ոչ համայն տիեզերքի, գոնէ նրան շրջապատող այս մեծ աշխարհի (macrocosme): Մարդը, որպէս անհատական և որպէս հասարակական էակ միմեանցից բոլորովին տարբերում է. ուստի և մարդաբանը պէտք է ուսումնասիրէ մարդուն որպէս առանձին և որպէս հասարակական երեւոյթ:

Մարդաբանութեան առարկան ոչ միայն սաստիկ բարդ, այլ և չափազանց բազմազան է նրա կրած պատմական փոփոխութիւնների պատճառով. մարդաբանութեան առարկայի ուսումնասիրութեան դժուարութիւնը կայանում է ոչ միայն մեր ցոյց տուած բարդութեան և փոփոխութեան մէջ, այլ և այն ենթակայականութեան (subjectivité), որից զերծ չի մնում ոչ մի հետազօտող:

Բայց խօսելով մարդու բնական պատմութեան մասին, մենք ամենից առաջ պէտք է քննենք այն հիմնական խնդիրները, որ ներկայանում են ամէն մի օրգանիզմ ուսումնասիրելիս:

Մենք արդէն ապացուցինք, որ մարդու բնական պատմութիւնը բաժանւում է երկու մեծ մասի, մին ուսումնասիրում է մարդուն որպէս անհատական, միւսն որպէս հասարակական օրգանիզմ:

Անհատական օրգանիզմն ուսումնասիրելիս՝ մենք ամենից առաջ ուշադրութեան ենք առնում նրա մարմինը, կազմուածքը, որով նա տարբերւում է ուրիշ օրգանիզմներից: Այս պատճառով էլ անհատական մարդու մարդաբանութիւնը ներփակում է՝ որպէս մի հիմնական գիտութիւն՝ կազմախօսութիւնը, այսինքն մարդու մարմինն նկարագրող և ֆիզիքական տեսակէտից նրա միւս օրգանիզմների շարքում բռնած տեղն որոշող գիտութիւնը:

Իսկ եթէ մենք սկսենք ուսումնասիրել մեզ իւր կազ-

մութեամբ յայտնի օրգանիզմի կենսական երևույթները, մենք կը մտնենք աւելի բարձր կարգի, կազմախօսութիւնն իւր մէջ ներփակող գիտութեան, բնախօսութեան մէջ: Բայց այս կենսական երևույթները մեզ կը տանեն աւելի բարձր դասակարգի, հոգեբանական երևույթների շրջանը, որոնք կառավարում են օրգանիզմը, միանգամայն կախուած լինելով նրա կազմախօսական և բնախօսական առանձնայատկութիւններից. այսպիսով մենք կը հասնենք հոգեբանութեան, օրգանիզմի հոգեկան երևույթներն ուսումնասիրող գիտութեան:

Այս երեք գիտութիւնները մեզ լիակատար գաղափար են տալիս անհատական մարդու մասին: Սրանք այնքան զարգացել են, որ կարող են կատարելապէս ինքնուրոյն գիտութիւններ համարուիլ. սակայն և այնպէս՝ սրանց միջի կապակցութիւնն ամենափոքր տարակուսանքի անգամ տեղիք չի տալիս. անտարակուսելի է նաև այս երեք միացեալ գիտութիւնների վերջնական նպատակը՝ ուսումնասիրել անհատական մարդն իւր ամբողջ էութեամբ:

Այժմ անհատական մարդու նախատիպ վերցնում են եւրոպացուն, որովհետև նրան է վիճակուել առաջնորդող դեր կատարել քաղաքակրթութեան մէջ, սակայն սրան հակադրուում են ոչ նման և նոյն իսկ միմեանց աննման տիպեր, ուստի և պէտք է գոյութիւն ունենար մի գիտութիւն, որ լեցնուելով մեր յիշած բոլոր գիտութիւնների անհատական մարդու մասին հաւաքած տեղեկութիւնների վերայ, մարդկութեան համար անէր այն, ինչ որ արել է կենդանաբանութիւնը կենդանական աշխարհի համար, այսինքն նկարագրել մարդկային անհատների օրգանիզմական տարբերութիւնները և այս յատկանիշների վրայ հիմնուած զաստուրել մարդկութիւնը խմբերի, տիպերի կամ ուրիշ խօսքով, դասակարգել ըստ ցեղերի: Այս, մարդկութիւնն ուսումնասիրող գիտութիւնների շարքում առաջին գիտութիւնը մենք կոչում ենք ազգագրութիւն, այսինքն ազգերի նկարագրութիւն:

Դասակարգելու համար անհրաժեշտ են որոշեալ յատ-

կանիշներ: Այս յատկանիշները մեզ ամենից առաջ տալիս է կազմախօսութիւնը: Եւ յիշաւի, զանազան ազգերի համեմատական կազմախօսութիւնն ահագին տարբերութիւններ է ներկայացնում առանձնապէս կմախքի և գանգի, ինչպէս նաև, ուղեղի կազմութեան, կաշու և մաշկերի գոյնի, քթի, աչքի ձևի և ուրիշ բաների մէջ: Այսպիսով մենք ունինք մի շարք արտաքին յատկանիշներ, որ քիչ թէ շատ հեշտութեամբ նկատելի են հէնց արտաքինից: Մի որոշ կարգի գիտնականների դէպի մեքենայական աշխատանքը տաճած հրապուրը, և միւս կողմից չափական մեթոդների թուացող ճշտութիւնը պատճառ եղան բազմաթիւ հետազոտողների չափումներ անելու, և չափելու եղանակը, որ կրում է «մարդաչափութիւն» անունը, համարեա մի առանձին նշանակութիւն ստացաւ. բայց այս չափումների մէջ գանգինը, որպէս մտածողութեան օրգան ուղեղի ընդունարան, այնպիսի նշանակութիւն ստացաւ, որ բաժանուելով առանձին մաս կազմեց՝ գանգաբանութիւն անունով:

Ազգագրական դասակարգութիւնների բնախօսական կողմը, որպէս հեշտութեամբ չզննուող, մինչև այժմ սաստիկ անբաւարար կերպով է մշակուած: Համեմատական բնախօսութիւնը համարեալ թէ գոյութիւն չունի. թէև մեղաւորը մարդաբանները չեն: Բայց և այնպէս, միջավայրի, կլիմայի, կերակրի, ցեղի ազդեցութեան մասին խնդիրներն անհրաժեշտ և անխուսափելի լրացուցիչներ են համարուում ցեղերի արտաքին նկարագրութեան: Այս արտաքին յատկանիշների ամենահետաքրքիր կէտը կայանում է դրանց յառաջանալու պատճառների մէջ, իսկ սա զուտ բնախօսական հարց է:

Դասակարգելիս, մենք վերջ 'ի վերջոյ դիմում ենք մարդաբանական յատկանիշների երրորդ կարգին, որի հիմունքը հոգեբանութիւնն է: Այստեղ մեր ուշադրութիւնն ամենից առաջ կանգ է առնում լեզուաբանական, իսկ յետոյ հոգեկան կեանքի և մինչև անգամ նիւթական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնով յառաջացած երևոյթների յատկանիշների վրայ:

Բայց այս վերջին երևույթներն ամբողջապէս չեն ուսումնասիրուում ազգագրութեան մէջ, որի խնդիրը կազմում է ազգերի նկարագրութիւնը և այն էլ, այսպէս ասած, արտաքին կողմը, այլ ցեղագրութեան, որի նպատակն է ուսումնասիրել ազգերի կեանքը: Այս պատճառով, ցեղագրութիւնը մասամբ բնախօսութեան է համապատասխանում, բայց, ի հարկէ, բարձր կարգի գիտութիւն է հանդիսանում, և ներփակում է ոչ միայն անհատական մարդուն վերաբերեալ բոլոր գիտութիւնները, այլ և ազգագրութիւնը: Այսպիսով՝ ցեղագրութիւնն ուսումնասիրում է նիւթական քաղաքակրթութիւնը, հասարակական կազմակերպութիւնը, կրօնական հայեացքները և արուեստների ու գիտութիւնների արած յառաջագիմութիւնը:

Բոլորովին չի կարելի շփոթել ազգագրութիւնն ու ցեղագրութիւնը: Փրանսիական դպրոցն այս կէտի վերաբերմամբ անհամեմատ աւելի ճիշտ է, քան օր. գերմանականը: Բաժանելով մարդաբանական նիւթերն ազգագրութեան և ցեղագրութեան մէջ, մենք զգուշանում ենք այս տերմինների ստուգաբանութիւնից և միանգամայն Փրանսիական դպրոցի դրանց տուած նշանակութիւնից: Այս կամ այն տերմինն ոչնչացնել, ինչպէս շատ անգամ առաջարկուել է ամենափոքր կարիք անգամ չկայ: Երկու տերմինն էլ արդէն կատարելապէս տարածուած են. անհրաժեշտ է միայն որոշ նշանակութիւն տալ իւրաքանչիւրին, անհրաժեշտ և վերին աստիճանի բնական է փաստական նիւթերը դասաւորել արտաքին նկարագրութեան և բարձր ու վարժի ուսումնասիրութեան ¹⁾:

¹⁾ «Ազգագրութիւն» բառը ազգերի նկարագրութեան իմաստով շատ անգամ գործածուել է Ժ.Բ. Գարի վերջում (Bastian, Vorgeschichte, էր. 15, Topinard, Un mot sur l'histoire de l'Anthropologie en 1788, Revue d'Anthropologie, 1888 № 2, էր. 199) բայց, զժբաղդաբար այս բառը շատ շուտով ընդարձակ նշանակութիւն է ստացել և, այսպէս ասած, կլանում է ամբողջ մարդաբանութիւնը: Այսպէս համակրելի ֆիննացի Կաստրէն (1813—1852) ազգագրութիւնն հասկանում է որպէս «կրօնի, կառավարութեան կազմակերպութեան, բարձր ու վարժի, ազգերի բնակարանների, մի խօսքով նրանց արտաքին և ներքին կեանքին վերաբերող բոլոր բաների գիտութիւնը: Կարելի է», ասում է նա, «ազգագրութիւնը քաղաքակրթութեան պատմութեան մի մասն համարել» (Castrén, Ethnologische Vorlesungen, Akademische Ausgabe, B. IV. St. Petersburg 1858 էր. 7):

Սակայն միայն ազգագրութիւնն ու ցեղագրութիւնը չեն ամփոփում մարդկութեան մասին եղած բոլոր գիտութիւնները:

Մարդու ոգին չի շատանում միայն փաստերն հաստատելով ու ուսումնասիրելով, անհատական երևոյթներն համեմատելով ու բացատրելով: Մարդու ոգին ձգտում է միացնել իւր առանձնապէս ուսումնասիրածները, որպէս զի ընդհանրացնէ և գիտական օրէնքների ենթարկէ: Այսպիսով մենք հասնում ենք այն գիտութեան, որ մարդաբանութեան բոլոր լիշած ճիւղերի համար վերջին խօսքն է, որ միացնում է իւր մէջ մեր նիւթի, քալլ առ քալլ վերածնող, ամբողջ հոգեկան կեանքը, և իմանում է այս նիւթերի հիմք կազմող բնական օրէնքները: Սա պէտք է այն գիտութիւնը լինի, որ ամփոփէ իւր մէջ անցեալ և ներկայ մարդկութեան ամբողջ կենսական իմաստութիւնը, և միանգամայն բանայ մեզ ինչքան որ կարելի է, մարդու ապագան:

Այս գիտութիւնն ընկերաբանութիւնն (Sociologie, Co-

Միւս կողմից ցեղագրութիւնն է սպառնում ամբողջ մարդաբանութիւնը կուտալու, որովհետեւ Բաստիան «մարդու մասին գիտութիւն» է համարում այդ (Bastian, Vorgeschichte etc. S. 22) և նրա մէջ է ուզում գտնել «մարդու մասին վաղուցայ խոստացած և երկար ժամանակից ի վեր ցանկալի գիտութիւնը» (A. Bastian, Die Ethnologie und deren Aufgabe. Verhandlungen des I. Deutschen Geographentages. Berlin, Reimer 1882, S. 47). Սակայն հարկաւոր է նկատել, որ Բաստիան ցեղագրութեան մէջ ոգևորում է առուելապէս ազգերի հոգեկան կեանքով: Ըստ Գերլանդի, ցեղագրութիւնը համադրում է ժողովրդագրութեան հետ, և ուսումնասիրում է թէ ազգերն «ինչպէս ստեղծուեցան, ինչպէս դոյութիւն ունին, ինչպէս զարգացան և ինչպէս կապուած են միմեանց հետ. սա մի ընկերաբանական գիտութիւն է զբաղան հոգի վրայ դրուած, նա նեղ մտքով առած մարդաբանութեան և պատմութեան միջին տեղն է բռնում. (G. Gerland. Ueber das Verhältniss der Ethnologie zur Anthropologie. Verhandlungen des II. Deutschen Geographentages. Berlin. Reimer 1882, 1882, էր. 54—55)

«Ազգագրական չանդէսը» այս երկու բառերի որոշման վերաբերութեամբ հետեւելու է ֆրանսիական դպրոցին.—Ազգագրութիւնը միմիայն մի ազգի, նրա վարք ու բարքի, սովորութիւնների, հաւատի, լեզուի, ֆիզիքական յատկութիւնների և պատմական ծագման նկարագիրն է», իսկ ցեղագրութիւնը (Ethnologie) շատ ազգերի համեմատական ուսումնասիրութիւնն այդ միևնոյն կողմերից: Ցեղագրութիւնը զբաղում է ազգերի բաղադրիչ տարրերի, ծագման և ազգագրութեան հարցերով» (Topinard Anthropologie էր. 7): Նա քննում է միևնոյն երևոյթը զանազան ազգերի մէջ և դուրս բերում ընդհանուր օրէնքներ:

ԵԱՆ. ՀՐԱՏ.

ΠΙΟΛΟΓΙΑ) է, մարդկային ընկերութիւնների մասին խօսող գիտութիւնը: Սրա խնդիրը չի կայանում առանձին խմբերի նկարագրութեան կամ ուսումնասիրութեան, այլ ամբողջ մարդկութեան կեանքի իմաստի և արժէքի որոշման մէջ: Ընկերաբանութեան, մեր գիտութեան այս թաղի մէջ, ինչպէս բովում նորից հաւաքւում են մարդաբանական տեղեկութիւնների ամբողջութիւնը. այս տեղեկութիւնները գործադրւում են ճանաչելու անհատը, բայց սա, անջատուած, միայնակ չէ, սա հաւաքական անհատ է: Եւ ինչպէս որ հոգեբանութիւնը վճռում է մարդու էութիւնը, որպէս անհատի, այնպէս էլ ընկերաբանութիւնն աշխատում է վճռելու այն գաղտնիքը, որ կա՝ մարդկութեան գոյութեան և պատմութեան մէջ: «Այն օրէնքները, որոնց համաձայն զարթնում և հասունանում է առանձին անհատի կեանքը, ասում է Վիլհելմ Փօն-Հոլմբոլդ, կարելի է հոգու բնախօսութիւն կոչել. այդպիսի օրէնքներ պէտք է, որ ամբողջ ազգութեան համար ևս գոյութիւն ունենան. ազգն էլ այնքան անհատական էակ է հանդիսանում, որքան և մի անձնաւորութիւնը: Այսպիսի օրէնքներ պէտք է գոյութիւն ունենան և ամբողջ մարդկութեան համար, որ նոյնպէս այնքան անհատական էակ է հանդիսանում, որքան և մի անձն ու ազգութիւնը: Այսպիսով, ընկերաբանութիւնը մարդաբանական գիտութիւնների շարքում ամենաբարձր և վերջին գիտութիւնն է հանդիսանում. նրա բովանդակութիւնն ամենից աւելի փիլիսոփայական է:

Ասածներիցս հետեւում է, որ մարդաբանութիւնն ամենաբարդ և ամենադժուարին, ինչպէս նաև՝ ամենանշանաւոր գիտութիւններից մինն է: «Մարդաբանութիւնն որպէս մարդու մասին ամենաընդհանուր գիտութիւն, միև գիտութիւններից շատերի համար ծայրակէտ է ներկայանում», ասում է Բէրը: Սակայն մեզ թւում է, թէ մարդաբանութիւնը, գործադրելով միև գիտութիւնների եզրակացութիւնները՝ պարզեցնում ամենաէական, մարդկութեան բաղդին և կեանքին վերաբերող հարցերը, այնքան ծայրակէտ չի ներկայանում, որ-

քան վախճանակէտ: Յամենայն դէպս, Բէրն ճիշտ է ասում, որ շատ դժուար է գտնել մի այնպիսի հետազոտութիւն, որ ինքնաքննութիւնից աւելի արժանի լինէր ազատ և մտածող մարդուն ¹⁾: Բայց մարդաբանութիւնն միայն փիլիսոփայական կամ զուտ գիտական հետաքրքրութիւն չէ ներշնչում մեզ, այլ ընդհակառակը, որպէս մարդու և մարդկութեան մասին գիտութիւն, պէտք է գործնական շատ մեծ նշանակութիւն ունենայ:

Մարդաբանութեան այս նշանակութիւնն երևում է ամենից առաջ այն սերտ կապից, որ կայ ոչ միայն իւր կազմող մասերի, կազմախօսութեան, բնախօսութեան, հոգեբանութեան, ազգագրութեան, ցեղագրութեան և ընկերաբանութեան, որոնցից ամէն մինը գործնական ահագին նշանակութիւն ունի, այլ և օժանդակ գիտութիւնների մէջ:

Մարդաբանութիւնն տնկարելի է առանց իւր օժանդակ գիտութիւն՝ աշխարհագրութեան: Այս երկու գիտութիւնները զուգընթաց են զարգանում: Մարդաբանութիւնը ծնունդ է տւում՝ երբ մարդը զննում է իրեն շրջապատող բնութիւնը, նա գիտութեան ձև է ստանում, երբ որոշում է մարդու բնութեան մէջ բռնած դիրքը, և բնութեան ու մարդու միմեանց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: Միւս կողմից, մարդուն, իրեն շրջապատող բնութեան յարաբերութեամբ և յիշեալ կողմերից ուսումնասիրելը կարելի է այդ տեղի կազմակերպութիւնն ու կեանքը հասկանալու ամենաճիշտ եղանակներից մին համարել ²⁾: Մարդաբանութեան և աշխարհագրութեան անմիջական միացման դաշտ հանդիսանում է մարդա-աշխարհագրութիւնը (Anthropogeographie, антропогеография), որ ուսումնասիրում է մարդու և բնութեան յարաբերութեան օրէնքները:

Աշխարհագրական նիւթերի ազգագրականի և ցեղագրականի հետ խառնուելուց յառաջացաւ ժողովրդագրութիւնը

¹⁾ Baer, Anthropologie etc. S. 1. «the proper study of mankind is man», ասում է Պօպը:

²⁾ Петун: Задача географической бр. 608:

(Völkerkunde, народовѣдѣніе), որ ձգտում է բնութեան և ազգերի կեանքի լիակատար նկարագիրը տալու: Այս դէպքում աշխարհագրական պայմանները կազմում են այն հողը, որի վրայ ծաղկում է ժողովրդական կեանքը:

Մարդաբանութիւնը նույնպէս շատ մօտ է պատմութեան, որովհետեւ մարդաբանութիւնն աշխարհագրութեան հետ միասին ¹⁾, պատմական դէպքերն լուր մբռնելու բնական միջոցն է ²⁾: Միւս կողմից պատմութեան եզրակացութիւններն անմիջապէս գործ են դրւում մարդաբանութեան վախճանական խնդիրները լուծելու: Գուցէ կարծէին, թէ մարդաբանութիւնը որպէս մարդու մասին գիտութիւն՝ իւր խնդիրների մեծութեան պատճառով պէտք է նկատէր պատմութիւնը, որպէս իւր բաղկացուցիչ մի աննշան մասն: Սակայն չէ՞ որ այսպէս անուանուած «պատմութիւնը» մարդկութեան պատմութիւնը չէ, այլ կրթուած ազգերի վիճակի նկարագիրն: Ուստի մարդաբանութիւնը «պատմութիւնից» ամենից առաջ հետաքրքրւում է քաղաքակրթուած ազգերի կեանքի այն եզրակացութիւններից, որոնք կարող են աւելի հասկանալի դարձնել մարդկային ցեղը կամ մի որոշ ազգութիւն: Մարդաբանութիւնը թույլ տալով պատմութեան իւր իսկ սեպհական եղանակներով ուսումնասիրել քաղաքակրթութեան ազգերի պատմական կեանքի մանրամասնութիւններն և օգտուելով այս աշխատանքների արդիւնքից, իրեն է վերապահում ուսումնասիրել ինչպէս ժամանակակից դրութիւնը, այնպէս և՛ նախապատմական շրջանը: Այս դէպքում մարդաբանութիւնը կատարելապէս գործադրում է ուսումնասիրութեան իւր սեպհական եղանակներն — անմիջապէս դիտել, փորձել և համեմատել: Բաստիան ³⁾, քննելով թէ ինչ ազգեր պիտի ենթարկուին մարդաբանութեան ուսումնասիրութեան, գալիս է այն եզրակացութեան, որ նրա առարկան լինելու են ամբողջ Ովկիանիան, Ամերիկան իւր անցեալով, Աֆ-

¹⁾ Э. Петри. Задачи научной географии стр. 615.

²⁾ Th. Waitz, Anthropologie der Naturvölker B. 1, S. 16.

³⁾ Bastian Vorgeschichte S. 54—61.

րիկայի մեծ մասը, Ասիայի զանազան մասերը և Եւրոպան, իւր կէս կամ նախապատմական շրջանում ²⁾:

Այս կարծիքը, 'ի հարկէ, շատ պատեհական է: Մենք քաղաքակրթուած ազգերին բոլորովին չենք հեռացնում մեր գիտութեան սահմանից. բնդհականակր, նրանց ուսումնասիրելով, մենք նիւթ ենք ձեռք բերում, որ աւելի թանգագին ու աւելի կենդանի է, որովհետեւ մեզ աւելի հեշտ է թափանցել քաղաքակրթուած մարդու հոգու մէջ: Մեր գիտական գրականութեան մէջ շատ զգալի է քաղաքակրթուած ազգերի մարդաբանութեան վերաբերեալ աշխատութիւնների պակասութիւնը: Միայն վերջին ժամանակներս եռանդով ձեռնամուխ եղան այս տեսակ աշխատութիւններին, որ, մեր կարծիքով, գիտութեան համար շատ թանգագին են:

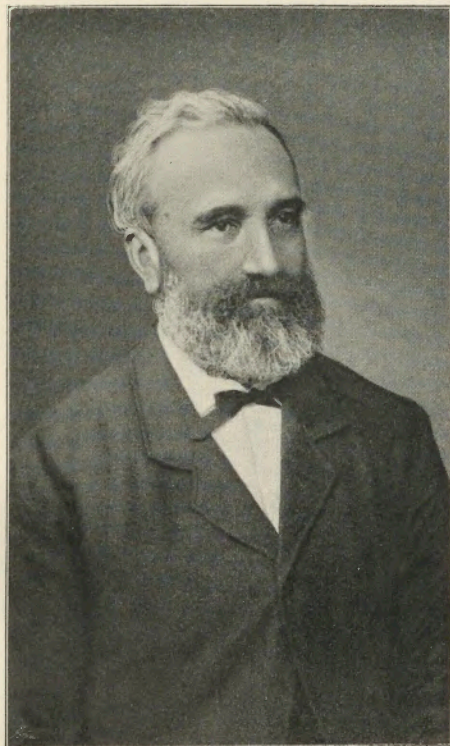
Բայց Բաստիան ¹⁾ իրաւունք ունի ասելու, թէ մարդաբանի առաջին գործը՝ «սկզբնական գաղափարն ըմբռնելն է»: Ուստի մարդաբանն ամենից առաջ 'ի նկատի պիտի ունենայ նախնական մարդկանց սիստեմատիքական ուսումնասիրութիւնը, որպէս զի ճանաչէ այս պարզ օրգանիզմների մէջ հիմնական գաղափարն այն բոլոր ձևերի, որ ամէն տեղ մեծ կամ փոքր չափով հասարակական օրգանիզմի հիմնական տարրեր են հանդիսանում: Նախնական ժողովրդների ուսումնասիրութիւնը «բանալի է ծառայում, որով բացւում է մեր առաջ բարձրագոյն ձևերի ամենաբարդ կազմութիւնը» ²⁾:

Մարդաբանութիւնն սկսելով այս սկզբնական ձևերից և օգտուելով իւր տարրերի համեմատաբար բազմազանութիւնից, երբեմն անմիջական գիտողութիւնով ու փորձով, երբեմն համեմատական ամենազօրեղ եղանակով, ձգտում է լուծելու մարդկութեան ամենաբարձր խնդիրները:

Մարդաբանութիւնն աշխատում է գտնել թէ ի՞նչ է մարդը, որտեղից է և ո՞ւր է ձգտում: Մարդաբանութիւնը բնական—գիտական և միանգամայն փիլիսոփայական մի գիտութիւն է:

¹⁾ Bastian Die Ethnologie und deren Aufgabe etc. S. 52.

²⁾ Անդ. եր. 51.

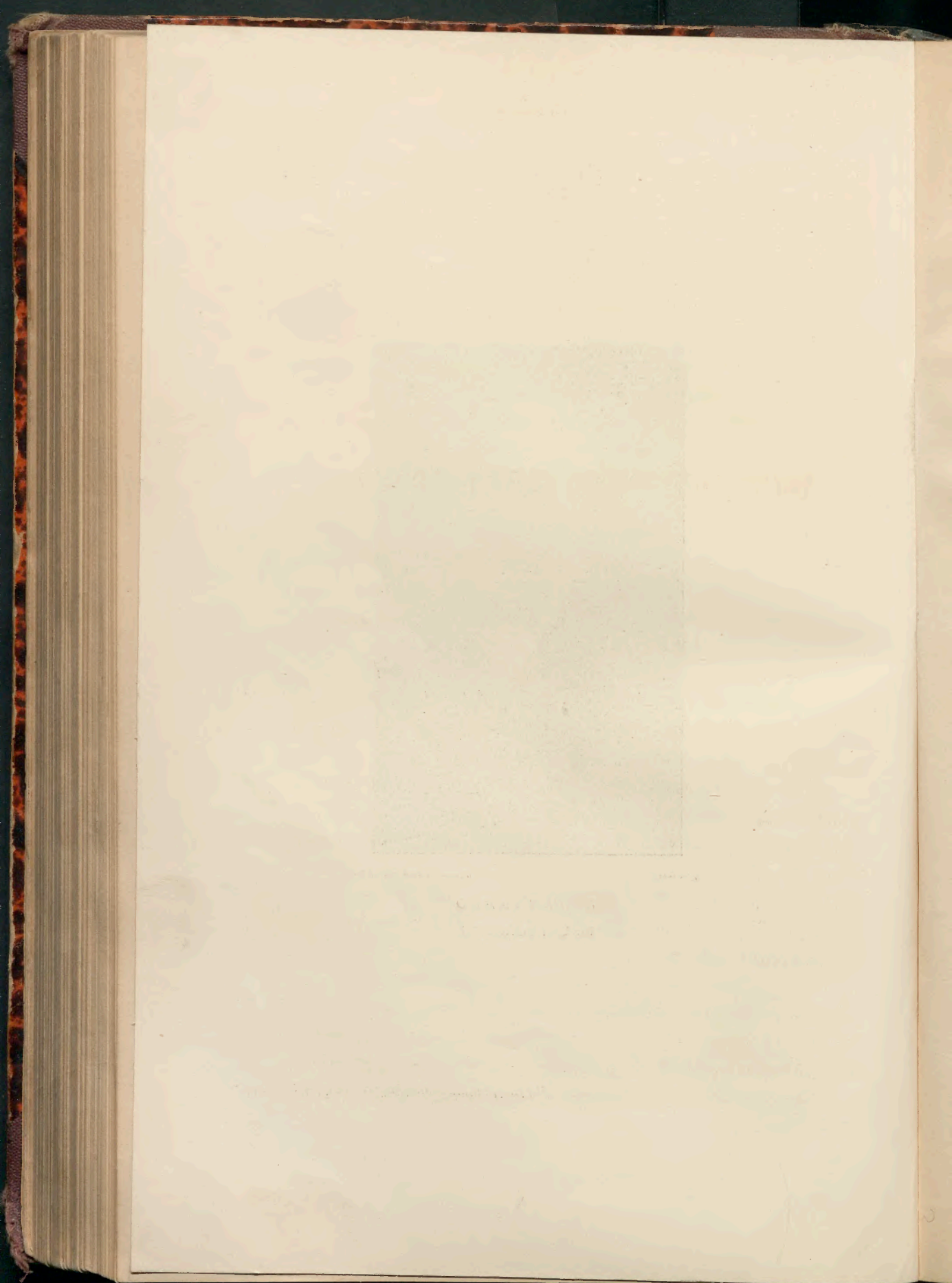
Վիեննա

Միջին տարեկան տարիքում

Մ. ԼԵՏՈՒՐՆՕ

M. LETOURNEAU

„Ազգագրական Հանդէս“ Ա. Տարի, Ա. Գիրք:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ

ՇԱՐԼ ԼԵՏՈՒՐՆՕ.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԺԵՐ.

Շարլ Լետուրնո, ֆրանսիացի հռչակատու ընկերարար-
նը, միջահասակ, խոժողաղէժ, քաղցրահայեաց մի ծերունի
է. սախտակ ալիքներն արդէն ծածկել են նրա իմաստալից
գլուխը: Նա ծնել է 1831 թուի սեպտեմբերի 11/23-ին Աու-
րայ փոքրիկ քաղաքում, որ գտնուում է Մորբիհոնի նահան-
գում, Բրիտոն թերակղզու վրայ: Նրա ծնողները բրետոնա-
կան հին ցեղից էին, փոքրիկ վաճառականներ: Իւր «Mon
évolution intellectuelle» գրքոյկի մէջ Լետուրնո այսպէս է
նկարագրում այն միջավայրը, ուր անց է կացել նրա ման-
կութիւնն ու պատանեկութիւնը: «Իմ ծննդավայրիս քարո-
յական եւ մտատու դրութիւնն այն ժամանակ ժե կամ ժ.Չ
դարի դրութեան մէջն էր. ժողովուրդը սաստիկ կրօնամոլ
էր, եկեղեցու զանգն էր կարգաւորում ամէն ընտել նախա-
պաշարումներն ու հրաշքները կլանում մեր ամբողջ իմա-

ցականութիւնը»: Իւր սկզբնական կրթութիւնը վերջացնելով Մորքիշոնին ասանգի Վանն (Vannes) քաղաքում, Լետուրնո արդէն 21 տարեկան եկել է Փարիզ՝ բժշկութիւն սովորելու: Իւր ինձ տուած կենսագրական տեղեկութիւնների մէջ Լետուրնո սաստիկ զանգատուած է բժշկական դպրոցի այն ժամանակուայ դրութեան մասին՝ դասախօսութիւնները շատ անբաւարար էին, լաբօրատուարներ չկային, ուղղութիւն տողներ պակասում էին: Այս ամենի վրայ աւելանում էր նա Լետուրնոի սաստիկ աղքատութիւնը, որ շատ անգամ զրկում էր նրան կրթական նպաստիչ միջոցներից: Իւր ուսանողական տարիները սաստիկ նեղութեամբ անցկացնելով՝ Լետուրնո վերջացնում է բժշկութիւնը շատ փայլուն կերպով:

Հիմնովին ուսումնասիրելով քնական գիտութիւններն ու բժշկութիւնը, Լետուրնո, ինչպէս ասում է ինքն իւր «Mon évolution intellectuelle»-ում, բոլորովին փոխում է եւ դառնում libre penseur: 1869 թուին նա մտնում է Փարիզի Մարդաբանական Ընկերութեան մէջ, որ այն ժամանակ գիտական ազատ մտքերի ապաստանարան էր: Այստեղ մի շարք դասախօսութիւններով պաշտպանում է դեռ նոր երեւան եկած դարվիճականութիւնը, որ այն ժամանակ մի տեսակ յեղափոխական բան էր համարում: Միեւնոյն ժամանակ նա աշխատակցում է երկու մատերալիստական թերթերի: Այս ժամանակ նա հրատարակում է իւր առաջին գիրքը՝ «La physiologie des passions», որ յետոյ, երկրորդ տպագրութեամբ բոլորովին քարեփոխել է:

Փարիզի պաշարումից եւ կոմմիւնից յետոյ (1871 թ.) նա ստիպւում է թողնել Փարիզն եւ ապաստանիլ Փլորենցիայում, ուր ապրում է վեց տարի շարունակ եւ այս միջոցում պատրաստում հետեւեալ աշխատութիւնները.

«La Biologie», որ չորս տպագրութեան է արժանացել:

«La Sociologie d'après l'éthnographie», որ արդէն երեք անգամ տպագրուել է եւ որի միայն մի գլուխն է, որ այժմ առաջարկում ենք մեր ընթերցողներին: Թերեւս մեր Հան-

դիսի ծառայը թոյլ տայ մեզ մօտիկ ասլագայում այս գիրքը գոնէ մաս մաս թարգմանելու:

Բացի այս երկու ինքնուրոյն երկերից՝ նա թարգմանել է.

Հեկկելի «Histoire de la création des êtres organisés» եւ Բիլսնների «La vie psychique des bêtes», «L'homme selon la science», «Lumièrre et Vie».

1878 թ. Լետուրնո վերադարձել է Փարիզ, ուր եւ ընտկում է մինչեւ այժմ, (70. B^d. S^t. Michel.): Այստեղ եւս նա սաստիկ աշխատում է, պատրաստելով մարդաբանական յօդուածներ բժշկական գիտութիւնների հանրագիտական բառարանի հա հար: Ապա իւր խմբագրութեամբ հրատարակում է Մարդաբանական գիտութիւնների բառարանը (Dictionnaire des sciences Anthropologiques), որ առաջինն է ֆրանսիական գրականութեան մէջ:

Վերջապէս 1883 թուին նա նշանակտւում է Փարիզի Մարդաբանութեան դպրոցի ընկերաբանութեան ուսուցչապետ եւ իւրաքանչիւր տարի իւր կարդացած դասախօսութիւններն ամիսով հրատարակելով՝ հարստացնում է ֆրանսիական գրականութիւնը հետեւեալ ամէն մի ընկերաբան, ազգագրագէտի անհրաժեշտ աշխատութիւններով:

ա. «L'évolution du mariage et de la famille.

բ. L'évolution de la propriété.

գ. L'évolution politique dans les diverses races humaines.

դ. L'évolution juridique dans les diverses races humaines.

ե. L'évolution religieuse.

զ. L'évolution de la morale.

է. L'évolution littéraire.

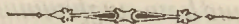
ը. L'évolution de la guerre dans les diverses races.

թ. L'évolution de l'esclavage, մամուլի տակ է:

ժ. L'évolution du commerce վերջին ⁹⁴/₉₅ ուս. տարուայ դասախօսութիւնն է, որ շուտով լոյս կը տեսնի:

Այս բոլոր գրքերն ազգագրական ընկերաբանական աշխատութիւններ են: Սրանցից ամէն մինը խօսում է մարդ-

կանց բոլոր ցեղերի մասին եւ աշխատում է կասել զատմականը նախապատմականի հետ, այժմեան ծանօթ ստորին ցեղերն անցեալի, անհետացած ցեղերին նման համարելով: Այսպիսով իմ սիրելի ուսուցչապետն էվոլյուցիոնիստ եւ համեմատական տեսակէտից գծում է հասարակական կեանքի գլխաւոր կէտերի ամփոփ պատմութիւնը:

Ա.

ՍԵՐՈՒՄԸ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԵՆԿՆԵՎԱԾ ԹԱԳԵՆՈՐԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ամուսնական, ինչպէս նաեւ հոգեբանական և ընկերաբանական (sociologique) խնդիրներէ շատերի ժամանակ, կենդանական թագաւորութեան վրայ մի հայեացք ձգելը կարող է աւելի լուսաբանել խնդիրը:

Սերումը գործարանական ամէն էակների յարատեւութեան sine qua non պայմանը լինելով, տարբեր սեռի պատկանող բոլոր կենդանիները, մանաւանդ որոնց զուգաւորութիւնն անհրաժեշտ է, որոշ ժամանակներում միմեանց որոնում և մօտենում են բեղմնաւորելու: Եթէ հոգեբանութիւնը լինէր մեր ուսումնասիրութեան առարկան, մենք պէտք է հարցնէինք, թէ ո՞րտեղից է ծնել և յառաջացել սիրոյ բնագոյումը, ցեղի պաշտպանը, այդ բռնակալ զգացմունքը, որ եսականութիւնով հանրային օգուտ է յառաջանում: Բայց ընկերաբանական տեսակէտով, մենք պէտք է միայն ցոյց տանք դէպքերը և թուենք նրա տեսակները:

Այս տեսակները բազմաթիւ են: Բոլորից ստորինն և ամենաընդհանուրից մինը՝ խառնակեցութիւնն է (promiscuité): Շատ կենդանիներ զուգաւորւում են կարիքի դէպքում առանց հոգս տանելու ընտրութեան ազատութեան մասին, առանց նեղութիւն կրելու հաւատարմութեան համար: Սա-

կայն, գիտենք, որ միքանի, մանաւանդ թռչունների, ցեղերի մէջ, արուն քծնում է էգին և աշխատում նրան դիւր գալ: Սովորաբար միմեանցից հեռանում են հէնց որ կիրքը յագուրդ է ստանում և կամ երբ ձագերը փոքր ինչ մեծանում են:

Եթէ կենդանիների մէջ խառնակեցութիւնը սաստիկ տարածուած է, բազմակնութիւնը (polygamie) ևս շատ հազուագիւտ չէ: Շատ անգամ արուն սեպհականացնում է բաւական էգեր և նրանցից հեռացնում իւր ախոյեաններին: Մեր աղբանոցի աքաղաղը բազմակին և նախանձոտ կենդանու մի տիպարն է: Սակայն բազմակնութիւնը կենդանիների ցեղերի մէջ շատ հեռու է կանոն լինելուց: Եւ իսկապէս այդ չի էլ կարող գոյութիւն ունենալ, բայց եթէ երամակեաց կենդանիների մէջ, այն էլ, եթէ էգերն արուներից շատ աւելի են: Այսպէս՝ թաղանթաթեւների (Hyménoptères) մէջ, ուր էգերի մի ահագին բազմութիւն միայն միքանի արու ունի, բազմակնութիւնն անհրաժեշտօրէն գոյութիւն ունի:

Իսկ բազմարութիւնը (polyandrie) կենդանիների մէջ հազիւ թէ գոյութիւն ունի, որովհետեւ, համարեա՛ւ բոլոր բարձր ցեղերի մէջ, էգը, իւր համեմատական թուլութեան պատճառով, բռնադատուած է կրելու արուի փաղաքշանքը և չի կարող կազմել ու պահպանել արուների մի սարահ (serail): Սակայն միքանի ցեղերի մէջ, էգը, կարծես, աւելի սէր է տածում դէպի ամենազօրեղը, և երբ արու ախոյեանները նուազ թէ սաստիկ կատաղութիւնով կռոււմ են միմեանց հետ այդ էգին տիրելու, սա համբերութիւնով սպասում է յաղթողին, որ նրան լանձնուի: Պէտք էր կամաւ փակել աչքերը չճանաչելու մինչև մարդկային ցեղի մէջ տիրող այս սիրահարական ընտրողութեան ձևը, որ միայն քողարկուել և այլ ձև է ստացել:

Միակնութիւնը (monogamie), որ մարդկանց միքանի ցեղեր ընդունել են, սակայն փոքր ինչ ներողամտութիւնով, և որ մեր բարոյագէտները սովորութիւն ունին այդ՝ մարդկանց ամուսնութեան ամենալաւ ձևը համարելու, կենդա-

նինների մէջ շատ հազուադիւտ չէ: Նախ նա անհրաժեշտ է սաստիկ ցրուած ցեղերի մէջ, որ կամ սնունդը շատ հազուադիւտ և կամ անընկերակեաց լինելու պատճառով՝ միայն զոյգ զոյգ կարող են ապրել: Սակայն այս պայմանները բացարձակապէս անհրաժեշտ չեն: Հնդկաստանի մաքաք կապիկը (*macacus silenus*) միայն մի էգ ունի և մինչև մահ նրան հաւատարիմ է մնում: Նումիտահաւերի (*pindate*) մէջ, արուն շատանում է մի էգով, ինչքան էլ որ հաւեր լինէին: Նրբեմըն, կեանքի եղանակի հետ միութեան ձևն էլ փոփոխուում է: Այսպէս՝ վայրի բաղը, որ սովորաբար միակին է, ընտանանալով, բազմակին է դառնում: Գուցէ ընկերակեաց միակիները, ինչպէս նումիտահաւը, իջնում են երկար ժամանակ առանձնացած զոյգով ապրող նախնիներից:

Միքանի կենդանիների մէջ, ինչպէս յայտնի է, ճշմարիտ, բարոյական միակնութիւնը մարդկային միակնութիւնից աւելի բարձրանում է: Մեր ցեղի մէջ, մի ամուսնու մահը շատ քիչ անգամ է իւր կողակցին անմխիթար թողնում: Այն ինչ *psittacus pertinax* թռչնակների մէջ այրութիւնն ու մահը սովորաբար հոմանիշ են և այդպիսի մի դէպք էլ նկատուել է Փարիզի բուսաբանական այգում մի բրազիլիայի կապկի (*ouistiti*) վրայ: Սրանից հետևում է, որ մարդկանց, ինչպէս և՛ անասունների մէջ, կարեկցական զգացման ոյժը միշտ համեմատական չէ զարգացման աստիճանին:

Վերջապէս լիշենք սաստիկ ընկերակեաց (*sociable*) մեղուներին, մրջուկներին, որոնց մէջ հասարակաց երջանկութեան հոգսը մինչև այն աստիճան է գերիշխում անձնական բնագղման, որ սերումը աշխատանքի բաժանմունքով դառել է միայն միքանի անձնաւորութիւնների ցանկալի աշխատանք: Այդքան անձնուրացութիւն դեռ ևս չէ նկատուած մարդկային ոչ մի ընկերութեան մէջ, որովհետև, պարզ է, որ լամայի, տիբետեան և այլ կուսակրօնութիւններն ուրիշ նպատակ ունին, քան թէ նուիրուիլ ամբողջ հասարակական մարմնի օգտի աշխատանքին:

Բայց կենդանիների մէջ սերական միութիւնները վարե-

լու և կանոնաւորելու համար ոչ օրէնք և՛ ոչ օրէնսգիրք կայ, հապա ինչո՞ւ միութեան այդ ձևերն այդքան տարբեր են: Սրա պատճառը միայն կենսական մրցման, գոյութեան կռուի անհրաժեշտութեան մէջ պիտի որոնել: Անհատների ցրումը կամ միասմբումը, սեռերի թուի համեմատութիւնը, անշուշտ մեծ դեր են խաղում խառնակեցիկ, միակին կամ բազմակին աճման մէջ: Ամուսնական այն ձևը, որ ամենից աւելի լաւ է ապահովել ցեղի տեսականութիւնը, որ ամենից աւելի յարմար է եղել բնակավայրի պահանջներին, գոյութեան կռուին ևայլն, դարձել է ընտրութեան առարկայ (objet de sélection), յետոյ սովորութիւն և տպաբնագրում: Տարակոյս չկայ, որ միակնութիւնը, բոլոր դէպքերում, որի օրինակները մենք յիշեցինք, միքանի ցեղերի համար, որոշ հանգամանքներում տհաճին առաւելութիւններ է ունեցել. այսպէս օր. նրանց թոյլ է տուել աւելի լաւ խնամել երեխաներին, և նրանցից շատերին ապրեցնել:

Միևնոյն օրէնքները, միևնոյն անհրաժեշտութիւններն են մղել մարդկանց ընկերութիւններն ամուսնական այս կամ այն շաւղի մէջ: ձիշտն ասած, այս դէպքում, մարդը, ինչքան էլ որ խելացի է եղել, հազիւ թէ կենդանուց աւելի հնարագիւտ եղած լինի: Մինչև անգամ նրանից էլ ստոր է եղել, որովհետև երբէք չէ մտածել ստեղծել մեղուների և մրջուկների պէս միմիայն աճման նուիրուած դասակարգեր: Միայն մարդը, շատ անգամ, բայց ոչ միշտ, աւելի լաւ որոշել է իւր սերական յարաբերութեան ձևերը: Եւ միմիայն մարդկանց ընկերութիւնների մէջ գոյութիւն ունի ամուսնութիւնը, որ կարգադրուած է հասարակական պայմանադրութիւններով. սակայն այս պայմանադրութիւններն ոչ միշտ և ոչ ամէն տեղ խիստ օրէնքի ձև են ստացել:

Բ.

ՄԱՐԴԱԲԱՆՑ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ.

Կը տեսնենք, որ նախնական մարդկանց շատ հասարակութիւնների մէջ, սերական միութիւնը բոլորովին անաս-

նակտն է եղած, առանց կանոնի և առանց սանձի: Արդեօք այս անասնական դրութիւնը մարդկանց մէջ էլ կազմում է առաջին աստիճանը, որից յետոյ ամուսնութիւնը զարգանում է, անցնելով կանոնաւոր, ամէն տեղ միեւնոյն աստիճաններով, ինչպէս ենթադրում են միքտնի ընկերաբաններ (սոսիօլոգներ), թէ ոչ: Ամենեւին: Ինչպէս անասունները, մարդիկ էլ հպատակում են անհրաժեշտութեան անսասան օրէնքներին և այս անհրաժեշտութիւնը սաստիկ փոփոխւող պահանջներ ունի: Մարդիկ էլ անասունների պէս բաւականաճում են իրենց կոպիտ ցանկութիւններին յագուրթ տալով: Նաև միեւնոյն ցեղի, միեւնոյն ժողովրդի մէջ կարելի է գտնել սերական միութեան տարբեր ձևեր, որովհետև վայրենիների մեծամասնութիւնը բարոյականութիւնը պահպանող և թույլերին պաշտպանող օրէնքներ չի ճանաչում: Մենք արդէն գիտենք թէ նախնական ընկերութիւնների մէջ երեխաների կեանքն որքան թողնուած էր ծնողների հաճոյքին: Կանոնց կեանքն էլ հազիւ թէ աւելի պաշտպանուած լինի և նրանց ազատութիւնը նոյնպէս հազիւ թէ ապահովուած: Սակայն որովհետև հասարակական մի խմբի բարօրութիւնը վերջնականապէս կախուած է իւր անդամների իւրաքանչիւրի գործունէութիւնից, ուստի զանազան վարմունքներ այն հետեւանքն են ունենում, որ մի ժողովուրդ գոյութեան համար կոռուելով իւր ախոյեանի հետ կամ կորչում է և կամ նրան ոչնչացնում: Նոյնպէս և՛ արտաքին հանգամանքների ազդեցութեամբ հասարակութեան օգտաւէտ սովորութիւնները հաստատուում են բնիկների մէջ: Եւ այսպիսով կազմւում սովորութիւններ, բարք, որոնց դէմ մեղանջելը լաւ չէ: Բայց այս բարքերը տարբերւում են, որովհետև գոյութեան կրողի պայմաններն ամէն տեղ միեւնոյնը չեն լինում: Եւ ահա թէ ինչու, սերական միութեան ձևերը, ամուսնութիւնը, եթէ կարելի է ասել, այնքան փոփոխական են: Խառնակեցութիւն, բազմակնութիւն, բազմայրութիւն, մասնաւոր ամուսնութիւն, որ պարտաւորական էր շաբաթուայ կամ ամսի որոշ օրերում, իսկ միւս ժամանակ փոխադարձաբար թույ-

լատրուում էին բազմաթիւ միութիւններ, միակնութիւն, օտարացեղ (exogamique) և համընտանի (endogamique) ամուսնութիւններ, այս բոլորը գոյութիւն ունին մարդկանց զանազան հասարակութիւնների մէջ և բաւական կամայաբար: Այսպէս մշտապէս միակնութիւնը, որ մեր բոլոր բարոյագէտները գովաբանում են որպէս ամենալաւ ամուսնութեան տիպար, սաստիկ զարգացած է Յէյլոնի Վեդդահաների մէջ, որոնք փոքր ինչ միայն բարձր են կենդանիներից: Պատճառ որ՝ սրանք զոյգ զոյգ սաստիկ սփռուած լինելով, բազմակնութիւնը և բազմայրութիւնը նրանց անհնարին է եղել: Այսպէս ուրեմն, ամուսնական ամենալաւ ձևերը, մեր կարծիքով, միշտ նշան չեն մտաւոր բարձր զարգացման: Ամուսնութիւնն, ինչպէս և ամէն բան, գոյութեան անհրաժեշտութեան համեմատ են կարգաւորուած, որ և ապացուցանելու ենք փաստերով:

Գ.

ԸՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵԼԱՆՆՁԻՆՅՈՒՄ.

Առաջները Տոսմանիայում, ինչպէս և այժմ Աւստրալիայում և Մելանեզիայի կղզիներից շատերի մէջ կար «աղջիկ փախցնելու» օտարացեղ ամուսնութեան սովորութիւնը: Եւ սա այս ցեղերի մէջ, ինչպէս իսկոյն կը տեսնենք, սերական միութեան օրինաւոր ձևն է համարուում: Բայց այս օրինաւոր ամուսնութիւնից դուրս թույլատրուած է սաստիկ խառնակեցութիւնը: Եւ նոյն իսկ այդ խառնակեցութիւնը համարուում է սերական միութեան սիրահարական ձևը, որովհետեւ Աւստրալիայում օտարացեղ ամուսնութեան միակ նպատակը մի գերուհի, իսկապէս մի անասուն ունենալն է, որ ջուր, փայտ բերէ և բեռ շալակէ: Այս ժողովրդի մէջ աղջիկները տաս և տղաները տասերեք կամ տասչորս տարեկանից սկսած ազատ ապրում են միմեանց հետ: Մինչև անգամ տօնուում են զանազան տօներ, որոնք նշան և ազատու-

թիւն են տալիս նորատիներին զուգաւորուելու: Բոցի դրանից երիտասարդ աղջկայ պարտականութիւնն է գիշերը գնալ բաժանել հիւրերի անկողինը. ծնողներն էլ շատ անգամ յարարերութիւն են ունենում իրենց աղջիկների հետ և այլն:

Ճիշտն ասած՝ Աւստրալիայում ամուսնութիւնը գոյութիւն չունի և երբ փոքր ինչ աւելի մօտիկ նայեն՝ կատարելապէս կը զգուին աւստրալիացիների այս օտարացեղ ամուսնութիւնից: Եւ ինչ ճանապարհորդները սխալմամբ ամուսնութիւն են կոչել, դա ուղղակի մի ստրկուհու փախցընելն է, մի ստրկուհու, որ անկասկած կարող է ծառայել տիրող սիրային հաճութիւններին ևս, եթէ միայն նրան դուր գայ, որովհետեւ նա նրա ընտանի անասունը, նրա իրն է, մի էակ, որին նա իրաւունք ունի ծեծելու, վիրաւորելու, սպանելու և մինչ իսկ հարկ եղած միջոցին ուտելու: Ենթադրում են, թէ այս աննախանձելի գրութիւնը վերապահուած է եղել ախոյեան ժողովրդից փախցրած կանանց և որ տղամարդիկ այդ միւսնոյն իրաւունքը չեն ունեցել միւսնոյն ժողովրդին պատկանող կանանց վրայ: Ելըր այսպէս է նկարագրում այս ենթադրուած ամուսնութիւնը: Տղամարդը նախ դուռակի մի հարուածով սասանեցնում է պատահած ալլացեղ մենակ կնոջը, յետոյ մագերը թւին փաթաթելով քաշ է տալիս իւր յետեից: Ապա սպասում է որ ուշքի գայ և յետոյ ստիպում է իրեն հետեիլ: Հասկանալի է, որ նա բռնաբարում է նրան, եթէ դուր է գալիս: Այս առևանգումը Աւստրալիայում մի շատ գովական գործ է համարում և երեխաները խաղերի մէջ վարժում են դրան: Եւ հէնց այդտեղ է սերական միութեան ամենագագանական ձևը, որ իսկապէս տրժանի անգամ չէ ամուսնութիւն անուան: Մեղմացած առևանգումը, որ երբեմն գործադրում էր, փոքր ինչ արժանի է այս անուան: Տոսմանիայում, վերապատուելի Բոնվիլի կարծիքով, կինը երբեմն նախապատրաստում էր և առևանգումը շինծու էր լինում, սակայն սա շատ հազիւ էր պատահում, միայն շատ անգամ փախչելուց յետոյ բանակցում էին կնոջ ժողովրդի հետ: Մի որոշ օր երկու տը-

րիբունների ժողովի ներկայութեամբ առևանգողը պարտաւոր էր կանգնած ծառայել հակառակ տրիբունին, որ նրան տալիս էր նիզակի մի որոշ թուով հարուածներ. մի քանի տեղեր առևանգողն ազատ էր պաշտպանուելու իւր փոքրիկ վահանով: Սովորաբար ամէն բան վերջանում էր առանց արիւն թափելու, հասարակաց ճուղերը կնքում էին հաշտութիւնը և երբեմն էլ տօնում էին ամուսնութիւնը զուգակիցներին կապելով միեւնոյն ծառին և նրանց համապատասխան կտրիչ ատամները կտրտում: Դրանից յետոյ փախցրած կինը օրինաւոր կերպով պատկանում էր առևանգողին, որ իրաւունք ունէր նրա հետ իւր քմքի համեմատ վարուելու և փոխ կամ վարձու տալու ամէն մի եկուորի: Իսկ ինչ վերաբերում է կնոջը, նրան սաստիկ արգելուած էր չլքուլատրուած անհատարմութիւնն և եթէ մեղանչէր՝ շատ անգամ գազանաբար պատժում էին, որովհետև փախցրած կինը տիրոջ սեպհականութիւնն էր: Այս օտարացեղ կտրծուած ամուսնութիւնն այնքան էլ հեշտ զուլիս չգալով՝ շատ աւստրալեացիներ ամուրի են մնում և շատերը մինչև երեսուն տարեկան դառնալը հազիւ են կարողանում մի կին գողանալ: Հասկանալի է, որ բազմակնութիւնը նրանց արգելուած չէ: Սեպհական կին չունեցողները օգտուում են համընտանի խառնակեցութիւնից, վարձելով իրենց բարեկամների կանանցը:

Այս սովորութիւններն՝ աղջիկների սպանութեան հետ միացած՝ արգելք են լինում վայրենի Աւստրալիայի բնակիչների բազմանալուն: Նոյնպէս շատ տրիբուններում կանանց թիւը տղամարդկանց թուից պակաս է, որից և յառաջանում է խառնակեցութեան անհրաժեշտութիւնն և մի բնական ձգտում դէպի օտարացեղ ամուսնութիւնը:

Կանանց փախցնելու սովորութիւնը տարածուած է Մելանեզիայի կղզիներից միջանիսում: Բալի, ծաւալի և Նոր-Գուինէի միջև գետեղուած կղզում կանանց փախցնում են ճիշտ այնպէս, ինչպէս Աւստրալիայում և անմիջապէս բռնաբարում: Սրանից յետոյ առևանգողը վճարում է ծնողներին

փախցրած կնոջ գինը, և այսպիսով դարձնում նրան իրեն ստրուկ: Ֆիզջիումն էլ իրական կամ ձևական առևանգումն շատ սովորական բան էր: Իսկ կինը կամ ազատուում էր փախչելով մինի մօտ, որ կարող էր պաշտպանել իրեն և կամ ընդունում էր փախցնողին որպէս ամուսին և ծնողներին տուած մի խնճոյք օրինաւոր էր դարձնում ամուսնութիւնը: Վիտրում, ինչպէս և Աւստրալիայում, կանայք իրենց ամուսինների սեփականութիւնն են. ցեղապետներն երբեմն մի քանի հարիւրակներ են ունենում, որոնց մէջ մի քանիսն օրինաւոր են համարւում և միայն սրանց որդիներն են ժառանգու: Միւսներն հարճեր, ստրուկներ, ընտանի կենդանիներ են, որոնց նա պահում է իւր պատերազմիկների համար, նրանց հաւատարմութիւնը քաջալերելու նպատակով: Նոյն իսկ Վիտի ցեղապետների օրինաւոր կիները մի օտարոտի պնդրականութիւն ունին դէպի իրենց ամուսինը: Իրենց ամուսնութեան միջոցին նրանք պարտաւոր են ամբօխի միջից ընտրել մի նորափթիթ աղջիկ, որին մեծ հոգատարութեամբ խնամում են մինչև արթուն հասակը, յետոյ, մի գեղեցիկ օր, նրան լողացնելուց, օծելուց, ծաղիկներով զարդարելուց յետ, բոլորովին մերկ տանում են իրենց տիրոջը և լռելեայն վերադառնում:

Զի երևում թէ առևանգութեամբ ամուսնութիւնը շատ գործածական լինէր Նոր-Կալեդոնիայում: Այնտեղ երեխաները սաստիկ փոքր հասակում են նշանադրւում, որ առանձին մի հետեանք չի ունենում: Եւ որովհետև Մելանեզիայի մնացած բոլոր մասերում բազմակնութիւնը կարող անձանց թոյլատրուած է, ուստի սա բռնում է նոր կալեդոնիացիներին անձանօթ աղախնութեան տեղը: Նոր Կալեդոնիայում մօր կողմի մօտիկ ազգականների հետ չեն ամուսնանում, որ, ինչպէս այդ, այնպէս և ուրիշ տեղերի վերաբերութեամբ ցոյց է տալիս խառնակեցութեան մի հին ժամանակամիջոց, երբ դժուար էր հալըր ճանաչել: Նոր Կալեդոնիացի կինը նոյնպէս իւր ամուսնու սեպհականութիւնն է և վերջինս իրաւունք ունի սպանելու նրան, եթէ սա շնանայ, թէև

երբեմն նա շատանում է նրան ուղղելով և կամ դուրս է անում կողին մի լաւ քերթելուց յետոյ: Նոր-Վալեդոնիայում սերական յարաբերութիւնները հետաքրքիր են նոյն իսկ իրենց անասնականութիւնով: Դրանք գիշերները հազիւ են տեղի ունենում, որովհետեւ տղամարդիկ և կիները միմեանցից բաժան խորշերում են քնում, այլ սովորաբար ցերեկը, մուշտակների մէջ մարդ և կին միանում են բոլորովին անասնաբար, *more canino*, ինչպէս ասում են աստուածաբանները: Օ. Բեկկարիի և Միկիւհի—Մակլայի ասելով, միւսնոյն սովորութիւնը կայ և նոր Գուինէայի Պապուաների մէջ:

Այս էլ աւելացնենք, որ Նոր-Վալեդոնիայի սովորութիւններն ստիպում են բոլոր, թէ ամուսնացած և թէ ամուրի մարդկանց իսկոյն և եթ ամուսնանալ եղբօր այրու հետ: Այս սովորութիւնն ուրիշ շատ տեղեր էլ տարածուած է և նոյն իսկ Հրէաների մէջ սաստիկ գործածական էր:

Ասածներս ցոյց են տալիս թէ Նոր-Վալեդոնիայի երկու սեռի միութիւնն որքան քիչ արժանի է ամուսնութիւն անուան, սակայն հէնց այստեղ սկսում է ծնունդ առնել մի կազմակերպութիւն, տեղի են ունենում բարեկամական պայմանադրութիւն ծնողների հետ, երևում է սեպհականութեան իրաւունք կնոջ վրայ, և մինչև անգամ որոշ տրիբուների՝ մանաւանդ Կանալայի՝ մէջ հաստատուում է մի տեսակ օրինաւոր քննութիւն ամուսնական խնդիրների վրայ: Այս վերջին տրիբունի մէջ, յիշաւի, շնութեան մէջ բռնուած բոլոր անհատները դատուում են ծերունիների ժողովում, որին նախագահում է ցեղապետը, և սովորաբար անմիջապէս մահի ենթարկում: Եւ ամուսնու իրաւունքների դէմ այս դատաւանութիւնը սեպհականութեան դէմ գործած մի մեծ ոճիր է համարում:

Մեկնեցիւի այս ամուսնութիւնը կամ ամուսնութիւն կոչուածը կարելի է համեմատել Անդամանիտների խառնակեցութեան հետ, որ բոլորովին նախնական, անասնական է: Նրանց մէջ կանայք պատկանում են տոհմի (*clan*) բոլոր անդամներին և ի՞նչ նրանցից մինին ընդդիմադրեն, մեծ յանցանք

գործած կը լինին և խստիւ կը պատժուին: Սակայն երբեմն մի տեսակ ժամանակաւոր միութիւն է հաստատուում մի մարդու և մի կնոջ մէջ, երբ վերջինս արդէն յղացած է լինում, որ և տեսում է գրեթէ միշտ մինչև երեսուցին ծծից կտրելը:

Ամփոփելով ասածներս, տեսնում ենք, որ Մելանեզիայի սովորութիւնները մեզ ցոյց են տալիս ամուսնութեան սկիզբը ցեղի մէջ: Սկզբում տոհմի մէջ խառնակեցութիւն է տիրում, որ մինչև այժմ էլ կայ հեթանոս խմբերի մէջ, յետոյ կանանց սակաւութիւնը և մի կամ մի քանի այսպէս ասած կենդանիների կտրիքը դրդել է կարելի չափ օտարացեղ կանանց փախցնել, սկզբում ծայրայեղ բռնութեամբ, գազանների պէս: Յետոյ երկար քննութիւնից ու վիճաբանութիւններից յետո՝ երկու ժողովուրդներն վաւերացնում են կատարուած դէպքը: Վերջապէս փախցնելը փոքր առ փոքր դառնում է մի ծէս, մի նախապատրաստուած կատակերգութիւն: Միայն միշտ բազմակնութիւնն ընդունուած է եղել, կինը միշտ տիրոջ սեպհականութիւնն է կազմել, որ չէ կարողացել առանց նրա հրամանի անհաւատարիմ լինել նրան, և որ երբեք իրաւունք չէ ունեցել նախանձելու ամուսնու սիրուհիներին և պատմելու ուրիշներին ամուսնուց կրած տանջանքն ու նեղութիւնը:

Դ.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՆ ԸՓՐԻԿԱՅՈՒՄ.

Արդեօք խառնակեցութիւնը նախնական բոլոր տոհմերի մէջ էլ ընդհանրապէս եղել է թէ ոչ: Գուցէ, բայց արդէն Հոտտենտոտների մէջ չկայ. միևնոյնն և օտարացեղ առեւանգումն է, որ պ. Լեննան կամենում էր համարել ամուսնական մի աստիճան, որ մօտաւորապէս ամէն տեղ գոյութիւն ունի և կամ գոյութիւն է ունեցել: Հոտտենտոտ աղջիկը պատկանում է իւր ծնողներին, որ բարեկամաբար նրան փոխում է ընդհանրապէս մի եզի կամ մի կովի հետ: Եւ որովհետև Հոտտեն-

տոտ կանայք շուտ են պառաւում, ուստի թէ ամուսնացած և թէ ամուրի մարդիկ, օգտուելով այն Հանգամանքից, որ բազմակնութիւնը արգելուած չէ, սովորութիւն ունին 6 կամ 7 տարեկան փոքրիկ աղջիկներ պահել, մեծցնել, որպէսզի լետոյ դրանք փոխարինեն իրենց պառաւած կանանց: Եւ արդարեւ Հոտենտոտուհիները յասերկու կամ տասերեք տարեկան Հասակում արբունանում են, և նրանց ծերութիւնը վաղահաս է, ինչպէս և նրանց Հասունութիւնը: Հոտենտոտի ամուսնութիւնը մի քանի տեղերում զուտ վաճառականական մի գործողութիւն է, ամեն տեսակ Հաստատութիւններից զուրկ և կամայաբար քաքտելի: Հոտենտոտ կանայք տղամարդկանցից բազմաթիւ են, Հետեապէս և բազմակնութիւնը անհրաժեշտ է, նաև քարոզիչների Հաստատած երկրագործական զաղթավայրում քրիստոնէական միակնութեան ներմուծումը շատ մեծ ընդդիմադրութիւն է գտնում Հէնց երկու սեռից էլ:

Այս բոլորի մէջ ոչինչ չկայ, որ քիչ թէ շատ նմանուէր Եւրոպայի օրէնադիրների կամ բարոյագէտների Հասկացած ամուսնութեան. նաև Բոթեսմանները, որոնց քաղաքակրթութիւնը Հոտենտոտներից ստոր է, իրենց լեզուի մէջ աղջիկը ամուսնացած կնոջից տարբերող մի խօսք անգամ չունին:

Սերական միութեան յարաբերութեամբ Կաֆրների սովորութիւնները շատ նման են Հոտենտոտներին: Սէրը այնտեղ ոչինչ է, ասում է Լիխտենստէյնը, և շատ Հետազոտողներ Հաստատում են այդ: Հարուստ մարդիկը և ցեղապետները միշտ շատ կիներ ունենալով, կանացի տպրանքը Համեմատաբար սակաւ է ամուսնական հրապարակում. սովորութիւն կայ նոյնպէս աղջիկներ գնել իրենց ծնողներից դեռ մանուկ Հասակում: Մակոլոլօների մէջ աներին վճարում են մի գումար, որով գնում են նրա իւր աղջկայ ունենալիք որդիների վրայ ունեցած սեպհականութեան իրաւունքը: Կաֆր կինը միանգամ օրինաւոր կերպով գնուելուց յետ դառնում է ամուսնու սեպհականութիւնը բառիս ամբողջ իմաստով:

Կնոջ տէրը վարւում է նրա հետ ինչպէս ուզում է, նա իրաւունք ունի սպանել նրան, եթէ սա համարձակի ձեռք բարձրացնել նրա վրայ: Նա կարող է նրան ծեծել ինչքան կամենում է. կարող է ամէն եկուոր սպիտակի վարձով տալ: Կաֆր կիներն ամենեին չեն նախանձում, այլ ընդհակառակը սաստիկ ցանկանում են, որ իրենց սեպհականատէրը գնէ ուրիշ աւելի մատաղ կիներ, որովհետեւ զրանով նրանց հեղինակութիւնը բարձրանում է և աշխատանքը թեթեւանում: Զի երևում, որ օտարացեղ ամուսնութիւնը բոլոր Կաֆրներին մէջ որպէս ընդհանուր կանոն գոյութիւն ունեցած լինի, եթէ միայն այդպէս չհամարենք Գամարացիների Նամաքացի Հոտենտոտներից աղջիկ փախցնելը և Բակալահարիսների խորշումը իրենց դաշնակիցներից կին առնելու:

Գաբոնում տիրում են սրանց շատ նման սովորութիւններ: Աղջիկներն երեք կամ չորս տարեկան հասակում գրնւում և պահւում են որպէս նշանուած, 13 կամ 14 տարեկան՝ դառնում են մայր, շատ շուտով պառւաւում և շատ անգամ դեռահաս և ամուլ մեռնում, որովհետեւ գնորդն սկսում է վայելել, հէնց որ ապրանքն ութ կամ ինն տարեկան է դառնում: Ամէն տեղ բազմակնութիւնը գոյութիւն ունի և կանայք իսկապէս կենդանիներ են, որ մշակում են երկիրը և պարտաւորուած են կերակուր հայթհայթելու իրենց տէրերին, որոնք ոչինչ չեն շինում և դեռ քէֆերի ուզածի չափ ձողկում են խեղճերին: Կինը սեպհականութիւն համարուելով, անառակութեան համար, որին սաստիկ ենթակայ է, պատժւում է իւր գործակցի հետ, մանաւանդ երբ տիկնանց տիկին է, որ սովորաբար առաջին ամուսնացածն է լինում: Այս տիկնանց տիկնոջ սիրահարն առնուազը ծախւում է, որպէս ստրուկ: Մի մարդու մահից յետոյ նրա ժառանգը իրաւունք ունի սեպհականացնելու բոլոր կանանց և ազատ է նրանց բաժանելու ուրիշ ազգականների:

Աւանտիացիների մէջ, որոնք համեմատաբար աւելի քաղաքակրթուած են, միևնոյն բազմակնութիւնը, միևնոյն օրօրոցի նշանադրութիւնն է տիրում: Ամուսնու իրաւունք-

ները ծայրայեղ են. փոքրիկ նշանուածի հետ հանաք անող, ներն անգամ ստիպւում են ամուսնու օգտին տուգանք վճարելու, իսկ եթէ սա, մեծանալիս, շնանայ, տէրը կարող է կամ սպանել նրան և կամ քիթը կտրել և մի ստրկի հետ ամուսնացնել: Նա նոյնպէս իրաւունք ունի կտրելու նրա վերին շրթունքը, եթէ գաղտնիքներից մինը դուրս ասէ, մի ականջը, եթէ բռնէ նրան իրեն ականջ դնելիս: Սակայն եթէ ամուսինն երեք տարի անյայտանայ, կինը կարող է ամուսնանալ, բայց երբ նա վերադառնայ, երկրորդ ամուսնուց եղած որդիներն էլ իրեն կը պատկանին: Միայն թագաւորի ազնիւներն են ազատ իրենց հաւանած սիրահարը կամ ամուսինն առնելու, որ և դառնում է նրանց ստրուկը, բառիս բուն նշանակութիւնով և ստիպուած է անձնասպան լինիլ, եթէ կինը մեռնի: Եւ միմիայն այս մասնաւոր դէպքումն է, որ տղամարդու նախապատուութիւնը խոնարհեցնում է իւր դրօշակը միապետական պատրանքի առաջ:

Նիգերի աւագանում, Սուդանում, ուր մահմեդականութիւնը քիչ թէ շատ մուտք է գործել, Փուլահների, Յուլոֆների, Մանդինգների, Բամբարանների և ուրիշ ցեղերի մէջ ամուսնութիւնն արդէն փոքր ինչ մարդավայել ձև է ստացել, կնոջ հետ փոքր ինչ մեղմ են վարուում: Երբեմն իսկ նրան փոքր ի շատէ խորհուրդ են հարցնում. ամուսինը կնոջը իւր մահից յետ ապահովելու համար տալիս է նրան, եթէ միայն հարուստ է, ստրուկ կանայք, արդուսարքի իրեր, սանդ, երկանք և այլն: Մի մի տեղ էլ, կնոջը մի տեղալ իրաւունքներ են տալիս, ինչպէս օրինակ Վուուում (Wouou) և Բուսսայում կինն առանց տատի համաձայնութեան չի կարող ամուսնանալ:

Սուլիմանների մէջ կինը կարող է թողնել ամուսինը և մի ուրիշի հետ ապրել, միայն թէ պիտի վերադարձնէ ամուսնութեան ժամանակ իւր համար վճարուած գլխագինը: Գուինէի կողմերում Փանտի կանայք էլ այդպիսի մի իրաւունք ունին, միայն այստեղ բացի գլխագնի վերադարձնելը, միքանի պարտականութիւններ էլ ունին վճարելու այն տ-

մէն երեսաների համար, որ ամուսինը նեղութիւն է յանձն առել յառաջացնելու: Պէտք է աւելացնել և այս, որ այս կողմերում մարդիկ բազմակնութիւնն եկամտի աղբիւր են դարձրել, վաճառելով իրենց երեսաները:

Սուղանի զանազան վիճակներում, ինչպէս և ամենաանգարգացած նեղրների մէջ, սեռերի միութիւնը նոյնպէս անասնաբար է կատարւում: Տիմանների մէջ աղջկայ համաձայնութիւնը բոլորովին չեն հարցնում: Նրան գնում են ծնողներից միքանի կարաս արմաւինու գինով, կտորներով և այլն: Միւսնոյն սովորութիւնը տիրում է և Մանգինգներից շատերի մէջ, որ հաշիւը վերջացնելուց յետ, բարեկամների օգնութեամբ տանում են աղջիկը: Եւ այստեղ այդ ամուսնութիւնը փախցնելու ձևն է ստանում: Եարրիբայում բնիկներն տնայիսի անտարբերութեամբ են կին առնում, որ կարծես «ցորենի հասկ քաղելիս լինին»: Կուրանգոյում դեռահաս աղջիկները նախ ծախւում են հարուստ ծերունիների, որոնց մահից յետ վրէժ են առնում իրենց կամքով մի երիտասարդ ընտրելով, որովհետև այս անգամ ազատ են: Եարրիբայում որդին ժառանգում է հօր թողած այրիները: Ուրիշ տեղեր, ամուսնի մահից յետոյ երեսայ չունեցող կանայք ծախւում են: Սենեգամբիայի միքանի վիճակներում Միւմբո-փիւմբո կոչւող մի երևակայական դատողի դեր են հնարել, որ գիշերը տարօրինակ շուրեր հագած գալիս է այդ նպատակով հաւաքուած բոլոր բնակիչների մէջ ընտրելու և ձաղկելու վատ կեանք վարող կանանց:

Եթէ Աֆրիկայի նեգրուհու հետ գրեթէ ամէն տեղ վարւում են ինչպէս անասունի, սա էլ, կարծես զրա փոխարէն, շատ ճանապարհորդների ասելով, իրեն շատ վատ է պահում: Եւ այս այսպէս է Գաբոնից սկսած, Դիւ Շարլուի տեսելով, մինչև վերին Նեղոսի աւազանը, ինչպէս պատմում է Շվէյնֆիւրտը: Այստեղ ևս տիրում է բազմակնութիւնն և կինը սովորաբար գնւում է երկաթի զանազան անօթներով, որ Բոնգոների մէջ հայրը պարտաւոր է ապահարզանի ժամանակ առնուազը մաս մաս վերադարձնել: Գլխագինը պէտք

է լիովին վերադարձնել մինչև անգամ և այն ժամանակ, երբ ամուսինը (հայրը) իրեն է պահում երեսաներին:

Իրաւունքով, կանացի սեպհականութիւնն անբռնաբարելի է և բռնաբարողն իսկոյն մահի է դատապարտուում:

Մի խօսքով գրեթէ ամբողջ Աֆրիկայում նեգր կինն իւր ամուսնու իրն է և սա իրաւունք ունի վարուելու նրա հետ ինչպէս մի անասնի և գրեթէ միշտ իւր եզի պէս բանեցնում է նրան: «Ես գնել եմ նրան», ասում էր մի նեգր իւր կնոջ մասին խօսելիս, «հետևապէս նա պարտաւոր է աշխատելու»: Մահմետական նեգրների մէջ մորպետը (marabout) օրհնում է ամուսնութիւնը՝ բայց միւս բոլոր տեղերում սա առևտրական մի դաշինք է, զուտ քաղաքական, ուր կրօնն ոչինչ գործ չունի: Նոյնպէս ամէն տեղ տիրում է բազմակնութիւն և զրամական մի որոշ հատուցումով ամուսինը կարող է ապահարզան տալ: Մատակասկարում, ուր սակայն ամուսնութիւնը կատարում է մի իշխանաւորի առաջ, մի որոշ տուրք վճարելով, ամուսինը կարող է երկրորդ անգամ միևնոյն տուրքը վճարելով, արձակել կնոջը, որ դառնում է ազատ, եթէ տասերկու օրուայ ընթացքում ամուսինը չի ստորջանում:

Կնոջ կուսութիւնը գնահատուում է և պահանջուում է միայն մահմեդական երկրներում, ուր մաւրիտական ցեղը քիչ թէ շատ մուտք է գործել: Կայարտայում կանայք հարսանիքի հետևեալ օրը, առաւօտեան, ժողովում են մեծ զգուշութեամբ քննելու հարսանեկան առադաստը, որ պէտք է մեծ փայլով վկայէ հարսի կուսութիւնը, ապա թէ ո՛չ հարսանիքն ոչինչ կը համարուի: Դրա բոլորովին հսկառակն է կատարում Մատակասկարի Սակկալաւների մէջ, ուր նորափթիթ աղջիկներն ամուսնութիւնից առաջ իրենք խախտում են իրենց կուսութիւնը, եթէ նրանց ծնողներն աւելի վաղ չեն մտածել կատարելու այս նախակարգ գործողութիւնը:

Աֆրիկայի Արաբների, Բերբերների, Նուբիացիների, Հաբեշների մէջ ամուսնական սովորութիւնները տարբերուում

են, որովհետեւ դրանք տարբեր ցեղեր են և մի քանիսն էլ ասիական ծագումն ունին. վերջապէս Եգիպտոսի, Արաբիայի և Բիւզանդիայի քաղաքակրթութիւնն ու կրօնները խոր հետքեր են թողել Աֆրիկայի այդ հիւսիսային կողմերում: Հին եգիպտացիները միակին էին, օժտում էին աղջիկներին, պատժում էին շնութիւնը՝ գաւազանի հազար հարուած տալով մարդուն և կտրելով կնոջ քիթը: Այս սովորութիւններից ոչ մինը չէ վերատեսել, բայց գուցէ եգիպտական աւանդութեան պէտք է վերագրել այն մեծ ազատութիւնը, որ վայելում են բերբեր կանայք բացարձակ տէր լինելով կայքի, գործի և որդիների, որոնք և կրում են նրանց անունը: Սահարայի մի քանի տրիբուների մէջ, որ սաստիկ նման են բերբերներին, մարդաթողութիւնը կանանց համար պատիւ է համարւում: Շատ անգամ նրանք ասում են միմեանց. «Դու շատ անպէտք կ'ին ես, մարդիկ քեզ արհամարհել են և միայն մէկն է քեզ ուզել»:

Նուբիայի Հասսինիհ Արաբների մէջ տիրում է մի աւելի օտարոտի սովորութիւն, այն է երեք քառորդի ամուսնութիւնը, որ թույլ է տալիս կնոջը չորս օրից մինը նուիրելու ում և՛ կամենայ: Սահարայի և Տուարէտի ուրիշ տրիբուների մէջ աղջիկն ամուսնանալուց առաջ պարտաւոր է խառնակեցութիւնով շահել իւր ծնողներին նստած ծախսը և որքան աւելի յաջողութիւն է ունենում այդ առևտուրի մէջ, այնքան աւելի նրա ձեռքը խնդրողներ են լինում: Ամուսնական ազատութիւնն ու առաջարկութիւններ անելը, կարծես, Բերբերների մի բնորոշ յատկութիւնն է, որովհետեւ Գուաշները, որոնք հաւանականօրէն պատկանում են այդ ցեղին, գոնէ իրենց քաղաքականութեամբ, Կանարիայի մի քանի կղզիներում հաստատել են բազմայրութիւնը:

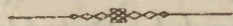
Գուր և եղբօր ամուսնութիւնը, որ օրինաւոր և պատուաւոր էր համարւում նախկին Եգիպտոսում, ուր բազմութիւ թագուհիներ փառաւորւում էին «թագաւորի քուր և ամուսին» լինելով, գեռ էլի գտնւում է Դար-Ֆորում: Այստեղ, բարբերի սաստիկ ազատութիւն է տիրում, սուլթանի աղջիկ-

ները նույնպէս բացարձակ տիրուհի են այն մարդկանց, որոնց իրենց առաջատուր բաժանելու պատուին են արժանացնում, թէև բազմակնութիւնը, անզուսպ հարձապահութիւնն և կանանց ստրկութիւնն երկրի մէջ սովորական են:

Յիշեցինք Նիւբիացիները երեք քառորդի ամուսնութիւնը: Հիւսիսային Աֆրիկայի միւս ծայրում, Մարոկկոյի հրէաների մէջ գտնում ենք ժամանակաւոր ամուսնութիւններ, ըստ էության օրհնուած, երեք, վեց ամսուայ համար: Մարդը միայն մի նուէր է տալիս և պարտաւորում է պայմանամիջոցում եղած որդին իրեն համարել:

Հայրտում և Հաբեշտանում այսօր էլ ապրում են ազատ ամուսնութեամբ, և արդէն Հերոդոտի ժամանակ եթովպական մի քանի տրիբուներ ամուսնութիւն չէին ճանաչում: Գիտենք, որ Հաբեշտանում, հակառակ քրիստոնէական, կամ այսպէս կոչուող կրօնի, քմքերի համեմատ միմեանց առնում, թողնում են: Բրիւսը տեսել է մի Հաբէշ կին իւր նախկին եօթն ամուսիններով շրջապատուած: Միևնոյն և Հայրտում, օրինաւոր միակնութեան կողքին ազատ միութիւններ կան, որ բոլորովին անսպասուածք չեն համարում, այլ, այսպէս ասած, աղայական (placé) են: Միմիայն ամենապատուաւոր մարդիկն են ունենում այսպիսի ազատ միութիւններ: Եւ դրանից ծնած երեխաները հարազատ որդիներին հաւասար իրաւունք ունին, և այս աղայականներն (placés) աւելի քիչ են բաժանւում, քան թէ ամուսնացած մարդիկ ապահարզան տալիս:

Նախընթաց ասածներիցս շատ դժուար է մի ընդհանուր տեսութիւն դնել ամուսնութեան սկզբնաւորութեան և զարգացման մասին, բայց մենք էլ դեռ շատ հետազոտութիւններ ունինք անելու: Տեսնենք թէ Ամերիկան, Պօլինեզիան, Ասիան և Եւրոպան մեզ նոր փաստեր կը տան:

Ե.

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆՆ ԸՄԵՐԻԿԱՑՈՒՄ.

Ապուշ Թուէթների մէջ երիտասարդը հէնց որ որսորդութիւն անելու կարող է դառնում, հէնց որ իմանում է շինել կամ գողանալ կեղեի մի կոպիտ մակույկ, որով նա ծառայում է իւր ցեղին, իսկոյն իրաւունք է ունենում մի կին ունենալու, որն և սովորաբար փախցնում է, բայց Ֆիդցըրոււլի գրուածքը ցոյց է տալիս որ նա դիմում է իւր հրոսի (hord) աղջկան և օտարացեղ առեւանգումն տեղի չի ունենում:

Համընտանի առեւանգում կատարւում է և Արօդանօնների մէջ, ուր կանայք միշտ պաշտպանում են աղջկան քարերով և գաւազաններով և ուր ծնողների ընդդիմութեան ժամանակ փեսացուն որսորդական փողով հաւաքում է բարեկամներին աչքը ձկած աղջկան որսալու: Այս Համընտանի առեւանգումը չի արգելում միանգամայն և օտարացեղ աղջիկ փախցնելու: Ամենքն աշխատում են կարելիի չափ շատ բանտարկեալների հարեմ սարքելու և իրենց տրիբունի մէջ իսկական կամ շինծու առեւանգումը չի խանգարում շատ թէ քիչ վճարելու կնոջ համար: Շարքիււանների մէջ, որոնք նախնական բոլոր ցեղերի պէս բազմակին են, առաջին կինն իշխանութիւն է ունեցել միւսների վրայ, որ շատ սովորական է:

Այս Հնդիկների, ինչպէս և Հարաւային Ամերիկայի բնիկների մեծամասնութեան մէջ, սերական միութիւնը զուտ քաղաքական և շատ անգամ սոսկ առեւտրական մի գործ է եղիլ, որ մարդու քէֆն ուզած ժամանակ դադարում էր. այստեղ ամուսինը բռնակալ իշխանութիւն ունէր կնոջ վրայ, որովհետեւ Մոքսոսների մէջ նա իրաւունք ունէր սպանելու նրան, եթէ վերջինս երեխան վիժէր:

Միւսոյն բազմակնութիւնը, կանանց միւսնոյն ստրկութիւնը, ծանրաբեռնուած երկրագործական աշխատանքներով ու կոռով, հանդիպում ենք Գարանիացիների մէջ. նոյնպէս

առևանգումը. միևնույն պատճառը նրանց մեծամասնութեան պատերազմների և զաղթականութեան: Բայց այս առևանգութիւնների դրդիչը ոչ թէ զէպի օտարացեղ աղջիկներն զգացած սէրն է, այլ միայն շատ կանայք ունենալու ցանկութիւնը: Ընդհակառակն երկուստեք հաւանութեամբ միութեան ժամանակ համընտանի և նոյն իսկ ազգակցական ամուսնութիւնն կանոն է Հարաւային Ամերիկայի տրիբունների շատերի մէջ:

Այսպէս էր Կարաիբների մէջ և սրանք ամուսնանում էին իրենց ազգականների հետ առանց խտրութեան, բացի իրենց քոյրերից: Սակայն ուրիշ տեղեր այս յարաբերութիւնը փոխում է: Այսպէս Գուինէի Հնդիկները որ բազմակիւն են, չեն կարող ամուսնանալ իրենց հետ միևնույն անունը կրող գերդաստանի մի որևէ անդամի հետ. բացի սրանից, երեխան պատկանում է մօր գերդաստանին և կրում է միևնույն անունը: Թէվէի ասելով Բրեցիլիացիք այս մասին բոլորովին հակառակ գաղափար ունէին: Նրանց կարծիքով, սերնդի յառաջացման մէջ հայրն է գլխաւոր դեր կատարում, իսկ մայրը երկրորդական: Ոչ մի միակերպութիւն չկայ Բրեզիլի ամուսնական սովորութիւնների մէջ, ասում է Մարտիուսը, սովորութիւնն, իսկապէս, յառաջանում է անհրաժեշտութիւնից: Կղզիացած փոքրիկ տրիբունների մէջ ամենամօտ ազգականներն անգամ ամուսնանում են միմեանց հետ. ընդհակառակը բնակութեամբ հարուստ վիճակներում օտարացեղ ամուսնութիւնը կանոն է դառնում: Եւ այս կատարում է ամբողջ երկրի վրայ: «Անհրաժեշտութիւնը օրէնք է դնում», ասում է Ֆրանսիական հին առածը: Այսպէս՝ թէև բազմակնութիւնը հարաւային Ամերիկայում ընդհանրացած է, բայց պէտք էր որ Օտոմաքները բացառութիւն կազմէին, չնայելով, որ աւելի քիչ զարգացած են:

Յիշենք նաև, որ Հարաւային Ամերիկայի բնիկները, ինչպէս վայրենի ազգերի մեծամասնութիւնը, աղջկների ողջախոհութիւնը սաստիկ քիչ են գնահատում: Ոչ ոք այդ մասին ոչ հոգս է քաշում և ոչ դարդ անում, մինչև որ աղ-

ըիկը դառնում է մինի սեպհականութիւն: Այնուհետեւ արդէն կնոջ մոլորեցնողին սաստիկ պատժում են, մինչև անգամ սպանում, եթէ կամենում է կնոջ գլխատէրը, բայց, ինչպէս ասում է Թէվէն, Բրէզիլիայում պատիժը միայն կնոջն էր հասնում: Մարդուն խնայում էին վրէժխնդրութիւնից վախենալով:

Հիւսիսային Ամերիկայում ամուսնական սովորութիւնների մէջ ոչ մի միակերպութիւն չկայ: Կալիֆորնիայի բնիկների մէջ համարեա՞ խառնակեցութիւն է տիրում: Այդտեղ զուգադրում են առանց մի որևէ ձևականութեան, և մինչև անգամ նրանց լեզուի մէջ «ամուսնութիւն» խօսքը չկայ: Կանայք կարծես պատկանում են իրենց տոհմի (clan) բոլոր մարդկանց և սրանց նախանձը շարժում է միայն այն ժամանակ, երբ կանայք մի ուրիշ հրոսակի (hord) մարդկանցից են սիրահար ընտրում: Ընդհակառակը Ժիլոյի Կոլորադոյի և Նոր Մեքսիկայի շատ ժողովուրդներ (տրիբու) միակին են և շնութիւն նրանց մէջ շատ հազիւ է պատահում և սաստիկ նախատում է: Միւս բոլոր տեղերում բազմակնութիւնը թույլատրւում է այն բոլորին, որոնք բաւական հարուստ են շատ կիներ ձեռք ձգելու, գնելով նրանց կամ ուրիշ միջոցներով: Բայց կարմրամորթների ամուսնութեան ընդհանուր ձևը օտարացեղ ամուսնութիւնն է: Այն ընկերաբանները (սոսիոլոգ), որ պ. Լեննանի (Սկզբնական ամուսնութիւն) պէս կամենում են այստեսակ ամուսնական միութիւնն ամբողջ մարդկութեան համար ընդհանուր մի շրջան համարել, իրենց բոլոր, ամենահամոզեցուցիչ փաստերը վերցրել են Հիւսիսային Ամերիկայի սովորութիւններից:

Առհասարակ կարմրամորթ ժողովրդները (tribu) բաժանուած են շատ տոհմերի (clan) որոնցից իւրաքանչիւրն ունի իւր տոհմանշանը, իւր տոտեմը (totem). և միևնույն տոտեմն ունեցող մարդկանց մէջ ամուսնութիւնն սովորաբար արգելուած է: Այս սովորութիւնն որ արդէն լիշէ և Շարլվուան, հաստատել են շատ ճանապարհորդներ: Եւ սա իսկապէս մի օտարացեղ ամուսնութեան հետևանք է, որ ծա-

գել է բացառապէս մայրական յաջորդութիւնից (filiation) որովհետեւ երեխաներն ընդունում են իրենց մօր տոտեմն և պատկանում են նրա տոհմին:

Շէյէն, Ժօվա, Կաւ, Օզաթ, Բլակքֆէէ, Կրէ, Միննի-տարի, Կրով և այլ ժողովրդների մէջ օտարացեղ ամուսնութիւնը խառնում է համահայր բազմակնութեան հետ, որովհետեւ մեծ քրոջ ամուսինն իրաւունք ունի ամուսնանալու իւր քենիների հետ և սրանցից իւրաքանչիւրը համարւում է մեծ քրոջ երեխաների մայր: Արգեօք այս խաղաղ օտարացեղ ամուսնութիւնը յաջորդէլ է առևանգմամբ օտարացեղ ամուսնութեան թէ ոչ: Հաւանական է. գոնէ միջանի վայրերում, օրինակ Կանադայում, ուր ամուսինը ցեղապետի մօտ պսակը կատարելուց լետ, տանում է կնոջը իւր վրանը ներկայ եղողների ցնծութեան աղաղակներով: Նկատենք անցողաբար, որ այստեղ ամուսնութիւնն այլ ևս մի անհատական գործողութիւն չէ, այլ արդէն հասարակական մի բան, որ ցեղապետը պիտի հաստատէ:

Սակայն և այնպէս՝ սրանով ամուսնութիւնը չի ազատւում առևտրական մի գործողութիւն լինելուց: Ամուսինը պարտաւոր է գնել իւր կնոջը և եթէ միջոց չունի, պիտի ջանայ նշանադրուիլ և մի որոշ ժամանակ ծառայել աներանց և նրանց համար որսալ, մշակել, մակոյկներ փորել: Միջանի ժողովրդների մէջ զանազան պարտաւորութիւններ կան, այսպէս, օրինակ, ամուսինն իւր որսից տասաներորդ պիտի վճարէ աներանց, մինչև որ մի աղջիկ ունենայ, որ զաւնում է նախ սեպհականութիւն և ապա կին իւր մօրեղբօրը:

Կարմրամորթների մեծամասնութեան մէջ տիրող օտարացեղ ամուսնութեան կարգը, որին ենթակայ են սերական միութիւնները, ապացուցանում է, որ այս ցեղն արդէն ձգտում է ամուսնութիւնը հասարակական մի գործողութիւն դարձնել. սակայն այս ձգտումը դեռ շատ թույլ է: Եւ լիւրաւի, այս ժողովրդների մեծամասնութեան մէջ ամուսնութիւնը կատարւում է առանց վկաների, առանց պաշտօնեա-

ների, առանց քահանաների. սա մի անհատական գործ է և յաճախ մի հասարակ զուգաւորութիւն: Տիննէի բնիկները մինչև անգամ «թանգագին», կամ «սիրելի» խօսք չունէին, ալկոնքին բարբառը «սիրել» բայը չունէր: Ամերիկական բարբառներն իւրաքանչիւր տրիբունի մէջ տարբեր և կարմրամորթների ամուսնութիւնը սովորաբար օտարացեղ լինելով՝ ամուսինները շատ անգամ սաստիկ տարբեր լեզուներով են խօսում և շատ անգամ բաւականանում են նշաններով միտոյն իրենց միտքը միմեանց հաղորդելու, և նրանց բարոյական մտերմութիւնն էլ այնքան թույլ է, որ երկար տարիներ միասին ապրելով, միմեանց լեզու չեն սովորում: Ամէն տեղ մարդը բազմակին է, եթէ միայն կարելի է: Ապաշների մէջ որքան շատ կին ունենան, այնքան աւելի պատիւ կը ստանան, և կրօնն էլ դրան հաւանութիւն է տալիս. այսպէս՝ Շիպպէուայներն ասում են թէ բազմակնութիւնը Մեծ Ոգուն դուրեկան է: Կարմրամորթներն էլ Հոտտենտոտների նման ամուսնանում են շատ մատաղ, տաս, տասերկու տարեկան աղջկների հետ և սերական յարաբերութիւնը տևում է ինչքան որ հաճելի է գլխատիրոջը, որովհետև նա իրաւունք ունի ամենաչնչին պատճառով, կամ նոյն իսկ առանց պատճառի լետ ուղարկել իւր կնոջը: Ամուսնացած կնոջից ողջախոհութիւն պահանջւում է այնքան՝ որքան տէր ունեցող ստրկուհուց: Նատչէսները, որ սակայն ամենազարգացած ժողովրդներից մին են, առանց դժուարութեան իրենց կանանցը փոխ էին տալիս բարեկամներին: Նաև, Հեարնի ասելով, երկու ալգոնքին բարեկամներ մի գիշերուայ համար փոխում են միմեանց հետ իրենց կիները: Նանգովէսների մէջ ազատ կիսն իրեն պատիւ է համարում մի խնջոյքից լետոյ նուիրուելու տրիբունի բոլոր նշանաւոր զօրականներին և այսպիսի մի շահատակութիւն միշտ ապահովում է նրան բարձր դասակարգից մի ամուսին գտնելու:

Կին գնելը դեռ բաւական չէ, որ կարմրամորթն օրինաւոր տէր դառնայ իւր ստացուածքին: Շատ վիճակներում ամուսինը պէտք է միշտ պատրաստ լինի իւր իգական սեպ-

հականութիւնը պաշտպանելու: Կարմրամորթների հիւսիսային բնակավայրում մարդիկ բռունցքով խլում են միմեանցից կիները և հէնց որ մինը քաջ որսորդ է դառնում, այլ ևս թույլ հազիւ է կարողանում պահել մի կին, որ սա ցանկանում է սեպհականացնել: Այս բոլոր փաստերը բաւական ապացուցանում են, որ բազմակնութեան հակառակ ամուսնութիւնը կարմրամորթների մէջ դեռ բոլորովին չէ կարգաւորուած և բացի դրանից այս բազմակնութիւնը նշանաւոր բացառութիւններ է թույլ տալիս: Այսպէս՝ Նիպոլէոլայները շատ անգամ ամուսնանում են իրենց քույրերի, իրենց աղջիկների հետ և երբեմն էլ կենակցում իրենց մայրերի հետ: Միւսնոյն Հնդկներն ստիպում են մարդուն ամուսնանալու եղբօր այրիի հետ, մինչ իսկ եթէ բազմակնութիւնն ընդունուած կամ չընդունուած լինէր: Այս նշանաւոր լեվիրա (levirat) սովորութիւնը սաստիկ տարածուած է ուրիշ շատ ժողովուրդների, նոյն իսկ շատ ցեղերի մէջ, եթէ չխօսենք դեռ Հրէաների մասին:

Այս լեվիրա ըստ մեր եւրոպական բարոյականութեան ազգապիղծ սովորութիւնը իւր գոյութեան իրաւունքն ունի քաղաքակրթութեան սկզբնական շրջաններում ամէն տեղ՝ ուր թողնուիլը կնոջ համար մահուան հաւասար է: Այս մի հրահանգից փաստ է, որ ցոյց է տալիս թէ բարոյականութիւնն իւր բուն էութեամբ անհրաժեշտօրէն ծագում է օգտակարութիւնից: Այսպէս՝ վայրենի ժողովուրդների մէջ կանանց ծննդաբերութիւնը սովորաբար կարճ է տևում, հետևաբար՝ լեվիրա սովորութիւնն պէտք է նրանց նպաստաւոր լինէր գոյութեան կռուի մէջ:

Եսքիմոսները, որոնց հասարակական սովորութիւններն այնքան կողմերով հետաքրքիր են, կարծես թէ երբեմն քիչ թէ շատ գործադրել են բազմակնութիւնը, եթէ առևանգմամբ ամուսնութիւնն այս սովորութեան մնացորդ նկատուի, որ հաւանական է: Եօրգ հրուանդանի, ինչպէս և Գրէօլանդիայի էսքիմոսները նախ երկուստեք համաձայնութեամբ ամուսնութեան խօսք են կապում ազգականների հետ, ապա մի շին-

ծու առևանգում սարքում, որի ժամանակ աղջիկն ընդգի-
մադրութիւն է ցոյց տալիս, որ սովորաբար նոյնպէս շինծու,
կեղծ է լինում: Միօրինակ սովորութիւններ գտնում ենք և
Վամչադալների մէջ, որ այնքան նման են Ամերիկայի էսքի-
մոսներին: Այս էսքիմոսների սերական յարաբերութեան սո-
վորութիւնները չափից դուրս ազատ են: Սրանց հարեան
Նուակա-Վալոմբացիների ցեղապետները սովորութիւն ունէին
իրենց կանայքը միմեանց հետ փոխելու: Գրոէլանդացիների
մէջ կինը կամ կանայքը բարեկամին փոխ տալը մի գովելի
գործ և ազնիւ բնավորութեան ապացոյց էր համարուում: Էս-
քիմոսների մէջ կարելի է կինը միքանի ամսով փոխ տալ.
սա փոխատուի դէպի բարեկամն զգացած համակրութեան մի
առանձին առհաւատչեան է, միայն այս վերջինս պէտք է
գերադարձնէ փոխառած կինը կամ կանայքը ճիշտ պայմանա-
ժամին, եթէ փոքր ի շատէ ազնուաշնորհ մարդ է: Ուրիշ
տեղեր Էսքիմոսները միաժամանակ գործադրում են թէ բազ-
մակնութիւն և թէ բազմայրութիւն: Ռոսսի ուսումնասիրած
միքանի ժողովրդների մէջ բազմակնութիւն թոյլատրւում էր
միայն կանանց ամուլ եղած միջոցին: Եւ յիւաւի, Էսքիմոս-
ների մէջ երեխաները հարստութիւն են համարւում. նրանք
օգուտ են տալիս հէնց ութ տարեկան հասակից և պահում
են իրենց ծնողներին ծերութեան ժամանակ. և մի այլի կին
այնքան աւելի հեշտութեամբ է ամուսնանում, որքան աւե-
լի շատ սերունդ է յառաջացրել:

Այս բոլոր ասածներինցս կարելի է եզրակացնել, որ եր-
կու Ամերիկաների վայրենի ժողովրդների մէջ սերական յարա-
բերութիւնը քիչ կամ բոլորովին կանոնաւորուած չէ, և որ
այս ընդարձակ երկրի մէջ ամուսնութիւն խօսքին իսկապէս
արժանի ոչինչ չկայ: Միայն քաղաքակրթուած հասարակու-
թիւնների մէջ է, որ ամուսնութիւնն օրինաւորւում և մի
որոշ կազմակերպութիւն է ստանում: Եւ սա հասել էր այդ
աստիճանին նախկին Մեքսիկացիների և Պերուցիների մէջ,
որոնց մասին և պէտք է այժմ խօսենք:

2.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՔՍԻԼԵՑՈՒՄ ԵՒ ՊԵՐՈՒՈՒՄ.

Կենդրոնական Ամերիկայի մեծ պետութիւնների մէջ, որոնց Հասարակական կազմակերպութիւնը շատ բազմակողմանի էր, սերական յարաբերութիւններն այլ ևս չէին համարւում զուտ անհատական գործառնութիւններ: Պերուում, ուր բոլոր բնակիչներն Ինկային մի տեսակ սեպհականութիւն էին, ուր մարդը ճնշուած էր բազմութիւ կանոններով և անասունի պէս շահագործւում էր, ամուսնութիւնը կառավարչական մի գործ էր դարձել: Ամէն տարի Կուցկոյի ամբողջ պետութեան մէջ երկու սեռի բոլոր մարդիկը հաւաքւում էին քաղաքների ու գիւղերի հրապարակների վրայ ամուսնանալու: Կուցկոյում Ինկան անձամբ մի հասարակական տեղում պսակում էր իւր գերդաստան անձերին, զոյգերի ձեռքերը միմեանց տալով: Նոյնն անում էր իւրաքանչիւր վիճակի գլխաւորը կամ կիւրականը իւր վիճակում իրեն հաւասար կամ ստորադրուած անձանց վերաբերմամբ: Ասում են, թէ ծնողների համաձայնութիւնն անհրաժեշտ էր, իսկ զուգակցողներին՝ ոչ: Օրէնքով՝ ամուսնացող տղամարդը պիտի լինէր 24—26, իսկ աղջիկը՝ 18—20 տարեկան: Ամբոին ենթարկուած էր միակնութեան, իսկ բազմակնութիւնը մի զուգս (luxu) էր, որ միայն հարուստներին և Ինկային էր վերապահուած: Եւ այս վերջինս մեծապէս օգտւում էր այդ արտօնէութիւնից, որովհետեւ վերջին Ինկա Մոնտեզուման երեք հազար կին կամ հարճ ունէր: Հիւսիսային Ամերիկայի օտարացեղ ամուսնութեան սովորութեան հակառակ համընտանի ամուսնութիւնը մի անժխտելի կանոն էր Պերուում: Խիստ արգելուած էր ամուսնանալ իւր վարչական խմբին չպատկանող մի օտար անձի հետ, հետեապէս և ամուսնութիւնը շատ անգամ ազգականների մէջ էր կայանում. միայն Ինկան ամուսնանում էր իւր քրոջ հետ, միայն թէ սա միւսնոյն մօ-

րից չլիտի լինէր: Սակայն այս ազգապիղծ սովորութիւնը հետզհետ թոյլ տրուեց և տէրութեան մեծամեծներին:

Պերուցիների ամուսնութեան մէջ կառավարութեան միջամտութիւնն իւր լաւ կողմն էլ ունէր: Վիճակի ծախսով նոր զոյգի համար մի բնակարան էր պատրաստուում և մի որոշ տարածութեան հող յատկացնում նրանց ապրուստի համար: Սա իշխանական համայնութեան ամենախիստ տեսալի էր: Եւ սա է իսկապէս որպէս տիպ ծառայել է գուլիտներին Ամերիկայի զանազան կողմերում քարոզչական վայրեր հիմնելուն: Սակայն հզուիտներն Ինկաներից աւելի հեռու են գնացել, որովհետեւ Մոքսոս և Շիքիտոս գաւառներում նրանք հագս էին քաշում պատարագից մի ժամ առաջ արթնացնել տալու ամուսիններին, առանց ստիպելու վեր կենալ: Տարօրինակ գործադրութիւն Աստուածաշնչի պատուիրանին, թէ «Աճեցէք և բազմացէք»:

Կիւրակոն հաստատելով ամուսնութիւնը՝ ամուսիններին ամուսնական հաւատարմութեան երգում էր տալ տալիս, որ ընդհանրապէս, ըստ Պիզարրի, պահում էին, որովհետեւ օրէնքը ծանր պատժում էր շնացողին: Քիտտոյում, ուր օրէնքը չէր միջամտում սերական յարաբերութիւններին, ուր ամուսինները կարող էին բաժանուիլ փոխադարձ թեթեւ համաձայնութեամբ, այնուամենայնիւ շնացող կինը կենդանի թաղւում էր իւր մեղսակցի հետ: Սակայն և այնպէս, թուում է, թէ Քիտտոյում, ինչպէս և Կուցկոյում, օրէնքը հսկում էր առաւելապէս ամուսնացած կանանց վարքի վրայ, որովհետեւ երկու պետութիւնների մէջ ևս խառնակեցութիւնը թոյլատրուած էր:

Մեքսիկայումն էլ միակնութիւնը կանոն էր. 'ի հարկէ, հարուստները կարող էին շատ կին ունենալ, բայց միայն մինչ էր օրինաւոր համարւում և միայն նրանից ունեցած որդիներն էին հայրական տիտղոսի և ստացուածքի ժառանգ համարւում: Լեվիտան օրինաւոր էր, մինչև անգամ երբ ննջեցեալի եղբայրն արդէն ամուսնացած էր:

Մեքսիկայում հարսանիքը կատարւում էր մեծ շքեղու-

Թեամբ, ծնողների երկուստեք համաձայնութեամբ և առանց քաղաքային իշխանութեան միջամտութեան: Օտարացել ամուսնութեան ոչ մի հետք այլ ևս չկար Մեքսիկայում, շինծու առևանգման ոչ մի ծէս էլ չէր պահպանուած, ընդհակառակը հարսը մեծ հանգիսով տարւում էր փեսայի տունը, ուր նրան ընդառաջ էին ելնում փեսան և նրա գերդաստանը: Իրար հանգիստիս փոխադարձաբար խնկարկում էին խնկամանով, ուր խունկ էր ծխում: Ապա հարսն ու թագուորը գնում նստում էին մի խտրի վրայ և մի քահանայ նրանց պատկում էր՝ հանգուտելով հարսի հանդերձի մի ծալրը թագուորի վերարկուին: Եւ այնուհետեւ կինը պատկանում էր ամուսնու գերդաստանին:

Աւելացնենք, որ հարսանիքը չէր կատարւում, մինչև որ աստուածների կամքը չհարցնէին և զանազան գուշակութիւններ անել չտային: Հարսանիքը տեւում էր չորս օր, առանց ամուսնացողների մասնակցութեան և այս միջոցում խստիւ արգիլուած էր նորապսակներին առագաստ մտնել: Սկզբունքով ամուսնութիւնը պիտի տեւէր մինչև մահ, բայց ապահարզանն ընդունուած էր և մինչև անգամ մի մասնաւոր ատեան կար դրան վերաբերեալ բոլոր հարցերն լուծելու: Երեք անգամ ատեան ներկայանալուց և մանրամասն քննուելուց լետ՝ իրենց որոշման մէջ հաստատ մնացող ամուսիններն արձակւում էին առանց մի որևէ դատավճռի և միայն այսպիսով այնուհետեւ դռնում էին ազատ և ընդ միշտ բաժանուած: Այսպէս ուրեմն օրէնքն որոշակի ապահարզան չէր տալիս, այլ միայն ներողամիտ էր գտնւում:

Ամերիկայում տեղի ունեցած ամուսնութիւնների մասին մեր այս հակիրճ տեսութեան մէջ աշխատեցինք լիջելու ամենահետաքրքրականներն ու ամենանշանաւորները: Անկասկած սրանցից շատերն անբաւարար են, որովհետեւ Ամերիկայի բնիկները կամ չունին պատմութիւն և կամ ունեցածն էլ առասպելական, թերի և շատ հին չէ: Սակայն և այնպէս՝ բոլոր այս փաստերը կարծես լաւ ապացուցանում են, որ Ամերիկայում ևս ամուսնութեան կարգը կանոնաւորապէս չէ

գարգացել և որոշ շրջօններով չէ անցել: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ, իւրաքանչիւր բնիկ խումբ նայել է իւր կարիքներին և ներշնչումներին և մեծ ազգերը, որ մօտաւորապէս Մեքսիկացիների ու Պերուցիների չափ քաղաքակրթուած էին, իրենց ամուսնութեան կարգերը կարգաւորել էին իւրաքանչիւրն իւր կերպով և միմեանցից սաստիկ տարբեր ձեւերով:

Այս և շատ ուրիշ այսպիսի փաստեր ապացուցանում են, թէ այժմ որքան վաղ է կամենալ գիտնական օրէնքների նրման որոշ ու մէկին սոսիալական օրէնքներ ձեւակերպել: Հաւաքել փաստերը, նրանց զասակարգել և խոհեմութեամբ փորձել մի քանի ընդհանուր տեսութիւններ հանել և առաջարկել այն վերաբնականութեան, ահա մօտաւորապէս ինչ որ կարող ենք մեզ թոյլ տալ սոսիօլոգիական փորձերի մէջ:

Է.

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊՕԼԻՆԵԶԻԱՑՈՒՄ.

Համարեա ամբողջ Պօլինեզիայում կանայք և չամուսնացած աղջիկներն ազատ էին նուիրուելու ամէն սիրտն ուզածին և հէնց մանկութիւնից սկսած համարեա երբէք չես չէին կենում զրանից: Մարքիզեան կղզիներում և մասամբ ամէն տեղ աղջիկները տասերկու տարեկան հասակից սկսած անձնատուր էին լինում անառակութեան: Եւ այսպիսի կեանքի շնորհով ծննդաբերութիւնը բաւական թոյլ էր և լղի աղջիկն իսկոյն գտնում էր քսան ամուսնացող: Սակայն մի քանի կղզիներում և յոտկապէս Բոտոմայում աղջիկների կուսութիւնը սաստիկ գնահատուում էր և ամուսինն իրաւունք ունէր այս պատճառով թողնել կնոջը: Եւ այն աղջիկները, որ կարողացել էին պահպանել իրենց կուսութիւնը, այն ցոյց էին տալիս, սնդուրելով իրենց ճակատը բուստի կրով և այտերը կարմիր ներկելով:

Բաւական տարօրինակ է, որ Պօլինեզիայում ուր կրօնական ծէսերը միջամտում էին կեանքի ամէն մի գործողութեան, ամուսնութիւնը կամ աւելի լաւ ասած, սերական յարաբերութիւնն ոչ մի ծիսակատարութեան տեղիք չէր տալիս, սա զուտ անհատական մի գործ էր, որ կատարուում էր երկու ընտանիքի և առաւելապէս մի մարդու ու աղջկայ ծնողների մէջ, որոնց նա նուիրում էր խոզեր, կտորեղէներ և այլն: Միութիւնը, որ իսկոյն կատարուում էր ընտանիքներից մինի խուզում, սովորաբար տօնուում էր մի խընճոյքով, որի ծախսը լինում էր մի խոզ: Ամուսնանալուց յետ, կինն որքան էլ մինչև այն ժամանակ փոփոխամիտ եղած լինէր, չէր կարող այլ ևս անհաւատարիմ գտնուիլ իւր ամուսնուն՝ առանց սրա պատուէրին կամ թոյլտուութեան, որ, սակայն շատ հեշտ էր գնել: Այս ազատ ամուսնութիւնն ըստ կամս քակտելի էր. բաւական էր, որ մինը կամ միւսը կամենար, մանաւանդ երբ երեսներ չէին լինում. իսկ եթէ լինում էին, բաժանուելիս՝ սրանք երկուստեք համաձայնութեամբ մնում էին կամ հօրը և կամ մօրը: Ամուսինն առանց իւր թոյլտուութեան շնացող կնոջ պատժում և երբեմն սպանում էր, որովհետև նա իւր սեպհականութիւնն էր: Նոր-Ձելանդիայում հայրը կամ եղբայրը տալով իւր աղջիկը կամ քոյրը փեսային, ասում էր. «Եթէ անբաւական մնաս զրանից, ծախիր, սպանիր, կեր դրան: Դու դրա կատարեալ տէրն ես»: Հասարակական կործիքն ամենայն խստութեամբ դատապարտում էր ոչ թէ շնութիւնը, այլ իրենից ստորի հետ ամուսնութիւնը: Իրենից բարձր դասակարգի մի կնոջ հետ յարաբերութիւն ունենալ՝ կը նշանակէր զլիսից ձեռք վերցնել: Արիստոկրատիային պատկանող կինը տատուած էր մի հասարակ մարդու համար և արգելուած նրա հետ ամուսնանալու:

Աղջիկը մարդու գնալուց յետոյ էլ հօրից կախումն ունէր և երբեմն սա, ստացած նուէրներից զժգոհ, նրան յետ էր առնում աւելի գնով ծախելու:

Բազմակնութիւնն ամէն տեղ թոյլատրուած էր. մանաւ-

ւանդ հարուստներին, իսկ հարձեր կային ու կային: Մասնաւորապէս Սամոյաում ցեղապետները հիմնում էին բազմաթիւ հարեմներ, որ վերափոխում էին իրենց հաճոյքի համեմատ: Յաճախ սիրուհիներ, որոնցից տէրերը ձանձրացած էին լինում, ստիպւում էին ծառայելու մի տեսակ հիւրանոցներում, ուր օտարականը ձրի ապաստանելով, գտնում էր ուտեստ, օթեւան և սէր: Վերջապէս լեվիւրան օրինաւոր էր այս կղզիներում էլ, ինչպէս ուրիշ այնքան կողմերում:

Մարքիզեան կղզիներում կային բազմալր կանայք, որովհետեւ պօլինեզիացիները նախապաշարուած չէին սերական յարաբերութեանց մասին: Ելլիսը պատմում է նոյն իսկ ցեղապետների հետ ամուսնացած բազմալր կանանց մասին: Հաւալի կղզիներում եղել են նոյնպէս սահմանադրական ամուսիններ, որ թագաւորում էին առանց կառավարելու և որ միայն օրինաւորում էին իրենց կանանց զաւակները:

Նորթ ու քրոջ միմեանց հետ ամուսնութիւնը, որ բաւական քիչ է պատահում կղզեաց խմբերից (archipels) շատերում, և այն էլ ազնուականների մէջ, ստոր դասակարգի հետ խնամանալուց խոյս տալու նպատակով, շատ սովորական էր Հաւալի կղզիներում: Նոյնպէս շատ անգամ այս կղզիներում եղբայրներն ու նրանց կանայքն անխտիր ապրում էին միմեանց հետ:

Պօլինեզիացիների ամուսնական սովորութիւնների մէջ տիրող մեծ ազատութիւնը տիրում էր և Նոր-Ջելանգիայում՝ համընտանի ամուսնութեան հետ միասին, որին նման է Սանդվիչեանցիների ազգապիղծ ամուսնութիւնը: Նոր Ջելանգիայում սաստիկ արգելուած էր մի ուրիշ ժողովրդի պատկանող կնոջ հետ ամուսնանալ կամ նրան գնել և պէտք էր քաղաքական մի գործը պատճառ լինէր, որ այդ արգելքը վերցուէր: Սակայն Նոր-Ջելանգիայի համընտանի ամուսնութիւնը միացած էր առեւանգման և շինծու կռուի, մէկ խօսքով առեւանգմամբ ամուսնութեան բոլոր ծէսերի հետ, մի հրահանգիչ փաստ, որ ցոյց է տալիս ամուսնութեան զարգացման այսպէս վաղ և շտապով արած տեսութիւնների ոչնչութիւնը:

Ուրեմն, առևանգմամբ ամուսնութեան ծէսն օտարացեղ ամուսնութեան մի նշան կամ մնացորդ չէ, ինչպէս այդ պընդում է Պ. Լեննան: Նաև համբնտանի ամուսնութիւնը մասնաւորապէս խաղաղասէր ցեղերին յատուկ չէ, ինչպէս այդ կամենում է Սպենսերը, որովհետև ոչ մի ցեղ Զելանդացիներից աւելի պատերազմասէր չէր:

Ը.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱԼԵԶԻԱՅՈՒՄ.

Մենք կը յիշենք միայն Խաղաղ ովկիանոսի մանդուլա-բնակ կղզեաց խմբերի (archipels) ամուսնական սովորութիւնները: Բազմակնութիւնն այդտեղ ընդհանրացած է. կանայք սովորաբար գնւում են ծնողներից: Շնութիւնը կշտամբւում և պատժւում է, որպէս սեպհականութեան դէմ մի ոճիւր: Նաև Կարոլինեան կղզիներում դաւաճանուած ամուսինը թոյլ է տալիս իրեն մի պատշաճ ընծայ ստանալով հաշտուելու, և չի դժուարանում իւր կինը կամ կանայքը փոխ տալու օտարականներին: Շատ և մասնաւորապէս Պելեեան կղզիներում ամուսնութիւնը, պոլինեզիայինի պէս բոլորովին անհատական գործ է: Փիլիպպեան կղզիներում Ս. Կիտասների մէջ դեռ. պահպանւում է առևանգմամբ ամուսնութիւնը: Սիրահարը պէտք է պտրէ և զտնի անտառում իրենից մի յամ առաջ մեկնած և թաք կացած ապագայ նշանածն և արևը մայր չմտած բերէ տուն:

Ամուսնութեան ձևերն աւելի բազմազան և աւելի հետաքրքիր են Մալեզիայում: Սումատրայում միաժամանակ տիրում էին ամուսնութեան զանազան սովորութիւններ: Նախ կինը կարող էր գնել մի մարդ, որ դառնում էր իւր տներանց սեպհականութիւնը. այս ընտանիքը պատասխանատու էր իւր գնած ամուսնու արածներին և սա 'ի տրիտուր աշխատում էր նրա համար, անձնական ոչինչ չէր ունենում

և միշտ կարող էր արձակուել. երկրորդ՝ կինը և տղամարդը կարող էին հաւասար իրաւունքներով ամուսնանալ միմեանց հետ և երրորդ, մարդը կարող էր գնել իւր համար կին կամ կանայք: Այս ամուսնութիւնների կամ սրանցից մինի մէջ, որովհետև մանրամասնութիւնները մեզ յայտնի չեն, առեւանգման ծէսը պահուած էր:

Իսկ ինչ վերաբերում է Մալեզիայի համընտանի կամ օտարացեղ ամուսնութեան սովորութիւններին, ընդհանրապէս այս միայն կարելի է ասել, որ այս ահագին, բնակախիտ կղզիներում սովորութիւնները շատ տարբեր էին և են դեռ ևս: Սակայն ձաւայի Կալանքները համընտանի ամուսնութիւն ունէին և նախքան մի աղջկայ հետ ամուսնանալը, պէտք է ստուգէին, թէ դա իսկապէս իրենց գերդաստանին է պատկանում: Իսկ Մալեզիայի արշիպելագում, ուր բազմաթիւ ցեղեր միմեանց խառնուած են և տարբեր քաղաքակրթութիւններ միմեանց վրայ դարսուել, միւս բոլոր բաների նման, ամուսնութեան մէջ էլ միակերպութիւն չկայ:

Թ.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀՆԳՎԱՍՏԸՆԻ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ՄԷջ.

Հնդկաստանում արիական արշաւանքն, որ համեմատաբար նոր է, չոչնչացրեց նախկին, շատերի կարծիքով Եթովպանման (negroïde) կամ մոնղոլանման (mongoloïde) ցեղերը, որ առաջուց բռնել էին երկիրը: Նա միայն քչեց նրանց լեռները, որից և յառաջացաւ նրանց պահարիա կամ պարիա (լեռնցի) կոչումը: Եւ որովհետև բրահմական տեսակէտով, այս բնիկներն իրենց ստորութեան պատճառով, անարժան էին յաղթողների քաղաքակրթութեան, ուստի սրանք կարողացան պահել իրենց հին սովորութիւնների մեծ մասը, որոնցից մանաւանդ ամուսնական ծէսերը շատ հետաքրքիր են:

Արդէն յիշել ենք Յէյդունի վեդդահների միակնութիւնը, որ անկապած պիտի վերադրել նրանց, մտաւոր կարողու-

թեոն չափազանց ստորութեան պատճառով զոյգ զոյգ ցըրուած լինելուն: Պարզ է, որ այս խեղճ մարդիկը համընտանի ամուսնութիւն պիտի ունենան, սակայն փոքր ինչ չափաւորուած է. այսպէս՝ ըստ Բայլէի, նրանք կարող են ամուսնանալ իրենց կրտսեր, բայց ոչ երբէք աւագ քրոջ կամ հօրաքրոջ հետ:

Յէլլոնից մինչև Տիբէտ փոքրիկ կղզիների բնակիչներին շատերը, որ հին ցեղերի մնացորդներ են, գործադրում են բազմակնութիւն, որ շատ պատճառներով նախնական խառնակեցութեան նուազած և օրինաւորուած ձևը պիտի լինի: Եւ այս խառնակեցութիւնը դեռ մինչև այսօր մնացել է միքանի ժողովրդների և յատկապէս Սոնթալների մէջ, ուր ինչպէս հին Պերուում, բոլոր պսակները միաժամանակ են կատարւում, տարին մի անգամ, վեց օր խառնակեցութիւնից յետոյ: Այս սովորութեան կարելի է նմանացնել Յէլլոնի «համտեսի ամուսնութիւնը», որ տասնևհինգ օրուայ միութիւնից յետ կամ լուծւում և կամ օրինաւորւում է:

Նիտտագոնգ համայնքների ժողովրդների ամուսնութիւնն ուղղակի անասնական մի պարզ զուգաւորութիւն է, և միևնոյն ժամանակ մի յարմար միջոց իւր ճաշը պատրաստել տալու, որովհետև դրան հետևում է կնոջ ծառայութիւնը:

Հնդկաստանի Ռէդգիները 16—20 տարեկան աղջիկն ամուսնացնում են 5—6 տարեկան երեխայի հետ: Յետոյ այս հարսը դառնում է կեղծ-փեսի մի հօրեղբօր կամ հօրեղբօր որդու և երբեմն էլ հօր կինը: Սակայն այդ փոքրիկ երեխան օրինաւոր հայր է համարւում իւր հարսնացու կնոջ երեխաներին: Եւ երբ այս հաստատուած ամուսինը չափահաս է դառնում, նրա օրինաւոր կինն արդէն պառւած է լինում, ուստի և սա 'ի տրիտուր, սկսում է իւր հերթին ծնեցնել երեխաներ մի ուրիշ ամուսնացած լամուկի հաշուին:

Մալաբարի Նաիրների, Նիլգէրրի բլուրների Տագասների, հարաւային Հնդկաստանի Յերկալասների, Յէլլոնի Յենգալացիների մէջ տիրում են բազմայրութեան զանազան ձևեր, որ բաւական տարբերւում են միմեանցից և որոնցից միքանիսն ուղղակի կանոնաւորուած խառնակեցութիւն են:

Մալաբարի բնիկների բարձր դաս՝ Նաիրների մէջ կինը սովորաբար հինգ կամ վեց ամուսին է ունենում, բայց կարող է մինչև տաս, տասներկուսը ձեռք բերել: Մինչև անգամ նրան թույլ է տրուում կենակցիլ սրտի ուզածների հետ, միայն թէ դուրս չգալ տրիբունի և դասակարգի սահմանից: Երբ ամուսինների թիւը սահմանափակուած է լինում, կինը հերթով տասնական օր կենակցում է նրանցից իւրաքանչիւրի հետ: Եւ այս տարօրինակ կենակցութիւնն ընդհանրապէս շատ լաւ է անցնում: Մէկ էլ, թույլ է տրուում ամէն մարդու ամուսնական բազմաթիւ կապակցութիւնների մասնակցիլ: Սերական այսպիսի կապակցութիւնն ամուսնութեան շատ պարզ ձևի վերածած մի տեսակն է: Տողացիների մէջ ամուսնացող աղջիկը հետզհետէ դառնում է ամուսնու բոլոր կրտսեր եղբայրների կինը, երբ սրանք չափահաս են դառնում և փոխադարձաբար այս վերջիններս ամուսին են դառնում այդ առաջին հարսի բոլոր կրտսեր քույրերի, երբ սրանք արբուն հասակի են հասնում: Այս, մեր սովորութեամբ, ազգապիղծ միութիւնների առաջին որդին ընծայում է աւագ եղբօրը, երկրորդը միջնակին և այլն: Միևնոյն տեսակի մի ուրիշ սովորութիւն տիրում է Յերկալանների մէջ, ուր մօրեղբայրը կարող է իւր քրոջ երկու առջինեկ աղջիկներն իւր որդիներին կնութեան ուզել:

Յէյլոնի Սինգալների մանաւանդ բարձր դասի մէջ բազմայրութիւնն ընդհանրացած է և միևնոյն կնոջ ամուսինները գրեթէ միշտ եղբայրներ են լինում (ժ. Էմերսոն Դաւի): Այստեղ ոչ թէ անհատը, այլ գերդաստանն է ամուսնանում, և երեխաներն անբաժան նրան են պատկանում:

Հնդկաստանի Տոտտիարների մէջ կանայք հասարակօրէն պատկանում են եղբայրներին, հօրեղբայրներին և եղբօրորդիներին:

Հնդկաստանի այս հին ցեղերի մէջ տիրած բազմայրութեան հետ գոյութիւն ունի օտարացեղ կամ համընտանի ամուսնութիւն: Այսպէս Տողասները բաժանուած են հինգ դասակարգի, որոնց մէջ ամուսնութիւնն արգելուած է: Ու-

րիշ շատ ժողովրդների մէջ, չի կարելի ամուսնանալ իւր տոհմին (clan) պատկանող աղջկայ հետ: Իսկ Զոնտերի և միջին Հնդկաստանի միքանի ժողովուրդների մէջ ամուսնական ծիսակատարութիւնը մի կեղծ առևանգումն է ներկայացնում: Կարող ենք գտնել բազմալրութիւն Հնդկաստանի հիւսիսում ևս, Հիմալայի և Տիբէթի մոնղոլական, ինչպէս նաև մասամբ Կովկասեան ցեղերի մէջ: Նոյն իսկ Մանուի բրահմական օրէնսգրքի այն կանոնը, որ իրաւունք է տալիս եղբօրն իւր ամուլ հարսին բեղմնաւորելու, կարելի է նախկին բազմալրութեան մնացորդ համարել: Բայց թէ այս բազմալրութիւնը միշտ և ամէն տեղ յաջորդել է խառնակեցութեան, մենք կը քննենք երբ վերջացնենք ամուսնութեան մասին ազգագրական այս տեսութիւնը:

Ժ.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀՆԿԱԸ-ՉԻՆԱՅԻՆՆԵՐԻ, ԲԻՐՄԱՆԱՅԻՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԻԲԵՏԻՆՆԵՐԻ ՄԷՋ.

Մոնղոլանման (Mongoloïde) Կոչինչինոցիները, Կամբոջինացիները և Տիբէթցիները շատ ազատ վարք ունին, և կարելի է ասել, որ նրանց մէջ ամուսնութիւնը հազիւ թէ գոյութիւն ունի:

Բիրմանիայում ամուսնական ծիսակատարութիւնը կայանում է միայն մի փոխադարձ խոստման մէջ, որ տալիք են ձէթի մէջ թաթախած թէյի մի տերեւից ճաշակելով: Մէկ էլ, բաժանւում են ամենաչնչին պատճառով ու համարեա առանց որևէ ձևակատարութեան: Բացի սրանից, ամուսինն իրաւունք ունի սրտի ուզածի չափ հարճեր գնելու:

Մարկո-Պոլոյի ժամանակ, Կոչինչինում ոչ մի կին իրաւունք չունէր ամուսնանալու, մինչև որ թագաւորը նրան չտեսնէր և նրա վրայ չգործադրէր, եթէ, ի հարկէ, գուր գար, իւր «առաջին գիշերի» իրաւունքը: Միայն այս գէսլքում, նա պարտաւոր էր նրան օժտելու: Այդ ժամանակ թագաւորող միապետը ունէր 386 որդի:

Տասերեքերորդ դարում, Կամբոջիի թագաւորը Պ. Ռըմիւզայի ասելով, ունէր Հինգ օրինաւոր կին, որոնցից մինը տիկնանց տիկին էր և մի քանի հազար հարճ: Մասնաւոր մարդիկ այնպէս ընտելացած էին արքայական բռնակալութեան, որ պարտականութիւն էին համարում իրենց աղջիկները պալատում ծառայութեան տալու, ինչքան էլ որ սրանք քիչ գեղեցիկ լինէին: Ինչպէս հենց մեր օրերում ձապոնում գեռ սովորութիւն է, որ աղջիկները շատ անգամ չեն ամուսնանում, մինչև որ մի որոշ միջոց տնաւակ կեանք չը վտրեն և սրանով նրանց պատիւը բոլորովին չի ընկնում:

Նաև Կամբոջիացի ամուսինը հաւատարմութեան համար իրեն նեղութիւն չի տալիս: Մեզ այս տեղեկութիւնները տուող չինացի ճանապարհորդների ասելով՝ այստեղի կանայք տասերկու գիշերից աւելի միայնակ քնել չեն կարող, իսկ ինչ վերաբերում է ամուսիններին, նրանք ազատ էին սըրտերն ուզածի չափ հարճեր գնելու:

Այս անառակ երկրում աղջիկներն ամուսնանում էին 7—9 տարեկան հասակում և միայն աղքատներն սպասում էին մինչև տասեմէկ տարեկան հասակը Զիմ-Թան կամ օրինաւոր և կրօնական կուսակալութեան եզակի սովորութեան պատճառով, որի մասին պէտք է, որ մի քանի խօսք ասենք: Ամէն տարի քաղաքային մի սլաշտօնեայ նշանակում էր այս տարօրինակ ծիսակատարութեան օրն, իսկոյն ամուսնանալու աղջիկները ծնողները յայտարարում էին այդ և գնում խնդրում մի ֆու (բուդդա) կամ տասօսէ քահանայի բարեհաճութիւնը: Սուրբ մարդը սովորաբար յարգում էր սըրանց խնդիրը, որի փոխարէն թանգագին ընծաներ էր ստանում: Աղքատ ծնողների խնդիրը, բնականաբար, ամենից վերջն էր կատարւում և սրանց աղջիկները հարուստների աղջիկներից մի քանի տարի աւելի էին սպասում, մինչև որ մի քանի բարեպաշտ մարդիկ յանձն էին առնում վճարել ծիսակատարութեան ծախսը: Երբ որոշուած օրը հասնում էր, երեկոյին մեծ հանգիստով տանում էին քահանային տօնախմբութեան տունը և միւս օրը, առաւօտեան պատգարա-

կով, ամպհովանիով, զաւուլ-զուռնով վերադարձնում: Այժմ նորից ընծաներ էին տալիս քահանային, աղջիկները նրանից զնելու համար, որովհետեւ սրանք արդէն իրենց կուսապղծելու բարեհաճած քրմի սեպհականութիւնն էին համարուում և չէին կարող պսակուիլ, մինչև որ չգնուէին:

Տիբետիան Հիմալայում և բուն Տիբետում աղջիկները կարող են ամուսնութիւնից առաջ առանց իրենց պատիւը նսեմացնելու, կուսութիւնը կորցնել: Բազմակնութիւնը բոլորովին արգելուած չէ, բայց աւելի բազմայրութիւնն է տիրում: Զարմանալի է, որ բուդդայականութեան կեդրոն, այս կրօնամուկ երկրի մէջ, ուր կրօնը կեանքի ամէն գործողութիւններին խառնուում է, ամուսնութիւնը լոկ քաղաքական մի գործ է մնացել, որին քահանաները բոլորովին չեն խառնուում: Սա լոկ մի քանի վկաների առաջ տուած մի փոխադարձ խոստումն է, որը և կազմում է ամբողջ ծիսակատարութիւնը: Ապահարզանն էլ կամաւոր է և կախուած է ամուսինների համաձայնութիւնից:

Լամաների, բարձր դասի պաշտօնեաների և մինչ իսկ շատ տիբետցիների աչքում ամուսնութիւնն ատելի, ամօթալի մի բան է: Համարեա՞ այս էր, ինչպէս յայտի է և Ս. Պողոսի կարծիքը այս մասին: Տիբետում զրեթէ միայն հասարակ ժողովուրդն է արժանի համարում նպաստել ցեղի բազմանալուն և ընկերակցութիւններ հիմնում բեռը թեթեացնելու: Սովորաբար ընկերակիցներն եղբայրներ են լինում, որոնցից մեծը բոլորի համար ընտրում է մի կին: Այս բազմայր ամուսնութիւնից եղած որդիները հայր են անուանում երբեմն ամուսիններից ամենամեծին և երբեմն բոլոր ամուսիններին: Երբեմն եղբայրական բազմայրութիւնը մրցում է բազմակնութեան հետ: Այսպէս՝ պառաւ կնոջ հետ ամուսնացող երիտասարդը տիրում է և սրա մատաղ քրոջը:

Ընկերակցող ամուսինները սովորաբար գնում բնակում են իրենց ընդհանուր կնոջ տունը, որովհետեւ այստեղ կինն է տիրում և նրանից է անցնում ստացուածքը որդիներին, որ նոյնպէս նրա սեպհականութիւնն են: Չնայելով որ Տիբետա-

ցի կինը բազմայր է, այնուամենայնիւ, նրանց տեսակէտով, բաւական բարոյական է. նա սաստիկ աշխատասէր է, մանուկ, մշակում, առւտուր է անում և աշխատում է կատարեալ տիպոգոսին արժանանալ՝ դուր գալով իւր բոլոր ամուսիններին: Բոլոր ճանապարհորդների ասելով՝ այս համայնական կեանքը շատ խաղաղ է անցնում և նախանձը երբէք չի խռովում նրանց հանգստութիւնը: Այս բազմայրերը մինչև անգամ չէին հասկանում Վ. Ժաքմոնին, երբ սա նրանց հարցնում էր թէ կնոջ նրանցից մինին տուած առաւելութիւնը խռովութեան տեղիք չէր տալիս: Աւելացնենք, որ շնութիւնը, որ ըստ ոմանց շատ հազիւ, իսկ ըստ այլոց շատ յաճախ էր պատահում, շատ թեթեւութեամբ եր պատժւում:

ԺԱ.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ՆԻ ՀԻՒՍԻՍՏՅՈՒՆ ԱՍԻՏՅՈՒ ՄԱՆ- ՂՈՒՆՄԱՆ ՅԵՂՆԵՐԻ ՄԷՋ.

Տիրեացիներն ու Հիմալայի Բոտերն արդէն քաղաքակրթութեամբ մարդիկ են և նրանց բազմայրութիւնը, որքան էլ հակառակ լինի մեր օրինաւոր ամուսնութեան վրայ ունեցած գաղափարին, այնուամենայնիւ սերական յարաբերութիւնների կանոնաւորութեամբ և զարգացած մի ձև է: Աւելի բարբարոսական սովորութիւններ կան Հիւսիսային Ասիայի աւելի վայրենի Մոնղոլականների մէջ: Այսպէս՝ Կամչադացիների մէջ փեսայացուն պարտաւոր է նախ և առաջ յանձն առնել յաճախ բաւական երկար ժամանակ ծառայելու ապագայ աներանց: Յետոյ, երբ նրանց հաճելի է դառնում, պէտք է ամօթխածութեան սահմանը շատ թէ քիչ անցնող մի յարձակում գործէ իւր ապագայ կնոջ վրայ: Եւ սա հասարակական մի տեսակ ծիսակատարութիւն է: Միւս կանայք պաշտպանում են քոթանոկներով (camisole), վարտիկներով և կապերով ամրապնդուած հարսնացուին: Փեսայացուն յարձակում է նրա վրայ, երբ լսում է նրա հօրից. «Սօտեցի՛ր, թէ

կարող են»։ Բայց աղջկան սաստիկ պաշտպանում են և շատ յարձակումներ անհրաժեշտ են։ Մարդու յաղթութիւնը հռչակում է միայն այն ժամանակ, երբ սա յագեցնում է իւր կիրքը, որ և կինն ընդունում է՝ արձակելով մի ցաւալի ձայն՝ «նի՛ նի»։ Այս փորձը սաստիկ գործադրում է, սակայն ծնողները կարող են և՛ բոլորովին թոյլ չտալ և այդ դէպքում փեսայացուն կորցնում է իւր կատարած ծառայութիւնը։

Կամ չաղաչների և Տոնգուզների ամուսնութիւնն իսկապէս առևտնգամբ ամուսնութեան մի եզակի ձևն է։ Սըրանք կամ միակին և կամ բազմակին են։ Ամուսնութիւնը հեշտ լուծելի է, և կարող է կատարուիլ ազգագրութեան բոլոր աստիճաններում, բացի հօր և աղջկայ, որդու և մօր մէջ։

Ասիայի համարեա բոլոր մոնղոլական ժողովրդների մէջ կարելի է գտնել քիչ թէ շատ մեղմացած կերպով այս, միանգամայն այնքան անասնական և այնքան դիւրաբեկ սերական միութիւնը։

Եւ յիւրաքանչիւր ցեղերը, որ բոլորն էլ վարել և դեռ վարում են թափառական կեանք և որ երբեմն այնպէս պատերազմասէր էին, անչափ միտուած են դէպի առևտնգամբ ամուսնութիւնը։ Տոնգուզներն ու Թուրքմէնները դեռ այժմս էլ այն գործադրում են։ Առաջիններն իրենց հարևանների կիներն են փախցնում, երկրորդներն իրենց ժողովրդների աղջիկներն յափշտակում, դեռ չխօսենք պատերազմի գերուհիների մասին։ Բոլոր, բացի պատերազմական առևտնգաման, դէպքերում, մի տեսակ հատուցումն է տեղի ունենում, որ գլխաւորապէս լինում է ուղտերով, ձիերով և այլն։ Սակայն հին սովորութիւնները վերջանում են և ամուսնութեան ձևը գնմամբ ամուսնութիւնն է, առանց հարցնելու աժոխսիների համաձայնութիւնը, մանաւանդ երբ սրանք դեռ փոքր են, որովհետեւ նրանք պատկանում են ծնողներին, որ նրանց ամուսնացնում է շատ վաղ և երկար սակարկութիւնից յետո, որով որոշում են թէ որքան ձի, ոչխար, շորեղէն, իւղ, ալիւր, օղի պիտի վճարէ փեսացուն։ Մարկո

Պօլլոյի ժամանակ Մոնղոլները մինչև անգամ ձևականութեամբ պսակում էին իրենց փոքրահասակ մեռած որդիներին: Եւ ապա վառում էին պայմանը, որպէսզի ուղարկեն այն միւս աշխարհը, ննջեցեալ ամուսիններին և հէնց այդ օրից այդ գերդաստանները միմեանց խնամի էին համարում:

Ամուսնութեան համաձայնութիւնը կայացնելուց լետ՝ կտտարում են կեղծ առևանգմամբ ամուսնութիւն: Թիւրքմէնների մէջ աղջիկը հարսի հագուստով մի կտտաղի ձինը տա՞ծ փախչում է, տանելով իւր թամբի գունտի վրայ նոր սպանուած մի ուլ կամ գառն. նշանածն և մաղրուորները, նոյնպէս ձիաւոր, ընկնում են նրա ետեւից: Բուն Մոնղոլների մէջ պէտք է միայն ուժով բանալ հարսի տան դուռը և հարսին, հակառակ սրա ծնողների, բարեկամների և մանաւանդ կանանց կեղծ ընդդիմութեան, վերցնել և գնել մի ձիու վրայ:

Մոնղոլները միայն մի օրինաւոր կին ունին և սա է կառավարում տունը և միայն սրա որդիներն են ժառանգում. բայց ամուսինը կարող է սրտի ուզածի չափ «փոքրիկ ամուսիններ» գնել, որոնք սակայն ենթարկւում են առաջինին: Բայց այս ալլակերպուած բազմակնութիւնը միայն հարուստներին է մատչելի, որովհետեւ Մոնղոլիայում կանայք կտրծես տւելի սակաւաթիւ են քան տղամարդիկ և հէնց դա է շտմտների կուսակրօնութեան գլխաւոր պատճառը:

Սակայն ասում են, թէ Մոնղոլ կանայք լրացնում են թուի պակասը՝ ամուսնութիւնից տուջ և նրա ընթացքում սաստիկ ազատ կեանք վարելով: Բայց և այնպէս՝ շնութիւնն օրինաւոր կերպով պատժւում է. մեղաւոր մարդը տուգանք է վճարում անասուններ, որ իշխանին է հասնում, որովհետեւ յանցանքը հասարակական է համարւում, իսկ կինը սաստիկ պատժւում է ամուսնուց, որ կարող է մինչև անգամ սպանել նրան: Սակայն այս խստութիւնը պէտք է որ շատ քիչ անգամ գործադրուելիս լինի, որովհետեւ ըստ Պրժեմլալսկու կանայք մինչև անգամ նեղութիւն էլ չեն կրում իրենց ապօրինի սէրը թագցնելու:

Մոնղոլիայում ամուսնական կապը շատ դժարաբեկ է: Ապահարգանքը գործադրելի է և ամուսնութեան պէս բոլորովին անձնական մի գործ, որին չի միջամտում ոչ մի քաղաքական կամ կրօնական իշխանութիւն: Կինն արձակելու համար ամուսինը բոլորովին պէտք չունի պատճառներ յառաջադրելու. նա միայն կորցնում է զլիսագինը. սա լոկ առևտրական մի պայման է, որ քակտում է: Իսկ եթէ կինն է ինքն իրեն վերադառնում ծնողաց մօտ, այն ժամանակ որանք պարտաւոր են մինչև երեք անգամ լետ ուղարկելու նրան ամուսնու մօտ, իսկ չորրորդ անգամի՜ն ստիպուած են ընդունելու բաժանումը և պարտաւոր են վերադարձնելու փեսային նրա տուած կենդանիներից մի քանիսը:

Ինչպէս որ Մոնղոլների ամուսնութիւնը կամչադալնիւրինի մի նսեմ պատկերն է, այնպէս էլ չինացիների ամուսնութիւնը մոնղոլականի մի մեղմացած ձևն է:

Ժ.Բ.

ԱՄՐԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ ՉԻՆԱՅՆՈՒԹ ԵՒ ՃԱՊՈՆՈՒԹ.

Մեր լիշա՞ծ յեղերից շատերի զարգացումը շատ քիչ կամ բոլորովին յայտնի չլինելով, չկարողացանք ցոյց տալ միևնույն խմբի մէջ ամուսնական ծիսակատարութեան կրած փոփոխութիւնները, որ պիտի աշխատենք անելու Ասիայի և Եւրոպայի քաղաքակրթուած ազգերի մէջ: Աւանդութեան ասելով Չինացիներն սկզբում խառնակեցիք են եղել և ամուսնութեան կարգաւորումը վերագրւում է նրանց առաջին իշխող Փօ-Հինին: Թէ արդարեւ նախնի Չինացիք ունեցել են առևանջմամբ ամուսնութիւն՝ կարելի է ենթադրել դրա մնացորդ, սրանց հետ միասին շատ ազգերի մէջ տարածուած այն սովորութիւնից, որ հարսն առաջին անգամ փեսի տուն մըտնելիս՝ շէմքի վրայ գրկում ներս են փախցնում: Նրանք նաև բազմակին են եղել, որովհետև նրանց մէջ էլ մոնղոլների պէս օրինաւոր միակնութիւնը գոյութիւն ունի օրինաւոր

կնոջն ենթարկուող «փոքրիկ կանայք» գնելու սովորութեան հետ: Այս կէս օրինաւոր, կէս անօրէն գերդաստանների մէջ տիկնանց տիկինը բոլոր որդիների մայր է համարոււմ և սըրանք նրան մայր են կոչոււմ կենդանութեան ժամանակ և միայն նրա, և ոչ թէ իրենց իսկական մօր, մահից լետ սուգ պահում: Չինաստանումն էլ ամէն տեղի պէս բազմակնութիւնը միայն մեծամեծների առանձնաշնորհումն է: Միջին գոսակարգում հասարակական կարծիքը գատապարտում է «փոքրիկ կանայք» գնելը, բացի այն դէպքից երբ օրինաւոր կինը 10 12 տարի շարունակ ամուլ է, որովհետև չինացու համար ամուլութիւնը նախատինք է, սա մինչև անգամ բախանուելու մի պատճառ է: Ամուսնական այս սովորոյթներն ցոյց են տալիս, որ Երկնքի պետութեան մէջ կինը շատ ստոր տեղ է բռնում: Իւր ստորադրութիւնը չափից դուրս է. աղջիկ ժամանակ ստորադրոււմ է ծնողներին, կին ժամանակ՝ ամուսնուն, այլի ժամանակ որդիներին: Չինացի աղջիկը մինչև անգամ գաղափար չունի որ կարելի է նրան խորհուրդ հարցնել ամուսին ընտրելիս: Չինացիներն ոչ միայն փոքրահասակ նշանադրում են, այլ և երեխաները դեռ չծնած, հայրերը ուխտ են դնում միմեանց տալ, եթէ տարբեր սեռի լինին: Այստեղ էլ Մոնղոլիայի պէս աղջկան գնում են և գլխագնի մի մասը հէնց նշանադրութեան ժամանակ վճարում: Նշանածներից մինի մահուան դէպքում, հասարակական կարծիքը պատուիրում է հարսնացուին, միայն հարսնացուին, կոյս դառնալու: Հէնց որ ամուսնանում են՝ կինն սկսում է փակուած կեանք վարել իրենց բնակարանի խորքում: Եւ եթէ շնանայ, ամուսինն իրաւունք ունի նրան ծախելու կամ դատաստանով ծախել տալու: Իսկ եթէ ամուսինը լանցանքին վրայ հասնի, իրաւունք ունի երկուսին էլ սպանելու: Այս գաղանաբարոյ իրաւունքը համարեա ամբողջ աշխարհի վրայ գոյութիւն ունի և այս բանում եւրոպացիներն, որ այնքան խստութեամբ արհամարհում են Չինացիներին, նրանցից պակաս չեն: Չինացի կինն, ընդհակառակը, պարտաւոր է պաշտելու իւր տիրոջը և նրա մահուան ժամանակ անձնասպանու-

Թիւնը մի շատ գովելի գործ է համարուում, որ արձանագրուում է պատուի թերթիկների վրայ և որ երբեմն մեծ շքով կատարուում է հազարաւոր հանգիսականների առջև:

Զինաստանում թույլ է տրւում փոխադարձ համաձայնութեամբ բաժանուել, բայց բացի դրանից ամուսինն իրաւունք ունի թողնելու կնոջը ամուլութեան, անբարոյականութեան, դէպի կերսանքն ունեցած արհամարհանքի, ամուսնու հետ լաւ չվարուելու, դէպի չարախօսութիւնն ու գողութիւնն ունեցած հակման, ինչպէս նաև նախանձուտ լինելու կամ դիւական մի հիւանդութիւն ունենալու պատճառով: Մենք թուած կը լինինք չինական ամուսնութեան գլխաւոր կէտերը՝ ասելով և այն, որ նա օտարացեղ է: Ամբողջ Զինաստանում հազիւ թէ հարիւր գերդաստանի անուն լինի և միւսնոյն անունն կրող մարդկանց մէջ ամուսնութիւնն արդիւլուած է: Այս սովորութեան մէջ կարելի է նախնի առևանգմամբ ամուսնութեան մի աւանդական մնացորդ նշմարել, որովհետև, մեզ թւում է, թէ այս անգամ Կամչադալից մինչև Զինաստան, անցնելով Մոնղոլիայով, պիտի ունենանք ամուսնական մի ձևի զարգացումը, իւր սկզբնական կոպիտ ձևից մինչև իւր օրինաւոր և ամէն կերպ կարգաւորուած կազմակերպութիւնը: Եւ յիշաւի, տեսնում ենք, որ այս ընդարձակ երկրում առևանգմամբ ամուսնութիւնն աստիճանաբար հակուում է դէպի միականութիւնը, որ կեղծ՝ Մոնղոլիայում և Զինաստանում, իրական է դառնում Լու-Չու կղզիներում, ուր զարչելով են խօսում չինական բազմակնութեան մասին, միանգամայն պահելով իրենց կանանց խիստ հպատակութեան մէջ:

Հին-ձապունը, որ Զինաստանից է ծագել իւր ամբողջ քաղաքակրթութիւնը, մինչև իւր աւատական շրջանը պահպանել է չինական ամուսնութիւնը, որ կատարուում էր միայն ծնողների կամքով և լուծուում միւսնոյն պատճառներով: Սակայն փոքր առ փոքր կանանց հպատակութիւնը թեթեւացել է և այսօր ճապոնացի աղջիկը ձայն ունի, երբ հարցն ամուսնու ընտրութեան է վերաբերում: Կնոջ անհաւատարմու-

Թիւնն իրաւունք է տալիս ճապոնացի ամուսնուն՝ սպանելու նրան իւր մեղսակցի հետ միասին, բայց ոչ մինին առանց միւսին: Հասկանալի է, որ ձապոնում, ինչպէս և ամէն տեղ, ամուսնու և կնոջ համար երկու կշիռ և երկու չափ կայ: Այսպէս՝ բաժանուելիս ճապոնացի կինը վերադառնում է իւր գերդաստանն առանց իւր երեխաների:

Միւս կողմից, միակնութիւնը ձապոնումն էլ Չինաստանից աւելի լաւ արմատ չէ բռնել շնորհիւ բարքերի այն ազատութեան, որ պարզեաժ է հասարակ դասակարգի աղջիկներին ամուսնութիւնից առաջ: Յայտնի է, որ ձապոնում աղքատ ծնողները մի քանի տարի վարձով են տալիս իրենց աղջիկները մեծ քաղաքների հասարակաց տներում, ձապոնացի այս անառակ աղջիկներից մի քանիսն, սրոնց սովորեցնում են հաճոյանալու արուեստ և այլն, մեծ պատիւ են ստանում և երևում են կրօնական թափօրներում ու մահից յետոյ արձաններ են ունենում տաճարներում: Ընդհանուր առմամբ կարելի է սրանց համեմատել Յունաց հէտաիւրներին հետ: Որովհետեւ ձապոնում հասարակական կարծիքը չի դատապարտում խառնակեցութիւնը, ուստի և խառնակեցիկ կանայք կարող են ամուսնանալ՝ երբ կապալի ժամանակամիջոցը լրանում է: Վերջապէս ձապոնում ամուսինն իրաւունք ունի անսահման թուով հարճեր ընդունելու իւր տանը—ահա՛ բազմակնութեան մի զուքս, որ մօտաւորապէս միմիայն բարձր դասակարգին է վերապահուած, որովհետեւ շատ ծախսեր է պահանջում:

Համառօտելով ասածներս, կը տեսնենք որ մոնղոլական մեծ ցեղն, իւր ամբողջութեամբ առած, երևան է հանում զանազան տեղերում և զանազան ժամանակների մէջ ամուսնութեան մի կատարեալ զարգացումն (l'évolution) սկսելով գաղանաբարոյ առևանգմամբ, որ դեռ մինչև այսօր գործադրում են Կամչադալները, Տոնգուզներն ու Սամօյիդները, մինչև Չինացիների ու ձապոնացիների սաստիկ չափաւորուած միակնութիւնը, անցնելով թափառականների բազմակնութիւնից: Միևեկոյն ժամակակ մոնղոլացի կնոջ վիճակն աստի-

ճանաբար լաւանում է: Սկզբում փախցնում էին նրան, որ-
պէս մի որս, յետոյ միայն գնում: Սկզբում բացարձակապէս
ենթարկուելով ծնողների իշխանութեան և համարուելով
գերդաստանի սեպհականութիւն, նա փոքր առ փոքր ձեռք
է բերում աւելի ու աւելի ազատութիւն և հետզհետ իբրև
անձնաւորութիւն նկատուում:

Վերջապէս ճապոնացիների հասարակական տօների կազ-
մակերպութիւնը թույլ է տալիս մեզ ենթադրելու, թէ շատ
հին ժամանակ, ամուսնական կարգից առաջ, հետերիզմի մի
շրջան է տեղի ունեցել: Տարակոյս չկայ, որ այս զարգա-
ցումը (էվոլյուսիոն) սոցիալական տեսակէտից շատ նշանաւոր
է, որովհետև մոնղոլական ցեղն ինքը միայն ամբողջ մարդ-
կային ցեղի առնուազն երրորդ մասն է կազմում: Բայց և
այնպէս՝ մենք կը զգուշանանք զրանից ամբողջ մարդկու-
թեան համար օրէնքներ զծելու, որովհետև մարդկութիւնը
սաստիկ տարբեր գոյներ է կրում և անցեալ դարերի ընթաց-
քում բնիկ ժողովուրդները շատ կերպ փոփոխուել են, գո-
յութեան կուռին յարմարուելու: Նաև փորձելով ձեւակերպել
ընկերաբանական (sociologique) ճիշտ, մէկին օրէնքներ, ինչ-
պէս Ֆիզիքայի և տարրաբանութեան օրէնքներն են, գուցէ
"չ այլ ինչ անենք, բայց եթէ ընկնինք գեղեցիկ անուրջ-
ների մէջ:

Ժ.Գ.

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍԻՆՅԻ ՍՊԻՏԵԿ ՑԵՂԵՐԻ ՄԷՋ.

Պիկտէ և ուրիշ շատ նշանաւոր հնդկագէտներ աշխա-
տել են նախնի Արիանների ամուսնութեան մասին ճիշտ տե-
ղեկութիւններ հանել Վեդայից, բայց մենք չենք հետևիլ
զրանց, որովհետև զրանք շատ քիչ են արժանի զրական
համարուելու:

Փոքր ինչ աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ մեզ տալիս է
Մահաբարատա քերթուածը, որ խօսում է խառնակեցութեան
մասին՝ որպէս մի շատ հին և բոլորովին անպախարակելի սո-

վորութիւն: Միւս կողմից, այս սկզբնական զրութեան մի մեղմացած մնացորդ կարծես երկար ժամանակ գոյութիւն է ունեցել Հնդկաստանում, որովհետեւ Գոյալում, Պոնտիշերիում և Գանգէսի միջանի հովիտներում աղջկները պարտաւոր էին նախ և աւաջ ժագթերնոտ տաճարում մինին նուիրելու, և այսպիսի սովորութիւնների հետքեր մինչև հիմայ էլ մնացել են: Մալաբարում թագաւորի ամուսնութեան ժամանակ, թագուհին առաջին երեք գիշերը պատկանում էր մեծ քրմին, որ մինչև անգամ լիսուն ոսկեդրամ էր ստանում իւր մատուցած ծառայութեան համար. այս տարօրինակ սովորութիւնն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կամբոջիան Ձին-Թունը, որի մասին արդէն խօսեցինք: Նաև ամուսիններից կըշտացած բոլոր կանայք, այրիութիւնից ձանձրացած բոլոր այրիները իրաւունք էին ստանում օրտերի ուզածներին նուիրելու՝ Տիւլաւալի մի տաճարին մի զոհ մատուցանելով: Դեռ այսօր էլ սլոռնիկների խմբերը կապուած են հնդկացի զանազան մեծ տաճարներին, որոնց օգտին նրանք գործ են դնում իրենց արհեստը, բոլորովին չգատապարտուելով հասարակաց կարծիքից: Նոյն իսկ մինչև վերջին ժամանակներս Հնդկաստանում միայն կանայքն էին դաստիարակութիւն ստանում: Բուդդայի ժամանակ պոռնիկների մեծ տիրուհին Վիսալի քաղաքում սաստիկ յորգուած էր, և Սակիամունին, այս աստուածային մարդեղութիւնն, ամօթ չը համարեց նրա մօտ կենտրոն: Եթէ այս բոլոր փաստերը բաւական չեն խառնակեցութեան մի հին շրջանի գոյութիւնն ապացուցանելու, գոնէ ցոյց են տալիս վարքերի չափից դուրս ազատութիւնը:

Արդէն Մանուի օրէնսգիրքը մի, ըստ երևութիւն միակին, ամուսնութիւն է պատուիրում: Այս ամուսնութիւնն անլուծանելի է և ամուսինները պարտաւոր են փոխադարձաբար միմեանց հաւատարիմ լինել: Այրիութեան ժամանակ տղամարդը կարող է նորից ամուսնանալ, բայց այս բանը կնոջ համար սաստիկ պարսաւելի է: Բոլոր դասակարգերի տղամարդիկ կարող են իրենցից ստոր դասակարգերից կին առնել, բայց նրանց խստիւ արգելուած է իրենցից բարձր դասակարգի պատկանող կնոջ հետ ամուսնանալ:

Շնուլթեան դէմ օրէնսգիրքը սարսափելի պատիժներ է սահմանել: Թողաւորը պէտք է մի հասարակական բազմամբոխ տեղում շներին լափել տայ անհաւատարիմ բրահմուհուն, իսկ նրա մեղսակիցը, եթէ միայն բրահմա չէ, պէտք է պարկի կրակով կարմրացրած երկաթէ մահճակալի վրայ: Իսկ բրահմայի մոլութիւնը շատ թեթեւութեամբ է պատժուում. Աստուած պաշտպանում է իրենները:

Հնդկացի ամուսնութիւնն օտարացեղ է: Չի կարելի միւսնոյն անունը կրող և ոչ էլ մինչև վեցերորդ աստիճանի տղգական կնոջ հետ ամուսնանալ:

Ինչպէս յաճախ պատահում է, այս օտարացեղ ամուսնութիւնը գոյութիւն ունի կնոջ վերին աստիճանի հպատակութեան հետ: Ամուսինը պարտաւոր է հոգս տանիլ իւր կնոջ վրայ ինչպէս մի երեսայի. նա պարտաւոր է նրան պահել տալ օրէնքները: Երբեմնապէս կարող է թույլ տալ ներան անմեղ հաճութներ, սակայն սրա փոխարէն կինը պարտաւոր է նրան բացարձակ հնազանդութիւն: Ամուսնական վիճակից դուրս կինն ապրում է իւր արական ազգականների իշխանութեան տակ: Կարելի է թողնել կինը, եթէ կռուարար կամ հարբեցող է, եթէ ութ տարի շարունակ ամուլ է մնացել և կամ չէ տուել ամուսնուն արու զաւակներ, դեռ աւելի, ամուսինն իրաւունք ունի մէկ և նոյն իսկ երկու անգամ խնդրել մի եղբօր և կամ մի ազգականի բեղմնաւորելու իւր ամուլ կինը: Այլիների հետ ևս կարելի է միւսնոյն կերպ վարուիլ, որովհետև պէտք է «նախնիքների պարտքը վճարել»:

Օրէնսգիրքն ոչինչ չի չիշում կանանց իրենց ամուսինների խարոյկի վրայ կամաւ այրուելու (suttie) մասին, որ համեմատաբար վերջին ժամանակի բան է, բայց նա նկատում է կնոջն որպէս մի վտանգաւոր, չարազոր՝ էակ: «Կանացի սեռը, ասում է նա, բնութեամբ տրամադիր է ջանալ մարդկանց գլխէ հանելու: Պէտք չէ քրոջ, մօր կամ դստեր հետ մնալ առանձնացած տեղերում»:

Դեռ մինչև այսօր Հնդկաստանում ամուսնական միու-

Թեան մէջ ազատ ընտրութիւնը բոլորովին մաս չունի. աղջիկ ու տղի գերդաստաններն են ամուսնացնում սրանց իրենց քմքի համեմատ: Վերջապէս բազմակնութիւնը ներւում է բարձր դասակարգի մարդկանց:

Այլի կինը կարելոյն չտի շուտ է ամուսնանում, որովհետեւ Հնդկաստանում չամուսնացած մարդը հասարակութիւնից համարեա՛ մերժւում է: Որովհետեւ ամուսնութիւնն առանց աղջկայ կամքը հարցնելու է կատարւում ծնողների ձեռքով, որոնք գլխաւորապէս կարողութեանն են նայում, ուստի յաճախ պատահում է, որ վաթսուէնամեայ բրահմաներ ամուսնանում, կամ աւելի ճիշտ՝ գնում են իբրեւ կին հնգից եօթ տարեկան աղջկներ: Մէկ խօսքով՝ հնդկացի կինը մի համեստ ստրուկ է, որ մինչև անգամ իրաւունք չունի իւր ամուսնու հետ հաց ուտելու:

Հիւսիսային Հնդկաստանում ամուսնութիւնն աւելի զաւանբարոյ, աւելի սկզբնական ձևեր ունի: Աւօրա վիճակի Քաջիասները, խորին բրահմականներ, գեռ գործադրում են վայրենի, օտարացեղ ամուսնութիւնը, աղջիկ փախցնելը: Այսպէս՝ փախցրած կինը մի տեսակ սեպհակոնութիւն է համարւում, որի հետ վարւում են ինչպէս ուզում են և ծանրաբեռնում անթիւ ծառայութիւններով:

Հիմալայեան միջանի վիճակներում Ջեմնայի տղբիւրներ մօտ, Նեպօլում և ուրիշ տեղեր Հնդկական Արիացիները Տիբէտի պէս բազմաթիւ են: Նրանց համար կինն իսկապէս մի տալրանք է, որ առնում և ծախում են: Փրագէրի ժամանակ կինը գիւղացիների մօտ արժէր 10—12 ըուպի ¹⁾, մի գումար, որ քաղցր էր ստանալ և դառն՝ վճարել: Նաև ամենայն սիրով ծախում էին աղջիկները, և իւրաքանչիւր գերդաստան եղբայրները իրենց բոլորի համար մի կին էին առնում, որ առանց դժուարանալու վարձով էին տալիս օտարակոններին: Այդտեղ, ինչպէս և բազմաթիւութիւնը տիրող բոլոր տեղերում, այդ բանը կանանց մէջ բոլորովին գալթակղութիւն չէ յարուցանում և այդ սովորութիւնը միշտ չէ

¹⁾ Մի ըուպին արժէ մօտաւորապէս՝ 2 ֆր. 40 ս. կամ 90 կոպէկ:

վնասում ընդհանուրի բարոյականութեան: Այսպէս՝ ԶէմնաՏաղբիւրների բազմայրների մէջ ստախոսութիւնը, մինչև անգամ անմեղ ստախոսութիւնը, գարշելի է: Իսկ Նեպօլի բազմայրներն այդ կողմի ամենալաւ մշակողներն են: Ոչ մի վէճ չի ծագում այս բազմայր միութեանց պտուղների վերաբերմամբ: Անդրանիկը պատկանում է աւագ եղբօրը, երկրորդը՝ երկրորդին և այլն:

Աֆղանստանում կնոջ վիճակը դարձեալ շատ ստոր է: Աֆղանները, որ մահմետական և հետևաբար՝ բազմակին են, զնում են իրենց կիները և իրաւունք ունին երբ կամենան արձակեն և վարձով տան իրենց հիւրերին:

Նրանց համար լեվիրան մի պարտականութիւն է: Այրի կինը մնում է դարձեալ որպէս մի ստացուածք, ինչպէս որ էր ամուսնու կենդանութեան ժամանակ, և երկրորդ ամուսնութեան դէպքում նոր ամուսնի ծնողները վճարում են կնոջ գինն առաջին ամուսնու ծնողներին:

Ասիայի սպիտակ ցեղի միւս ազգերի, Պարսիկների և Սեմիտների մէջ սերական միութիւնները շատ հեռու էին և են իդէալական միակնութիւնից: Վերջին դարում Պարսիկները դեռ կապում էին ժամանակաւոր ամուսնութեան պայմաններ: Մի որոշ ժամանակի համար ամուսնական պայման էին գրում և այս ժամանակամիջոցը լրանալիս երկուսն էլ ազատ էին: Եւ եթէ այս միջոցին կինը չլի լինէր, անցողական ամուսինը պարտաւոր էր նրա մի տարուայ ապրուստը հայթհայթել: Այս կարճատև միութիւնից եղած երեխան պատկանում էր հօրը կամ մօրը, նայելով թէ ինչ սեռի էր: Շարդէնի ժամանակ այդ երկրում ամուսնական միութիւնների մէջ մեծ ազատութիւն էր տիրում: Ամուսնութիւնը, որ բազմակնութիւն էր, ինչպէս մահմետական բոլոր երկրների մէջ, առանց ծնողների հաճութեան էր կապում և բոլոր երեխաներն օրինաւոր էին համարւում առանց նայելու, թէ նրանց մայրն ամուսին, հարձ թէ գերի էր:

Փոքր Ասիայի բնակիչների մէջ, ուր սեմիտական, իրանական և կովկասեան ցեղերը քիչ թէ շատ խառնուել են

միմեանց, կարելի է լիշէլ շատ հետաքրքիր և նշանաւոր սովորութներ, մանաւանդ անցեալից: Թւում է թէ խառնակեցութիւնն երբեմն քիչ թէ շատ գործադրուել է այս կողմերում: Ստրաբոնը պատմում է Պարթևների մասին, թէ սրանց մէջ կինը պարտաւոր էր փոխել ամուսնուն, երբ նրանից 2—3 որդի ունենար: Բաբելոնում պատգամի հրամանով մի օրէնք պատուիրում էր բոլոր կանանց իրենց կեանքի ընթացքում գոնէ մի անգամ գնալ Մելիտտա դիցուհու տաճարն և նուիրուել մի օտարականի և սա մի վարձատրութեամբ, որքան էլ որ սա չնչին լինէր: Յետոյ, բայց միայն յետոյ, նա ապրում էր ողջախոհութեամբ: Նաև Կիպրոսում ջահիլ աղջիկները պարտաւոր էին սրոշ օրեր գնալ ծովի ափը և նուիրել իրենց կուսութիւնն Աստղիկին: Բալիարեան կղզիներում, որոնց առաջին բնակիչները, ըստ երևութին, փիւնիկեցիներն են եղել, նորահարսերն առաջին գիշերը պատկանում էին ներկայ եղող բոլոր հիւրերին:

Հայաստանում քրմուհիներն որպէս մի առանձին առանձնաշնորհումն, իրաւունք ունէին բազմալը լինելու և Մարաստանի մի քանի նահանգներում կնոջ համար շատ պատուաբեր էր գոնէ հինգ ամուսին ունենալը (Ստրաբոն XI):

Բուն Սեմիտների մէջ, որ այնպէս նուիրուած են հաճոյքին և չափազանց հեշտասիրութեան, ինչպէս ցոյց է տալիս նրանց կրօններն ու պատմութիւնն, բազմակնութիւնը բոլորովին սկզբնական մի աւանդ է: Առաքինի Սողոմոնն եօթը հարիւր կին ունէր, երեք հարիւր հարճ ¹⁾ և Հրէաները կարելոյն չափ հետևում էին այս փառաւոր օրինակին: Արաբները նոյն են անում, ինչ որ իրենց հօրեղբօրորդի իսրայէլացիներն դեռ մահմեդականութիւնից առաջ: Բայց թէ առաջիններն և թէ երկրորդները Բաբելացիների հակառակ մեծ գին էին տալիս և տալիս են իրենց կանանց կուսութեան: Հրէաների մէջ եթէ մինը մեղադրէր իւր կնոջը թէ ամուսնանալիս կոյս չէ եղել, սա քարկոծանքի կը դատապարտուէր, եթէ ծնողները վրայ չհասնէին և չապացուցանէին ծերերին թէ այդ մեղադրանքը անարդար է:

¹⁾ Թագուորաց XI տ. 3.

Պե՛ռ մինչև այսօր Արաբիայում այդ յանցանքն անմիջապէս բաժանուելու մի առիթ է և եմենում երբեմն ամուսինը մինչև անգամ սպանում է հարսին: Բայց և այնպէս՝ սա չի խանգարում, որ Մեկկա քաղաքում բոլոր հարուստներն իրենց օրինաւոր կանանց կողքին սլահէին ընդհանրապէս հապէշ հարճեր:

Ուրիշ Արաբներ, որ հեռացել են հայրենիքից և խառնուել Բերբերներին, բոլորովին չեն հոգում իրենց կանանց հաւատարմութեան մասին: Սպիտակ Նեղոսի Հասանեան (Hassanieh) Արաբների մէջ փեսան գնում է կնոջ շաբաթուայ մի քանի օրերը, վճարելով մի քանի գլուխ անասուն, իսկ մնացած օրերը կինն ազատ է իւր ուզածի պէս տնօրինելու:

Ահա ասացինք աւելի քան որ պէտք էր հաստատելու, որ Ասիայի և Աֆրիկայի սպիտակ ցեղերն իրենց ամուսնական սովորութիւնների վերաբերմամբ ոչ միայն ոչ մի բնածին ազնուութիւն չեն կրում իրենց վրայ, այլ և շատ կոմերով մինչև անգամ մօտենում էին և մօտենում են ստորին ցեղերին: Եւ միայն Եւրոպայումն է, որ ջանք է թափուել ամուսնութեան մէջ արժանաւորութիւն մտցնելու և փոքր ինչ բարձրացնելու կնոջն այն ստրկութիւնից, որին նա ենթակայ է ամբողջ աշխարհումս. ոակայն այս գործը, որ դեռ շատ հեռու է աւարտուելուց, մի օրուայ քան չէր:

ԺԴ.

ՅԱՅՆ ՀՌՈՎՄԷՆԵՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ.

Յունական քաղաքակրթութիւնը, մարդկային մտքի այս թթիւմորը, միւս բոլորի նման սկզբնական վայրենութեան վրայ էր պատուաստուած: Եւ յիշաւի, աւանդութիւնը հաստատում է, որ Սիկոպսից առաջ (Քրիստոսից մօտ 17 դար առաջ.) Յոյները խառնակեցիկ կեանք էին վարում: Այս շըլջանում երեխաները միայն մօրն էին ճանաչում և նրա ա-

նուներ կրում: Սա թէև աւանդութիւն է, բայց հաստատուած է մինչև պատմական ժամանակն հասած շատ հետքերով:

Լիկուրգոս դեռ թուլատրում էր ամուսիններին՝ փոխ տալ իրենց կանայքը նրանց, որոնց արժանի կը համարէին՝ այդ պատուին, որպէսզի այդպիսով որդիներ ունենային: Միւսին օրէնսդրի համաձայն, հասակն առած ամուսինը մի գովելի բան արած կը լինէր, եթէ գտնէր իւր կնոջ համար մի աւելի ջահիլ, գեղեցիկ և առաքինի մարդ: Աթենական քաղաքակրթութեան ամենածաղկած ժամանակ Պլատոնը նախատում էր Մինոսին և Լիկուրգոսին, որ կանայքը հասարակաց չեն հրատարակել և իւր «Հասարակապետութիւն» գրքի մէջ նա քարոզում է թէ կինը ձեռքից ձեռք պիտի անցնի. և Սոկրատէս, առաջագոյն գործադրելով իւր աշուկերտի պատուէրը՝ փոխ տուեց իւր Քսոնաթիպա կինն Ալքիբիատէսին: Վերջապէս յայտնի է թէ Աթէնքում միքանի շուայտուհիներ (courtesane) ինչպիսի մեծարանք էին ստանում:

Հելլենական ամուսնութիւնը սկզբում շատ թանձրաբարոյ էր (grossier): Աղջիկներ էին գնում կամ նուէրներ տալով և կամ հօրը ծառայելով: Ամուսնութիւնը շատ վաղ դարձաւ միակնութիւն, միայն ներուում էր հարճ պահել: Բոլորովին ամօթալի չէր հարճի որդի լինել, որովհետև Ոգիսևս անգամ հարճի որդի էր: Միայն թէ այս անհարազատ որդիները չէին ժառանգում իրենց հօրը: Վերջապէս Յունաստանում, ինչպէս և Հռոմում, նախնական ամուսնութիւնը բաւական չէր հաստատելու պայագատութիւնը (filiation), որ հիմնուած էր միայն հօր ազգի վրայ:

Առևանգմամբ ամուսնութեան հետքեր երկար ժամանակ մնում էին Սպարտայում, ուր երիտասարդը պէտք է փախցնէր իւր նշանածը, «որ այլ ևս մի փոքրիկ խոխա չէր, այլ մեծ, ուժեղ և արբունութեան հասած մի աղջիկ»: Բացի դրանից, մի որոշ միջոց փեսաները միայն գաղտնաբար կարող էին տեսնել իրենց նշանածներին:

Փոքր առ փոքր սկսան փոխանակ ծախելու՝ օժտել աղջիկներին և մինչև տնգամ արհամարհել անօթիտներին. սկզբում Յուլիաստանում և Հռովմում թոյլ էր տրուում աղջրկան՝ անձը ծախելով շահիլ իւր օժիտը: Ծնողների տուած օժիտը սկզբում հաստատուում էր գրաւականներով, վկաների ներկայութեամբ ցոյց տրուած երաշխաւորներով, յետոյ հասարակական մի պայմանադրութեամբ. այդ օժիտի զէմ ամուսինն էլ իւր անշարժ կայքերն էր գրաւ դնում:

Ձնայելով այդ օժտին, յոյն կինն իր էր համարւում: Հայրը կարող էր նրան ամուսնացնել առանց իրեն հարցնելու: Երբ արական ժառանգ չը լինելու պատճառով նա ժառանգում էր, իսկապէս դառնում էր ժառանգութեան մի մաս և պարտաւոր էր ամուսնանալ այն ազգականի հետ, որ առանց նրան ժառանգելու էր, և կամ ազգականներից տմենածերի հետ, եթէ սրանք շատուոր լինէին: Եթէ նա ժառանգելու միջոցին օրինաւոր կերպով ամուսնացած էր, այդ ամուսնութիւնը լուծւում էր: Հայրը կարող էր իւր կարողութեան հետ աղջիկն էլ կտակել, և ամուսինն իրաւունք ունէր կտակելու իւր կինը մի ընկերոջ, ինչպէս որ արաւ Դիմոսթէնի հայրը:

Եթէ ամուսնացած կինն անառակութեան մէջ բռնուէր, ամուսինը կարող էր սպանել նրան վկաների առաջ քննելուց յետոյ:

Լատինացիների ամուսնական սովորոյթները յունականին շատ նման էին: Սամնիտների մէջ աւագներն ամէն տարի ջահիլներին հաւաքում իրենց արժանաւորութեան համեմատ դասակարգում և յետոյ թոյլ էին տալիս հերթով և իրենց դիրքի համեմատ մի աղջիկ ընտրելու: Առեւանգմամբ ամուսնութեան հետքերը Հռովմում տեսու էին մինչև կայսրների ժամանակ, այսպէս՝ հարսին շէմքի վրայ վեր էին բարձրացնում և մազերը գեղարդով երկուսի բաժանում:

Երբէք աղջիկն ինքն իրեն չէր ամուսնանում: Շատ անգամ նրան նշանում էին դեռ երեխայ ժամանակ, միայն նա օրինաւոր կին էր դառնում տասերիու տարեկան հասակում:

Հայրը, որ իրաւունք ունէր ամուսնացնելու իւր աղջիկն առանց սրա համաձայնութեան, իրաւունք ունէր նաեւ լուծելու այն, և այս անչափ իշխանութիւնը միայն Անտոնիոս թուլացրեց: Հռովմի սկզբնական շրջաններում կինն ստրուկի անունով միայն դառնում էր ամուսնու գերգաստան անդամ, ինչպէս և նրա որդիները, որովհետեւ ստրկութիւնից ազատուած որդին այլ ևս չէր ժառանգում: Սկզբներում կնոջը տիրում էին ինչպէս մի իրի, որովհետեւ առաքինի Կատոնն անգամ փոխ տուեց իւր կին Մարցիան իւր ընկեր Հորտենցիոսին, որի մահից յետոյ նորից յետ վերցրեց: Հռովմէացի ամուսինն իրաւունք ունէր թակելու իւր կինը, որովհետեւ Ս. Օգոստիանոսի մօր Մոնիքի ասելով, հռովմէական ամուսնութիւնն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ «ծառայութեան դաշինք»:

Միշտ գնում էին կինը և գնմամբ (per coemptionem) ամուսնութիւնը միշտ կար: Եթէ հարսն ազնուական տոհմից էր, վաճառումը քողարկում էր confarréation կոչուած ծիսով, որ կայանում էր տասն վկաների առջև ժիւպիտերի քրմապետի տուած զաթան լիքի հետ բաժանելում, որովհետեւ Հռովմում ամուսնութիւնը, «միշտ ամուսնութիւնը», որ երկար ժամանակ պատրիկների առանձնաշնորհումն էր, կրօնական սրբագործումն էր պահանջում: Բայց հէնց որ կինը Coemption կամ Confarréation-ով ամուսնանում էր, մարմնով և գոյքով պատկանում էր ամուսնուն, այնուհետեւ «նրա ձեռքի մէջն էր»:

Օժիտի սովորութիւնը փոքր ինչ բարելաւեց այս վայրենաբարոյ ամուսնութիւնը, տալով կնոջն անկախութիւն, որ սակայն շատ անգամ չարն էր գործադրում:

Օժիտով ամուսնութեան ժամանակ աղջիկը մնում էր հօր տունը, ժառանգում էր հօր գոյքը և ինքն էր այն կառավարում: Սովորաբար նա այդ հոգսը յանձնում էր մի ստրուկի, «օժտի ստրուկի», կամ մի փոխանորդի, որ դառնում էր նրա մտերիմը: Եւ կայսրութեան ժամանակ համարեա ամբողջ բարձր դասակարգի մէջ միայն այս «ազատ ամուսնութեան» ձևն էր տիրում և լատինացի մատենագիր-

ները չեն դադարում այսպէս ամուսնացած կանանց անբարտաւանութիւնն ու վատ վարքը քննադատելուց:

Նախնի դասական ազգերի վրայ ձգած այս համառօտ ակնարկը ցոյց է տալիս, որ նրանց մէջ էլ ամուսնութիւնը շատ ուշ է կազմակերպուել, որ նրա սկզբնական ձևերն ամենավայրենական են եղել և փոքր առ փոքր մեղմացել: Սա ապացուցանում է, որ կինը, սկզբում ստրուկ, ծախուելու, կտակուելու, փոխ տրուելու դատապարտուած մի էակ, փոքր առ փոքր նուաճել է բաւական մեծ ազատութիւն: Աւելացնենք և այն, որ շատ վաղ ժամանակից լոյն-հռովմէական ամուսնութիւնը միակնութիւն է եղել, սակայն հարճապահութիւնը չէ արգելուել, որովհետեւ հարճերը նոյն իսկ հռովմում օրինաւոր դիրք են ունեցել և Կոմմոզը կարողացել է լայտնի կերպով 300 կանանց մի հարեմ պահել:

ԺԵ.

ՆԵՐՈՊԸԿԸՆ ԸՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀՌՈՄԻՅ ՆԻ ՅՈՒՆԸՍՏԸՆԻՅ ԳՈՐԾՍ.

Նախնական Յոյների և Հռովմայեցիների սովորութեանց նման սովորոյթներ գոյութիւն են ունեցել Ներոպայի միւս սրիական ցեղերի մէջ էլ, զրանք ևս շատ թանձրաբարոյ են եղել և չեն մեղմացել, մինչև որ Հռովմէական քաղաքակրթութիւնը չի թափանցել այդ ցեղերի մէջ: Հետևապէս թոյլ է տրւում ժպտելով մերժել այն տեսաբանների (théoricien) ցնորական կարծիքը, որ ալքիմիական լեզուաբանօրէն վերլուծելով Վեդայի բնագիրները ցոյց են տուել, թէ ենթադրական Արիաստանում եղել է ազնիւ, մաքուր, միակին ամուսնութիւն և այլն, և այլն:

Առևանգմամբ ամուսնութիւնը սովորական էր նախնական Սլաւոնների մէջ: Երկար ժամանակ այդ գործադրում էր Ռուսաստանում, Լիթուանիայում, Լեհաստանում և Պրուսիայի մի քանի մասերում: Երիտասարդները նախ փախցնում էին իրենց սիրուհիները և ապա ծնողների հետ բանակցու-

Թեան մտնում: Սլաւոնների, Սկանդինաւցիների, Ֆրանկների և Գերմանացիների մէջ օրինաւոր ամուսնութիւնն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ աղջկայ վաճառում: Փեսան պէտք է զլխագին (mundium) վճարէր, այսինքն հօրից պիտի գնէր սեպհականութեան իրաւունքը: Սակայն Գերմանացիների մէջ զուտ և պարզ գնման փոքր առ փոքր փոխարինեց մահրը (douaire): Փեսան պարտաւոր էր վճարել հարսին օսկիւլում, առաջին համբուրի գինը, յետոյ մորգէնգաբէ, «առաւօտու նուէր»: Ո՛րքան շատախօսութիւն է ծախսուած բանաստեղծական կերպարանք տալու այս թանձրաբարոյ սովորութեան, որի նպատակն էր հատուցանել աղջկան իւր անձի գինը: Բայց նոյն ազգի նշանադրութեան հանդէսն աւելի իմաստալից է և մի տեսակ բարոյական ազնւութիւն է յայտնում: Շատ վաղ ժամանակից այս նշանադրութիւնը փեսայի համար մի մեծ գրաւական էր համարւում և առանց լուրջ պատճառի չէր լուծւում: Նաև այս ազգերն առանց դժուարութիւնների և միանգամից չեն հասել եկեղեցու խորհուրդ կազմող միակնութեանը: Կեսարն լիշում է հին բրիտանացիների մէջ բազմայրութեան դէպքեր: Նախնական Սլաւոններն երկար ժամանակ բազմակին էին և նախ քան քրիստոնէութիւն ընդունելը, նրանց թագաւորներից մին, Վլադիմիր, ութ հարիւրից պակաս հարձ չէր պահում երեք տարբեր տեղերում: Դեռ այսօր էլ ռուսաց միւրում յաճախ գոյութիւն ունի մի առանձին ազգապիղծ հարճակալութիւն: Գերգաստան գլուխն ինքնակամ ամուսնացնում է ութից տասն տարեկան տղաները 23—30 տարեկան աղջիկների հետ, և յետոյ, շատ անգամ, սիրում հարսին, սպասելով օրինաւոր ամուսնու չափահասութեան:

Եւրոպայի բոլոր վայրերի ժողովրդների մէջ կինն եղել է ինչ որ էր ամէն տեղ—մի ստացուածք: Սաքսերի, Բուրգինդների (Bourguignons), Գերմանացիների և ուրիշների մէջ, այլի կինը հպատակւում էր իւր լաւագ որդուն, հէնց որ սա տասն և հինգ տարեկան էր դառնում. և առանց որդու համաձայնութեան նա չէր կարող ոչ ամուսնանալ և ոչ

վանք մտնել, հակառակ դէպքում կը զրկուէր իւր ստացուածքից: Աւատական իշխանութեան ժամանակ թագաւորական աւատի բնակչուհին ամուսնանալու համար պիտի ստանար երեք անձի, իւր հօր, աւատական իշխանի և թագաւորի թոյլտուութիւնը: Երբեմն իսկ աւատական իշխանը կարող էր աղջիկը տասերկու տարեկան դառնալիս ստիպել ամուսնանալ իւր, իշխանի, ընտրած մարդու հետ: Վերջապէս ինչպէս Գանժն ու Բոյեցիուսը հաստատում են, աղջիկը պարտաւոր էր իշխանին իւր անձի ծառայութիւնը, որից և առաջին գիշերի իրաւունքը (droit de marguette), որ վերջերը փոքր ինչ մեղմացել էր մի վարձատրութիւնով:

Հէնց որ ամուսնանում էին, կինը դառնում էր ամուսնու ստրուկը: «Ամէն ամուսին կարող է ծեծել իւր կնոջը, երբ սա չի ուզում հնազանդիլ իւր հրամաններին, կամ երբ նա իրեն անիծում է և կամ խափում է, միայն թէ մի քիչ չափաւոր, այնպէս որ չմեռնի»:

Սկանդինաւեցիների մէջ, որ ամենից երկար պահել են գերմանական օրէնքները, ապահարգանք թուլ էր տրուած ամուսնուն, որ իւր հաճութիւն համեմատ կարող էր թողնել կնոջը:

Կինն անհաւատարմութեան համար ամէն տեղ խստութեամբ պատժւում էր: Գերմանացիները շնացող կնոջ մերկ պտտեցնում էին գիւղում: Կելտական միջանի ժողովրդների մէջ ամուսինն իւր նորածին որդու հարազատութիւնը փորձում էր, նրան մի վահանի վրայ դրած գետը ձգելով: Եթէ ջրասույզ լինէր, դա տպացոյց էր, որ կինը դրժել է ամուսնական ուխտն և պէտքէ սպանուէր: Գեռ միջին դարերում անհաւատարիմ կնոջն ընդմիջտ փակում էին մի կուսանոցի մէջ, իսկ եթէ ամուսինը բռնէր նրան շնանալիս, կարող էր իսկույն սպանել և եթէ պէտք զգար, կարող էր և որդուն օգնութեան կանչել: Այսպէս էր պահանջում եկեղեցական կանոնագիրքը, որի կազմողները չեն էլ մտածել պատժել անհաւատարիմ ամուսնուն:

Կովկասի Զերքէզները մէջ, որ հաստատապէս պահել են

եւրոպական բազմաթիւ հին սովորոյթներ, Կլապրոտի ժամանակ ամուսնութիւնը միայն միւսնոյն դասի մէջ էր թոյլ տրուում. ազնուականն ազնուականի, գեղջուկը գեղջուկի հետ պիտի ամուսնանար: Ամուսինը կարող էր թողնել իւր նոր կնոջը, եթէ սա կոյս չլինէր, և այս դէպքում վերջինիս ծնողները, որոնց սեպհականութիւնն էր նա, կամ ծախում էին նրան և կամ սպանում: Միւսնոյն կերպ էին վարում և անհաւատարիմ կնոջ հետ, միայն, յետ ուղարկելուց առաջ, ամուսինը վրէժ էր առնում նրա մազերն ածըլելով և ականջները ճուրթելով: Միշտ և ամէն դէպքում ապահարզանի իրաւունքը պատկանում էր ամուսնուն:

Այս բոլորից անհերքելի կերպով հետեւում է, որ այսօր մարդկութեան յառաջադիմութեան գլուխն անցած սպիտակ ցեղը թէ բարոյական և թէ միւս բոլոր կողմերից շատ թանձրաբարոյ սկիզբն է ունեցել: Տարակոյս չկայ, որ այժմ սպիտակ ցեղի ոչ մի բնիկ ժողովուրդ իսկական վայրենի դրութեան մէջ չի գտնուում, սակայն հազարաւոր և բիւրաւոր տարիների ընթացքում մեր նախահայրերը չեն անցել այժմեան ստորին ցեղերի բարոյական և հասարակական շրջանից: Ուրեմն չպէտք է շատ յուսահատեցնել սրանց, ոչ էլ շատ գովել մեզ:

Ժ. 2.

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ.

Ահա թուեցինք, վերջացրինք փաստերը: Պարզ է, որ դրանցից շատերն անկապակից, անբաւարար են: Սակայն համառօտ ասենք, թէ ինչ կարելի է դրանցից եզրակացնել:

Քաղաքակրթութեան ստորին շրջանում, ամենանախնական մարդկանց հրոսակների մէջ ամուսնութեան անուան արժանի ոչինչ չկայ: Միայն կարիքի պատահմամբն է որ տեղի է ունենում սերական միութիւն կամ աւելի ճիշտ, զուգաւորութիւն և միայն մի օրէնք է այն կառավարում — աւելի ու

ժեղի օրէնքը: Մարդկանց այս հօտերի մէջ ոչ ոք չի նեղում իրեն կամ ողջախոհութեամբ, կամ ամօթխածութեամբ, կամ մարդկութեամբ. սրանք իսկապէս անասուններ են, որոնց մէջ կինը, իւր թուլութեան պատճառով, տիրում և շահագործւում է: Սրանց մէջ խառնակեցութիւնը քիչ թէ շատ գործադրում է, բայց շատ անգամ ամենաուժեղ մարդն իրեն է սեպհականացնում մի կամ մի քանի կին՝ կամ փախցնելով նրանց հարեան ժողովրդներից, կամ գնելով ընկերների փախցրածները, և կամ առնելով նրանց իւր ժողովրդի միջից, որովհետեւ նա առիւծ է: Այսպէս՝ կինը դառնալով աւարի առարկայ, առանձնապէս պատկանում է իրեն ձեռք ձգողին. նա մարդուն է ինչպէս նրա շունը, ինչպէս նրա զէնքերը, մարդն իրաւունք ունի նրան ուրիշին զիջանելու, փոխ տալու, ծախելու, ծեծելու, սպանելու, վերջապէս ինչ որ ուզում է անելու: Սա իւր կինն է, այս ըստացական դերանուան ամբողջ իմաստով և առանց նրա թուլութեան կնոջը ձեռք տալը, նշանակում է վնասել, ձեռք երկնցնել մարդու սեպհականութեան: Սակայն փախցնելով կնոջ տիրելը գոյութիւն ունի համընտանի խառնակեցութեան հետ և բոլորովին անհիմն է ամուսնութեան զարգացման մի անհրաժեշտ և ընդհանուր շրջան համարել այն:

Քանի որ կինը մի իր, սեպհականութիւն է, շատ մարդիկ կարող են իրենց մէջ բաժանել նրան և բոլորովին չզրուել դրանից, և եթէ սերական յարաբերութեան այս ձևը յարմար և օգտակար է, եթէ որսերից աղքատ կամ անբերրի երկրի մէջ նա կարող է բնակիչների վատ աճման առաջն առնել, ինչպէս օրինակ Տիբետում, այն ժամանակ գործադրում է այն՝ առանց խղճմտութեան: Սա դեռ բարոյական մի կողմն էլ ունի, որ է չափաւորել անասնական խառնակեցութիւնը:

Փախցրած կանանց տիրելը շատ հրապուրիչ էր: Այս թշուառ էակները ժողովրդի մէջ ամէն պաշտպանութիւնից զրկուելով, տէրերից դատապարտւում էին ամէն ինչ անելու: Սակայն շատ անգամ կնոջ ժողովուրդը լետ էր սլահան-

ջուլմ իւր ստացուածքը (կինը), վնասի փոխարէն վնաս էր տալիս, վրէժ էր առնում: Այս պատճառով շատ շուտով միտք ծաղեց օրինաւորելու օտարացեղ առեւանգումը և համընտանի առեւանգման ժամանակ՝ հատուցում տալու սեպհականատէրերին: Եւ մի խաղաղ պայմանադրութեամբ օրինաւորեցին առեւանգումը: Փոքր առ փոքր փախցնելը դառնում է մի ծէս, որ հաստատում է փախցնողի իրաւունքը. սա դաշն է պատերազմից յետոյ: Սակայն սերսկան այս միութիւնների մէջ ոչ մի կարգ չի երևում. իւրաքանչիւր փոքրիկ ժողովուրդ իւր հաճոյքի համեմատ է վարուել: Մինն եղել է օտարացեղ, միւսն համընտանի. բայց երբ հասարակական պայմանադրութիւն է կայացել, միայն մի տեսակ ամուսնութիւն է սկսել գոյութիւն ունենալ, որ շոտ անգամ բազմակնութիւն, երբեմն բազմայրութիւն և շատ հազիւ միակնութիւն է եղել:

Ինչպէս յառաջացաւ միակնութիւնը: Նախ, սրա պատճառն եղաւ, ընդհանրապէս, անհրաժեշտութիւնը. այնտեղ, ուր կանայք տղամարդկանցից սակաւաթիւ են, շատ կանայք պահելը միայն հարուստ և զօրեղ մարդկանց զուքսը կարող է լինել. երկրորդ պատճառը՝ մրցումը, կանանց կռիւներն են, որովհետեւ ամէն մինն իւր իրաւունքներն է պաշտպանում. վերջապէս ընտանիքի կանոնաւոր կազմակերպութիւնը. յաջորդութիւնն աւելի կանոնաւոր և աւելի ճիշտ էր կատարւում միակնութեան միջոցին: Երկար ժամանակ միակնութիւնը մի օրինաւոր կեղծիք էր ամուսնու համար և զրեթէ ամէն տեղ սրան թոյլատրուած էր օրինաւոր կնոջ կողքին պահել հարձեր, «փոքրիկ կտնայք» և շատ անգամ ստրկուհիներ, որովհետեւ ստորին քաղաքակրթութեան շրջանում նախանձն արգելուած էր կանանց: Կամաց կամաց, մանաւանդ Արիական ցեղերի մէջ, միակնութիւնն աւելի և աւելի հաստատուեց, սակայն շատ թույլ կերպով էր արգելւում տղամարդին՝ զրթել ամուսնական դաշինքը. նոյն իսկ կարելի է եզրակացնել, որ դեռ այսօր էլ իսկական, լուրջ միակնութիւնը ծանր է թուում մեծամասնութեան, մանա-

ւանդ արական սեռին: Բայց և այնպէս՝ ամուսնութեան այս ձևն Ամերիկայի, Ասիայի, Եւրոպայի ամենաքաղաքակրթութեան ազգերի մէջ քիչ թէ շատ ընդունուած լինելով՝ պէտք է մինչև այժմ գոյութիւն ունեցող ամուսնական ձևերից բարձր համարուի, բայց ոչ ամուսնութեան զարգացման վերջին աստիճանը:

Միակնութեան հաստատուելով՝ կնոջ վիճակը հետզհետէ լաւանում է. ստացուածք կազմող իրի գրութիւնից նա բարձրանում է և մարդ է համարւում: Երկար ժամանակ նրան պսակում են առանց նրան խորհուրդ հարցնելու. երբեմն էլ երբ դեռ երեխայ է: Գերդաստանը, ծնողներն են պայմանաւորւում, սկզբում ընծաների, յետոյ, երբ սկսւում է գրամի գործածութիւնը, մի գումարի հետ նրան փոխելու: Սակայն փոքր առ փոքր կինը մի որոշ անկախութիւն է ձեռք բերում: Երբեմն փեսացուն տալիս է հէնց իրեն իւր արժէքը, երբեմն ծնողներն են շնորհում նրան մի օժիտ, որ նրա սեպհականութիւնն է մնում: Սեպհականատիրութեան պատուին արժանանալով՝ կինն անհամեմատ աւելի յարգուեցաւ, մնալով հանդերձ քիչ թէ շատ խիստ հպատակութեան տակ: Երկար ժամանակ նրան արձակում էին իրենց հաճոյքի համեմատ և կամ ամենաչնչին պատճառով: Միշտ նրա տնհաւատարմութիւնը և համարեա՛ միշտ միայն նրանը, խստութեամբ պատժւում էր: Եւրոպական ամուսնութեան մէջ, ուր բարբարոսական և աւատական սովորութիւնները, նախնի Հռոմի օրինական աւանդութիւններն և քրիստոնէական գաղափարները թերի համաձայնութեան են հասել, կինն այլ ևս ոչ ստրուկ և ոչ աղախին է. նա միայն կրտսեր է և օրէնքն նրան ամուսնական կապով այնպէս է միացնում, որ միայն մահը կարող է բաժանել, գոնէ կաթուղիկ երկրներից շատերում:

Բայց միթէ միշտ այսպէս պիտի լինի: Պարզ է՝ որ ոչ: Հասարակութիւնների զարգացումը վերջ չունի: Արդէն օրինուոր ապահարզանը, որ ընդունուած կամ ընդունուելու վրայ է Եւրոպական զանազան երկրներում, տապալեց միակին անլուծանելի ամուսնութեան կեղծիքը:

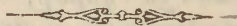
Արդէն տեսանք, որ ամուսնական ոչ մի ձև բացարձակապէս անհրաժեշտ չէ և բազմաթիւ ձևեր փորձի են դրուել: Հաւանականօրէն նոր ձևեր ևս կը հնարուեն, որոնց ուղղութիւնը կը կայանայ հասարակական ամենամեծ օգտի մէջ: Այդ օգտակարութիւնն այնչափ տարբեր հասարակութիւնների կազմակերպութեան համեմատ փոփոխուում է: Այնտեղ, ուր տէրութիւնը յանձն չի առնիլ երեխաների հոգատարութիւնը, մի խիստ միակնութիւն անհրաժեշտ կը լինի. գերդաստանը պէտք է հիմնովին կազմակերպուի, որովհետև միայն նրա գրկում պէտք է նոր սերունդներն ապաստանարան, պաշտպանութիւն և դաստիարակութիւն գտնեն:

Այնտեղ, ուր, ընդհակառակը, անհատական շահերն աւելի և աւելի կը համերաշխեն, տէրութիւնն աստիճանաբար կը հակուի փոխանակելու գերդաստան, իւր ապագայ քաղաքացիներն մեծացնելու համար: Փոքր առ փոքր հասարակութիւնը կ'սկսի այնչափ հոգս չտանել ամուսնութիւնը կարգաւորելու, որքան նոր սերունդը կազմակերպելու, երեխաների հոգսը նրա համար էական հարց կը դառնայ. իսկ սեւական միութիւնները հետզհետէ կ'սկսեն անձնական կեանքի գործ համարուիլ: Մեծացնել և լաւ մեծացնել երեխաները, ահա թէ ինչու կը յանկի հասարակութիւնը, և աւելի ու աւելի կ'ստանձնէ այս անհրաժեշտ գործը, այն ժամանակ ոչ մի հիմունք չի լինիլ ամուսնական դաշինքներին մի մեծ ընդարձակութիւն չտալու. ցանկացողներն կը կարողանան իրենց կամքովը այն կապելու, ինչպէս միւս դաշինքները, պաշտպանելով միմիայն, մի քանի, փորձով նուիրագործուած շատ ընդհանուր կանոններ:

Թող ի գուր չփորձեն գովելու «գերդաստան սրբարանը»: Պէտք է կուսակցական ոգւով կուրանալ, որ չտեսնեն թէ ինչ է այս սրբարանը գերդաստանների մեծամասնութեան մէջ, և որքան երեխաներ շատ անգամ տանջուած են այնտեղ հոգւով և մարմնով: Հետևապէս մարդ իրաւունք ունի հաւատալու, Հ. Սպենսերի կարծիքի հակառակ, որ գոնէ մի քանի հասարակութիւնների մէջ, գերդաստան դերը հետզհետէ և անընդ-

Հատ պիտի փոքրանայ: Թէ ինչպէս պիտի կատարուի այս խորին ձեւափոխութիւնը Հասարակական օրգանիզմի մէջ, չի կարելի նախագուշակել և կամ պարզօրէն à priori նշանակել: Հասարակական զարգացումը դանդաղութեամբ է առաջ գընում: Որպէսզի մի տէրութիւն այնքան միջոցներ ունենայ, որ կարողանայ կատարել մեր ենթադրած զրութեան նրա վերայ դրած պարտականութիւնը, պէտք է, որ անհատական սեպականութիւնը մեծ մասամբ արդիւնառութիւն (usufruit) դառնայ, իսկ սրա համար պէտք է, որ ալտրիւիզմը գերակշռէ եսականութիւնը և որ բարոյականութիւնը սաստիկ բարձրացած լինի: Իսկ սա, Հաստատապէս, մի օրուայ գործ չէ: Սակայն պրոգրէսը ճակատագրական է, որովհետև բոլոր Հասարակութիւնները զարգացող օրգանիզմներ են, որոնց մրցումն անդադար մղում է լաւագոյնը գտնելու:

(Փրանս.) Ե. Լալայեանց.

ԿՐԱԿԸ.

ԲԺ. ԲՐ. ՕՋԱՆԵԱՆ.

Մեր գարում մարդիկ այնքան են ընտելացել կրակի գործածութեան, այնքան հեշտութեամբ են այն ստանում, որ շատ-շատերի մտքով երբէք չէ անցնում, որ եղել է ժամանակ, երբ մարդ կամ մարդանման կենդանին բոլորովին անտեղեւիկ էր կրակ հանելու արհեստին, և երբ պատահմամբ մի որ և է միջոցով կրակ էր ստանում, չէր կարողանում երկար ժամանակ վառ պահել այն և երբ հանգչում էր, մնում էր առանց կրակի:

Առանց կրակի... Ինչ կը լինէր այժմեան մարդի վիճակը, եթէ նա զրկուէր ընտելեան այդ թանգազին պարգևից: «կրակի գին է» ասում է հայ ժողովուրդը, երբ ուզում է մի առարկայի որակութիւնը բարձրացնել: Կրակի գիւտը, ակներև, մարդուս ամենագլխաւոր քայլերից մէկն է յառաջադիմական ճանապարհի վրայ: Հաւանական է, որ նախնական մարդըն երկար ժամանակուայ ընթացքում դեռ չէր իմանում կրակ հանել, ինչպէս ծովակալ Մագելանի օրերով Մարիանեան կղզիների բնակիչները: Ջօն Գալտօնը հաղորդում է, որ Աստրօլիաբիա ծոցի մօտ ասլրոդ մէկ վայրենի ցեղ չէ իմանում կրակ հանել, և երբ նրանց կրակը հանգչում է, վայրենիները ստիպուած են լինում դիմել հարևան ցեղերին կրակ խնդրելու: Ամէն մի աւստրալիացու խրճթի առջև միշտ կրակ է լինում վառած, և երբ ճանապարհորդում են, նը-

րանք իրանց հետ տանում են խանձուխներ, որոնց երբեք չեն թողնում որ հանգչեն:

Նախնական մարդը գազանների նման՝ հում մսով պիտի կերակրուէր. բայց կրակի հետ ծանօթանալուց յետոյ, նա ըսկըսում է միսը խորովել, ինչպէս ցոյց են տալիս կրճոտած սուկորների հետ գտնուած մոխիրը և ածուխը, որ գտնուում են քարայրերի մէջ: Այդ ժամանակներում (époque quaternaire, четвертичная эпоха) մարդիկ ապրում էին քարայրերում, և երկրի մեծ մասը պատած էր սառուցով:

Կրակի գործադրութեան հետ պիտի երևան գային հասարակական կեանքը, տնային օջախը, արհեստները և այլն: Ուրեմն հասկանալի է, թէ ինչու շատ ազգեր պաշտում էին այն. և մինչև այժմ այդ մնացել է կրօնական ծիսակատարութիւնների մէջ:

Այն ժամանակը, երբ առաջին անգամ մարդ իւր համար կրակ ճարից, այնքան հին է, որ այդ գիւտի մասին մնացել են միայն առասպելաբանական զրոյցներ: Օրինակ, երկնքից կրակ գողացող Պրոմէթէոսի մասին յայտնի առասպելը, որ զրուցում է իբր թէ այդ գողութեան համար Զեւսը նրան շրջութաներով կտպեց Կովկասեան սարերի վրայ: Միևնոյն առասպելի վարիանտը պատահում է և զանազան վայրերի ցեղերի մէջ. օրինակ, Տայլօրը պատմում է, թէ «Վանդեմինեան աշխարհի մէկ բնիկ ասել է Բաբհօուզին, որ նրա նախնիները կրակ անել չէին իմանում մինչև Լըոսլացիների հետ ծանօթանալը, որ նրանք առաջին անգամ երկնքից են կրակ ստացել և խանձուխները պահել են իրանց մօտ»:—Երբ Որմիզդը մարդկանց առաջի զոյգն ստեղծեց, այն ժամանակ դէն երևաց և նրանց սովորեցրեց կրակ հանել՝ կոծոխորի փայտը շփելով աւազին (Զենդ-Աւեստա).—Հուսշիկ, Պարսկաստանի երկրորդ թագաւորը, ըստ Զենդ-Աւեստայի, առաջինն էր, որ կրակ հանեց, երկաթը կածաքարին խփելով:

Նախնական մարդը կրակ հանելու համար դիմում էր միևնոյն միջոցների, որոնք գոյութիւն ունէին Ամերիկայի բնիկների մօտ Քրիստաֆօր Կօլումբի ժամանակները, և այժմս

էլ դեռ մնացել են վայրենի ցեղերի մէջ: Կրակ հանելու ամենահասարակ և ամենանախնական միջոցը կայանում է նրանում, որ երկու կտոր փայտ իրար են շփում: Բայց փորձը շուտով պիտի ցոյց տայ, որ որքան փոքր է փայտերի քսուող տարածութիւնը, այնքան արագութեամբ կարելի է նրանց վառել: Եւ իրաւ, այդ ուղղութեամբ էր ընթանում կրակ հանելու գործիքների կատարելագործութեան առաջադիմութիւնը: Կրանցից ամենահասարակ գործիքն այն է, որ բաղկացած է ճիպոտից և տախտակի կտորից, որի երկարութեամբ փորած է մէկ նով (ЖЕЛОБ): Հէնց այդ գործիքն ունէին խաղաղ Ովկիանոսի մի քանի կղզիների բնակիչները, որոնք արագութեամբ քսում էին ճիպոտի ծայրը նովի երկարութեամբ և այդպիսով մի քանի վայրկեանում կրակ ըստանում: Բայց աւելի տարածուած էր վայրենի ցեղերի մէջ մէկ ուրիշ գործիք, որն աւելի կատարելագործուած է քան վերոյիշեալը: Սա ևս բաղկացած է երկու կտոր փայտից՝ մէկ ճիպոտից և մէկ տախտակից: Այս գործիքով կրակ հանելու համար, ձեռքերի ափերի միջև տեղաւորում են ճիպոտը, որի ծայրը լսնուած է լինում տախտակի վրայ, և ափերը շարժելով այս կողմն ու այն կողմը և մի և նոյն ժամանակ ափերը ցածացնելով վերևից ներքև, այդ ճիպոտին արագ շարժում են տալիս: Որպէսզի գործողութիւնն արագութեամբ առաջ գնայ, յաճախ երկու մարդ աշխատում են. երբ մէկի ձեռքերը մօտենում են ճիպոտի ներքևի ծայրին, միւսը ըսկըսում է ճիպոտը պտտեցնել վերևից, որ կրկնում է մինչև կրակ հանելը: Հէնց այս միջոցով էին կրակ հանում Աւստրալիայի բնակիչները, Սումատրա, Կարօլինիա կղզիների բնիկները. այս միջոցը մէկ ժամանակ գոյութիւն ունէր և Հրնդկաստանում. նա տարածուած էր Հարաւային Աֆրիկայում, Հիւսիսային Ամերիկայում և այլ տեղեր:

Կրակ հանելու այս ձևը շատերի մօտ կատարելագործուած զրութեան մէջ էր գտնւում: Օրինակ, Էսքիմոսները փոխանակ անմիջապէս ափերով պտտեցնելու ճիպոտը, այդ նպատակի համար թուկ էին գործ ածում: Զիպոտի շուրջը մի

քանի անգամ փաթաթում են այդ թուղթը, որի ծայրերից բլունելով, այս-կողմն այն-կողմն են քաշում և այդպիսով արագ պտտեցնում ճիպոտը: Բայց ճիպոտն ուղահայեաց կանգնեցնելու համար անհրաժեշտ է, որ մի երկրորդ մարդ բռնի վերևից կամ թէ ինքը պտտեցնողը բերանի մէջ ունենալով մի կտոր փայտ, այդ փայտով յենուի ճիպոտի վերի ծայրին:

Կրակ հանելու արուեստը մեծ առաջադիմութիւն արած է լինում, երբ թուկի փոխարէն սկսում են գործադրել աղեղը, որ չէ պահանջում ոյժի չափազանց լարումն այսպէս վերոյիշեալ ձևի գործողութիւնը շատ նման է մեր հիւսնեքի «մադխար-քեամանով» տախտակ ծակելուն: Այսպէս էին կրակ հանում Հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկները և ուրիշներ:

Կրակ հանելու վերոյիշեալ ձևերը քաղաքակրթութեամբ ազգերի մէջ արդէն հին ժամանակներում տեղ են տուել կայծաքարին և պողպատին. բայց թէպէտ վերացել են առօրեայ կեանքից, նրանք մինչև այժմ մի քանի տեղերում գոյութիւն ունին կրօնական ծիսակատարութեան մէջ: Հնդկատանում, թէպէտ ժողովուրդը դարերից ի վեր կայծաքարի և պողպատի օգնութեամբ է կրակ հանում, բայց չնայած դրան, բրահմանները, երբ հարկաւոր է «անարատ և սուրբ» կրակ ունենալ ամենօրեայ գոհաբերութեան համար, դեռ շարունակում են գործադրել այն միջոցը, որին դիմում էր նախապատմական մարդը, այսինքն արագութեամբ պտտեցնում են սրածայր ճիպոտը զոհի փայտի վրայ շինած փոսում, մինչև որ կայծեր կ'ստանան:

Եւրոպայի մի քանի տեղերում գիւղացիները «կենդանի կրակից» վառում են խարոյկներ, որոնցով անցկացնում են իրանց ձիերը և տաւարը՝ ժանդախտից ազատ պահելու նպատակով: Խօլերայի վերջին համաճարակի ժամանակ ռուս մուժիկները այդ տեսակ կրակով էին աշխատում հիւանդութեան առաջն առնել:

Զրադաշտը կառուցեց սեղաններ չորս կրակների համար՝ Փարանի, Հոսշասպի, Բուրզեն-Մեհերի և Բահրամի: Այդ չորս

զանազան տեսակ կրակները ստացւում էին զանազան միջոցներով՝ չոր փայտերի շփուելուց, կայծաքարից և երկաթից, կայծակից և նաւթի աղբիւրներից:

Հին հռովմայեցիները առաջնապէս մեծարում էին կրակի աստուածուհուն — Վեստային, որի տաճարում այրում էր անշէջ կրակը. այդ կրակը պահպանում էին վեստալուհիները, որոնք կոյս պիտի մնային մինչև մահ: Բայց երբ պատահամբ այդ կրակը հանգչում էր, այն ժամանակ արգելուած էր սովորական կերպով կրակ հանել. դրա համար քուրմերը փայտի և ճիւղտի օգնութեամբ էին կրակ ստանում, այնպէս՝ ինչպէս վայրենիները: — Այդ բոլոր ծիսակատարութիւնների մէջ մնացել են հետքերն այն հեռաւոր ժամանակների, երբ նախնական մարդը կրակ էր հանում երկու կրտոր փայտի միջոցով:

Երբ այդ կերպով կրակը վառվում էր, մարդը բնականաբար պիտի աշխատէր պահպանել նրան իւր պիտոյքների համար, բազմաթիւ անտառների ծառերը և թփերը, լեռների միներալական նիւթերը, ծառերի խէժերը, վայրենի կենդանիների ճարպը — սրանք են վառելիքի և լուսաւորութեան աղբիւրները, որոնք երևի գործադրվում էին ամենահին ժամանակներում ևս Խաբիմոսները հէնց այժմ էլ տաքացնում և լուսաւորում են իրանց բնակարանները միայն ֆօկի (ТЮЛӨНЬ) ճարպով:

Մեր ժամանակները Շվարցվալդում, Բադենում, Կուրլիանդիայում և Ռուսաստանի շատ տեղերում մոմի փոխարէն գործադրում են թեղոշ (бѸѢѢ) ծառի երկար ճիւղերը, որոնց հորիզոնաբար ցցում են պատի մէջ և ազատ ծայրը վառում. այդպիսով գիւղացիները էժան կերպով լուսաւորում են իրանց աղքատիկ խոճիթները: Հիւսիսային Ուկրաինոսում գրտնուող Ֆերերեան կղզիների բնակիչները իրանց բնակարանները լուսաւորում և տաքացնում են տարօրինակ միջոցով: Այդ միջոցը կայանում է նրանում, որ Պինգվին թռչնին խկական լամպար են դարձնում, շնորհիւ այդ թռչնի մէջ գրտնուող ճարպի ահագին քանակութեան: Բաւական է Պինգ-

վինի փորոտիքը հանել, կտուցի մէջ պատրոյզ դնել, որ ստացուի հիանալի ձիթածրագ, որ շարունակ այրուում է մինչև իւղի վերջին կտորը:—Ղարաբաղի մի քանի տեղերում գիւղացիներն չորացրած օձաձուկը վառում են մոմի փոխարէն:

Թէ երբ է փայտը տեղի տուել կայծաքարին և երկաթին՝ յայտնի չէ: Մինչև ծծմբային լուցկու երևալը, կայծաքարը և երկաթը տարածուած էր ամենուրեք: Քսան տարի սրանից առաջ Շուշուց շատ մարդիկ կրակ էին հանում միայն այդ գործիքով, որոնց պահում էին մէկ փոքրիկ արկղի մէջ, որին տեղացիները անուանում են «փօտաման»: Այդ փօտամանի մէջ այժմ հիւսներն իւղ են պահում իրենց գործիքները օծելու համար: Փօտամանը 12 սանտիմետր երկարութեան, 6 սանտ. լայնութեան և 4 սանտ. բարձրութեան մի արկղ է, որի խողովը մի պատ երկու մասի է բաժանում ըստ լայնութեան: Պատի վրայ կայ մի առանցք, որի շուրջը արկղի պարարելօղօգրումի ձև ունեցող խուփը շարժւում է հօրիզոնաբար: Մի խողովում պահւում են կայծաքարը՝ և 6 թուանշանի ձև ունեցող երկաթը, իսկ միւս խողովում ծծմբի մէջ թաթախած պատրոյկը և «փօտը», որը արեթի դեր է կատարում և ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ այրած շոր: Կրակ հանելու նպատակով կայծաքարին խփում են երկաթով, կայծերը թափուելով դիւրավառ փօտի վրայ, վառում են նրան, այդ ժամանակ այրուող փօտին մօտեցնում են ծծմբաթաթախ պատրոյկը, որ և անմիջապէս բոցավառւում է:

Այժմ «փօտամանը», ի հարկէ, գործածութիւնից դուրս է եկել և շատ դժուարութեամբ է ձեռք բերւում:

ԾՐԱԳԻՐ

ԸՄՈՒՄՆՈՒԹԵԸՆ ԵՒ ՀԵՐՍԸՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐԻ ՄԸՍԻՆ ՆԻԻ-
ԹԵՐ ՀԵՐԸՔԵԼՈՒ ¹⁾).

1. Արդեօք կա՞ն աւանդութիւններ նախնի Հայերի խառ-
նակեցութեան, ըազմայրութեան եւ ըազմակնութեան, ինչ-
պէս նաեւ մայրական տիրապետութեան մասին:

2. Արդեօք տղաքերի ծէսերի մէջ չկա՞ն այնպիսի մա-
ցորդներ, որ ակնարկէին հայրական տիրապետութիւնը մայ-
րականի վրայ: (Այսպէս օր. 2 ինաստանում երեխան ծնուն-
լիս հայրն է պարկում տղոցկնի տեղը եւ ձեռացնում, իբր
թէ ինքն է ծնել երեխան):

3. Արդեօք աւանդութիւններ չկա՞ն, որ նախնի Հայ աղ-
ջիկներն զոհել են իրենց կուսութիւնն Անաստին՝ նրա տա-
մարում:

4. Արդեօք աւանդութիւններ կա՞ն սիրոյ աստծու, Աստ-
ղիկի մասին: Այժմ՝ սիրահարուած երիտասարդներն ու աղ-
ջիկները ո՞ր սրբին են աղօթում եւ ո՞րի միջնորդութիւնը
հայցում. օր. Ս. Սարգսին:

5. Աւանդութիւններ չկա՞ն թէ նախնի Հայերը համըն-
տանի եւ կամ օտարացեղ ամուսնութիւն են ունեցել:

6. Գոյութիւն ունի՞ արդեօք թո՞նրի պսակը (օր. Ղա-

¹⁾ Չեռնարկելով գրել «Ամուսնութեան զարգացումն Հայոց մէջ», խընդ-
րում եմ ուղարկել ինձ հարսանիքի նկարագրութիւններ այս ծրագրի համեմատ:
Պարզ է, որ նիւթեր ուղարկողի անունը կը յիշուի պատշաճաւոր տեղում եւ նրան
կուղարկուի գոնէ մի օրինակ այդ աշխատութիւնից: Հասցէս՝ Է. Παλασπου. Παγаса.

ընթացումը) ի՞նչ աւանդութիւններ կան այս մասին. ժողովուրդն ի՞նչ հայեացք ունի այս պատկի մասին:

7. Արդեօք հարսանիքից յետոյ փեսան ու հարսն օրհնել տալի՞ս են փեսի ծնողների գերեզմանները:

8. Գոյութիւն ունի՞ արդեօք առեւանգմամբ ամուսնութիւնը. ի՞նչ է դրա պատճառը. ժողովուրդն ի՞նչպէս է վերաբերում դրան:

9. Արդեօք կա՞յ գնմամբ ամուսնութիւն: Ի՞նչպէս է կոչում եւ ո՞րքան է լինում այն գումարը, որ տրւում է փեսացուի կողմից հարսնցուի ծնողներին: Ի՞նչ ծէսեր, սովորոյթներ եւ քարեմաղթութիւններ ակնարկում են հարսը ծախելու սովորութիւնը:

10. Ժառայո՞ւմ են արդեօք մինին, նրա աղջկայ հետ ամուսնանալու պայմանով: Չի՞ պատահում, որ փող վճարելու փոխարէն մի որ եւ է ծառայութիւն կատարէին:

11. Կա՞յ արդեօք օրօրոցի նշանադրութիւն. ի՞նչ է պատճառը եւ ընդհանրապէս ի՞նչ հետեւանք է ունենում:

12. Զարգացա՞ծ է արդեօք տղամարդի մէջ սիրոյ զգացմունքը դէպի կինը: Ո՞ր հասակում են ամուսնանում, ի՞նչ է կնոջ վիճակն ամուսնութիւնից առաջ եւ յետոյ: Արդեօք կինն ունի՞ առանձին սեպհականութիւն եւ ո՞ւմ է մնում այն՝ նրա մահից յետոյ:

13. Ի՞նչպէս է այրի կանանց դրութիւնը: Ո՞ւմն է պատկանում մեհրը (փեսի տուած դրամը): Ի՞նչ պայմաններով է նա թողնում իւր կերսանց տունը: Ո՞ւմն են պատկանում երեխաները: Կա՞ն աւանդութիւններ, որ ննջեցեալի եղբայրը կամ նոյն գերդաստանից մինն ամուսնանաւ այրիի հետ (levirat). Սովորաբար տալի՞ս են անդրանիկ որդուն նախկին ամուսնու անունը: Պատահո՞ւմ են դէպքեր կամ կա՞ն աւանդութիւններ, որ ամուսինը մեռնելիս կտակէր կամ գոնէ ցանկութիւն յայտնէր, որ կինն այսինչի հետ ամուսնանաւ կամ այրի մնար:

14. Տարուայ ո՞ր ժամանակն են ամենից աւելի հարսանիք պնդում: Շաբաթուայ ո՞ր օրն աւելի գերադաս են հա-

մարում հարսանիքի գլխատր հանդեսների կատարման համար: Բանի՞ օր է տեսում հարսանիքի հանդեսը եւ մնտատրապէս ո՞րքան է լինում հարսի եւ փեսի կողմից արած ծախքը:

15. Ի՞նչ ընծաներ են ստանում քոյրը ազգականները եւ հարսանիքին մասնակցող միւս անձերը: Ի՞նչ գումարով է անում աղջկայ օժիտը եւ ինչի՞ց է բաղկանում:

16. Ի՞նչ ընծաներ են տալիս փեսան եւ նրա ազգականները հարսին, հարսանիքից առաջ, հարսանիքի օրը եւ յետոյ: Ի՞նչ ընծաներ է ստանում փեսան:

17. Ո՞րպիսի գլխատր քաժանումներ ու հանդեսներ ունի հարսանիքը եւ ի՞նչպէս են կոչում:

18. Մանրամասն նկարագրելու է հարսանիքի պատրաստութիւնը, որի մէջ յիշելու է նաեւ զանազան խմորեղէնների, քաղցրամենիների ու կերակրների, ինչպէս եւ հարսանեաց պսակի կամ հանդիսաւոր ծառի պատրաստութիւնը: Ո՞րոնց ձեռքով, ի՞նչպէս եւ ե՞րբ են պատրաստում այս քոյրը:

19. Պէտք է մանրամասնօրէն նկարագրել այս քոյրը հանդեսները, ինչպէս եւ նշանադրութիւնից մինչեւ հարսանիքը փեսի տնից հարսին ուղարկուած «փայերն» ու նրանց «դարձուածքները»:

20. Մանրամասն եւ կարգով նկարագրելու է հարսանիքի ընթացքը, որի մէջ, պատշաճատր տեղերում, յիշելու է գործածելի երգերը, զովքը, ասացուածները, կարերոյն չափ պահպանելով տեղային բարբառի քոյրը նրբութիւնները: Գրելու է՝ եթէ հնարատր է, եւ հարսանիքի երգերի եւ պարերի եղանակները՝ (երաժշտական խաղերով), զոնէ նրանցից գլխատրները, որոշելով՝ թէ ո՞րոնք են նրանցից տեղային, հնագոյնները, որոնք նոր են եւ ուրիշ տեղից առած եւ յատկապէս ո՞ր տեղից:

21. Ո՞րոնք են կազմում հարսի եւ փեսի (թագոտրի) անձնապահ խումբը (օր. ծաղկոցատրներ, թագոտրցոյններ, հարսնեղբայր 'ւ այլն): Բազմաթիւ է լինում այդ խումբը

և սովորաբար ինչո՞վ է լինում զինտորտած: Ի՞նչ յարաբե-
րութիւններ են սկսում յետոյ՝ հարսանիքին մասնակցողնե-
րի մէջ:

22. Ի՞նչ է քստրի պաշտօնը հարսանիքի մէջ: Արդեօք
նա կապո՞ւմ է հարսանիքին սուր, ինչո՞ւ եւ ի՞նչ դէպքերում
է գործ ածում: Ի՞նչ է հարսնեղբոր եւ փեսեղբոր պաշտօնը:

23. Ինչո՞վ է տարբերում ուրբի, ապօրէն զաւակի
հարսանիքը սովորականից: Ինչո՞վ է տարբերում այրի
մարդու կամ այրի կնոջ հարսանիքը:

24. Ի՞նչ նշաններով են գուշակում ամուսնական կեան-
քին բաղդատը կամ դժբաղդ վիճակ: Որպիսի՞ միջոցների
ու սնապաշտ ծէսերի են դիմում վատ հետեանքներից (չար
աչք, թլիսմ) ազատուելու համար: Ո՞րպիսի սնապաշտ ծէ-
սեր են կատարում հարսին փեսի տունը տանելիս: Ի՞նչ
նշաններով են գուշակում ամուսինների ապագայ սերնդի
մասին:

25. Ո՞րտեղ եւ ի՞նչպէս են պատրաստում հարսանեկան
անկողինը՝ առագաստը: Արդեօք պահանջո՞ւմ են հարսի կու-
սութեան ապացոյց: Ի՞նչ փոփոխութիւններ են առաջանում
հարսանեկան ծէսերի մէջ, երբ իմանում են, թէ հարսը
կոյս չէ:

26. Արդեօք ժողովրդի մէջ կա՞յ ուր եւ է կախարդու-
թիւն (թլիսմ) արական սեռի երեխայ առաջացնելու նը-
պատակով: Ի՞նչ միջոցներ են գործ դնում յղութեան առաջն
առնելու եւ պտոտը խանգարելու համար:

ՄԱՐԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդաբանութեան պատմական զարգացումն. Պրո- ֆէս. Պետրի	3
Ամուսնութեան զարգացումն Պրոֆ. Շ. Լետուրնօի	53
Կրակը. Բժ. Քր. Օհանեանի	121

ՆԿԱՐՆԵՐ

- ա) Հեթում Բ. Թաղաւորի հաւաքած նշխարների տոմար:
- բ) Ախալքալաքեցի Հայ օրիորդ:
- գ) Վարձիա:
- դ) Ախալքալաք:
- ե) Պրոֆ. Ջ. Լետուրնօ.
- զ) Պրոֆ. Ռ. Վիրխով:
- է—ժա) Անդրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած հնութիւններ:

REVUE
des
TRADITIONS POPULAIRES.

Recueil mensuel de mythologie, littérature orale, ethnographie traditionnelle et art populaire.

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse: M. Paul Sébillot, 80, Boul. Saint-Marcel. Paris.

ZEITSCMRIFT
FÜR
ETHNOLOGIE.

Organ der Berliner Gesellschaft
für

Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.

Redactions-Commission:

A. Bastian, R. Virchow, A. Voss.

Preis 23 Mark.

Adresse: Bureau der Gesellschaft, SW. Königgrätzerstrasse 120, im Kgl Museum für Völkerkunde,

n j. U. Kern's Verlag (Max Müller) in Breslau. Teichstrasse 8, erscheint von Januar 1896 ab:

CENTRALBLATT

für

Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.

Herausgegeben
von

Dr. phil. et med. G. Buschan.

Preis für den Jahrgang von 4 Heften 12 Mark.

Պատկերազարդ „ԱԳԲՅՐԻ“ ամսագրի
ԺԻ. ՏՄԻԻ, 1896:

Բաժանորդագիրն է՝ 3 ընդլի:

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция „АГБЮРЪ“. Tiflis, Rédaction de la Revue „AGBUR“.

„Ա Ր Ա Ր Ա Տ“

ԱՄՍԱԳԻՐ. ԻԹ ՏԱՐԻ 1896.

Բաժ. 4 ը.

Հասցէն՝ Редакція „Араратъ“ Вагаршапатъ

Պատկերազարդ „Ա Ր Ա -Ք Ս“ Վեցասկայ

Թ. ՏԱՐԻ, 1895:

Բաժանորդագինն է՝ 3 ըուրլի:

Խրաքանչիւր գիրքը կ'արժէ ըր. 2.50:

Հասցէն՝ С.-Петербургъ, Симеону Гуламирянцу. St. Pétersbourg, Siméon Goulamiriantz

„Ա Ր Ե Ի Ե Լ -Ք“

Օրագիր: — ԺԳ. ՏԱՐԻ, 1896:

Բաժանորդագ. է՝ 150 արծաթ դահեկան: Օտար նրկրն. 56 Փր.

Հասցէն՝ Direction du journal „AREVELK“ Galata Constantinople.

„Ա Ր Զ Ա Գ Ա Ն -Ք“

Օրագիր: — ԺԶ. ՏԱՐԻ, 1896:

Բաժանորդագինն է՝ 10 ըուրլի:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакція журнала „АРДЗА-ГАНКЪ“, Tiflis, Rédaction du journal „ARDZAGANK“.

„Բ Ա Զ Մ Ա Վ Է Պ“

Ամսաթերթ: — ԺԴ. ՏԱՐԻ, 1896:

Բաժանորդագինն է՝ 10 ֆր. (4 ըր.)

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue „BASMAVER“, Venise (Italie), St. Lazare.

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ“

Ժ. ՏԱՐԻ. 1896:

Բաժանորդագիրն է՝ 4 ըուրլի, կամ 10 ֆրանկ.

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „HANDESS AMSORYA“ Au Convent des RR. PP. Mechitharistes. Vienne, VII/2 Mechitaristengasse 4. կամ րաժ. համար Пуща, Е. Далайицъ.

„ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԿՆ. ԵՒ ՊԵՏՄԵԿԱՆ“

Վեցամսեայ: — Զ. ՏԱՐԻ 1896:

Բաժանորդագիրն 3 ըր.

Հասցեն՝ Մ. Բարխուժարեան, Մոսկուա. Мясницкая Д. Ермаковъ.

„Ժ Ա Ղ Ի Կ“

Շաբաթաթերթ: — Նոր Շրջան, Գ. ՏԱՐԻ, 1896:

Բաժանորդագիրն է՝ 7.50 ֆր.:

Հասցեն՝ Krikor B. Kaissérian, Constantinople, Badi-Ali Djaddesi, Nr. 44.

„Մ Ա Ս Ի Ս“

Երկշաբաթաթերթ: — ԽԵ. ՏԱՐԻ, 1896:

Բաժանորդագիրն՝ 50 ըր2.:

Հասցեն՝ Յովհ. էֆ. Արամեան, Կենդրոնական գրատունի Կ. Պոլիս, Հաքմագճըլար թիւ 53.

„Մ Ձ Ա Կ“

Օրագիր: — ԻԴ ՏԱՐԻ, 1896:

Բաժանորդագիրն է՝ 10 ըուրլի:

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакція „МШАКЪ“. Tiflis, Rédaction du journal arménien „MSCHAK“.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

Ամսագիր: — Ը. ՏՄԻ, 1896:

Բաժանորդագիրն է՝ 10 ռուբլի:

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакція журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la revue „MURTCH“.

„Ն Ո Ր - Դ Ա Ր“

Օրագիր: — ԺԴ. ՏՄԻ, 1896:

Բաժանորդագիրն է՝ 10 ռուբլի: Արտասահման՝ 40 ֆր.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакція газеты „НОРЪ-ДАРЪ“.
Tiflis. Rédaction du journal „NOR-DAR“.

„Տ Ա Ր Ա Ջ“

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ. է. ՏՄԻ, 1896.

Բաժանորդագիրն է՝ 6 ռուբլի:

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакція журнала „ТАРАЗЪ“.
Tiflis. Rédaction du journal „TARAZ“.

„Լ Ո Ւ Մ Ա Յ“

Տարեկան 2 գիրք

Բաժանորդագիրն է՝ 2 ռուբլի.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакція сборника „ЛУМА“.

ԺՐԱԳԻՐ**ՀԱՅ ԱՋԳԱԳՐՈՒԹԵԼՆ**

Կազմեց

Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆ

Գինն է 50 Կ.

ՄԱՀՏԵՍԻ-ՅԱԿՈԲԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

Ընդունում են ամեն տեսակ պատուէրներ հայերէն, ռուսերէն
և թուրքերէն լեզուներով, որոնք կատարւում են ձեռնառու գներով և
լաւ կերպով:

Հասցեն՝ Г. Шуша, Типография Авака Мундусіаконова.

Ժբ) Հաւատք.

ա) Աստուածութիւն, սրբեր և կրօնական զրուածներ	320
բ) Հրեշտակներ և ոգիներ, բարի և չար	324 ✓
գ) Աշխարհածնութիւն, հաւատալիք տարրերի, ֆիզիքական երևոյթների և բնութեան թագաւորութիւնների մասին	347 ✓
դ) Կերպարանափոխութիւն, կախարդներ և կախարդութիւն	352 ✓
ե) Մոտիւնապաշտութիւններ	358
զ) Բազմի և ճակատագրի մասին	363
է) Պատեր, ուխտ և ուխտագնացութիւն	371
Ժողովրդական եղանակներ. ձայնագ. Կարա-Մուրզա.	

ՄԱՐԿԱՆՆԵՐԻԹԻՒՆ

Մարգարանութեան սլաւմական զարգացումն. Պրո- ֆէս. Պետրի	3
Ամուսնութեան զարգացումն Պրոֆ. Շ. Լետուրնօի	53
Կրակը. Բժ. Քր. Օհանեանի	121

ՆԿԱՐՆԵՐ

- ա) Հեթում Բ. Թագաւորի հատրած նշխարների տուփը:
- բ) Ախալքալաքեցի Հայ օրիորդ:
- գ) Վարձիւ:
- դ) Ախալքալաք:
- ե) Պրոֆ. Չ. Լետուրնօ.
- զ) Պրոֆ. Ռ. Վիրսով:
- է—ժա) Անդրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած հնութիւններ:

Բ Ա Յ ՈՒ Ա Ն Է
ԿԻՍԵՄԵՑ ՊԵՏԿԵՐԵԶԱՐԴ
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ-Ի
Բ. ԴՐ-ՔԻ

Բաժանորդագրութիւնը
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 2 Ր. ԿԱՄ 5 Ֆ.

Դիմել՝ Ерванду Лалаянцу Шыма. Ervand Lalayantz
Schouscha. (Caucase).